ИСЛАМ В РОССИИ:

ИСТОРИЯ, КУЛЬТУРА, ЭКОНОМИКА

ЕЛАБУЖСКИЙ ИНСТИТУТ КАЗАНСКОГО ФЕДЕРАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА
КАЗАН ФЕДЕРАЛЬ УНИВЕРСИТЕТЫНЫҢ АЛАБУГА ИНСТИТУТЫ
ELABUGA INSTITUTE OF KAZAN FEDERAL UNIVERSITY

ИНСТИТУТ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ КАЗАНСКОГО ФЕДЕРАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА
КАЗАН ФЕДЕРАЛЬ УНИВЕРСИТЕТЫНЫҢ ХАЛЫКАРА МӨНӘСӘБӘТЛӘР ИНСТИТУТЫ
INSTITUTE OF INTERNATIONAL RELATIONS OF KAZAN FEDERAL UNIVERSITY

«ИСЛАМ В РОССИИ: ИСТОРИЯ, КУЛЬТУРА, ЭКОНОМИКА»

Материалы XI Международной тюркологической конференции
13 мая 2022 года

«ИСЛАМ РОССИЯДӘ: ТАРИХ, МӘДӘНИЯТ, ИКЪТИСАД»

XI Халыкара тюркологик конференция материаллары
13 май 2022 ел

«ISLAM IN RUSSIA: HISTORY, CULTURE, ECONOMY»

Materials of XI I International Conference on Turkic Studies
May 13, 2022

Казань – 2022

Казан – 2022

Kazan – 2022

УДК 811.512.145
ББК 81.63
И87

Печатается по решению Редакционно-издательского Совета Елабужского института КФУ

Редакционная коллегия:

Бурдина Г.М. – кандидат исторических наук, доцент кафедры всеобщей и отечественной истории Елабужского института КФУ КФУ

Габидуллина Ф.И. – кандидат филологических наук, доцент кафедры татарской филологии Елабужского института КФУ

Даутов Г.Ф. – кандидат филологических наук, доцент кафедры татарской филологии Елабужского института КФУ

Камаева Р.Б. – доктор филологических наук, профессор кафедры татарской филологии Елабужского института КФУ

Купцова М.С. – заведующая Лабораторией археологии и этнографии Елабужского института КФУ

Нигамаев А.З. – кандидат исторических наук, доцент, доцент кафедры всеобщей и отечественной истории Елабужского института КФУ (ответственный редактор)

Хайруллина А.С. – кандидат филологических наук, доцент кафедры татарской филологии Елабужского института КФУ

Рецензенты:

Хузин Ф.Ш – доктор исторических наук, член- корреспондент АН РТ (Казань);

Галиуллин Р.Р. – кандидат филологических наук, доцент кафедры русской и татарской филологии Набережночелнинского государственного педагогического университета (Набережные Челны).

И87 **Ислам в России: история, культура, экономика**: XI Международная тюркологическая конференция (г. Елабуга, 13 мая 2022 года) / Отв. ред. А.З. Нигамаев. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2022. – 343 с.

ISBN 978-5-6042466-8-9

Сборник включает в себя материалы XI Международной тюркологической конференции, посвященной 1100-летию официального принятия Ислама Волжской Болгарией и Году культурного наследия народов России. Предназначен для научных работников, преподавателей вузов, аспирантов, студентов гуманитарного профиля, учителей, а также специалистов в области тюркологии, истории и религиоведения.

ISBN 978-5-6042466-8-9

УДК 811.512.145
ББК 81.63

© Издательство Казанского университета, 2022

I. ИСЛАМ И РЕЛИГИОЗНЫЕ ПРЕДСТАВЛЕНИИ У ТЮРКСКИХ НАРОДОВ

УДК 281.93/94

ОСОБЕННОСТИ ПИТАНИЯ МУСУЛЬМАНСКОГО ДУХОВЕНСТВА СРЕДНЕГО ПОВОЛЖЬЯ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛА XX ВЕКА

Амишов Рашид Ильязович
Ресурсный центр по развитию исламского и исламоведческого образования Института международных отношений Казанского (Приволжского) федерального университета,
Казанский кооперативный институт (филиал) АНОО ВО ЦС РФ «Российский университет кооперации» г. Казань, Республика Татарстан, Российская Федерация
e-mail: rashidbua@mail.ru

Аннотация. *В статье на основе источников, работ исследователей раскрывается особенности питания мусульманского духовенства Среднего Поволжья во второй половине XIX – начала XX веков. Автор приводит примеры из жизнедеятельности приходских мулл, делает акцент на существующие традиции в питании, блюда, которые до революции были широко распространены в культуре татарского народа.*
Ключевые слова: *татары, мусульманское духовенство, национальные блюда, праздники, этнографы.*

NUTRITIONAL PECULIARITIES OF THE MUSLIM CLERGIES OF THE MIDDLE VOLGA REGION IN THE SECOND HALF OF THE XIX - BEGINNING OF THE XX CENTURY

Amishov Rasheed Ilyazovich
Resource Center for the Development of Islamic and Islamic Studies of the Institute of International Relations of Kazan (Volga) Federal University, Department of Humanities and Foreign Languages of the Kazan Cooperative Institute of the Russian University of Cooperation, Tatarstan, Russia.

Abstract. *In the article, on the basis of sources, the works of researchers, the features of the nutrition of the Muslim clergy of the Middle Volga region in the second half of the 19th - early 20th centuries are revealed. The author gives examples from the life of parish mullahs, focuses on the existing traditions in nutrition, dishes that were widespread in the culture of the Tatar people before the revolution.*
Keywords: *Tatars, Muslim clergy, national dishes, holidays, ethnographers*

Мусульманское духовенство по своим обязанностям должно были участвовать во всех семейных и религиозных мероприятиях, не обходящимся без угощений. Муллы были в центре внимания и им подавалась лучшая еда национальной кухни. По наблюдениям этнографов, при посещении дома татарских мулл в деревнях отмечали, что на столе была та же еда, как и у всех татар [10, с. 23].

Во второй половине XIX – начале XX веков традиционная еда татар состояла из первых (супы, бульоны), вторых блюд (каши) и то, что подавалось к чаю (мучные изделия, сладости). У богатых на столе было разного рода сдобные и слоенные печенья, пельмени, жирная лапша, густые сливки (каймак) и т.п., у простолюдинов в рационе были толкан или болтушка, сваренная из муки и воды с солью, салма из шариков теста в воде, гречневые лепешки на скоромном масле. В особые и праздничные дни готовилась похлебка с мясом или жаркое из баранины. Так, этнограф А. Сперанский в 1914 году писал: «стол богатых, разумеется, намного превосходит стол бедных, как по количеству, так и по качеству блюд. Обыкновенно, меню у богатых казанских татар заключается в следующем: утром рано они пьют чай с

маленькими сдобными пирожками с говядиной, называемый перемяч. В полдень к обеду подают: 1) пельмени с говядиной и кислым молоком, или плов из сухо варенного сорочинского пшена с изюмом, 2) круглый пирог с мясом [бялеш], к которому подаются соленые огурцы, 3) жаренный гусь с картофелем, 4) варенная говядина с хреном или с сырою кислою капустой, 5) урюк, обданный варом и остуженный и чай с маленькими сдобными пирожками, величиной с лесной орех, называемый бурсак. В 6 часов вечера они снова пьют чай со сливками и со сдобными пирожками, как и утром. Ужин состоит из пельменей и лапши. Вообще, нужно заметить, что татары любят есть и пить сладко, жирно и много, и аппетиту их нельзя не подивиться» [5, с. 15].

Широким распространением среди татар пользовались различные сорта каш: гречневая, пшенная, полбенная, реже овсяная, чечевица и горох которые изготовлялись с топленым или растительным маслом. В качестве праздничной еды у богатых использовался плов из риса [2, с. 226-227]. Это блюдо оставался излюбленной едой духовных лиц с периода учебы в медресе. На праздники или, например, по случаю окончания учебного года его часто готовили. Так называемый «шакирдский плов» напоминал бухарскую вариацию узбекского национального блюда. Очевидно, эта традиция была связана с тем, что многие татарские юноши, особенно в первой половине XIX века, обучались в бухарских медресе [4, с. 76].

Широко использовалась разная выпечка: ржаной хлеб, пироги, блины, лепешки, белиши, губадья, пирожки, перемечи, треугольники, кабартма, боккан, чак-чак, печенье, бавырсак и другие блюда. Например, белиш служил любимым блюдом как мулл, так и всех татар. Даже бедные старались хоть раз в год на праздник его готовить. Подавался белиш обычно горячим во время меджлисов в качестве второго блюда и употреблялся как ритуальное блюдо в семейных торжествах. Начинка была разнообразной, как картофель, полбенная мука, рис, гречка, но часто использовался белиш состоящий из мяса, картофеля с луком, с добавлением соли и перца, запеченный в печи [4, с. 331-332]. В рационе была молочная продукция: катык, каймак, айран, сюзьма, сливочное масло (ак май), творог (эремчек), корт [2, с. 6]. Из овощей много использовалась картофель, капуста.

По наблюдениям этнографов, муллы, как и все татары, имели пристрастие к чаепитию, а также к различным лакомствам. Ярко и красочно описал процесс чаепития этнограф К. Фукс: «Главное угощение татар, чай, которого надо выпить не менее четырех чашек. Я несколько раз испытал эту чайную пытку, имея до двадцати чашек в желудке» [10, с. 34-35]. К чаю в качестве угощения подавали калява, как-тош, пахлава, пастила, мед, варенье, сухофрукты. Этнограф А. Емельянов отмечал, что к чаю подавали чашку с молоком и маленькую тарелочку с чем-то съедобным [12, с. 732]. Во время торжеств, связанных с Курбан байрамом, татары пили чай с сахаром, медом, вареньем и конфетами [8, с. 12-13]. Этнограф А. Сперанский писал о том, что главным угощением у татар служит чай с медом. «Потом ставят на стол каймак, т.е. самое густое, варенные сливки, малиновую пастилу, жаренные тоненькие лепешки и десерт» [5, с. 8].

Пастила являлась одним из любимых лакомств широких татарских масс и ее изготовляли в большом количестве из вишни, малины, яблок, смородины, клубники, земляники, даже из рябины [3, с. 317]. Так этнограф К. Фукс при посещении дома татарских мулл отмечал, что у них «в малиновой пастиле были прибавлены изюм, урюк, чернослив и фисташки» [10, с. 23].

Представители мусульманского духовенства строго следили затем, чтобы еда была дозволена по предписанию религии. Так, они не употребляли следующее: спиртные напитки, свинину, кабана, мясо не резаное мусульманином и по мусульманским обрядам, мертвечину, змей, ящериц, лягушек, волков и т.д. Не курили табак. Например, когда знаменитые путешественники посещали Казань, профессор Казанского университета К. Фукс для интереса часто приглашал к себе домой на званные обеды ахуна, мулл и первостатейных татарских купцов. По его словам, «они охотно соглашались… «и за столом ели только рыбное и молочное, не касаясь до мясного, и не пили иностранных вин, а только мед и шербет» [10, с. 128].

Муллы были любителями вкусно поесть [11, с. 111]. При обилии еды которым им приходилось по долгу службы встречаться, некоторые нередко превращались в гурманов. Но знание меры в употреблении еды, необходимая активность сохраняло многим из них физическую форму, однако встречались и муллы с лишним весом. Так, по фотографиям можно отметить что у известных имамов-богословов Шигабутдина Марджани, Нургали Хасанова был лишний вес. Постоянная нагрузка на пищеварение приходилось в дни празднования Курбан байрама, Мавлида и других праздников. В это время в день могло происходить не менее 5 меджлисов, что естественно, приводила к полноте тела.

Нередко в описаниях этнографов встречается утверждение о том, что татары «необыкновенно любят есть сладко и жирно» [10, с. 40]. В то же время лица, достигшие «совершенных лет», уже проявляли умеренность в еде [10, с. 138].

Татары любили есть мясо, но абсолютное большинство их ело только по большим праздникам, и то в качестве лакомства. Даже в быту среднего крестьянина мясо чаще бывало осенью, когда резали птицу и скот, оставляя только небольшое количество, на что хватало корма. В другое время мясо было редкостью. Только зажиточные ели его чаще, а богатые – всегда и большом количестве. Любимым видом мясо у татар была баранина, дальше шла говядина, и наконец конина, которая употреблялось редко. Только у богатых в качестве излюбленного мяса была жеребятина и телятина, а из мяса птиц: куры, гуси, утки, индейки. В большинстве татары употребляли козлятину, только молодую, а к мясу старых животных чувствовали отвращение.

Рыбу употребляли в тех местностях, где были реки, озера. Из рыб наиболее любимой считался лещ, которого татары называли жертвенной рыбой (корбан балыгы). Богатые также охотно употребляли стерлядь, осетр, белорыбицу [2, с. 322].

Из приправ и пряностей употребляли: соль, хрен, перец, реже горчица, красный уксус, лавровый лист, гвоздику, бадьян, мяту, имбирь, шафран, ваниль [2, с. 323].

Во время семейных торжеств с участием мулл татары по традиции накрывали стол на полу, а если людей было мало, то на нарах. Позднее, под влиянием русской, европейской культуры, появились столы. Нары и пол всегда застилали скатертью (ашъяулык или эскэтер), а вокруг чтобы приглашенным было удобно сидеть, стелили подстилку, а для почетных гостей ставили даже подушки. Перед едой и меджлисом было принято мыть руки, наливая воду из с специального узкогорлового кувшина с носиком, летом во дворе, а зимой в комнате омовения, над тазом. После этого руки вытирались полотенцем. Затем гости садились за скатерть с угощениями. Сперва на почетное место (тур) садился мулла, затем рядом с ним, более авторитетные пожилые гости, а потом все остальные мужчины. Садились по-восточному или поджав ноги под себя, но большей части пожимали правую ногу, а левая, согнутая, ставилась вертикально и поднятым коленом служила опорой левому локтю. Детей обычно сажали отдельно. Женские меджлисы во главе с абыстаем проходили таким же образом, без участия мужчин. Для чистоты рук и сохранения одежды от еды также гостям подавались специальные полотенца (сөлге) и их протягивали по коленам участников, так как они были до трех метров. А богатые давали каждому индивидуальные салфетки (тастымал). В торжестве (меджлисе) перед едой или после, духовное лицо говорил проповедь, читало отрывки из Корана и руководило коллективным молебном (дуа). Распределением еды руководил хозяин дома или старший за столом. Гости обычно кушали тихо, переговариваясь со своими соседями. После еды, молитв, гости благодарили хозяина, снова умывали руки и полоскали рот [2, с. 341-344].

Во время семейных и больших религиозных праздников татары по своей возможности старались накрывать скатерть с обильным угощением. Во время Курбан ашы, ифтара (авыз ачтыру), Мавлида и других, специальной еды не было. Употреблялась обычная общепринятая для татар еда. Однако, во время торжественного обеда по случаю рождения ребенка муллами и всеми гостями обязательно употреблялась «элбе» – нечто вроде пюре из муки с медом или сахором и маслом. Кроме гостей его давали через тряпу посасать и ребенку или мазали его рот. Также, для гостей подавали белый хлеб, сливочное масло и мед, который гости ели намазывая. Небольшим угощением отмечалось и обрезание ребенка, когда суннатче бабаю

подавали «юалча» (выпечка маленьких размеров). Делали его из кислого теста, величиной с грецкий орех и жарили в котле с большим количеством масла, и подавали к чаю [2, с. 334].

Наибольшим торнеством сопровождалось заключение брака. Из основных блюд мулле и всем гостям подавали белый хлеб с маслом и медом, губадию, плов (у богатых), кактуш и ширбет (сладкий напиток из сухофруктов или меда). После похорон на поминальных меджлисах стол так же накрывали обильно, чтобы присутствующие добром поминали покойного. Среди различных блюд обязательно подавали «элбе», как при рождении ребенка [2, с. 344-345].

Летом 1864 года небольшой поминальный меджлис по поводу умерших родителей в доме муэдзина Сагид хазрата д. Олуяз Казанского уезда происходил следующим образом: в назначенное время по приглашению явился приходской имам Мухаммад Фарса с зятем и братом. На нем была чалма, а вероятно и чапан. После приветствия он и все мужчины сели на нары. Он прочитал суру «Ясин», в течение 10 минут. После завершения и молитвы близкие покойного, каждый по отдельности, дали ему и его родственникам милостыню на общую сумму около 50 копеек серебром. Имам за их милостыню по отдельности совершил молитвы. После этого начался обед. Сначала на первое подали суп-лапшу с мясом конины, на второе следовал круглый пирог - курт (балеш), затем тонкие сочни на бараньем сале, перемячи и белый хлеб с яйцами и сметаной на верху (на подобии ватрушки). Подали резанную конину и курицу на блюде и другие. Меджлис, как обычно завешался чаем. Женщины из-за занавески подавали еду. Собравшиеся за столом тепло общались [6, с. 52].

Писатель Закир Хади в своем произведении «Җиһанша хәзрәт» описывает общепринятые блюда, подаваемые в меджлисе сельским имамам в летнее время. Так, Гибадулле мулле сперва подали куриный суп, на второе фаршированную яйцами курицу (тутырылган тавык), после чай из самовара, белый калач со сливочным маслом [9, с. 8].

У каждого представителя духовенства были свои предпочтения в еде. Так, имам деревни Параньга Уржумского уезда Вятской губернии Хафизетдин Насретдинович из продуктов любил есть: хлеб, молоко, сахар и мясо. Не принимал и не покупал еду которая была приготовлена для продажи, также крашенную халву. Никогда не пил холодную воду [11, с. 111-112]. Богослов Галимджан Баруди предпочитал мало есть мясо. Призывал к этому и других, особенно людей за 45-50 лет: «Пророк и медицина ислама, также другие доктора говорили не есть мясо или есть в малом количестве и редко. Некоторые говорят, что без мяса в теле мало будет силы – это неправильно. Восточные народы вовсе мало кушают мясо. И у нас деревенский народ мало ест мясо, ввесеннюю пору, особенно когда много работы, они обходятся без мяса, довольствуясь постным супом, хлебом и чаем с молоком. И это не отражается на их силе или в слабости. К примеру, турки, работающие грузчиками и поднимающие тяжести по 10 пудов питаются сыром, хлебом, пьют воду стаканами и работают. Наши ошибочные мнения исходят от привычки, чересчур слепого подражания и не следуют правильной практике. В Бейруте, в путешествии из Сирии в Медину, я много общался с руководителем Общего дивана [высшего органа власти Османской империи], человеком чести шейхом Габделхалимом афанди. Он был благочестивым человеком, всегда держал пост, в основном мясо не употреблял, был крепким, сильным, много молился и читал Коран. Да хранит его Аллах! Этот человек рассказывал, что и без употребления мяса он чувствует себя сильным и не ощущает слабости тела» [1, с. 159].

Имам д. Новые Самаиль Малмыжского уезда Мухаммадзия Бахтияров очень любил пить горячий чай с маленькой чашки. Причем он пил его отдельно от еды. Так, с утра он пил просто чай, спустя время кушал яйцо. После определенного времени снова пил чай. В три часа дня принимал обед, через час только пил чай. В его семье был такой порядок: сперва ели взрослые, потом только садились есть дети. Часто с меджлисов он привозил гостинцы и зажаренную нижнюю часть бялишей, которую делил своим детям [7, с. 52-53].

Таким образом, духовные лица во всех торжествах прихожан были в центре событий, благословляя и давая значимость этим событиям. Они употребляли традиционную

национальную еду. Некоторые имели свои предпочтения в использовании отдельных продуктов и блюд, и порядка их употребления.

Литература

1. Баруди Г. Хәтирә дәфтәре: 1920 елның 12 июненнән алып сентябрь ахырына кадәр. – Казан: ТР ФА Ш.Мәрҗәни исемендәге Тарих институты, 2017. – 236 б.
2. Воробьев Н.И. Казанские татары: Этнографическое исследование материальной культуры дооктябрьского периода. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1953. – 383 с.
3. Воробьев Н.И. Кряшены и татары (некоторые данные по сравнительной характеристике быта). – Казань: Типография Совнаркома, 1929. – 12 с.
4. Габдрафикова Л.Р. Татарское буржуазное общество: стиль жизни в эпоху перемен (вторая половина XIX - начало XX века). – Казань: Татар. кн. изд-во, 2015. – 367 с.
5. Сперанский А. Казанские татары: историко-этнографический очерк. – Казань: Центр, тип., 1914. – 30 с.
6. Малов Е.А. Миссионерство среди мухаммедан и крещеных татар: сборник статей. – Казань: Типо-литография иператорского университета, 1892. – 462 с.
7. Мортазина Л.Р. Татар авыллары мәгарифе (Бәхтияр әл-Мәмдәли һәм Бәхтияровлар нәселе): фәнни-популяр басма. – Казан, ТФАнеӊ Ш.Мәрҗәни ис. Тарих институты, 2016. – 92 б.
8. Саттаров Шариф. Татары-мусульмане. Празднование «Курбан-байрам» // Инородческое обозрение (Приложение к журналу «Православный собеседник»), декабрь 1912, кн. 1. – Казань: Центральная типография. – С. 10-15.
9. Һади З. Сайланма әсәрләр. – Казан: Татар китап нәшрияты, 1957. – 149 б.
10. Фукс К.Ф. Казанские татары в статическом и этнографическом отношениях. – Казань, 1844; Репринт. Фонд ТЯК. – Казань, 1991. – 210 с.
11. Әхмәтҗанов М.И. Татар шәҗәрәләре. II том. – Казан: Изд-во «ЯЗ» ТР ФА Галимҗан Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты, 2013. – 372 б.
12. Емельянов А. Татары-мусульмане. Картина из быта татар // Инородческое обозрение (Приложение к журналу «Православный собеседник»), март 1915, кн. 10. – Казань: Центральная типография. – С. 732-738.

УДК 94(47)

ДУХОВНО-НРАВСТВЕННЫЕ ЦЕННОСТИ ГОРОДСКИХ ТАТАР ВЯТСКОЙ ГУБЕРНИИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX -НАЧАЛЕ XX ВВ.

Бурдина Гульнара Мансуровна
Елабужский институт (филиал) Казанского (Приволжского) федерального университета, г. Елабуга, Российская Федерация
e-mail: burdinagm@yandex.ru

Аннотация. *В статье на материалах Вятской губернии рассматриваются основные факторы формирования духовно-нравственных ценностей городских татар во второй половине XIX – начале XX в. Показана роль семьи и семейных ценностей как стабилизирующего фактора в условиях модернизации общественных институтов, Первой русской революции, Первой мировой войны. Приводятся статистические данные брачности и возраста вступления в брак татарского населения, влияние религии, народных традиций, общепринятых норм городского общества на процессы формирования духовно-нравственных ценностей. Обращение к истокам формирования духовно-нравственных традиций народов России имеет особое значение, так как позволяет проследить влияние окружающей*

социальной, природной, экономической среды на образ мышления, менталитет, ценностные установки общества.
Ключевые слова: *духовно-нравственные ценности, татары, Вятская губерния, религия, народные традиции.*

SPIRITUAL AND MORAL VALUES OF THE CITY TATARS OF THE VYATKA PROVINCE IN THE SECOND HALF OF THE XIX - EARLY XX CENTURIES

Burdina Gulnara Mansurovna
Elabuga Institute of Kazan Federal University, Elabuga, Tatarstan, Russia

Abstract. *Based on materials from the Vyatka province, the article examines the main factors in the formation of the spiritual and moral values of urban Tatars in the second half of the 19th - early 20th centuries. The role of the family and family values as a stabilizing factor in the context of the modernization of public institutions, the First Russian Revolution, the First World War is shown. Statistical data on the marriage rate and age of marriage of the Tatar population, the influence of religion, folk traditions and generally accepted norms of urban society on the processes of formation of spiritual and moral values are given. Appeal to the origins of the formation of the spiritual and moral traditions of the peoples of Russia is of particular importance, as it allows us to trace the influence of the surrounding social, natural, economic environment on the way of thinking, mentality, values of society.*
Keywords: *spiritual and moral values, Tatars, Vyatka province, religion, folk traditions.*

Серьезные изменения, происходящие в системе ценностных установок современной молодежи, духовно-нравственный кризис общества в целом, вызывают необходимость разработки и реализации эффективной государственной программы по сохранению и укреплению традиционных духовно-нравственных ценностей в российском обществе. В этой связи основным направлением государственной политики в сфере традиционных ценностей должна стать разработка механизма, способствующего защите и сохранению нравственных норм и моральных устоев, выработанных на протяжении более чем тысячелетней истории нашей страны. В настоящее время государственная программа духовно-нравственного образования и воспитания подрастающего поколения разработана не в полной мере, определяются научно-теоретические, идеологические и методологические подходы к решению данной проблемы, поэтому обобщение исторического опыта может показать пути и формы духовно-нравственного воспитания современных россиян.

Как отмечают исследователи, исторически духовно-нравственные ценности рассматривались в качестве добродетелей. С течением времени они приобрели два основных смысла: религиозный и светский. Оба толкования имеют место в жизни современного общества, оба несут на себе печать истории и традиций. [4, с. 158]

Во второй половине XIX – начале XX в. в России, на фоне социально-экономических преобразований, революционных потрясений и войн имели место перемены в духовно-нравственной сфере российского общества. В данных условиях семья и семейные ценности, на которых она основывалась, стали стабилизирующими факторами, которые помогли российскому обществу ответить на эти вызовы. Семейные отношения различных слоев населения, этноконфессиональных групп, принадлежавших к разным историческим эпохам или временным отрезкам, имеют свои специфические черты. В этом состоит особенность и главная трудность исследования семейных отношений городского населения второй половины XIX – начала XX в. Однако именно такое многообразие и сложность семьи как системы отношений между людьми порождает особый научный интерес.

Перепись 1987 г. и последующие статистические отчеты содержат более четкие сведения о национальном составе городов Вятской губернии, распределяя население по родному языку. Преобладающее большинство горожан составляли русские (95,7%). Вторую по численности

конфессиональную группу в уездных городах Вятской губернии второй половины XIX – начала XX вв. составляли татары-мусульмане, больше всего их проживало в южных городах губернии – Елабуге, Малмыже, Сарапуле (2,4%) [5, с. 86-89].

В рассматриваемый период в Российской империи кроме законодательства, семейные отношения регулировались религиозными нормами и канонами. Одной из причин, определявших всеобщую брачность населения, было традиционное отношение к семье как к выполнению своего долга перед Богом и обществом. Подобные ценностные установки имели в своей основе религиозное мировоззрение. Каноны ислама способствовали установлению высоких нравственных норм и моральных устоев в татарском обществе, начиная с семьи. Пророк Мухаммед утверждал: «Самый совершенный верующий – тот, кто имеет самую высокую нравственность, самый лучший из нас – тот, кто является самым лучшим для своей семьи» [6, с. 194]. Высокая ценность семьи и семейных традиций у татарского городского населения Вятской губернии подтверждается материалами статистики.

Проведенный анализ распределения количества заключаемых браков по этноконфессиональному составу в городах Вятской губернии показал, что уменьшение заключаемых браков на протяжении второй половины XIX в. наблюдалось только у православного населения. Количество заключаемых браков у населения других конфессий – мусульман, единоверцев, раскольников, напротив, несколько увеличилось, что указывало на устойчивость традиционных патриархальных брачных представлений в среде данных конфессиональных групп. Возраст вступления в первый брак у мужчин-мусульман был выше, чем у православных, и составлял 26 лет, женщины также выдавались замуж в раннем возрасте – моложе 20 лет [3, с. 45–47].

В городах южной части Вятской губернии, располагавшихся на границе с Казанской губернией, – Елабуге, Малмыже, Сарапуле, где в составе городского населения имелась небольшая прослойка мусульман, существовала этноконфессиональная особенность во внутрисемейных отношениях горожан. В частности, можно отметить большую устойчивость патриархальных традиций в мусульманских семьях. В вятских городах основная масса мусульман проживала небольшой общиной на определенной территории – Татарской слободе либо же недалеко от нее. Кучность расселения мусульман наблюдалась в Елабуге, Малмыже (4 из 5 домохозяев-мусульман проживали на одной улице) [7, лл. 28, 31 об., 33], что подтверждало общинность жизни мусульман – даже в городах, в условиях отсутствия четко выраженного религиозного центра в виде мечети, они старались не отдаляться друг от друга. Вплоть до конца XIX в. татары-мусульмане строили семейную жизнь и родственные отношения на основе народных традиций в сочетании с нормами брачно-семейного права и свода религиозных канонов. Именно религиозное мировоззрение служило основой взаимоотношений в семье. Среди народов, исповедующих ислам, вступление в брак считалось священной обязанностью мусульманина. [2, с. 157]. Социально-экономические нужды занимали главное место в правовых нормах шариата, касавшихся брачно-семейных отношений. По шариату, обязанности жены заключались в том, чтобы жить в доме мужа, подчиняться его приказаниям, если они не безрассудны, строго соблюдать супружескую верность с момента подписания брачного договора, не зависимо от того, был ли уплачен калым или нет, избегать предосудительной близости с посторонними мужчинами, не показываться без уважительных причин в публичных местах, без разрешения мужа, жена не имела права ни приобретать имущества, ни нанимать прислуги [2, с. 160].

Следует отметить, что жена, нарушавшая эти каноны, не могла претендовать на содержание ее мужем, пока она не подчинится его воле. В случае невыполнения женою указанных правил, муж имел право развестись с ней и отказать ей в содержании. Непокорную жену муж вправе был лишать свободы и подвергать легким телесным наказаниям. Традиционную организацию семейной жизни татар можно было встретить и в начале XX в.

В мусульманских семьях после заключения брака жена переходила не только во власть, но и на иждивение своего супруга. Родители невесты не вмешивались во взаимоотношения молодых, более того, они ориентировали дочерей на покорность мужьям даже в тех случаях,

когда взаимоотношения в семье бывали сложными. Женщина не могла по своему усмотрению покинуть дом мужа и уйти к родителям или родственникам. Вся полнота власти сосредоточивалась также в руках главы семьи, обычно им был старший мужчина – дед, отец, брат. Он определял внутренний распорядок жизни семьи, мог вмешаться в личные дела и отношения взрослых членов семьи, имел решающее слово при выборе жениха или невесты. Обязанности, как правило, справедливо разделялись между членами семьи.

Процессы социально-экономической модернизации привели к раскрепощению общественного сознания и у татар, трансформации наиболее консервативных сторон их быта. В конце XIX в. случаи многоженства у мусульман Вятской губернии были довольно редким явлением. В отдельных случаях мужчина мог позволить себе иметь двух жен. Чаще всего это делали зажиточные крестьяне и богатые горожане. Изменения произошли и в положении мусульманской женщины, которая получила возможность заниматься торгово-предпринимательской деятельностью.

Важным элементом повседневной жизни семьи являются отношения между родителями и детьми в границах семейного микросоциума. Учитывая тот факт, что еще в середине XIX в. в уездных городах Вятской губернии, особенно южной ее части, основным занятием мещан являлось земледелие, можно предположить, что их быт, семейный уклад и в целом жизнедеятельность семьи были идентичны жизни крестьян. Поэтому воспитательное, педагогическое сознание горожан было отражением исторически сложившихся народных традиций, которые передавались из поколения в поколение в семье. Это означало, что основы нравственного, трудового, физического, эстетического воспитания детей у горожан формировались под воздействием факторов крестьянской жизни в процессе напряженного труда, связанного с экономической деятельностью семьи; в рамках традиционного образа жизни, присущего семье; на основе соблюдения обычаев, обрядов и традиций, в том числе религиозных; в ходе проведения традиционных праздников и сопутствующих им игр и развлечений; посредством воздействия различных видов фольклора; через влияние общественного мнения.

В XIX в. у мусульман также существовала традиционная система воспитания в семье. Характер, мировоззрение, поведение мусульман формировались в рамках морально-этических установок ислама. Традиционно мусульманские семьи были многодетны. Рождение ребенка являлось одним из значимых событий в мусульманской семье. По исламу главное предназначение женщины считалось материнство. Воспитывая детей, женщина самореализовывалась. В детях, особенно в мальчиках, видели, прежде всего, продолжателей рода, надежную опору в старости, рабочую силу для ведения хозяйства. Многодетные семьи встречали одобрение в обществе. Детей приучали жить законами шариата. В воспитании детей решающей была власть отца. Девочка с ранних лет слышала о том, что надо быть покорной отцу и мужу. В нравственном воспитании мать имела первостепенное значение. Об этом говорят пословицы и поговорки татар: «Мед сладок, да ребенок слаще», «Если будешь угождать ребенку, сам превратишься в ребенка» [8, с. 261]. Исследователи мусульманских традиций отмечали, что в семье проявляли разумное отношение к детям, потому что ребенок это не только радость, но и большая ответственность, правильное воспитание ребенка – долг родителей перед обществом.

Отмечалось исследователями более заботливое отношение к воспитанию детей у татар, чем у других народностей: «Татарские дети всегда чище и здоровее остальных деревенских ребят. Характерна следующая мелочь, указывающая на постоянное попечение о ребенке. Татарки не носят на руках своих детей, когда выходят из дома, для этого в каждом доме имеется маленькая крытая лубком тележка о двух колесах. В тележке есть подушка и мягкая подстилка, так что ребенок путешествует всегда с удобствами» [8, с. 262].

Мусульмане в рассматриваемый период имели сложившуюся систему школ – мектебов и медресе, процесс обучения в которых складывался на религиозной основе. Обычно эти школы открывались при мечети и содержались на средства благотворителей или родителей учащихся, но с развитием начального школьного образования на содержание национальных

школ городские власти выделяли средства. В Елабуге в 1910 г. на содержание мектебе выделялось 120 рублей в год [1, л. 4 об.]. Основы грамотности мусульманские дети получали в основном в национальных школах.

Воспитание, которое получали дети в семьях при родителях, оказывало решающее значение на формирование их личности. Образ жизни татарской городской семьи был образовательным и воспитательным пространством, микросредой, в которой влияние морально-этических традиций и норм поведения способствовало формированию личности ребенка. Внутрисемейные отношения татарской городской семьи регламентировались государственным законодательством, религиозными канонами, общепринятыми нормами и обычаями городского общества. Устойчивость традиционных межличностных взаимоотношений в семье особенно была характерна для жителей уездных городов, поскольку, во-первых, многие небольшие провинциальные города по укладу жизни и занятиям населения немногим отличались от сел, и, во-вторых, города в пореформенный период испытывали постоянный приток населения из села, привносившие крестьянские семейные традиции.

Литература

1. Государственный архив Республики Татарстан (ГАРТ). Ф. 1293.Оп. 1. Д. 2. Л. 4 об.
2. Дорошина И.Г. Особенности семейных отношений в татарских семьях // Этногенез и ранняя история народов Евразии: материалы международной научно-практической конференции 5-6 апреля 2010 года. - Пенза - Прага: ООО Научно-издательский центр "Социосфера", 2010. – С. 157-165. [Электронный ресурс] URL: http://window.edu.ru/resource/696/71696 (дата обращения: 28.04.2022).
3. Календарь Вятской губернии на 1887 год. – Вятка: Изд-во Вятского губернского статистического комитета, 1886. – 224 с.
4. Камыш А.Н. Духовно-нравственные ценности: философско-педагогический анализ // Система ценностей современного общества. - 2014. - № 34. - С. 155-158.
5. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. X. Вятская губерния / Под ред. Н.А. Тройницкого. – СПб.: Изд-во Центрального статистического комитета, 1904. – 267 с.
6. Харисова, Л.А. Педагогический потенциал мусульманской культуры: монография. – Изд-во БГПУ, 2013. – 395 с.
7. Центральный государственный архив Кировской области (ЦГАКО). Ф. 574. Оп. 1. Д. 574. Лл. 28, 31 об., 33.
8. Штейнфельд, Н.П. Малмыжские татары, их быт и современное положение / Н.П. Штейнфельд // Памятная книжка Вятской губернии на 1895 год. – Вятка: Изд-во Губернского статистического комитета, 1894. – С. 257–270.

УДК 94

ИСТОРИЯ РЕЛИГИОЗНЫХ ВЕРОВАНИЙ КАЗАХСТАНА

Исраилова Чолпон Абдигапаровна

Ошский государственный педагогический университет, г. Ош, Кыргызская Республика

e-mail: israilova1978@inbox.ru

Аннотация. *В статье показан общий обзор религиозных верований народов, населяющих современных Казахстан. Особое место в статье уделено шаманизму, тенгрианству, умай, зороастризму, как доминирующей религии в доисламский период. Описывается как развивался ислам на территории Казахстана с момента его распространения и по сегодняшней день. Также показано какие религии присутствуют в процентном соотношении в данное время.*

Ключевые слова: *Казахстан, религия, ислам, тенгрианство, умай, загробный мир, вера, зороастризм.*

HISTORY OF RELIGIOUS BELIEFS OF IN KAZAKHSTAN

Israilova Cholpon Abdigaparovna
Osh State Pedagogical University, Osh, Kyrgyz Republic

Abstract. *The article shows a general overview of the religious beliefs of the peoples inhabiting modern Kazakhstan. A special place in the article is given to shamanism, tengrism, umai, zoroastrianism, as the dominant religion in the pre-Islamic period. It describes how Islam developed on the territory of Kazakhstan. From its inception to the present day. It also shows which religions are present as a percentage at the moment.*

Keywords: *Kazakhstan, religion, islam, tengrism, umay, afterworld, faith, zoroastrianism.*

Человеку как социальному индивиду необходима система человеческих норм и ценностей. Это может дать религия. Религиозная система предоставлении опирается на религиозную веру и связана с отношением человека над человеческому духовному миру, сверхчеловеческой реальности и на которую он ориентиует свою жизнь.

Религия сопровождает людей на протяжении всей человеческой истории. Во время религиозных обрядов и ритуалов человек вступает в связь с космическими и земными силами, религия будь она атеистическая, монотеистическая или политеистическая, необходима человечеству, поскольку религиозное чувство присуще людям по определению. В течение долгого времени религия сопровождала человека от первобытного состояния до современности, она объединяла древних тюрков. Одними из прародителей современной казахской нации являются тюркские племена, также их еще называли тюркюты [1, с.127].

На территории Казахстана исторически присутствуют три главные мировые религии: ислам, христианство (православие, католицизм, протестантизм) и буддизм. Развиваются этнические, религиозные традиции и культы. В сознании общества сохранились отдельные элементы древних религий. Зороастризм был религией древних арийцев – кочевников бронзового века, отставивших заметный след в культуре Казахстана. У различных этносов сохранились в сознании рудименты культы огня. Наурыз - зороастрийский праздник нового года, является государственным праздником в Казахстане. Тенгрианство существовало как доминирующая религия кочевников Евразии. Наиболее яркие страницы тенгрианства связаны с историей первых тюркских каганатов и империей Чингизсхана.

У каждого племени и народа существовали свои обычаи, культура и как следствие верования и религия. Таким образом многие кочевые племена, проживавшие на территории бывшего советского общества, были политеистами, т.е. поклонялись множеству божеств. Каждое божество степных кочевников отождествлялось с той или иной природной стихией или природным явлением, от которых во многом зависели жизни этих народов. В рамках подобных религиозных представлений каждому божеству причиталось поклонение и определенные жертвоприношения.

На территории современного Казахстана исторически сложилась так, что разные религии имели влияние: буддизм, христианство, позднее ислам, о чем говорят различные памятники, в том числе археологические находки. Ислам стал религией тюркской империи Караханидов, возникшей на юге Казахстана в десятом веке. Тем не менее, в течение столетий позиции ислама на территории Казахстана укреплялись, а другие религии, в том числе конфессии буддизма, христианство постепенно вытеснялись. Казах считал себя мусульманином, но соблюдал обряды не только ислама, но и доисламских религий. Широко среди тюркских жителей степных районов было распространено тенгриансово. Самой ранней формой религии был шаманизм, тенгрианство, жер-су, умай, зороастризм. Шамана казахи называли баксы, который обладал способностью гипноза и обычно лечил больных ночью, при

свете шам (светильника). От тюркского слова «шам» происходит и самоназвание «шаман» [2, с. 216]. При лечении шаман демонстрировал различные представления, вроде того, что может босиком стоять на раскаленном докрасна железном предмете, разжевывать саксаульный жар и т.д. У всех тюркских этносов шаманизм является самой древней формой религиозных верований. Шаман не только своеобразный лекарь, но и религиозный человек. Он во время своих представлений называет имена различных животных, считая их своими предками (тотемами). У казахов, издеревле, часто употребляемым святым, божественным словом было кудай. Тюркоязычные народы еще до возникновения исламской религии Бога называли «кудай». Это слово встречается в священной книге «Авеста» зороастрийской религии. Слово кудай означает луну, приносящую счастье, богатство. Следовательно, луна возведена до уровня Бога. Луна по сей день почитается казахами, наряду с солнцем. Но далекие предки казахов (скифы, массагеты) считали богом, не луну, а Солнце. Древние казахи обращались Солнцу, к Востоку, поклоняясь ему.

Казахи и по сей день наряду со священным словом «кудай» употребляют слово «тенир» как синоним бога и у казахов оно означало и не луну, и не солнце, а все голубое небо.

Для того чтобы понять веру древних тюрков, можно рассмотреть ареал их расселения. Первые археологические находки останков этого этноса были найдены в Средней Азии – крае бесконечных степей и ясного, сверкающего голубого неба. Именно от «настроения» небес зависела жизнь кочевого племени. Солнце согревало, дожди давали влагу, а молнии нередко становились причиной пожаров. Поэтому главным божеством стало именно небо – Тенгри, отец-покровитель, мужское начало, создатель всего сущего [3, с.105].

Считалось, что божество живет на одном из пиков Тянь-Шаня, высшей точке современного Казахстана. Эта пирамидальная вершина так и называется – Хан-Тенгри, Повелитель неба. О сроках возникновения этой религии споры идут до сих пор. Многие ученые полагают, что мифология древних тюрков была частично позаимствована ими у соседних этносов и существовала уже в III тысячелетии до нашей эры. В качестве главного довода в пользу этой версии приводятся имена богов, фигурирующих в религиях соседних народов: если у тюрков был Тенгри, то, например, у гуннов - Тангрихан, у лидийских греков – Таргиенос (так иногда называли Зевса), у скифов и славян - Таргитай. Аналог божества Тенгри - Тангра - имелся и у древних булгар, но его имя имело несколько иное значение – не небо, а гром как воплощение божественного наказания за прегрешения. Однако есть и другая точка зрения, что тенгрианство создано тюрками самостоятельно. Такой вывод ученые делают на основании письменных источников (иссыкское письмо), впервые описавших это религиозное течение в IV веке нашей эры. Тенгри у тюркских племен не имел человеческого облика. Он был всем – небом, воздухом, звездами, представлял собой всеобъемлющий дух, существовавший всегда. К примеру, Тенир – киргизское слово, семантически близкое к имени верховного бога, переводится как «бесконечность». Несмотря на наличие других, низших божеств, тенгриантство считается первой и самой древней монотеистической религией. В принципе, тюркские боги характеризуются добрым отношением к человеку, они призваны защищать людей, лишь изредка карая их за прегрешения.

Следующим по значению было женское божество Умай – покровительница домашнего очага и детей». Если Тенгри олицетворял небо, космос, воздух, то Умай эне была богиней земной. заботившейся о том, чтобы трава росла густой, животные не погибали от болезней, а у людей рождались здоровые и сильные дети. Образ Умай тесно связан также с культом огня, т. к. древние тюрки верили в чудодейственную очищающую силу огня и именовали ее "от ана" - "мать огонь". Именно Умай эне стала воплощением женского начала, отвечала за плодородие во всех его смыслах. В ее честь в домах (юртах) тюрков подвешивали красивую куколку из синей ткани. Тотем должен был охранять детей от нападения злых духов. Словом «умай» также называли душу маленького ребенка, который еще не начал ходить. В отличие от Тенгри - Умай эне имела человеческий образ – она в воображении людей представала в виде женщины с золотыми или серебряными волосами [4, с. 68-71].

Некоторые исследователи называют ее женой Тенгри, однако это в корне неверно. Она является лишь одним из его воплощений, частью множества образов, способов сделать человека счастливым и помочь ему найти свое место в жизни.

По мнению тюрков, загробный мир отличается многогранностью. Он развернут зеркально к реальному, имеет видимые и невидимые части, и одна из его особенностей – иные запахи. Управляет подземным миром Эрлик, дух мертвых. В его царство попадают после смерти те, кто совершил много дурного, так как владыка мертвых является олицетворением всех негативных человеческих качеств. Иногда он сам кует в своей кузнице злых духов, которые подстрекают человека совершать преступления. Когда же обряд похорон проводится по правилам, т.е. тело человека сжигается на костре, его душа вместе с дымом костра воспаряет на небо и воссоединяется с Тенгри.

В тенгрианстве не уделяют так много внимания атрибутике, как в христианстве или мусульманстве. Храмом служит украшенная юрта с алтарем, вокруг которой располагаются 9 выпуклостей (чаще больших камней). Но молиться в этой юрте может только служитель культа. Все остальные возносят хвалу божествам под открытым небом, преимущественно на рассвете и закате. Тенгрианство так же, как и ислам, разрешает многоженство, но позволяет женщине уйти от супруга, если тот плохо к ней относится, и не возвращать выплаченный ее родителям калым. Жене как хранительнице семейного очага предписано заниматься воспитанием детей. Девушки свободны в выборе мужа, могли отказывать непонравившемуся мужчине. Значительное место тенгрианства отводится воспитанию уважения к родителям, а также к предкам, которых уже нет среди живых. Это практически единственная религия, которая даже на заре своего возникновения не противопоставлялась науке. Напротив, божество Тенгри поощряло стремление человека к знаниям, развитию, открытию новых земель.

Древние тюрки, предки казахов, непосредственно участвовали в становлении исламской цивилизации и причастны были ко многим ее победам. Распространение ислама на территории современного Казахстана было процессом, продолжавшимся несколько столетий. Вначале новая религия проникла в южные районы. Уже к концу X в. ислам утвердился среди оседлого населения в Жетысу и на Сырдарье [5, с. 49-51].

В начале X в. мусульманство принял родоначальник династии Караханидов Сатук, а его сын Богра-хан Харун Муса в 960г. объявил ислам государственной религией. История подтверждает, что исламизация региона носила мирный характер. Великий Шелковый путь был благодатным местом для последователей многих вероучений, включая христианство, буддизм, зороастризм. Введение ислама среди местного населения проходило мирным путем и не привело к притеснениям и насилию. Ислам добровольно принимали представители разных сословий и народов. Идеалы ислама утверждать в Центральной Азии с помощью благих дел. Утверждение исламских ценностей, сыграло большую роль в приобщении народов к гуманистическим традициям одной из мировых религий, ислам определяет образ жизни верующих, основанном на Сунне и шариате. Сунна – это пример жизни пророка Мухаммада. Шариат – это свод законов и предписаний, закрепленных Кораном. Казахстан исторически, политически и духовно имеет связь с духовным миром ислама он является историческим наследием и этноконфессиональной идентификацией центрально азиатских народов. Результаты переписи показали, что подавляющее большинство жителей Казахстана, относят себя к той или иной религии 97%. Остальные 3 процента заявили, что являются неверующими, либо отказываются дать ответ на заданный вопрос. Мусульмане -70,19%, христиане -26,17%, неверующие – 2,81%, буддисты – 0,09%, иудаисты – 0,03%, другие религии -0,19%, не дали ответа – 0,51% [6, с. 375].

После развала советского общества и получения Казахстаном независимости действительно установилось конституционное право свобода совести. Свобода совести включает в себя право граждан исповедовать любую религию. Свобода совести и вероисповедания являются важным условием для построения гражданского общества и правового государство. Открылись мечети в городах, районах, создано Духовное управление

мусульман Казахстана. Возродили работу конфессии. Происходит духовное самоочищение народа. Многие стали соблюдать пост Ораза как способ укрепления здоровья путем воздержания. Ежегодно сотни мусульман совершают хадж в Мекку [7, с. 284]. Казахстан стал страной, где царит всеобщее духовное согласие и сотрудничество во имя прогресса. Таким образом, на протяжении столетий в результате взаимодействия двух религий - домусульманского верования и ислама - происходил их синтез, взаимообогащение и взаимовлияние, отразившиеся на культурных, литературных традициях как казахов, так и других родственных тюрк язычных народов.

И заключение следует отметить, что религия не только влияет на культуру, быт и традиции народов, а также являеться оснопологающим фактором, формирующим мировоззрение и образ жизни верующих. В статье автор описывает историю развития религии Казахского народа. Дана последовательность верований и их взаимное влияние друг на друга. Так же показана какие основные религии присуствуют в Казахстане.

Литература

1. Абусеитова М.Х. Из истории казахско - среднеазиатских отношений: события 1598-1599годов. – Алма-Ата: Наука, 1981. – 127 с.
2. Абусеитова М.Х. Казахское ханство во второй половине XVI века. – Алма-Ата, 1985. – 216 с.
3. Абиль Е. Этногенез казахов. Опыт системного подхода. - Костанай, 1997. – 105 с.
4. Ахинжанов М.Б. Об этногенезе казахского народа. - Алма-Ата, 2007. – 71 с.
5. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений. - Алма-Ата, 1985. – 52 с.
6. История Казахстана с древнейших времен до наших дней. Т.2. - Алматы, 1998. – 375 с.
7. Кляшторный С.Е., Султанов Т.И. Казахстан. Летопись трех тысячелетий. - Алма-Ата, 1992. – 284 с.
8. Кузембайулы А., Абиль Е. История Республики Казахстан. - Алматы, 1998. – 98 с.

УДК 902

ЯЗЫЧЕСКИЕ ЭЛЕМЕНТЫ В МАТЕРИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЕ ГОРОДОВ НИЖНЕГО ПРИКАМЬЯ

Купцова Мальвина Станиславовна
Елабужский институт Казанского (Приволжского) федерального университета,
г. Елабуга, Татарстан, Российская Федерация
e-mail: malvina2711@bk.ru

Аннотация. *В статье рассматриваются языческие погребения, обнаруженные на территории города Елабуга. Проводится анализ погребальных ям и костяков с этимологической привязкой. На основе антропологического анализа, проведена работа по составлению единой информативной таблицы с данными по погребениям г. Елабуга. Границы исследования определены Восточным Предкамьем в пределах Республики Татарстан.*

Ключевые слова: *Средневековье, материальная культура, языческий элемент, могильник, костяк, глубина, пронизка, перстень, бусина.*

PAGAN ELEMENTS IN THE MATERIAL CULTURE OF THE CITIES OF THE LOWER PRIKAMIE

Kuptsova Malvina Stanislavovna
Elabuga Institute of Kazan (Volga Region) Federal University,
Elabuga, Tatarstan, Russian Federation

Abstract. *The article deals with pagan burials found on the territory of the city of Elabuga. The analysis of burial pits and skeletons with etymological reference is carried out. On the basis of anthropological analysis, work was carried out to compile a single informative table with data on the burials of the city of Elabuga. The boundaries of the study are determined by the Eastern Predkamye within the Republic of Tatarstan.*

Keywords: *Middle Ages, material culture, pagan element, burial ground, backbone, depth, thread, ring, bead.*

Из числа могильников Восточного Предкамья, следует указать Елабужский IV некрополь, который расположен восточнее Покровской церкви. Впервые данный памятник был обнаружен К. И. Корепановым. Здесь особо отчетливо видны домусульманские элементы захоронения. Часть могильника изучена в 2001 году А.З. Нигамаевым [3]. Тогда недалеко от берега реки Тоймы были вскрыты несколько погребений. В погребении 1 был выявлен костяк женщины 20-30 лет, лежащий на спине в слое песка на глубине 75-85 см от современной поверхности. Голова повернута на запад-северо-запад, лицо обращено на юг. Руки вытянуты вдоль туловища. Правая несколько откинута в сторону. Остатков одежды и древесного тлена не обнаружено. На расстоянии 5-10 см севернее черепа была обнаружена красноглиняная болгарская кринка домонгольского облика, а у правого плеча, перед лицом покойника, были рассыпаны стеклянные бусинки. Там же обнаружено болгарское серебряное кольцо с желудеобразной пронизкой. На левой стороне груди найдена медная копоушка с прикрепленными к ней с двух сторон привесками-бубенчиками на цепочках. На предплечье правой руки, в районе локтя лежал железный нож длиной 10,5 см. [3, с.15]

В погребении 2 данного некрополя обнаружен череп, принадлежавшим девушке 16-18 лет с четко выраженными признаками уральского антропологического типа. В засыпи обнаружена железная подпружная пряжка, рамчатая, сигментовидной формы. Рядом с ней лежал железный нож длиной 4,6 см. встречен также фрагмент красноглиняной болгарской посуды хорошего обжига с лощением [2, с. 23]. Погребение было разрушено еще в древности, вероятнее всего в целях обезвреживания.

В погребении 3 также найден костяк, ориентированный с северо-запада на юго-восток, лицевая сторона черепа обращена на юго-запад, то есть на кыблу. Просматривается явно мусульманская обрядность, однако вокруг черепа лежали 4 железных гвоздя, что говорит об устойчивых традиционных языческих элементах.

Датировка установлена на основе анализа погребального инвентаря: комплекс стеклянных бус из этого погребения характерен в целом для X-XI вв.

Анализ обряда захоронения и вещественного комплекса указывает на типологическую близость данного некрополя к могильникам бассейна р. Чепцы (Кузьминский, Чиргинский, Кыпкинский и т.д.)

Другим памятником домонгольского времени является Елабужский II некрополь, который располагался вдоль восточного склона мыса в 100-200 м. южнее внешнего вала Елабужского городища. Здесь в 1994 г. были изучены остатки женского захоронения с украшениями, состоящими из двух медных шумящих подвесок и серебряного височного кольца с шаровидной пронизкой. Серебряное височное кольцо с желудеобразной бусиной, оформленное сканью и зернью, принадлежит к характерным изделиям болгарских ремесленников XI в. Интерес представляет еще одна находка, обнаруженная в районе вышеупомянутого захоронения, - железный наконечник копья с длинным узким шпилевидным пером, четырехгранным в сечении и с воронкообразной втулкой. Такие копья называют обычно пиковидными. По мнению Е.П. Казакова, на этом месте располагалось кладбище X-XI вв. с погребениями, имеющими истоки в угро-тюркском мире [1].

К несколько более позднему времени относится Елабужский III некрополь, в котором было изучено около 20 погребений. Данные погребения мусульманские, но наблюдаются существенные отклонения от нормы. К примеру, погребение 3 раскопа VIII, в котором обнаружен костяк женщины 35-40 лет, лежащий на спине головой на запад–юго-запад. Между

черепом и юго-западной стенкой могильной ямы имеется небольшое углубление вытянутой формы (15х40 см., гл. 18 см.) [2]. Состояние скелета необычное: отсутствуют позвоночник и большинство костей грудной системы, что нельзя объяснить поздними разрушениями, так как кости рук остались непотревожеными. По всей вероятности, это обряд обезвреживания, известный у болгар еще в VIII-IX вв.

В погребении 7 был обнаружен костяк, лежащий головой на запад, череп повернут в сторону кыблы. Вдоль черепа просматривается древесный тлен. Обращает на себя внимание некоторое несоответствие размеров ямы и положение погребенного: между западной стенкой ямы и черепом расстояние около 60 см. Костяк неполный, нижняя часть полностью разрушена. Положение позвоночника указывает на то, что погребенный лежал на правом боку. Правая рука вытянута вдоль туловища. Тазовые кости лежали на расстоянии 20 см друг от друга. На одной из них обнаружен плоский круглый камень диаметром 10 см.

В погребении 11 у изголовья скелета был обнаружен небольшой нож, направленный острием в сторону черепа, а в области таза – железный гвоздь. Это может рассматриваться как пережиток языческого ритуала, хотя такой обряд более характерен для средневековых могильников р. Чепца.

Итак, не смотря на принятие ислама на данной территории, актуальными остались языческие традиции, которые и прослеживаются в данных некрополях. Следует иметь в виду, что реликты язычества могли сохраниться и в таких деталях погребального обряда, которые не находят отражения в археологических материалах. Свидетельство по этому поводу находили у Ибн Фадлана[4, с.88].

Вывод о широком распространении ислама у болгар не противоречит возможности сохранения у них отдельных языческих пережитков. «Раз возникнув, религия всегда сохраняет известный запас представлений, унаследованных от прежних времен, - отмечал Ф. Энгельс, - так как во всех вообще областях идеологии традиция является великой консервативной силой».

Таблица 1. Ориентация могильных ям.

Ориентация могильных ям	Количество могильных ям	%*
В-З	1	6,6
ЗСЗ	2	13,3
ЗСЗ-ВЮВ	1	6,6
СЗ-ЮВ	1	6,6
ВСВ-ЗЮЗ	1	6,6
Не определена**	3	20
ЗАПАД	5	33,33
ЗЮЗ	1	6,6
Всего	15	100

Таблица 2. Ориентация костяков.

Ориентация костяков	Количество костяков	%*
Головой на СЗ-ЮВ	1	6,66
Головой на ЗСЗ	1	6,66
Головой на ЗСЗ-ВЮВ	1	6,66
Головой на СВ	1	6,66
Головой на (запад лицом на юг)ЮЗ	2	13,33
Головой на запад	1	6,66

Головой на запад лицом на кыблу	2	13,33
Головой на В-З лицом на ЮГ	1	6,66
Головой на ЗЮЗ	1	6,66
Не определена	4	26,66
Всего	15	100

Таблица 3. Положение подвесок в погребениях.

Положение височных подвесок	Количество случаев	%*
Справа у черепа	1	33,33
У правого плеча	1	33,33
Левая сторона груди	1	33,33
всего	3	100

Таблица 4. Положение глиняных сосудов и фрагментов керамики в погребениях.

Положение глиняных сосудов и фрагментов керамики	Количество погребений	%**
Над головой	1	12,5
Не определено	7	87,5
Всего	8	100

Таблица 5. Встречаемость погребального инвентаря.

Инвентарь	Количество	%*
Височные подвески	2	5,88
нож	4	11,76
Железная пряжка	1	2,94
Гвоздь	3	8,82
Сосуды, фрагменты керамики	18	52,94
Костные фрагменты животных	4	11,76
Железная пряжка полуовальной формы	1	2,94
Височное кольцо с желудеобразной пронизкой	1	2,94
Всего	34	100

Таблица 6. Положение ножей в погребениях.

Положение ножей	Количество экземпляров	%*
На предплечье правой руки, в районе локтя	1	25
Рядом с черепом	2	50
Не определено	1	25
Всего	4	100

Таблица 7. Положение костяков в могилах.

<table>
<tr><th colspan="4">Положение костяка</th><th>Количество костяков</th><th>%*</th></tr>
<tr><td rowspan="7">Вытянуто на спине, руки вдоль тела</td><td rowspan="2">Сохранились кости одной руки (правой или левой)</td><td>Рука согнута в локте</td><td>Ноги согнуты</td><td>1</td><td>6,66</td></tr>
<tr><td>Рука вытянута</td><td>Ноги разрушены</td><td>1</td><td>6,66</td></tr>
<tr><td rowspan="5">Сохранились кости обеих рук</td><td rowspan="3">Одна рука вытянута, другая согнута в локте</td><td>Ноги согнуты</td><td>1</td><td>6,66</td></tr>
<tr><td>Ноги-неопределенно</td><td>1</td><td>6,66</td></tr>
<tr><td>Ноги вытянуты</td><td>2</td><td>13,33</td></tr>
<tr><td rowspan="2">Руки вытянуты вдоль</td><td>Ноги - неопределенно</td><td>1</td><td>6,66</td></tr>
<tr><td>Ноги вытянуты</td><td>1</td><td>6,66</td></tr>
<tr><td colspan="4">Не определено (сохранились только кости черепов, либо верхняя часть)</td><td>4</td><td>26,66</td></tr>
<tr><td colspan="4">Кости в яме перемешаны</td><td>3</td><td>20</td></tr>
<tr><td colspan="4">Всего</td><td>15</td><td>100</td></tr>
</table>

Литература

1. Казаков Е.П. Булгарское село X-XIII веков низовий Камы - Казань Татар. кн. изд-во, 1991. - 176 с.
2. Нигамаев А. З. Отчет об археологических исследованиях на территории Елабуги в 2003 году// Фонд ЛАЭ ЕФ К(П)ФУ. Ф1 №32 /Е.г.-VIII-03
3. Нигамаев А.З. Болгарские города Предкамья: Алабуга, Кирмень, Чаллы: Своеобразие материальной культуры населения. – Казань: Изд-во Казанск. ун-та, 2005. – 205 с.
4. Муслимов И.Б. На стыке континентов и цивилизаций. Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу. – М.: ИНСАН, 1996. - 768 с.

УДК 297.17

РЕЛИГИОЗНЫЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЯ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ О МЕСТЕ ЖЕНЩИНЫ В ИСЛАМЕ / ИСЛАМДА ХАТЫН-КЫЗНЫҢ УРЫНЫ ТУРЫНДА ҮЗӘК АЗИЯ ТӨРКИ ХАЛЫКЛАРЫНЫҢ ДИНИ КҮЗАЛЛАУЛАРЫ

Кусаинов Дауренбек Умирбекович
Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
г. Алматы, Республика Казахстан
e-mail: daur958@mail.ru
Аюпова Зауре Каримовна
Казахский национальный аграрный исследовательский университет
г. Алматы, Республика Казахстан
e-mail: zaure567@yandex.ru

Аннотация. *В статье рассматриваются особенности гендерных отношений в исламе у тюркских народов республик Центральной Азии. Вместе с тем раскрываются смысл и содержание религиозной ситуации в современных социокультурных отношениях.*
Ключевые слова: *ислам, светское государство, гендер, религиозный ренессанс, религиозные организации.*

RELIGIOUS BELIEFS OF THE TURKIC PEOPLES OF CENTRAL ASIA ABOUT THE PLACE OF WOMEN IN ISLAM

Kussainov Daurenbek Umirbekovich
Kazakh National Pedagogical University named after Abai,
Almaty, Republic of Kazakhstan
Ayupova Zaure Karimovna
Kazakh National Agrarian Research University
Almaty, Republic of Kazakhstan

Abstract. *The article examines the peculiarities of gender relations in Islam among the Turkic peoples of the Central Asian republics. At the same time, the meaning and content of the religious situation in modern socio-cultural relations are revealed.*
Keywords: *islam, secular state, gender, religious renaissance, religious organizations.*

После глобальных исторических событий и образования независимых государств на постсоветском пространстве, включая суверенные республики Центральной Азии, сформировали новые радикальные тренды во всех сферах общественной жизни. Одним из них явился религиозный ренессанс, который во всех наших республиках принял лавинообразный характер, часто лишь частично контролируемый государственными органами. Подобная трансформация не могла не наложить болезненный отпечаток и на гендерные отношения. Безусловно, каждая из наших республик в данном контексте имела свои специфические особенности, связанные с историческими и культурными традициями, советским прошлым и теми религиозными традициями и формами общественного развития, которыми они стали руководствоваться при строительстве своих государств.

Основными приоритетами транзитного периода в связи с переходом от социалистической экономики к рыночным отношениям явилось изменение положения женщины в новых социально-экономических реалиях. В условиях перехода к рынку, когда происходил развал экономики, основным кормильцем семьи становится именно женщина, вытеснив мужчину с этой позиции. Поэтому активность женщин и женских организаций во

всех сферах общественной жизни стала существенно возрастать, что позволило повысить требования к совершенствованию гендерной политики в государствах Центральной Азии.

В современном обществе религиозная принадлежность ощутимо воздействует на понимание статуса женщины в социуме [1, с. 109]. ООН в 2020 году провела национальное обследование «Гендер в восприятии общества» [2, с. 64] и получила следующие результаты. Во-первых, на вопрос: должна ли религия стать компонентом государственной стратегии на национальном уровне - около 314 женщин и мужчин полагают, что религия – это частное дело и не должна как-то влиять на проведение государственной политики. Около 1/5 респондентов считают, что государственная политика полностью должна основываться на исламских принципах. Во-вторых, в вопросе о росте числа верующих мусульман имеются несущественные гендерные различия. Так, что это «нормально и хорошо» считает значительное число граждан (52% мужчин и 46% женщин), но 31% мужчин и 46% женщин опасаются и оценивают это в качестве угрозы социуму.

Около 50% женщин и мужчин, относящихся к данному явлению позитивно, думают, что это помогает укрепить семью и правильно воспитывать детей. Примерно 50% женщин и мужчин-респондентов, опасающихся этого, убеждены, что «это способствует усилению экстремизма». Анализ в региональном разрезе показывает, что мусульманские нормы более всего приветствуются в Карагандинской, Акмолинской, Северо-Казахстанской областях, а также в городе Кокшетау. Респондентов, одобряющих данные нормы, намного выше в группе опрашиваемых, которые считают, что государственная политика полностью должна формироваться на исламских принципах. В-третьих, несущественные гендерные различия выявлены в ряде высказываний, в которых одобряются исламские нормы, противопоставляемые светским. Так, с суждением, что «исламские законы от Аллаха выше, чем национальные законы» соглашаются 31% мужчин и 23% женщин. Среди респондентов 19% мужчин и 16% женщин считают «правильней следовать нормам шариата и советам муллы, чем идти в правоохранительные и судебные органы», а 29% мужчин и 23% женщин согласны с точкой зрения, что «истинно верующая мусульманка не должна запрещать супругу брать других супруг». В-четвертых, мужчины намного лучше женщин информированы об ответственности за принятие участия в действиях экстремистских структур. Среди них 64% осведомлены, что за такое последует наказание лишением свободы, и только 19% затруднились ответить на данный вопрос. А среди женщин-респондентов информированы о подобной ответственности – 58% и затруднились с ответом – 24% [2, с. 96]. В нашей республике также проходят бурные трансформации в области взаимодействия гендерных отношений и религиозных процессов.

В первую очередь, следует отметить, что казахские женщины в отличие от других женщин центрально-азиатского региона (узбекских, кыргызских, таджикских и туркменских), несмотря на мусульманское вероисповедание, обладали значительно большей свободой в мировоззрении и поведении. Некоторые авторы, в частности, К.К. Бегалинова объясняет эти особенности влиянием тенгрианства на религиозное мировоззрение казахского народа, включая его женскую половину. Она считает, что посредством тенгрианства был заложен фундамент социальных отношений, в том числе и гендерных [3, с. 58]. Мусульманская гендерная философия, которая в корне отличается от тенгрианского мировоззрения, трансформировала статус женщины в казахском социуме, в результате чего казахские женщины из активной части общества стали пассивным субъектом социальных отношений.

Ислам, внося изменения в отношения к казахской женщине, трансформировал гендерную идеологию, определяя гендерные отношения, из-за чего появились противоречия в гендерном сознании и гендерной психологии казахского традиционного социума. Смена конфессии породила конфликт всех компонентов гендерного сознания таких, как гендерная идеология, психология и отношения, которые переживают период своего возрождения в постсоветский период [3, с. 39-42].

Мусульманство внесло противоречия в гендерную психологию и гендерные отношения номадов. Из-за этого противоречия кочевники длительный период сопротивлялись внедрению

ислама, который стал укреплять свои позиции после активного транзита казахов к оседлой жизни и в послеоктябрьский период. В связи с этим, женщина из субъекта социальных отношений преобразовалась в мусульманку-затворницу, которая прислуживает супругу. Мужчина начинает доминировать над женщиной и в семье и обществе, что порождает глубокий конфликт мировоззрения, который возрождается в настоящее время в связи с исламским ренессансом в Казахстане [4, с. 15].

Еще одним из аспектов религиозного ренессанса в современном Казахстане является наличие большого процента (31%) [5] условно немусульманского населения (православные, католики, протестанты и др. вероисповеданий) в отличие от других республик Центральной Азии. В этих мировых религиях идут радикальные трансформации в мировоззренческих установках в гендерной сфере, соответственно и в Казахстане в немусульманских общинах идет модернизация в вопросах церковного служения женщин, ослабления патриархатности в этих конфессиях посредством критического отношения в системе догм и практик, ущемляющих права женщин как в семейно-бытовой, так и в области духовного опыта в сторону толерантности и устранения сексистских установок через пересмотр андроцентрированных представлений, модернизации в соответствии с современной практикой казахстанок. Особый интерес представляет прозелитизм десятков тысяч гражданок Казахстана, ранее исповедующих традиционные религии – ислам и православие. Такие явления несут деструктивный заряд в семейных отношениях, являющихся важнейшей сферой гендерных отношений.

Вопросы конфессионального самоотождествления постсоветского казахстанского социума отягощаются тем обстоятельством, что вместе с ростом мусульманской идентичности обостряются противоречия между исламскими течениями: кроме адептов традиционного ханафитского мазхаба в Казахстане усиливают свои позиции фундаменталистские исламские направления, претендуя на исключительность истинности своего учения в исламе, в том числе в сфере гендерных отношений.

В условиях духовного вакуума после краха коммунистической идеологии религия выступает не только как форма общественного сознания, но и как новая обнадеживающая перспективная социальная парадигма в современном казахстанском социуме, развивающемся в основном в светском формате. Усиливается тенденция роста численности граждан, ориентированных на религиозную модель общественного развития с открытым позиционированием с помощью демонстрации новых атрибутов, таких как, ношение женщинами хиджаба.

Мы полагаем, что для казахстанского общества не представляет опасности собственно само одеяние. Проблема состоит в другом – опасности изменения формы религиозности, которое может способствовать внедрению чужой для казахов культуры и идеологии, создаст предпосылки для стирания границ идентичности, национального менталитета и сплоченности. Мы уверены, что если мы как граждане светского и демократического государства, сегодня не сформируем общее кредо для всех в отношении хиджаба, то уже в скором времени женщины, которые оденут хиджаб, не смогут участвовать в социокультурной жизни общества, работать в светских учреждениях. Они не смогут реализовать себя и свои личностные потенциалы, не смогут стать полноценными гражданами своей страны».

В этой дискуссии участвуют и ученые-религиоведы. Так, профессор К.К. Бегалинова считает, что одним из наиболее актуальных проблем в современном Казахстане в религиозной сфере является вопрос религиозной атрибутики, в частности, одежды – хиджаба и никаба. Он отмечает, что не ожидается запрет на ношение хиджаба, так как Казахстан придерживается светских и демократических принципов. А запрет на появление в публичном пространстве одеяния - никаба, паранджи и иных их разновидностей, скрывающих лицо, имеет определенные основания. Религиовед рекомендует проводить широкую разъяснительную кампанию о разнице между хиджабом и никабом (паранджой) [4, с. 17]. В связи с тем, что проблема ношения хиджаба является одной из зримых и злободневных, в республике

появилась востребованность в социологических замерах общественного мнения в этом контексте.

Так, казахстанский социолог С.П. Калпеджоджаева в своей статье «Проблемы восприятия женщины в хиджабе в современном казахстанском обществе» [6, с. 22] проанализировала специфику оценки гражданами Республики Казахстан статуса казахстанки в хиджабе. Автор провела социологические исследования причин, мотивирующих казахстанских мусульманок носить хиджаб, а также сложностей и механизмов адаптации этого исламского дресс- кода в урбанизированном сообществе. С помощью проведения социологического интернет-опроса (182 респондента и интервью с 20 казахстанками, практикующих ношение хиджаба) автор пытается разобраться с этим явлением.

Таким образом, поликонфессиональный характер Казахстана и стран Центральной Азии детерминирует толерантность к гражданам в независимости от их вероисповедания, поэтому в законах Республики Казахстан нет запрета на ношение хиджаба, хотя ведомственными актами это запрещено делать в учебных заведениях.

Литература

1. Табышалиева А.Р. Отражение во времени. (Заметки к истории положения женщин Центральной Азии). – Бишкек, 2017. – 136 с.
2. Гендер в восприятии общества (результаты национального обследования). – Бишкек, 2016. – 233 с.
3. Бегалинова К.К. Ислам и православие в поликонфессиональном Казахстане: учебное пособие. – Алматы: Казак ун-ті, 2019. – 189 с.
4. Бегалинова К.К. Трансформация религиозного сознания в казахском // Вестник КазНУ. – Журнал философии, культуры и политических наук. – Алматы: 2018. – Т. 60. – № 2. – С.15-20.
5. Сарсембаева Р.Б. Реализация гендерной политики в исламских странах (аналитический обзор) // [Электронный ресурс] URL: http://e-islam.kz/ru/islam-zhane-qagam/vnutrennie-kategorii/islam-zhaneaiel/ item/530-eislam
6. 6. Калпетходжаева С.К. Проблемы восприятия женщины в хиджабе в современном казахстанском обществе // Сб. материалов междунар. науч.- практ. конф. и круглого стола. – Уфа: Мир печати, 2016. – 256 с.

УДК 93/94

ИСТОРИЯ РАСПРОСТРАНЕНИЯ ИСЛАМА В КЫРГЫЗСТАНЕ

Нурумбетов Балтагул Аттокурович
Жолдошова Анара
Ошский государственный педагогический университет, г. Ош, Кыргызская Республика
e-mail: pusurova76@mail.ru

Аннотация. *Ислам в Киргизии – одна из самых распространённых религий среди верующего населения Республики Киргизия. Преобладающее направление – суннизм ханафитского мазхаба. В Киргизии этнодемографические процессы второй половины XX века привели к росту роли и значения ислама в жизни населения республики. Если в 1960 году ислам исповедовало менее половины населения республики, то в связи с относительно высоким естественным приростом в среде азиатских народностей и эмиграцией жителей Киргизии европейского происхождения в настоящее время доля мусульман приближается к 90 %.*

Ключевые слова: *Ислам, религия. Кыргызстан, этнос, история распространения.*

THE HISTORY OF THE SPREAD OF ISLAM IN KYRGYZSTAN

Nurunbetov Baltagul Attokurovich
Zholdoshova Anara
Osh State Pedagogical University, Osh, Kyrgyz Republic

Abstract. *Islam in Kyrgyzstan is one of the most widespread religions among the believing population of the Republic of Kyrgyzstan. The prevailing trend is the Sunnism of the Hanafi Madhhab. In Kyrgyzstan, the ethnodemographic processes of the second half of the XX century led to an increase in the role and importance of Islam in the life of the population of the republic. If in 1960 less than half of the population of the republic professed Islam, then due to the relatively high natural growth among Asian nationalities and the emigration of Kyrgyz residents of European origin, the proportion of Muslims is now approaching 90%.*

Keywords: *Islam, religion. Kyrgyzstan, ethnos, history of distribution.*

В процессе хозяйственно-экономического и культурно-духовного развития Средней Азии Кыргызстан и его вторая столица г. Ош играли огромную роль, являясь одним из пунктов трансконтинентальной торгово-дипломатической системы древности и средневековья - Великого Шелкового пути, связывая Восток с Западом.

Из истории известно о конфессиональном многообразии обществ проживающих, на территории Кыргызстане в разные эпохи. Зороастризм II-I тысячелетие до нашей эры петроглифы Тянь-Шаня, Сулайман-Тоо; Буддизм (VII-XIII вв); христианство (VI-XII вв); Ислам с VIII в поход Кутейбы 712 г. нашей эры [4]. Таким образом, взаимовлияние и терпеливое отношение можно рассматривать в качестве богатейшего исторического опыта толерантного сосуществования различных вероисповедных сообществ на территории нашей страны. При этом, самой распространенной религией среди населения Кыргызстана являлся ислам.

Распространение ислама на территории Кыргызстана условно можно делить на следующие этапы:

Первоначальный этап распространения ислама (VII-X вв);

Официальное признание ислама как государственной религии на территории Кыргызстана (X-XII вв.);

Этап замедления процесса распространения ислама (XII-XVI вв);

Усиления исламизации населения Кыргызстана (XVI-XVIII вв.);

Закрепление ислама в Кыргызстане (с XVIII века по настоящее время), т.е. это времена Кокандского ханства, Российской империи, советской эпохи и в годы независимости Кыргызстана [2].

На территории Кыргызстана ислам стал распространяться с VIII века в связи с походом Кутейбы в 712 г. По сведением арабского географа X века Аль-Мукадас Ошу отводилось особая роль в утверждении ислама в Кыргызстане и Ферганской долине. Значимую роль в распростренении ислама на территории Кыргызстана по историческим данным играла местность под названием Сафед-Булан, расположенная в Ала-Букинском районе Жалал-Абадской области Кыргызстана. Особое место в истории, также отведено Таласской битвы между арабами и Танским войском [4].

Позже в Караханидском государстве ислам становится государственной религией (в 966-1137 гг.) с центром в Баласагуне, о чем свидетельствуют культовые мусулманские сооружения как Бурана и Узгенские архитектурные комплексы X-XII вв. В свое время, в распространение ислама в территории Кыргызстана большую роль сыграли миссионеры софийские братства Ходжа Ахмед Яссави. Учение которых предоставляло собой яркий пример приспособления исламских традиций и догматики к местным доисламским верованиям. Караханидский период истории Кыргызстана признан периодом расцвета исламской цивилизации в Центральной Азии, который оставило глубокий след в общественной жизни. О чем свидетельствует жизнь

выдающих таких мыслителей, как Авиценна, Беруни, Юсуф Баласагуни, Махмуд Кашгари и другие [3]. В этот период параллельно со строительством мечетей открывались и начальные мусулманские школы, формировалась сеть традиционных мусулманских школ низшей, средней и высшей ступени.

Позже, в связи нашедствием монголов в XII-XVI вв. замедляется процесс распространения ислама и ислам утрачивает свое значение государственной религии. Во времена Кокандского ханства (1709-1876 гг.) наблюдается усиление исламизации населения Кыргызстана. Мусулманское духовенство начинает вести активную миссионерскую деятельность среди кыргызов. Ислам в этот период стал основной идеологией государства.

В условиях царской России, система исламизация кыргызов начал замедляться, но в целом продолжался. Царизм придерживался принцип веротерпимости по отношении ислама и поэтому, проводил политику ослабления силы исламского духовенство. В этот период, на территории Кыргызстана и в его отдельных регионах начали открываться религиозные учебные заведении. Впервые новометодные мактабы были открыты учителями-татарами. Так, в 1882 г. такой мактаб был открыт в Пишпеке Хакимуллой Нигматулиным. Позже, такой мактаб был открыт и в Токмоке [1].

В период становления советской власти, в 1920-1930 гг. по причине массовых репрессий сторонников духовенства, позиция ислама ослабла. Потому, что в те годы положение ислама полностью зависело от идеологии коммунистической партии. Воинствующий атеизм сыграл свою отрицательную роль в исламе. За годы советской власти были уничтожены почти все мусульманские мечети, медресе и святыни. Только к 80-е годам, отношение власти к религии начала теплеть. Основной причиной которого была резкое изменение ситуации в стране в период «Перестройки».

Начиная с конца 90-х годов, у населения советского государства резко возрастает интерес к различным религиозным течениям. Этот интерес переживает всплеск в уже независимом Кыргызстане. В годы независимости Кыргызстана, процесс исламизации стал на широкую ногу. Встав на путь демократических преобразований, с целью сближение с «цивилизованным миром», Кыргызстан в своей Конституции огласил принцип свободы вероисповеданий. Это и открыло дорогу религиозным миссиям со всего мира. Согласно действующей Конституции Кыргызстан, в правовом пространстве придерживается светских и правовых устоев. Это и определяет принципы равного отношения и защиты легальных религиозных организации перед законом.

Учитывая существующие традиции, Кыргызстан в Центральной Азии является одним из наиболее свободных государств для деятельности различных религиозных организаций. Сегодня, это и способствовало расширению не только исламских течений, но и появлению на территории республики новых христианских организаций, а также других религиозных вероисповеданий.

В Кыргызстане большинство проживающих граждан относят себе к мусульманам. Сегодня ислам исповедует в стране разные этнические группы: кыргызы, узбеки, уйгуры, татары, дунгане, турки чеченцы, даргинцы и другие этносы. Общество в Кыргызстане, сегодня является поликультурным. Колорит которого представляют разные этносы и вероисповедания: ислам, православное христианство, христиане протестантского направления, буддисты и др. Это уникальное своеобразия в нашей страны и является его достижением.

Национальная нормативная и правовая база, ориентируясь, прежде всего на нормы международного права, что позволяет всем религиозным организациям свободно проводить деятельность. Примером мирного сосуществования разных движений является исторический опыт исламской и православной конвенции.

Сегодня в Кыргызстане функционирует около 11 христианских религиозных течений. По официальным данным в республике действует 2814 религиозных организаций, из которых 2412 исламского, 380 христианского, а также около 50 православных приходов РУП [2].

Несмотря на то, что в Конституции Кыргызской Республики религия отделено от государства, оно занимает значительное место в жизни республики. Сегодня в стране созданы как все условия для развития духовенства. В 30 сентября 2021 года Президент Кыргызской Республики издал указ «Концепция государственной политики Кыргызской Республики в религиозной сфере на 2021-2026 годы». Такие указы и определили сегодня рамки нормативной и правовой базы религиозных сфер. В нынешнем этапе, государство использует все свои ресурсы для мирного развития общества. Сегодня, государство и духовенство в республике осознает необходимость сотрудничества и объединения усилий в сфере укрепления мира. Поэтому, и в настоящее время ислам как основная религия в Кыргызстане существует, адаптируясь нынешнему политику изменяющего мира.

Литература

1. Грачева В.Д. Религиозные аспекты этнополитических процессов в истории Кыргызстана. Материалы научной школы. – Б., КРСУ, 2013. - 242 с.
2. История религиозной культуры. Госкомитет по делам религии при Президенте КР. – Б., 2016. – 127 с.
3. Курбанова Н.У. Религия в общественно-политической жизни Кыргызстана на рубеже XX- XXI вв. – Б., 2009. – 180 с.
4. Осмонов О.Ж. История Кыргызстана. – Б., 2003. – 196 с.

УДК 81

ТАТАР ХАЛКЫНЫҢ ҮЗАҢЫНДА ТУГАН ТЕЛНЕҢ ТОРЫШЫ ҺӘМ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ / СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ РОДНОГО ЯЗЫКА В САМОСОЗНАНИИ ТАТАРСКОГО НАРОДА

Гарипов Ягфар Закирович
Мавляутдинов Ильдар Сафиулович
Институт международных отношений Казанского (Приволжского)
федерального университета, г. Казань, Татарстан, Российская Федерация
e-mail: tatgarip@mail.ru; e-mail: ildarmav@yandex.ru

Аннотация. *Мәкаләдә татар телен саклап калу һәм телнең перспективалары карала. Телне саклау һәм киләчәк буыннарга тапшыру – киләчәк буыннар алдында әхлакый бурыч. Идел буе төбәгендә Татарстан Республикасында туган телләрне саклау һәм үстерү белән бәйле тел вәзгыяте аеруча уңышлы санала. Республика җитәкчелеге татар телен үстерү проблемасын даими игътибар үзәгендә тота. Авторлар татар теле халыкның тырышлыгы белән саклныр һәм киләчәктә дә тел үзаңы үстерелер дип өметләнә.*

Ключевые слова: *тел, үзаң, этник үзаң, телне саклау.*

STATE AND PROSPECTS OF THE NATIVE LANGUAGE IN THE SELF-CONSCIOUSNESS OF THE TATARS

Garipov Yagfar Zakirovich
Mavlyautdinov Ildar Safiulovich
Institute of International Relations of Kazan (Volga Region) Federal University,
Kazan Tatarstan, Russian Federation

Abstract. *The article discusses the preservation of the Tatar language and the prospects for the language. Preserving the language and passing it on to future generations is a moral duty for future generations. The linguistic situation in the Volga region related to the preservation and*

development of native languages in the Republic of Tatarstan is particularly successful. The leadership of the republic is constantly focusing on the development of the Tatar language. The authors hope that the Tatar language will be preserved by the efforts of the people and that the language center will be developed in the future.

Keywords: *language, valley, ethnic valley, language protection.*

Соңгы арада күпчелек гуманитар, сәяси, рухи өлкә вәкилләре чыгышларында туган телнең бүгенгесе һәм киләчәге турында нигезсез булмаган кайгыртулар еш чагыла башлады[4].

Тел – һәр халыкка карата объектив яшәү шарты, ә этнотелле процесслар – этносоциаль үсешнең мөһим өлеше. Рәсәй җәмгыятенең консолидациясе, этник группалар интеграциясе һәм бердәм Рәсәй халкы төзелеше контекстында барган туган телләрнең дәүләт теле белән үзара бәйләнеше анализы – этносоциологиянең иң әһәмиятле фәнни вазифаларының берсе [8].

Идел буе халыклары арасында туган телне саклап калу һәм үстерү буенча эш Татарстан Республикасында иң уңышлысы дип танылган. 2021 ел башына Республикада халык саны 3, 89 млн кешегә җитә. Аларның арасында шәһәрдә яшәүчеләр 77%. Милли состав буенча 53% татар халкы, 39,5% - руслар (2010 ел). 2010 ел мәгълүматлары буечна 92% татар кешесе берникадәр дәрәҗәдә туган телне белү турында белдертте. Туган телен белгән кеше санының халыкның гомуми санына карата нисбәте этник тотрыклылык индексы буларак билгеләнә һәм этник үзгәрешнең билгеле бер үлчәме булырга мөмкин.

Татарстан Республикасында 2021 ел Туган телләр һәм халыклар бердәмлеге елы дип игълан ителгән. Фәрманны республика президенты Р.Н. Минниханов таныды. Аның максаты – республикада яшәп килгән һәрбер халыкның телен, мәдәниятен һәм гореф-гадәтләрен саклап калу һәм үстерү, аларның бердәмлеген ныгыту. Бу фикер Президентның Дәүләт Советына Юлламасында да чагыла. «Туган тел ул – иң әүвәл үз халкың белән күңелнең иң нечкә кыллары аша бәйләнеш. Мин һәрчак әйтә киләм: без туган телне саклау өчен барысын да эшләячәкбез. Бу – киләчәк буыннар алдында безнең әхлакый бурычыбыз. Республикада яшәүче барлык милләт вәкилләренең – татарларның, русларның чувашларның, удмуртларның, мордваларның, мариларның һәм башка халыкларның телен һәм мәдәниятен саклау өчен барлык шартларны булдырырга тиешбез». Милләтара һәм динара бердәмлек – Татарстан Республикасы сәясәтенең мөһим бер юнәлеше.

Татарстанның имиджы югары социаль-икътисади үсешкә, иҗтимагый-сәяси тотрыклылыкка, милләтара татулыкка нигезләнә. Җәмгыять эчендә барган мөнәсәбәтләрнең даимилеге, күпмилләтле халыкның тынычлыгы һәм татулыгы – эчке сәясәтнең әһәмиятле бурычы. Бу – «Этник күптөрлелектә гражданлык бердәмлеге» гомумкабул ителгән формуланың чагылышы.

Республика җитәкчелеге дәүләт хакимияте органнарында татар телен үстерү һәм киң таралту проблемасын даими рәвештә игътибарга ала. Татарстан Республикасы Президенты, социаль-икътисадый багланышлар мәсьәләләре буенча Россия төбәкләренә һәм чит илләргә барып, милләттәшләр белән даими очрашып, туган телне һәм мәдәниятне саклау проблемаларына игътибарны юнәлтә. Дәүләт Советы рәисе халык белән җанлы аралашуда туган телне еш куллана. Республика парламентында кайбер депутатлар татар телендә чыгыш ясый, синхрон тәрҗемә бара. Парламентның эш телләре буларак рус теле һәм татар теле кабул ителгән. Кәгазьләр шулай ук ике телдә әзерләнә.

2019 елда республикада «Адымнар – белемгә һәм татулыкка юл» дигән яңа белем бирү проекты старт алды. Ул Татарстанның беренче Президенты, дәүләт киңәшчесе М.Ш. Шәймиев тарафыннан инициатива алган һәм Россия Президенты В. В. Путин тарафыннан хупланган. Бүгенге көндә үсеп килүче буынга татар, рус һәм инглиз телләрендә югары сыйфатлы белем бирү мөһим. Бу дөньяви дәрәҗәгә ия булган проект һәм монда без беренче. Казан башкаласында, Яр Чаллы һәм Алабуга шәһәрләрендә 1224 укучыга исәпләнгән өч полилингваль мәктәп ачылды. 2024 елга тагын өч шәһәрдә шундый мәктәпләр төзү һәм бу эшне дәвам итү планлаштырыла. Биредәге комплексларда эшләү өчен 400 укытучы әзерләнә.

Казанда урнашкан комплекс белем бирү процессының методик үзәге булачак. Әлеге проект буенча бөтен масштаблы эш балалар өчен эшләнә, аларга белем генә түгел, ә республикабызның уңышлы үсеше өчен дөрес тәрбия бирү дә.

Р. Н. Минниханов указы белән 2020 елның июлендә Татарстан Республикасы Президенты каршындагы татар телен саклау һәм үстерү мәсьәләләре буенча комиссия даими эшләүче консультация органы буларак гамәлгә куелды. Комиссия алдында биредәге вазифалар куелды: татар телен укытуның алдынгы методикаларын өйрәнү һәм тарату; татар телен саклап калуның проблемалы мәсьәләләрен билгеләү һәм аларны хәл итү юлларын табу; татар телендә белемнәрне популярлаштыруга ярдәм итү; полилингваль белем бирүне, сөйләм мәдәниятен һәм әдәби телне үстерү; татар телендә нәшрият эшчәнлеген үстерү; тел өлкәсендә иҗади инициативаларга юл кую.

Комиссиягә тел законнарын камилләштерү буенча тәкъдимнәр җитештерү, татар телен саклау һәм үстерү мәсьәләләре буенча республика хакимиятенең Федераль үзәк һәм иҗтимагый оешмалар белән үзара хезмәттәшлеген оештыру хокукы бирелә. Оешманың җитәкчесе булып Татарстан Дәүләт Советы вице-спикеры куела. Мондый комиссия төзү фикерен республиканың беренче президенты, дәүләт киңәшчесе М. Ш. Шәймиев тәкъдим итте.

Комиссия эшчәнлеге спектры шактый зур. Шулай итеп, мәгълүмати табличкалардагы, юл күрсәткечләрендәге, торак йортлардагы хаталы атамаларны һәм язмаларны ачыклау буенча конкурс үткәрелде. Комиссия Туган телләр һәм халыклар бердәмлеге елы дәверендә шактый күп чаралар үткәрде. Комиссия ярдәмендә сәнгать-музыкаль проектлар тормышка ашырыла, татар телен өйрәнергә теләүчеләр өчен бушлай курслар оештырыла, туган телләргә багышланган тематик баннерлар урнаштырылды.

Казанда спорт комплексы янындагы реклама щитында шәһәр халкы озак вакыт «6 да белгән тел 60 та да онытылмас» текстын күрә алган. Казан метросында бер поездның бизәлеше республикада яшәүче халыкларның туган телләренә багышланган. Туган телне белү һәм куллану Татарстан халкының яшәү рәвеше нормасына әверелергә тиеш. Комиссия татар телле язучылар арасында әдәби конкурс оештырды, татар сөйләме буенча осталык дәресләре үткәрде. Комиссиянең актив ярдәме белән 100 балалар бакчасы, 100 мәктәп һәм 100 мәдәният учреждениесе татар телен укытуны камилләштерү һәм татар мәдәниятен үстерү өчен 500әр мең сум күләмендә грантлар алды. 2021 елда республиканың Мәдәният министрлыгы тарафыннан республикада яшәүче халыкларның туган телләрен саклау һәм үстерү өлкәсендә 450 дән артык чара үткәрелде. Яшьләр эшләре министрлыгы тарафыннан яшь буынның туган телне куллануга мотивациясен, милли тарих һәм мәдәниятне белүләрен арттыру буенча төрле яклап эш башкарылды [5].

Республика хакимиятенең төрле яклап көч куюына карамастан, татар теленең хәләте борчуга сала. Аны куллану өлкәсе акрынлап тарая, туган телдә укучыларның һәм тәрбия алучыларның саны кими бара. Рус телле мәктәпләрдә татар телен укыту вакыты атнасына ике сәгать белән чикләнгән һәм бары тик ата-аналар теләге белән генә. Татар әдәби телен үстерү буенча кичектергесез чаралар таләп ителә. Халыкның әдәби телне белүе аның үсеш алган милләт буларак формалашу шартларының берсе булып тора. Күпчелек татарлар ялгызлык исемнәренең рус телле версияләреннән файдаланалар (географик атамалар, атна көн исемнәренең: дүшәмбе, сишәмбе,чәршәмбе урынына понедельник, вторник, среда һәм башкалар дип сөйләшү гадәткә кергән). Сөйләм практикасында еш кына Нижнекамск, Елабуга, Челны, Зеленодольск, Рыбная Слобода, Вятка һәм башка рус телле эквивалентлар кулланыла. Социаль һәм сан ягыннан өстен этнос теле татар аңында нык тамыр җәйде. Татар теленең элеккеге әһәмиятен һәръяклап хупларга, аның яшәеш эшчәнлегенең барлык өлкәләрендә кулланырга кирәк. Бу бурыч бары тик тел йөртүчеләрнең – татарларның һәм республика хакимиятенең актив позициясе булганда гына уңышлы хәл ителергә мөмкин. [1, с.115]

Туган телләрне саклап калуга һәм үстерүгә ярдәм итә торган бик күп төрле факторлардан этносның тел үзаңы арту, туган телнең абруен күтәрү аеруча мөһим [3]. Телне тулы күләмдә

яңадан торгызу, аның бөтен этник җәмгыять арасында киң таралышын тәэмин итүгә, беренче чиратта, халыкның үз көче белән ирешергә мөмкин – телнең потенциаль йөртүчеләрен актив кулланучыларга әверелдерү.

Россия Фәннәр академиясе академигы, Океанология институты фәнни җитәкчесе Роберт Нигъмәтуллин сүзләренчә, «...туган телне белү яхшы тон билгесе булырга тиеш! Туган телне өйрәнү өчен, ата-аналар тырышлык куярга һәм моның белән шөгыльләнергә тиеш, бу тәрбия мәсьәләләре. Кызганычка каршы, тел китү белән милли проблемалар беркая да китмәячәк». [4, N 11, с.1-2] Туган телне югары дәрәҗәдә белүгә карамастан, республика татарларының яртысыннан да ким өлеше аңа өйдәге гаилә аралашуында өстенлек бирә. Нәтиҗәдә, яшь буын туган тел һәм мәдәният өлкәсенә җитәрлек дәрәҗәдә җәлеп ителми.

Туган телгә ихтирамлы мөнәсәбәт тәрбияләү, аны тормыш тәҗрибәсендә өйрәнү һәм куллану буенча уйланылган программа мөһим, татар яшь буынын татар теленә камил дәрәҗәдә өйрәтү әһәмиятле. Аның мәгарифтә киң мөмкинлекләрен күрсәтергә кирәк. Мәктәпләрдә татар телендә белем бирү кәнәгатьсезләндерелгән рәвештә калуы сер түгел.

Рус телле мәктәпләрдә коммуникатив дәрәҗәдә татар телен укытуның нәтиҗәлелеген арттыру өчен чаралар күрергә кирәк. Милли мәктәпләрдә чыгарылыш имтиханнарын туган телдә тапшыру тәҗрибәсен кайтартырга кирәк. Әлегә БДИ рус телендә бирелә, өстәвенә, рус теле буенча рус мәктәпләре программалары күләме буенча.

Авторлар милли мәктәптә туган телдә белем алу киләчәктә югары һөнәри белем алуда зур кыенлыклар тудыра һәм хезмәт базарында конкурентлы көрәш алу мөмкинлеген киметү турында фикерне кире кага. Булган проблемалар, нигездә, милли мәктәпләрнең социаль статусы белән бәйле, аларның күпчелеге авыл җирлегендә яки кече шәһәрләрдә урнашкан һәм объектив сәбәпләр аркасында сыйфатлы белем бирүдә мөмкинлекләре чикләнгән. Туган телдә шәһәр мәктәпләрендә укыту рус һәм чит телләрне үзләштерү өчен сизелерлек киртәләр тудырмый, социаль үсештә нинди дә булса җитди кыенлыклар тудырмый һәм һөнәри үсеш өчен булган шартлардан канәгатьлек дәрәҗәсенә йогынты ясамый диярлек. Һәрхәлдә, булган кыенлыклар яшь буынны туган телгә һәм мәдәнияткә мәгариф системасы аша күнектерү мөмкинлегеннән мәхрүм итәрлек дәрәҗәдә зур түгел.

Шәһәр милли мәктәпләре сыйфатлы белем бирә. Казанның Мәрҗани исемендәге татар гимназиясендә барлык фәннәрне дә татар телендә укыталар. Шуңа да карамастан, укучылар югары белем ала. Мисал өчен, укучы Рамил Бәһавиев 4 БДИ (рус теле, информатика, физика һәм математика) буенча барлык чыгарылыш имтиханнары буенча 399 балл җыйды (2019 ел) [6]. Тагын бер тапкыр шуны да билгеләп үтик, милли мәктәпләрдәге барлык чыгарылыш имтиханнары да рус телендә бирелә. Хәзер ул Казан Федераль университеты студенты.

Татарстан Республикасында бүгенге көндә мәктәпкәчә яшьтәге татар балаларының 2/3 се балалары туган телләрендә тәрбияләнә. Татар балаларының яртысына якыны гомуми белем бирү мәктәпләрендә туган телендә белем ала (табл. 1, 2). Шул ук вакытта рус телендә дә милләтара аралашу теле, белем бирүнең куәтле чарасы, интеллектуаль үсеш һәм халыклар берләшүе кебек аермачык ихтыяҗ бар. Рус теле безнең өчен бүген дә фәнни-техник өлкәдә, рус һәм дөнья мәдәнияте өлкәсендә алыштыргысыз чара булып кала. Милли мәгарифнең идеологиясе, аерым алганда, тулаем алганда, полиэтник җәмгыятьнең тел сәясәте фәлсәфәсе дә кыскача гына түбәндәге формула белән күрсәтелә: «Туган тел - мөмкин кадәр, башка телләр - никадәр кирәк булса, шулкадәр».

Таблица 1. Татарстан Республикасында татар телендә татар балаларына мәктәпкәчә белем бирү системасының үсеш динамикасы, %

Ел	2007	2010	2014	2018	2020
Балалар бакчасында туган телдә тәрбияләнүче татар балалары өлеше	69,3	67,2	64	54	52

Таблица 2. Татарстан Республикасы гомуми белем бирү мәктәпләрендә татар балалары уку динамикасы, %

Ел	2007	2010	2014	2016	2018	2020
Туган телендә укучы татар балалары өлеше	52,7	46,1	44,2	43,3	42,2	41

Татарстан Республикасында татар теле билгеле бер дәрәҗәдә балалар бакчаларыннан алып югары уку йортларына кадәр барлык белем бирү баскычларын колачлый. Шул ук вакытта татар телен һөнәри белем бирү өлкәсенә функциональ рәвештә алга этәрүне тоткарлый торган объектив сәбәпләр бар: татар теленең социаль-икътисадый өлкәдә ихтыяҗы аз, икенче дәүләт теле буларак тел статусын күтәрүнең фәнни эшләнгән механизмнары булмау, рус телле халыкны коммуникатив дәрәҗәдә укытуның җитәрлек методик эшләнмәве һ.б. Моннан тыш, мәктәптә татар телен алга таба үстерү психологик факторлар белән кыенлаша.

БМО Генассамблеясы хәвефле вәзгыятькә бәйле рәвештә 2019 елны Халыкара төп халыклар елы дип игълан итте. Дөньяның 6,7 мең теленнән 60% якыны имин санала. Белгечләр имин булмаган 40% телләрнең инвентаризациясен уздырдылар: 3,5% якыны юкка чыккан, 9% юкка чыгу алдында, 8,2% критик хәлдә, 10% куркыныч астына дучар ителгән, 9,4% зыян күргән. Үзенең мәдәни тамырларын югалтып, кешелек социаль каршылыкларга бирешә башлый. [7] Безнең бурыч – әлеге 40% санына эләкмәү, даими рәвештә дөньякүләм югары үсеш алган халыклар, телләр исемлегенә керү. Татар телен саклау һәм үстерү өчен иң мөһим факторларның берсе – һәрберебезнең татар телендә тере сөйләшүдә катнашуы. Милләтара гаиләләрдә балалар әти-әниләренең ике телендә дә социальләшә, әмма практикада берне, социаль һәм сан ягыннан өстен этносны өстен күрә.

Татарстанда тел вәзгыяте чит ил экспертлары өчен анализ предметына әверелә. Ирланд тарихчысы һәм тел белгече Кувин де Барра фикеренчә, татарларның әлегә тел ассимиляциясен булдырмаска мөмкинлекләре бар. Аның фикеренчә, телне үстерү өчен мәгариф өлкәсендә инклюзив вәкаләтләре булган төбәкнең реаль автономиясе кирәк [2]. Безнең очракта сүз федераль үзәк һәм Россия республикалары арасында федератив мөнәсәбәтләрне алга таба үстерү турында барырга мөмкин. Мәктәпләрдә туган телне өйрәнүгә вакыт күләмен билгеләү республика мәгариф министрлыгында мөмкинлеген булдыру – республика җитәкчелегенең мөһим бурычы.

Республика хакимиятенең зур тырышлыгы, туган телне саклау һәм үстерү мәсьәләләрен даими күзаллау, халыкның тел үзаңы акрынлап арту татар теленең киләчәктә сакланып калачагына һәм үсәчәгенә нигезле ышаныч белдерергә мөмкинлек бирә.

Кулланылган чыганаклар

1. Гарипов Я.З. Этноязыковые процессы в Республике Татарстан: тенденции развития и социальное проектирование. М., 2019. 319 с.
2. Кувин де Барра// [Электронный ресурс]. URL: https://business-gazeta-ru.turbopages.org/business-gazeta.ru/s/article/538534. (Дата обращения 05.02.2022).
3. Лилия Гадель, Роберт Нигматуллин. Родной язык и его перспекивы развития // Звезда Поволжья, 2022, N 10-11.
4. Рузаль Юсупов. Престиж родного языка. / /Звезда Поволжья, 19-25.03.2021
5. Тел комиссиясе хисап тотты. Мәдәни җомга, N 11, 25.03.2022 (на тат. яз.)
6. Акчарлак, 4.07.2019, с.11 (на татарском языке)
7. Слово уже не отзовется: 40 процентам языкам грозит уничтожение // Российская газета, 17.04.18.
8. Мавляутдинов И.С. Значимость языка в общественном сознании и его влияние на культурное развитие // Современные языковые процессы в РТ и РФ: законодательство о языках в действии) – Казань, 2007. - С. 165-168.

УДК 398.3:745 (575.4)

ПОВЕРЬЯ И ОБЫЧАИ ТУРКМЕН, СВЯЗАННЫЕ С КОВРОТКАЧЕСТВОМ

Перделиева Мяхри Курбанмурадовна
Туркменский государственный университет имени Махтумкули,
г. Ашхабад, Туркменистан

Аннотация: *Ковроделие с древних времен было одним из основных занятий туркменского народа. Обычаи и традиции, связанные с ковроделием, благодаря таланту и искусству туркменских ковровщиц, являются лучшим отражением мировоззрения и духовного мира туркмен. В статье изложен анализ традиционных обрядов туркменского народа, касающихся всех этапов создания ковра: это выбор благоприятного дня для начала работы над ковром, протравка пряжи, прокладка основы ковра, обрезка кромки ковра, цвет узоров и др.*

Ключевые слова: *ковер, ковроделие, основа ковра, пряжа, протравка пряжи, кромки ковра, инструменты ковроткачества, красители, марена красильная, благословенный день.*

BELIEFS AND CUSTOMS OF TURKMENS RELATED TO CARPET WEAVING

Perdeliyeva Mahri Kurbanmuradovna
Turkmen state university named after Magtymguly, Ashgabat, Turkmenistan

Abstract. *Carpet weaving has been one of the main occupations of the Turkmen people since ancient times. The customs and traditions associated with carpet weaving, thanks to the talent and art of Turkmen carpet weavers, are the best reflection of the worldview and spiritual world of Turkmens. The article presents an analysis of the traditional rites of the Turkmen people, relating to all stages of carpet creation: this is the choice of an auspicious day to start working on the carpet, yarn pickling, laying the carpet base, cutting the edge of the carpet, the color of the patterns, etc.*

Keywords: *carpet, carpet weaving, carpet base, yarn, yarn pickling, carpet edges, carpet weaving tools, dyes, madder dyeing, blessed day.*

Ковер является неотъемлемой частью национальной культуры туркменского народа, истоки которого уходят в глубокую древность. Сегодня в Туркменистане, благодаря таланту

и труду ковровщиц, создаются не только прекрасные шедевры. В стране созданы широкие возможности по сохранению, популяризации и изучению истории туркменского ковроткачества на научной основе [1, с. 18]. Национальному искусству ковроделия, обогатившему сокровищницу художественных ценностей мирового значения, и на международном уровне уделяется большое внимание. В 2019 году туркменское национальное искусство ковроделия было включено в Репрезентативный список нематериального культурного наследия человечества ЮНЕСКО. Это яркий пример того, как сегодня изумительные по красоте туркменские ковры благодаря совершенству и высочайшему качеству исполнения приумножают свою мировую славу.

Окружающая среда и жизненный уклад туркменского народа обобщены и филигранно описаны посредством узоров и орнаментов, украшающих туркменские ковры. Если внимательно присмотреться к ним, то можно ознакомиться с историей происхождения туркменского народа, узнать, в каком регионе проживают искуссные мастерицы, соткавшие данный ковер, и какая природная палитра их окружает [4, с. 119]. Посредством ковровых узоров (гёлей) выражаются такие понятия, как отвага, героизм, верность Отечеству. По-разному называются и туркменские ковровые узоры, состоящие из растительных узоров и геометрических фигур, которые тесно связаны с творческим миром и поверьями туркменских ковровщиц [2, с. 67-70]. Прежде чем раскрыть особенности узоров туркменских ковров и связанные с ними традиционные обычаи, хотелось бы рассказать о процессе подготовки и выборе ковровой пряжи.

Существует несколько ритуалов, связанных с заготовкой ковровой пряжи. Туркменский ковер входит в число древнейших и редких изделий по технике производства и эстетическому содержанию. Одной из основных особенностей ковра является его очень плотное плетение. На каждый квадратный метр ковра приходится сотни тысяч узлов. В качестве сырья для создания туркменского ковра преимущественно используется шерстяная пряжа сараджинских пород овец, полученная из шерсти весенней стрижки, как более прочная, гибкая и чистая [10]. Исторические записи, относящиеся к середине XIX века, свидетельствуют об использовании туркменской овечьей шерсти в ткацком производстве и других регионов Средней Азии [3, с. 20]. С целью получения весенней шерсти сараджинских овец пастухи пропускали их через водный источник и только потом стригли [5, с. 85]. Это приводило к очищению овечьей шерсти. После готовую шерсть женщины тщательно промывали и просушивали, затем отбивали специальной палкой. Подготовленную таким образом шерсть распутывали и общипывали. Распутанную шерсть несколько раз расчёсывали и сворачивали в мотки. Более длинные шерстяные волокна использовались в качестве уточной нити. Мягкую шерсть со средним волокном использовали для изготовления пряжи. Для прядения нитей использовались веретено и прялка [10].

Стойкий краситель туркмены добывали из различных видов растений. Если окрашенная шерсть не оставляла следов на руке при отжиме, считалось, что краска глубоко впиталась в пряжу [10]. Ряд растений туркменской природы широко применялся в искусстве ткачества. Натуральные красители позволяли сохранить цвет туркменских ковров на протяжении многих веков [6, с. 176]. Изготовлением растительных красок женщины занимались осенью. В это время собирали корни, травы и фрукты. Наиболее распространенными из них были марена красильная и живокость жёлтая. Осенью их выкорчевывали и обдирали с них кору [7, с. 23]. В туркменском искусстве ковроделия чаще всего используется красный цвет Красный, являясь очень ярким и насыщенным цветом, создает в ковре непередаваемые визуальные ощущения. Другие цвета, используемые в туркменском ковре, также получают из различных растений и образуют его уникальный внешний вид. Для получения красного, пурпурного и оранжевого цвета использовался корень марены красильной или её измельчённая форма.

Жёлтый цвет добывается из корня абрикосового дерева, кожуры красного лука и кожуры граната, коричневый получают из солодки, черный добывали из кожуры ореха. Также, эти цвета получали из некторых других растений. Синий цвет добывали из индигоферы красильной (индиго). Её завозили из Ирана и Афганистана. Зелёная краска получалась также

в результате смешивания жёлтого и синего цвета [7, с. 27, 29.]. Синий цвет редко использовался в большинстве туркменских ковров. Что касается других цветных нитей, вплетаемых в туркменские ковры, то белая, бежевая и серая пряжа прялась без окрашивания с использованием имеющегося натурального цвета.

Туркменские ковровщицы добавляли в красильный раствор квасцы, чтобы цвет ковровой пряжи был более резким и насыщенным. По свидетельству летописцев, в древности работа по окрашиванию нитей начиналась с протравки. Ковровщицы не имели единого установленного подхода и технологии приготовления протравы для окрашивания пряжи, поэтому подготовка пряжи к окрашиванию в разных регионах проводилась по-разному. У многих мастериц были свои уникальные методы. Например, для приготовления протравы берут большое корыто и насыпают в него около 4 кг пшеницы с толщиной зёрен 3-4 см и несколько раз в день опрыскивают её водой, пока зёрна не обмякнут и не прорастут до получения зелёной травы высотой 2-3 см. Затем они обрезают эту зелёную траву, перемешивают мягкие белые зерна пщеницы и пророщенную траву, а затем кладут их в 10-литровый чан с водой, и тщательно заквасив, извлекают настой. Вода в ёмкости мутнеет, её процеживают, затем сливают в глиняный кувшин, насыпают в неё горстку квасца и закрыв крышкой, настаивают двое суток. После этого, туда кладут пряжу и выдерживают 10-12 дней. Затем её вынимают, промывают водой и сушат, чтобы подготовить к окрашиванию. В результате такой тщательной подготовки искусные ковровщицы могли из натуральных красителей получать неблекнущие, сочные и переливающиеся краски [8, с. 4-5.].

Среди туркменских женщин существовали различные поверья, связанные с окрашиванием пряжи. Так, в пятницу обычно не занимались крашением, считая, что окрашенная в этот день пряжа будет неравномерной. Пряжа для ковроткачества окрашивалась по выходным дням или по средам [10]. При окрашивании краску помешивали деревянной палочкой, чтобы мотки пряжи смогли равномерно окраситься. Чтобы при этом процессе цвета оставались чёткими и насыщенными, соразмерно моткам пряжи капали уксус или добавляли протраву. Окрашенные мотки держали в краске до тех пор, пока они не остывали.

Смотанную в клубок веретённую пряжу необходимо было перемотать в петли длиной окружности примерно 20-30 см. После этого пряжу заправляли в станок и начинали натягивать основу. При изготовлении ковра используют станок из четырех колышков, поперечной железной трубы, металлического зефа и натяжителя, а также такие детали и инструменты как: дарты чекгич (уплотнитель основы ковра), куджи йупи (специальная веревка для укрепления основы), гырадолав йупи (нить, укрепляющая край ковра), аргач йупи (специальная веревка для утка), баслык (специальная веревка для уплотения ковра), топраклык учин ак йупи (белые нити для края ковра), сынны (ковровые ножницы) кесер (ковровый нож), дарак (железный гребень который служит для уплотнения ковра). После того, как были собраны все необходимые принадлежности, переплетали основу ковра, а затем начинали ткать.

По поверью, 9, 19, 29 числа каждого месяца считались небагоприятными из за того, что в эти дни звезды на небе распологались низко [9, с. 24]. Туркменские ковровщицы по традиции в это время основу не натягивали. Поэтому «благоприятный день» (сахетли гун) для начала работ по прокладки основы будущего ковра назначали заранее. У мастериц бытовала поговорка: «Не вбивай колышек в землю, если звезды в небе стоят низко, а вбивай, когда они высоко». В отличие от других регионов, в Южном Туркменистане прокладывали основу ковра по понедельникам, средам. В этот день ковровщицы обязательно переплетали девять нитей основы и утка [10]. В Восточном Туркменистане закладка основы ковра производилась по понедельникам, вторникам, средам и выходным дням, а в Юго-Восточном регионе Туркменистана по средам, подстраиваясь под благоприятную дату. Мастерицы Сумбар-Чендырской долины, получив благословение для прокладки основы ковра, за день до этого проводили соответствующий ритуал: брали ложку соли, насыпали в белую тряпицу, завязывали в узелок и вешали его поблизости от коврового станка, приговаривая при этом: “Обереги наш ковёр от дурного сглаза и бед” [10]. Считалось хорошей приметой, если во время прокладки основы ковра в это помещение входил ребенок. С добрыми намерениями

желали, чтобы в будущем этот ковер расстилали на свадьбах, на нем играли дети. В день закладки основы ковра готовили плов и раздавали лепёшки. Начинать закладку доверяли пожилой женщине. Опытная ковровщица, проложив основу ковра, благословляла его. И после того, как всё было подготовлено, с традиционными пожеланиеми удачной работы мастерицы приступали к созданию ковра.

Когда ковер был готов, опытной ковровщице доверяли обрезать его с основы, а оставшуюся пряжу основы женщины и девушки отрезали и повязывали себе на лоб. Мастерицы верят, что если после обрезки ковра повязать голову полученной пряжей, то головная боль не будет их беспокоить [10]. На только что срезанный ковер усаживали детей и всем раздавали сладости. Также, взяв ковер с обеих сторон, ковровщицы раскачивали его с сидящим на нем ребенком на манер колыбели. Этот обычай совершался с тем пожеланием, чтобы новый ковер служил многим поколениям в семье.

В народе говорят: «Ковёр нежнее розы, но крепче камня». В поверьях, традициях и обычаях, связанных с искусством ковроткачества, передающихся из поколения в поколение, обобщены духовные устои туркменского народа, его мировоззрение и восхищение гармонией немеркнущих красок и узоров туркменского ковра.

Литература

1. Gurbanguly Berdimuhamedow. Arşyň nepisligi. Heavenly beauty. Красота небесная. – Aşgabat.: Türkmen döwlet neşirýat gullygy, 2016.
2. Гундогдыев О. Из истории туркменского ковроделия. – Ашхабад.: Мирас. 2008.
3. Гылыҗов Х. Эрсары халы өнүмчилигиниң өзболушлылыгы. – Чәрҗев, 1994.
4. Мошкова В.Г. Ковры народов Средней Азии конце XIX – начала XX вв. – Ташкент: ФАН, 1970.
5. Овезов Д. Население долины Чандыра и среднего течения Сумбара. – А.: Ылым, 1976.
6. Пугаченкова Г.А. Искусство Туркменистана. Очерк с древнейших времён до 1917 г. – Москва.: Искусство, 1967.
7. Hatamow J., Baýmyradowa A. Türkmenleriň kilim dokmaçylygy.- Aşgabat: Ylym, 2016.
8. Шахбердиева Җ. Халычылык түркмен халкының гадымы сунгатыдыр. – Ашгабат, 1983.
9. Өрәев А. Ырымлар. – Ашгабат: Рух, 1993.
10. Полевые материалы автора, собранные в 2014-2015 гг.

УДК 37

РОЛЬ АКАДЕМИКА МИРЗЫ МАХМУТОВА В РАЗВИТИИ МУСУЛЬМАНСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ ТАТАРСТАН
ТАТАРСТАННЫҢ МӨСЕЛМАН МӘГАРИФЕ ҮСЕШЕНДӘ АКАДЕМИК МИРЗА МӘХМҮТОВНЫҢ РОЛЕ

Рахманова Алсу Рамилевна
Салимуллина Елена Викторовна
Елабужский институт Казанского (Приволжского) федерального университета,
г. Елабуга, Республика Татарстан, Российская Федерация
e-mail: rahmanovaar@mail.ru; e-mail: salimyl@mail.ru

Аннотация. *В статье рассматривается роль академика М.И. Махмутова в становлении мусульманского образования в Татарстане, его научные труды о проблемах духовной жизни народов мусульманских стран, о негативных тенденциях снижения уровня интеллектуального развития россиян, о теории проблемности в педагогике, о концепции проблемного обучения, концепции методов развивающего обучения.*

Ключевые слова: *мусульманское образование, проблемное обучение, интеллектуальное развитие, развивающее обучение.*

ROLE OF ACADEMICIAN MIRZA MAKHMUTOV IN THE DEVELOPMENT OF MUSLIM EDUCATION IN TATARSTAN

Rakhmanova Alsu Ramilevna
Salimullina Elena Viktorovna
Elabuga Institute of the Kazan (Volga region) Federal University,
Elabuga, Republic of Tatarstan, Russian Federation

Abstract. *This paper presents the role of academician M.I. Makhmutova in the formation of Muslim education in Tatarstan, his scientific works on the problems of the spiritual life of the peoples of Muslim countries, on the negative tendencies of a decrease in the level of intellectual development of Russians, on the theory of problematicity in pedagogy, on the concept of problem learning, the concept of methods of developmental education.*

Keywords: *Muslim education, problem learning, intellectual development, developmental learning.*

Бүгенге көндә Россиядә дини белем бирү барлык дәрәҗәләрдәге дөньяви белем белән чагыштырганда икенче урында тора. Бу, нигездә, хәзерге заман мәгарифенең барлык баскычларының дөньяви характеры, дини оешмаларның дәүләттән бүленеше, җәмгыятьтәге диннең объектив фәнни белемнәргә ышануы һ.б. актуаль позициясе белән аңлатыла.

Татарстан Республикасында мөселман белеме югары (Россия ислам институты һ.б.), урта махсус (Мәрҗәни мәчете каршындагы Казан ислам көллияте һ. б.), урта гомуми, төп гомуми һәм башлангыч белем бирү баскычлары белән тәкъдим ителә. Соңгылары Татарстан Республикасы буенча зур шәһәрләрдә урнашкан төрле дәрәҗәдәге мәдрәсәләрдә тәкъдим ителгән.

Татарстанда мөселман мәгарифе үсешендә күренекле академик, педагогика фәннәре докторы М.И. Мәхмүтов зур роль уйный.

МИрза Исмаил улы Мәхмүтов - галим-педагог, тәрҗемәче, тюрколог, талантлы оештыручы, педагог - тикшеренүче, гомумән, күпкырлы шәхес. Аның хезмәтләре филология, социология, педагогика, милли мәгариф һәм мәдәният өлкәләрендә фундаменталь тикшеренүләр комплексы булып тора.

Гарәп телен яхшы белү академик Мәхмүтовка мөселман илләре халыкларының рухи тормышы проблемаларын өйрәнү белән шөгыльләнергә мөмкинлек бирде. Соңгы елларда академик М.И. Мәхмүтов үзенең яраткан Көнчыгыш тематикасына әйләнеп кайтты. Аның «Ислам дөньясы» фундаменталь хезмәте фәнни эзләнүләр нәтиҗәсе булды. Бүгенге көндә бу мөселман илләрен өйрәнү буенча иң эчтәлекле дәреслек. Бу - ислам динен тотучы 50 дән артык илнең тарихы һәм хәзергесе, мәдәнияте һәм мәгарифе буенча өлкәннәр һәм балалар өчен чын энциклопедия. Бу китапларда урта гасырларда һәм хәзерге вакытта мәгариф проблемалары турында материал аеруча зур кызыксыну уята. Автор ислам җәмгыятен глобальләштерү һәм модернизацияләү проблемаларын исәпкә алып, тарих һәм хәзерге заман турында үзенчәлекле интерпретация бирә. Мирза Мәхмүтов мөселман илләренең Европадан калышуын тәнкыйтьләде, көнбатыш мәгарифенең прогрессив чараларын мөселман илләрендә куллану өчен эшләде.

Бу китапта Мирза Мәхмүтов: "Нигә студентларның һәм укымышлы тамашачыларның күпчелеге аңында ислам дөньясына уңай караш формалашмый? Сәбәпләре күп. Шуларның берсе - икътисад һәм мәдәният глобальләшүе дөньяда конфликтлы ситуацияне тудырды. Көнбатышның күпчелек өлешендә мөселман илләре тарихы һәм аларның бүгенге торышы турында объектив күзаллаулар юк..."» Мирза Исмәгыйль улы бу артта калуны һәм Көнбатыш мәгарифенең прогрессив чараларын тиешенчә файдаланмауны еш тәнкыйтьләде. «Ислам

дөньясы» китабында ул Франция системасы прототибы булган Тунис мәгариф системасын аерым билгеләп үтте. М.И. Мәхмүтовның чагыштыру өчен мәгълүматы шактый иде, чөнки ул күп кенә Көнчыгыш һәм Көнбатыш илләрендә булды. Нәкъ менә шул вакытта академик барлыкка килгән тигезсезлек ситуациясеннән чыгу юлын күрде.

Мирза Исмәгыйль улының Россия ислам университетында (РИА) Филология һәм ил белеме кафедрасы мөдире булып эшләве мөһим өлкә булып тора, аның концепциясе 1997 елда эшләнгән. Шунысын да билгеләп үтәргә кирәк, моңа кадәр РИУда, нигездә, чит илдә югары белем алган филологлар эшләгән. Бу яхшы практика, әмма алар теорияне тиешенчә белмәүчеләр. Мирза Исмәгыйль улы кафедра эшенең беренче көннәреннән үк аның барлык укытучыларын һәм хезмәткәрләрен «фән рухы белән» тәрбияләде. Һәр атна саен ул кафедра утырышларын үткәрде, анда иң актуаль мәсьәләләр турында фикер алыштылар, һәм укытучылар фәнни докладлар белән чыгыш ясадылар, алар киләчәктә төрле җыентыкларда басылдылар.

Соңгы 10 елда галимнең мәнфәгатьләре өлкәсе политология, социаль икътисад, ислам белеме, мәгарифтә инновацион процесслар өлкәсендә киңәйде. Бу елларда ул җәмгыятьнең интеллектуаль потенциалын үстерү, менталитетны анализлау һәм Россия халыкларының, аерым алганда татарларның, фикерләвен үстерү проблемалары буенча 100 дән артык фәнни мәкаләләр бастырган.

Мәхмүтов россиялеләрнең интеллектуаль үсеш дәрәҗәсе кимүнең тискәре тенденцияләре белән борчылуын белдерде. Ул: "Россиялеләр – үзенчәлекле халык, күпләре талантлы, тик кайчагында акылсыз, еш кына аңсызлык белән эшли; икенчеләре байлык тудыра һәм туплый, без аны җимерәбез; башка милләтләр акыл көчен арттыра, без аларны таратабыз; чит илләрдә сәләтле балаларны аерым, көчәйтелгән программа буенча укыта, без аларны артта калучылар белән бер парта артына утыртабыз. Россиянең интеллектуаль түбәнәюенең сәбәбе нидә соң? Күренеп торган сәбәпләр - чит тәҗрибәгә сукырларча иярү, сәяси һәм икътисади карарларда хаталар. Моңарчы күрелмәгән сәбәпләрне россиялеләрнең психологик складында, милләт менталитетында, рухи өлкәдә, җәмгыятьнең акыллы сәләтләрендә эзләргә кирәк. Россиялеләрнең интеллект дәрәҗәсе түбән булуның төп сәбәпләре: сугышларда югалтулар; халыкның эчкечелеге; россиялеләрнең менталитеты үзенчәлекләре; иҗади һәм критик фикерләү культурасының түбән булуы; белем күләмен үзләштерүгә юнәлтелгән традицион Мәгариф парадигмасы; интеллектның состав өлеше буларак рухилыкның түбән булуы».

Академик Мәхмүтов газеталарда һәм журналларда тел, милли үзаңны формалаштыру, милли мәгарифне үстерү, терроризм чыганаклары, Көнбатышның һәм Көнчыгышның Россия халкын формалаштыруга йогынтысы турында мәкаләләр бастырып, бүгенге көн проблемаларына кискен җавап бирде. Галим билгеләп үткәнчә, «идеологик вакуум шартларында Россия халыкларын берләштерүнең яңа идеяләрен эзләү бара». Галим фикеренчә, патриотизм һәм милли үзаң идеясе мөһим булырга тиеш. Россия патриотизмы Русларның гына түгел, ә россиялеләрнең дә уртак тарихи үткәне, Россияне бердәм Ватан буларак саклаганда, аларның хәзерге дәүләтне булдыру һәм үстерү буенча уртак хезмәте нигезендә тәрбияләнергә тиеш.

Мирза Исмәгыйль улы Мәхмүтовның шәхесе гадәти түгел. Ул һәрвакыт актив тормыш позициясе алып барды, фәнни һәм иҗтимагый эшчәнлек белән армый-талмый шөгыльләнде. Аның белән аралашырга туры килгән һәркем аңа аксакалга, новаторга, көрәшчегә, Россия мәгарифен үстерү эшендә җиңүче буларак зур хөрмәт белән карады. Ул «Россиянең иң яхшы кешеләре»энциклопедиясенә лаеклы керде.

Академик М.И. Мәхмүтовның казанышларын дәүләт югары бәяләде. Илебез мәгарифен үстерүгә зур өлеш кертүе өчен ул Ленин ордены, ике Хезмәт Кызыл Байрагы ордены, Октябрь Революциясе ордены һәм медальләр белән бүләкләнгән.

Мирза Исмәгыйль улы Мәхмүтов Россия һәм Татарстанның мәгариф, педагогика һәм филология фәнен үстерүгә зур өлеш кертте.

Галим хөрмәтенә Татарстан Республикасы М.И. Мәхмүтов исемендәге Дәүләт премиясе гамәлгә куелды. Татартан Республикасы Президенты, нигезләмә буенча, ел саен «Дидактика

өлкәсендә зур фәнни-методик һәм гамәли казанышлар, педагогик кадрлар әзерләү һәм белем бирү процессына нәтиҗәле технологияләр кертү» өчен, Татарстанның лаеклы укытучыларына 100 000 сумлык ике премия бирә.

Литература

1. Академик Махмутов Мирза Исмаилович: Библиографик очерк. /. А.Г. Каримуллин. Казан: ТГЖИ, 1996 - 74 с.
2. Бабанский Ю.К. О книге М.И. Махмутова «Проблемное обучение» // Советская педагогика. -1976. -№5. - С. 140-142.
3. Махмутов М.И., Ибрагимов Г.И., Чошанов М.А. Студентларның фикер йөртүен үстерүче педагогик технологиялар. Казан: ТГЖИ, 1993. - 88 с.
4. Юсупов Р.И. Мирза Великолепный/ Р.Юсупов. – [Электронный ресурс] - URL: http://elitat.ru/heritage/mirza-velikolepnyj/ (мөрәҗәгать итү датасы 20.12.2020).

УДК 378.1

ИССЛЕДОВАНИЕ ОТНОШЕНИЯ К РЕЛИГИИ У СТУДЕНТОВ - БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ

Шапирова Раиля Равилевна

Елабужский институт Казанского (Приволжского) федерального университета,
г. Елабуга, Татарстан, Российская Федерация
e-mail: railya-s@yandex.ru

Аннотация. *В статье рассматриваются вопросы отношения к религии и религиозности среди студентов, обучающихся по педагогическому профилю. Определяется роль влияния религии и веры на становление личности студента, на отношении к учебе. Представлены результаты опроса среди 300 студентов третьего курса Елабужского института Казанского федерального университета.*

Ключевые слова: *религия, религиозность, отношение, образование.*

RESEARCH OF ATTITUDE TO RELIGION AMONG STUDENTS - FUTURE TEACHERS

Shapirova Raila Ravilevna

Elabuga Institute of Kazan (Volga Region) Federal University,
Elabuga, Tatarstan, Russian Federation

Abstract. *The article deals with the issues of attitude to religion and religiosity among students studying in the pedagogical profile. The role of the influence of religion and faith on the formation of the student's personality, on the attitude to study is determined. The results of a survey among 300 third-year students of the Elabuga Institute of Kazan Federal University are presented.*

Keywords: *Religion, religiosity, attitude, education.*

Влияние религии на личную и общественную жизнь людей увеличивается в периоды кризисных состояний, в такие моменты можно увидеть всплеск увлечений мистикой, оккультизма и суеверий. Подобные явления мы наблюдаем и сегодня. В разных возрастных и профессиональных группах наблюдаем примеры религиозного «обращения», но более ярко проявляется среди молодежи, поскольку у нее продолжается становление жизненных ориентаций. Религия занимает особое место в ряду ценностных ориентаций. В современных

условиях религия носит «ненавязчивый» характер, в стране практически отсутствует пропаганда религиозности. Но даже в таких условиях, молодежь интересуется всеми проявлениями религии.

Целью нашего исследования является изучение отношения к религии у студентов-будущих учителей. Актуальность рассматриваемой темы обусловлена тем, что религия, на наш взгляд, играет важную роль в становлении и формировании духовных и нравственных ориентиров подрастающего поколения. В России в настоящее время влияние религиозных движений достаточно значимо на общественную жизнь человека, которая проявляется через благотворительную, просветительскую и другие виды деятельности. Но вместе с положительными результатами влияния религиозных организаций, мы можем увидеть и другие проявления – противоправные действия, нарушения свобод и прав человека, религиозный экстремизм.

В молодежной студенческой среде наряду с научной картиной мира и материалистическим отношением к миру в достаточной мере присутствует религиозность, в большей степени традиционная. Интерес к религиозным течениям и религии побуждает молодежь к поиску и выбору различных религиозных движений, которые реализовать их духовные потребности.

Феномен религиозности и влияние религии на становлении личности привлекал внимание У. Джемса, З. Фрейда, Э. Фромма, К.-Г. Юнга, А. Маслоу, В. Франкла, К. Роджерса. Современные исследователи В.И. Носович, И.С. Кон, К.К. Платонов, Ю.М. Орлов, М.Г. Писманик, Л.И. Пилипенко, И.Н. Яблоков, Д.М. Угринович изучают проблему религиозности, а именно рассматривают религиозное сознание и поведение, влияние на веру, различные обряды и ритуалы. Повышается количество работ среди отечественных и зарубежных исследователей по изучению различных аспектов религии, в том числе и нетрадиционной религиозности. Предметом внимания исследователей становятся религиозные нетрадиционные организации, их деятельность, а также последствия участия в них.

В нашем исследовании мы рассматриваем религию как особую форму осознания действительности, обусловленную верой в сверхъестественное, которая включает в себя определенный свод норм и типов поведений, обрядов, культовых действий, а также объединение людей в организации.

Социолог Е.В. Щербакова, опросив студентов Пермского национального университета, получила следующие результаты: 42% студентов ответили, что верят в Бога, 10% - отметили, что не верят, 10% - с сомнением, скорее да [2]. Поучается 66% верящих, но назвать веру твердой нельзя. В этом же опросе был задан уточняющий вопрос «Бог – это кто – «личность», «безличная сила», «природа»?». Ясно, что преобладающие религии – христианство и ислам, обязаны считать Бога Личностью, однако такой вариант выбрали лишь 30% опрошенных, 23, 6% - «сила», 12% считают «природа». То есть мы видим, что более 35% респондентов выбрали варианты понимания Бога свойственные проявлениям язычества.

Аналогичная проблема наблюдается и при попытке изучить «практическую» религиозность: 17% респондентов – часто молятся, 59% - нечасто и 24% - никогда. Последняя цифра выше количества «неверующих». На наш взгляд, наблюдается неоднозначность в полученных данных. Похожая картина и в ответах на вопрос – Часто ли Вы посещаете церковь/ мечеть? Уточнялось, что часто это чаще 1 раза в месяц – 4% опрошенных, нечасто - 77% респондентов, 19 % - никогда. Здесь необходимо пояснить, что респонденты понимают под посещением религиозных учреждений. Многочисленные исследования показывают, что для большинства россиян «посещение» означает присутствие, то есть «захождение», но не участие в литургии. По данным социологического опроса Института социологии РАН, проведенного в 2009 году, только 3,3 % россиян «глубоко религиозны» [2], что же касается остальных, то они могут быть отнесены к феномену, который религиовед М.Н. Эпштейн называет «бедной религией» [3].

Нами было проведено анкетирование среди 300 студентов-будущих учителей третьего курса, обучающихся по педагогическому направлению подготовки, Елабужского института Казанского федерального университета.

В результате исследования мы выяснили, что атеистов среди опрошенных студентов оказалось относительно немного – 14%. Верующими себя назвали – 31% респондентов. 28% студентов ответили, что склоняются к религии, а 27% - склоняются к атеизму.

Наибольшее количество студентов к религии пришли в ходе собственных духовных исканий – 68% опрошенных, 21 % респондентов с детства воспитывались в условиях религиозности семьи.

Дифференциацию проявления религиозности можно разделить на внутренние и внешние. Посещение служб, венчание брака, наличие дома предметов культа относят к внешним факторам, а к внутренним факторам относят отношение к молитве, собственные религиозные размышления и убеждения, способность и возможность критически относится к религиозным текстам и мнению духовных лиц.

У 88% опрошенных студентов присутствуют дома атрибуты религиозных культов, 64% респондентов отмечают о планах заключения брака в религиозных обрядах. 63% студентов отмечают, что воспринимают молитву как возможность общения с Богом, 24% - как возможность попросить у Бога что-либо и 13% считают молитву формальностью.

На наш взгляд, следует видеть разницу между верой и религией, между религиозными идеями и манипулированием. В настоящее время среди студенческой молодежи существует достаточно высокая потребность в религии. Но информация о религии и культе, взятая из различных источников, в том числе и в сети Интернет, бывает ложной. В связи с этим становится особенно актуальным курс «Истории религии», который должен иметь просветительский и информационный характер. Учитывая широкий спектр религиозной принадлежности студентов республики Татарстан, следует открыть несколько лекционных потоков с разделением по мировым религиям наряду с общей обязательной программой.

По результатам исследования мы выяснили, что атеистов среди опрошенных студентов оказалось 14%, верующими себя назвали 31%, 28% склоняются к религии, а 27% склоняются к атеизму.

В ходе исследования нами были получены интересные результаты, которые свидетельствуют о специфических процессах в современной студенческой среде, которые приводят к увеличению религиозности. Студенческую молодежь можно разделить на две условные группы: «потомственные» и «размышляющие».

К первой группе отнесем тех студентов, которые с детства воспитывались в религиозной среде и знают о вере от своих родителей. Вторая группа – студенты, которые «пришли» к религии самостоятельно в ходе своих духовных поисков, размышлений о смысле жизни и о Боге.

Литература

1. Безрукова О.Н. Социология молодежи. Учебно-методическое пособие. – 2004. - 324 с.
2. Гараджа В.И. Социология религии. – М., 1995. – 402 с.
3. Пименов А. Непрошедшее прошлое: к характеристике нетеистической религиозности // Религия. Магия. Миф. Современные философские исследования. – М., 1997. – 258 с.

УДК 930

ТРАНСФОРМАЦИЯ ЖЕНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В ТАТАРСКОМ ОБЩЕСТВЕ: ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ

Юнусова Айгуль Айдаровна
Елабужский институт Казанского (Приволжского) федерального университета,
г. Елабуга, Республика Татарстан, Российская Федерация
e-mail: aigul.825@mail.ru
Мустафина Айгуль Фагимовна
МБОУ Лицей №23, г. Казань

Аннотация: *Литература является инструментом для достижения целей и привлечения внимания общественности в любые времена. Вторая половина XIX - начало XX века не стало исключением. В этот хронологический период в татарском обществе активно развивалась литература, способствующая трансформации статуса мусульманских девушек. В данной работе внимание уделяется развитию женской литературы в указанный хронологический период. Кроме того, в работу введен анализ произведении татарских писательниц XXI века.*

Ключевые слова: *женщины, татарское общество, мужчины, литература, женские проблемы, трансформация.*

TRANSFORMATION OF WOMEN'S LITERATURE IN THE TATAR SOCIETY. HISTORY AND MODERNITY

Yunusova Aigul Aidarovna
Elabuga Institute of the Kazan (Volga Region) Federal
University of Elabuga, Tatarstan, Russian Federation
Mustafina Aigul Fagimovna
MBEI Lyceum №23, Kazan

Abstract: *Literature is a tool to achieve goals and attract public attention at any time. The second half of the 19th-early 20th century was no exception. During this chronological period, literature actively developed in the Tatar society, contributing to the transformation of the status of Muslim girls. In this paper, attention is paid to the development of women's literature in the specified chronological period. In addition, an analysis of the work of Tatar women writers of the 21st century was introduced into the work.*

Keywords: *women, Tatar society, men, literature, women's problems, transformation.*

Статус мусульманской женщины в татарском обществе в период первой половины XIX века было крайне сложным. Прежде всего это связано с отсутствием качественного образования, экономической свободы и конечно же пренебрежительным отношением со стороны некоторых мужчин. Все эти факторы отрицательно повлияли на положение женщин в обществе. Об этом свидетельствует и высказывание известного издателя Юсуфа Акчуры: «Женщин нужно обучать вещам, связанным с религией. Они выучат все остальное, что им нужно от своих мужей после замужества» [6, с.706]. Однако во второй половине XIX - начала XX века статус мусульманских девушек начинает трансформироваться. Безусловно, это связано с развитием джадидизма, открытием школ и изданием произведений, статей различными писателями. Об этом свидетельствуют и работы Ризаитдина Фахретдинова из серии “Учение о нравственности” (“Воспитанная мать”, “Воспитанная женщина”), Исмаила Гаспринского “Женщины Востока и Запада”. К примеру, в произведении “Воспитанная мать”, автор неоднократно поднимает идею о необходимости получения образования женщинами.

Исмаил Гаспринский в свою очередь в статье, опубликованной в 1889 году сравнивает положение восточной и западной женщины. Не вызывает сомнения, что результаты работы повергли И. Гаспринского в шок. Получалось, что мусульманские женщины лишены права на получение образования, в то время как девушки, проживающие на Западе, принимают активное участие почти во всех сферах жизнедеятельности.

Конечно же, в этот исторический период мусульманские женщины не остались в стороне. Дело в том, что они старались обратить внимание татарской общественности на свое положение посредством публикации литературных произведений, объявлений в газете и т.д. Следовательно, литература в этот хронологический период стала инструментом для решения “женских” проблем.

К примеру, это книги Ханифы Гисматуллиной “Убеждение людей истины” (1895 г) , “Утешение” (1897 г) и “Побуждение” (1898 г) [1]. В этих работах автор предложила идеи по поводу обучения мальчиков и девочек с помощью звукового метода “усуль джадид”. Подобных мыслей придерживалась и Галимателбанат Биктимирова, написавшая в 1897 году книгу “Этика сосуществования” [3, с. 135].

Надо полагать, что помимо книг широкой популярностью пользовались объявления и письма женщин в газетах, журналах. В этих маленьких заметках мусульманские девушки делились своими чувствами, мыслями и переживаниями о своем месте в татарской нации. Об этом свидетельствует и письмо женщины по имени Вәкилә «Ирләргә протест» («Протест против мужчин»), опубликованный в газете «Вакыт» в 1906 году, 11 марта [4, с.13-14]. В этом письме девушка говорит о том, что мужчины занимают хорошее положение в обществе, могут позволить себе обучаться, посещать общественные места, развлекаться. В то время как девушки живут «в клетке» в которой находятся день и ночь. Однако самое ужасное, то что, проводя всю жизнь взаперти, заботясь о детях, женщины могут остаться без своих мужей, отцов их детей, так как их мужья уходят из семьи к образованным русским девушкам. В конце своего письма она обращается к мужчинам и говорит: «Әй, хөрмәтле ирләр, безне игътибар итеңез, безгә дә рәхәт йөзе күрсәтергә тырышыңыз» («Эй, уважаемые мужчины, обратите на нас внимание, стараетесь показать и нам хорошее лицо») [5]. Следующее письмо, как и предыдущее содержит в себе требование изменить положение девушек в сфере образования. Это письмо Фәхрелбанат Сөләймании “Ханымнар хакында бер мәктүб» («Письмо о женщинах»), опубликованное в газете «Вакыт» в 1906 году [4, с.19-21]. В этом письме Фәхрелбанат обращается к мужчинам, рассуждает об открытии школы для девочек азербайджанским миллионером, Тагиевым Гаджи, заботой японцев о женщинах. Однако ключевым моментом в этом письме является мысль о том, что от образованности мусульманских женщин полностью зависит будущее татарской нации.

Безусловно, публикация различных работ, деятельность девушек, открытие школ и Первая русская революция, способствовали трансформации статуса мусульманских женщин к началу XX века.

Тем не менее женская литература продолжает развиваться и в настоящее время. Это связано с стремлением девушек отобразить в работах «женский взгляд на традиционные общечеловеческие проблемы (жизни и смерти, чувства и долга, семьи и т.д.) [2, с. 107]. Конечно же, это им удается. Об этом свидетельствуют и творчество таких известных писательниц, как Зифа Кадырова и Гузель Яхина. В своих работах они стараются обратить внимание людей на злободневные проблемы общества.

К примеру, в произведениях Зифы Кадыровой «Сагынырсын-мин булмам» («Соскучишься- меня уже не будет»), «Көтеп узган гөмер» («Жизнь, прожитая в ожиданиях») и «Язмыш сынавы» («Испытания судьбы») поднимаются проблемы взаимоотношении родителей с детьми, несчастной и чистой любви, уважение мужчины к женщине и конечно же уважение детей к матери [5]. Не вызывает сомнения, что творчество Зифы Кадыровой не осталось без внимания и получило высокую похвалу от литераторов РТ. Об этом сообщается и в новостях «Челнинского известия»- Зифа Кадырова стала победительницей республиканского конкурса «Книга года» [7].

Творчество же Гузель Яхиной представлено двумя известными всей России романами «Зулейха открывает глаза» (2015 г) и «Дети мои» (2018 г). В этих работах автор рассматривает жизнь обыкновенных людей в деревне 1930 года, колонии поволжских немцев Гнаденталь в 20-30 е гг. XX века. Однако самым интересным моментом является то, что в этих произведениях автор пытается воссоздать «национальный колорит» [8, с. 68]. Об этом свидетельствует использование таких слов в романе «Зулейха открывает глаза», как «чаршау» («занавеска»), кулмэк («платье»), Курбан и другие. Стоит отметить, что работы этого автора были оценены по достоинству. К примеру, русская писательница Л.Улицкая поставила Гузель Яхину на одну ступень с Фазилем Искендером и Чингизом Айтматовым, так как все они обладают «глубоким знанием национального материала и любовью к своему народу» [8, с. 68].

Все сказанное позволяет сделать вывод, что трансформация статуса мусульманской женщины является продолжительным процессом. В нем принимали участие не только женщины, но и мужчины, волновавшиеся за судьбу татарской нации. Не вызывает сомнения, что на этом пути мусульманские женщины пытались обратить внимание общественности на свои проблемы посредством литературы, ведь произведения и письма находили отклик. Однако несмотря на получение женщинами прав в различных сферах жизнедеятельности, развитие женской литературы не прекратилось и в начале XXI века. В настоящее время женщины не перестают говорить о злободневных проблемах общества через литературу. Другими словами, литература стала инструментом для решения многих проблем в этот исторический период.

Литература

1. Гайнутдинов М.В. Биография Ханифы Гисматуллиной. URL: https://tatarica.org/ru/razdely/kultura/literatura/personalii/gismatullina-hanifa (Дата обращения 05.04.2022).
2. Гаврилина О.В. Чувство природы как один из способов создания образа героини в женской прозе. С. 105-114. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/chuvstvo-prirody-kak-odin-iz-sposobov-sozdaniya-obraza-geroini-v-zhenskoy-proze-na-materiale-tvorchestva-svetlany-vasilenko/viewer (Дата обращения 05.04.2022).
3. Махмутова А.Х. Пора и нам зажечь зарю свободы! Джадидизм и женское движение. – Казань. Татар. кн.изд-во, 2006. 254 с. URL: https://old.tatkniga.ru/reader/default2.php?baseurl=/. (Дата обращения 04.03.2021).
4. Мортазина Л.Р, Зинәтуллина А.Ә. XX гасыр башы татар вакытлы матбугында хатын-кыз мәгарифе масьәләләре (докуметлар җыентыгы).- Казан. ТР ФА Ш. Мәрҗани исем. Тарих институты, 2020.380 б. URL: http://татаровед.рф/libraries?page=2 (Дата обращения 05.04.2022).
5. Переводом слов занималась студентка ЕИ ФУ Юнусова Айгуль Айдаровна.
6. Хакимов Р.С. История татар с древнейших времен: В 7 т.¬ К.:Институт истории им.Ш.Марджани АН РТ, 2013.-Т.6.-2013. ¬ 1236 с. ¬ URL: https://mirlib.ru/knigi/history/192366-istoriya-tatar-s-drevneyshih-vremen-tom-6-formirovanie-tatarskoy-nacii-xih-nachalo-xh-v.html(Дата обращения 05.04.2022).
7. Челнинские известия. URL: https://chelny-izvest.ru/news/culture/36521-pisatelnitsa-zifa-kadyrova-iz-naberezhnykh-chelnov-pobedila-v-respublikanskom-konkurse-kniga-goda (Дата обращения 05.04.2022).
8. Щукина Д.А. Фольклорно-мифологическая основа прозы Гузель Яхиной. С. 67-71. URL: file:///C:/Users/UserHome/Downloads/folklorno-mifologicheskaya-osnova-prozy-guzel-yahinoy.pdf (Дата обращения 05.04.2022).

УДК 93

АКТУАЛЬНОСТЬ ФЕТВ Р.Ф. ФАХРЕТДИНА В НАШИ ДНИ

Ясавиев Рустам Маулитович
Елабужский институт Казанского (Приволжского) федерального университета,
г. Елабуга, Татарстан, Российская Федерация
e-mail: jasavi1976@mail.ru

Аннотация. *Средства массовой информации являются одним из основных инструментов, влияющих на процесс трансформации и функционирования политической сферы современного общества. Изменения, произошедшие в нашей стране в конце XIX-го и в начале XX-го века, значительно расширили возможности татарской диаспоры в получении достоверной информации, а средства массовой информации оказались мощной информационной базой для продвижения демократических идей в публикациях журнала «Шура», который выходил в течение 10-ти лет (1908-1918). Необходимость изучения движущих сил и механизмов этих процессов в условиях активной печатной деятельности привело к усилению методов выявления региональной специфики чем обусловливалась актуальность заявленной темы исследования. Ранее рассматриваемые проблемы, напечатанные в журнале «Шура», актуальны и сегодня. Этому доказательство рассмотренная проблема в данной статье.*

Ключевые слова. *Аллах, Коран, Сунна, религия, Ислам, мусульманин, общество, богослов, нравы.*

RELEVANCE OF THE FETV R.F. FAHRETDINA IN THE PRESENT DAYS

Yasaviev Rustam Maulitovich
Elabuga Institute of the Kazan (Volga Region) Federal University,
Elabuga, Tatarstan, Russian Federation

Abstract. *Mass media are one of the main tools influencing the process of transformation and functioning of the political sphere of modern society. The changes that took place in our country at the end of the 19th and at the beginning of the 20th century significantly expanded the possibilities of the Tatar diaspora in obtaining reliable information, and the mass media turned out to be a powerful information base for promoting democratic ideas in the publications of the Shura magazine, which was published for 10 years (1908-1918). The need to study the driving forces and mechanisms of these processes in the conditions of active printing activity has led to the strengthening of methods for identifying regional specifics, which determined the relevance of the stated research topic. The problems discussed earlier, published in the Shura magazine, are still relevant today. This is evidenced by the problem discussed in this article.*

Keywords: *Allah, Koran, Sunnah, religion, Islam, Muslim, society, theologian, morals.*

Риза Фахретдин был широко известен как историк-публицист, журналист и редактор, среди ученых-востоковедов его авторитет сравним с авторитетом знаменитого историка девятнадцатого века Ш. Марджани. Как человек он уравновешен, веротерпим, уважает чужую мысль. У него нет фанатизма в вопросах веры. Р. Фахретдинов – сторонник взвешенных решений, человек серьезный, поэтому в современной культуре его интересует только то, что научно и нравственно. В целом мыслитель в вопросах, в которых он не считает себя компетентным, предпочитает отсылать к Корану и Сунне.

В силу подобных установок Р. Фахретдин обходит стороной вопросы творения мира Аллахом, упоминая лишь о том, что созданный мир представляет собой подобие некоего сложного механизма, в котором все действия и явления обусловлены причинно-следственными связями. Эта идея – о мировых процессах, протекающих в соответствии с

установленными законами и укладывающихся в логически постижимые рамки, достаточно часто встречается в работах Р. Фахретдина. Вместе с тем, по мнению Р. Фахретдина слабость человека заключается в том, что он не может познать Аллаха, своего Создателя своим разумом.

Таким образом, Р. Фахретдин в своих произведениях пытается разрушить пессимистическую концепцию фатализма, присущего традиционалистам. Он утверждает, что активные действия самого человека вполне могут принести ему ощутимые плоды в этой жизни.

Р. Фахретдин пишет: «Истинная вера возможна только через разум. Именно поэтому в исламской вере нет ничего, что противоречило бы разуму. Отрицание главенства человеческого разума и ислам несовместимы, и другие религии, придававшие столь же высокое значение разуму, неизвестны. Превосходство разума составляет основу ислама. Неправильно говорить, что разумный человек непременно должен стать безбожником, он всего лишь не будет принимать все на веру, а разумом придет к ней. Разум и безверие в одном человеке несовместимы».

Особое место в своих работах Р. Фахретдин уделял наставлениям, разделяя его - «Насихат», на три части. Печатал в журнале «Шура» вопросы в разделах воспитание для девушек для мальчиков и для взрослых. В идеале девушка должна владеть следующими знаниями: «...Драгоценное чтение и письмо, правила татарского языка, грамматика персидского языка, арабский и французский языки. Науки – логика, геометрия, арифметика, калам, знание единобожия, знание имен Аллаха». Согласно идеям просветителей, лишь умная жена может стать настоящей опорой и другом мужу, во всех других случаях взаимоотношения в семье лишаются гармонии и счастья».

Одно из ключевых мест в своих трудах Р. Фахретдин отводит женскому вопросу. Примечательно, что мыслитель, является автором лишь двух художественных произведений, – «Асьма, или Проступок или наказание» и «Салима, или Невинность». В обоих произведениях главными героями выступают представительницы прекрасного пола. Кроме того, около 50 хадисов из 344 в книге Р. Фахретдина «Комментарии на свод изречений Пророка» так или иначе затрагивают вопросы семьи и женщины.

Фахретдин писал: «Женщин делает чистыми и хранит от дурного не чапан и шаль, а воспитание и разум, вера и справедливость, а превыше всего этого, целомудрие их мужей».

Зия Камали приверженец реформ российского ислама, полагал, что полный хиджаб рекомендован лишь женам Пророка. Все они сходились во мнении, что женщины имеют право ходить с открытым лицом. Главное требование в выборе женской одежды заключалось в том, чтобы она не привлекала лишнего внимания и не вызывала влечения у мужчин.

Р. Фахретдин горячо отстаивает права женщин и на исполнение намаза в мечети, и на посещение могил близких. Он считает, что во многом проблемы в семье, невежество, предрассудки и зачастую невысокая нравственность женской половины общества – все это непосредственное следствие запрета на посещение мечети, так как именно там они могли бы приобрести знания о вере, нормах морали, образцах воспитанности и общественной культуры.

Основными доводами противников посещения женщинами мечетей являлись некоторые хадисы, к примеру, о том, что намаз дома для них в тысячу раз предпочтительней, чем в мечети, или пересказ слов Айши – жены Пророка, которая при виде женщин, спешащих на намаз в праздничных ярких одеждах и украшениях, благоухающих и надушенных, сказала, что если Пророк увидел бы их, то непременно запретил им там появляться.

Р. Фахретдин в ответ своим оппонентам приводит массу других хадисов, где не иносказательно, а ясно и определенно говорится о важности для всех – и женщин и мужчин, молитв в мечети. Ибо именно там они могут ощутить божественную сплоченность и единство, а также получить сведения по многим насущным жизненным и религиозным вопросам.

Мыслитель, как истинный мудрец, пишет: «В мире нет ничего абсолютно хорошего и абсолютно плохого, поэтому в том случае, если женщины в мечеть не ходят, то посещение имеет меньше вреда и больше пользы, чем наоборот».

Р. Фахретдин приводит в пример западные страны, где люди всем семейством, с детьми приходят молиться, и это, несомненно, производит огромное впечатление на восприимчивые детские души, открывает для них совершенно новый, неведомый и прекрасный мир. Поэтому богослов приходит к выводу, что при соблюдении скромности в одежде, украшениях, при том, что женщины строят свои ряды отдельно от мужчин, если руки, лица и волосы будут прикрыты, то чтение намаза в мечети весьма желательно; однако если же этого нет, то лучше ограничиться чтением намаза дома. Что же касается права посещения могил, то в этом вопросе имеется в виду то же самое – главное, чтобы намерения ьбыли чистыми и соблюдались вышеперечисленные условия.

Одним из сложных вопросов, которых касался Р. Фахретдин, это вопрос религии и нововведений в ней. В некоторых своих трудах Фахретдин отрицает допустимость новшеств в религиозных вопросах ислама. «Посланник Бога принес великую, чистую, соответствующую потребностям людей научную, практичную и нравственную религию, – пишет он. – Но после сподвижников и их последователей прошло немного времени, как в эту религию добавилось многое из выдумок и измышлений иных религий и течений [3]».

Некоторые мусульманские богословы для того, чтобы закрепить в исламской практике привнесенные ими новшества, придумали концепцию благих нововведений, согласно которой не всякое нововерие губит первозданную божественную чистоту религии, – есть, дескать, среди них такие, которые следует одобрять. Фахретдин в корне не согласен с подобной постановкой вопроса. «По нашему скромному мнению, в исламе не существует благих нововведений», – говорит он и приводит изречение Пророка: «Любое нововведение – это заблуждение». «Против слов Пророка, – добавляет он при этом, – мы не принимаем слова ни одного человека. Мы не признаем слов и положений, помимо слов и положений посланника Бога» [4].

Фахретдин, говоря о недопустимости нововведений в религии, приводит конкретные примеры этого: «Прочтение Корана, повторение боговосхвалений (тасбих) и формулы единобожия (тахлиль) возле покойного, когда известно о последующей раздаче милостыни (садака). Раздача таковой на кладбище. Угощение на третий, седьмой, сороковой день и годовщину после похорон. Просьбы прочитать Коран с последующей раздачей милостыни тем, кто его читает» [2]. Но важно отметить, что некоторые его дореволюционные труды написаны в духе реформаторства, также в то время он не занимал пост муфтия. Однако после того как стал муфтием, он акцентировал внимание на сохранение мусульманских ценностей и мусульманского влияния.

Хотя Р. Фахретдин считал, что каждое время требует новых законов, которые могут перекрывать прежние правила: «Живущие на земле нации должны менять свои политические, экономические и общественные правила в соответствии с потребностями времени. Для этих целей необходимо решение самых знающих, образованных, мыслящих и активных людей. В ином случае непринятие новых законов неизбежно повлечет за собой упадок и вырождение». Соответственно, он согласен с тем, что человек не стоит на одном месте, он постоянно куда-то двигается, меняется.

Р. Фахретдин не признает каноничность народных праздников, распространившихся среди мусульман в поздние века ислама. Прежде всего, это касается мавлида, рождения Пророка Мухаммада. Риза хазрат отмечает, что мусульмане первых столетий даже не знали такого праздника, а в ислам он был привнесен под влиянием других религиозных традиций. Татарский богослов категорично настаивает, что «праздник мавлид нельзя отмечать как религиозное действо» [4]. При этом Фахретдин допускает празднование мавлида как общекультурного (дөняви вә гадәти) мероприятия, более того, он рекомендует организовывать детские игры и тематические конкурсы в дни празднования мавлида. Как недопустимое новшество рассматривает Риза хазрат и праздники Ашура и Рагаиб [3].

Р. Фахретдин также утверждает «Нет нужды отправляться в дальние путешествия, – пишет он, – к могилам праведников и святых с целью посещения их могил. В каждом городе и селе существуют кладбища, которые можно посетить, чтобы получить назидание и вспомнить

Судный день. Посланник Бога посвятил всю свою жизнь защите уммы от многобожия и добился этого»[3].

Р. Фахретдин не запрещал поездки в исторические места. Например, в Болгары, к местечку «Хужалар тавы», родникам, гробницам Бахауддина Накшбанда, Ходжа Ахмад Ясави, могилам Ягфар-ишана на берегу Уршака, погребениям Кашана и Санташ в селении Чишмы, однако, он выступал против посещения могил, мавзолеев или исторических мест с целью поклонения. При этом посещение кладбища с благочестивой целью напоминания себе о смерти Риза хазрат одобрял. В своих воспоминаниях об отце его дочь пишет, что сам нередко практиковал.

Р. Фахретдин говорил о суфизме следующее: «Ученые ислама, – говорит он – никогда не видели благого в распространении суфизма среди народа, и крайне сомнительно, что и впредь увидят в нем благо» [3]. Однако нужно заметить, что за всю свою жизнь он не выезжал за границы своей страны в поисках знании и его деятельность была ограничена на территории Среднего Поволжья и Урала, ему не приходилось встречаться с зарубежными представителями суфийского учения. И утверждая о суфизме, он говорил это исходя из своего личного опыта и наблюдении.

Рассуждая об ахле-калям (схоластике) Р. Фахретдин говорил: «Наш народ (мусульмане) в течение почти целого был занят века схоластикой, и по причине дискуссии, споров вокруг нее испортились взаимоотношения между отцом и сыном, наставником и учеником. Схоластика послужила причиной исчезновения многих народов, что доказано историей. Латиняне исчезли по причине схоластики, греков тоже уничтожила схоластика» [1].

Интегрирующий и совещательный характер его изданий заключался в том, что на страницах журнала «Шура» зачастую велись публичные обсуждения наиболее неоднозначных вопросов, требовавших неотложного рассмотрения. Тем самым, издание претендовало на выполнение функции «совещательного органа» народа, не имевшего своей государственности. В рамках журнала формулировались решения важнейших проблем, которые лежали в плоскости социальных реформ по трем основным направлениям: в области образования, социального положения мусульман, а также эмансипации женщины.

Таким образом, Р. Фахретдин создал выдающуюся традицию издания научно-богословского журнала, создания учебной литературы и биографий выдающихся деятелей мусульманского мира, как российских, так и зарубежных. Причем все это делалось в традициях ханафитского мазхаба. Благодаря этим заделам Р. Фахретдину удалось добиться многого на посту казыя, а затем и муфтия. Сегодня мы стремимся продолжить традиции великого алима, ведь он хотел, чтобы среди российских мусульман жили его идеи и открытия.

Литература

1. Дини вә иҗтимагый мәсьәләләр: сайланма хезмәтләр. - Казан: Рухият, 2011. - 177 с.
2. Фәхретдин Р. Җәвәмигуль кәлим шәрхе / Р. Фәхретдин. – Казан. – Иман. – 1995. – 603 б.
3. «Шура», 1910. №3. Оренбург. [Электронный ресурс]. URL: https://darul-kutub.com/books/591/. (Дата обращения: 05.05.2022)
4. «Шура», 1914. № 2. [Электронный ресурс]. URL: https://darul-kutub.com/books/685/. (Дата обращения: 05.05.2022)

II. АРХЕОЛОГИЯ И ИСТОРИЯ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ

УДК 35.007.1:94(575.4)

ДЕЛОПРОИЗВОДИТЕЛЬНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В ТУРКМЕНСКИХ ГОСУДАРСТВАХ СРЕДНЕВЕКОВЬЯ

Аллабердыева Ляле Агагельдиевна
Марыйское педагогическое училище им. Хыдыра Дерьяева,
г. Мары, Туркменистан
e-mail: allaberdyyeva85@mail.ru

Аннотация: В средневековье в политической системе туркменского государства большое значение *имела должность секретаря – катиба. Секретари пользовались большим авторитетом, уважением и признанием. Именно поэтому созданы специальные произведения, раскрывающие значение данной должности. В средневековых туркменских государствах должность секретаря считалась важной наряду с должностью визиря. Во дворце считалось необходимостью каждому чиновнику иметь грамотного секретаря. Секретарь был самым близким человеком своего господина. Ему были известны все его секреты, но он умел хранить тайны.*

Ключевые слова: *личный секретарь, должность секретаря, источники, государственный диван (ведомство), средневековый, средневековые государства, правитель, катиб, дабир.*

CLERICAL ACTIVITY IN THE TURKMEN STATES OF THE MIDDLE AGES

Allaberdyeva Lyale Agageldievna
Mary Pedagogical College named after Khidyr Deryaev,
Mary, Turkmenistan

Abstract: *In the Middle Ages the position of the secretary had valuable importance in the political system of the state. The secretaries had due recognition. Therefore, the special works devoted to the position of the secretary had been written. In the mediaeval Turkmen states the secretaries were counted as the important ones together with the position of the vizier. It was an essential to have the literate secretary for each official in the kingdom. The secretaries were the closest ones to their masters and were known as those who were aware of all secrets and capable to keep privacy.*

Kew words: *personal secretary, position of secretary, sources, the government «divan» (department), mediaeval, medieval states, governor, katib, dabir.*

Должность секретаря в государственном правлении была одной из древних должностей, которая пользовалась большим признанием. Для ведения делопроизводства каждому государственному руководителю нужен был катиб. Поэтому была введена эта должность. Секретари работали во всех государственных управленческих ведомствах. В средневековых туркменских государствах это должность считалась важной наряду с должностью визиря. Повелитель уделял большое внимание этой должности. Во дворце считалось необходимостью каждому чиновнику иметь грамотного секретаря. Так как они были известны как знающие все секреты и умеющие хранить тайны, то считались самыми близкими людьми своему господину. «... Лучшая добродетель писцов – держать язык [за зубами] и хранить тайны своего повелителя и осведомлять господина своего о всех делах» [4, с. 94].

Степень работы руководителя диванхане зависела от авторитета и мощи повелителя. На сколько мощным был повелитель, на столько же и усложнялась работа секретаря и

увеличивался объём выполняемой им работы. Руководитель диванхане также должен был отличаться особой памятью. Он должен быть осведомлён о всех выполняемых во дворце делах – от мелких до больших. С него требовали вести учёт, заполнять дневники. Эта должность считалась одной из тяжёлых должностей государственных управленческих учреждений. Секретарь, несколько лет проработав на должности руководителя государственного дивана, заслужив доверие повелителя, выполнял не только обязанности руководителя канцелярии, но и становился доверенным лицом.

Личный секретарь султана Джалал ад-Дина Манкбурны – Шихаб ад-Дин Мухаммад ан-Насави в своём сочинении «Сират ас-султан Джалал ад-Дин Манкбурны» («Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурны») писал так о должности секретаря: «…почётная работа, однако, эта работа способна лишить репутации, если не сумеешь её вести» [3, с. 149].

В средние века государственная канцелярия – диванхане, где вели письменные дела повелителя, издавали публичные акты, государевы указы, судебные решения, назывались по-разному: «Ар-расаил», «Диван ал-инша» (в халифате Аббасидов), «Диван-и инша вал-л-тугра», «Диван ар-расаил ва-л-инша» (в Сельджукском государстве), «Диван ал-инша», «Диван ал-тугра» (в государстве Хорезмшахов), «Депдерхане» (в Сефевидском государстве); а руководителя диванханы называли в Аббасидском халифате – «мутавалли диван ар-расаил», «сахиб диван ал-инша», в государстве Саманидов – «ходжа амид», в Огузском государстве – «улуг битикчи», в Газневидском государстве – «дабир», в державе Сельджукидов – «туграи», в государстве Хорезмшахов «доветдар».

В средневековых туркменских государствах предъявлялись особые требования к работе руководителя государственного дивана и работе других служащих. На должность главы диванханы назначались те люди, которые считались грамотными, компетентными во многих науках своего времени, знающие арабский и персидский языки, красноречивые, умеющие выражать свои мысли кратко и в то же время доступно. Обращали внимание на то, чтобы человек, назначаемый на должность руководителя государственного дивана, имел знатное происхождение, отличался от остальных своим опытом и выдержанностью. Секретари писали письма, отправляемые правителем Багдадскому халифу, местной знати, красивым почерком и кратко, используя суры Корана, отрывки из хадисов пророка Мухаммеда, а содержание письма связывали с историческими сведениями. Постепенно появились руководства, а затем и трактаты об этой профессии. Искусству секретаря полностью посвятил тридцать девятую главу своего произведения «Кабус-наме» Кей Кавус. В этой главе, названной «О правилах для писца и условиях письмоводительства», он своему сыну дал такие советы: «Писец должен быть сметливым, знать тайны письменного дела и быстро разбирать загадочные слова» [4, с. 92].

Первая глава книги «Четыре беседы» («Собрание редкостей») Низами Арузи Самарканди, который жил в XII веке посвящена анализу искусства секретаря и названа «О сущности дабирства, и о качествах совершенного дабира, и о том, что с этим связано». «Дабирство – это искусство полемической и риторической аргументации, применяемой в речах», – пишет Низами Арузи [2, с. 38]. Дабирство – то искусство, которое, по мнению Низами Арузи, опирается на логические постулаты при выражении речи. Чтобы достичь необходимого уровня, человек должен иметь определенные природные и профессиональные качества. Дабир должен быть знатного происхождения, иметь честное имя, проницательные мысли и острые суждения, иметь широкие знания, не заниматься мелочами жизни и знать меру в отношениях со своим господином. В книге Низами Арузи «Четыре беседы» рассматриваются вопросы этики поведения, как в жизни, так и в составленных документах. «Достигнет всего этого секретарь, когда будет иметь определённый уровень знаний во всех науках и будет знаком с работами дабиров прошлого. Дабир, читая эти книги, шлифует мозг и развивает талант» [2, с. 39]. Секретарь должен в совершенстве владеть искусством похвалы, осуждения, дипломатии и даже тонкой провокации. Более всего он должен заботиться о чести своего господина. Содержание рассказов первой главы показывает, что самыми близкими к царям являлись дабиры. Они выражали тайные желания царей самыми красивыми словами.

Дабир саманидского царя Нуха ибн Мансура сообщил о гибели его противника: «Макан стал подобен своему имени», то есть не стало его» [2, с. 43]. В книге Низами Арузи дабиры изображаются как мудрецы, знающие хадисы, а также литературу. В особенности, отличались они знанием Корана, высший предел которого «заключается в красоте слов и дивности смыслов» [2, с. 51]. Цари при помощи своих учёных дабиров состязались в просвещённости, традиции которых Низами Арузи относит к древним мифологическим царям и приводит примеры своих современников. В последнем рассказе автор так характеризует роль и личность дабира: «Из всех этих происшествий такой вывод следует, что разумный и образованный дабир – одно из великих украшений царского великолепия и одна из лучших опор державного возвышения» [2, с. 54]. Некоторые секретари достигали высокого сана министра (визиря) и выполняли важные государственные дела. Таковым является Сахиб ибн Аббад при дворе Аббасидов. В своих письмах одним метким выражением он решал военные дела, снимая и назначая чиновников. Величественны поступки и министра султана Махмуда Газнави ходжа Ахмад ибн Хасана Майманди.

Секретарь был не только человеком с красивым почерком, но и человеком грамотным, учёным, обладателем нескольких профессий. Тому свидетельствовали сведения, приводящиеся во многих исторических источниках, написанные в средние века. Катибы в свободное от главных обязанностей время изучали науку, писали стихи, оставляли в наследие исторические произведения. Постижение науки, способность секретаря слагать стихи было необходимым в его каждодневной работе. Знание средневековыми секретарями 40 заповедей мусульманства наряду со знанием точных наук являлось требованием образованного человека.

Основная работа секретаря заключалась в красивом и понятном составлении официальных документов. Для этого он постоянно совершенствовал своё мастерство. Писание красивым разборчивым почерком требовало от катиба проявления особых профессиональных умений и глубоко освоенных навыков. Поэтому секретарь для усовершенствования своего почерка постоянно работал, проявляя большое усердие. Канцеляристы ни один день не проводили без писания. Кей Кавус писал об этом так: «Слыхал я, что Сахиб Исмаил ибн-Аббад (было это в субботу) что-то писал в диване. Обернулся он к писцам и сказал: «Каждую субботу вижу я в писании своём недостаток, потому что в пятницу не приходил в диван и ничего не писал. Вижу я, что один день оплошности действует на меня». Потому-то будь всегда занят писанием чего-нибудь широким чётким почерком, а верхние черты, чтобы сливались вместе» [4, с. 91].

Каждый писарь имел особенный почерк, не похожий на другие. «Если ты будешь искусен в почерках и всяким почерком, стоит тебе лишь взглянуть на него, сможешь писать, то такое умение крайне прекрасно и похвально» [4, с. 94]. Секретари, взглянув на стиль письма, могли определить, кому оно принадлежало. Для подтверждения этого приведём один исторический факт. По сведениям средневекового арабского историка Ибн ал-Асира, приведённым в сочинении «ал-Камил фи-т-та'рих» («Полный свод истории») «Главному полководцу войска султана Санджара эмиру Бозгушу подбросили письмо с таким содержанием: «Ты с таким султаном не добьёшься никаких результатов». Так же и султану Санджару подбросили письмо из многочисленного войска эмира Бозгуша, где было написано: «Ты с эмиром Бозгушом не достигнешь никаких результатов». В результате собрали всех секретарей и показали им эти письма. Они и сказали, что письма принадлежали секретарю визиря Туграйи. И в правду, письма принадлежали ему…» [1, с. 140].

Среди известных секретарей средневековых государств будет уместным вспомнить имена личного секретаря Махмуда Газнави – Абу Насра Мишкана, личного секретаря Масуда Газнави – Абул Фазла Бейхаки, личного секретаря хорезмшахов Атсыза, Ил Арслана – Рашид ад-Дина Ватвата, личного секретаря султана Текеша – Мухаммеда Багдади, личного секретаря Джалал ад-Дина Манкбурны – Мухаммада ан-Насави, личного секретаря Алишера Навои – Абдул Джамиля.

Литература

1. Ibn Esir Y. Kämil taryh, II jilt. A.: Türkmenistanyň milli medeniýet «Miras» merkezi, 2005 – 344 sah.
2. Низами Арузи Самарканди. Собрание редкостей, или четыре беседы. Перевод с персидского С. И. Баевского и З. Н. Ворожейкина. Под общей редакцией А. Н. Болдырева. – М., 1963.
3. Шихаб ад-Дин Мухаммад ибн Ахмад ан-Насави. Сират ас-султан Джалал ад-Дин Манкбурны: (Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурны). Критич. текст, пер. с араб., предисл., коммент., примеч. и указатели З.М.Буниятова. – М.: «Восточная литература» РАН, 1996 – 798 с.
4. Энциклопедия персидско-таджикской прозы. / Кабуснаме. Пер. Е.Э.Бертельса. Душанбе. Ифрон. 1983.

УДК 33.339.9

ЭЛЕМЕНТЫ ИСЛАМСКОЙ ЭКОНОМИКИ, КАК АНТИКРИЗИСНЫЙ МЕХАНИЗМ РОССИЙСКО-ТУРЕЦКИХ «BRIDGE-ОТНОШЕНИЙ»

Бабенова Светлана Юрьева
Институт востоковедения Российской академии наук, г. Москва, Российская Федерация
Казанский (Приволжский) федеральный университет,
г. Казань, Татарстан, Российская Федерация
e-mail: sbabenkova@ivran.ru; SYBabenkova@kpfu.ru

Аннотация. *В статье рассматриваются российско-турецкие, в том числе инвестиционные отношения, через призму взаимодействия бизнеса республики Татарстан и Турции. Важный аспект уделяется перспективам взаимодействия в условиях беспрецедентного секционного давления на Россию.*

С конца XX века они имеют поступательный характер. Объемы инвестиций в Россию до событий 2015 г. был очень значительный, особенно среди лидеров по прямым инвестициям выделялась Республика Татарстан. Этот факт констатировали, как российские, так и турецкие бизнесмены. Последствия событий 2015 г. негативно отразились на взаимоотношениях двух стран, однако, именно сейчас, когда устоявшийся мировой экономический порядок имеет «тектонические разломы», нашим странам выпадает шанс широко открыть окно возможностей. И здесь, очень важным фактором постройки бизнес, в том числе на микроуровне «bridge-отношений», будет являться именно этническая близость двух народов, их единство в вероисповедании и схожесть в понимании основных концепций ведения этического бизнеса.

Ключевые слова: *исламская экономика, российско-турецкие отношения, тюркские народы, товарооборот, экономический кризис, предприятия малого и среднего бизнеса*.

ELEMENTS OF ISLAMIC ECONOMY AS AN ANTI-CRISIS MECHANISM OF RUSSIAN-TURKISH «BRIDGE RELATIONS»

Babenkova Svetlana Yurievna
Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences,
Moscow, Russian Federation
Kazan (Volga Region) Federal University, Kazan, Tatarstan, Russian Federation

Abstract. *The article examines Russian-Turkish, including investment, relations through the prism of interaction between the business of the Republic of Tatarstan and Turkey. An important aspect is given to the prospects for interaction in the face of unprecedented sectional pressure on Russia.*

Since the end of the 20th century, they have been progressive. The volume of investments in Russia before the events of 2015 was very significant, especially among the leaders in direct investment stood out the Republic of Tatarstan. This fact was stated by both Russian and Turkish businessmen. The consequences of the events of 2015 had a negative impact on the relations between the two countries, however, right now, when the established world economic order has "tectonic faults", our countries have a chance to open the window of opportunity wide. And here, a very important factor in building a business, including at the micro level of "bridge-relations", will be precisely the ethnic proximity of the two peoples, their unity in religion and similarity in understanding the basic concepts of conducting ethical business.

Keywords: *Islamic economy, Russian-Turkish relations, Turkic peoples, trade turnover, economic crisis, small and medium-sized businesses.*

В настоящее время, когда на Россию наложено более 7 тыс. санкций от западных «партнеров», что больше, чем было наложено на Иран, наша страна в очередной раз имея уникальное геополитическое расположение, совершает «разворот на Восток».

Наряду с этим, целесообразно отметить и энтно - конфессиональное и национальное многообразие народов, исторически живущих на территории России. В этом многообразии особое место занимают тюркские народы. Численность представителей тюркских народов в структуре общей численности населения России по самым скромным подсчетам оценивается в 11-13%, по официально неподтверждённым данным последней переписи населения, проходившей в 2021 году, численность тюркских народов достигла 20 %. Среди этих 20 % лидируют татары (5 млн), башкиры (1,7 млн), чуваши (1,5 млн), якуты (500 тыс. чел.), азербайджанцы (700 тыс.), киргизы (650 тыс.), казахи (648 тыс.), кумыки (520 тыс.), узбеки (400 тыс.), карачаевцы (346 тыс.), тувинцы (327 тыс.), крымские татары (232 тыс.), балкарцы (182 тыс.), ногайцы (125 тыс.), алтайцы (80 тыс.), хакасы (75 тыс.), туркмены (40 тыс.), уйгуры (4 тыс.) [4].

В мире крупнейшими по численности тюркоязычными народами считаются турки, азербайджанцы и узбеки. Именно в таком порядке они располагаются в контексте относящихся к тюркам в мире показателей демографической статистики. Общая численность турок оценивается, по разным данным, в 65 -81 млн. человек, азербайджанцев - в 50-55 млн., узбеков — в 30-35 млн. исходя из этого, можно отметить, что именно турки составляют почти 80 % от всех тюрок в мире [1].

Согласно некоторым источникам, порядка тридцати лет обсуждается концепция внешнеполитической интеграция тюркских государств, однако идет медленно, но верно, несмотря на настороженность со стороны некоторых стан. Эта концепция возможно даст ответ на вопрос, которые задают себе тюркоязычные народы, проживающие в разных странах: «Кто мы, куда идем?». А между тем, они являются частью огромного тюркского мира - «Туран», огромного пространства, выходящего далеко за пределы Евразии [6].

В этой связи, именно эта концепция может лечь в основу фундамента антикризисных механизмов, которые помогут России преодолеть нынешние внешнеполитические и внешнеэкономические вызовы. В качестве удачного примера торгово – экономических отношений можно рассмотреть продуктивное взаимодействие между Республикой Татарстан и Турцией.

Так, в 2019 г. планировалось увеличить объем двусторонней торговли до 1 млрд долл. США. В 2018 г. двусторонний товарооборот между Турцией и Татарстаном составил 314 млн долл. США по сравнению с 920 млн в 2012 г. (то есть за 6 лет произошло увеличение практически в три раза). Инвестиции 140 турецких фирм вносят инвестиционный вклад в экономику Татарстана в объеме 2,5 млрд долл. США. Татарстан получает 30% турецких

инвестиций в Россию. Также, татарские инвесторы могут вкладывать свои активы в турецкие предприятия на достаточно выгодных условиях [14]. Очень важно отметить, что по словам президента Татарстана Рустама Минниханова: «Прочные исторические связи между двумя республиками находят свое отражение в двусторонних торгово-экономических связях».

Кроме тесных связей с Турцией в республики работают компании из многих зарубежных стран, в том числе кирпичный завод Wienerberger (Австрия), заводы бытовой электроники Haier (Китай), завод по производству арматуры для нефтехимической промышленности «Apollo» (Южная Корея), компании по производству МДФ панели «Kastamonu» (Турция) и автокресел «Magna» (Канада), литейный завод «Schülken Form» (Германия), коммерческие энергетические решения «Schneider Electric» (Франция), предприятия по выпуску средств личной гигиены «Drylock» (Бельгия), компании по строительству готовых домов «Iida Sangyo» (Япония) и жилищного строительства для личного и коммерческого использования «YIT» (Финляндия)[1].

Товарооборот России и Турции в первом полугодии 2019 г. составил 13,2 млрд долл. США и 15,4 млрд долл. США с учетом услуг [10], а за 2020 г. - 20,8 млрд долл. США. Основной товарооборот пришёлся на статьи «Минеральные продукты» (22 %), «Металлы и изделия из них» (19 %). Турция для России является партнёром № 7 с долей 3,7 %. [7] (более подробно по объемам поставок см. Таблицу 1).

Таблица 1. Объёмы поставок и период устойчивого роста рынков по итогам II квартала 2021 года [7].

Экспорт (продукт)	Объем рынка (долл. США)	Доля Турции	Экспортёр
1	2	3	4
Российское просо	4 млрд	53,6 %	Ростовская область
Табак	4,3 млрд	41,8 %	Липецкая область
Минеральные продукты		44,70%	
Продовольственные товары и сельскохозяйственное сырьё		19,87 %	
Металлы и изделия из них		14,74%	
Продукция химической промышленности		4,90 %	
Драгоценные металлы и камни		2,55 %	
Машины, оборудование и транспортные средства		1,46 %	

Что же касается Турции, то одним из приоритетных направлений является строительство. В мире турецкие подрядчики находятся на втором месте по востребованности после китайских. В качестве примера, целесообразно привести Турецкий «Hayat Holding», который в 2013 г. планировал произвести инвестиций в республику на сумму в 650 млн долл. США для строительства жилого комплекса, рассчитанного на проживание не менее 10 000 жителей и осуществлением двумя компаниями «Hayat Holding», «Hayat Construction и SunRise Capital», проекта «SunRise City». Самым неудачным годом для турецких строительных компаний в России можно назвать 2016 г., когда не было подписано ни одного контракта. Этот «простой» был вызван сложностями в дипломатических отношениях между двумя странами, вызванными событиями 24.11.2015 г. (так называемым «ударом в спину»). Пострадало и

[1] Справочно: в связи с введением санкций официальная информация относительно работы вышеуказанных компаний на территории России отсутствует.

торгово-экономическое сотрудничество, когда Правительство Российской Федерации ввело ряд запретов и ограничений на ввоз турецких товаров и услуг. Отчасти из-за этих запретов и ограничений, а отчасти из-за падения цен на энергоносители на мировых рынках товарооборот между двумя странами упал до 24 млрд долл. США в 2015 году. До 2016 г. удельная стоимость турецких подрядчиков в России в докризисный период имела тенденцию к росту: 47 млн долл. США в 2011 г. и 207,2 млн долл. США в 2015 г. (за 4 года в 4,5 раза), в стране работало около 100 строительных компаний.

На втором месте по значимости инвестиций находятся предприятия нефтехимической промышленности. Здесь, конечно нужно отметить, подписание в 2020 г. ТАИФом нового контракта со своим давним турецким партнером - международной строительной компанией «Гемонт» из Турции, которые будут строить олефиновый комплекс, известный как «Этилен-600» [3].

Однако, по нашему мнению, возможно взаимовыгодного сотрудничества не должна строиться только на больших межрегиональных и межгосударственных контрактах, а в своем основании должна иметь фундамент из предприятий малого и среднего бизнеса (далее – МСП).

Согласно приведенной в таблице 2 настоящей работы статистической информации, в Татарстане 56 % от общего числа предпринимателей составляю индивидуальные предприниматели.

Таблица 2. Количество юридических лиц и индивидуальных предпринимателей, сведения о которых содержатся в ЕРСМСП (по состоянию на апрель 2022 г) [12]

	Всего	**Юридические лица**	**Индивидуальные предприниматели**
1	**2**	**3**	**4**
Микропредприятия	158 390	66 461	91 929
Малые предприятия	5 819	5 137	682
Средние предприятия	492	485	7
Всего	**164 701**	**72 083**	**92 618**

После ухода многих западноевропейских компаний Россия является одним из самых больших и перспективных рынков сбыта турецкой продукции в мире (доля турецкого экспорта в Россию в 2020 г. составляла 2,65 % (4,5 млрд долл. США. Для сравнения, с Германией эти показатели находятся на уровне – 9,41 % (15,9 млрд долл. США)). Конечно, это в первую очередь товары легкой промышленности. Если посмотреть вышепредставленные показатели, то разницу в объемах экспорта примерно в четыре раза, можно сократить путем привлечения и создания совместных МСП.

Для реализации таких совместных «bridge – отношений»,[2] целесообразно будет создание партнерских предприятий, которые работали по принципам, заложенным в исламской экономике. Находить ответы на вопросы, в том числе: «Что такое исламская экономика?», «Существует ли такое явление и изучается ли оно в настоящее время?» не является целью нашей работы. Важно отметить, что Турция, во время правления «Партии справедливости и развития», стала уходить от своей светскости, становясь более традиционной страной. Как известно, принципы исламской экономики, основываются на справедливости, в части распределения богатства, прозрачности и полноты совершаемых сделок, а также морально этических качествах контрагентов.

[2] Авторский термин, который по аналогии можно сопоставить с «bridge - банками», создающимися в период банковских кризисов.

В этой связи, во многом межличностные отношения между бизнес - партнерами, будут основываться, в том числе на единстве этнических групп и вероисповеданий, что очень важно налаживании именно партнерских отношений, которые во многом являются синонимичны исламским отношениями.[3]

Исходя из вышепредставленной информации целесообразно сделать вывод, что для Татарстана и Турции, данные экономические и политические события – это очень хорошая возможность наладить, а где-то заново перезапустить те необходимые цепочки в механизме антикризисного управления, которые в рамках взаимодействия на микроуровне тюркских народов, в среднесрочной перспективе могут дать сильный синергетический эффект.

Литература

1. Ахас Тажутов. Самые крупные тюркоязычные нации испытывают серьезные проблемы со своей тюркской идентичностью: [Электронный ресурс]. URL: https://zonakz.net/2021/04/22/samye-krupnye-tyurkoyazychnye-nacii-ispytyvayut-sereznye-problemy-so-svoej-tyurkskoj-identichnostyu/. (Дата обращения – 22.04.2021)
2. Айтач Дурмаз, Хоменко В. В., Хайрутдинов Р. Р. Состояние и перспективы экономических отношений между Турцией и Татарстаном // Казанский вестник молодых учёных. 2017. №1 (1). URL: https://cyberleninka.ru/article/n/sostoyanie-i-perspektivy-ekonomicheskih-otnosheniy-mezhdu-turtsiey-i-tatarstanom (дата обращения: 11.04.2022).
3. БизнесONLINE/ [Электронный ресурс]. URL: https://www.business-gazeta.ru/article/458408 от 19.02.2020. (Дата обращения: 05.05.2022)
4. «ЕДИНЫЙ ТЮРКСКИЙ НАРОД – ЕТН» от 7 мая 2020 года [Электронный ресурс]. URL: https://vk.com/wall-21242429_1326011.
5. Исламская экономика: Сб. статей / пер. с перс. Ч. Хамидова, В. Вдовин, Б. Норик, Дж. Мирзоев; науч. ред. С.Ю. Бабенкова. – М.: ООО «Садра», 2018. – 384 с. – [Экономика и право]. ISBN 978-5-906859-19-8.
6. Карлыгаш Еженова. Тюрки всех стран, объединяйтесь! [Электронный ресурс]. URL: https://www.exclusive.kz/expertiza/obshhestvo/123173/). (Дата обращения- 10.02.2021).
7. Процедуры и таможенное законодательство// [Электронный ресурс]. URL: https://irtime.ru/novosti/import-tureckih-tovarov-v-rossiyu.html. (Дата обращения: 05.05.2022)
8. Российско-турецкие отношения (Первые 15 лет 21 столетия). Отв. ред. Д.Д. Васильев. Составитель - А.Д. Васильев. Авт. колл.: Н.Р.Масумова, В.А. Кулагин, Д.Д. Васильев, А.Д. Васильев. Рецензенты – Ю.А. Аверьянов, Д.В. Жигульская. М., РСМД, 2016. ISBN 978-5-7281-1855-8. 188 с. Общ. Объем – 7,5 а.л.
9. Ульченко Н. Ю., Шлыков П. В. Динамика российско-турецких отношений в условиях нарастания глобальной нестабильности. – Федеральное государственное бюджетное учреждение науки Институт востоковедения Российской академии наук, 2014.
10. ЦБ впервые раскрыл масштабы торговли с Турцией в рублях // [Электронный ресурс]. URL: https://www.rbc.ru/economics/29/10/2019/5db7081e9a79477654969b28. (Дата обращения: 05.05.2022).
11. Экспорт и импорт России по товарам и странам// [Электронный ресурс]. URL: https://ru-stat.com/date-Y2020-2020/RU/trade/TR#. (Дата обращения: 05.05.2022).
12. Федеральная налоговая служба// [Электронный ресурс]. URL: https://rmsp.nalog.ru/statistics.html?statDate=&level=0&fo=5&ssrf=16. (Дата обращения:
13. Ivan Starodubtsev. Features and Prospects of Russia–Turkey Cooperation in Construction December [Электронный ресурс]: https://russiancouncil.ru/en/analytics-and-comments/analytics/osobennosti-i-perspektivy-rossiysko-turetskogo-sotrudnichest/, свободный– Загл. с экрана. – Яз. англ.

[3] Исламский банкинг-партнерский банкинг.

14. Dilara Zengin. Turkey, Tatarstan can reach $1B trade: Turkish minister/ [Электронный ресурс]: (URL: https://www.aa.com.tr/en/economy/turkey-tatarstan-can-reach-1b-trade-turkish-minister/1663766#:~:text=Economic%20cooperation%20with%20Tatarstan%2C%20a,from%20%24920%20million%20in%202012.) (Дата обращения: 04.12.2019).

УДК 902

ОБ ИСТОКАХ ФОРМИРОВАНИЯ ПРИКАМСКО-ПРИУРАЛЬСКОЙ КЕРАМИКИ НА ТЕРРИТОРИИ НИЖНЕГО ПРИКАМЬЯ

Купцова Мальвина Станиславовна
Вахрушева Елизавета Евгеньевна
Елабужский институт Казанского (Приволжского) федерального университета, г. Елабуга, Татарстан, Российская Федерация
e-mail: malvina2711@bk.ru

Аннотация. *В статье приводятся данные технико-технологического анализа лепной посуды средневековых прикамско – приуральских групп керамик. Приводятся статистические данные керамического материала средневековых памятников Нижнего Прикамья. На основе сравнительной характеристики проводится анализ взаимосвязи техники изготовления прикамско-приуральской керамики с посудой более ранних культур Поволжья и Приуралья.*

Ключевые слова: *Средневековье, Волжская Болгария, Нижнее Прикамье, керамика прикамско-приуральских истоков, формовка теста, орнамент.*

ON THE ORIGINS OF THE FORMATION OF PRIMAM-PRIURALSKY CERAMICS IN THE TERRITORY OF THE LOWER PRIKAMYE

Kuptsova Malvina Stanislavovna
Vakhrusheva Elizaveta Evgenievna
Elabuga Institute of the Kazan (Volga region) Federal University,
Elabuga, Tatarstan, Russia

Abstract. *The article presents the data of technical and technological analysis of stucco ware of medieval Kama-Urals groups of ceramics. Statistical data on ceramic material from medieval sites in the Lower Kama region are given. On the basis of a comparative characteristic, an analysis is made of the relationship between the production technique of the Kama-Urals ceramics and the dishes of earlier cultures of the Volga and Ural regions.*

Keywords: *Middle Ages, Volga Bulgaria, Lower Kama region, ceramics of the Kama-Priural origins, dough molding, ornament.*

Керамический материал значительной части памятников Волжской Болгарии представлен посудой местного (гончарного) производства, или I общеболгарской группой керамики (по классификации Т.А. Хлебниковой). Но среди обилия различных форм I группы керамики, присутствует процент лепной посуды из-за достаточно «пестрого» состава населения Волжской Болгарии. В числе такого населения выделяются угры - выходцы из Среднего Зауралья, которые впоследствии привнесли в регион свои традиции, в данном случае это традиции изготовления посуды. Прикамско-приуральская культура или ППК является важной составляющей в изучении этнокультурных взаимосвязей Нижнего Прикамья. Мнения многих исследователей в двух главных вопросах, а именно в истоках происхождения

носителей ППК и времени существования сильно разнятся. Е.П. Казаков считает X столетие временем появления «постпетрогромской» керамики, территория распространения которой – обширные пространства лесостепного Урало-Поволжья – от Верхнего Прикамья до Самарской Луки [2, с. 120-121]. Кроме того, Е.П. Казаков полагал, что истоком служит взаимодействие керамики кушнаренковского облика с верхнекамско-чепецкой [1, с. 128]. По мнению Т.А. Хлебниковой истоки следует искать среди материалов неволинской культуры Верхней Камы и бассейна Сылвы [5, с. 173., 6, с. 64-66]. По представлениям Е.П. Казакова носители прикамско – приуральского компонента это угорское по этносу население. Ряд других исследователей (Т.А. Хлебникова, Н.А. Кокорина, Р.Д. Голдина и др.) основную роль в формировании «постпетрогромской» культуры отводят финно-пермскому населению Верхнего Прикамья (ломоватовские, сылвенские памятники) [7, с. 77].

VII этнокультурная группа керамики представлена полностью лепной, круглодонной, горшковидной, блюдообразной посудой. В основном тесто с примесью толченной раковины, присутствует иногда шамот, с XII-XIII вв. входит в примесь растительность. Орнамент в виде веревочного отпечатка или гребенчатого штампа по плечику сосуда. Горловина подцилиндрическая со скошенным во внутрь краем.

В Кирменском археологическом комплексе сосуды VII гр. насчитывает 8254 фрагмента (11% от общего количества всей керамики) [3, с. 171]. В комплексе находок Староромашкинского городища представлены 4753 фрагментов (14% от общего количества) [4, с. 157]. По материалам Елабужского городища данная группа представлена более 50% от общего количества.

Т.А. Хлебникова связывала VII группу керамики с V группой. Техническая взаимосвязь проявляется в аналогичном составе теста, форме, орнаменте. В своем исследовании Т.А. Хлебникова указывает и на определенные черты различия. Например, сосуды VII группы имеют более суженную и более высокую горловину; скошенность края венчика у VII группы во внутрь, а у V группы в наружу; веревочным орнаментом в VII группе оформлена только горловина сосуда, тогда как в V группе он иногда опускается на плечико. Происхождение VII группы керамики Т.А. Хлебниковой понимается как развитие неволинской цилиндрошейной посуды при взаимодействии её с верхнекамской. Начавшееся в памятниках сылвенского бассейна, это развитие продолжалось в Волго-Камье, на территории будущей Волжской Болгарии.

Е.П. Казаков, говоря о цилиндрошейной и чияликской керамики, прослеживает сходство с керамикой прикамско-приуральского происхождения. Круглодонность, примесь раковины в тесте, веревочно гребенчатая орнаментация – свидетельствуют о несомненной близости к ППК. VII группа выработалась в результате взаимодействия керамики кушнаренковского облика с верхрнекамско-чепецкой, носители угры [7, с. 77]. Территория распространения обширные пространства лесостепного Урало-Поволжья – от Верхнего Прикамья до Самарской Луки.

Ф.Ш. Хузин в своем исследовании указывает, что самостоятельной территории обитания у постпетрогромцев не было, жили они на землях принадлежавших племенам ломоватовской, сылвенской и родановской культур. Проникновение в соседние регионы определённого количества населения, археологическим отражением которого и стала выразительная керамика петрогромского типа. Возможно одной из причин массового исчезновения неволинских памятников в IX в. и был уход неволинцев в Среднее Поволжье. Вряд ли это переселение как с Верхней Камы и Чепцы, так и с Кунгурской лесостепи было добровольным. Скорее всего, кочевники-булгары, оказавшись в новых географических условиях лесостепи, нуждались в рабочей силе для обеспечения себя продуктами питания и предприняли несколько попыток переселения пермского населения: сначала с южной части ломоватовской культуры (вторая половина VIII в.), затем повторная волна с этой же территории и с побережья р.Чепцы (вторая половина IX в.), из Кунгурской лесостепи (IX в.)

Мы же склоны говорить, что VII группа возникла из слияний традиций верхнекамского пермского населения и пришлого зауральского угорского.

VIII этнокультурная группа керамики носит несущественные отличия от VII гр. В составе теста так же примесь толченной раковины, но отсутствует растительность, появляется новый компонент-песок, шамот. Орнамент становится более разнообразней: «елочка», крестообразный штамп, горизонтальные линии, однорядная волна. Главной отличительной особенностью является подправка на гончарном круге.

По мнению Е.П. Казакова VIII гр. это переходный вид гребенчато-шнуровой (VII гр. по Т.А. Хлебниковой), сложившейся под влиянием болгарской гончарной посуды (I гр).

Т.А. Хлебникова рассматривает VIII гр. керамики в связи с кушнаренковской посудой как изменение ее в нашей среде в результате воздействия других групп посуды. В этом убеждает сравнение ее с керамикой IV группы второй половины IX – начала X в. В характерных чертах формы, в оформлении края венчика, в принципе орнаментации верхней части сосуда горизонтальными линиями и поясами, в резной технике её исполнения – во всем этом узнаются черты кушнаренковской посуды.

Мы же предполагаем, что VIII группа керамики - это гибридная форма VII гр., образовавшаяся в результате контакта носителей VII гр. с Джукетауской округой. Если бы VIII группа была результатом дальнейшего развития VII группы, то аналогии VIII группы прослеживались на Елабужском городище-где VII группа представлена лучше всего, однако в керамическом комплексе Елабужского городища она отсутствует.

XVII этнокультурная группа керамики представлена в основном подправленной посудой без заметного глазу примесей, горшковидной, шаровидной формы. Орнамент представлен грбенчатым штамом, однорядной волной и горизонтальными линиями. Особенностью от вышеперечисленных групп стала плоскодонность.

XVII группу керамики Т.А. Хлебникова связывала с XIII и VIII. Формовкой подобно для XIII группы – верхняя часть тулово и днище вылеплены отдельно и подправлены при соединении с венчиком. Она считала, что XVII группа создана ценителями традиций изготовления VIII и XVII групп. Близкая по фактуру теста, способу формовки, техники изготовления VIII группа демонстрирует свое влияние на XVII группу.

Мы, в свою очередь, тоже видим большую близость XVII группы с VIII и предполагаем, что XVII группа – это процесс эволюции VIII группы.

Несмотря на множество вопросов, и затруднений в понимании истоках формирования прикамско-приуральской керамики. Влияние финно-угорского компонента, на развитии гончарства, формировании единой культуры и этноса, нельзя отрицать.

Литература

1. Казаков Е.П. О башкиро-приуральском компоненте в материальной культуре ранней Волжской Болгарии (по материалам керамики) // Археология и этнография Башкирии. Т. IV. Материалы научной сессии по этногенезу башкир. – Уфа, 1971. – С. 122 – 128.
2. Казаков Е.П. Постпетрогромская культура: истоки, время, территория // Четвертые Берсовские чтения. – Екатеринбург, 2004. – С. 120 – 128.
3. Купцова М.С. Керамический комплекс Кирменского городища // XLV Урало-Поволжская археологическая конференция студентов и молодых ученых (Ижевск, 1-3 февраля 2013 г.): тез. докл. Ижевск: Изд-во «Удмуртский университет», 2013. С. 171-173.
4. Купцова М.С. Сравнительная характеристика лепной посуды Волжской Болгарии. // Международная археологическая школа в Болгаре: сборник материалов конференции «Междисциплинарные исследования в археологии: достижения и вызовы». – Казань: Издательский дом «Казанская недвижимость», 2017. С. 156-159.
5. Хлебникова Т.А. Алексеевской городище. (К вопросу о своеобразии раннеболгарской культуры района Нижнего Прикамья) // Вопросы этногенеза тюркоязычных народов Среднего Поволжья. – Казань, 1971. – С. 58 – 68.
6. Хлебникова Т.А. Некоторые итоге исследования булгарских памятников Нижнего Прикамья // СА. – 1974. – № 1. – С. 58 – 68.

7. Хузин Ф.Ш. Исследования по булгаро – татарской археологии / отв. ред. А.Г. Ситдиков. – Казань: ООО «Фолиант», Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2011. – 468 с.

УДК 1(091)

ИНТЕГРАЦИЯ ТЮРКСКОГО МИРА: СОТРУДНИЧЕСТВО В ОБЛАСТИ НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ

Гусейнова Гезяль Кярам кызы
Бакинский Государственный Университет, г. Баку,
Азербайджанская Республика
e-mail: gozel.huseynova.1995@mail.ru

Аннотация. В статье рассматривается процесс налаживания научных связей между тюркскими республиками в постсоветский период. Дается информация о журналах, вносящих весомый вклад в научную интеграцию тюркского мира. В формировании единого интеллектуального пространства подчеркивается роль таких международных тюркских организаций, как ТЮРКСОЙ, Международная Тюркская Академия, ТЮРКСАВ и т.д.

Ключевые слова: научное сотрудничество, тюркские республики, тюркские народы, информационное пространство, интеграция

INTEGRATION OF THE TURKIC WORLD: COOPERATION IN THE FIELD OF SCIENCE AND EDUCATION

Huseynova Gozal Karam kyzy
Baku State University, Baku, The Republic of Azerbaijan

Abstract. *The article discusses the process of establishing scientific ties between the Turkic republics in the post-Soviet period. Information is given about journals that make a significant contribution to the scientific integration of the Turkic world. In the formation of a single intellectual space, the role of such international Turkic organizations as TURKSOY, the International Turkic Academy, TURKSAV, etc. is emphasized.*

Keywords: *scientific cooperation, Turkic republics, Turkic peoples, information space, integration*

Первой попыткой сбора ведущих тюркологов Советского Союза был I Всесоюзный тюркологический съезд, пройденный в 1926 году в Баку, где было заслушано множество докладов по поводу латинизации письменности тюркоязычных народов, а также реализации идеи создания «унифицированного тюркского языка». Этот съезд был общественным событием, открывшим широкие горизонты для научно-культурного единства тюркских народов, развития общих национально-духовных ценностей, а также углубления интеграционных процессов [7]. В 1966 году было проведено собрание в честь 40-летия со дня начала работы съезда, где было принято решение об издании всесоюзного тюркологического журнала «Советская тюркология», превратившегося в одного из ведущих научно-теоретических тюркологических журналов мира. В журнале наряду с вопросами языкознания освещались вопросы, связанные с тюркским фольклором и памятниками письменности тюркских народов. Учредителем журнала, издававшегося с 1992 года под названием «Тюркология», стала Академия Наук Азербайджана. Этот факт подтверждает то, что Азербайджан, продолжает оставаться авторитетным центром тюркологии на постсоветском пространстве, имеющий данный статус еще начиная со времен проведения съезда. Сегодня

журнал публикует статьи, посвященные проблемам современной тюркологии, теоретическим и прикладным вопросам, истории тюркских языков [9].

Инициативой по возрождению древней богатой истории тюркских народов в постсоветский период стал I съезд писателей тюркского мира, пройденный в 1992 году в Турции. Этот съезд занял важное место в развитии литературных отношений. Среди решений, принятых на съезде, были вопросы относительно публикации известных литературных произведений тюркских народов в тюркских республиках и местах проживания тюркских народов и создания в связи с этим исследовательских и переводческих центров [1].

1993 год запомнился для стран тюркского мира созданием ТЮРКСОЙ как многостороннего и многопланового механизма сотрудничества тюркских республик в сфере науки, культуры и образования. В сферу деятельности этой организации входят оказание поддержки изучению, сохранению и популяризации общей культуры, искусства, языка, истории, литературы, материальных и духовных ценностей, традиций тюркских народов, а также организация научных и образовательных программ в данной области. Руководствуясь целью укрепления и поощрения научных исследований, посвященных общему прошлому тюркских народов, ТЮРКСОЙ выпускает печатные издания, проводит конференции, семинары, симпозиумы, освещая художественное и литературное наследие тюркского мира [4].

Создание в 1996 году ТЮРКСАВ (Вагф писателей и деятелей искусства тюркского мира) было важным событием для писателей тюркского мира. Фонд организует различные мероприятия, в частности награждает премиями "За служение тюркскому миру" видных деятелей, учитывая их вклад в развитие тюркского мира. Фонд издает различные научные журналы, в том числе журнал «Исследования тюркского мира» [2].

Одной из организаций, действующих в интересах сближения писателей тюркского мира является Союз писателей Евразии. Основными направлениями ее деятельности являются следующие: укрепление отношений между тюркскими народами, связанными друг с другом тесными культурными, историческими узами; выполнение роли моста между писателями тюркоязычных народов и обеспечение популяризации их произведений в тюркском мире; содействие популяризации тюркской литературы во всем мире [6].

Необходимо также отметить работу Всемирного объединения молодых тюркских писателей, созданного в 1998 году в Казахстане и преследующего цель формирования для молодых тюркских писателей многосторонней платформы сотрудничества [13].

Характерным для стран тюркского мира в постсоветский период является реализация мероприятий по обеспечению интеграции в сфере образования. К началу 2000-х годов в Казахстане, Киргизии, Узбекистане, Туркмении функционировало около двадцати турецких школ [14]. К числу высших учебных заведений можно отнести совместное учреждение таких международных учебных заведений, как Международный Казахско-Турецкий Университет им. Х.А. Яссауи (1992), Кыргызско-Турецкий университет «Манас» (1995) [2]. С целью оказания содействия научному и интеллектуальному сотрудничеству в Турции в 2013 году в рамках деятельности Тюркского Совета был создан Союз тюркских университетов, а в Астане в 2015 году Ассоциация Национальных академий наук тюркского мира. В сферу деятельности ассоциации входят вопросы относительно координации деятельности академий наук стран-членов Тюркского Совета, реализации совместных научных проектов и т.д. [3].

Важная роль в расширении научного и интеллектуального сотрудничества в тюркском мире принадлежит Международной Тюркской Академии, созданной в 2010 году с целью исследования тюркского мира. Идея о создании такого рода международного научного центра была предложена на IX Саммите глав тюркских республик, пройденном в Нахчыване в 2009 году. Многоаспектная работа Тюркской Академии в области языкознания, литературы, археологии и фольклороведения, а также реализация ею важных проектов создает условия для более тесного объединения тюркских народов и их активного участия в мировых научно-культурных процессах [10]. Главными целями и задачами академии являются: координация и развитие тюркских исследований, проведение исследования в области культурного и

духовного наследия тюркских народов, выявление их вклада в развитие мировой цивилизации и информирование об этом общественность, осуществление действий по подготовке общих учебников/учебных материалов для использования в учебных заведениях стран-членов организации и т.д. Тюркская Академия стремится стать научной и интеллектуальной платформой тюркского мира. С 2014 года она выпускает научный журнал «GLOBAL-Turk», вносящий вклад в научную интеграцию тюркского мира.При академии создана тюркская библиотека, где можно найти книги по всем разделам тюркологии [5].

Стремление тюркских республик к взаимообогащению в области науки и образования нашло свое выражение в обмене учёными и студентами. Начиная с 1991 года с целью получения высшего образования студенты из тюркских республик отправляются в Турцию, а студенты из Турции направляются учиться в тюркские республики, что может послужить явным примером взаимного сотрудничества [8]. Многие учёные из тюркских республик работают в турецких научных заведениях и вузах. Создаются двуязычные и общетюркские словари, всеобщая история тюркских народов, собирается тюркский фольклор [11]. Видные учёные тюркских государств осуществляют переводы произведений, упрощая процесс ознакомления с результатами творческой деятельности тюркского мира [12].

Литература

1. 1990'dan Günümüze Türkiye ve Azerbaycan Edebiyatlarının Karşılıklı Etkileşimi/ Nigar Nagıyeva;editör Zeki Akçam.-İstanbul: Hiperlink, 2017, 325 s.
2. 25 Yıllık Tecrübenin Ardından Türk Keneşi Bünyesindeki Ülkelerde Kültür-Sanat İlişkileri, İş Birlikleri ve Etkinlikleri. Hazırlayanlar Prof. Dr. Mehmet BAŞBUĞ, Öğr. Gör. Sebahattin SİVRİKAYA. Bişkek, 2018. 37 s.
3. A.Qasımov Türk Universitetlər Birliyinin növbəti toplantısı keçirilmişdir/ Qasımov Akif//Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin qəzeti№ 7(385), 2014, 30 oktyabr.
4. Aliyi, F., Aydoğan, E. 2021 Yönetişim İlkelerine TÜRKSOY Genel Sekreterliği'nin Uyumu: Nitel Bir Değerlendirme, Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi, 56(4), 2436-2451.- C. 2440, 2442.
5. Bıyıklı, M. (2016). Türk Dünyasi Ortak Kuruluşu Olarak Türk Akademisi Uluslararasi Teşkilati (Twesco), Rolü Ve İş Birlikleri Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Afro-Avrasya Özel Sayısı, 404-418. Retrieved from https://dergipark.org.tr/tr/pub/dpusbe/issue/27228/342377.
6. Cavanşir Əyyub oğlu Feyziyev. Türk Dünyasi: 5 kitabda. İkinci kitab: Türk xalqları. - Bakı: Mütərcim, 2017. - 328 səh.
7. İ.Həbibəyli Birinci Türkoloji Qurultayın dərsləri və müasir çağırışlar/İsa Həbibəyli //Xaql qəzeti.-2016.-23noyabr.-S.5.
8. Türk Dünyasi: Elm, Təhsil - Maarif Sisteminin Bu Günkü Və Sabahki Problemləri,Azərbaycanın türkçülük və Azərbaycançılıq problemləri. Bakı: Ay-Ulduz,. 1998, 157 s.
9. Türkologiya, Beynəlxalq elmi jurnal, №1, Bakı,2015,108 s.
10. "Türkoloji Elmi-Mədəni Hərəkatda Ortaq Dəyərlər Və Yeni Çağirişlar" adlı I Türkoloji Qurultayın 90 illiyinə həsr olunmuş Beynəlxalq Konfransın (14-15 noyabr 2016-cı il) materialları. I hissə. Bakı, Elm və təhsil, 2016, s.484.
11. Мухамметдинов Р.Ф.,Зарождение и эволюция тюркизма -Казань, Изд-во «Заман»,1996-272 с.с 229
12. Назарбаев Н. А. Эра независимости. – Астана, 2017. – 508 с, С. 311
13. Р.Манафлы Форум молодых писателей и поэтов тюркского мира//Эхо.- 2013.- 3 июля.- С.8.
14. Современная Турция: тренды развития и значение для России. Под ред. Л.С. Вартазаровой, И.Я. Кобринской, С.В. Уткина. М.: ИМЭМО РАН, 2019. – 54 с.

УДК 93/94

ЗАВОЕВАНИЕ СРЕДНЕЙ АЗИИ АРАБСКИМ ХАЛИФАТОМ И РАСПРОСТРАНЕНИЕ ИСЛАМА В КЫРГЫЗСТАНЕ

Зулпуева Рабы Жаныбаевна
Ошский государственный педагогический университет,
г. Ош, Кыргызская Республика
e-mail: zulpueva59@mail.ru

Аннотация. *В данной статье автор рассматривает об арабском завоевании Центральной Азии, причины и последствия распространения ислама на территории Кыргызстане.*

Ключевые слова: *Политическое единство, халифат, коалиция, раздробленность, династии Омейядов.*

THE CONQUEST OF CENTRAL ASIA BY THE ARAB CALIPHATE AND THE SPREAD OF ISLAM IN KYRGYZSTAN

Zulpuyeva Raby Zhanybaevna,
Osh State Pedagogical University, Osh Kyrgyz Republic

Abstract. *In this article the author considers the Arab conguest of Central Asia the causes and conseguences of the spread of Islam in the territory of Central Asia.*

Keywords: *Political unity, caliphate, coalition, fragmentation, Umayyad dynasty.*

Образование Арабского халифата и стремительное завоевание им Сасанидского государства имело большое значение для Центральной Азии и мировой истории в целом. Войска Арабского халифата, завоевав Иран и захватив Мервский оазис, в 651 г. дошли до реки Амударьи. Сначала арабы совершали из Мерва лишь набеги на центральноазиатские владения с целью захвата военной добычи, но в начале VIII в. Ходжжадж, наместник восточных областей Халифата, послал в Центральную Азию своего полководца Кутейбу ибн Муслима, который завершил завоевание большей части Центральной Азии (между 705 и 715 гг) [1, с. 231-232].

В 709 г. Кутейба с большими силами двинулся в Мавераннахр. Он дошел до окрестностей Бухары и захватил два селения. Согдийцы обратились за помощью к правителям тюргешей, Чача и Ферганы. Коалицию возглавил тюргешский царевич Кюль Бага-чором. Согдийцы и тюргеши во главе Кюль Бага-чором окружили арабов. По одним сведениям, тюргеши привели с собой 40 тыс. всадников, по другим-только 4 тыс. Кутейба попал, казалось бы, в безвыходное положение. Каждому, кто принесет голову врага, он обещал платить 100 драхм. Ежедневно происходили жестокие сечи. Тогда Кутейба послал к царю Согда Тархуну лазутчика, который сообщил ему, что Тюргеши только и ждут поражения арабов, чтобы захватить богатые владения Тархуна. Обманутый царь заключил с арабами мир, обязавшись выплатить им небольшую дань. Антиарабская коалиция распалзалась, и Кутейба захватил Бухару. Недоверчивость к союзникам и заключение мира с арабами стоили Тархуну трона и жизни. В Центральную Азию направлялись арабские наместники, писцы со своим духовенством. Стремясь прочно закрепиться в оседлых оазисах, арабы целыми семьями селились в захваченных городах и селениях. Арабское завоевание Центральной Азии сопровождалось разрушением, захватом богатой военной добычи и уводом в рабство числа мирных жителей. Отсутствие политического единства, разобщенность отдельных княжеств и распри князей облегчили арабским завоевателям их наступления [2, с. 87-88].

Представители местной знати, искавшие помощи у завоевателей в борьбе с народными движениями, переходили на их сторону. Так был занят Хорезм, правитель которого (хорезмшах), желая подавить крестьянское восстание под предводительством Хурзада, призвал Кутейбу на помощь. Отряды Хорезмшаха принимали участие в осаде Кутейба Самарканда в 712 г.

Арабская власть в Центральной Азии неоднократно оказывалась, висящей на волоске. Лишь благодаря максимальным усилиям арабам удавалась снова овладеть опорными пунктами. Особенно долго сопротивлялся Согд, но арабам во многом помогли политическая раздробленность центральноазиатских государств и вражда между отдельными владетелями. Такое положение дел арабские военачальники сумели весьма ловко использовать в своих интересах. Большее того во время военных действий против некоторых областей в составе арабских войск были использованы контингенты соседних владетелей. И недаром источники сохранили слова согдийского царя Гурака о том, что арабы "воюют с нами руками наших братьев" [1, с. 233].

Арабские власти обещали отмену поземельной подати для земледельцев, которые примут ислам. Однако и это не было исполнено: они стали взимать харадж с помощью карательных отрядов, вспыхнуло восстание согдийцев, продолжавшееся 10 лет (728-737 гг.). Восставшие вернули часть арабских завоеваний, какое-то время в руках арабского войска оставались только два города. На помощь согдийцам пришли кочевые племена из Семиречья. Однако повстанцам трудно было сопротивляться арабским войскам, получавшим постоянное подкрепление. В 737 г. арабы одержали победу над соединенным войском согдиицев и тюрок близ Кеша (ныне Шахрисяба) [2, с.89].

Перенос столяцы на новое место был неслучаен. В нем отразилась программа новых властей халифата, стремящихся к сближению с влиятельными слоями населения завоеванных стран, в первую очередь Центральной Азии и Ирана. Этому союзу был принесен в жертву и наиболее видный деятель переворота, приведшего к власти новую династию -Абу Муслим.

Арабское завоевание, как и всякое завоевание, не могло не нанести тяжелого удара по хозяйству и культуре народов Центральной Азии. Непрерывные военные действия, повлекшие за собой уничтожение значительного количества людей, нарушили нормальное течение экономической и социальной жизни.

Хотя арабы не внесли существенных изменений в административное деление Центральной Азии, однако общая система управления подверглась перестройке. В управлении страной места прежних ихшидов, афшинов, шахов, каганов, худатов и других наследственных владетельных династий начали занимать арабские наместники, назначавшиеся халифами из представителей военной верхушки [4, с. 77].

Арабские правители Центральной Азии выкачивали в пользу центральной власти халифата громадные средства. Кроме того, каждый наместник имел при себе военный гарнизон, содержание которого также ложилось на плечи местного населения.

Но, несмотря на неблагоприятные обстоятельства, с конца VIII в. начинается определенный подьем хозяйственной жизни Центральной Азии. Арабское завоевание, одним из последствий которого было включение Центральной Азии в общирный Арабский халифат, открыло для местных купцов новые рынки. Они теперь могли торговать не только с Китаем, Индией, Ираном, но и Римом, Сирией, Египтом и с другими странами халифата. Арабская власть проявляла определенную заботу о торговле. Вдоль караванных путей увеличилось число рабатов (постоялых дворов), где купцы останавливались на отдых и могли приобрести для себя и своих верховых животных пищу и фураж.

Арабское завоевание внесло определенные изменения в социальную жизнь Центральной Азии, хотя и не могло существенно изменить основное направление развития феодальных отношений. В итоге этого завоевания в руках наместников и других представителей господствующего класса сосредоточилось большое количество домашних рабов-работников. После арабского завоевания из состава господствующего класса Центральной Азии исчезли жрецы-главы старинных релегий и культов, которые были физически истреблены. Вместо них

появляется мусульманское духовенство, которое к X в. будет составлять один из основных слоев господствующего класса Центральной Азии [4, с. 78-79].

В результате дальнейшего усиления процесса социального расслоения в категорию зависимых переходят и лично свободные земледельцы, которые накануне арабского завоевания составляли значительную масс населения. Тяготы, связанные с утверждением нового общественного строя феодального, легли на плечи и трудящихся масс. Поэтому они продолжали непрерывную цепь восстаний, которые острием были направлены против господства не только чужеземных захватчиков, но и феодализирующейся местной знати. Несмотря на непрерывные войны и разрушения, высокие культурные традиции бактрийцев, согдийцев и хорезмийцев не исчезли бесследно. Преодолев чужеземный гнет, жители Центральной Азии в полной мере проявили свои творческие силы, возродили многие хозяйственные и культурные традиции своих предков, создав на их основе новые культурные ценности.

На территорию Кыргызстана ислам стал проникать с VIII века вследствие походов Кутейбы в 712г. В Караханидском государстве ислам становится государственной религией (960г.) с центром в Баласагуне. К этому времени относится строительство культовых мусульманских сооружений, таких как Буранинский и Узгенский архитектурные комплексы X-XII вв, мавзолей Мухаммада ибн Насра в Сафед-Булане и многие доугие. Ислам по началу распространялся среди оседлого населения,кочевники придерживались древних языческих воззрений[3, с. 345-347].

Ислам на протяжении своего существования Центральной Азии был либо инструментом легитимации смеющихся режимов, либо подвергался гонениям сос стороны этих режимов в “грешные” времена. С прошлых веков исламская религия аккумулировала огромный опыт сопротивления и адаптации - сначала прицарском режиме, затем в советский и постсоветский периоды. В связи с завоеванием и насильственной исламизацией населения в Центральной Азии начал распространяться арабский язык. Он применялся в проповедях и молитвах. На этом языке велась переписка в государственных учреждениях. Одновременно арабский язык стал использоваться в литературе и науке. Хотя он не получил массового распространения среди населения, тем не менее оставил свои следы в лексике.

Кыргызы упоминаются в исторических письменных источниках ранее, чем соседние народы, ныне живущие в Центральной Азии — первые сведения о кыргызах относятся к III в. до н.э. Религиозные воззрения кыргызов, под стать своей древней, сложной и многостадийной этнической истории, имеют своеобразную, многослойную историю формирования и становления [5, с. 129-131]. Характеризуя нынешнее состояние и степень укоренённости ислама в общественном сознании кыргызов, исследователи называют его народным или бытовым исламом. На территорию Кыргызстана ислам стал проникать с VIII века вследствие походов Кутейбы в 712г. В Караханидском государстве ислам становится государственной религией (960г.) с центром в Баласагуне. К этому времени относится строительство культовых мусульманских сооружений, таких как Буранинский и Узгенский архитектурные комплексы X-XII вв, мавзолей Мухаммада ибн Насра в Сафед-Булане и многие доугие[6, с. 538-539]. Ислам по началу распространялся среди оседлого населения,кочевники придерживались древних языческих воззрений. Характеристика ислама, прежде всего объясняется его синкретизмом - в кыргызском исламе наряду с положениями ортодоксального суннитского ислама, органически переплетаясь, сосуществуют отдельные элементы таких домусульманских форм верований, как тотемизм, анимизм, фетишизм, культ природы и умерших предков, тенгрианство, шаманизм и д.р. Существующие на подсознательном уровне архаические синдромы и живучие традиции и обычаи вместе с вышеперечисленным сплавом составляют суть народной или бытовой религии кыргызов.

И в заключении следует отметить, что домусульманские верования кыргызов проявляются и в настоящее время, хотя постепенно оттесняются на периферию или на задний план, испытывая постоянное влияние и воздействие ислама, религий и прогресса. Идет

естественный процесс постепенного поглощения старого новыми, архаичные формы верования адаптируются и вступают в синтез с новой религиозной системой.

Литература

1. Гумилев Л. Древние тюрки. - М., 2004.
2. Караев О. Арабо-персидские источники о тюркских народах. - Ф., 1973.
3. Мухаммед - М. 1983.
4. Кляшторный С. Древние тюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. - М., 1964.
5. Чоротегин Т. Этнические ситуации в тюркских регионах Центральной Азии. - Б., 2005.
6. Асанканов А.А., Осмонов О.Дж. История Кыргызстана – Б., т 2020.

УДК 902

ВОСТОЧНО-ФИНСКИЙ ЭЛЕМЕНТ В КУЛЬТУРОГЕНЕЗЕ ТЮРКОВ НИЖНЕГО ПРИКАМЬЯ

Макарова Юлия Владимировна
Бочкарева Айгуль Айдаровна
Елабужский институт Казанского (Приволжского) федерального университета,
г. Елабуга, Татарстан, Российская Федерация
e-mail: iiulia_mak@mail.ru

Аннотация. *В данной статье поднимается проблема изучения культурогенеза тюркоязычного населения Волжской Болгарии с восточно-финским. На основе технико-технологического анализа керамического материала выявляется ареал распространения ананьинского населения на северо-востоке Европы, которые впоследствии сформировали современные народы. Автор ставит целью определение восточно-финского элемента на культурогенез тюрков.*

Ключевые слова: *Волжская Болгария, ананьинская культура, финно-угры, культурогенез, тюрки, удмурты.*

EASTERN FINNISH ELEMENT IN THE CULTUROGENESIS OF THE TURKS OF THE LOWER PRIKAMIE

Makarova Yulia Vladimirovna
Bochkareva Aigul Aidarovna
Elabuga Institute of Kazan (Volga Region) Federal University,
Elabuga, Tatarstan, Russia.

Abstract. *This article raises the problem of studying the cultural genesis of the Turkic-speaking population of Volga Bulgaria with East Finnish. Based on the technical and technological analysis of the ceramic material, the area of distribution of the Ananyino population in the north-east of Europe, which subsequently formed modern peoples, is revealed. The author aims to determine the Eastern Finnish element in the cultural genesis of the Turks.*

Keywords: *Volga Bulgaria, Ananyino culture, Finno-Ugric peoples, cultural genesis, Turks, Udmurts.*

В недрах Ананьинской культурно-исторической общности (области) были заложены основы, сыгравшие базу этногенеза финских народов, как предки марийцев (мары), пермских

народов (коми-пермяки, коми-зыряне) и удмуртов, сформировавшиеся только в эпоху Средневековья, когда на этих пространствах уже существовала Волжская Болгария.

Цель данной статьи заключается в выявлении общей связи культурогенеза финских, поволжско-финских и тюркских народов.

Впервые о культурном единстве заметил А.М. Тальгрен, который ещё в 1909 году проводил свои исследования на территории Ананьинского могильника. При этом одновременно с А.М. Тальгреном М.Г. Худяков выпустил свой труд с наименованием «Ананьинская культура». Этот труд стал первым в отечественной литературе, посвящённой АКИО. Оба учёных утверждали, что ананьинская культура принадлежит к общей системе древностей позднего бронзового века [3].

Население раннего железного века обитало на территории северо-восточной части Европы, которое повлияло на этнический облик народов Средневековья и современного мира. Данное население и сформировалось под так называемым куполом «ананьинский мир».

Большая часть ананьинских могильников расположены на территории Нижнего Прикамья, что позволило лучше всего исследовать их материальную культуру. Благодаря дальнейшим изучениям А.М. Тальгрена и А.В. Збруевой мы можем сопоставить находки ананьинского населения с финно-угорским. Население раннего железного века относится к единой волго-камской группе с уже известной исследователям «классической ананьинской» керамикой [2]. Ямочно-шнуровой орнамент посуды позволит провести сравнительную характеристику керамики ананьинского населения и восточных финнов. При этом подобная керамика не встречается в приказанском Поволжье и Усть-Камье, но на основе консолидации встречается на территориях памятников, расположенных к востоку от устья реки Вятка, таких, как Ананьинский, Луговской, Зуевский, Котловский могильники и др.

Анализируя керамику типичную для ананьинской культуры, мы можем выявить место её бытования, датировку и культурогенез народов. По мнению Е.П. Казакова, очагом распространения шнуровой керамики находится именно в Пермском крае, что говорит скорее всего об эмиграции ананьинского населения из Нижнего Прикамья. Похожая на ямочно-шнуровой оттиск существует гребенчато-шнуровой, распространённый на территории Урала, что говорит о разобщенности ананьинского населения.

На основе анализа орнаментационных традиций изготовления позволит проследить распространение ананьинского населения в Волго-Камье, Поволжья, Урале, Пермском крае и всего северо-востока Европы. А в дальнейшем появляется возможность изучить похожие друг на другу культуры, чтобы выявить единый культурогенез народов. Не говоря уже о том, как сильно повлиял «ананьинский мир» на формирование современных тюркских и восточно-финских народов. Причиной же такого распространения является массовая миграция населения.

Ананьинская культурно-историческая область (общность) сформировала восточно-финское население, которое в свою очередь отразилось на культурогенезе тюрков. Подобный вопрос изучали А.Х. Халиков, Е.П. Казаков, В.Ф. Генинг, Р.Д. Голдина и многие другие учёные. Особую роль в изучение внесли археологи Республики Татарстан [1]. В период, когда Волжская Болгария стала центром в Среднем Поволжье, началось огромное воздействие и взаимовлияние различных народов. Именно в это время вокруг тюркоязычного ядра происходит процесс создания ареальных групп этносов. Вопрос состоит о большем влиянии друг на друга. В X–XI вв. главным гегемоном Среднего Поволжья стала Волжская Болгария, когда Хазарский каганат пал, а Русь подвергалась влиянию со стороны Востока. Поэтому здесь сложно доказать влияние предков марийского населения на Волжскую Болгарию. Однако не стоит забывать, что марийцы, удмурты, коми-пермяки, восточные финны и многие другие народы сформировались ещё в I тыс. н.э. на данной территории [4].

Важно упомянуть, что возможно местная финно-угорская племенная верхушка входила в союзнические, прежде всего военные отношения с болгарами на тех территориях, которые были в военно-политическом отношении значимыми. Болгары искали лучшие для себя территории: земли левобережной Волги не представляли большого интереса для болгар, так

как были не особо удобны для судоходства, нельзя было подобраться к пушным богатствам Сибири, ни к Балтике и Западной Европе. Больше всего их интересовали земли современной Чувашии. Они и подвергались активной болгаризации. Ведь именно данная территория была наиболее развита для сельского хозяйства [3].

Для того, чтобы выявить явные признаки взаимовлияние проанализируем керамику тюркоязычного населения. На первоначальном этапе угры и тюркоязычные болгары тесно друг друга поддерживали, что отразилось на круговой посуде салтовской культуры [1]. Однако религиозные распри внутри Хазарского каганата и политические стычки с мадьярами и печенегами, в который входили и болгары и угры, отделили волжских болгар от юга Хазарии. В результате чего многие покинули свои земли из-за печенегов и мадьяр, которые заняли территорию первых. Таким образом, в Среднем Поволжье сформировалась специфическая тюрко-угорская общность со своеобразной языческой культурой. В связи с этим сформировалась «новая мастерская» изготовления керамики [1].

Взаимодействие и сотрудничество тюркских и финно-угорских народов, а также восточнославянских всегда было первостепенно важным для становления той карты России, которая сейчас нам известна. Отношения болгар и финно-угров сложные, это долгий трудоемкий процесс, которые занял несколько сотен лет. Однако восточно-финские народы несомненно приняли важное участие в культурогенезе Волжской Болгарии, то есть тюркского народа.

Литература

1. Казаков Е.П. Волжска Булгария и финно-угорский мир // Finno-Ugrica № 1 (1), 1997.
2. Марков В.Н. Волго-Камье и финский мир в начале эпохи раннего железа // Finno-Ugrica № 1 (1), 1997.
3. Напольских В.В. Очерки по этнической истории. – Казань: Издательский дом «Казанская недвижимость», 2015. – 648 с.
4. Халиков А.Х. Волго-Камье в начале эпохи раннего железа. – М., 1977.

Список сокращений

АКИО – Ананьинская культурно-историческая область (общность)

УДК 93/94

КАЗАНСКИЕ КУПЦЫ-МУСУЛЬМАНЕ И ИХ РОЛЬ В ОБЩЕСТВЕННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВВ.

Насырова Лилия Габделвалиевна
Елабужский институт Казанского (Приволжского) федерального университета, г. Елабуга, Татарстан, Российская Федерация
e-mail: nasirovalg1@yandex.ru

Аннотация. *В статье рассматривается роль казанских купцов-мусульман в общественной деятельности во второй половине XIX - начале XX вв.*

Ключевые слова: *купцы, мусульмане, общественная деятельность, благотворительность.*

KAZAN MUSLIM MERCHANTS AND THEIR ROLE IN PUBLIC ACTIVITY IN THE SECOND HALF OF THE XIX-EARLY XX CENTURIES

Nasyrova Lilia Gabdelvalievna
Elabuga Institute of the Kazan (Volga region) Federal University, Elabuga, Tatarstan, Russia

Abstract. *The article examines the role of Kazan Muslim merchants in public activity in the second half of the XIX - early XX centuries.*
Keywords: *merchants, Muslims, social activities, charity.*

Одной из крупных и влиятельных по значимости этно-конфессиональных групп казанского предпринимательства являлось татарское мусульманское купечество. Консолидирующую роль в формировании татарского купечества г. Казани сыграла деятельность Казанской татарской ратуши – органа самоуправления купеческого и мещанских сословий Старой и Новой татарских слобод г. Казани, возникшей по Указу императрицы Екатерины II в 1781 году. Учреждение этого органа определило правовой статус татарского населения, позволив татарскому городскому населению приписываться к новым социальным группам: купечеству и мещанству. Деятельность Казанской татарской ратуши заключалась в ведении административно-хозяйственной жизни татарского населения города. Кроме судебных дел, в круг компетенции ратуши входили выдача аттестатов о службе, составление послужных списков; взыскание податей и повинностей; обсуждение и приведение в действие общественных приговоров об исключении «порочных» членов общества; содействие полиции; наблюдение за своевременным составлением и содержанием в исправности ревизских сказок; ведение дел о сословных переходах купцов и мещан; выдача купцам торговых паспортов; проведение выборов [7]. Несомненно, значение данного органа самоуправления выходило за рамки сугубо торгово-финансовых и имущественных вопросов.

Представлявшие собой прежде специфическую группу населения служилые татары получили возможность записываться в гильдейское купечество и мещанство. Именно в этот период начинает формироваться татарская предпринимательская элита. Руководители Казанской татарской ратуши пользовались несомненным авторитетом у мусульман и завоевали прочные позиции в коммерческом мире города. Не случайно, что те предприниматели, которые получили звание Потомственного Почетного гражданина в первой половине XIX в., либо возглавляли Казанскую татарскую ратушу, либо принимали активное участие в ее работе [8]. Участие купцов-мусульман в работе Казанской татарской ратуши стало большим опытом работы в органах местного самоуправления.

Все это способствовало формированию мусульманской предпринимательской элиты, добивавшейся высокого социального положения и государственного признания исключительно за счет успешной торговли и общественной деятельности. Для татарских коммерсантов и промышленников, в силу определенных политических обстоятельств, гильдейская принадлежность оставалась единственной возможностью играть активную роль в местном самоуправлении, участвовать в работе различных организаций, получать правительственные награды и поощрения. В этом смысле «Дополнительное постановление об устройстве гильдий и о торговле прочих состояний» от 14 ноября 1824 г. имело огромное значение не только в плане расширения профессиональных перспектив, но и для вовлечения наиболее энергичной и динамичной части населения в дела городского управления. Несмотря на предоставленное право отказаться от тех или иных должностей, постановление открывало дорогу наиболее амбициозным предпринимателям для достижения большой общественной карьеры, упрочения их авторитета и влияния.

Доминируя в локальных мусульманских общинах города, татарские купцы во многом определяли вектор их культурного и общественно-политического развития. В ситуации, когда доступ к государственным должностям был закрыт, активным и деятельным представителям татарского капитала не оставалось иного выбора, как реализовывать себя в рамках искусственно замкнутой общины, создавая общественные институты и организации, независимые от воли государства или окружающего большинства [10]. Недаром во второй половине XIX в. мусульманская буржуазия самым непосредственным образом участвовала в джадидском движении, охватившем все татарское население Российской империи. В этот период татарское предпринимательство берет на себя такие функции, как охранительная и социальное реформаторство общины. В этих условиях стали появляться самостоятельные

мусульманские благотворительные общества, целенаправленно распределявшие свои средства на нужды единоверцев. Ярким примером этого может считаться Ибрагим Юнусов, который, будучи головой татарского общества, открыл в 1844 г. Мусульманский детский приют, за что был удостоен от царской власти медали [6]. Функции охраны своей общины взяли на себя и последующие поколения татарских предпринимателей. Благодаря усилиям М.И. Галеева и А.Я. Сайдашева в 1898 г. возникло самостоятельное Общество пособия бедным мусульманам с собственным уставом, финансовой базой и благотворительной политикой [5]. Эти мусульманские предприниматели на заседаниях Городской думы занимали непримиримые позиции по вопросам, напрямую затрагивающим интересы общины. Можно выделить протест предпринимателей голосовать за снижение трактирного налога, запрещение строительства питейных домов на основных улицах Татарских слобод, отказ от голосования по вопросу постановки оперного спектакля, приуроченного к православному празднику [9].

В то же время почетные городские должности давали возможность не только реально влиять на ситуацию в городе и заслужить государственные награды, но и на самом высоком уровне отстаивать интересы своей общины. Татарские предприниматели все активнее начинают включаться в общественную и хозяйственную жизнь города. Энергичное участие гласных М.И. Галеева и А.Я. Сайдашева в работе Казанской городской думы способствовало включению Татарских слобод г. Казани в инфраструктуру губернского центра. В частности, Р.Р. Салихов отмечает неоднократные выступления этих предпринимателей с инициативой по усовершенствованию электрификации, асфальтированию улиц, созданию врачебных пунктов татарских слобод [9]. Казанские газеты отмечали, что «один татарин как общественный деятель стоит трех русских. Такую силу татарам дают их достойное подражания единодушие, их солидарность при разрешении общих вопросов» [2]. Так, например, Б.Ф. Муллин с 1879 г. вплоть до 1910 г. являлся гласным Городской думы, с 1882 г. на протяжении нескольких четырехлетий членом Городской управы, купеческим старостой татарского купеческого общества, членом и казначеем городского Сиротского суда, членом ряда благотворительных обществ. Как видный общественный деятель в 1883 г. был награжден серебряной медалью с надписью «За усердие» на Станиславской ленте и удостоен чести выразить от имени казанского городского общества верноподданнических чувств императору [1].

В то же время сами татарские предприниматели выделяют средства и на общегородские благотворительные мероприятия. Характерно, что мусульманские предприниматели оказывают материальную поддержку как своим единоверцам, так и представителям других религий. Например, казанские газеты не без гордости писали, что милостыня у казанских мусульман «не имеет исключительного характера, а распространяется одинаково на всех бедняков, без различия религии и национальности, разумеется, когда подаяния производятся вне мечетей» [4]. Подтверждает данную мысль и такой факт, что в 1895 г. казанский 1-й гильдии купец А.К. Сайдашев предоставил рабочим собственной Алексеевской стекольной фабрики бесплатное помещение с отоплением для открытия церкви, которая длительное время была закрыта [3]. Довольно частым явлением было участие татарских предпринимателей в благотворительных вечерах. Особенно выделялся на этом поприще А.Я. Сайдашев. Так, этот купец сделал пожертвование в городском театре 8-го декабря 1893 г. в пользу сиротской кассы вспомогательного общества приказчиков г. Казани.

Таким образом, татарское предпринимательство во второй половине XIX-начале XX вв. представляло довольно сплоченную группу. Мусульманские купцы играли значительную роль во всех сферах общественной жизни Казани. Хотя интересы своей общины и являлись для них первостепенными, но в то же время их участие в общегородских общественно значимых мероприятиях становилось все более активным и весомым.

Литература

1. НА РТ. – Ф. 299. – Оп. 1. – Д. 112. – Л. 2-9.
2. Казанский биржевой листок. – 1890. – 28 ноября.

3. Казанский телеграф. – 1895. – № 677.
4. Казанский телеграф. – 1895. – № 683.
5. Устав общества пособия бедным мусульманам г. Казани. – Казань: Типография Б.Л. Домбровского, 1898. – 31 с.
6. Баженов Н. Казанская история / Н. Баженов. Ч.3. – Казань, 1847. – С. 102-103.
7. Измайлов Б.И. Девиантное поведение обывателей татарских слобод г. Казани в конце XVIII-середине XIX века / Б.И. Измайлов // Материалы Лихачевских чтений. – Казань, 2008. – С. 192.
8. Измайлов Б.И. Казанская татарская ратуша (1781-1855 гг.): автореф. дисс. … канд. ист. наук / Б.И. Измайлов. – Казань, 2009. – С. 8.
9. Салихов Р.Р. Представительство татар-мусульман в выборных органах местного самоуправления в Казани на рубеже XIX-XX вв. / Р.Р. Салихов // Ислам в татарском мире: история и современность. Материалы международного симпозиума. – Казань, 1997. – С. 108.
10. Салихов Р.Р. Участие татарского предпринимательства в России в общественно-политических процессах второй половины XIX-начала XX в. / Р.Р. Салихов. – Казань, 2004. – С. 23.

УДК 93/94

К ВОПРОСУ О ПРАВЕ В ВОЛЖСКОЙ БОЛГАРИИ АРХАИЧНОГО ПЕРИОДА

Нигамаев Альберт Зуфарович
Елабужский институт Казанского (Приволжского) федерального университета
г. Елабуга, Республика Татарстан, Российская Федерация
e-mail: alnig.07@mail.ru

Аннотация. *Одним существенных критериев степени развития государства является хорошо разработанная и устойчивая правовая система. В данной статье рассматриваются некоторые стороны правового поля Волжской Болгарии дофеодального или архаического периода. Опираясь на имеющиеся сведения из сочинений мусульманских авторов можно проследить общее и особенное в обычном праве болгар в сравнении с судебной системой других народов средневековой Великой Степи. Путешественников, посетивших Волжскую Болгарию, интересовали прежде всего преступления, направленные против устоев общества, а средние и мелкие правонарушения остались неосвещенными.*

Ключевые слова: Волжская Болгария, огузы, тюрки, домонгольский период, общество, право, преступление, казнь*, талион, композиция.*

TO THE QUESTION OF LAW IN THE VOLGA BULGARIA OF THE ARCHAIC PERIOD

Nigamaev Albert Zufarovich
Elabuga Institute of Kazan (Volga Region) Federal University,
Elabuga, Tatarstan, Russian Federation

Abstract. *One of the essential criteria for the degree of development of the state is a well-developed and stable legal system. This article discusses some aspects of the legal field of the Volga Bulgaria of the pre-feudal or archaic period. Based on the available information from the writings of Muslim authors, one can trace the general and particular in the customary law of the Bulgarians in comparison with the judicial system of other peoples of the medieval Great Steppe. Travelers who visited Volga Bulgaria were primarily interested in crimes directed against the foundations of society, while medium and minor offenses remained uncovered.*

Keywords: *Volga Bulgaria, Oghuz, Turks, pre-Mongolian period, society, law, crime, execution, talion, composition.*

Право в средневековом мире следует рассматривать, прежде всего, как регулятор отношений между людьми, человеком и обществом, человеком и государством, обществом и государством, строящемся на понятии справедливости и вынужденной необходимости. По своей сути, это принудительные нормы, устанавливаемые обществом, а позднее государством в виде общеобязательных правил поведения. Право того или иного общества показывает уровень состояния (развития) общественного сознания. Преступление рассматривалось не как нарушение воли правителя (государства), а как причинение ущерба правам свободного человека. И изучение права средневекового общества важно для определения уровня его развития, соотнесению к определенным этапам феодальной эпохи.

Историю домонгольской Волжской Болгарии следует разделить на три этапа:

1) дофеодальный или архаичный (финальный военно-демократический или дружинный) – до середины X в.;

2) раннефеодальный – середина X – конец XII в.;

3) этап развитого феодализма – конец XII – первая треть XIII в. [2; с. 139]

Информацию о праве в стране болгар первого этапа мы черпаем в сочинениях представителей ранней классической арабо-персидской географической литературы: ибн Фадлана, ал Масуди, ал Гарнати и др. Безусловно, иноземные источники не могли зафиксировать все виды наказания в этой далекой северной стране. Так ибн Фадлан описал лишь те преступления и наказания за них, которые были интересны ему как знатоку шариата. Мы можем лишь предполагать, что в болгарском обществе с его сложным бытовым укладом и комплексным хозяйствованием населения преступления были весьма разнообразными.

Классическим источником, описавшим состояние болгарского общества архаичного периода, является «Рисале» ибн Фадлана. По нему мы видим, что данное общество находится в правовом положении в переходной фазе. С одной стороны, сохраняются еще очень сильные родоплеменные отношения, регулирующиеся обычным правом, с другой, мы отмечаем наличие новых форм собственности, которые должны были опираться на новые правовые установки. Например, ибн Фадлан сообщает: «…Каждый, кто что-то посеял, берет это для самого себя. У царя нет на это никакого права…» [4; с.734]

Источники сообщают, что болгарское государство раннего периода имело уже достаточно разработанное уголовное законодательство. Основными видами наказаний были смертная казнь, талион и композиция. Смертной казнью наказывались прежде всего за прелюбодейство и воровство. Причем ибн Фадлан указывает каким способом происходило наказание. «А кто из них совершит прелюбодеяние, кто бы он ни был, то заколотят для него четыре <кола>, привяжут к ним обе руки и обе ноги и рассекут [его] топором от затылка до обоих его бедер. И таким же образом они поступают и с женщиной. Потом каждый кусок его и ее подвешивают на дерево» [4; с.736]. Следует обратить внимание, что здесь мы видим отражение двух истоков данного наказания: тюркского (VI-VIII вв.) и огузского (IX - начала X вв.). Кстати, как показывает анализ правовых норм степных сообществ (хунну, тюрки, огузы, монголы), прелюбодеяние рассматривается всегда как самое страшное преступление. Объясняется это тем, что покушения на семейные устои рассматривалось как болезненный удар по всему обществу. Степняк, надолго отрывавшийся от родного очага по хозяйственным и военным нуждам должен был быть абсолютно уверенным в соблюдении клятвы супругой (супругом).

Сама казнь за прелюбодеяние у болгар очень близка к более архаичной форме за это же у огузов. «Они [гузы] не знают блуда. Но если относительно кого-либо откроют какое-нибудь дело, то они разрывают его на две половины, а именно: они соединяют несколько ветвей двух деревьев, потом привязывают его к эти ветвям и отпускают оба этих дерева, и разврывается он при их выпрямлении» [4; с. 725]. Хотя здесь ибн Фадлан говорит лишь об одном человеке, то так как данное преступление предусматривает наличие еще минимум одного человека, то

думается казни подвергаются все виновные. Обращает на себя внимание и то, что степняки – огузы для казни используют еще деревья, а вот более лесные болгары уже к дереву лишь подвешивают. Отсюда предполагается, что у ранних болгар наказание за прелюбодеяние было идентичным огузской казни. Но все же и болгарское, и огузское наказания вышли из тюркской правовой системы, где за прелюбодеяние, точнее за изнасилование не приговаривали т.е. какой-то конкретный орган. Поэтому подвергали казни его. А это уже талион. Правда потом, с целью прекращения его страданий, приходилось разрубать человека пополам по пояснице. Причем у тюрков было четкое разделение наказаний совратившему девушку и развратнику [1; с.110]. Учитывая особенность происхождения данной казни у болгар, можно констатировать, что ибн Фадлан допустил здесь ошибку, сказав «рассекут [его] топором от затылка до обоих его бедер». Правильнее было бы «от промежности до затылка».

Следующий нелогичная информация из сочинения факиха – это выражение «и они убивают вора так же как убивают прелюбодея» [4; с. 736]. Надо сказать, что воровство как преступление здесь представленно не дефференцированнным. Например, в Тюркском каганате вор компенцирует украденное в десятикратном размере, а укравший стреноженного коня приговаривается к смерти [1; с.110].

Смертная казнь полагалась за шпионаж (возможно и за предательство). В источнике это приведено в виде рассказа о некоем синдийце, который пожелал поехать с болгарскими торговцами на Север и по пути был ими повешен на дереве. Арабу ибн Фадлану этот факт преподнесли как древний болгарский обычай, согласно которому людей, отличавшихся умом и сноровками, отправляли служить Тэнгре. Аутентичные источники не сохранили сведение о подобном обычае у других тюркских племен.

За предумышленное убийство у болгар полагалась смертная казнь, но ее следует рассматривать как своеобразный талион. Обращает на себя внимание еще тот факт, что даже в архаичный период у волжских болгар не зафиксировано присутствие в правовом поле кровной мести. Ровно через сто лет в Русском государстве в Правде Роськой (ранние статьи Краткой Правды) будет сделана попытка регулирования кровной мести.

Вид наказания как композиция присутствует за непредумышленное убийство. Если общество не может само определить виновность человека (отсутствие свидетелей, не определены мотивы и т.п.) решение судьбы «преступника» возлагается на самого Тэнгре. Человеку, которого помещают в деревянный гроб, подвешанный на трех столбах, дают сосуд с водой и три лепешки, т.е. возможность продержаться достаточно длительное время. Общество не хочет запятнать себя убийством безвинного человека, в то же время оставить безнаказанным убийцу было опасным для него самого. И правосудие передается силам природы, по принципу «coram non judice».

Правда, здесь может быть отражен неправильно интерпретированный ибн Фадланом обычай, сохранившийся до недавнего времени у угров Зауралья и Западной Сибири хоронить усопших в ящиках (гробах), подвешенных на деревьях. И ал Гарнати, посетивший дважды Волжскую Болгарию в XII в. сообщает, что зимой болгары не могут хоронить умерших в землю по мусульманскому обычаю по нескольку месяцев [3; с. 86].

Как хорошо сохранившийся правовой рудимент следует рассматривать наказание за осквернение оружия. Если человек справил нужду не снимая оружия, то оно у него отбиралось, как и одежда и все его вещи [4; с. 736]. Культ оружия сохранился у болгар и в обряде погребения, когда вокруг могилы клались оружия усопшего [4; с. 738]. О целых ритуалах по данному культу у гунно-савир Дагестана писал еще Феофилакт Симокатта [5].

Бузусловно, сочинение секретаря багдадского посольства не затронуло все сферы правового поля болгарского общества архаичного периода. Например, ибн Фадлан не вносит ясность к вопросу отношения к рабу как субъекту права. Более вероятно, что раб как товар, т.е. не производитель прибавочного продукта не мог быть субъект права, а раб, вовлеченный в хозяйственную деятельность уже им являлся. Но тем не менее, анализ текста «Рисале» показывает, что болгарское общество стояло перед необходимостью разработки своего

собственного государственного права (наподобие «Русской Правды») или заимствование его извне. Был выбран второй вариант, приведший к установлению в стране норм шариата.

Литература

1. Кычанов Е.И. Кочевые государства от гуннов до маньчжуров. – М.: Изд-во Вост. лит-ра, 1997. – 318 с.
2. Нигамаев А.З., Хузин Ф.Ш. Социально-политическое устройство. Общественные отношения // История татар с древнейших времен в семи томах. –Т. II. Волжская Булгария и Великая Степь. Гл. ред. М.А. Усманов, Р.С. Хакимов. – Казань: Изд-во «РухИЛ», 2006. – С. 139-150.
3. Путешествие Абу Хамида ал-Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1131–1153 гг.) // Публикация О.Г. Большакова, А.Л. Монгайта. – М.: Гл. ред. вост. лит-ры, 1971. – 136 с.
4. Рисала (Записка) // История татар с древнейших времен в семи томах. –Т. II. Волжская Булгария и Великая Степь. Гл. ред. М.А. Усманов, Р.С. Хакимов. – Казань: Изд-во «РухИЛ», 2006. – С. 716-745.
5. Феофилакт Симокатта. История. – М.: Арктос; Вика-пресс, 1996. – 272 с.

УДК 94

РОЛЬ ТЮРКСКИХ ПЛЕМЕН В ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ КОКАНДСКОГО ХАНСТВА В XVIII-XIX ВЕКАХ

Рузматова Шаходат Абдукаххаровна
Кокандский государственный педагогический институт, г. Коканд, Узбекистан
e-mail: ruzmatovashaxodat@gmail.com

Аннотация. *В данной статье представлены сведения о роли тюркских племен, проживавших в Ферганской долине в XVIII-XIX веках, в политической жизни Кокандского ханства и их статусе в обществе. Особенно уделено внимание племенам минг, так как они были основоположниками династии и управляли Кокандским ханством с начала его формирования до его ликвидации. И выделена особая роль племён кипчаков, киргизов в политической жизни ханства.*

Ключевые слова: *мангыты, кенагасы, минги, юзы, калмыки, кипчаки, Абулфайзхан, Чадакские хаджи, Акботабий, Абдурахимходжа, Саид Султан, Шохрухбий.*

THE ROLE OF TURKIC TRIBES IN THE POLITICAL LIFE OF THE KOKAND KHANATE IN THE XVIII-XIX CENTURIES

Ruzmatova Shahodat Abdukahharovna
Kokand State Pedagogical Institute, Kokand, Uzbekistan

Abstract. *This article provides information on the role of the tribes that lived in the Fergana Valley at the beginning of the 18-19th century in the political life of the country, their place in society. Particular attention is paid to the ming tribes, since they were the founders of the dynasty and ruled the Kokand Khanate from the beginning of its formation until its liquidation. And the special role of the кipchak and кirghiz tribes in the political life of the Khanate is highlighted.*

Keywords: *Mangyts, Kenagasy, Mingi, Yuzy, Kalmyks, Kipchaks, Abulfayzkhan, Chodak Khodzhi, Akbotabiy, Abdurakhimkhodzha, Said Sultan, Shokhrukhbiy.*

Государство династии Аштарханидов, сформировавшееся в начале XVII века в Средней Азии, в начале XVIII века стало ослабевать. Приватизация значительной части земли крупными землевладельцами привела к феодальной раздробленности. В результате между представителями династии вспыхнули войны за власть. Центральная власть ослабла и существовавшие племенные союзы, воспользовавшись этим, начали войны на территориях за свою независимость.

Период социально-экономического и политического упадка при правлении Аштарханидов совпал с периодом правления Абулфайзхана (1711-1747 гг.). Одна провинция за другой стали отделяться от центрального правительства. Районы Средней Азии стали попадать в руки эмиров, управлявших кочевыми и полукочевыми народами, и между ними вспыхнули войны за центральную власть. Крупнейшими племенными союзами были мангыты, кенагасы, племена миянкала, юзы и минги.

Историк Б.М. Бабаджанов [1, с. 97] говорит, что одной из причин упадка не только Бухары, но и всего Мавераннахра было нашествие на эти территории иранцев с запада (1740-1742 гг.) и джунгар (калмыков) с востока. А внутренние раздоры усугубили ситуацию.

Возникновение первых самостоятельных имений в Ферганской долине относится к началу XVIII века. Племя юзов первым попыталось объединить Ферганскую долину. Они завоевали несколько областей Ташкента и Сырдарьи. Однако впоследствии господство перешло в руки мингов, и лишь западные территории Ферганской долины с центром с Уратепе остались под контролем юзов [2, с. 511].

В книге «Книга Большому Чертежу», написанной в Москве по приказу русского царя Михаила Федоровича, территории Ташкента и Туркестана в XVII веке находились под властью киргиз-казахов и они постоянно воевали с узбеками [3, с. 60].

По сведениям Т.К. Бейсембиева [4, с. 10-11] Ферганская область к началу XVIII века уже отделилась от Бухары. В 1704 году крупные области Ферганы и Ташкента, Присырдарьинские области Казахстана признали правление аталыка Мухаммад Рахимбия из членов племени юз.

К XVIII веку племена минг постепенно начали набирать силу. Со временем только Ходжентская провинция осталась под властью юзов. Большая часть Ферганы находилась под властью чадакских хаджей. Однако миграция многих других кочевых народов в этот регион и последующее увеличение кочевого населения Ферганы ослабили господство чадакских хаджей, и привело к возникновению крупной племенной аристократии. Так начало формироваться Кокандское ханство.

Если говорить о политических кругах Ферганской области, то в конце XVII-начале XVIII веков эти земли состояли из нескольких самостоятельных вотчин: Ташкентской, Ферганской, Андижанской, Наманганской, Маргиланской, Ходжентской, Ошской, Узгенской, Ура-Тепинской, Туркестанской и другие. В труде В. Наливкина «Краткая история Кокандского ханства» приводятся сведения о полной независимости Ферганы от Бухары в 1006 (1597) году после смерти бухарского эмира Абдуллы Мумина [5, с. 51].

В книге Хамида Зияева «Средняя Азия и Урал в XVIII веке» рассматривается процесс установления дипломатических и торговых отношений между Россией и ханствами. В частности, в связи с учреждением города Оренбурга в 1735 году в Уфу в качестве официального представителя прибывают первые послы из Средней Азии во главе с Нурмухаммадом Муллаалимовым. Начальник Оренбургской экспедиции И.Я. Кириллов пообщался с послами и узнал о Ташкенте и некоторых среднеазиатских городах. И.И. Кириллов в беседе с послом также получил некоторые сведения о Ходженте и Туркестане, в том числе о том, что Рахим Бекботыр, представитель узбекского племени минг, смог собрать в Ходженте 50-тысячное войско, что им руководил Абдурахимходжа, и что Саврон, Созак, Карнак, Отрар, Иган входили в правление Туркестана [6, с. 58-61]. В 1739 году Туркестаном правил Саид-султан [7, с. 53-54].

В этой книге также содержатся сведения о правлении Юлбарсхана в Ташкенте в 1738 году [6, с. 63]. Когда русские путешественники Кушелев и Миллер посетили Ташкент в 1739

году, они упоминали, что здесь правил Юлбарсхан [7, с. 53]. Юлбарсхан был казахским ханом и был убит в 1739 году ташкентцами (сартами) [8, с. 107].

Произведение Мирзо Олима Махдума Хаджи «История Туркестана» [9, с. 45-46], по сведениям, приведенным в его труде, мастера, жившие в округе Чодак, правили в Тарговской, Чамашбийской, Чанкатской, Пиллаксонской, Тугайтепинской, Пуртакской (Пурнокской), Тепакурганской, Кайнарской и ряде других областей. В начале XVIII века Шахрухби оккупировал эти территории и установил власть династии мингов.

В произведении Худаярханзада «Анжум ат-таворих» государство первоначально включало Коканд, Наманган, Маргилан, Канибадам, Исфару и окрестные аулы [10, с. 309]. О народах, образовавших эти деревни, мы можем узнать из книги Мирзы Алима ибн Мирзы Рахима Ташкенди «Ансаб ас-салатин ва таварих аль-хавакин». По его словам, племена, проживающие в этих районах, назывались мингами, чанкатлыками, киргизами и кыпчаками - группой ферганских узбеков [11, с. 79].

В Наманганской и Чустской областях большинство населения составляли кыргызы [12, с. 30]. Кроме кыргызов, в Касане и Чусте жили также кыпчаки.

В произведении Нияз Мухаммада «Ибратул Хавокин» Шахруххан до своей смерти жил в Таргова и Чамашбий [13, с. 40], и некоторые узбеки говорят, что город Коканд в то время еще не был построен. Правление Шахруххана определяется как 23 года (при отце он правил в Андижане десять лет) [10, с. 309]. При Шахрухби Ош, Узген и Ходжент еще оставались самоуправляющимися самостоятельными территориями [9, с. 6].

Абдурахимби сын Шохрухби, территорию Хужанд отбирает из рук Акбутабия сына кыргыза Мухаммада Рахима, и убивает его, двух его сыновей [11, с. 82-83], а через год побеждает правителя Уратепы Кулику и присоединяет эти территории к Кокандскому государству [9, с. 50]. Перед Ходжентом Абдурахимби завоевывает Андижан. Отсюда видно, что племена юз в Ходженте и Уратепе были господствующими племенами. Об этом упоминает и Филипп Ефремов, совершивший 9-летнее путешествие в 70-х годах XVIII века. По его словам, Уратепой управлял Худоёрбек из узбекского племени юз, и Ходжентом тоже правил правитель из узбекского племени юз [14, с. 127]. Помимо племени юз в Ходженте и Уратепе жили также таджики [15, с. 417].

До того, как Ташкент стал частью ханства, он переходил из рук в руки между местной аристократией и казахскими ханами, а ташкентцы также принадлежали к Калмыцкому ханству. Шубай Арсланов, русский купец, посетивший Ташкент в 1741 году, отмечал, что в то время городом правил местный вельможа Сарт Кусен-бек, захвативший власть у казахского хана Толаби [8, с. 107]. В 1742 г. майор Карл Мюллер сообщил о Ташкенте, что ташкентцы платили большие налоги калмыцкому хану, и что Ташкент полностью освободился от калмыков после того, как Абдукаримби воевал против калмыков и разгромил их в Бадахшане. Благодаря своему стратегическому положению, Ташкент на протяжении последних столетий был постоянным источником борьбы за господство между ханами Мавераннахра, казахами и калмыками [16, с. 551].

В 1806 году Алимхан начал поход на Ташкент, когда губернатором Ташкента был Хомидходжа. Кокандские войска вошли в Ташкент с юго-востока и в течение 11 дней осаждали и захватили город. Таким образом, Ташкент перешел под контроль Алимханского государства [4, с. 97]. В результате племена, проживающие на территории Ташкента: тюрки, кияты, карасарай, кокча, камондорон, канглы, бешогоч, катаган и другие [17, с. 19] обогащают состав населения ханства. На территории от Ташкента до Ходжента проживали племена курама, которые также входили в состав ханского этноса [15, с. 416, 419].

С учетом вышеизложенного можно сделать вывод, что участие местных племен в политической жизни ханства было постоянным. Можно даже сказать, что кокандские ханы отдавали какие-то княжества или провинции государственным чиновникам или главам местных войск, чтобы быть с ними в согласии. В частности, как представитель сильной группировки и вождь племени, двоюродный брат Раджаба Мухаммад Шариф был назначен наместником Ташкента, а представители племени юз - наместниками Ходжента и Уратепы. На

самом деле во многих случаях ханы приходили к власти при вмешательстве местных племен, в том числе Шералихан, Худоёрхан- кыпчаками, Маллахан-кыргызами, Шохмуродбека и Султана Саида поддерживал кыпчакский полководец Аликули.

Литература

1. Бабаджанов Б.М. Кокандское ханство: власть, политика, религия. Ташкент–Токио: Янги нашр, 2010. – 744 с.
2. Межов В.И. Туркестанский сборник. Санкт-Петербург: 1878. – 511 с.
3. Книга Большому Чертежу (1627). История Узбекистана в источниках. Известия путешественников, географов и учёных XVI- первой половины XIX вв. Т.: Фан. 1988. – 255 с.
4. Бейсембиев Т.К. «Тарих-и Шахрухи» как исторический источник. Алма-Ата: Наука, 1987. – 199 с.
5. Наливкин В. Краткая история Кокандского ханства. Казань, Типография Императорского Университета. 1886. – 215 с.
6. Зияев Х. XVIII асрда Ўрта Осиё ва Урал бўйлари. Т.: Фан. 1973. - . 124 б.
7. Ханыков Н.В. Примечания к статье «Поездка Поспелова и Бурнашева в Ташкент, в 1800 году». География историческая. Часть VI. Вестник ИРГО, часть 1-ая. СПб, 1851. – 78 с.
8. Ташкент в описании купца Шубая Арсланова (1741). История Узбекистана в источниках. Известия путешественников, географов и учёных XVI-первой половины XIX вв. Т.: Фан. 1988. – 255 с.
9. Мирзо Олим Махдум ҳожи. Тарихи Туркистон. Т.: Янги аср авлоди, 2008. – 244 б.
10. Худоёрхонзода. Анжум ат-таворих. Т.: Фан ва технология, 2014. – 347 с.
11. Мирза Алим ибн Мирза Рахим Тошканди. Ансаб ас-салатин ва таварих ал-хавакин. Т.: Мозийдан садо. 2007. – 255 б.
12. Набиев Р. Н. Из истории Кокандского ханства. Т.: Фан. 1973. – 388 б.
13. Ниёз Муҳаммад Хўқандий. Ибратул хавоқин. Т.: Турон замин зиё, 2014. – 468 б.
14. "Девятилетнее странствование" Филиппа Ефремова (70-е гг. XVIII в.). История Узбекистана в источниках. Известия путешественников, географов и учёных XVI-первой половины XIX вв. Т.: Фан. 1988. – 255 с.
15. История Узбекистана (XVI- первая половина XIX века). Т.: Фан. 2012. – 416 с.
16. Эшов Б. Ўзбекистонда давлат ва маҳаллий бошқарув тарихи. Т.: Янги аср авлоди. 2012. – 556 б.
17. Ўринбоев А. Бўриев О. Тошкент Муҳаммад Солиҳ тавсифида. Т.: Фан. 1983. – 56 б.

УДК 728.04 (575.2) (03)

О НЕКОТОРЫХ СХОДСТВАХ И РАЗЛИЧИЯХ ОРНАМЕНТАЛЬНОГО ИСКУССТВА ТАДЖИКСКИХ И КЫРГЫЗСКИХ НАРОДОВ, ИСПОЛЬЗУЕМЫХ ПРИ ПОСТРОЙКЕ ТРАДИЦИОННЫХ ЖИЛИЩ

Садыкова Нургуль Токторовна
Манапбаева Нурсулуу Алмазовна
Ошский государственный педагогический университет, г. Ош, Кыргызстан
e-mail: sadykovanurgul@gmail.com; mnsuluu11@mail.ru

Аннотация. *В статье рассматриваются некоторые сходства и различия орнаментов кыргызского и таджикского народов, которые мастера и ремесленники использовали при постройке традиционных жилищ, а также, использовали их в качестве украшений в дизайне интерьере домов.*

Ключевые слова: *орнамент, жилище, кыргызы, таджики, мастера, стены, искусство.*

ABOUT SOME SIMILARITIES AND DIFFERENCES IN THE ORNAMENTAL ART OF THE TAJIK AND KYRGYZ PEOPLES USED IN THE CONSTRUCTION OF TRADITIONAL DWELLINGS

Sadykova Nurgul Toktorovna
Manapbayeva Nursuluu Almazovna
Osh State Pedagogical University, Osh, Kyrgyzstan

Abstract. *The article discusses some similarities and differences between the ornaments of the Kyrgyz and Tajik peoples, which craftsmen and artisans used in the construction of traditional dwellings, and also used them as decorations in the interior design of houses.*
Keywords: *ornament, dwelling, Kyrgyz, Tajiks, craftsmen, walls, art.*

Одним из богатых наследий кыргызского народа являются его национальные ремесла. Они имеют свою неповторимую красоту и развивались своими историческими корнями с древних времен. Народные умельцы и ремесленники, украшавшие древний кочевой быт наших предков, создавали прекрасные национальные орнаменты на войлоке, коже, дереве и железе. Общеизвестно, что эти изделия трудно представить без национальных орнаментов.

Кыргызский народ всегда выражал свои мысли и чувства через идеи, проявленные в орнаменте. Кыргызы делали себе юрты, посуду, одежду и даже музыкальные инструменты, и, украшали их разными орнаментами. Орнаментальное искусство кыргызского народа богато и разнообразно. У нашего народа есть прекрасный войлок, вышивка, ткани, шерстяные ткани, кожа, изделия из металла и резьба по дереву. Кроме того, шерстяное прядение, вышивка, плетение, резьба по дереву, роспись, резьба по кости и т. д., которые широко распространены у кыргызов и до сих пор широко используются в постройке традиционных жилищ. Секретом орнаментальной иероглифики кыргызского народа лежит в «повествовательном» характере орнаментов [2]. Южный Кыргызстан, так же, как и юг Таджикистана, оба изучены недостаточно в этнографическом отношении, о чем свидетельствует малое освещение в научной литературе трудов, посвященные изучению традиционного народного жилища как таджиков, так и кыргызов. Снимки, зафиксированные во время полевых исследований истории традиционных жилищ ещё в первые десятилетия установления советского союза весьма скудны и достаточно потрепаны временем, а те самые жилища, взятые в изучение, вряд ли сохранились ныне, ибо за все эти годы, что пережили войну, и послевоенное восстановление городов и селений, уже давно построены и перестроены заново. В настоящее время, пожалуй, нет ни одной семьи в селах и поселениях как Кыргызстана, так и Таджикистана, которая не возвела бы себе нового, более благоустроенного дома, традиционные черты в котором, как правило, бывают представлены в видоизмененной форме или, отсутствуют и вовсе.

Традиционные жилища южного Таджикистана были взяты под исследование еще в довоенное время, продолжилось после войны, самое известное из которых являлось исследование Вахшского отряда Таджикской археологической экспедиции, проделанное в 1946 году [5]. Исследованные кишлаки отличались обилием одноэтажных домов с плоскими крышами, встречались и двухэтажные дома с высокими, двускатными крышами из тростника или осоки. Более позднее построенные дома имели плоские кровли, что резко обособлялись среди старых и ветхих, плоско крытых одноэтажек. Дома в южном Таджикистане сооружались на фундаменте из крупных галек, иногда в 5-6 рядов, на котором выкладывалась слоями из битой глины стена («девал», по кыргызски «дувал») [1].

Некоторые дома стояли торцом к улице. Эта торцовая стена иногда имела разный орнамент, который в основном был процарапан по сырой глине в виде косых линий, а также

крестов, простых и сложных, прямых и косых. Покрытие стен жилищ различными орнаментальными мотивами или изображениями животных, как правило, делалось женщинами после чистки и уборки дома перед Новым годом, который отмечался во второй половине марта, в весеннее равноденствие. Наносились узоры преимущественно росписью, также встречались и налепы из глины. Нанесение орнамента на стену процарапыванием хоть и не было характерным для большинства регионов Таджикистана, но они не редко встречались на стенах, в основном такое искусство больше встречалось в керамических изделиях.

Этнографические исследования не оставляют сомнения в том, что указанные орнаментальные мотивы, растительные и другие узоры, в прошлом многих среднеазиатских народов являлись магическими знаками. Крест, (как прямой, так и косой) являлся схематизированным человеческим изображением, передающим образ духа, который должен охранять человека или вещь от зла и, в первую очередь, от зла, вызываемого «сглазом» [5]. Многочисленные убедительные данные о магическом значении ромбов и треугольников, генетически восходящих к изображениям антропоморфных существ, получены А.К. Писарчик [4] и М.А. Хамиджановой [5] в результате изучения узорных изделий из кусочков материи, широко представленных в быту таджиков. Ограждение новобрачных от сглаза – это одно из назначений лоскутной свадебной занавески.

Но, примечательно одно: традиция возведения глинобитных стен с резным орнаментом была принесена в Самаркандский оазис мастерами – отходниками из приамударьинских районов: туркменами из Средней Амударьи и узбеками из Хорезма. Встречается также облицовка стен домов методом резного стука, хоть это и редкое явление, но можно встретить в домах у более религиозных семей жителей среднеазиатского региона.

Облицовка стен зданий резным стуком в качестве архитектурной декорации жилых домов - наиболее излюбленный и распространенный вид украшения стен в странах всего Ближнего Востока, особенно в Иране, Афганистане, и в Средней Азии. Облицовка резным стуком находит главное свое применение во внутренних стенах зданий, но и наружные стены иногда украшаются этим же материалом. Способ прикрепления этого вида облицовки к поверхности стены очень прост. Стена из обожженного (сперва высушенного на солнце) кирпича покрывается стуковым слоем, по которому вырезывается узор; иногда стук накладывается на стену, покрытую предварительно слоем глины. Узор прорезается от руки по непросохшему еще стуку [1].

У кыргызов же, после массового перехода на оседлый образ жизни, кроме кочевых юрт, имелись также жилища постоянного, стационарного типа, к которому они отнеслись в первое время весьма неоднозначно. Переход к оседлости совершался неравномерно: южная приферганская часть Кыргызстана переходила к оседлому образу жизни раньше, чем её северная часть. Уже во 2-й половине XIX века большинство кыргызских семей равнинных зон имели дома постоянного типа с хозяйственными постройками. Техника строительства, интерьер, планировка жилых камер были заимствованы у соседних узбекских, таджикских мастеров. Здесь после начала заселения края русскими, украинскими переселенцами строились дома, характерные для культуры европейской части России и Украины [2]. Будучи кочевниками, кыргызы, не любили находиться подолгу внутри глиняных домов. Более состоятельные семьи даже в условиях полного оседлого образа жизни всегда рядом с домом ставили юрты. Многие стороны обычаев, обрядов, поверий, связанных с юртой, впоследствии были перенесены на дома постоянного типа. Кроме того, возникли новые обычаи, заимствованные у оседлых узбеков, таджиков.

Необходимо учесть, что многие навыки разнообразных видов орнаментального искусства еще живут в народном творчестве народов Средней Азии, что есть еще искусные народные мастера: и резчики по дереву, и мастера по росписям, и вырастают - правда, в далеко еще недостаточном числе - их ученики, молодые мастера. И если не всегда полная удача сопутствует им в их новых работах, то в этом вина главным образом в недостаточном внимании к работам по народному искусству наших художественных организаций и недостаточное изучение фактов истории среднеазиатского искусства.

Литература

1. Андреев М.С. Орнамент горных таджиков верховьев Аму-Дарьи и киргизов Памира. Ташкент, 1928. - 667 с.
2. Антипина К.И. Киргизский народный узор. Б., 1996. - 83 с.
3. Баялиева Т.Ж. Религиозные пережитки у киргизов и их преоделение. - Фрунзе: Илим, 1981.- 101 с.
4. Дудин С. Киргизский орнамент // Восток.-1925.- №5. - С. 21-31.
5. Писарчик А.К. Народная архитектура Самарканда. Душанбе, 1975. - 56 с.
6. Этнография Таджикистана. Сборник статей. Душанбе, 1985. - 452 с.

УДК 902

КОМПЛЕКС КОСТЯНЫХ И МЕТАЛЛИЧЕСКИХ ГРЕБНЕЙ ФОНДОВ ЕЛАБУЖСКИХ МУЗЕЕВ
АЛАБУГА МУЗЕЙЛАРЫНЫҢ СӨЯК ҺӘМ МЕТАЛЛ ИШҮ ФОНДЛАРЫ КОМПЛЕКСЫ

Уляшкина Любовь Евгеньевна
Шакирова Миляуша Расимовна
Елабужский институт Казанского (Приволжского) федерального университета,
г. Елабуга, Татарстан, Российская Федерация
e-mail: 4172001536@edu.tatar.ru

Аннотация. В статье представлено описание и определение классификационных признаков костяных и металлических гребней X-XIV вв. из фондов елабужских музеев. Приведено значение орнаментации и сюжетных спинок гребней. В работе отдельное внимание уделено культу коня и его значению в жизни финно-угорских племён.

Ключевые слова: Волжская Болгария, Елабуга, костяные гребни, металлические гребни, зооморфные гребни, коньковый орнамент.

THE COMPLEX OF BONE AND METAL COMBS OF THE FUNDS OF ELABUGA MUSEUMS

Ulyashkina Lyubov Evgenievna
Shakirova Milyausha Rasimovna
Elabuga Institute of Kazan (Volga Region) Federal University,
Elabuga, Tatarstan, Russian Federation

Abstract. *The article presents a description and definition of classification features of bone and metal crests of the X-XIV centuries from the funds of Elabuga museums. The significance of the ornamentation and the plot backs of the ridges is given. Special attention is paid to the cult of the horse and its significance in the life of Finno-Ugric tribes.*

Keywords: *Volga Bulgaria, Elabuga, bone crests, metal crests, zoomorphic crests, ridge ornament.*

Гребень — предмет быта, состоящий из основы и зубьев, который используется для расчесывания прядей. Уход за волосами всегда являлся важнейшей частью гигиены, так как в культуре многих народов длинные косы у женщин и густая борода у мужчин считались признаками привлекательности и здоровья. Часто расположенные зубья гребней помогали в избавлении от вшей и гнид, а гребни с редкими зубьями и богатой орнаментацией

использовались в качестве украшения для женской прически. Считается, что гребни также носили функции защиты от нечистой силы.

В фондах елабужских музеев хранятся костяные и металлические гребни, которые датированы X-XIV вв.

Костяные гребни из фондов елабужских музеев

Гребнь 1. В фонде археологического музея Елабужского института КФУ находится костяной гребнь, относящийся к XI-XII вв. (рис. 1). Данный гребень цельный односторонний с округлым верхним краем. На небольшом расстоянии от верхнего края имеется отверстие для подвешивания. Отверстие имеет форму ровного круга. Это указывает на то, что гребень носился мало или не носился вовсе. Декор гребня представлен циркульным орнаментом, включающим в себя три группы из трех «глазковых» элементов с одной окружностью. Элементы в группе образуют пирамидку. Не смотря на распространенность данного орнамента, однозначно определить его семантику достаточно сложно. Наиболее обоснованным является вариант, что этот мотив «предстаёт как солярный символ, конвергентно возникший у разных народов мира» [1, с. 32].

Представленный на гребне «глазковый» орнамент, состоящий из круга с точкой посередине, Рыбаков определяет как «Наиболее употребительный орнамент для костяных изделий у всех народов во все времена» (Рыбаков, 1948, с. 414).

Местом изготовления гребней считается Волжская Болгария, так как именно здесь были найдены заготовки таких изделий. В Прикамье, по мнению Н.Б.Крыласовой, такие гребни примерно с середины X в. изготавливаются серийно [3, с. 50].

Процесс изготовления гребней, по мнению исследователей, требует целого набора слесарных инструментов, что свидетельствует о возникновении в X в. отрасли косторезного производства [9, с. 39]. Исходя из широкого распространения подобных гребней, можно сделать предположение, что они могли выступать в качестве товара. Византийские свидетельства XII в. говорят о том, что резьба из кости в Западной Европе иногда считалась специфическим русским мастерством и ее называли или «резьбой тавров» или «резьбой руссов» [8, с. 417]. Однако, данная точка зрения может быть опровергнута, так как косторезные мастерские были широко распространены и на территории Волжской Болгарии и в Прикамье, о чем свидетельствуют найденные заготовки гребней и сырьевые отходы от их производства.

Гребень 2. Среди индивидуальных находок из раскопа II Староромашкинского городища можно выделить обломок костяного гребня домонгольского периода (X-XII вв.) (рис. 2). Его длина-4, 65 см, вес-5, 10 г. [6 с. 17] В отличие от остальных описанных гребней из фондов елабужских музеев, данный гребень имеет двухсторонний ряд зубьев, также примечательно то, что отсутствует отверстие для подвешивания. Это говорит о том, что гребень носил исключительно функциональный характер. Гребень сохранился плохо, зубья сильно повреждены, а часть из них вовсе отсутствует. Украшен орнаментом в одну линию по краям средней части. Орнамент с обеих сторон одинаковый.

2. Металлические гребни из фондов елабужских музеев.

Гребень 3. Среди находок из с. Тайнака примечателен бронзовый гребень с зооморфной спинкой и богатой орнаментацией X-XII в. (рис.3). А.З. Нигамаев описывал его так: гребень имеет близкую к прямоугольнику форму с максимальными размерами 7,9x4,8 см, при толщине 0,2-0,3 см. [4, с.34] Фигурные односторонние гребни с зооморфными спинками, по мнению Н.Б. Крыласовой, являются характернейшим элементом финно-угорской средневековой культуры [3, с.47] На гребне представлен сюжет двух обращенных в противоположные стороны головок коней. Конь - наиболее распространенный образ в декоре зооморфных гребней. Связано это было с развитием у многих народов культа коня. Гребень в средние века являлся элементом костюма, а также служил оберегом, о чем свидетельствует зооморфная символика в декоре этих гребней. Миниатюрные подвески-гребни, украшенные коньками, носили в составе уборов с шумящими привесками, известных по погребениям. [2, с. 108] Рассматриваемый гребень, по всей вероятности, носили подвешенным, так как он имеет ушко.

Гребень 4. В фондах Елабужского государственого музея-заповедника еще один гребень имеет зооморфную спинку. Сохранилась лишь часть гребня, однако есть основания полагать, что утерянная часть симметрична имеющейся и представляет собой ее зеркальное отображение. Гребень имеет односторонний ряд зубьев. Спинка украшена циркульной и линейной орнаментацией. Циркульная орнаментация на найденной части гребня включает в себя восемь «глазковых» элементов с одной окружностью, которые расположены хаотично, за исключением одного, который представлен на голове коня и символизирует глаз. Линейная орнаментация представлена ломаными линиями и треугольниками. Чешуйчатый и треугольный орнамент связан с культом воды, луны, культом праматери, дождя, милостью богов. Размеры, имеющейся части гребня приблизительно равны 3,9х4,1 при толщине 0,1-0,2 см. Также имеется отверстие под шнурок для ношения. Гребень носил название бородочёса и являлся старинным атрибутом личной гигиены у мужчин, однако бытует мнение, что его также использовали для расчесывания конской гривы. Сюжет спинки вновь отсылает к двум коням, головы которых направлены в противоположные стороны. Таким образом, две головки символизировали восход и закат или день-ночь и защищали хозяина справа и слева. Возникновение культа коня относят к эпохе производящего хозяйства, что связано с возрастанием значения коневодства у скотоводческо-земледельческих племен лесной зоны, а развитие пашенного земледелия только увеличило роль коня в хозяйственной жизни населения. Фольклор и этнография угро-финских народов сохранили представление о «небесных» и «солнечных» конях и о связи их с водной стихией. Еще в 1919 г. у Марийцев д. Нурумбол бывшего Царевококшайского уезда Казанской губернии происходил обряд моления коню и тожественное его заклание в священной роще. [7, с. 6] В Елабужском государственном музее-заповеднике хранятся еще 4 аналогичных гребня с коньковым сюжетом.

Гребень 5. Следующий гребень-бородочёс относится к XII-XIV вв. Изготовлен из бронзы и имеет один ряд зубьев в количестве 11 штук, сохранившихся в удовлетворительном состоянии, остальные зубья не сохранились. Спинка украшена полыми кругами, расположенными в два ряда. В первом ряду расположено 7 кругов, во втором-1. Гребень имеет ушко для шнурка. В елабужском музее истории города помимо описываемого гребня представлен еще и отломленный гребень с аналогичным орнаментом.

Из приведенного описания можно сделать вывод, что и костяные и металлические гребни являются ярким отражением культуры народа. Они несут в себе информацию о деятельности людей, их обычаях и образе мыслей. Многие традиции производства гребней сохранялись на протяжении нескольких веков. Можно заметить, что орнаментация металлических гребней во многом повторяет орнаментацию костяных. Это свидетельствует о сохранении верований людей в магическую силу гребней, их связь с потусторонним миром. Представленное описание гребней Прикамья послужит в дальнейшем основой для классификации этой категории находок.

Литература

1. Грач А.Д. Новое о добывании огня, происхождении и семантике циркульного орнамента. // Археологические памятники раннего железного века. / КСИА. Вып. 107. - М.: 1966. - С. 28-32.
2. Кондратьева О.А., Зооморфные гребни IX—X вв. // Краткие сообщения Института Археологии. Вып. 166. Средневековые древности. - М.: Наука 1981 - С. 103-109.
3. Крыласова Н.Б. Гребни из материалов Рождественского городища на р. Обва как показатель этнокультурных связей/ Н.Б. Крыласова // Путями средневековых торговцев. - Пермь: ПГПУ, 2004. - С.47-57.
4. Нигамаев А.З. Болгарские города Предкамья Алабуга, Кирмень, Чаллы. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2005. – 228 с.

5. Нигамаев А.З. Отчет об охранно-спасательных археологических работах на Староромашкинском городище Чистопольского района Республики в 2013 г. // Архив ЛАЭ Елабужского института КФУ. - Елабуга, 2015. – 167 л.
6. Рыбаков Б.А. Зооморфные украшения финно-Угров (Свод археологических источников. Составитель Голубева Л.А.) Выпуск Е1- 59 // Под общей редакцией Рыбакова Б.А., 1979. – 113 с.
7. Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. – М.: Академия наук СССР, 1948. – 417 с.
8. Фехнер М.В. Изделия косторезного производства // Ярославское Поволжье X-XII вв. – М., 1963. - С.39-42.

Рис.1 Рис. 2 Рис.3

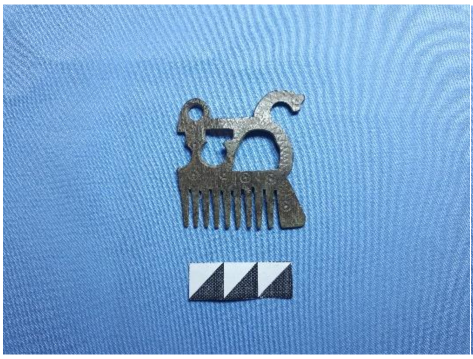

Рис. 4 Рис.5

УДК 902

ОБРАЗ КОНЯ В БОЛГАРСКОЙ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ПЛАСТИКЕ
БОЛГАРЛАРНЫҢ НӘФИС ПЛАСТИКАСЫНДА АТ ОБРАЗЫ

Шарычева Елизавета Евгеньевна
Шарифуллина Дина Талгатовна
Набережночелнинский государственный педагогический университет,
г. Набережные Челны, Татарстан, Российская Федерация
e-mail: sharycheva02@mail.ru

Аннотация. *В современной археологической науке особое внимание уделяется изучению регионов России, решению тех или иных проблем, которые возникают в процессе исследования исторических фактов. Отражение культа коня также присутствует в*

культуре волжских болгар. Это явление не случайно, как может показаться на первый взгляд, оно имеет свое начало, толкование и является увязкой космологических представлений народа. Данная статья посвящена рассмотрению отражения образа коня в болгарской художественной пластике, проникновению культа коня в Волжскую Болгарию, истокам данного культа и его отражению у других народов.

Ключевые слова: *Волжская Болгария, культ коня, болгарская художественная пластика.*

THE IMAGE OF A HORSE IN BULGARIAN ARTISTIC PLASTIC

Sharycheva Elizaveta Evgenievna
Sharifullina Dina Talgatovna
Naberezhnye Chelny State Pedagogical University,
Naberezhnye Chelny, Tatarstan, Russia.

Abstract. *The article deals with the reflection of the image of a horse in the Bulgarian artistic plasticity. In addition, the penetration of the cult of the horse into the Volga Bulgaria, the origins of this cult and its reflection in other peoples.*

Keywords: *Volga Bulgaria, horse cult, Bulgarian artistic plasticity.*

Одним из архаичных культов духовных представлений человека, который прослеживается у всех современных народов, является культ коня. У живущих на определенной территории разных этносов факт присутствия остатков данного культа отражается в разной степени. Связанно это прежде всего со спецификой той религии, к которой эти народы перешли после средневековья. Степень присутствия также связана с формой хозяйства этносов, например, у степняков более характерен культ животных, связанных со скотоводческим миром, тогда как у лесных это культ диких животных: медведя, лося, птиц, таких как сова и т.д. У этносов, которые вели достаточно активную политику в международной сфере, зачастую прослеживается культ хищных животных, например, у древних тюрков – волк, барс, а у представителей, которые имели более мирный характер, прослеживается культ спокойных животных, обычно травоядных.

Почитание коня возникло в период производящего хозяйства, когда увеличилось значение коневодства у скотоводческо-земледельческих племён лесной зоны. Во времена железного века в Прикамье коню принадлежала основная роль. С возникновением и формированием землепашества значимость коня нисколько не снизилась, а только увеличилась. Отражение образа коня также прослеживается в космологических представлениях народа.

Ислам проник в Поволжье намного раньше, чем в другие регионы, поэтому у болгар остались многочисленные пережитки политеизма. Население Волжской Болгарии олицетворяло природу и в целом весь окружающий мир. Согласно их языческим представлениям все природные процессы, объекты и действия подчинялись силе отдельных божеств. По мнению Г.М. Давлетшина в подвесках амулетах Волжской Болгарии отражены основные качества небесного божества – Тенгри, откуда и связь эпитетов к некоторым животным, в частности, коню. Данная связь означала не только масть животного, но и его принадлежность к небу. Изображения коня были наиболее распространены в болгарском искусстве. Часто они наделялись мифическими чертами. Подобные амулеты встречаются и среди материалов салтово-маяцкой культуры VIII – X вв., относящие к хазаро-болгарам. В Билярском городище были найдены бронзовые подковообразные подвески с выступом посередине, в целом подвеска напоминает небесную сферу, под которой расположены человек и животное, головы которых касаются небес. Также защитной функцией обладали ручки глиняных изделий в виде стилизованных голов либо иных элементов части тела животных.

В болгарской художественной пластике культ коня выражается в предметах, связанных с материально-духовной культурой, где присутствует стилизованное изображение коня: металлические замки, щитки от шумящих подвесок, накладки, гребни с изображением животного и даже элементы или части керамических сосудов. Одной из таких находок является бронзовый замок в виде лошадки, обнаруженный на Елабужском городище в ходе раскопок А.З. Нигамаева. Его длина составляет 5,2 см, а высота 4,3 см, ширина 0,8 см. Данный замок очень реалистичен по своему исполнению (отчетливо видны рот, ноздри, зрачки в глазах, грива, уздечка) [3, с. 31]. По данным археолога, такие замки производились в болгарских мастерских XII – начала XII вв.

Следует отметить, что волжские болгары занимались изготовлением коньковых кресал, в технике производства которых наблюдается влияние коньковых подвесок. Конские головы на их щитках направлены друг к другу, а не в разные стороны, как у шумящих подвесок. Данная система изготовления была наиболее прочной при качественной обработке при помощи огня, отсюда можно сделать вывод о том, что культ коня был связан с культом огня. Из страны болгар кресала по Волжскому и Камскому торговым путям широко распространились в Марийском Поволжье и других районах. Таким образом, можно утверждать, что Волжская Болгария являлась центром изготовления подобных кресал, откуда они широко распространились в соседние регионы.

По исследованиям Е.П. Казакова в языческих могильниках Волжской Болгарии IX – X вв. насчитывается 157 погребальных и 46 поминальных образов коня [2, с. 26]. Раннеболгарский погребальный обряд характеризуется захоронением мужчин, реже женщин, с определённой частью тела животного или конской сбруей. Конь был необходим покойнику для путешествия в рай. У тюрок – лошадь посредник между Землей и Небом, и в погребальном обряде она доставляет душу на небо.

Значимость коня находит своё отражение в древнеогузском погребальном обряде, описанным Ибн-Фадланом. Этот народ в связи с материальным положением умершего, приносили в жертву примерно от одного до ста лошадей. Это действие приносило веру в то, что покойник обязательно отправься в рай. По данным армянского монаха Моисея Каганкатваци, сувары приносили в жертву коня кумирам и идолам в священных дубовых рощах - культовых центрах Тангрихана. После заклания коня, его кровь поливали вокруг деревьев, а голову и шкуру вешали на сучьях. Участники обряда ели мясо и пили кровь жертвенного животного [4, с. 618]. Согласно материалам Бичурина, тюрки Центральной Азии семь раз объезжали на лошадях вокруг юрты, где лежало тело покойника. По суевериям хакасов, душа покойника может забрать с собой в могилу жизненную энергию у живых людей. Для предостережения подобного действа над погребаемым совершали обряд «хурайлааны» – магический обход вокруг умершего с предохранительными целями. Хакасы совершали трехкратный обход могилы против часовой стрелки во время поминок сороковины, после которого, по их поверьям «закольцованная» душа навсегда останется в могиле.

Г.М. Давлетшин пишет о том, что в памятниках Салтово захоронения чаще всего нижней части лошадиной ноги, в Кушнаренко – бедренной части левой ноги, в Танкеевке – лопаточных костей. [1, с. 47]. В летописях Рашидаддина говорится о том, что тюркские племена могли выбирать части тела любого животного, в данном случае лошади. В качестве тотема, символа своего племени. Похоронить лошадь в те времена было большой роскошью, поэтому хоронили чаще всего какую-то часть: шкуру, голову, ноги. Данная традиция проникла с Урала и Западной Сибири, которая стала характерной чертой в погребальном обряде волжских болгар.

Стоит отметить, что культ коня был развит не только у болгар, но и у угров. Одним из массовых культовых изделий угров являются поделки со щитком, изображающим две конские головки на длинных шеях. В исследованиях Е.П. Казакова в Танкеевском могильнике встречаются кресала с рукоятями в виде головок коня, всадников и фигуры лошади. Своеобразные коньковые подвески, нижняя часть которых оформлена в виде трех кружков, имеющих гроздевидные напуски в виде трех соединенных полушарий. Выпуклая центральная

часть кружков окружена пояском, причем пояски крайних кружков имеют рифление. Такие поделки найдены в некрополях ломаватовской культуры. В IX в. угорские переселенцы принесли их в Среднее Поволжье. Кресала с рукоятями в виде головок коня, всадников и фигуры лошади, датирующиеся концом IX – первой половиной X в., обнаружены в Танкеевском могильнике. Это доказывает тот факт, что данные кресала изготавливались угорским населением, участвовавшим, по мнению автора, в этногенезе волжских болгар. Свидетельством местного производства могут служить находки заготовок и следы литейных мастерских. Е.П. Казаков считает, что среди изделий, связанных с миром уральских угров, можно назвать заимствованные у поздних сармат кольцевидные изделия с утолщениями по ободу, которые угры стали украшать гроздевидными напусками из трех соединенных полушарий. Такие предметы отмечены в Перейминском могильнике на Урале, в ломоватовской культуре. Такие комплексы свидетельствуют, что угры войдя в состав населения Волжской Болгарии, сохранили навыки изготовления культовых изделий и свои мировоззренческие представления. Не исключено, что этому способствовала их близость языческой культуре болгар. В ремесленном производстве ранних болгар изготовление подобных поделок приобрело массовость и новые формы.

Данная связь свидетельствует о тесном взаимодействии этносов. Е.П. Казаков пишет о том, что могильники раннеболгарского времени Волго Камья связаны с угорским населением Западной Сибири, которые проникли в гуннскую и послегуннскую эпохи. Также автор отмечает, что конские комплексы стоит рассматривать как заимствованные болгарами от буртас, проживавших в саратовском Поволжье, которые в свою очередь унаследовали их у турбаслинско-именьковских племен Волго-Камья, с эпохи тюркских каганатов [2, с. 25].

По мнению Н.Я. Мерперта конь был приручен в середине IV тыс. до н.э. носителями среднестоговской культуры в Каспийско-Черноморских степях. Р.М. Мунчаев отмечает, что Мунганская долина - это один из центров разведения лошадей. Е.И. Деревянко, Е.Е. Кузьмина и В.И. Цалкин считают, что очагом разведения и приручения лошади в конце IV – начале III тыс. до н.э. были южнорусские степи, крайний юго-восток Европы и Заволжье. Ю.А. Краснов и О.А. Кривцова-Гракова допускают возможность приручения коней афанасьевцами не позднее середины III тыс. до н.э. в степях Южного Урала и Западной Сибири. Южный Урал считал возможной родиной домашней лошади и Г.Н. Матюшин. Е.А. Богданов, В.О. Витт и В. Громова убеждены, что конь впервые появился и был освоен народами Северной или Центральной Азии. Все эти гипотезы объясняет своим высказыванием С.Н. Боголюбский. Он считает, что приручение лошади произошло не позднее первой половины III тыс. до н.э., там, где были лишь косяки диких лошадей, то есть в степях Причерноморья, Казахстана, Алтая и Центральной Азии.

Исходя из вышеперечисленных фактов, по мнению А.Ф. Илимбетовой и Ф.Ф. Илимбетова, можно полагать, что впервые тотемические представления о коне сложились в зоне, включающей степную и лесостепную зоны Южного Урала, западной границей которой являются Северопричерноморские степи и Карпаты, а на востоке – Лено-Аргарское плато и Большехингарские горы. Точка зрения о то, что почитание культа коня уходит с корнями в индоиранский этнический мир или тюрко-монгольскую кочевую скотоводческую среду недостаточно аргументирована.

В заключении стоит отметить, что культ коня играл важную роль в жизнедеятельности волжских болгар, это мы видим по изделиям того времени, обрядам и многому другому. По данным ряда археологов, становится ясно, что культ коня проник в Волжскую Болгарию извне, этому положили основу древние тюрки. Но Е.П. Казаков утверждает, что к данному явлению причастны главным образом и угры, которые участвовали в формировании этноса болгар как нового народа в Среднем Поволжье. Также автор отмечает тесное взаимодействие волжских болгар с населением Верхнего Поволжья в X – XII вв. через Великий Волжский торговый путь, по которому шли разнообразные бронзовые зооморфные изделия, характерные для металлопластики угров Приуралья. Вопрос об отображении культа коня в болгарской художественной пластике остается актуальным на сегодняшний день.

Литература

1. Давлетшин Г.М. Очерки по истории духовной культуры предков татарского народа (истоки, становление и развитие). – Казань: Татар. кн. изд-во, 2004. – 430 с.
2. Казаков Е.П. Волжские болгары, угры и финны: проблемы взаимодействия. – Казань: Институт истории АН РТ, 2007. – 198 с.
3. Нигамаев А.З. Болгарские города Предкамья: Алабуга, Кермень, Чаллы: Своеобразие материальной культуры населения. – Казань: Изд-во Казанск. ун-та, 2005. – 217 с.
4. Имимбетова А.Ф., Илимбетов Ф.Ф. Культ животных в мифоритуальной традиции башкир. 2-е изд., испр. и доп. – Уфа: АН РБ, Гилем, 2012. – 710 с.

УДК 902

ВОЛЖСКАЯ БУЛГАРИЯ И МУСУЛЬМАНСКИЙ МИР В X – НАЧАЛЕ XIII ВВ.

Хузин Фаяз Шарипович
Ситдиков Айрат Габитович
Институт археологии им. А.Х. Халикова Академии наук РТ
e-mail: khuzinfayaz@mail.ru; sitdikov_a@mail.ru

Аннотация. *В статье обобщаются сведения письменных источников, подтвержденные археологическими и нумизматическими материалами, о раннем исламе в Волжской Булгарии. Комплекс источников свидетельствует о начале распространения ислама среди булгар задолго до официального принятия его в 922 г. и широких контактах булгар IX – начала XIII вв. со странами мусульманского Востока.*

Ключевые слова: *Волжская Булгария, ранний ислам, мусульманский мир Востока, сочинения арабских и персидских авторов, археологические источники.*

VOLGA BULGARIA AND THE MUSLIM WORLD IN THE X - EARLY XIII CENTURIES

Khuzin Fayaz Sharipovich
Sitdikov Airat Gabitovich
Institute of Archeology. OH. Khalikov Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan

Abstract: *The article summarizes information from written sources, confirmed by archaeological and numismatic materials, about early Islam in the Volga Bulgaria. A complex of sources testifies to the beginning of the spread of Islam among the Bulgars long before its official adoption in 922 and the extensive contacts of the Bulgars in the 9th - early 13th centuries. with the countries of the Muslim East.*

Keywords: *Volga Bulgaria, early Islam, Muslim world of the East, works of Arab and Persian authors, archaeological sources.*

В конце IX – первой четверти X в., в период сложения раннефеодальной государственности волжских булгар, наблюдается коренной перелом во всех сферах экономической, общественно-политической и культурной жизни булгарского общества. Формирующееся государство нуждалось в идеологии, соответствующей новым общественно-экономическим порядкам, ибо старое язычество и тенгрианство не могли уже служить интересам поднимающейся булгарской аристократии во главе с лидирующим вождем – эльтебером/эмиром Алмушем, выступившим приверженцем создания мощного и единого государства путем объединения разных племен и племенных союзов. Этой цели могла служить только новая идеология в виде одной из мировых монотеистических религий. Такой

идеологией стал ислам, способный сплотить разноэтничные племена рождающегося государства в единый народ; религия, распространенная ко времени Алмыша среди многочисленных народов Азии, Северной Африки и даже Юго-Западной Европы: от Испании (ал-Андалус), Марокко и Мавритании (ал-Магриб) на западе, до Южного Китая, Пакистана, Индии и Бангладеша на востоке – на территориях, ограниченных на севере Средиземным, Черным, Каспийским и Аральским морями, а на юге – африканской Сахарой и морями Индийского океана.

Ответ на вопрос, почему именно ислам стал государственной религией булгар, достаточно прост. Христианство не приняли потому, что мало контактировали с государствами и народами, исповедующими эту религию. Древняя Русь еще не была крещена. Более вероятным было обращение булгар к иудейской религии, принятие которой на государственном уровне произошло в Хазарии при кагане Обадьи в конце VIII – начале IX в. Как известно, Волжская Булгария была подчинена каганату и платила ему дань. Принятие иудаизма означало бы только упрочение подчиненного положения Булгарского государства, настойчиво стремившегося к своей самостоятельности. Чтобы покончить с позорным обычаем подчинения хазарам, царь Алмуш обращается к халифу Муктадиру с просьбой «о присылке к нему кого-либо, кто наставил бы его в религии, преподал бы ему законы ислама, построил бы для него мечеть, воздвиг бы для него мимбар…, о постройке крепости, чтобы укрепиться в ней от царей, своих противников», т.е. хазар [15, с. 121]. Это событие имело свою предысторию.

Письменные источники о взаимоотношениях булгар с мусульманским Востоком, в частности, арабским миром весьма скудны. Основываясь на них, можно полагать, что распространение самых ранних представлений об исламе среди народов Северного Кавказа, приазовских и прикаспийских степей, в том числе и булгар и тех племен (савиры, беленджеры, барсилы), которые оказались впоследствии на Средней Волге в одном объединении с ними, связано с историей Хазарского каганата. Хазарский каганат, в составе населения которого булгары составляли, наряду с аланами, заметное большинство, на всем протяжении своего существования находился в тесном контакте с Арабским халифатом. «В многоплеменном населении каганата довольно значительную часть составляли арабы и представители других этнических групп, исповедующих ислам, – писал А.А. Быков. – Сперва это были только взятые в плен во время военных столкновений с халифатом, а в конце первой половины VIII в. приверженцы ислама стали появляться среди местных жителей».

Крупнейшим событием во взаимоотношениях этих государств – мусульманского Халифата и языческого Каганата – были арабо-хазарские войны (642–737 гг.), история которых довольно обстоятельно освещена в трудах арабских и персидских историков ал-Балазури (ум. 892 г.), ал-Йакуби (ум. 897 г.), ат-Табари (ум. 922–923 г.), ал-Куфи (ум 927 г.), Ибн ал-Асира (1160–1233 гг.) и др. Как известно, война завершилась в 737 г. победой полководца Марвана ибн-Мухаммада, будущего халифа Багдада. Условием мирного договора было, как принято считать, принятие хазарским каганом религии победителя с конечной целью превращения Хазарии в исламское государство, что, по сути, явилось продолжением одного из важнейших направлений внешней политики Багдадского халифата с момента его основания.

Но здесь мы должны отметить мнение некоторых исследователей о легендарном характере сведений средневековых историков в части принятия ислама побежденными именно в 737 г. [6, с. 216; 11, с. 441]. Как пишет Н.Г. Гараева, «о принятии ислама хазарами известно только по недатированным материалам, наиболее полно изложенным ал-Куфи», а соглашение, заключенное межу воюющими сторонами после решительного сражения 737 г. «могло быть впоследствии расценено как договор о принятии ислама» [11, с. 442]. Однако, на наш взгляд, это не меняет сути происходивших тогда исторических процессов, связанных с проникновением ислама на Северный Кавказ и Нижнее Поволжье. Исследовательница, между прочим, «не исключает возможность принятия ислама отдельными лицами, но в то время оно, несомненно, еще не имело массовый характер» [11, с. 442; см. также: 7, с. 16].

В современной историографии преобладает мнение о том, что в 737 г. ислам приняли лишь сам каган и его ближайшее окружение, а господствовавшей религией оставалось тенгрианство [23, с. 214–215; 22, с. 215]. Такое утверждение, на первый взгляд, соответствует действительности. Известный хазаровед М.И. Артамонов, описывая последствия похода Марвана 737 г. и опираясь на сведения ат-Табари, отмечал, что каган вынужденно согласился принять ислам и единственно, о чем он просил арабского полководца, так это «прислать ему учителей для ознакомления с мусульманской религией» «Марван направил к нему двух факихов, – продолжает М.И. Артамонов. – Некоторые затруднения вызвал вопрос о пище. Каган специально интересовался, что разрешается ему из мяса и можно ли пить вино. После некоторой дискуссии между учителями ему было сообщено об абсолютном запрещении «нечистого» мяса, крови, свинины и вина. Каган должен был согласиться с этим и вместе с семьей и некоторыми из своих приближенных принял ислам» [1, с. 307–308].

Однако, мнение о том, что на всем протяжении истории Хазарии ислам не имел широкого распространения среди населения, противоречит источникам.

Напомним, что во второй половине IX в. произошла очередная волна переселений болгар с территории Хазарского каганата на Среднюю Волгу [38, с. 40]. Она явилась, по мнению С.А. Плетневой, результатом принятия в Хазарии иудейской религии, вызвавшей у мусульманской части населения страны бурю возмущений и смуты, известную как «восстание кабаров» [25, с. 49], что дает основание говорить о довольно значительном количестве мусульман в Хазарии и в более раннее время – в первой половине IX в. Кроме того, следует принимать во внимание результаты новых археологических открытий на территории Хазарского каганата, в районе Северского Донца, в Приазовье, где жили булгары до их переселения на Среднюю Волгу. Здесь изучено около десятка могильников с погребениями, имеющими ярко выраженные черты мусульманской погребальной обрядности [16, с. 52–71; 17, с. 153–171]. Важно отметить также наличие около двух десятков мусульманских погребений IX в. в курганном могильнике Брусяны II на Самарской Луке, исследованном Р.С. Багаутдиновым [2, с. 215–216].

В свете вышесказанного заслуживает внимания сообщение арабского писателя ал-Джахиза (ум. 869 г.), труды которого оцениваются специалистами как «первый опыт экономической географии или, вернее, географии импорта» (Крачковский, 1957, с. 126). В числе стран, товары из которых импортируются в области Халифата, наряду с Хазарией и мусульманским Хорезмом ал-Джахиз упоминает также Булгарию на Волге [18, с. 126].

В связи с проблемой раннего ислама в Волжской Булгарии исследователи все чаще обращаются к сведениям персидского географа начала X в. Абу Али Ахмед ибн Омар Ибн Русте, которые содержатся в сохранившейся части его многотомного труда «Ал-А’лак ан-нафиса» («Книга драгоценных сокровищ»), написанного в период между 903–913 гг. [18, с. 159]. Ибн-Русте пишет: «Царь болгар, Алмуш по имени, исповедует ислам»… Большая часть их (болгар) исповедует ислам, и есть в селениях их мечети и начальные училища с муэдзинами и имамами… Одежда их похожа на мусульманскую; равным образом и кладбища их как у мусульман» [34, с. 22–24]. В связи с этим обратимся к мнению известных булгароведов Е.А. Халиковой и А.Х. Халикова, писавших на основе археологических материалов о более раннем проникновении ислама в булгарское общество, чем это было принято в официальной историографии. Они были сторонниками крупнейшего богослова и основоположника татарской исторической науки Ш. Марджани, убежденного, что булгары приняли ислам еще при аббасидских халифах ал-Му’мине (813–833) и ал-Васике (842–847) при посредстве среднеазиатских поломников и торговцев [20, с. 116–121]. А.Х. Халиков поддержал точку зрения Ш. Марджани, уточнив, что это событие могло произойти в 824–825 гг. при халифе Ма’муне, совершившем военный поход на хазар из Средней Азии. По его мнению, «в 821–822 гг., с началом правления в Багдадском халифате тахиридов, а затем и саманидов, на территории Мавераннхра и Хорасана с центром в Бухаре начинается усиленное распространение ислама, ставшего государственной религией не только в Средней Азии, но и в связанных с нею землях, в том числе и Булгарии» [33, с. 49]. Данная точка зрения археологически подтверждается, по мнению А.Х. Халикова, наличием на известных Больше-

Тарханском и Танкеевском могильниках ранних булгар погребений, совершенных с соблюдением мусульманской обрядности [33, с. 49–50]. Выше мы упоминали уже наличие мусульманских погребений IX в. в могильнике Брусяны II на Самарской Луке.

Сообщение Ибн-Русте подтверждает также факт чеканки булгарских монет 902–908 гг. с именем Джа'фара ибн-Абдаллаха – мусульманским именем правителя Булгарии эльтебера/ал-амир йалтавар Алмуша [42, с. 179 и сл.; 19, с. 517].

В аспекте изучения раннего ислама у волжских булгар и их взаимоотношений с Арабским халифатом исключительное значение имеют знаменитые «Записки о путешествии на Волгу» Ахмада ибн-Фадлана, секретаря Багдадского посольства. Нет необходимости углубляться в содержание данного сочинения, обратим внимание лишь на несколько фактов. Нам кажется, что само обращение булгарского правителя Алмуша/ Джа'фара ибн-Абдаллаха к багдадскому халифу Муктадиру свидетельствует о более ранних связях его с арабами, что вполне естественно, ибо он был уже мусульманином, правителем, занимающимся внешнеполитическим делами, и потому живо интересовался с миром ислама, в первую очередь, конечно, в странах Ближнего Востока и Средней Азии. О том, что это так, свидетельствуют косвенным образом фигуры Абдаллаха сына Башту Хазарина, булгарского посла от Алмуша/Джа'фара ибн-Абдаллаха, и Барыса ас-Саклаби (Булгари), служащего во дворце халифа и включенного впоследствии в состав посольства Муктадира.

Содержание «Рисале» не оставляет сомнения в том, что ко времени приезда Багдадского посольства население Булгарии в основном было уже мусульманизировано (широко распространенная точка зрения об отказе сувар-сувазов принять ислам, не соответствует действительности; последними приняли ислам люди из племени эскэл); в мечетях еще до прибытия посольства провозглашали хутбу с упоминанием имени правителя. У баранджар/беленджер в количестве пяти тысяч женщин и мужчин, с которыми встречались члены посольства, была уже своя мечеть. Ибн-Фадлану лично удалось склонить к исламу лишь одного человека по имени Талут, о чем он не преминул упомянуть в своем отчете.

Наблюдательный Ибн-Фадлан обратил внимание на то, как булгарский муэдзин удваивал икаму при вторичном (перед намазом) провозглашении азана, что не соответствовало принятым в Багдаде правилам, где у шафиитов предписывалось читать икаму только один раз. Замечание Ибн-Фадлана не было принято во внимание под предлогом того, что обещанные халифом деньги не были доставлены адресату. Это существенный факт для утверждения, что основную роль в распространении ислама среди булгар сыграли не проповедники из Арабского халифата, а мусульмане-ханифиты из среднеазиатских (хорезмских) городских центров – купцы, воины-наемники, представители других категорий населения. Булгары в Хазарии активно контактировали с ними еще в первой половине IX в. Их археологические следы фиксируются там в виде монет, чеканенных в среднеазиатских городах, жилищ с печами-тандырами, глиняных крышек с высокими пестикообразными крышками, которые потом, в первой половине X в. появятся и на булгарских поселениях Среднего Поволжья [39, с. 62].

Согласно данным археологических источников и с учетом сведений Ибн Фадлана, Биляр – один из крупнейших городов средневековой Европы – был основан в первой четверти X в., скорее всего в 922 г. [26, с. 45; 32с. 93 и сл.; 37, с. 102]. Напомним, в письме булгарского правителя к халифу Муктадиру в числе прочих была просьба прислать к нему мастеров-строителей для постройки крепости в целях защиты страны от внешних врагов. Скорее всего, эта просьба была выполнена. По этому поводу между Джафаром ибн-Абдаллахом и Ахмадом ибн-Фадланом состоялся разговор, в ходе которого булгарский эмир выразил готовность «построить крепость на свои собственные средства, на серебро и золото» [15, с. 133]. О прибытии в страну булгар в составе Багдадского посольства «умелых строителей для сооружения крепости писали многие авторы, в том числе Ш. Марджани [20, с. 124], В.В. Бартольд [3, с. 512], А.Ю. Якубовский [41, с. 267–268], А.П. Смирнов [28, с. 137, 252; 29]. По своей планировке Биляр напоминает средневековый Багдад, который первоначально был круглым в плане и состоял из двух частей: резиденции в центре города и окружавших ее

торгово-ремесленных кварталов [4, с. 175]. Такая планировка – «по кругу» – была присуща и древним кочевническим поселениям [24, с. 45, 51, 52].

Из более чем 30 кирпично-каменных зданий на территории городища, выявленных путем аэрофотосъемок, археологически изучены руины 5 сооружений, в том числе Соборной мечети с минаретом, отличающейся монументальностью. Есть основания полагать, что и мечеть, и кирпичное здание рядом с нею построены при участи приглашенных восточных мастеров. По мнению специалистов, «основы булгарского монументального зодчества были заложены не позднее X–XI вв и складывались под непосредственным влиянием досельджукской архитектуры Ближнего Востока и Средней Азии» [40, с. 50–51]. Факт проживания в Биляре строителей и зодчих из восточных центров может иллюстрироваться остатками наземных жилищ с каркасно-глинобитными стенами в нижних горизонтах культурного слоя и сферическим печами типа тандыров [36, с. 62 и сл.].

Представители классической школы географов X в. фиксируют упрочение положения ислама в Волжской Булгарии. Арабский географ Абу-Зайд Ахмад ибн Сахл ал-Балхи (850–934 гг.) в своем широко известном востоковедам сочинении «Ашкал ал-билад» («Виды стран», в передаче другого известного арабского писателя ал-Истахри) дает довольно обширные сведения о некоторых тюркоязычных народах Восточной Европы, в том числе о булгарах и буртасах, перечисляет предметы экспорта из Хазарии и Булгарии, пишет об их жилищах и т.д. Интересные сведения имеются у него о булгарских городах: «Болгар – имя страны, жители которого исповедуют ислам, и имя города, в котором находится главная мечеть. Недалеко от этого города лежит другой город, Сивар (Сувар), где также находится главная мечеть. Мусульманский проповедник сказал, что число жителей обоих города простирается до 10 000 человек… Внешний Болгар есть маленький город, не занимающий большого пространства и известный только тем, что он есть главнейший торговый пункт этого государства» [34, с. 73, 82, 83, 105, 169].

Сведения о городах, взятых из несохранившегося до сегодняшнего дня сочинения ал-Балхи, повторяются, конечно, с разными вариациями, сокращениями или добавлениями, в трудах ал-Джайхани [10, с. 37], ал-Истахри [10, с. 37; 12, с. 94], Ибн-Хаукаля, анонимного автора «Худуд ал-Алам»а.

О внешней торговле Волжской Булгарии, преимущественно о предметах вывоза по Волжскому пути можно найти довольно подробные сведения в трудах ал-Ма'суди, Ибн Хаукаля, ал-Мукаддаси, ал-Марвази и др. [10, с. 63; см. более подробно: 31, с. 189–193; 13, с. 194–198].

О том, что арабские писатели живо интересовались жизнью мусульманской Булгарии, свидетельствуют сведения источников о совершении хаджа – одного из пяти «столпов» ислама высокопоставленными чиновниками страны. Так, по сведениям Абуль-Хасана ал-Ма'суди (ум. 956 г.), старший сын булгарского правителя Джафара ибн-Абдаллаха по имени Мемектай совершал хадж в Мекку еще при жизни халифа Муктадира (908–932 гг.) [34, с. 81]. Известно также, что в 1041/1042 г. «человек из булгар – один из больших людей того народа – со свитой из пятидесяти человек, направляясь совершить хадж», по пути в Мекку посетил Багдад, и сопровождающий его человек по имении Йа'ла Ибн Исхак ал-Хорезми, вел переговоры в халифском диване [31, с. 82].

Оригинальные сведения персидского историка XII в. Абу-л-Бейхаки о посылке булгарским правителем денег и подарков в Хорасан на строительство мечетей свидетельствуют уже о достаточно тесных контактах булгар с древнейшими центрами ислама на Востоке. Приводим его сообщение полностью:

«Государем Булгара и той области, которую целиком называют Булгар, был эмир Абу Исхак Ибрахим ибн-Мухаммад ибн-Б.л.т.вар; в 415/1024–1025 г. он видел в своем владении сон, что тебе, мол, следует направить некоторые деньги в Бейхак, область Нишапура, чтобы они истратили [те деньги] на соборную мечеть в Себзеваре и Хосровджерде, истратили бы на построение тех двух мечетей. Он послал много денег, послал удивительные дары для государя

Хорасана, каких никто не видал. Просто чудеса мира. В то время те деньги истратили на построение этих двух мечетей» [10, с. 46].

Подробнейшие сведения о разных сторонах повседневной жизни булгар, городах, торговых связях, в том числе и с народами Севера, содержат труды Абу-Хамида ал-Гарнати, дважды, в 1135–1136 и 1150 гг., побывавшего в их стране. Особый интерес представляют уникальные сведения автора о булгарском историке Йакубе ибн-Нугмане, писавшем об истории принятия ислама в Булгарии: «А смысл слова булгар – ученый человек. Дело в том, что один человек из мусульманских купцов приехал к ним из Бухары, а был он факихом, хорошо знавшим медицину. И заболела жена царя, и заболел царь тяжелой болезнью. И лечили их лекарствами, которые у них приняты. И усилился их недуг, так что стали они оба опасаться смерти. И сказал им этот мусульманин: «Если я стану лечить вас, и вы поправитесь, то примете мою веру? Оба они сказали: «Да». Он их лечил, и они поправились и приняли ислам, и принял ислам народ их страны. И пришел к ним царь хазар во главе большого войска, и сражался с ними, и сказал им: «Зачем приняли эту веру без моего приказа?» И сказал им мусульманин: «Не бойтесь, кричите «Аллах велик!» И они стали кричать: «Аллах велик! Аллах велик! Аллаху хвала! О боже, благослови Мухаммада и род Мухаммада!» – и сразились с этим царем, и обратили его войско в бегство…» [27]. Далее ал-Гарнати продолжает: «А ученый у них называется балар, поэтому назвали эту страну «Балар», смысл этого «ученый человек», и арабизировали это, и стали говорить «Булгар». Это прочитал я в «Истории Булгара», переписанной булгарским кадием, который был из учеников Абу ал-Ма’али Джувайни». Предполагается, что «История Булгара» была написана в XII в. Йакубом ибн-Нугманом, которого навещал ал-Гарнати во время пребывания в Булгаре в 1136 г. Абу ал-Ма’али Джувайни (1028–1086) – известный мусульманский богослов из-под Нишапура [9, с. 89].

Труд знаменитого арабского географа ал-Идриси, завершенный в 1154 г., интересен для нас не только упоминанием булгарских городов (с использованием более ранних сочинений ал-Истахри и Ибн-Хаукаля), а в первую очередь описанием торгового пути Булгар – Киев, обследованный в 1989–1991 гг. археологами Украины и Татарстана [21]. Между

Как видим, несмотря на скудность и отрывочность имеющихся в распоряжении науки исторических источников, можно смело утверждать о существовании активных связей между Волжской Булгарией и мусульманским Востоком. Эти связи развивались по разным направлениям, главными из которых были связи в области идеологии (включение Булгарии в систему исламской цивилизации) и международной торговли, яркой иллюстрацией которой является обилие на булгарских землях монет, чеканенных в странах халифата, и булгарских монет с именами халифов [5, с. 64–65].

Литература

1. Артамонов М.И. История хазар. 2-е изд-е. СПб.: Изд-во «Лань», 2001. 688 с.
2. Багаутдинов Р.С. Христианство, ислам и ранние болгары // Проблеми на прабългарската история и култура. Выпуск 4–1. Доклади от Петата международна среща по прабългарската история и археология. (Варна, 22–24.04.2004). София, 2007. С. 213–219.
3. Бартольд В.В. Булгары / Сочинения. М.: Наука, 1968. Т. V. С. 509–520.
4. Большаков О.Г. Средневековый арабский город // Очерки истории арабской культуры V–XV вв. / Отв. ред. О.Г. Большаков. М.: Наука, 1982. С. 156–214.
5. Валеев Р.М. Волжская Булгария: торговля и денежно-вестовые системы IX – начала XIII веков. Казань: Изд-во «Фест», 1995. 160 с.
6. Гараева Н.Г. О дате принятия ислама хазарами // Языки, духовная культура и история тюрков: традиции и современность. Тр. Междунар. тюрколог. конф. в 3-х томах. Т. 3. М.: Изд-во «Инсан», 1997. С. 214–217.
7. Гараева Н.Г. Проникновение ислама на территорию России (взгляд арабских историков) // Ислам и мусульманская культура в Среднем Поволжье: история и современность / Науч. ред. Р.М. Мухаметшин. Казань: Изд-во Мастейр Лайн», 2002. С. 6–20.

8. Давлетшин Г.М. Волжская Булгария: духовная культура. Домонгольский период (X – начало XIII в.). Казань: Татар. кн. изд-во, 1990. 192 с.
9. Давлетшин Г.М., Хузин Ф.Ш. Булгарская цивилизация на Волге. Казань: Татар. кн. изд-во, 2019. 112 с., ил.
10. Заходер Б.Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе. Т. II. Булгары, мадьяры, народы Севера, печенеги, русы, славяне. М.: Наука, 1967. 212 с.
11. История татар с древнейших времен в семи томах. Т. I. Народы степной Евразии в древности / Гл. ред. М.А. Усманов, Р.С. Хакимов. Казань: Изд-во «Рухият», 2002. 552 с.
12. Калинина Т.М. Сведения Ибн Хаукаля о походах на Руси времен Святослава // Древнейшие государства на территории ССС. Материалы и исследования. 1975. М.: Наука, 1976. С. 90–101.
13. Калинина Т.М. Ал-Масуди о булгарах // Международные связи, торговые пути и города Среднего Поволжья IX–XII вв. Материалы Междунар. симпозиума / Отв. ред. Ф.Ш. Хузин. Казань, 1999. С. 13–20.
14. Калинина Т.М. Меховая торговля в приволжском бассейне по данным арабских ученых IX–X вв. // Великий Волжский путь. Материалы Круглого стола и Междунар. науч. семинара / Отв. ред. Ф.Ш. Хузин. Казань, 2001. С. 194–198.
15. Ковалевский А.П. Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг. Харьков: Изд-во Харьков. ун-та, 1956. 348 с.
16. Копыл А.Г., Татаринов С.И. Мусульманские элементы в погребальном обряде праболгар Среднедонечья // Ранние болгары и финно-угры в Восточной Европе / Отв. ред. А.Х. Халиков. Казань: ИЯЛИ КНЦ АН СССР, 1990. С. 52–71.
17. Кравченко Э.Е. Мусульманское население среднего течения Северского Донца и распространение ислама в Восточной Европе в хазарское время // Степи Европы в эпоху средневековья. Т. 4. Хазарское время / Гл. ред. А.В. Евглевский. Донецк, 2005. С. 153–186.
18. Крачковский И.Ю. Арабская географическая литература // Избранные сочинения. Т. IV. М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1957. 919 с.
19. Кулешов Вяч.С. Эпоха Ибн Фадлана в памятниках нумизматики // Путешествие Ибн Фадлана: Волжский путь от Багдада до Булгара / Науч. ред. А.И. Торгоев, И.Р. Ахмедов. М.: Изд. дом Марджани, 2016. С. 512–541.
20. Марджани Ш. Мустафад ал-ахбар фи ахвали Казан ва Булгар (Источники по истории Казани и Булгара) / Перев. и сост. А.Н. Хайруллина. Казань: Татар. кн. изд-во, 1989. 415 с. (на татар. яз.).
21. Моця А.П., Халиков А.Х. Булгар – Киев: пути, связи, судьбы. Киев, 1997. 192 с.
22. Новосельцев А.П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. М.: Наука, 1990. 263 с.
23. Плетнева С.А. Очерки хазарской археологии / Науч. ред. В.Я. Петрухин. М.: Мосты культуры, 2000; Иерусалим: Гешарим, 5760. 240 с.+62 с. ил.
24. Плетнева С.А. Кочевники средневековья: поиски исторических закономерностей. М.: Наука, 1982. 188 с.
25. Плетнева С.А. Древние болгары в восточноевропейских степях // Татарская археология. 1997. № 1. С. 31–60.
26. Пономарев П.А. Краткий отчет о раскопках т разведках в районе Билярска летом 1915 года // Изв. Общ-ва археологии, истории и этнографии при Казанском университете. 1919. Т. XXX, вып. 1. С. 45–57.
27. Путешествие Абу Хамида ал-Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1131–1153 гг.) // Публикация О.Г. Большакова, А.Л. Монгайта. М.: Гл. ред. вост. лит-ры, 1971. 136 с.
28. Смирнов А.П. Волжские булгары. (Тр. ГИМ. Вып. XIX). М., 1951. 275 с.

29. Смирнов А.П. Среднеазиатские элементы в архитектуре и строительном деле волжских болгар // Средневековые памятники Поволнья / Отв. ред. Г.А. Федоров-Давыдов. М.: Наука, 1976. С. 3–6.
30. Халидов А. Сообщение арабской хроники XII в. о посольстве из Булгара в Багдад // Марджани: наследие и современность. Казань, 1998. С.
31. Халидов А. Перечни товаров Волжского пути в арабских источниках IX – начала XIII вв. // Великий Волжский путь. Материалы Круглого стола и Междунар. науч. семинара / Отв. ред. Ф.Ш. Хузин. Казань, 2001. С. 189–193.
32. Халиков А.Х. О столице домонгольской Булгарии // Советская археология. 1973. № 3. С. 83–99.
33. Халиков А.Х. Ислам и урбанизм в Волжской Булгарии // Биляр – столица домонгольской Булгарии / Отв. ред. Ф.Ш. Хузин. Казань: ИЯЛИ КНЦ АН СССР, 1991. С. 47–60.
34. Хвольсон Д.А. Известия о хазарах, буртасах, болгарах, мадьярах, славянах и русах Абу-Али Ахмеда бен Омар Ибн-Даста, неизвестного доселе арабского писателя X века. СПб., 1869. 169 с.
35. Худуд ал-‘алем. Рукопись Туманского. С введением и указателем В. Бартольда. Л.: Изд-во АН СССР, 1930. 126 с.
36. Хузин Ф.Ш. Рядовые жилища, хозяйственные постройки и ямы цитадели // Новое в археологии Поволжья / Отв. ред. А.Х. Халиков. Казань: ИЯЛИ КФАН СССР, 1979. С. 62–99.
37. Хузин Ф.Ш. Булгарский город в X – начале XIII вв. Казань: Изд-во «Мастер Лайн», 2001. 480 с.
38. Хузин Ф.Ш. Ранние булгары и Волжская Булгария (VIII – началоXIII в.). Казань, 2006. 583 с.
39. Хузин Ф.Ш. О распространении ислама среди булгар (по археологическим источникам) // Проблемы археологии и истории Татарстана. Вып. 2 / отв. ред. Ф.Ш. Хузин. Казань: Изд-во МОиН РТ, 2010. С. 59–64.
40. Шарифуллин Р.Ф. Иранские параллели в архитектуре Волжской Булгарии домонгольского периода (по материалам Билярского городища) // Этнокультурные связи населения Урала и Поволжья с Сибирью, Средней Азией и Казахстаном в эпоху железа. Препринты док. и сообщ. Уфа: ИИЯЛ БФАН СССР, 1976. С. 50–51.
41. Якубовский А.Ю. К вопросу об исторической топографии Итиля и Болгар в IX и X веках // Советская археология. 1948. Т. X. С. 255–270.
42. Янина С.А. Новые данные о монетном чекане Волжской Болгарии X в. // Материалы и исследования по археологии СССР. № 111. (Тр. Куйбышев. археол. эксп. Т. IV) / Отв. ред. А.П. Смирнов. М.: Изд-во АН СССР, 1962. С. 179–204.

III. ФОЛЬКЛОР И ЛИТЕРАТУРА ТЮРКСКИХ НАРОДОВ

УДК 801.8

ОПИСАНИЕ РАБОТ АШУРАЛИ ЗАХИРИ

Абдурахмонова Олмосхон Илхомжон қизи
Кокандский государственный педагогический институт,
г. Коканд, Республика Узбекистан
e-mail: os0893@mail.ru

Аннотация. *В статье рассматриваются источники Ашурали Захири, одного из представителей джадидов, изданные в Казани.*

Ключевые слова: *Джадидское движение; школы новой системы" издательство; чтение; источник; типография.*

DESCRIPTION OF ASHURALI ZAKHIRI'S WORKS

Abdurakhmonova Olmoskhon Ilkhomjon qizi
Kokand State Pedagogical Institute, Kokand, Republic of Uzbekistan

Abstract. *The article discusses the sources of Ashurali Zahiri, one of the representatives of Jadid, published in Kazan.*

Keywords: *Jadid movement, schools of the new system, publishing, reading, source, typography.*

После обретения Узбекистаном независимости во всех сферах начались коренные изменения. В частности, восстановлены имена движения джадидов и его представителей. Историки, литературоведы, лингвисты, философы, юристы, искусствоведы и педагоги проявляют повышенный интерес к научному и литературному наследию джадидов. Наряду с представителями школы джадидов, такими как Махмудходжа Бехбуди, Абдурауф Фитрат, Мунавваркори Абдурашидхонов, Абдулла Авлони, Хамза Хакимзода Ниязи, изучалась также научная и творческая деятельность Ашурали Захири [1].

Ашурали Захири добился успехов в области литературы, текстологии и журналистики [2]. Некоторые из этих работ хранятся в «Кокандском музее великих ученых». Среди них учебник «Имло» (Правописание) для учащихся 3-х классов туркестанских школ, литографический экземпляр произведения Алишера Навои «Мухокамат ул-лугатайн» и «Русча-ўзбекча мукаммал луғат» (Русско-узбекский совершенный словарь). Ниже приводится описание этих работ, хранящихся в фондах «Кокандского музея великих ученых».

Источник 6723 — учебник для джадидских школ, подготовлен и издан редактором Бахромбеком Давлатом Шоюфом. В источник вошли: подготовленный в 1910 г. в типографии «Вакт» в Оренбурге сборник стихотворений Бахромбека Давлата Шоюфа "اشعرترجمان" (43 страницы),

рассказы на различные темы по воспитанию, начиная с «Басмала» (36 страниц), подготовленные к печати в Баку в 1915 г. учебные и педагогические рассказы "دلكشا" (52 страницы) Мир Абдулмуина Мир Абдулбоки оглы, подготовленный Ташкентским Туркестанским государственным издательством в 1920 г. сборник регулярных советов педиатра Ф. Ведаля уважаемым мамам по воспитанию детей раннего возраста, " بالا تربيه سى حقيده" (28 страниц), изданная в переработанном виде в 1920 г. электро-типографическим издательством «Миллят» в Казани книга под названием "قارتلق كۇنله رنده" (89 страниц), разделенная на три части римскими цифрами, подготовленная электро-типографическим издательством «Маориф» в Казани в 1918 г. брошюра М. Курбоналиева по географии "دنيا" (118 страниц), подготовленный Электро-типографическим издательством «Маориф» в Казани

в 1914 г. перевод М. В. Ускуф (дочери переводчика Хориса) “علم اشیا” о движении физических объектов (58 страниц), изданная в 1925 году в Ташкентском государственном издательстве Узбекистана типолитографическим способом книга Шорасула Зуннунова “تل قاعدالاری” (46 страниц), подготовленная в 1909 г. Казанским лито-типографическим издательством И. Н. Харитонова брошюра "اصول "حساب م" Якуба Джалили по счёту -арифметике (79 страниц), подготовленный сначала в Кокандском издательстве «Гайрат», затем в 1916 году в Казанском типолитографическом издательстве «Умид» учебник Ашурали Захири для учеников 3-класса начальной школы “املا” (38 страниц), и отпечатанный литографическим способом в Государственном издательстве Республики Туркестан свод правил “یازُو یوللاری” (30 страниц), были объединены в виде учебника. Книга была переписана черными чернилами письмом ‘насталик’ на фабричную бумагу. В некоторых частях использованы русские слова. Размеры: 14x22. Количество строк разное. Одна или две страницы остаются пустыми в конце каждой темы. Пагинация отсутствует. Книга обтянута плотным картоном. В верхней части обложки черный и желтый цвета сочетаются в технике «Эбру». Учебник хорошо сохранился. Среди них особое значение имеет “Имло” (Правописание) Ашурали Захири. Созданное для повышения грамотности учащихся начальных классов, это произведение является одним из ценнейших шедевров своего времени. Предисловие книги озаглавлено «Муаллифдин бир-икки сўз» (Несколько слов от автора). Предисловие занимает две страницы. В конце текста есть определенный узор, который также присутствует в конце раздела “Имло” рисоласининг таълим усули” (Методические приемы книги «Правописание») - узор с изображением листочка. Основная часть начинается на странице 4 традиционным заглавием «Бисмиллахир Рахманир Рахим». Работа состоит из трех частей, в конце которых также рассматривается правописание арабских и персидских слов.

Источник 87 содержит произведение Алишера Навои «Мухокамат ул-луғатайн», подготовленное к печати литературным критиком и каллиграфом Ашурали Захири, изданное в Коканде в типографии Вайнера литографическим способом в 1336/1917 гг. Переписано черными чернилами письмом насталик на фабричную бумагу. Вводная часть работы обозначена на странице 3 римскими цифрами. Каллиграф Ашурали Захири дает информацию об Алишере Навои. Основная часть начинается с «Басмала». К сожалению, произведение сохранено не в полном объеме. Закончено страницей 19 арабскими цифрами. Обложка книги отсутствует. Размеры: 13x23. Количество строк 18, 20. Пагинация не приведена. Произведение хорошо сохранено. Однако края бумаги были повреждены из-за износа. На полях страниц 5,6,13 переписаны слова, выпавшие из текста или не вместившиеся в текст [3].

«Текст работы содержит ошибки и вольные исправления. Однако при составлении сопоставительного текста следующего произведения «Мухокамат ул-лугатайн» текстологи А.Усманов и П.Шамсиев использовали это издание, как это было возможно. Текстологи, опираясь на Парижское издание (1841 г.), сравнили его со Стамбульским (1895 г.) и Кокандским (1917 г.) литографическими изданиями и попытались дать полную картину ошибок и пропусков. Различия в словах и предложениях отражаются в научном аппарате» [4].

Источник 929/1 содержит “Русча-ўзбекча мукаммал луғат” (русско-узбекский совершенный словарь) Ашурали Захири. Название источника не дает никакой информации о произведении. Из каталога «Кокандского музея великих ученых» выяснилось, что словарь написан Ашурали Захири. Об этом пишет Хайдарали Узоков в своей статье: «В 1925 году известный ученый первым из узбеков издал двухтомный «Русча-ўзбекча мукаммал луғот» (Русско-узбекский совершенный словарь). Можно с уверенностью сказать, что его словарь стал основой для современной узбекской лексикографии» [6]. Словарь, которы входит в состав этого источника, начинается на странице 65 (буквой «в») и заканчивается на странице 333 (буквой «н»). Книга переписана на обычную фабричную бумагу: русские слова написаны русским алфавитом, а узбекские слова – на староузбекском письме на основе арабского алфавита. Посередине переводного словаря проведена линия. Слова переписаны в две колонки. Размеры 15,5x25,5. Количество строк - 38. Страницы размечены арабскими цифрами.

В словаре никаких украшений нет, и он полностью соответствует правилам современных переводных словарей.

В настоящее время возрос интерес к творчеству разностороннего ученого и творческой личности Ашурали Захири. Поэтому углубленное изучение произведений ученого с точки зрения текстологического, лингвистического, литературно-педагогического мастерства является важной задачей. Вышеупомянутые источники являются лишь частью произведений Ашурали Захири. Следует собрать эти произведения и проанализировать. В то же время создание текстологических сопоставительных, научно-критических текстов научных работ этого ученого является одной из актуальнейших задач, стоящих перед учеными – специалистами в области источниковедения, текстологии и литературоведения.

Литература

1. Алишер Навоий Муҳокамат ул-луғатайн. – Т.: Гослитиздат, 1940.
2. Жалолов А. Ўзбек маърифатпарварлик адабиёти тараққиётида вақтли матбуотнинг ўрни. – Тошкент: Фан, 1993.
3. Mahmudov N. O‘zbek tilshunosligi taraqqiyoti // O‘zbek tili va adabiyoti - 2001. N:4. – B.7.
4. Tog‘ayev T.M. Ashurali Zohiriy va uning tilshunoslik merosi. Filol.fanlari nomzodi diss. – Toshkent, 2005.
5. Сулаймон А., Зохирий А. Адабиёт парчалари. – Тошкент, 1926.
6. Zohiriy A. Til va imlo masalasi// Qizil O‘zbekiston. 1929-yil 29-mart.
7. Сирожиддинов Ш. Адабий манбашунослик ва матншунослик. – Тошкент, 2018. – Б.50.
8. Узоқов Ҳ. Ашурали Зоҳирий // “Олтин водий” газетаси. – Фарғона, 1993.- 29 июнь.

УДК 2-335

ВЕЛИКИЙ МЫСЛИТЕЛЬ – АБАЙ КУНАНБАЕВ

Агаева Фируза Абдулла кызы
Кафедра тюркологии Бакинского государственного университета,
г. Баку, Азербайджан
e-mail: firuza.agayeva@mail.ru

Аннотация. *Абай Кунанбаев, просвещенный демократ XIX века, был одним из самых выдающихся личностей в истории казахского народа с его высоким интеллектом, способностями и талантом. Идя в ногу современем, он много сделал для того, чтобы нация осознавала себя, пытался защитить и сохранить язык развивала свою культуру, он пролил свет напуть будущих поколений. Общественно-политическая жизнь, жизнь людей, традиции казахского народа были основным направлением его творчества. Выдающиеся деятели казахской литературы и культуры высоко оценили поэта. Эти вопросы подробно рассматриваются в статье.*

Ключевые слова: *история; наука; народ; политика; сила; проблема; разум.*

GREAT THINKER–ABAI KUNANBAEV

Agayeva Firuza Abdulla qizi
Department of Turkology of Baku State University
Baku, Azerbaijan

Abstract. *Abay Kunanbayev, an enlightened democrat of the 19th century, was one of the most distinguished personalities in the history of the Kazakh people with his high intellect, ability and talent. He kept pace with the times and shed light on the path of future generations, who did much*

to make the nation self-aware, to protect and keep alive the language, and develop its culture. The main line of his work were the socio-political life, standards, morals, customs and traditions of the Kazakh people. Prominent figures of Kazakh literature and culture spoke highly of the poet. These issues are covered in detail in the article.

Keywords: *history; science; people; politics; power; problem; mind.*

Без понимания времени Абая, происходящих общественно-политических процессов того периода, нельзя понятки познать личность Абая. Абай личность, строившего мост через эпохи. Время создает человека, или человек - историю? Этот вопрос еще более актуализируется и включается в повестку общественного мнения тогда, когда речь идет о личностях, жизнь и деятельность которых не вмешаются в рамки своего времени, служат мостом между эпохами, когда говорим об их жизненном пути и добрых поступках, заслугах перед своим народом и всем человечеством. Речь идет о таких уникальных и счастливых людях, которых Бог создал не только для их родителей, но и возложил на них также ответственность и обязанность быть создателями истории. У казахского народа такая участь выпала на долю Абая – великого поэта, гуманиста и мыслителя Ибрагима Кунанбаева. Имя Абая, занимающего достойное место в духовном мире тюркских народов, дорого и азербайджанцам. Историческую значимость личности Абая коротко, в то же время во всем своем величии, так охарактеризовал общенациональный лидер азербайджанского народа Гейдар Алиев: «*Абай, его творчество принадлежат всему человечеству, всем народам. Естественно, для казахского народа это большое счастье, потому что у него есть такой выдающийся сын, ученый, просветитель, и он указал верный путь, ведущий его народ к счастью и процветанию. Вместе с тем, он принадлежит всему человечеству, в то же время азербайджанскому народу. Мы в Азербайджане высоко оцениваем значимость творчества Абая*» [1].

Абай был всесторонней личностью. Его заслуги перед родным народом весьма велики, а проделанные работы - глубоко содержательны. Почти все казахи охотно говорят о нем следующими определяющими словами: *великий поэт казахского народа, основоположник современного казахского письменного художественного языка, могущественный мастер художественного слова, композитор и просветитель-демократ, общественный деятель…* Этими словами с одинаковой гордостью пользуются и школьники, пишущие сочинение о творчестве Абая, и ученые, ведущие серьезные исследования в этом направлении, и политические деятели, выступающие с высоких трибун.

Абай вышел на общественно-политическую, культурную арену в сложный период истории художественного мышления. Создатель учебника единой и систематической истории литературы тюркских народов, видный наш ученый-литературовед, профессор Панах Халилов отмечал, что: «*Во второй половине XIX века одно из достояний казахской письменной литературы связано с его (Абая – Ф.А) именем… Классическая казахская литература, благодаря ему, приобрела общественно-политическое и философское содержание*» [2, с.3].

В казахском литературоведении Абай оценивается как личность, создавшая ренессанс в истории культуры своего народа. «*Стать личностью ренессанса, выбранной Богом, пришлось на долю Абая. Абай, пользуясь всем тем, что было создано до него, поднял казахскую нравственность в недостижимую высоту*» [3].

Российская империя – «тюрьма народов» - в середине XIX века имела свои интересы, планы, связанные с казахстанскими степями и жившими там в течение веков людьми. Российская империя, покоряя Среднюю Азию, с целью господствовать как можно на большей территории мира, проводила хищническую политику. Она была намерена бесконечно расширить свои границы к югу и востоку и для достижения этой захватнической цели не гнушалась обезличивать даже святые ценности туземных народов. Разлом и уничтожение исторически сложившихся национальных образов жизни и культурных систем в покоренных странах считались допустимой нормой для империи. И на населенных казахами территориях региона была создана управленческая система, раздробляющая этническое единство, и создающая благоприятные условия для проведения политики «разделяй и властвуй». В

казахских степях, тысячелетиями живших своими нравственными ценностями, был внедрен способ управления, который выражал интересы империи, разрушал основы исторически сложившихся культурных и моральных устоев. В начале казахские степи были раздроблены на несколько так называемых ханств, население и земли – разделены между этими ханствами в виде волостей и аулов по принципу принадлежности к тому или другому племени.

Вскоре и сами ханства, будучи включенными в состав губерний, были лишены политической и духовной самостоятельности. Люди, не сумевшие приспособиться к такому методу управления, постепенно превратились в скитальцев. Ханы были заменены более преданными империи местными правителями. Тем самым были уничтожены те традиционные отношения, которые обеспечивали единство и равенство народа, а на их месте была создана система управления «аул-волость-уезд-область». Все это накладывало свой отрицательный отпечаток в духовном состоянии народа, приводило к серьезным социальным и нравственным проблемам.

Самая нижняя ступень властной лестницы – аулы и волости – управлялась местными помещиками, которых называли «аткаминерами» («верхоконными»). А верхняя ступень – уезды и области – была занята военными чинами, выражавшими царскую волю (естественно, взамен полномочий и богатства в полученных землях). Время проходило, а казахский народ не мог смириться с этой системой управления, затруднялся идти в ногу со временем, отставал от него. К концу XIX века казахский народ, с одной стороны, был лишен возможности обеспечить национальную целостность, а с другой – терял даже свое родоплеменное единство. Между людьми, разделенными на отдельные племена, селились семена раздора и ненависти. По поручению империи казахские земли были раздроблены и включены в Сибирскую, Оренбургскую, Астраханскую и Туркистанскую губернии. Уезд Мангистау сначала находился в составе Кавказского наместничества, а затем был передан Прикаспийскому. Тем самым, исторически сложившееся своеобразное географическое и этническое единство казахского народа было разрушено и подвергнуто раздроблению. Такова была видимая сторона беспощадной колониальной политики Российской империи, направленной против казахского народа. Именно на этой почве постепенно изживались исторические традиции государственности народа, нарушались даже простейшие права истинных хозяев казахстанских степей. Колониальная политика не ограничивалась захватом земель, унижением народа. Она имела цель уничтожить национальное самосознание, свести счеты с языком, верой, культурой и нравственными ценностями казахского народа. В большинстве случаях колониальная политика России направлялась против древних, как сам народ, моральных устоев. Сознательно в психологию народа внедрялся «комплекс неполноценности», воспитывалась состояние униженности, стыда за свое «я». Для создания ненависти к своим истокам использовались самые подлые методы, формировалась мысль о том, что родная культура «низкокачественная», иная – «высококачественная», достойная подражания.

В XIX веке из среды казахов направлялись на учебу и привлекались к службе в армии «избранные», за этим опять-таки стояла обдуманная политика Российской империи, которая была направлена против мусульман. Для углубления политики русификации, нарушения демографической устойчивости, а при необходимости для сеяния семян вражды и напряжения в отношениях народов казахские степи превратились в место ссылки. В условиях бушующего насилия «чужой прибыл - беги местный», коренное население для избавления от окружающего хаоса, обратилось в безлюдную степь.

Плодородные земли, богатые территории передавались в пользование посторонних людей, назначенных властями. Для посторонних лиц, заселенных в казахских степях, Российская империя всячески создавала благоприятные условия. Для «развития окраин государства» выделялись немалые средства, которые расходовались на стимуляцию посторонних поселенцев. Политика улучшения условий жизни и просвещения казахского народа, даже тех, кто жил в самых окраинах царской России, велась не справедливо

Сложность и парадоксальная сторона вопроса заключалась в том, что по историческим реалиям для народов Средней Азии, в том числе казахского народа, быть вместе с Российской империей было с политической точки зрения, возможно, самым рациональным, даже и неизбежным предопределением. Возможность создать национальное государство для этого народа было недоступным. А с другой стороны, мусульманский восток во главе с Османской империей с политической и экономической точки зрения регрессировала, политическая география мира меняла свои границы. Это было исторической реалией. Для казахского народа или для народов со схожей судьбой такие реалии могли быть самым «приемлемым из всех плохих». Именно этими факторами может быть объяснена положительная реакция мыслителей и интеллигенции, думавших о благе своего народа. Возникшие новые исторические условия Российская империя пыталась обратить в свою выгоду, и для этого использовала все средства.

Казахский народ был отстранен от просвещения и образования. Уже к концу XIX века «борьба за выживание» («zindəganlıq cəngi», по выражению Гасан бека Зардаби) народов за более качественное будущее моральной и материальной жизни в политических и общественных, а также на культурных аренах открывала новые фронты борьбы. Эта общественно-политическая реальность в то время проявляла себя и в Азербайджане. Как писал Гасан бек Зардаби: «*Наша родина изменилась, мы встретили владельцев науки. Народы, борющиеся за выживание, вместе с нами теперь обращены к науке и образованию. Мы так же вовсю должны передаться науке, даже не победив в борьбе за выживание, станем в ровен с ними, ибо государство и благополучие перейдет в ихруки, и мы останемся побежденными в этой борьбе за выживание*» [4].

В отличие от Азербайджана, в Средней Азии и Казахстане Российская империя вела более острую, коварную и жестокую борьбу за укрепление своей власти. В начале XX века представительство казахов среди учащихся русских школ исчислялось несколькими процентами. А лица, привлеченные к учебе, получали образование или за свой счет, или за счет средств местных состоятельных людей. Империя пыталась не допустить казахский народ к новшествам, привнесенных ею в казахские степи.

Нужно признать, что результаты этой политики дали свой ядовитый плод. Культурная и общественная отсталость мусульманского народа вызывала большие противоречия. Эти противоречия проявлялись в сравнении мусульманской и христианской культур. Мусульманский народ, политически зависящий от Российской империи, с одной стороны отделялся от своего исторического корня, а с другой стороны подвергался национально-этнической и религиозной экспансии. Стоит отметить один факт. Еще в XIX веке Российская империя, владеющая совершенными научными центрами, давала мусульманским народам вымышленные имена, чем удаляла их от своих исторических корней. Например, азербайджанские тюрки Россией именовались «кавказские татары». Точно также вымышленными именами назывались среднеазиатские тюрки. Казахов называли «киргиз-казахами» и «киргиз кайсаками», киргизов «черными киргизами». Это в действительности являлось угнетением достоинства и чести наций.

Большинство народа мирилась с этим, но были его представители, которые призывали увековечить свою сущность и ценности. Как свет и чистый воздух обеспечивал жизнь всего бытия, точно также для продолжения жизни народа необходимы личности, обеспечивающие народ светом и чистым воздухом. Несмотря на лишения и мучения, оскорбление и давление, народ воспитывал личности, не забывавших своих корней, не терявших надежды на светлое и ясное будущее своего народа. Стремление отдельных личностей, которые выросли из народа, к образованию и знаниям проявляла себя как «исторический заказ». Даже в самые трудные моменты история рождает таких личностей, которые своей просветительской деятельностью создают историю и увековечивают себя.

В конце XIX века среди казахского народа выделяется такая личность как Абай. Было бы несправедливо рассматривать его появление как Божий дар, приятное совпадение, счастливый «шанс». Приход на арену истории Абая следует оценить как выражение

потенциала казахского народа в борьбе за выживание и будущее. Историческое назначение Абая заключалась в пробуждении и возвышении национального духа казахского народа, его веры в собственную духовную силу, в светлое будущее в стране и условиях господства колониальной тирании. Выдающийся представитель современной казахской литературы, великий поэт и общественный деятель Олжас Сулейменов сказал об Абае: «*Настоящий поэт должен чувствовать, что необходимо для спасения, выживания народа. И что ему навредить может. У нас таким поэтом был Абай*» [5].

Абай, спаситель своего народа, искал пути развития своего народа и видел, что этот путь пролегает через правильное восприятие условий нового мира, через просвещение, приобщение к культуре и изучение опыта развитых народов и обществ. Абай, как и его современник Мирза Алекпер Сабир, считал, что «с веком, который заставляет нас говорит», с этой эпохой можно говорить только на его собственном языке. Абай хорошо знал, что война с Российской империей не имеет смысла и перспективы для казахского народа. И поэтому для того, чтоб получить свои права от Российской империи, народ должен знать свои права, суметь выжить в переполохе истории.

Абай пережил в своей судьбе все сложности и противоречия эпохи. Его отец Кунанбай был авторитетным человеком, мог высказывать свои мысли и среде местного населения, и перед царскими чиновниками. Кунанбай хорошо знал цену прошлого – потерянных ценностей, и в то же время верно оценивал суровую правду действительности. Один из европейских путешественников, дорога которого пролегала через казахские степи, назвал его за мудрость, острый ум и находчивость «Цицероном степей». Кунанбай, ясно понимавший веление времени, учил сына и в медресе, и в русской школе: он делал это для того, чтоб вырастить сына как гражданина, имеющего возможности повлиять на судьбу своего народа. В его творческой судьбе соединились две культуры – Восточная и, посредством русского языка, Западная (в некоторых источниках имеются ссылки на то, что Абай с детства ходил в русскую школу по причине неприязни к религиозной школе. Даже есть предположения, что он ходил в русскую школу без разрешения отца, наперекор ему. Но в последнее время в научно-массовых книгах, изданных в Казахстане и посвященных творчеству Абая, отмечается, что он получил русское образование вместе с образованием в медресе по желанию отца: наличие русского образования создавали новые возможности для выдвижения на высшие должности).

Мухтар Ауэзов, имеющий великие заслуги по распространению творчества Абая в мире, говорил, что «*три великих источника питают своими соками творчество мудрого поэта. Один из них — древнеказахская культура, запечатленная в письменных памятниках прошлого, созданных самим народом в процессе глубокого и тесного общения с поэтическим наследием родного народа, Абай сумел впитать все лучшее и ценное из шито клада, обогатить свою поэзию. Другой источник — это лучшие образцы восточной культуры: таджикская, азербайджанская классическая поэзия. Это обращение к культуре соседних Народов, которые мы наблюдаем с начала XIX века, было, несомненно, положительным явлением для казахской культуры.*

Третий источник — это русская, а через нее и мировая культура. Для эпохи Абая самое обращение к этому источнику — главным образом к наследию великих русских классиков, до него совершенно не известных казахскому народу, — явилось фактом огромного прогрессивного значения. Это двигало вперед казахскую культуру того времени и было залогом будущего се расцвета.

Исключительная самобытность, большой талант Абая сказывались в том, что, обратившись к упомянутым трем источникам, он не исказил своего таланта ни фальшью, ни подражательностью. Абай, как художник большого дыхания, органически впитывает в себя новую культуру. Однако при этом он сохраняет полностью свою яркую индивидуальность художника и мыслителя» [2].

Конечно, согласится с некоторыми высказываниями Мухтара Ауэзова очень трудно. Во-первых, говоря об азербайджанской и таджикской литературе как о литературе «соседних

народов», он исходил из советского идеологического требования, «внутренней цензуры». В действительности рассмотрение казахской литературы до XIX века в отрыве от тюркского контекста не является оправданным.

История казахской литературы и литературного языка, рассмотренная в одном контексте с литературами других народов, может дать более рациональные результаты. Нужно отметить, что, когда речь идет об исторических корнях казахской литературы рассматривать «влияние» азербайджанской или узбекской литературы как фактор «соседства» научно выглядит односторонне. В то же время, верно подмечено, что в формировании творчества Абая особую роль играли мусульманская и тюркская культура.

История является полем борьбы старого и нового. На этой арене иногда позиция старого более устойчивая, новое имеет необходимость в защите. А иногда новое становится беспощадной к старому, приходится защищать старое. Абаю, хорошо понимающему место старого и нового, пришлось окунуться в водоворот исторических процессов, беспощадной войны старого и нового. Он попытался создать равновесие между племенными традициями, характерными для своего народа, и абсолютным колониальным режимом, жил с надеждой борьбы за права своего угнетенного народа. Абай не было революционером, призывающим к политическим переменам, он был человеком слова и идеологии. Поэтому он выбрал творчество как метод рациональной борьбы и последние двадцать лет жизни посвятил художественному творчеству, деятельности на пути просветительства народа.

Абай превратил созданный экспромтом фольклор своего народа в реализм. Он расширил тему, возможности вмешательства в жизнь, обогатил полную своеобразной историей и традициями казахскую художественную мысль, новшествами из традиций Востока и русской литературы. Именно его творчеством литература превратилась в зеркало, в котором отразилась история народа, пережившего большие сотрясения в перепутьях времени. Народ видел в этом зеркале прямое - прямым, кривое - кривым.

Абай также считается создателем казахского литературного языка. Сегодня наследие Абая признается духовным богатством казахского народа, и это богатство находит должную оценку.

Абай - личность, которая внесла новые качества в нравственность казахского народа. Свобода и стремление к свободе тюркского духа, пролетающего над казахскими степями, утонченность Восточной культуры, тонкая гармония сочетались в нем с глубокой интеллектуальностью. В его поэзии нашли свое отражение рациональности русской литературы. Его стихотворения стали новым явлением в истории казахской литературы: борясь со временем, Абай взял на себя идеал перемен реальных течений времени.

Литература

1. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin böyük Qazax şairi Abay Kunanbayevin 150 illik yubileyində iştirak edən dövlət başçılarının və nümayəndə heyətləri rəhbərlərinin şərəfinə rəsmi qəbulda nitqi “Azərbaycan” qəzeti , 11 avqust 1995-ci il.
2. Ауэзов М., Кунанбаев А. Предисловие книгу А. Кунанбаева «Избранное стихотворения, поэмы, Слова-назидания». М., 1981
3. Muxtar Qul Məhəmməd.Dünyanı söz idarə edir,-“Körpü jurnalı , 2008, №1.
4. “ Əkinçi ” qəzeti, 20 sentyabr 1875.
5. Сыдыкназаров М., Сыдыкназарова Д. Парадигмы духа и типология содержательных корреляций, www.nich.tarmpi.kz/n.../2/13_syidyiknazarov_m_syidyiknazarova_d.doc
6. XəlilovP. Dan ulduzu, -“Abay. Şeirlər və poemalar ” kitabına müqəddimə, Bakı,1970.

УДК 821.0.

ИСТОРИЧЕСКИЕ СОБЫТИЯ В ТАТАРСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ XX ВЕКА
XX ЙӨЗ ТАТАР ӘДӘБИЯТЫНДА ТАРИХИ ВАКЫЙГАЛАР

Антонова Диана Анатольевна
Даутов Гумар Фильгизович
Елабужский институт Казанского федерального университета,
г. Елабуга, Татарстан, Российская Федерация
e-mail: dianka.antonova.2017@mail.ru; dautovgumar@mail.ru

Аннотация. *Первая половина XX века – период богатый историческими событиями. С первых лет XX века в России стали набирать обороты, революционные движения. В этой статье мы знакомимся с такими романами, как «Наши дни», «Глубокие корни», «Дочь степи», написанными в этом году. Анализируем также произведения таких людей, как Шамиль Усманов, Кави Наджми, созданные в эти годы.*

Ключевые слова: *революционные обороты; гражданская война; Октябрьская революция; историко-биографический роман.*

HISTORICAL EVENTS IN TATAR LITERATURE OF THE TWENTIETH CENTURY

Antonova Diana Anatolyevna
Dautov Gumar Filgizovich
Elabuga Institute of Kazan (Volga Region) Federal University,
Elabuga, Tatarstan, Russia

Abstract. *The first half of the XX century is a period rich in historical events. From the first years of the XX century, revolutionary movements began to gain momentum in Russia. In this article we get acquainted with such novels as "Our Days", "Deep Roots", "Daughter of the Steppe", written this year. We also analyze the works of such people as Shamil Usmanov, Kavi Najmi, created during these years.*

Keywords: *revolutionary revolutions; civil War; October Revolution, historical and biographical novel.*

XX йөзнең беренче яртысы тарихи вакыйгаларга бай чор. XX гасырның беренче елларыннан ук Русиядә инкыйлаби хәрәкәтләр, күтәрелешләр көчәя башлый. Моның сәбәбе: халыкның яшәп килүче самодержавие патша строе белән килешмәве, тормышта феодал, крепостной калдыклары булуы, чиновникларның башбаштаклыгы, халыкны изеп тотуы. Халык изелүгә чыдый алмыйча хокуксызлыкка нәфрәтен белдереп төрле хәрәкәтләрдә катнаша башлый. Халыкта демократик тәртип урнаштыру, демократия төзү максатка әверелә. 1905 елгы инкыйлабның төп үзенчәлеге дә шунда – халыкларны милли азатлык хәрәкәтенә күтәрү. 1905-1907 елгы инкыйлабтан соң илдә сүз иреге игълан ителә, татарлар яшәгән төбәкләрдә вакытлы матбугат барлыкка килә. Аерым язучыларның китаплары бастырып чыгарыла. Иң күп тираж белән Гаяз Исхакый, Габдулла Тукай китаплары чыга. XX йөз башында татар әдәбияты тиз арада үсеп китә. Төрле әдәби юнәлешләр, стильләр, иҗат методлары барлыкка килә. Идея-тематик яктан да әдәбият нык дәрәҗәдә киңәя. Төп темаларның берсе булып – милләт һәм дин проблемасы күтәрелә.

Галимҗан Ибраһимов татар совет әдәбиятында беренчеләрдән, инкыйлаб, гражданнар сугышы вакыйгаларын, егерменче еллар башында авылда һәм шәһәрдә җәелгән кискен сыйнфый көрәш *картиналарын («Тирән тамырлар» романында, 1926)* [1, б. 595] калку итеп сурәтли. Галимҗан Ибраһимовның иҗат колачы милли кысаларда гына чикләнеп калмый, ул инкыйлабка кадәрге чор казакъ тормышының социаль һәм ыруглык каршылыкларын искиткеч

тирән һәм тәэсирле итеп ачкан *«Казакъ кызы» (1923) романын иҗат итә* [2, б. 611], әүвәлрәк язылган *«Татар хатыныниләр күрми»* повесте белән *«Безнең көннәр»* романының яңа вариантларын бирә. *“Безнең көннәр”* романы басылып чыгу татар әдәбиятында зур вакыйга була.

“Безнең көннәр” романында гражданнар сугышы, инкыйлаб еллары сурәтләнә. Төп геройлар Булат, Гәрәй, Гриша, Давыт – революционерлар. Алар – якты киләчәк, бөтен җирдә тигезлек өчен көрәшүчеләр. Алар якты бәхетле тормыш власть патша кулыннан, гади халык – эшчеләр, крестьяннар кулына күчкәч башланачагына чын күңелдән ышаналар. *“Безнең көннәр”* романында вакыйгалар шәһәр җирлегендә барса, *“Тирән тамырлар”*да авыл җирлегендә. *“Тирән тамырлар”* романында яңа тема – илне социалистик үзгәртеп кору темасы күтәрелә. Роман ревком рәисе Фәхринең үле гәүдәсен табудан башлана. *“Безнең көннәр”*дә тискәре герой булып Кадыйр бай сурәтләнсә, *“Тирән тамырлар”* да Вәли бай образы бирелә. Ике әсәрдә дә тискәре геройлар булып башкалардан финанс яктан яхшы тәэмин ителгән кешеләр тора. Кадыйр бай мәдрәсә тотып шәкертләр укытса, мәчеткә сәдакалар биреп тора, Вәли бай – авыл хуҗалыгы белән шөгыльләнеп авыл халкын эшле итә. Әсәр ахырында ике герой да үтерелә. Бу романнарда социализмга ирешүнең нинди юллар белән барганы, күпме корбаннар китергәне ачык чагылыш тапкан. Галимҗан Ибраһимов бу әсәрләрендә шул чорда булган инкыйлаби рухны бүгенге чор кешеләренә дә җиткерә.

“Казакъ кызы” романында Галимҗан Ибраһимов иҗтимагый-сәяси темаларны көнкүреш белән тыгыз бәйләнештә бирә. Әсәрдә барган вакыйгалар XIX гасыр ахырына – XX гасыр башына карый. Бу вакытта казах далаларының Россия белән кушылу процессы бара. Киң далада җир өчен, власть өчен ыруглар арасында тарткалаш китә. Галимҗан Ибраһимов казакъ хатын-кызларының тормышын, аларның җәмгыятьтә, илдә тоткан урынын бәян итеп менә шушы борчулы, тынгысыз тормыш белән бергә үрелдереп барган. Әсәрнең төп героинясы – казакъ кызы Карлыгач-Сылу образы аша казакъ хатын-кызларының гына түгел, мөселман хатын-кызларының да иреккә, хөрриятькә тартылган күңелләре тасвирланган. Язучы халык тормышының эченә үтеп кереп, шул чорда казах далаларында яшәүчеләрнең социаль проблемаларын ачып сала ала.

Октябрь инкыйлабы сәяси, икътисади һәм иҗтимагый тормышка да, шул исәптән әдәбият-сәнгать өлкәсенә дә үзгәрешләр алып килә. Корал ярдәмендә хакимиятне яулап алган большевикларга да хакимиятне саклап калырга да кирәк була, шуңа күрә алар агитация һәм пропагандага зур игътибар бирәләр, шул максатлардан сүз сәнгатенә дә кискен таләпләр куела. Ягъни, икенче төрле әйткәндә, әдипләргә нәрсә язарга һәм ничек язарга дигән күрсәткечләр бирелә һәм алар үтәлмәгән очракта язучының әсәрләре дөнья күрми, үзе исә әдәбият мәйданыннан читләштерелә.

Совет матбугаты үзенең беренче адымнарын күренекле әдипләрне матбугат эшенә тарту белән башлап җибәрә. Гражданнар сугышы елларындагы әдәбиятның төп үзенчәлекләренең берсе – компартиянең әдипләрне, публицистларны милли матбугат тирәсенә туплавы. Большевистик рухлы татар гәҗитләре Россиянең татарлар яшәгән күп кенә төбәкләрендә чыгып киләләр. Гражданнар сугышы елларында фронт гәҗитләре оештырыла. Шушы чорда әдәбиятта Шамил Усманов, Кәрим Тинчурин һ.б беренче әсәрләре басылып чыга.

Шамил Усманов – әдәбият мәйданына турыдан-туры гражданнар сугышы эченнән, совет власте өчен үз-үзен аямыйча көрәшкән кызыл гаскәр арасыннан күтәрелеп чыккан язучыларның берсе. Аның тәүге иҗат тәҗрибәләреннән булган *«Канлы көннәрдә»* һәм *«Беренче адым»* драмалары сугышның иң кызган чорында – 1919 елда языла һәм кульъязма хәлендә фронт сәхнәләрендә уйналып йөри. Шамил Усманов 1923-1935 еллар арасында үзенең зур әсәре, аның иҗат юлын билгели торган – *«Легион юлы» («Тургай далаларында»)* исемле дилогиясе өстендә эшли. Реаль тарихи фактларга нигезләнгән бу повестенда автор төрле милләт вәкилләреннән оешкан интернациональ кызыл гаскәр легионының гражданнар сугышы чорында ак казакларга каршы алып барган героик көрәш юлын сурәтли һәм шул киеренке, драматик шартларда инкыйлаби массаның корыч ихтыяры, бердәмлеге формалашуын җанлы картиналар һәм үзенчәлекле кеше характерлары аша күрсәтә. Әсәрдә

яхшы коралланган дошман белән авыр көрәш алып баручы интарнациональ легионның көндәлек тормыш-көнкүрешләре сурәтләнә. *“Легион юлы”* – автобиографик әсәр. Ул авторның истәлекләреннән, легион хәрәкәт иткән юлда булган вакыйгалардан тора. Автор әсәрне үз исеме – легион командиры исеменнән сөйли. Романда көрәш һәм көрәшкә булган мөнәсәбәт күрсәтелә. Геройлар авторны күбрәк солдат буларак кызыксындыра, ул аларның шәхси билгеләренә әллә ни игътибар бирми.

Егерменче елларда Кави Нәҗми зур активлык белән әдәби иҗат эшенә керешә. Гражданнар сугышы аша социализмга килүен, яңа тормыш төзи башлавын реалистик картиналар һәм образлар аша сурәтләгән *«Яр буенда учаклар» (1928), «Якты сукмак» (1929), «Крошлы яңгыр» (1930)* повестьлары белән ул шул чор татар совет язучыларының алдынгы сафына баса. Сугыштан соң, 1948 елда, Кави Нәҗми үзенең озак һәм күп көч салып эшләгән төп әсәрен – *«Язгы җилләр»* исемле тарихи-революцион романын тәмамлый. *«Язгы җилләр»* – зур тарихи вакыйгаларны эченә алган күп геройлы һәм күп планлы әсәр. Әдип анда татар халкының инкыйлаби үзгәрешләр чорындагы тарихи юлын, татар эшчеләренең сыйнфый аңы уянуын һәм башка халыкларның пролетариаты белән бергә самодержавиегә каршы инкыйлаби көрәш мәйданына аяк басуын һәм җиңүгә ирешүен җанлы итеп тасвирлый. Шунысын искәртү зарур, 20-30 еллар татар әдәбиятында үткәннәр белән кызыксыну арта. Моны М.Галәүнең “Болганчык еллар”, “Мөһәҗҗирләр”, Ш.Усмановның “Легион юлы”, А.Шамовның “Днепр буенда”, “Бер мәхәббәт турында” әсәрләрендә күрергә мөмкин. Әйтелгән мисалларда чагылыш тапкан татар тарихи революцион прозасында, әлбәттә, алгы планга сыйнфый көрәш чыгарыла. Бу хәл гомумсовет әдәбиятына хас булып тора.

Бу чорда иҗат ителгән тарихи-революцион әсәрләрнең үзәгендә, кагыйдә буларак, конкрет-тарихи шәхес түгел, ә уйлап чыгарылган герой тора, аның язмышы тарихи яшәеш һәм чор вакыйгалары аша чагылдырыла. Сюжет сызыгын тарихилык белән кушып алып бару аерым бер схема аша башкарыла. Г.Ибраһимов төн биргән “тормышның төбеннән күтәрелгән” кешене күрсәтү өчен, геройлар тормышы авылда башланса да, тора бара, сәяси вәзгыять дулкыннары белән алар зур шәһәрләргә күчереләләр.

Язучыларның бердәм союзы оештырылу әдәбиятның тагын да үсеп китүенә зур этәргеч булды. Төрле әдәби органнарда социологик идеяны фаш иткән күп кенә хезмәтләр басылып чыга башлый. Утызынчы еллар әдәбияты илдәге социалистик төзелешкә актив катнаша. Ул һәртөрле изелүләргә дучар булган кешеләрне үзенең герое итеп ала, аның уңай сыфатларын гына күрсәтеп тасвирлый. Прозада заман темасы алга чыга. *Галимҗан Ибраһимовның “Безнең көннәр”*нең яңа басмасы, *Шәриф Камалның “Матур туганда”* романы моның ачык мисалы.

Узган гасырның 60 елларында “Хрущев җепшеклеге” исеме белән тарихка кергән, беркадәр демократия урын алган чор әдәбият-сәнгать өлкәсенә беркадәр уңай йогынты ясый. Әмма җитмешенче еллар башында партия йогынтысы янә көчәя һәм ил тормышында “торгынлык” исеме алган вакыт башлана. Ләкин, 60 еллардагы иркенлек, хакыйкатьне төемлау һәм язу ләззәте әдипләрне калдырмый. Шушы башлангыч һәм тарихчыларның яңа ачышлары белән рухланган Н.Фәттах һәм М.Хәбибуллин үткәннәргә мөрәҗәгать итәләр. 1972 елда Н.Фәттахның “Ител суы ака торур” романы дөнья күрә. Әлеге әсәр Х.Әшрәфҗанов тарафыннан “Ител суы ака торур”ның нәшер ителүе татар тарихи романының үсеш тарихында яңа дәвер башлану турында хәбәр итә” дип бәяләнә.

1994 елда әдипнең тагын да колачлырак әсәре “Сызгыра торган уклар” дилогиясе дөнья күрә. Гаять зур тырышлык һәм фидакарьлек белән язылган бу әсәр татар әдәбиятында зур вакыйга буларак кабул ителә.

1980 еллар уртасыннан башланган сәяси, иҗтимагый үзгәрешләр татар әдәбиятына яңа рух өрә. 1984 елда “Кубрат хан” романы белән яңа сәхифә ачып җибәргән М.Хәбибуллин, демократик үзгәрешләрнең шифалы йогынтысы астында бер-бер артлы “Илчегә үлем юк” (1989), “Сөембикә ханбикә һәм Иван Грозный” (1992), “Хан оныгы Хансөяр” (1994) кебек әсәрләрен чыгара.

1960 – 1980 еллар татар прозасында үткәндәге күренекле тарихи шәхесләргә багышланган әсәрләр дә әһәмиятле урын алып торалар. *Атилла Расихның “Ямашев”*

трилогиясе, Габдрахман Әпсәләмовның "Күк күкрәр" романнарында тарихи шәхесне гәүдәләндерүгә авторлар үз чорлары таләпләреннән чыгып күрсәтәләр. Атилла Расих трилогиясендә Хөсәен Ямашевның инкыйлаби эшчәнлеген чагылдыру белән беррәттән автор XX йөз башындагы татар җәмгыятенә һәм үзәк герой яшәешенең шәхси ягына да игътибар итә. Нәтиҗәдә әсәрдә ул вакыттагы шактый катлаулы татар дөньясы картинасы һәм Хөсәен Ямашевның каршылыклы яшәеше күзаллана.

Йомгаклап, шуны әйтергә кирәк, хәзерге әдәбиятта чынбарлыкка карашның тирәнәюе авторларның иҗат индивидуальлеге киңәюгә китерде. Әдипләр әсәрләрдә сурәтләнгән чорны масштаблырак һәм тулы канлырак итеп күрсәтүгәирешәләр. Роман – прозаның аеруча катлаулы һәм кыен төре, язучыдан зур осталык, масштаблы фикер, искиткеч куәт һәм дәрт сорый торган төре. Ул – заманның үзәгеннән, тормышның магистраль юлыннан бара торган жанр. Ә соңгы ун-унбиш ел әдәбиятына килгәндә роман жанры тагын да акивлаша төште, моны Р.Сверигин сүзләре белән дәлилләргә була: *«Әдәбиятыбызның казанышы дип саналырдай байтак әсәрләр иҗат ителде. Шуңа күрә, әдәбият ярлыланды, саекты дияргә җирлек юк. Матур, тирән мәгънәле әсәрләрнең бүген дә язылып һәм басылып торган көне. Тик соңгы вакытта күрә-күрсәтә белү ягы гына шактый кыенлашты»* [3, б. 78].

Әдәбият

1. Ибраһимов Г. Тирән тамырлар / Г. Ибраһимов. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1956. – 595 б.
2. Ибраһимов Г. Казак кызы: роман, хикәя / Г. Ибраһимов. – Казан : Татар. кит. нәшр., 1957. – 680 б.
3. Сверигин Р. Хәзерге татар совет прозасының кайбер әдәби-стиль үзенчәлекләре турында. – Кит.: Татар әдәбияты мәсьәләләре. 6-җыентык Казан: 1974. – 51-78 б.

УДК 821.512.145

ЛИТЕРАТУРНО-ЭСТЕТИЧЕСКАЯ ЦЕЛОСТНОСТЬ ПОВЕСТЕЙ Р. МУХАММАДИЕВА
Р. МӨХӘММӘДИЕВ ПОВЕСТЬЛАРЫНЫҢ ӘДӘБИ-ЭСТЕТИК БӨТЕНЛЕГЕ

Габидуллина Фарида Имамутдиновна
Елабужский институт Казанского (Приволжского) Федерального университета,
г. Елабуга, Татарстан, Российская Федерация
e-mail: farida-vip@mail.ru

Аннотация. *В статье анализируются повести Рината Мухаммадиева. Он – один из авторов, внесших большой вклад в развитие татарской литературы конца XX – начала XXI века. В данной статье выявляются особенности творчества писателя, проблемно-тематическое своеобразие его повестей, роль символов, художественных деталей. Особое внимание уделяется авторской трактовке проблем современной жизни, способов создания образов.*

Ключевые слова: *литература; Р.Мухаммадиев; проза; повесть; проблема; идея.*

LITERARY AND AESTHETIC INTEGRITY OF R. MUKHAMMADIEV'S NOVELS

Gabidullina Farida Imamutdinovna
Elabuga Institute of the Kazan (Volga region) Federal University,
Elabuga, Tatarstan, Russia.

Abstract. *The article analyzes the stories of Rinat Mukhammadiev, one of the authors who made a great contribution to the development of Tatar literature of the late XX – early XXI century. The features of the writer's creativity, the problem-thematic originality of the stories, the role of symbols, artistic details are revealed. Special attention is paid to the author's interpretation of the problems of modern life, ways of creating images.*
Keywords: *literature; R. Mukhammadiev; prose; novel; problem; idea.*

Татар прозасына классик әдәбият традицияләрен дәвам итеп килеп кергән Ринат Мөхәммәдиев үзгәртеп корулар дәверендә җәмгыятьтәге авыру гадәтләрне, сыйфатларны, совет идеологиясе алып килгән коллык психологиясен, милли-әхлакый нигезләрнең җимерелүен аяусыз тасвирлаган әсәрләре белән киң танылу ала. Иҗтимагый-сәяси үткен проблемаларны милли мәнфәгатьләр ноктасыннан яктырта алган повесть-романнары XX-XXI гасырлар чиге татар прозасында лаеклы урын били. Татарстанның Г.Тукай исемендәге дәүләт премиясе лауреаты Ринат Сафа улы Мөхәммәдиев күп санлы әдәби иҗаттагы уңышлары белән бергә, Р. Мөхәммәдиев актив җәмәгать һәм сәясәт эшлеклесе буларак та киң танылa.

Р. Мөхәммәдиев сүз сәнгатенә әдәби тәнкыйть өлкәсеннән килә. Фәнни әзерлеге, дөнья әдәбиятын яхшы белүе, сүзгә талымлыгы һәм бай тормыш тәҗрибәсе эзсез калмый – беренче әсәрләре үк әдәби җәмәгатьчелекнең игътибарын җәлеп итә, тәнкыйть тарафыннан уңай бәяләнә. Балаларга атап язылган «Яңа елга күчтәнәч» (1979) китабыннан соң дөнья күргән «Беренче умырзая» (1985) җыентыгына туплап бирелгән повестьлары татар әдәбиятына хискә бай, оста күзәтүче, сүз-сурәтнең бай төсмерләренә ия язучы килүен хәбәр итә. «Беренче умырзая» (1982) повесте, утыз яше тулып узган әдипнең күләмле тәүге әсәре булуга карамастан, татар әдәбиятының казанышы дип бәяләнә. «Каләм әһелләренең шундыйлары була, алар беренче әсәрләре белән үк җитлеккән язучы икәнлекләрен раслыйлар, ягъни вакытларын өйрәнчеклек чорына сарыф итеп тормыйлар. Р. Мөхәммәдиевкә килгәндә, ул әдәбияттагы өлгерү чорын әдәби тәнкыйть һәм әдәбият белеме белән шөгыльләнү чорында кичерде»[1, б. 6], – дип яза бу хакта Ф. Галимуллин.

«Беренче умырзая» – татар авылы, аның эчкерсез яшьләренә, гаҗәеп табигатенә дан җырлау кебек тә, татар авылларындагы үзгәрешләрне күреп борчылу, чаң сугу буларак та, яшьлек, мәхәббәт, хыянәт кебек интим-лирик кичерешләрне психологик тегәллек белән сурәтләгән әсәр рәвешендә дә укыла, аңлашыла. Әдип мөрәҗәгать иткән тема, әдип сурәтләгән дөнья – яңа түгел. 1960 елларда формалашкан «авыл прозасы» агымы вәкилләре авыл һәм шәһәр арасында яткан упкынны сурәтләү; хөкүмәтнең авылга карата алып барылган сәясәтен тәнкыйтьләү; милли кыйммәтләрне эзләп авылга мөрәҗәгать итү; тирә-як табигатьне саклауны ассызыклау; традицион авыл тормышының юкка чыга баруына нисбәтле күңелләрендә туган моңсулыкны укучыларга җиткерүдә чирканчык алалар һәм бу өлкәдә уңышка ирешәләр. Р. Мөхәммәдиев повестенда да авыл, татарларның электән килгән таянычы, туендыручысы һәм илһамчысы буларак, кадерле мирас югарылыгына күтәрелә. Мәктәп укучысы, 17 яшен тутырып килүче Рәхимҗан яңа тормыш коручы, авыл чишмәләрен күмеп буа ясарга омтылучы баш инженерлардан акыллырак, рухи бөтен шәхес булып күз алдына баса. Язучыга герое тормышын, язмышын хәлиткеч мизгелдә тасвирлау мөһим: Рәхимҗан, башка яшьтәшләре кебек үк, сайлау алдына куела. Бу сайлау я авыл, я шәһәр файдасына карата башкарылырга тиеш. Бабасы Төхфәт тәрбиясенең шифалы йогынтысын тоеп үскән егетне бик күп сораулар борчый: «сабый чакта ук «зиһенле бала, үскәч калага китәр, укып зур нәчәлник булыр», дип сөйделәр аны. Укырга йөри башлагач, инде үзенең күңелендә сәяхәтче булу, инженер яисә очучы булу хыяллары бер-бер артлы уяна торды. Әтисе: «Геолог булырсың, улым, табигатьне, сәяхәтне бик яратасың», – дия килде. (...) Физика укытучысы авиация институтына барырга киңәш итте, химия укытучысы: «Киләчәк химиклар кулында», – диде. Әдәбият дәресләрендә аларны шигырь язарга, шагыйрь булырга димләделәр, чит тел укытучысы – төрле илләргә тәрҗемәче булып йөрү турындагы татлы хыялларга нигез салды. (...) Ләкин, әлегәчә, Рәхимҗанның һичкем авызыннан авылда калырга, иген игәргә» [5, б. 208] дигән сүз ишеткәне булмады.

Авылның шифалы сулы чишмәләренә, шаулап иген үскән басуларына карап, Рәхимҗан үзен дә, укучыны да авылның яшәеш чыганагы икәненә инандыра. Шул ук вакытта укучы күз алдына яшәеш фәлсәфәсе заманга яраклашкан, Рәхимҗанныкына каршы килгән образлар галереясы да килеп баса. Баш инженер, проект та төзеп тормыйча, авыл туфрагын бульдозерлар белән изәргә, чишмәләрне су астында калдырырга, меңъяшәр иманнәрне тамыры белән йолкытырга риза: тизрәк һәм очсызрак кына булсын. Авыл хатыннары инде чишмәдән су алып кайту түгел, колонкадан да алырга иренә башлаганнар. Уяусызлык, гамьсезлек, табигатькә һәм авылга битарафлык аркасында Нурлы Алан матурлыгы су астында кала яза. Бәхеткә, фаҗигагә юл куелмый.

Чишмәләр тарихы, авылның үткәне, бүгенгесе, киләчәге турындагы бәянын язучы мәхәббәт сюжеты белән үреп бирә. Әсәрдә яшьләр күңелендә бөреләнгән беренче мәхәббәт хисләреннән алып, язмыш сынауларында адашып, үзләренә яисә бер-берсенә хыянәт иткән кыз-егетләр тормышы укучы күңелендә дә төрле истәлек-хатирәләрне яңарта, мәхәббәт һәм нәфрәт, матурлык һәм ямьсезлек, гаилә һәм тормыш турында җитди уйлануларга алып килә.

Язучының «Беренче умырзая» повестенда авыл хронотобы башкарган мөһим вазифа алдагы әсәрләрендә дә күзәтелә. «Ак кыялар турында хыял» (1984) повестенда Нурлы Алан авылы, бер яктан, гаҗәеп табигате, матурлыгы белән әсир итә, икенче яктан, әсәрнең беренче битләрендә үк авылдагы гореф-гадәтләргә, көнитеш үзенчәлекләренә кергән үзгәрешләр укучыны сискәндереп җибәрә. Җырлый-җырлый эшләргә, җырлый-җырлый ял итәргә күнеккән, бәйрәмнәре дә җыр белән бизәлгән татар халкы традициясе биредә көтелмәгәнчә дәвам иттерелә:

Аракы – арыш мае,

Эч әле, карышма әле, – дип сыйлый туй кунакларын Хуҗа абзый.

Аракыны, виноны

Бик яратам мин аны [5, б. 221], – дип җавап кайтаралар канәгать кунаклар.

Туй гөрләгән йорттагы ата кешенең исеме Хуҗа булу һәм аның кулындагы шешә авторның кисәтүе, символ төсендә кабул ителә. Әсәрнең беренче битендә шешә кеше кулында булса, ахырга битләрдә кеше шешәнең колына әверелүе ассызыклана: «Греклар төзегән пирамиданңны да, Сөембикә манарыңны да бәреп ега ул безнең шешә! Пирамидалар җансыз катып калган диләр. Ә Сөембикәсе бөтенләй авышып бара анда. Ә безнең шешәләр менә чылтырап тора. (...) Шешә – безнең нигез, егетләр» [5, б. 224]. Шул рәвешле, язучының үткен сатирасы – экзистенциаль сарказмга әверелә.

«Ак хыялар турында хыял» – авылның рухи нигез баганалары юкка чыгу, аның деградациясе турындагы әсәр генә түгел. Бу аның әһәмиятле беренче катламы гына. Микәй һәм аның ак кыялар турындагы хыялы белән автор икенче катламны – фәлсәфи катламны хасил итә, әмма ул эзоп теленә хас киная, яшерен мәгънәгә төренгән. Микәй – табигатьнең баш бирмәс, риясыз җанлы баласы, бар авылны сокландыручы. Матурлыгы белән бергә, ныклы ихтыярлы, баш бирмәс холкы белән аерылып тора. Әмма әсәр дәвамында ул инде бөтенләй башка сурәттә тасвирлана. Башта – тәмәке, аннары – аракы эчәргә күнеккән кәҗә хыялын да, горурлыгын да оныта, аның бар теләгәне – тәмәке суыру, аракы дигән зәһәр сыеклыкны эчү. Болар аны һәлакәткә китерә дә. Әмма чокыр төбендәге физик үлемнән алда ук Микәй инде рухи яктан да юкка чыккан була.

Микәй – асылда, кол халәтенә китерелгән җан иясе. Әлеге аллегорик һәм символик образ аша әдип, бер яктан, чит җирдә җан иясенең чын бәхетне таба алмавын искәртсә, икенче яктан, бөтен тереклек дөньясына янаган куркыныч турында кисәтә. Әлеге аяныч хәленә үз теләге белән төшми, аның упкынга тәгәрәү мизгелен әкрен-әкрен ул ышанган кешеләр якынайта, биек тау-кыялар турындагы хыялның чокыр төбе белән тәмамлануына төп сәбәпче дә алар. «Автор биредә җисмән тауларны гына түгел, бәлки халкыбызның элек-электән үзен башка кавемнәрдән ким-хур сизмичә, киресенчә, дәүләтчелеген тәэмин итүдә бик күпләр хыяллана да алмаган биеклекләргә ирешеп гомер кичергәнен дә искәртә» [1, б. 6]. Шул рәвешле әсәрдә яуларда баш бирмәгән, көчләп чукындыру сәясәтенә карамастан, иманын саклап кала алган, репрессияләрдә күпме асыл затларын югалтып та үзе югалмаган татар милләтенең үз теләге,

ихтыяры белән упкынга тәгәрәвенең сәбәпләре, шуңа юл куйган, шуны хуплаган идеология ачып күрсәтелә. Сурәтләнгән материалны белеп язуы, сюжет-композиция бөтенлеге, образ-характерлар эшләнеше, символлар, әдәби детальләр аша яшәешнең четерекле якларын ачу осталыгы белән әлеге повесть киң яңгыраш ала.

«Истәлек өчен – Гыйлемханга» (1985) повестенда язучы капиталистик мөнәсәбәтләрнең авыл җирлегенә дә үтеп керә башлавын күрсәтә. Әсәрдә 40 ел буе шахтада эшләп, ниһаять, туган авылына кайткан Гыйлемхан гаять бай күңелле шәхес итеп күз алдына бастырыла. Аңа каршы китереп бригадир Нәҗип сурәтләнә. Бу ике кешенең һәрберсенең яшәү фәлсәфәсе, үз карашы һәм ул карашның асылын аңлатучы «йөзлеге» бар: Гыйлемханның тәрәзә йөзлекләре – авыл халкына матурлык бирүче, ямь өстәүче булса, Нәҗип йөзлекнең кыштырдый торганын гына белә, ул, гомумән, матурлык төшенчәсе белән таныш түгел: «кешенекеннән ким түгелме? Түгел! Нәмә кирәк тагы...» [4, б. 328] дигән принцип белән яши ул.

Гыйлемханның күңелен Нәҗип генә түгел, Дәү апасының балалары Гөлчирә белән Гөлсинә дә яралый. Авылда үсеп кеше булган, аннары, заман шаукымына ияреп, кайсы Бохарага, кайсы Кемеревога китеп барган, хәтере югалган мондый образлар Ә. Еникинең «Әйтелмәгән васыять», А. Гыйләҗевнең «Җомга көн, кич белән» әсәрләрендә дә сурәтләнә. Билгеле булганча, совет җәмгыятен кору хәтерне җимерүгә нигезләнеп башкарылды, хәтерне юкка чыгару яңа якты киләчәк төзү өчен төп шарт буларак ассызыкланды. Элекке мәдәният, тарих, гореф-гадәтләр җимерелүгә, юкка чыгарылуга дучар ителделәр. Мондый шартларда тәрбияләнгән шәхес туган авылын да, ата-анасын да бик тиз онытырга сәләтле. Шунысы үзенчәлекле: А. Гыйләҗевнең Бибинуры да, Р. Мөхәммәдиев әсәрендәге Дәү апа да балаларын гаепләп чыкмыйлар, аларны яклау өчен йөз сәбәп табалар. Әмма Гыйлемхан авызыннан әдип укучысы алдына җитди сораулар куя: «Үзләрен карынында йөртеп, тәрбияләп үстергән газиз ананы оныткан ул хатыннарны ничек җир күтәрә? Мөгаен, алар үзләре дә ана яисә күптән әби булырга өлгергәннәрдер. Үчти-үчти итеп оныкларын сөя, тәрбияли, аларны әхлакка өйрәтә торганнардыр. Дистә еллар дәвамында газиз анага кош теледәй хат язып сала белмәгән балалардан нинди тәрбия?... Ул сабыйлар кем булып үсәр икән?!» [4, б. 332].

Р. Мөхәммәдиев әсәрләренең нигезен үзе күргән-белгәннәр тәшкил итә. Аңа исә, язучы һәм редактор, сәясәтче һәм депутат, иҗтимагый һәм мәдәни эшлекле буларак дөньяны күп гизәргә туры килә. Болар әдипкә бай тормыш тәҗрибәсе бирә, әдәби материал булып та хезмәт итә. Язучы тормышында һәм ил күләмендә әһәмиятле вакыйгалар – 1991 елгы август, 1993 елгы сентябрь-октябрь вакыйгалары. 1993 елның 3-4 октябрендә Югары Совет тарафдарларының Мәскәү мэриясе бинасын алуы. Моңа җавап рәвешендә Б.Н. Ельцин Мәскәүдә гадәттән тыш хәл игълан итә һәм Ак йортны штурм белән басып алырга әмер бирә. Канлы переворот нәтиҗәсендә илдә буржуаз хакимият урнаша. «Утлы таба өстендә» (1995) документаль әсәрендә әнә шул көннәр сурәтләнә. Әлеге әсәр, бер яктан, Россия тарихының кан исе килеп торган, әмма әдәбиятта, бигрәк тә татар әдәбиятында бөтенләй диярлек яктыртылмаган сәхифәләренең укучыга шуның җанлы шаһите булган язучы тарафыннан тасвирлануы белән игътибарга лаек булса, икенче яктан, «Татарстан – суверен дәүләт. Чит ил парламентын саклап ятмасаң, синә, татар язучысына эш беткән идемени» дип гаеп тагучыларга җавап буларак, «Татарстанның бәйсезлеге тарафындамын. Әмма Россиядә демократия һәм кеше хокуклары сакланмый икән, бу хәл Татарстанга да турыдан-туры тискәре йогынты ясаячак»[3, б. 109], дип яңгырый.

Үзе дә шушы канкойгыч вакыйгалар үзәгендә булган язучыны сәяси уеннар вакытында гади кешеләрнең күпләп кырылуы, имгәтелүе инде беркайчан да тынгылыкта калдырмый. Балалар бакчасыннан кайтканда, мәйданда кешеләр җыелганны күреп тамаша кылырга килгән нәниләрнең тормышы куркыныч астында калуы, Таҗикстандагы афәттән Россиягә качкан һәм балалары белән палаткалар саклап ирен көтеп торган хатынның тынсыз гәүдәсе, әле мәктәпкә дә йөри башламаган сабыйның иясез калган зәңгәр яулыгы сурәтләре, ОМОНнарның мәйданда калган әби-бабайларны, үлгән яки имгәтелгән гәүдәләрне эт үләксәсен ташлаган кебек КамАЗ машиналарына ыргытулары күренеше иҗтимагый-сәяси вазгыятьнең чагылышына әйләнә.

Әдипнең үз әсәрләрендә тормыш чынбарлыгына тугры калуы, вакыйгаларны җанлы итеп күз алдына бастыруы, мавыктыргыч сюжеты, укучыны рухи киеренкелектә тоту осталыгы һәм чор образын тәшкил итүче геройлары белән киң җәмәгатьчелектә яклау таба, күпсанлы тиражлар белән төрле телләрдә басылып чыга.

Күргәнебезчә, Р. Мөхәммәдиев әдәби иҗатның повесть жанрында да үзен иркен хис итә, дөресрәге, аның кечкенә әсәрләргә сыймаган уй-фикерләре нәкъ менә повесть жанрында чагылыш таба. Төрле елларда язылган повестьлары үткен сюжеты, композицион төгәллеге, автор позициясенең ачыклыгы белән аерылып тора. Аның әсәрләренә фикер тыгызлыгы хас, иркен рәвештә диалог һәм монолог төрләрен файдалана, вакыйгаларда төрле әдәби катламнарны үзара ялгап, үреп, повесть геройларын эш-гамәлләренә бәйле психологик яктан ача. Болар укучыга эстетик һәм эмоциональ тәэсирне арттыру мөмкинлеге бирә. Әдип чынбарлык вакыйгалары аша реализмга йөз тотса да, романтик сурәтлелектән һич тә баш тартмый.

Шулай итеп, Р. Мөхәммәдиев үз повестьлары аша укучы белән җитди әңгәмә алып бара, яшәешнең төрле якларын сурәтләп, әхлакый һәм фәлсәфи-эстетик нәтиҗәләр ясауга китерә. Аһәңле тел белән, һәр сүзнең тәмен белеп язылган әсәрләрендә метафора булып килгән күренешләр, ачкыч сүзләр, символлар аша үткәннең һәм бүгенгенең гыйбрәтле хәлләрен, шуларда хәрәкәт итүче тарихи шәхесләрне, замандаш геройларны күз алдына бастыра.

Әдәбият

1. Галимуллин Ф. Якутлар табыладыр вакыт белән / Үз кешеләр: хикәяләр һәм повестьлар. – М.: Голос-Пресс, 2011. – 240 б.
2. Мөхәммәдиев Р. Юлда булу хәерле...: хикәяләр, повестьлар . – Казан: Татар. кит.нәшр., 2018. – 161 б.
3. Мөхәммәдиев Р. Утлы таба өстендә (баштан кичкән фаҗига). – Казан: Татар. кит. нәшр., 1996. – 109 б.
4. Мөхәммәдиев Р. Истәлек өчен – Гыйлемханга . – М.: Голос-Пресс, 2011. – 332 б.
5. Мөхәммәдиев Р. Үз кешеләр: хикәяләр һәм повестьлар. – М.: Голос-Пресс, 2011. – 367 б.

УДК 821.512.145

ИСТОРИЧЕСКОЕ И ЭСТЕТИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ РОМАНА «СЮЮМБИКЕ» РАБИТА БАТУЛЛЫ «СӨЕМБИКӘ» РОМАНЫНЫҢ ТАРИХИ ҺӘМ ЭСТЕТИК ӘҺӘМИЯТЕ (РАБИТ БАТУЛЛА ИҖАТЫ)

Ганиева Айгуль Фирдинатовна
Институт языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова
Академии наук Республики Татарстан,
г. Казань, Татарстан, Российская Федерация
e-mail: aygulgani@mail.ru

Аннотация. *Сююмбике является не только исторической личностью, она стала национальным образом-символом верности своему народу. Для освещения в литературе исторической личности от писателей требуются как художественное мастерство, так и знание конкретных исторических фактов. В статье исследуется роман Рабита Батуллы «Сююмбике». Автор определяет его историческую и эстетическую значимость в целях пробуждения в читателе национального самосознания.*

Ключевые слова: *Сююмбике; Рабит Батулла; историческая личность; образ; герой; национальное самосознание.*

HISTORICAL AND AESTHETIC SIGNIFICANCE OF THE NOVEL «SYUYUMBIKE» BY RABIT BATULLA

Ganieva Aygul Firdinatovna
G. Ibragimov Institute of Language, Literature and Art of the Tatarstan Academy of Sciences, Kazan, Tatarstan, Russia

Abstract. *Syuyumbike is not only a historical figure, she has become a national image-a symbol of loyalty to his people. For coverage in literature historical personality from writers are required as artistic prowess, so and knowledge concrete historical facts. The article examines the novel "Syuyumbike"by Rabit Batulla. The author defines its historical and aesthetic significance in order to awaken national consciousness in the reader.*

Keywords: *Syuyumbike; Rabit Batulla; historical personality; image; hero; national consciousness.*

Сөембикә образы татар халкы өчен аерым әһәмияткә ия. Ул халык аңында милләт һәм дәүләтчелек төшенчәләре белән бәйле формалашкан. Ханбикәгә карата мәхәббәт һәм хөрмәт хисенең гасырлар буе саклануы язмышы тарихыбызның җәрәхәтле чорына туры килү белән бәйле. Сөембикә фаҗигасе – ул татар милләтенең фаҗигасе. Ватанны югалту кайгысын, гомерлек ачы язмышка дучар ителәчәк халыкның хәсрәтен бөтен тирәнлегендә тойган иҗатчы гына Сөембикә образын сурәтләүгә алына ала.

Шундый милли җанлы язучыларның берсе Рабит Батулла үз әсәрләрендә укучыда милли аң уятуны максат итеп куя. Ул моның өчен иҗатының баштагы чорында күбрәк фольклорга, төрле кинаягә корылган метафорик вакыйгаларга, символларга мөрәҗәгать итеп язса, алга таба Сөембикә, Габдулла Тукай, Кәрим һәм Заһидә Тинчуриннар, Кәбир Бәкер кебек күренекле, затлы шәхесләрнең тормыш юлларын, халык язмышында тоткан урыннарын сурәтләү аша ирешергә омтыла. Бу, бер яктан, язучының «тарихны шәхесләр тудыра» дигән гыйбарәгә ышануыннан, икенче яктан, милли үзаң тәрбияләүдә һәм саклауда конкрет шәхес образының үтемлерәк тәэсир итүен аңлаудан килә.

Совет чорында Казан ханлыгына бәйле вакыйгаларны әдәбиятта яктырту иң четерекле мәсьәләләрнең берсе булып торды. Күп еллар буе яшерелеп килгән темага алынып, халык күңелендә сакланган Сөембикә образын сурәтләү язучыдан тәвәккәллек таләп итә. Батулла «Сөембикә» (1992) романын боларны аңлап, үзендә зур җаваплылык тоеп яза, Һ. Атласи, М. Худяков кебек тарихчыларның хезмәтләрен файдалана, архивларда утыра, М. Госманов, Ә. Кәримуллин, А. Фәтхи, Р. Фәхретдиновлар кебек галимнәр белән киңәшә.

Әсәр Сөембикәнең туганнан алып соңгы көннәренә кадәрге бөтен тормышын иңли. Шулай да аны бер ханбикә турында гына дип булмый. Ул Казан ханлыгының соңгы дәверендәге иҗтимагый-сәяси вазгыятьне көнкүреш вакыйгалары белән үреп биреп, тулы бер картина хасил итә. Батулланың алда язылачак тарихи әсәрләренә нигез итеп алынган төп дүрт принцип «Сөембикә» романында ачык күренә. Алар: тарихилык, борынгы язма әдәбият традицияләренә таяну, фольклорга мөрәҗәгать һәм язучы фантазиясе. Авторның уңышы тарихи фактларга хилафлык китермичә, халык күңелендә яшәгән образны тормышчан тере героиня итеп бирә алуында.

Әсәрнең беренче яртысында романтика өстенлек итә. Туу, үсү, үсмерлек, яшьлек чорларында Сөембикә гади, әмма гадәтилектән өстенрәк итеп сурәтләнә. Башка әсәрләрендә геройның тышкы кыяфәтенә, портретка саран Батулла Сөембикәне гаять чибәр итеп тасвирлый. Ул акыллы, укымышлы, кыю, уңган, мәрхәмәтле дә. Сөембикәнең ахирәтләре белән ир-егетләр киеме киеп сугыш серләренә өйрәнүе, далада гаделлек урнаштырып йөрүе, төшендә күргән Ирәмбагны эзләп Һиндстанга сәфәр чыгуы, анда зирәк һәм шәфкатьле Бабур патша һәм аның улы Хумаюн белән очрашуы, бәхет кошы Хомайның күләгәсе Сөем тутайның йөзенә төшүе – болар барысы да көнчыгыш традицияләре нигезендә язылган мифологик

сюжет элементлары. Алар героиняның гадәттән тышлыгын ассызыклау өчен кирәк. Әлеге мифологик мотивлар әсәрнең жанрын «кыйсса» дип аталуын аклый.

Әсәрнең икенче яртысында героиняның ханбикәлек чоры башлана һәм реалистик сурәтләү алгы планга чыга. Сөембикә булдыксыз Җан Галине ир итеп кенә түгел, хан итеп тота, акылы, зирәклеге белән иренең абруен күтәрә. Ә инде Сафа Гәрәй ханга кияүгә чыккач, Сөембикәнең чын мәгънәсендә бәхете ачыла. Батулла аларның һәр яктан пар килүләренә басым ясый: «Сафа Гәрәй хан олпат ир, күп яуларда катнашкан, күп җиңүләр яулаган бөек баһадир иде. Эш башласа, җене белән эшләр, кылыч алса җене белән орышыр, күңел ачса, чыны белән бәйрәм ясар» [1, б. 247]. Язучы Сафа Гәрәйнең Казан ханлыгы тарихында әһәмиятле урын тотуын тарихи вакыйгалар, кылган эш-гамәлләре, холык-фигыле белән дәлилли. А. Гыйләҗев: «Мондый хан безгә бүген дә бик кирәк иде, Казан ханлыгының бөеклеген тәшкил иткән ил агасы, юлбашчы образы безгә бигрәк тә яшь буынны ватанпәрвәрлек рухында тәрбияләгәндә җитешми иде. [...] Батулла Сөембикә ханбикә белән янәшә Сафа Гәрәй ханга да һәйкәл куйды» [2]. дип язуы белән хаклы.

Әсәрдә үсмер чорыннан алып соңгы көннәренә кадәр яктыртылган Кошчак олан образы бирелә. Сөембикә белән аның мөнәсәбәтләре турында тарихи язмаларда бернинди дәлил булмаса да, рус әдәбиятында аларга пычрак аткан әсәрләр очрый. (Тулырак мәгълүматны И. Рәмиева хезмәтеннән укырга мөмкин) [3]. Батулла укучы күңелендә бернинди шиккә урын калдырмаслык итеп Кошчакны Сафа Гәрәй ханга, ватанына һәм диненә тугрылыклы, соңгы тамчы канына кадәр көрәшкән саф күңелле, аек акыллы, батыр йөрәкле сугышчы итеп тасвирлый. Казан өстенә яу килгән иң дәһшәтле авыр көннәрдә дә ул Сөембикәнең таянычы була.

Романда кабатланып килгән символик образлар бар. Алар әсәрнең тәэсир көчен арттыруга һәм мәгънә тирәнәйтүгә ярдәм итәләр. Шунысы кызык, алар тормышның капма-каршылыклардан торуын искәртү өчен, күрәсең, антиподлары белән килә: Каракош һәм Хомай кошы, Ирәмбаг һәм Сугыш кыры. Иң тәэсирле һәм уңышлы символик образлар – Каракош һәм утта янмас кыз Гайшә бәгим көе. Каракош, бер яктан, геройларны һәрвакыт сагалап торучы үләксә козгыны – баскынчы кавем булса, икенче яктан, котылгысыз ачы язмышыбыз, кара тәкъдир булып аңлашыла. Гайшә бәгим көе исә – тарихи хәтер. Романның башлам өлешендә, Батулла Болгар дәүләтенең ханнары турында мәгълүматлар биреп үтә. Соңгы хан булып тарихка кереп калган Габдулла хан турындагы бүлектә язучы болгарларның җиңелмәс рухлы горур халык булуы турында яза. Явыз Аксак Тимер бөтен илне хәрабә хәленә китерсә дә, тез чүктерә алмый аларны. Габдулла ханның сөекле кызы Гайшә бәгим янган ташпулат эченнән исән чыга һәм, Тимерханга шарт куеп, өч ир туганын азат иттерә. Батырлык һәм горурлык үрнәгенә әйләнгән бу җырчы кызның көе, гасырлар аша үтеп, Казан ханлыгы кешеләренең күңелендә дә сихри моң булып яшәвен дәвам итә. Барысында да түгел, билгеле. Нәкъ менә үз тамырларын белгән, илен сөйгән, таза рухлы Таргын мирза токымының соңгы оланы Кошчак, шагыйрь Мөхәммәдьяр, аның сеңлесе – Саягөл, Сөембикә кебекләрне тетрәндерә ул көй. Шулай итеп, әсәрнең буеннан-буена лейтмотив булып «яңгырап» торган «Янмас кыз» көе үткәнне яңартып торучы тарихи хәтер образында гәүдәләнеш ала.

Батулла милләт фаҗигасенең сәбәпләре турында уйлана. Бердәмлек булмау, төрле фирка-партияләрнең икейөзлеге, бәкләрнең үз мәнфәгатьләрен генә кайгырткан мәкерле уеннары Казан ханлыгын җимерүгә китергән төп сәбәпләр итеп күрсәтелә. Язучы сәясәтне дә, идарә системасын да, сугыш стратегияләрен дә белеп, аңлап яза. Казан алынуның соңгы көннәре елъязма рәвешендә тәкъдим ителү тарихи вакыйгаларны кинокартина сыман тергезергә ярдәм итә. Халыкның соңгы тамчы канына кадәр көрәшүе, Сөембикәнең илне бирмәскә тырышып бәргәләнүләре, яуга каршы үзе кузгалуы тетрәндерерлек сурәтләрдә бирелә, Казанның бик авырлык белән алынуын күрсәтә. Язучының шәһәр күренешен географик яссылыкта укучы күз алдына бастыру өчен борынгы атамаларны файдалануы бик уңышлы чыккан. Тарихи сүзләрне, архаизмнарны һәрвакыт яратып кулланучы әдип «Сөембикә» романында тагы да иркенрәк эш итә. Ул иске татар телендә кулланышта булып та, инде онытылган сүз-кәлимәләрне урынын туры китереп, мәгънәсе аңлашылырлык итеп

файдалана, үз неологизмнарын җайлы гына урнаштыра. Мәкальләр, гыйбрәтле тәгъбирләрне куллану әсәрдәге тарихи башлангычны калкыта, укучыны үзе сурәтләгән дәвергә алып кереп китә. Юлчатыр (палата), этраман (ялланган гаскәр), тез йөгенү (реверанс), үлчә, ганимәт (трофей), поскын (засада) кебек сүзләр әсәрне бизәп кенә калмый, телебезне үстерә һәм баета да.

Мөхәммәт Мирза язганча, «Сөембикә образын моңарчы яшәгән һәм яшәячәк буыннар алдында гүзәллекнең һәм батырлыкның, тугрылыкның һәм каһарманлыкның символы дәрәҗәсенә күтәреп иҗат итүе автор Р. Батулланың да зур батырлыгы, аның үзенең дә яңа биеклеге һәм мәртәбәсе!» [4].

Җыеп әйткәндә, Батулла борынгы тамырларны барлап, тарихтагы данлы, шанлы сәхифәләрне торгызып, укучыда горурлык, миллият хисен калкуландыра һәм, киресенчә, сызлану-сыкраулары аша үкенечле вакыйгаларны хәтердә яңартып, киләчәккә сабак бирә, Сөембикә образының татар тормышында рухи тоткан урынын, тарихи әһәмиятен ача.

Әдәбият

1. Батулла. Сөембикә: Кыйсса. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1992. – 415 б.
2. Гыйләҗев А. Әсәр чын бәясен көтә... // Татарстан хәбәрләре. – 1995. – 5 апрель.
3. Рәмиева И.Р. Рус, татар, төрек әдәбиятларында ханбикә Сөембикә образы. – Казан, 2009. – 244 б.
4. Мирза М. Тәнкыйтьчегә тел ачкычы... // Ватаным Татарстан. – 1995. – 24 март.

УДК 82.02/.09

ИЗОБРАЖЕННЫЙ МИР В РАССКАЗАХ ИЛЬСИЯР ИКСАНОВОЙ ИЛСӨЯР ИКСАНОВА ХИКӘЯЛӘРЕНДӘ СУРӘТЛӘНГӘН ДӨНЬЯ

Габдуллина Гульнур Рустемовна
Гайнуллина Гульфия Расилевна
Казанский (Приволжский) федеральный университет,
г. Казань, Татарстан, Российская Федерация
e-mail:gulfiarasilevna@mail.ru

Аннотация. *В статье рассматривается изображенный мир в рассказах Ильсияр Иксановой, проблематика произведений писательницы. Делается вывод о том, что высокохудожественный мир поэтессы и писательницы современности обогащен символами, насыщен психологизмом. В рассказах ставятся злободневные общественно-философские проблемы.*

Ключевые слова: *проза; рассказ; изображенный мир; проблематика.*

THE PICTURED WORLD IN THE STORIES OF ILSIYAR IKSANOVA

Gabdullina Gulnur Rustemovna
Gainullina Gulfiya Rasilevna
Kazan (Volga Region) Federal University, Kazan,
Tatarstan, Russian Federation

Abstract. *The article deals with the depicted world in the stories of Ilsiyar Iksanova, the problems of the writer's works. It is concluded that the highly artistic world of the poetess and writing of modern times is enriched with symbols, saturated with psychologism. The stories pose topical socio-philosophical problems.*

Keywords: *prose; story; depicted world; problematics.*

Хәзерге татар прозасын концептуаль якын килеп өйрәнүче әдәбият галиме Д.Заһидуллина фикеренчә, соңгы елларда “хикәя прозадагы үзгәрешләргә сизгер, яңарыш һәм үсеш кичерүче жанр булып кала. Заман хикәясендә татар әдәбияты өчен традицион алымнарның – психологизм, фәлсәфи гомумиләштерүләргә алып килү, эмоциональлек, символлар теле белән эшләүнең яңа мөмкинлекләре барлана” [1, б. 141].

И. Иксанова соңгы елларда каләмен эпик төрдә чарлап, татар прозасын матур лирик хикәя үрнәкләре белән баетты. Әдибәнең хикәяләре соңгы ике дистә елда төрле матбугат битләрендә даими басыла килде. Илсөяр Иксанованың күп кенә хикәяләрдә иҗтимагый проблемалар шәхескә, фәлсәфәгә, андагы үзгәрешләргә караган кеше проблемасы, фәлсәфи проблемалар белән бер үремтәдә калкытыла. “Болытлар артында кояш бар” (2014) хикәясендә кешеләр арасында ихлас мөнәсәбәтләр турында сүз бара, ярату турында әйтергә кирәклек турындагы фикерне фәлсәфи гомумиләштерүләр аша җиткерә. Язучы проблеманы үзгә яссылыкта күрә. Кешеләр бер-берсенә җылы сүз әйтүдән, ярату хисен ачык белдерүдән ераклаша баралар икән. Әнвәрнең күңел халәтендәге бушлыкның да сәбәбе шуның белән бәйле: “Әнвәр хисе күңеленнән ташып торганда да “яратам” сүзен җиңел гел әйтә алмый. Ул хис ничектер сүзсез генә аңлашылырга тиеш кебек. Әллә нәкъ менә шул гап-гади сүзләрне вакытында, урынында әйтә белмәү аркасында тормышы шундый чуалчык булып чыктымы соң Әнвәрнең?” [2, б. 141]. Авылга җылы эзләп айткан Әнвәрне, чынлап та, апасының җылысы каршы ала. Әнвәрнең күңелендә балачак хатирәләре яңара. Еллар үткәч тә, этисенең хыянәте аның күңелне тырнап тора. Тик Әнвәр аны аңлауга килә: “Әтисен ул бик соң гына, аны югалтып шактый еллар үткәч, тормышның әйтеп аңлатып булмаслык борылмаларында үзе дә шактый абынганнан соң гына аңлады” [2, б. 61].

Әнвәрнең сөйгән кызы Венераны югалтуы, хатыны Мөршидәнең башкага кияүгә китүе бер сәбәпкә – “яратуын җиткерә белмәүгә” тоташа. Автор проблеманы көчәйтеп бирү максатыннан хәдистән алынган сүзләрне китерә: “кемне дә булса яратсаң, аңа яратуыңны әйтергә кирәк, яратуыңны әйтми калу гөнаһ, диелгән иде анда. Әнвәрнең гөнаһлары күп икән шул. әнисе, әтисе. Апасы, Венера, Мөршидә, кызы..” [2, б. 65].Димәк, автор карашы гап-гади проблеманың чишелеше кебек укыла. Ихлас мөнәсәбәтләрнең нигезендә ачыклык, бер-береңә карата җылы, игътибарлы булу ята икән.

“Телефон” хикәясендә дә Дилбәр-Дамир арасында аңлашу җитмәү иң кадерле кешеләрне бәяләмәү аркасында килеп чыга, дигән караш җиткерелә.

И.Иксанова хикәяләре арасында новелла жанрына тартымнары да бар. Шулардан берсе – “Песи” хикәясендә песинең кичерешләре тергезелә. Авыру песинең хикәяләве кебек башланган новелла әнисенең песигә карата битарафлыгын, хәтта вәхшилеген күреп үскән кыз сөйләве һәм газабы кебек дәвам иттерелә. Ярату, наздан мәхрүм бала кешеләр арасында үзенә җандаш тапмый, ялгыз ана булырга җыена. Шул рәвешле, И.Иксанова кешеләр арасындагы мөнәсәбәтләр моделенең бала кечкенә вакытта ук формалашып, киләчәк тормышына йогынтысы турындагы сүзне кузгата һәм бик күп башка хикәяләрендә кабатлый.

Бу урында И.Иксанованың балалар өчен язылган лирик-моңсу хикәяләренә тукталу тиеш. “Күбәләк” хикәясе матур әкият дип тамгалана. Айсылу исемле нәни кыз белән күбәләкнең дуслашуы, бергә уйнаулары лирик рухта бәян ителә. Кыш көне дә күбәләк юкка чыкмый, күбәләк карның нәфислеге шул шакта сөйли, ди хикәяләүче. Әкияттә куелган проблема – баланың учында эрегән кар образы аша бирелә. Күбәләген югалтканга борчылган кызга әнисе болай җавап бирә: “Син югалтмадың. Син таптың. Сиңа бүген уналты яшь тулды. Учыңа кара. Ул – тормыш тамчысы. Анда күбәләк канатларының балкышы да, диңгезләрнең тирәнлеге дә, чишмәләрнең моңы да, бу дөньяның гаме дә бар!” [2, б. 142]. Димәк, күбәләк турындагы могҗиза кызның гомер юлына маяк булып тора.

“Юл” (2000) хикәясендә ана булу теләге белән бәйле әрнү хисен ең тирәнлеге бәян ителә. Берәүләр баласыннан баш тартып, соңрак әрни, икенчеләр исә бала алып кайта алмаганга газап утында яна.

Хикәянең төп герое Ләйлә. Аның теләге гадиләрдән-гади – туган көнендә әнисен сөендерәсе, яраткан йомшак уенчыгын бүләк итәсе килә. Ләйлә тарихы гаҗәеп кызыклы.

Автор ана булу турындагы фикерне җиткерү өчен өч образны янәшәлектә тасвирлый. Ләйлә – Рәхиләнең кызы, тик ул аны яшь чагында балалар тудыру йортында калдырып чыккан, шуңа гомере буе үкенеп яши. Нәсимә исә – Ләйләнең үги әнисе, ләкин Ләйлә үзе моның хакында белми. Чаһра усал, ачы телле авыл хатыны. Бала кайгысы аның да башыннан узганлыктан, усал һәм дорфа. Әлеге өч хатын дә Ләйләгә мөнәсәбәтле, өчесен дә бала кайгысы бәйләп тора. Кешеләрең тупаслыгы, дорфа-ямьсез мөнәсәбәттә булу җылы, наз җитмәүгә, яратудан баш тартуга барып тоташа, ди автор. Әнисе яратып үстергән кызның күңеле чиста: "Көз кояшы тәрәзә аша шундыен да кыздыра, әйтерсең җәйге чиллә. Җылы, якты, рәхәт! Җәйдән дә яктырак көз бу. Сап-сары кырлар, сап-сары урманнар.. чынлап та, алтын көз! Алтын көз – ялкын көз! Әнисенең туган көне" [2, б. 107]. Пейзаж ярдәмендә автор Ләйләнең күңел халәтен күрсәтә. Аңа рәхәт, күңелле, тәрәзә артында кояш елмая. Ләкин шул ук көз Ләйләнең янында утыручы Рәхиләнең күңелендә бөтенләй башка тойгылар уята: "Моңсу. Үзәк өзгеч моңсу. Күзләрне камаштырган сап-сары көз – сары сагыш... мәңге үтмәс сагыш!" [2, б. 107]. Нәкъ менә шундый көзнең бер көнендә ул нарасыен бала табу йортында калдырып чыга, шуңа да көз Рәхиләдә сары сагыш, үкенү хисләре белән бәйле. Димәк, автор карашынча, тормыш-яшәешнең ничек дәвам итүе ихлас хисләргә тугры булып калу белән бәйле икән. Шуңа күрә Ләйләнең көзе белән Рәхиләнең көзе янәшә куела.

Кеше тормышы, аның хисләре белән бәйле юл символы үткәннәр белән хәзергене тоташтыручы күпер мәгънәсен ала. Әлеге символ әсәрне каймалый, әсәр ахырында автор позициясен белдергән уйланулар белән тәмамлана: "Тик аның кайда тукталасын беләү дә белми. Һәм Юл үзе дә моңардан бихәбәр. Тагын күпмегә сузылыр, нинди киртәләрне үтәр язмышның бу сикәлтәле юлы..." [2, б. 110]. "Ләйлә дә, Рәхилә дә, Гөлчаһра да бер үк кеше турында уйланып барсалар да, аларның уйлары кисешми, һәркайсы үз юлында ага иде" [2, б. 110].

"Сүнгән елмаю" хикәсендә дә күтәрелгән проблемалар замана өчен гаҗәеп актуаль. Автор Гөлгенә исемле ханымның баласын корсакта ук үтергәненә үкенүен, сызлануын тергезә. Гөлгенә образы аша "җан кыю – гөнаһ бит!" дигән автор карашы җиткерелә.

Кешеләр арасындагы мөнәсәбәтләрнең ярату, наз җитмәүгә бәйле катлаулануы – И.Иксанова хикәяләрендә еш кабатлана торган эчтәлек, дидек. Бу урында шул ук тема һәм проблеманы үзгәрәк форматта яктырткан тагын бер хикәягә тукталыйк. "Әбиләр сабагы" дип аталган хикәя балалар өчен язылган хикәя кебек укыла. Автор аны үзе эссе жанрына кертеп карый. Безнең карашка, әсәр очерк жанрына якынрак торган эссе кануннарына буйсынып бетми. Хикәядә күтәрелгән проблема балалар аудиторисе өчен актуаль – өлкәннәргә ихтирам мәсъәләсе. Хикәя сюжеты бала исеменнән сөйләнә: "Әби белән үскән баладан да бәхетле кеше бармы икән бу дөньяда?! Мин бу яктан икеләтә-өчләтә бәхетле идем. Мине дәү әнием (әтинең әнисе) белән дәү апам (әтинең апасы) иреләп-назлап үстерделәр" [2, б. 187].

Кечкенә Илсөяр бик иркә, үтә дә хыялый, ихлас күңелле бала: яңа пәлтәен күрсәтергә буранлы көндә урамга чыгып та йөри, тик күршесе Газзә апасыннан кала башка берәүне дә очратмый, Газзә апасы аңа пәлтәсен котлап, икенче көнне ике күкәй кертә; балет дип тә саташып йөри, аяк очында биеп, әнисе чүәкләренең башлары тишелгәнче күрше карчыкларга биеп күрсәтә, алар алдында төрле тамашалар куя: "Йөрсен. Балет биеп, бөтен урам әбиләренең күңелен күрә бит ул" [2, б. 187], – дип яклый дәү әнисе.

Балет мәктәбендә чын-чынлап укырга хыяллануы һәм "ун яшь узгач алмыйлар ди бит анда", "Казанда балет мәктәбе юк", "Ленинградта" дип борчылулары, кызчыкның борын салындырмавы, аның яңа хыялы барлыкка килүе хикәянең лириклыгын баета, камилләштерә.

Пейзаж алымы әсәрне кабул итүгә көйли һәм хикәяләүченең психологик халәтен ача: "И-и-и, ул дәү әни белән урманга йөрүләр, язгы үлән хәтфәләнгәч, яшь үләндә аунарга аланга чыгулар, дәү апам белән умарталыкка барулар (ахирәте умартачы иде аның)..." [2, б. 189].

Әсәрдә дә бер хыял икенчесен алыштыра. Беренче апрель көнн әбиләрнең берсен алдавына сабыйның борчылуын күрсәтергә теләп, автор ачыклаучы психологизм алымына мөрәҗәгать итә: "Мин үкереп елыйм. Беренчедән, дәү әни ачулана. Икенчедән, Мәгърифә ападан куркам. Өченчедән...оят! – Беренче апрель бит. Алдау көне. Көлке көне... – дип дәү

әнигә карышып, үз-үземне юатмакчы булам. Шулай да хәзер инде бер дә көләсе килми. Елыйсы гына килә”. Автор, балалар әдәбиятына хас булган тәмам кертә, үгет-нәсихәт бирә: “ Ә бу хәл миңа гомерлек сабак булды. Әбиләр белән үткән балачагымнан бер дәрес” [2, б. 190] дип яза.

“Соңгы хатирә” хикәясендә И.Иксанова Әсмабикә әбинең үлем алдыннан үз әнисен искә төшерүен бәян итә. Үлем түшәгендә яткан туксан сигез яшьлек әби дүрт яшьлек кыздан ананы алып китү вакыйгасын гаҗәеп тирән әрнү һәм газап белән сөйләп бирә. Автор ана белән бала арасындагы бәйләнешләрнең беркайчан да өзелмәвен, соңгы сулышкача саклануын трагик пафос белән җиткерә. И.Иксанова хикәяләренә аң агышы алымын кертеп җибәрә – вакыйгалар Әсмабикәнең үлем алды саташулары кебек тәкъдим ителә.

Шул рәвешле, И.Иксанова хикәяләрендә лириклык, символлаштыру, психологизм алымнарын үз итә, калкытылган проблемалар иҗтимагый-фәлсәфи, кеше проблемалары буларак төгәлләшә. Хикәяләрендә күтәрелгән проблемалар аша автор фәлсәфи гомумиләштерүләргә алып килә.

Әдәбият

1. Заһидулинна Д.Ф. Замана әдәбиятында үзгәрешләр // Казан утлары, 2015.- №1. –Б.141.
2. Иксанова И.В. Болытлар артында кояш бар / Балан чәчәге: повесть, хикәяләр, телевизион фильм өчен сценарий, эссе. – Казан: Татар.кит.нәшр., 2016. – Б.37.

УДК 821.512.145

МӘЧКӘРӘ АВЫЛЫ ҺӘМ МӘДРӘСӘСЕ ШИҺАБЕТДИН МӘРҖАНИ БӘЯЛӘВЕНДӘ

Галимуллин Фоат Галимуллинович

Институт филологии и межкультурной коммуникации Казанского (Приволжского) федерального университета, г. Казань, Татарстан, Российская Федерация

e-mail:alfiya_gali@rambler.ru

Аннотация. *Шигабутдин Марджани – выдающийся татарский ученый XIX века, выдающийся религиозный деятель, историк, философ, просветитель и, конечно, один из великих сыновей нашего народа. В статье рассматривается тема о деревне Мачкара и о медресе. Медресе Мачкары в свое время было одним из важнейших центров духовной жизни нашего народа, религиозного образования и воспитания, развития исламского богословия, обеспечения верующего, благородного, человечного народа.*

Ключевые слова: *народ; медресе; деревня Мачкара; ученый.*

MACHKAR`S VILLAGE AND MADRASAH OF SHIGABUTDIN MARJANI

Galimullin Foat Galimullinovich

Institute of Philology and Intercultural Communication of Kazan (Volga Region) Federal University, Kazan, Tatarstan, Russian Federation

Abstract. *Shigabutdin Marjani is an outstanding Tatar scientist of the XIX century, an outstanding religious figure, historian, philosopher, educator and, of course, one of the great sons of our people. The article deals with the topic of the village of Maskara and the madrasah. At one time, the Machkary Madrasah was one of the most important centers of the spiritual life of our people, religious education and upbringing, the development of Islamic theology, and the provision of a faithful, noble, humane people.*

Keywords: *people; madrasah; Machkara village; scientist.*

Шиһабетдин Мәрҗани – XIX йөзнең күренекле татар галиме, мәшһүр дин әһеле, тарихчы, фәлсәфәче, мәгърифәтче һәм, әлбәттә, халкыбызның бөек улларыннан берсе. Үзе язганча, аның тулы исеме – Мелла Шиһабетдин бине Баһаветдин бине Сөбхан бине Габделкәрим әл- Мәрҗани. Ул тулысы белән XIX гасыр кешесе. 1818 елда туып, 1889 елда вафат булган. Дөньяда 71 ел яшәп, халык күңелендә тирән эз калдырган, заманы өчен генә түгел, үзеннән соң яд итәрлек игелекле гамәлләр кылган, зур эшләр башкарган. Егерме беренче гасырда да кирәкле һәм файдалы китаплары һәм хезмәтләре бу шәхеснең рухи һәм фәнни даирәдә еш телгә алынуын тәэмин итә. Ул “Мөстафадел-әхбар фи әхвәли Казан вә Болгар” дигән китабында хезмәтләренең исемлеген үз кулы белән язып та калдырган. Алар 26. Ләкин китаплары бу сан белән генә чикләнми, чөнки үзе дә исемлекнең ахырында күп нокталар куйган. Күбесе кульязма хәлендә булып, басылганнарын да искәртеп бара. Моннан күренгәнчә, бер әсәре Истамбулда, сигезе Казанда басылды, ди. Бу исемлектә “Мөстафадел әхбар...” күренми. “Мөстафадел-әхбар фи әхвәли Казан вә Болгар”ның беренче томы 1885 һәм 1897 елларда ике тапкыр, икенче томы 1900 елда басылып чыккан. 1989 елда, ягъни вафатына йөз ел тулгач, шактый җыйнакландырылган варианты бер китап хәлендә басып чыгарылды. Без бу зур эшне башкарган замандашларыбыз Әнвәр Хәйруллин, Сәлам Алишев, Яхъя Абдуллиннарга рәхмәтле булып яшибез.

Башта ук шуны әйтеп кую зарур. Ш.Мәрҗани язган икән, ул бәян иткәннәр дөрес, хакыйкать. Чөнки Ш. Мәрҗани, тарихчы буларак, һәр мәгълүматка шикләнеп караган, бары тик дөреслегенә тәмам ышангач кына аны язуга төшергән. Бохара, Сәмәркандта яшәгән вакытларында Көнчыгышның гарәп, фарсы, төрек чыганакларын ныклап өйрәнсә, Казан чорында ул инде русларда һәм Көнбатышта булган хезмәтләргә дә игътибарлы булган. Үзенә кадәрге затлар калдырган тарихи мираска бик тә тәнкыйди караган, күп нәрсәне аңа үзенә башлап нигезләргә туры килгән.

Китаплы һәм язулы халкыбыз элек-электән үзенең үткәне белән кызыксынып яшәгән. Тарихны килер буыннарга калдырырга тырышкан. Бер дә булмаса, үз даирәсендәге аеруча мөһим хәл-әхвәлләрне һәм кешеләр турындагы мәгълүматларны китап бите читләренә теркәп барган. Ш. Мәрҗани хәтта андый язуларга да игътибарлы булган. Ул бик күп төбәкләрдә булган, укымышлылар белән очрашкан, алардагы исәлекләрне, язмаларны туплаган, бик күпләр белән әңгәмәләшеп утыра торган булган. Гомер буе өйрәнгәннәрен 7 томлык “Вафийятел-әслаф вә тәхийятел-әхлаф” (“Элгәрләрнең некрологлары һәм аларның киләчәк буыннарга бүләге”) һәм ике томлык “Мөстафадел-әхбар фи әхвәли Казан вә Болгар” (“Казан вә Болгар хәлләре турында файдаланылган хәбәрләр”) дигән хезмәтләрендә бәян иткән.

Без аның менә шушы “Мөстафадел-әхбар фи әхвәли Казан вә Болгар” дигән хезмәтеннән аның кала-авылар, мәчет-мәдрәсәләр, күренекле дин әһелләре булган имамнар, хатыйблар, мөдәррисләр, ахуннар, ишаннар һәм башка элгәрләр һәм замандашлар турында, шулай ук ил тарихына багышланган бик күп мәгълүматларны беләбез.

Шул заманның күп кенә күренекле шәһәрләре, авыллары арасында ул Мәчкәрә карьясына да игътибар итә, хәтта аны аны “мәшһүр Мәчкәрә” дип атый. Болай дигәндә, әлбәттә, Ш. Мәрҗани, әлеге авылның рухи, мәгърифәтебез тормышыбыздагы урынын да лаеклы бәяли.

Ихтимал, мәчкәрәлеләр Ш. Мәрҗанинең бу хезмәтеннән үз авыллары турындагы мәгълүматларны горурланып укыганнардыр һәм укыйлардыр дип ышанырга кирәк. Шуңа күрә Ш. Мәрҗани китергән мисаллар кайберәүләр өчен мәгълүмдер дә. Әмма күңелгә ятышлы нәрсәләрне тагын бер тапкыр искә төшерү бер дә артык булмас.

Соңгы унъеллыкларда Мәчкәрә мәктәбендә табылган шәҗәрә буенча, без егерменче гасырның бөек әдибе Чыңгыз Айтматовның әнисе ягыннан нәсел-нәсәбенең нинди тамырлардан килүен белдек. Ул Туктаргали исеме белән башлана, аның Бөре башы авылында җирләнгәне әйтелә. Кем ул Туктаргали? Шушы Мәчкәрә авылыннан булган Хәмзә, аның кызы Нәгыймә белән бу Туктаргали дигән кешенең нинди бәйләнеше бар? Боларны әлеге шәҗәрәдән төгәл генә белеп булмый. Әмма болар хакында 19 нчы гасырның икенче

яртысында ук (китапның беренче басмасы 1885 елда) Ш. Мәрҗани тәфтишләп язып калдырган икән. Без аның ярдәмендә бу нәселнең тарихын һәм тармакларын күрәбез.

Туктаргали сәүдәгәр булган, Оренбург һәм Каргалы якларында сату-алу белән шөгыльләнгән. 1669 елда вафат булган. Димәк, 17 гасырның икенче яртысында. Бөре башы зиратында җирләнгән. Аның өч улы булган: Мәмәт, Ишман һәм Ишкәй. Мәмәт дигәне Бөре башында калган. Ш. Мәрҗани әйтүенә караганда, "авыл халкының күбрәге шул Мәмәт нәселеннән килә" (Бәлки, безнең мәшһүр казыебыз Җәлил хәзрәтнең дә Мәмәт нәселенә мөнәсәбәте бардыр?). Ишмән белән Ишкәй Бөре елгасының тамагына таба - хәзерге Мәчкәрә җирлегенә күчкән. Күрәсең, Мәчкәрә карьясын нигезләүдә Ишманың өлеше зуррак булган, бу авылны башта "Ишман иле" дип йөртүләре юкка гына булмагандыр. Ул әле Бөре башында яшәгәндә үк мәчет салдырган булган. Әмма андагы бер Эшмәкә исемле кеше белән дошманлашып, аңа үч итеп, шушы мәчетне сүтеп, Мәчкәрәгә китереп сала. Тора-бара Туймәҗ бине Туйкә дигән кеше бу мәчетне кире Бөре башына күчерүгә ирешә. Күрәбез, тарихыбызда мәчетләрнең дә бер урыннан икенчесенә күчереп йөртелүләре кебек гыйбрәтләр дә булган.

Без Ш. Мәрҗани хезмәтеннән бу нәселнең шактый зур шәҗәрәсен күрәбез. Аның башында тимерчелек белән шөгыльләнгән Тәбәҗ исемле ир заты. Аннан Көчек-Туктаргали-һәм өч туган: Мәмәт, Ишман, Ишкәй. Безне бу очракта Ишман дигәне кызыксындыра. Без инде аның Мәчкәрәгә мөнәсәбәтле гамәлләренең кайберләрен искә дә алдык. Аның Гаед, Габдессәлам, Габделмәннән, Сәгыйдь, Бәшир, Нәзир, Үтәмеш исемле җиде улы булган икән. Менә бу Үтәмеш исеме безгә бүген дә ят түгел. Ул сызык безне кызыксындырган Хәмзәгә килеп тоташа.

Сүз дә юк, Мәчкәрә авылында бу нәселнең кәгазьгә төшерелгән шәҗәрәсе табылу зур әһәмияткә ия вакыйга булды. Бәлки, моны кемнәрдер очраклылык дип тә карарга мөмкиннәр. Ләкин, әйтергә яраса, мондый очраклылык бары тик нәсел тамырлары затлы һәм күренекле булган кардәш-ыруларда гына була ала. Чөнки моның өчен беренче шарт – нәсел-нәсәпнең мәгърифәтле, китаплы, үзенең элгәрләре һәм замандаш якыннары белән горурланып, аларны зурлап яшәүчеләрдә генә була ала. Димәк, әлеге нәсел элек-электән үзләре турындагы мәгълүматларның онытылуын теләмәгән, тагы да мөһимрәге аларның халык хәтерендә сакланырга тиешле эш-гамәлләре булган. Шулар турында язып калдыру өчен, аларның укымышлы булулары да кирәк бит әле. Безнең борынгыларыбыз әнә шундый мәгълүматларны хәтта китап битләренең читләренә теркәп тә барганар. Аеруча хәстәрлеләре, әзерлеге булганнары хатларда, төрле язмаларда болар хакында җетеклерәк бәян итеп калдырганнар. Әлбәттә, буыннардан буыннарга күчеп, халык хәтерендә сакланган риваятьләрнең дә әһәмияте әйтеп бетергесез зур. Ни өчен дигәндә, андый халык авыз иҗаты әсәрләре шулай ук тик торганнан гына барлыкка килми.

Ярый, бу шәҗәрә табылды да, ди. Андагы мәгълүатлар дөреслеккә туры киләме, хаклыкны чагылдырамы? Андый вакытта күңелгә бу рәвешле сораулар да килми калмый. Менә мондый сорауларны ачыклау өчен тагын да ышанычлы чыганаклар булуы таләп итә. Шөкер, сүз бара торган шәҗәрәнең дөреслеген ачыклауда бу очракта шундый чыганакларның берсе һәм, әйтергә кирәк, ышанычлысы – Ш. Мәрҗанинең без сүз алып бара торган хезмәте. Аның әһәмияте әйтеп бетергесез зур. Ул безгә бу әлеге шәҗәрәдәге мәгълүатларны егерменче-егерме беренче гасырларда билгеле булганнары белән тулыландыру мөмкинлеген бирә.

Билгеле булганча, Үтәмишевләр тармагы үзе генә дә күп сызыклы, затлы һәм күренекле. Шуларның берсе Хәмзә, аның кызы Нәгыймә аркылы мәшһүр Чыңгыз Айматовка килеп чыгуы үзе генә дә моның дәлиле.

Бу хакта, сак кына, фараз рәвешендә генә әйтеп йөрелсә дә, белүчеләр бар иде. Ләкин шулай да Чыңгыз Торекул улының туганлык җепләре Мәчкәрәгә килеп чыгуын тәгаен генә раслап әйтүче булмады кебек. Ул үзе дә, Татарстаныбызга 1971 елдан башлап килгәләп йөрсә дә, бу турыда сүз чыгарырга җөрьәт итмәде. Сорау туа: ул бу хакта белдеме икән? Мин ышанып әйтә алам: белгән, әлбәттә. 1938 елда Нәгыймә апа, өч баласы белән ялгыз калып, нигездә кыргызлар мохитендә яшәсә дә, үзенең татар кызы икәнлеген бервакытта да исеннән чыгармый. Чөнки аның әти-әниләре балаларын татарның яшәү рәвеше чолганышында

тәрбияләгәннәр. Нәгыймә апаның табигый яшәеше - татарга хас булганча. Чыңгыз этисеннән ун яшьтә кала, олы бала. Урамда, мәктәптә аралашу кыргыз телендә булса да, өйдә әнисе, энесе һәм сеңлесе белән сөйләшкәндә, әлбәттә, татар теле өстенлек итә. 2002-2005 еллар арасында минем үземә Истанбулда, Бишкәктә, Казанда Чыңгыз Торекул улы белән аралашулар насыйп булды. Икәү генә калган чакларда ул татарча сөйләшә иде. Моңа шагыйрь Рәзил Вәлиев тә шаһит. Чөнки сәфәрләребезнең берничәсе аның белән булды.

2004 елда Бишкәк шәһәренең Ч. Айтматов исемендәге кыргыз-төрек гимназиясенең актлар залында минем тарафтан Г. Тукайның “Туган тел” һәм башка шигырьләре укылгач, Чыгыз абыйның татар телендә әйткән сүзләрен мин, шигъри телгә күчереп, болай дип язган ием:

– Бу бинада тәүге тапкыр
Татар теле үз булды.
Безгә бүген иң заруры
Тукай әйткән сүз булды, -

дип Айтматов әсәрләнде,
“Туган тел”не ишетеп,
– Татар телен күтәрегез,
Күп телләргә иш итеп!

Тукай сүзе, анам телен
Назлап искә төшерде.
Үзем өчен Тукайның да
Газизлеген төшендем.

Үзләренең нәсел-нәсәбе Татарстанга тоташуын белсә дә, Нәгыймә апа, ни әйтсәң дә, Ала-Тоу, Эссе Күл җирлеге кешесе.Туган җир төшенчәсе аның өчен шул исемнәр, шул урыннар белән бәйле. Ләкин шулай да ул этисенең туган ягын күрү теләге белән дә яши. Әмма балалар яшь чагында аларны аякка бастырырга кирәк дип тырышса, балалар кеше булгач, сәламәтлеге какшап китә. Бу хакта Рәзил Вәлиев белән миңа Ч. Айтматов үзе әйтте. Димәк, Нәгыймә апа балаларына үзенең чыгышы әнә кайларга – Идел-Нократ якларына барып тоташканын әйтә торган булган. Ч. Айтматовның үз гомерендә иң соңгы сәфәре Кукмара-Мәчкәрә тарафына булуы да күп мәгънәгә ия. Ләкин, Газинур Морат әйткәнчә, кеше туган ягына һәрвакыт кичегә.

Әйе, Мәчкәрә авылының исеме бүгенге көндә өр-яадан киң яңгыраш алган икән, бу, барыннан да элек, Чыңгыз Айтматов белән дә бәйле булды.

Ш. Мәрҗани, башка заман кешесе, шуңа күрә “Мәчкәрә – мәшһүр авыл” дигәндә, авылга дан-шөһрәт китергән башка якларны күздә тота. Аның өчен биредәге мәдрәсәнең абруе, киң танылган булуы мөһим. Ул заманда нинди генә мәдрәсәләр юк. Казанда гына 14 мәчет булган, аларның кайберләре янында мәдрәсәләр дә эшләгән. Тагын Кышкар, Курса, Олы Саба, Оренбург, Каргалы... һәм башка урыннарда. Шулар рәтендә Мәчкәрә мәдрәсәсе. Әлбәттә, аның абруен биредә мөгаллимлек итүче остазлар һәм алардан белем алган бик күпләрнең күренекле дин әһелләре, галимнәр булып китүләре тәэмин итә.

Биредә мәчет авылны нигезләгән Ишман тарафыннан ук булдырылган дип әйткән идек инде. Аннан соң да авыл мәчетсез тормагандыр. Соңгыраклары турында Ш. Мәрҗани төгәл итеп әйтә. Китаптан күренгәнчә, таш мәчет 1971-1793 елларда төзелсә, 1800 ел тирәсендә агач мәчет салына. Агач мәчет 71 ел эшләгәннән соң яна, 1872 елда Исхак исемле игелекле кеше аның урынына мәчетне таштан салдыра. Димәк, 19 гасырның соңгы чирегенән авылда ике таш мәчет була. Ике мәчете дә гөрләп эшләп торган авылда мәдрәсә булдырылуы да гаҗәпмени?

Мәдрәсәдә укыту яхшы куелу сәбәпле, башка урыннардан да балаларын бирегә китерүчеләр елдан-ел күбәя бара. Шактый еракларда да килеп белем алалар. Монда, инде әйтелгәнчә, остазларның нинди булуының әһәмияте иң беренче урында тора. Мәчкәрә мәдрәсәсендәге андый галимнәрнең даны еракларга таралган. Шулай да аларның икесе турында аерып әйтәсе килә. Алар: Мөхәммәдрәхим бине Йосыфҗан һәм Габдулла бине Яхъя.

Мөхәммәдрәхим остаз Мәчкәрәгә 1780 елда кайта. Аңа кадәр биредә, 1758 елдан башлап, 22 ел буена күренекле урынны Мелла Габделхәмид бине Үтәгән әл-Түнтәри тота [2, б. 269]. Ул Адай авылына имам итеп күчерелә. 1805 елда, Түнтәргә кайтып, вафат була.

Мөхәммәдрәхим бер үк вакытта ахун да була. Аның янында бик әйбәт әзерлекле Габдрахман әл-Каргалый дигән остаз да эшли. Аларның атаклы шәкертләренең берсе Нигъмәтлла бине әл-Эстәрлебаши. Чыгышы белән Малмыж өязе Салавыч авылыннан. Бу Нигъмәтулла тагын шуның белән дә билгеле – ул Габденнасыйр әл-Курсавиның фикердәше һәм дусты була

Габденнасыйр бине Ибраһим әл-Курсави Мәчкәрәдә шушы Мөхәммәдрәхимнән башлангыч белем ала. Бохарада да укый. Курсага кайтып, имам, хатыйп һәм мөдәррис була. Мәдрәсә ачып, дәрес бирә. 1908 елда тагын Бохарага бара, андагы галимнәр белән иман һәм фикъһы мәсьәләләре буенча каршылыкка керә, аларны борынгы изгеләр мәзһәбеннән тайпылуда гаепли. Моны белеп, Бохара әмире Хәйдәр галимнәр киңәшмәсен җыя. Аларга бер сорау бирә:

– Бу мосаффир дөрес әйтәме, әллә юкмы?

Күпчелек Габденнасыйрны якламый. Я алар бу нәрсәләрне белмиләр, я әмир алдында яхшы атлы булып калырга телиләр. Каяндыр килеп, аларны өйрәтергә теләүчегә тискәре мөнәсәбәттә булучылары да байтак була. Нәтиҗәдә ул әйткәннәр кире кагыла.

Габденнасыйр авыр хәлдә кала, хәтта аңа үтерү белән яныйлар, аны “ялгыш инануларыннан” баш тартырга мәҗбүр итәләр, тәүбә иттерәләр. Алай гына да түгел, аны алар карашын чагылдырган инану тексты язарга мәҗбүр итәләр, имеш, хаталануыннан язмача ваз кичтерәләр. Аның тарафыннан язылган китаплар яндырыла, кем дә кем аларның берсен генә саклап калса да, ул да үтереләчәк, дип кисәтәләр.

Габденнасыйр Бохарадан китәргә мәҗбүр була. Хива, Хаҗитарханнан аша үтә-үтә Курсага кайта. 1812 елда, 41 яшендә хаҗга барышлый, Костантиниядә ваба авыруыннан үлә. Кабере Өскедар шәһәрендә икән.

Үлгәннән соң, Габденнасыйрны хуплап сөйләүчеләр дә булган. Мәсәлән, үз вакытында Казанда мәгълүм мәхдүм Әбеннәгыйм дигән укымышлы болай дип әйтә торган булган:

– Әбеннасыйр Бохара галимнәренең һәммәсен бер тишеккә тыгып кайтты.

Ш. Мәрҗани туганы Садретдиннең дә аңа карата уңай фикердә булганлыгын әйтә. Аныңча, Габденнасыйрның өстенлекле яклары: сәламәт табигатьле; дөрес фикерле; алдан күрүчән; сеңдереп сөйли белүче; батыр йөрәкле; замандашлары арасында тиңдәшсез. Шул ук вакытта ул аның бик үк зур галим булмавын, карашлары чикле икәнлеген дә әйтә торган була.

Ш. Мәрҗани үз атасы Баһаветдин дә Габденнасыйрны Бохара әмиренең үтермәвенә гаҗәпләнә иде, - дип яза. [1, б. 253]

Габденнасыйр китапларын татар телендә дә язган. Ул вакытта бу да аның башкалардан аерылып труын күрсәтә иде. Чөнки аның замандашлары күбрәк гарәп, фарсы, төрек телләрендә язганнар. Ерак барасы түгел, Ш. Мәрҗанинең дә хезмәтләре нигездә шул телләрдә.

Курсавиның берара, Мәчкәрәгә килеп, дәресләр дә биргән булуы мөмкин. Ник дигәндә, Минзәлә янындагы Симак авылы имамы Мелла Шаһиәхмәд бине Рәфикъның биредә укуы һәм Мхәммәдрәхим ахун, Мелла Габденнасыйр әл-Курсавидан дәресләр алганлыгы теркәлеп калган икән [1, б. 288]. Бу кеше 1835 елда Симакта вафат булган. Димәк, Мәчкәрәдә 1812 елга кадәр укыган була, чөнки Г. Курсави, әйтелгәнчә, шул елда вафат булган.

Ш. Мәрҗани үзенең бабасы Мелла Собхан бине Габделкәрим әл-Мәрҗанинең да Мелла Мөхәммәдрәхим бине Йосыфтан белем алганлыгын әйтә [1, б. 238]

Күренекле мөгаллимнәрнең икенчесе – Мелла Габдулла бине Яхъя. Ул үзе Чистай ягындагы Чиртуш авылыннан. Башта биредә, ягъни Мәчкәрәдә Мөхәммәдрәхим ахун мәдрәсәсендә укый. Бохарага барып, зур галимнәрдән белем ала. 1812 елда Мәчкәрәгә кайта. Остазы Мөхәммәдрәхимнең кызы Рабигага өйләнә. Кайнатсы белән биредә имам, хатыйп һәм мөдәррислек итә. Үз заманындагы мөдәррисләрнең иң шөһрәтлеләренән була. Вафаты 1858 елда. Димәк, Мәчкәрә мәдрәсәсендә 46 ел буе хезмәт куя. Ул кимендә мең шәкертем булды,

дип әйтә торган була. Шуларның берсе – Гатаулла бине Габденнасыйр – Мәмәшир авылы мулласы. Ш. Мәрҗани Габдулла бине Яхъяга карата тәнкыйть сүзләре дә әйтә [1, б. 264, 319].

Шунысы да бар, эшләмәгән кешенең генә гаебе булмый. Габдулла бине Яхъя әзерләгән күп санлы күренекле шәхесләр булуы – аның эшчәнлегенә бирелгән олы бәя булып кабул ителә. Әйтик, чыгышы белән Байлар Сабасыннан булган Мөхәммәд Әмин бине шәйх әс-Сабавый Мөхәммәдрәхим ахуннан һәм Габдула бине Яхъядан берьюлы укыган. Бохарада да булган, шунда Габденнасыйр Курсави белән дуслашкан, аңардан хакыйкатьне эзләү юлларын өйрәнгән, карашларын хуплаган. Хаҗ сәфәре вакытында 1833 елда Каһирәдә вафат булган [1, б. 284-285]. 1829-1874 еллар арасында, ягъни 45 ел Түнтәрдә имам, хатыйп һәм мөдәррис Мелла Гали бине Сәйфулла эт-Түнтәри дә аларның уртак шәкерте.

Мелла Исмәгыйль бине Муса әл-Мәчкәрәви, тәхәллүсеннән үк күренгәнчә, шушы авылныкы, ягъни Мәчкәрәнеке. Габдулла бине Яхъя шәкерте. Аның элгәр нәселдәшләре Мелла Фаяз, Мелла Якуб та гыйлем затлар булалар. Исмәгыйль бине Мусаның гыйльми әзерлеге аеруча көчле була. Шулай да ул үзенең остазы Габдулла бине Яхъя белән көндәш булырга теләми, эшкә Кышкарга китә. Ул анда имам, хатыйп һәм мөдәррис була. 1887 елда бакыйлыкка күчә, Кышкарда җирләнә.

Мелла Гыясетдин бине Хәбибулла бине Рахманколый Казанда Шиһабетдин Мәрҗанинең үзендә укый. Мәрҗани аны бик тырыш иде, олы гыйлем иясе булды, ди. Ул да, Мәчкәрәгә килеп, Габдулла бине Яхъя янында өч ай, хәзергечә әйтсәк, фәнни-гамәли практика узып, аны тыңлап кайта. Бу зат Казанның дүртенче мәчетендә хатыйп һәм мөдәррис була [1, б. 332]. Мондый мисалларны тагын да күпләп китерерә мөмкин булыр иде.

Шул рәвешле, Шиһабетдин Мәрҗани һәм, аннан үрнәк алып атаклы “Асәр” дигән хезмәт язган Ризаэтдин Фәхертдиннәр бездә шәҗәрә җанрын барлауда, шуларны кыйммәтле фәнни чыганаклар итеп әверелдерүдә гаять зур хезмәтләр кадырганнар. Аларның мирасының кирәклеге һәм кадере безнең бүгенге көннәрдә тагын да артты. Чөнки хәзер авылларның тарихын барлауга, бер уңайдан хәзерге кешеләрнең үзләренең ерак буыннарын өйрәнүгә игътибар нык артты. Шушы Кукмара районында гына да инде берничә авыл тарихы китап хәлендә дөнья күрде. Алар арасында без Уразай, Балыклы, Ятмас Дусай, Янсыбы һәм башка авылларга багышланганнарын күрәбез.

Йомгак ясап шуны әйтергә кирәк, бабасының күпмедер биредә укып алганлыгын исәпкә алмаганда, Ш. Мәрҗанинең Мәчкәрә авылы һәм мәдрәсәсе белән турыдан-туры бәләнеше юк кебек. Әмма ул үзенең хезмәтендә әлеге авыл, уку йорты, аның мөгаллимнәре, шәкертләре турында бик күп мәгълүматлар бирә, күңел җылылыгы белән искә ала. Шулардан чыгып, без әйтәбез: Мәчкәрә мәдрәсәсе үз заманында халкыбызның рухи тормышында, дини белем һәм тәрбия бирүдә, ислам тәгълиматын үстерүдә, халкыбызның иманлы, затлы, кешелекле булуын тәэмин итүдә гаять әһәмиятле хезмәт башкарчы үзәкләрнең берсе булган.

Әдәбият

1. Әмирханов Ф. Безнең хыялларда Мәрҗани күләгәсе // Ф.Әмирханов. Сайланма әсәрләр. – 2 т. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1958. – 462 б.
2. Мәрҗәни Ш. Мөстәфадел-әхбар фи әхвали Казан вә Болгар.-Казан:”Татарстан китап нәшр.” -1989. - 305 б.
3. Шиһабетдин Мәрҗани / Төз. Р.Мәрданов, Р.Миңнуллин, С.Рәхимов. – Әлмәт: Рухият, 1998. – 175 б.

УДК 821.512.145

СТИЛИЗАЦИЯ ПОД ВОСТОЧНЫЕ ЖАНРЫ В СОВРЕМЕННОЙ ТАТАРСКОЙ ПОЭЗИИ (НА ПРИМЕРЕ ЖАНРА ГАЗЕЛЬ)
ХӘЗЕРГЕ ТАТАР ПОЭЗИЯСЕНДӘ КӨНЧЫГЫШ ЖАНРЛАРЫНА ОХШАТЫП СТИЛЬЛӘШТЕРҮ (ГАЗӘЛ ЖАНРЫ МИСАЛЫНДА)

Гарифуллина Эльвина Фларисовна
Казанский (Приволжский) федеральный университет,
г. Казань, Татарстан, Российская Федерация
e-mail: ilvina1996@rambler.ru

Аннотация. *В статье раскрывается возрождение восточных традиций в современной татарской поэзии, жанр которого напоминает стилизацию под восточную лирику. В ходе исследования акцентируется внимание на выявление жанрово-стилевого своеобразия и трансформацию жанра газель и его жанровых форм.*

Ключевые слова: *современная татарская поэзия; стилизация; восточные жанры; газель; жанр.*

STYLIZATION OF EASTERN GENRES IN MODERN TATAR POETRY (ON THE EXAMPLE OF THE GAZAL GENRE)

Garifullina Elvina Flarisovna
Kazan (Volga region) Federal University, Kazan, Tatarstan, Russia

Abstract. *The article reveals the revival of Eastern traditions in modern Tatar poetry, the genres of which resemble the stylization of Eastern lyrics. In the course of study, attention is focused on identifying the genre-style originality of orientalgazal genre and genre forms.*

Keywords: *modern Tatar poetry; stylization; Eastern traditions; gazelle; genre.*

XX–XXI гасыр чиге татар поэзиясендә жанр өлкәсендә экспериментлар Урта гасыр Шәрык әдәбияты традицияләренә йөз тоту, көнчыгыш жанрларына охшатып стильләштерү күренешләренең активлашуы белән дә аңлатыла. Хәзерге татар поэзиясе жанр трансформациясе, яңарышы ягыннан гаять колачлы, масштаблы эзләнүләр алып бара. Узган гасыр ахырында иҗтимагый-сәяси вазгыятьнең алышынуы үзенчәлекле идеологик мәйдан буларак формалашып җиткән татар шигъриятенә көчле борылыш ясый, сүз сәнгатендә яктыртылган проблемалар гомумкешелек югарылыгына күтәрелеп, поэзия үзгә фәлсәфи-әхлакый, эстетик, сәяси кыйммәтләрне һәм аларны җиткерүнең үзгә юлларын, алымнарын, калыбын эзли башлый. Бу исә татар шигъриятендә жанрлар үзгәрешенә, трансформациясенә йогынты ясый [8, б. 295].

Мондый эзләнүләр газәл жанры кысаларында да алып барыла һәм, нигездә, ике шагыйрь – Р.Гаташ һәм М.Мирза иҗатлары белән бәйләнә. М.Мирзаның татар поэзиясендә соңгы чорларда онытылып торган шигъри формаларга мөрәҗәгать итүе һәм бу юлдагы уңышлы иҗат үрнәкләре, кыю тәҗрибәләре җитди игътибарга лаек: бу төр шигъри әсәрләре фәлсәфи фикеренең тирәнлеге, теленең байлыгы һәм үткенлеге, халыкчан образлылыгы белән аерылып тора. Нигездә, шагыйрь Урта гасырлар көнчыгыш жанрларына охшатып стильләштерә [9, б. 159], шигърияте жанрларын хәтерләтә торган “икенчел текстлар” белән эш итә. Татар әдәбиятында шәркый жанрларга охшатып иҗат ителгән әсәрләрнең “икенчел текстлар” дип аталырлык сыйфатлар алуы озак вакытлар дәвамында һәм урау юллар аша бара [3: 116]. Шәркый шигъри жанрлар нигезендә икенчел текстлар язылу мәсъәләсендә “чыганак-текст” белән бәйләнеш урнаштырырлык “текст төзелешенең уртак бер моделе булу” шарты турындагы фикергә нигезләнергә кирәк. [2, б. 43]. Мондый күренеш Рәдиф Гаташның өченче

чор иҗатына да хас. Ул традицион жанрга яңа алымнар кертеп, бүгенге җәмгыять алдында торган проблемаларны күтәрә. Әсәрләренең теле метафорик, шул рәвешле лексиканың төрле катламнары бербөтенгә оеша.

М.Мирза әсәрләрендә еш кына стильләштерү алымы дини жанрлар материалында чагылыш таба. Дога жанры нигезендә "өч яклы" код ята дип билгели әдәбият белгече Перевалова О.А. Дога эчтәлегендәге беренчел (символик) мәгънәләр сакланган хәлдә, текст башта авторның шәхси иҗади аңы аша уздырыла, аннары башка кешеләрнең кичереш-мөнәсәбәтләре рәвешендә гомумиләштерелә. [7, б. 102] Мәсәлән, "...Фатихасыз бер көнем дә торалмам..." шигыре изге текстларга охшатып, шуларның бер төрен хәтерләтә: формасы ягыннан дога рәвешен алып, жанрлык ягыннан Урта гасырлар дини-суфичыл әдәбиятындагы дога шигыре кебек кабул ителә:

Фатихасыз бер көнем дә торалмам,
Ил-көнемә иминлек бир, Бер Аллам [5, б. 225].

Элгәреге дини-суфичыл әдәбият белән интертекстуаль бәйләнеш шигырьнең эчтәлеген киңәйтә: адәм баласына һәрвакытта да иман кирәклеген һәм нәкъ менә ышаныч-өметнең барлык авырлыкларны кичеп чыгарга ярдәм итүен белдерә. Борынгы жанрны тергезү сиздерми генә элек гомер иткән кеше белән бүгенге арасында бәйләнеш җебе суза [3, б. 12].

Урта гасырлар дини-суфичыл мәдәнияттә "зөһед" (дөнья байлыкларына битараф булу) дип аталган хәл-халәт, суфи әдәбиятта исә жанр формасы яшәп килә. Суфилар мистик юлының бер этабы буларак, зөһед кичерү бу юлга аяк баскан суфи өчен мәҗбүри халәт санала: ул күңелне һәм йөрәкне дөньялык "пычракларыннан" арындыра, "чистарта", кешене дини хакыйкатьне кабул итергә әзерли. Урта гасырларда бу жанр формасы еш кына лирик "мин"нең үз күңеле белән сөйләшүе рәвешен ала. Мәсәлән, "Дөнья гел алыш-бирештә, аңла син..." шигырендә лирик герой рөхсәт ителмәгән байлыкларга битараф булу кирәклеген белдерә:

Гел алырга күнеккән куллар булыр,
Эзләренә эзләрең һич ятмасын [5, б. 244].

Зөһед шигырьләре нәсыйхәт шигырьләре белән структур яктан бик якын. "...Холыксызлар кемнедер гел битәрләр...", "Килгәнсең дә төпләнгәнсең бу якта", " Бәләкәй булсаң бул, тик син вак булма" шигырьләре үгет-нәсыйхәтчелекнең якты мисалы булып тора:

Холыксызлар кемнедер гел битәрләр...
Нидер кылып, хәтта хөкем итәрләр.
...
Якын йөрмә, шайтан орган – шулардыр,
Үтмәс чирләрен йоктырып китәрләр...[6, б. 234]

Яктыртмакчы булсаң халык күңелен,
Якынай һәм бул олы мәхәббәттә[5, б. 235].

Ялтыраган бар да түгел лә алтын,
Ятлар бәхетенә кызыкмак булма[5, б. 250].

Бер яктан, көнчыгыш поэзия жанрларына охшатып стильләштерү урын алса, икенче яктан, эчтәлек ягыннан трансформация чагылыш таба: иҗтимагый-сәяси максатларда – көн кадагындагы сәяси проблемаларга мөрәҗәгать иткәндә – цензур чикләүләрне узу өчен кулланыла:

Әйте, кардәш, һаман түзеп торыйкмы,
Суын сыккан каен кебек корыйкмы?

Җаһил җилләр җелекләрне өикәндә,
Бөкерәеп артка куеп торыйкмы? [5, б. 248]

Коллык беткән, имеш, калган ихтыяҗ,
Димәк, хаҗәт юк бетереп атарга...

Качып китмәс, баш күтәрмәс эш аты.
Мәскәү кулында алтатар – татарга!..[5, б. 231]

Көнчыгыш жанрларының матур мисалы булган газәлнең төп сыйфатлары Рәдиф Гаташ шигъриятендә дә урын ала. Х.Миңнегулов фикеренчә, ул Көнчыгыш шигъриятенең закончалыгын аеруча яхшы белеп эш итә [7, б. 208]. Гаташның газәлләре, Р.Ганиева билгеләп үткәнчә, Хафиз һәм Нәсими газәлләрен татар теленә тәрҗемә иткән кебек аларның шигырьләрен хәтерләтә. Нәкъ менә Хафиз газәлләре аша Гаташ иҗатына мәхәббәт–шатлык, мәхәббәт–хәсрәт / үлем мотивлары керә.

Газәл төзелешенә хас булганча, Гаташның шигырьләре лирик әсәр темасын билгели торган матланы (башлангыч бәетне) һәм гомуми кәефне билгели торган мактаны – ахыргы бәетне дә үз эченә ала. Әйтик, “Гашыйклар яше ашлаган гөл кыры” газәлендә башлангыч бәеттә сорау яңгырый, ә ахырында – җавабы:

Гашыйклар яше ашлаган гөл кыры! –
Мәйданың гыйбрәт өченме чакырды?
...
Гөлнең яшьсез керфеген үптем, дидем:
– Күкләр дә ишетсен, Гаташ, антыңны[1, б. 126]!

Гаташ өчен мәхәббәт – күкләр бүләге. Гаташ мәхәббәтне традицион шәркый символлар – гөл, күз яшьләре, ут аша җиткерә:

Буш чәчәк атса Хыялым агачы?
Һаман да илдә шәп исем-атым юк?
Билгем – Кучкар, фигылем – Ут...Балыкка
Йөзәр дәрья – яшем... Ник юк якынлык [1, б. 153]?

Лирик герой әлеге табигый образлар белән тәңгәлләштерелә һәм әлеге образлар вакыйгаларның турыдан-туры катнашучылары буларак кабул ителә.

Хатын-кызга карата мәхәббәт хисенә нигезләнгән Гаташның мәхәббәт лирикасы шәхси кичерешләр кебек тоелса да, ахыр чиктә ул үз эченә әхлак мәсьәләләре, Ватанга мәхәббәт кебек уй-фикерләрне дә сыйдыручы катлаулы эмоциональ һәм иҗтимагый бердәмлек булып укыла. “Миңгазәлгә газәлләр” моның ачык дәлиле булып тора.

Мисал өчен, “Узды бу яз..” шигыренә мөрәҗәгать итик. Эчтәлегендә кеше һәм табигатьнең бердәмлеге, дөнья шаукымы белән керешеп киткән ике өлкәнең синкретик бөтенлеге ачыла. Гаташ газәлгә хас булмаган мотивларны да кертә. Ул, дөнья малы артыннан чабып, мәхәббәткә дан җырлаучы кардәшеннән көлүчеләрне ирониягә дучар итә. Шулай итеп, газәлнең эчтәлеге, формаль билгеләрен саклаган хәлдә, социаль яңгырашны көчәйтү аша трансформация кичерә. Рифмалашуы тулысынча газәлнең формаль билгеләренә туры килә: биш бәеттән тора, рифмалашуы аа,ба,са,да,га. Ахырда – тәхәллүс килә:

Узды бу яз...Гөрләде, тынды сулар,
Басылмый ник җаныңдагы ярсулар?

Җирдәге бар сил-ташкыннар шундамы?
Ул ил-халык гаменнәнме борчулар?

Сәясәткә сәясәт иткән җан –тиз
Тынлык сорар: туйдыра шул шау-шаулар!

Мөхитме? Күр: күпме көнче, гайбәтче,
Хөсетлектән “илһам”, ямь табучылар...

Ә Гаташның көтә көн-төн язганың –
Юләрдер ул: “Яңа китап... – ди, – шулар ...” [1, б. 168]

Шул рәвешле, көнчыгыш жанрларына охшатып стильләштерү күренеше лирик герой концепциясенең үзгәреше ярдәмендә алып барыла. Моннан тыш, бүгенге поэзиядә газәл жанры классик, канунлашкан тематика белән генә чикләнми, аңарда традицион эчтәлек фәлсәфи уйланулар, уен мотивлары, этика һәм әхлак проблемалары белән баетыла яки тулысынча алыштырыла. Әнә шулай стильләштереп иҗат ителгән жанр формалары бүгенге әдәби барышта шәркый традицияләрнең дәвам ителеше, трансформацияләнеп тергезелүе хакында сөйли. Тикшеренү барышында ясалган нәтиҗәләр көнчыгыш шигъри традицияләренең хәзерге чор татар шигъриятен баетуда зур роль уйнавын тагын бер кат дәлилли.

Әдәбият

1. Гаташ.Р.К. Гөлтуран: шигырьләр, газәлләр, робагыйлар, төрки шигыйрьләр иҗатыннан үрнәкләр / Рәдиф Гаташ; [кереш сүз авт. Н.Хисамов]. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2014. – 399 б.
2. Жанрологический сборник. Вып. 1. Елец, 2004. - С.43-48.
3. Заһидуллина Д.Ф. Мөхәммәт Мирза шигърияте: жанр өлкәсендә яңалыклар // Сайланма әсәрләр: 2 том. – Казан: Мәгариф – Вакыт, 2018. – 383 б.
4. Заһидуллина Д.Ф Татар әдәбиятына хас үзенчәлекләр: икенчел эчтәлек тудыру // Tatarica.2014. №1. С.115-1266. Мирза М. Сайланма әсәрләр: 2 том. – Казан: Мәгариф – Вакыт, 2018. – 383 б.
6. Мирза М. Сайланма әсәрләр: 2 том. – Казан: Мәгариф –Вакыт, 2018. –383 б.
7. Миңнегулов Х. Газәл жанры һәм Гаташ иҗаты // Гаташнәмә. Рәдиф Гатауллин-Гаташ иҗаты турында сәхифәләр. Мәкаләләр, эсселар, шигырьләр. Казан: Матбугат йорты нәшрияты, 2009. – 440 б.
8. Перевалова О.А. Стихотворная молитва в русской поэзии 19 века: жанровая динамика и типология: дисс. Канд. филол. наук. Екатеринбург, 2015. 207 с. http:// lib.urfu.ru Мөрәҗәгать итү вакыты – 27.03.2022
9. Юсупова Н.М. Хәзерге татар поэзиясендә шәркый жанрлар яңарышы // Жанрово-стилевое развитие национальных литератур в XX–XXI вв.: материалы Международной научно-практической конференции (4 декабря 2020 г., г. Казань). – Вып. 2 / сост.: А.Ф. Ганиева, Ф.Х. Миннуллина, Л.Р. Надыршина. – Казань: ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова, 2020. - Б. 295-302.
10. Юсупова Н. М. Идейно-художественные и жанрово-стилевые особенности поэм М.Мирзы / Н.М. Юсупова // Филология и культура. Philology and Culture. – 2020. - №1(59). – С. 159.

УДК 82(091)

МАТРИЦА ЭСХАТОЛОГИЧЕСКОГО МИФА В СЮЖЕТОПОСТРОЕНИИ: АНТИУТОПИЯ М. КАБИРОВА «САГЫНДЫМ, КАЙТ ИНДЕ»

Давлетшина Лейла Хасановна
Институт международных отношений Казанского (Приволжского) федерального университета, г. Казань, Татарстан, Российская Федерация
e-mail: leyla.davletshina@yandex.ru

Аннотация. *В статье рассматривается сюжетопостроение антиутопии М. Кабирова «Сагындым, кайт инде» в аспекте матрицы эсхатологического мифа, которая структурируется на основе универсальных схем мировой мифологии, наполняясь содержанием, обусловленным представлениями и верованиями национальной мифологии.*

Ключевые слова: *мифология; эсхатология; матрица; сюжет; образ; структура.*

THE MATRIX OF ESCHATOLOGICAL MYTH IN PLOT CONSTRUCTION: M. KABIROV'S DYSTOPIA «MISSED YOU, COME BACK ALREADY »

Davletshina Leila Khasanovna
Institute of International Relations of the Kazan (Volga region) Federal University,
Kazan, Tatarstan, Russia

Abstract. *The article examines the plot-building of M. Kabirov's dystopia "Sagyndym, Kite Inde" in the aspect of the matrix of eschatological myth, which is structured on the basis of universal schemes of world mythology, being filled with content conditioned by ideas and beliefs of national mythology.*
Keywords: *mythology; eschatology; matrix; plot; image; structure.*

Матрица эсхатологического мифа программирует жанровое пространство антиутопии в целом. Даже если в тексте нет явных отсылок к мифологическим дефинициям, отсутствует опосредованное воспроизведение мифологических образов и сюжетов, структура мифа о конце света просвечивает сквозь сюжетную структуру произведения. Одним из таким произведений является антиутопия *М. Кабирова «Сагындым, кайт инде...»* («Соскучился, вернись уже...», 2008), где «средствами постмодернистской поэтики и эстетики (фрагментарность, двойное кодирование, цитатность, описание потока бессознательного и т.д.) и фантастики писатель предупреждает о возможности исчезновения человека вообще, которое начинается с уничтожения книг, установления тотального контроля за людьми, превращения их в роботов» [2, б. 229]. Повествование строится на пересечении нескольких временных пластов, объединяемых образом главного героя Искандера (детство Искандера, его юность, приход к профессии писателя, составляющие прошлое; события, связанные с его арестом, арестом жены, с приключениями его детей, уничтожением человечества, характеризующие настоящее общества, в котором они живут). Главного героя антиутопии – писателя Искандера Д.Ф. Загидуллина называет автобиографическим героем-повествователем, образом типического автора в татарской литературе [2, б. 215], который становится свидетелем факта истребления народа Высшим Правительством и объединяет в себе несколько повествовательных линий. В событиях прошлого он предстает под конкретным именем Искандер как талантливый мальчик, воплотивший свои мечты и ставший писателем, а в событиях настоящего фигурирует под отвлеченным именем Язучы, что указывает на его расширительную функцию в контексте реализации матрицы эсхатологического мифа.

«Эсхатологический миф не санкционирует существующий социальный и космический порядок в том его понимании, которое свойственно данной культуре, а отрицает существующий порядок, поскольку он *неправилен.* Объявляя, что сейчас все происходит, как оно *не должно* происходить, эсхатология взывает к обновлению с целью создания нового мира, когда все будет происходить так, *как должно*» [1, б. 304]. В исследовательской практике эсхатологические представления, прогнозирующие будущее, сводятся к набору нескольких крупных семантических элементов и наиболее распространенных мотивов [4, б. 28].

Первый мотив эсхатологического мифа описывает эпоху хаоса и активизации сил зла, когда господство зла считается нормой, но на самом деле таковым не является. В повести «Сагындым, кайт инде…» данный мотив проявляется на уровне следующих характеристик:

– деградация нравов (проявление хищнических качеств в человеке при виде денег, отказ от культурного и исторического достояния прошлого, превращение смертоубийства из-за незначительной причины в норму, всеобщее распространение алкоголизма и других вредных привычек и т.д.);

– прежние сферы деятельности становятся вредоносными (сжигание книг, объявив их прежде ненадобными и вредными для современного человека, поощрение безропотно подчиняющихся людей наградами и высокими титулами; запрет на литературную деятельность, уничтожение науки и свободы слова, поощрение рабочих профессий);

– прежние сакральные локусы теряют свою святость (вымывание веры во Всевышнего и религиозных воззрений из сознания обывателей, их замена на искусственно сформированного нового бога – Золото, и как следствие, разрушение религиозных сооружений и институтов);

– праведные подвергаются гонениям (истребление тех, кто пытался противостоять надвигающейся катастрофе, карательными органами);

– переворачивание общественной иерархии (власть становится незаконной и устанавливает свои порядки, которые разрушают существующий общественный и политический строй; спасательные службы превращаются в карательные (пожарники отстраняются от своей основной функции, занимаются сжиганием книг и неподчиняющихся правительству людей, основная цель медицинских работников – соблюдение своевременного приема «роботизирующих» таблеток); общество расслаивается по иному приниципу в соответствии со степенью подчинения Высшему Правительству – достойные (*лаеклы кешеләр*), прежняя интеллигенция, отвергнутая обществом, но сохранившая «человеческую» суть (*мәмкәләр*); люди, потерявшие себя под влиянием новых общественных ориентиров – денег (*комаклар* – в переводе с татарского «крыса»).

Второй мотив эсхатологического мифа – *катастрофа*, к которой приводит предшествующая ей ситуация, ведущая население к всеобщей гибели. Для реализации этого замысла всех граждан под предлогом того, что прививают от рака, заставляют сделать укол и постоянно употреблять таблетки, из-за которых человек теряет способность мыслить и чувствовать. В результате спланированных действий Высшего Правительства происходит всеобщая гибель и исчезновение «людей» как биологического и социального вида и превращение их в бездушных роботов. «В конечном итоге живых людей на земле должны будут заменить роботы, которые смогут выполнить любую прихоть Великого Царя, Высшего Правительства, не задавая никаких вопросов. Этот замысел напоминает жене главного героя Таңсылу / Таңчулпан (в тексте имя героини постоянно меняется, что акцентирует внимание на ирреальности событий, происходящих в воображении главного героя, также говорит об условности героев) ужасающее племя, которое мечтало стать правителем всего мира» [5, б. 160]. *“Без фәннең алга кискен сикереш ясавы нәтиҗәсендә үзебезнең яшәү рәвешен тәэмин итәрлек роботлар булдырырбыз, ә аңа кадәр бу вазифаны мәмкәләр башкарып торыр. Без аларны ни кушсак шуны үти торган ихтыярсыз һәм надан, әмма тырыш һәм җитештерүчән колларга әйләндерербез”* [3, б. 57](“В результате резкого развития науки мы сделаем роботов, которые будут обеспечивать наше существование, а до этого момента делом будет заниматься интиллигенция (*мәмкәләр*). Мы превратим их в безвольных и необразованных, но трудолюбивых и производительных рабов, которые будут выполнять все, что мы пожелаем”. Государство проявляет себя на всех уровнях общественного устройства, полностью контролируя жизнь, мысли, действия и будущее человечества.

Катастрофа приводит к актуализации следующего мотива эсхатологического мифа – *спасение немногих людей*, которое связано с *убежищем* – местом, пригодным для жизни, но замкнутым и скрытым. В повествовании важное место занимает топологическое пространство Центрального Рынка, на котором обитают низшие элементы нового общества – «настоящие» люди, гении, вынужденные притворяться «обезьянами», так как за пределами этой тюрьмы им грозит сжигание от рук пожарников. *“Асылда монда җәмгыятьнең иң түбән элементлары, яшәр йорты, ашар ризыгы, эшләр эше булмаган элекке артистлар, сәнгать әһелләре, фәйләсүфләр һәм башка шундый әтрәк-әләмнәр хакимлек итә, монда аларны ашаталар да, иске-москы киемнәр дә бирәләр, ләкин шәһәрнең башка урыннарына чыгып йөрергә рөхсәт итмиләр”* [3, б. 39]. (“По сути, здесь правят низшие элементы общества, бывшие артисты, деятели искусства, философы и т.п., у которых нет дома, еды, работы, здесь их кормят и одевают в старье, но не разрешают выходить на территорию города”). Однако это только верхний слой, видный невооруженным глазом, на самом деле в подземном городке живут спасенные от тотального контроля люди, которые сохраняют прежнее историческое, культурное и научное достояние человечества и готовятся к установлению нового мира. Существование убежища предполагает наличие *ведущего туда потаенного пути*, который и

преодолевают сыновья Искандера. Образ убежища и пути к нему возникает дважды: как место проживания «людей», спасенных от Высшего Правительства, но не сумевших совершить переворот, и как поляна в далеком уединенном лесу, на которой дети, спасшиеся от захвата мира после уничтожения человечества роботами, читают книгу Писателя.

В процессе развития сюжетного повествования образ Искандера раскрывается в нескольких направлениях, в нем совмещаются и успешный писатель, и любимый муж, и отец двоих сыновей. Однако через всю свою жизнь он несет тоску об отце, которая кровоточит незаживающей раной в его сердце. В образе Искандера проявляются качества мессианского персонажа, приход которого неизбежен при установлении нового порядка. Именно ему по канонам эсхатологического мифа уготовано одержать победу над хаосом. Слова предводителя оппозиционеров Высшего Првительства указывают на то, что именно книги Писателя были для них путеводной звездой, способом сохранить свою личность. *"Болар барсы да сезнең иҗат. Алар безнең кешеләргә рух ныклыгы бирде, өметсезлеккә батмаска ярдәм итте. Теге дәверләрдә, бәлки, бик сизелмәгәндер дә, ә безнең чорда, язма сүзгә, бүгенге әдәбиятка кытлык кичергәндә, аларның әһәмияте әйтеп бетергесез зур булды. Мин сезне хәтта революциянең төп идеологы дип атар идем. Нинди генә сынаулар булса да бирешмәдегез. Рәхмәт. Үз шәхесен, рухи югарылыгын саклап кала белгән талантлар халыкның таянычы ул"* [3, б. 78.] ("Все это ваше творчество. Они дали нашим людям крепость духа, помогли не отчаиваться. В те времена, может быть, и не было заметно, а в наше время, когда ощущается дефицит письменного слова, современной литературы, их значение было неописуемо велико. Я бы даже назвал вас главным идеологом революции. Какие бы испытания вам мне выпали, вы не сдались. Спасибо. Таланты, умеющие сохранять свою индивидуальность, духовность, являются опорой народа"). Спаситель человечества – мессия, воплощенный в типологизированном персонаже Искандере – Писателе, должен явиться и спасти человечество в соответствии с матрицей эсхатологического мифа, но автор убивает своего персонажа, тем самым оставляя человечество в состоянии ожидания. Слова «Сагындым, кайт инде» звучат рефреном на протяжении всей повести и возвращают нас каждый раз к начальной точке отсчета, когда мессия приходит на землю, но умирает, не выполнив свою миссию, что приводит к постоянному перерождению различных форма хаоса.

Таким образом, закрытая модель антиутопического понимания мира формирует сложноорганизованную структуру, которая, с одной стороны, реализует в своем составе матрицу эсхатологического мифа, с другой, обращается к «исходному» материалу национальной и религиозно-мифологической традиции. В центре авторского мифа находится главный герой, который несет на себе разные функциональные роли, обобщаясь в типологизированном персонаже – мессии, который должен построить новый упорядоченный мир, но антиутопическая модель действительности по определению жанра отрицает подобную концовку. Интересным является мотив о всесильности человека. Ответственность за настоящее и будущее, за судьбу Земли, Вселенной, общества возлагается на Человека. Глубокий психологизм, эмоциональность подобных произведений объясняется желанием писателей наиболее полно раскрыть духовный мир, ментальность, характер и мировоззрение идеализированного героя.

Литература

1. Ахметова М.В. Конец света в одной отдельно взятой стране: Религиозные сообщества постсоветской России и их эсхатологический миф. – М.: ОГИ; РГГУ, 2010. – 333 с.
2. Загидуллина Д.Ф. Татарская литература XX – нач. XXI вв.: «мягкость» модернизма-авангарда-постмодернизма (к постановке проблемы). – Казань: ИЯЛИ, 2020. – 256 с.
3. Кәбиров М. Сагындым, кайт инде. – «ЛитРес: Самиздат», 2019. – 82 б.
4. Неклюдов С.Ю. Мифологическая традиция и мифологические модели // Вестник РГГУ. – 2011. –№ 9 (71)/11. – С. 11–33.
5. Юзмухаметова Л.Н. Новые явления в татарской прозе рубежа XX–XXI веков: постмодернизм. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 2016. – 220 с.

УДК 821.0.

НАЦИОНАЛЬНЫЙ ДУХ В ТВОРЧЕСТВЕ ГАЯЗА ИСХАКИ
ГАЯЗ ИСХАКЫЙ ИҖАТЫНДА МИЛЛИ РУХ

Даутов Гумар Фильгизович
Елабужский институт Казанского (Приволжского) Федерального университета,
г. Елабуга, Татарстан, Российская Федерация
e-mail: dautovgumar@mail.ru

Аннотация. *Гаяз Исхаки – один из самых талантливых татарских писателей начала XX века. Каждое его произведение посвящено описанию татарского бытия, а также раскрытию его прекрасных качеств. Произведения писателя различной тематики объединены одной особенностью – духом народа.*

Ключевые слова: *литературный прогресс; общественно-исторические события; татарское бытие; джадидизм и кадимизм.*

THE NATIONAL SPIRIT IN THE CREATIVE ACTIVITY OF GAYAZ ISKHAKI

Dautov Gumar Filgizovich
Elabuga Institute of the Kazan (Volga region) Federal University,
Elabuga, Tatarstan, Russia

Abstract. *Gayaz Iskhaki is one of the most talented Tatar writers of the early XX century. Each of his works is devoted to the description of Tatar life, as well as the disclosure of its beautiful qualities. The works of the writer of various subjects are united by one feature – the spirit of the tatar people.*

Keywords: *literary progress; sociohistorical events; Tatar life; Jadidism and Kadimism.*

Билгеле булганча, XIX йөзнең I яртысында формалаша башлаган татар буржуазиясе, гасыр ахырында шактый гына күпсанлы һәм яхшы гына матди байлык туплаган социаль төркемгә әверелә. XX йөз башында ул чәчәк ату чорын кичерә, Россия күләм капитал әйләнешендә сизелерлек роль уйный башлый. Буржуазия табигате белән интернациональ булса да, XIX гасыр ахыры – XX йөз башы татар сәүдәгәрләрендә, эшмәкәрләрендә милли үзаң көчле була. Монда Россия хөкүмәтенең татар сәүдәгәрләренә төрле икътисади чикләүләр куюы да, кайчандыр дәүләт булып яшәгән халыкның дәүләтчелек хисе көчле булуы да, ислам динендә булганлыктан, мөселманлыкны милләт белән тәңгәлләштереп кабул итү дә роль уйнагандыр. Ничек кенә булмасын, татар буржуазиясе һәм татар зыялылары милли яңарыш хакында уйлана, нindидер чаралар күрү хакында уйлана башлыйлар.

Татарлар компактлы яшәгән төбәкләр Россиянең үзәгендә үк булганлыктан, нindидер аерым территориаль үзбилгеләнеш турында сүз дә була алмый. Татарларның тулысынча ил яшәешенә интеграцияләнүен, үзләрен тулысынча Россия гражданнары дип исәпләүләрен һәм тоюларын да әйтергә кирәк. Милләт яшәешенең һәр йөрәк тибешен, сулышын тоеп яшәгән Тукайның сүзләре:

Иң бөек максат безем: хөр мәмләкәт – хөр Русия!

Тиз генә кузгалмыйбыз без, и гөруһе русияһ! – моңа мисал.

Киң катлам халыкның милли үзаңын уяту, алгарышны тәэмин итү өчен укымышлыларыбыз мәгариф өлкәсен алалар. Барысы да диярлек укый-яза белә, ягъни грамоталылык гадәти күренеш булган татарларда мәгърифәтчелек идеяләре мул уңыш бирә. Тарих өчен чагыштырмача кыска вакыт аралыгында мәгърифәтчелек әдәбияты формалаша, татар мәктәп-мәдрәсәләре яңача укыту программасына күчә, алай гына да түгел, "... хәтта кадими ысул мәдрәсәләрендә дә белем бирүнең сыйфаты сизелеклек яхшыра".

Югарыда әйтелгәннәр татар әдәбиятының “Алтын чор” дип аталган дәверен тууга җирлек булалар. 1905 ел революциясе нәтиҗәсендә туган демократик үзгәрешләр, татар телендә вакытлы матбугат барлыкка килү, типографияләр санының кискен артуы, әдәбиятның һәм сан, һәм сыйфат ягыннан яңа баскычка күтәрелүенә китерә.

1905-1917 еллар аралыгын колачлаган татар әдәбияты чын мәгънәсендәге милли әдәбият булып формалаша, милли мәнфәгатьләргә хезмәт итә, халык яшәешен аның, бары татарның тормышына гына хас булган аспектларын, сыйфатларын тикшерә. Аерым вәкилләренең тормышы, психологиясе аркылы ул милләтнең рухын, яхшы якларын, тайпылышларын тикшерә. Бу ноктадан караганда бигрәк тә Г. Исхакый иҗаты кызыклы. Аның кайсы гына әсәрен алып карама, татар менталитетының бер ягын аяуга багышланган.

Әдип татар тормышының иң өстә яткан, гадәти булган, һәм шул гадәтилеге белән игътибардан читтә калып килгән, ләкин татарны татар иткән үзенчәлекле сыйфатларны тотып алып, гаять зәвыклы һәм кызыклы итеп укучыга җиткерә белә.

Яңалык, алгарыш аркылы милләтне алдынгы халыклар дәрәҗәсенә күтәрергә омтылучы җәдидчеләр һәм искечә, элеккечә яшәү аркылы урбанизация шартларында телне, динне саклап калуны максат иткән кадимчеләр көрәшне XX йөз башы татар иҗтимагый тормышының эчтәлеген билгели. Ул яшәешнең бар өлкәләрен дә колачлый һәм әдәбиятта турыдан туры да, аның нәтиҗәләре булган күренешләр аркылы да чагылыш таба. Ул Г. Исхакый иҗатында да чагылыш таба.

Бу чор Г. Исхакыйның гына түгел, бөтен татар зыялыларының эзләнү чоры. С. Рәмиев: “Мин!” димен мин, “мин” дидисәм,

Миңа бер зур көч кирә,

Аллалар, шаһлар, кануннар

Булалар бер чүп кенә” дип күтәрелеп бәрелеп гыйсъянчылыкка кереп китә. Г. Ибраһимов беренче психологик роман булган “Яшь йөрәкләр”е белән рәттән: “Бөтен хәят, бөтен тарих безгә бер хакыйкатьне тәкрар итә: Сәнгать – яңа заманның дине, бөек сәнгатькярләр ул диннең пәйгамбәрләредер”, – дип игълан итә. [1]

Г. Исхакый әдәби эшчәнлеген “Тәгаллемдә сәгадәт, яки Гыйлем үгрәнүдә рәхәт гомер” (1899), “Кәләпүшче кыз” (1900) кебек мәгърифәтчелек рухындагы әсәрләр язып башлый. 1900 елда ул татар тормышына зур зыян китерә дип уйлаган күпхатынлылыкка мөрәҗәгать итеп “Өч хатын берлән тормыш”ны мәйданга куя, 1903 елда сөю хисен үзәккә алган “Очрашу, яки Гөлгыйзар”ны иҗат итә. 1904 елда Ф. Мусин тарафыннан: “... әсәр татар әдәбиятындагы үзгәрешләр өчен борылыш ноктасына әверелә” дип бәяләнгән “Ике йөз елдан соң инкыйраз” повестен укучыга тәкъдим итә. Иҗтимагый-сәяси карашлары белән эсерлар партиясендә торган чагында шул карашлары чагылыш тапкан “Теләнче кыз”ын (1907) яза. [2]

Күргәнебезчә, әдип игътибарын күп нәрсә җәлеп итә. Ләкин, әдәбият фәнендә “Таңчылык” дәвере дип билгеләнгән чорда да ул милли аспектны калдырмый, ә инде иҗатының “Миллилек” дип исемләнгән этабында халкының рухын алгы планга чыгарып язу әйдәп баручы факторга әверелә. Сәнгатьнең көчен билгеләп Г. Ибраһимов болай ди: “Милләтнең, милли рухның җимгә аумас, суга батмас, утка янмас мәртәбәдә куәт алуы һәм дә мәдәни бер калыпта корычка әйләнүе өчен – ул үзенең сәнаигы нәфисә (матур сәнгатенә) мохтаҗ” [2].

Татарның яшәеше ислам дине белән билгеләнә. Әгәр Европа цивилизациясе беренче планга матди байлыкны куйса, кешенең фани бик үк матур булмаган рәхәтлекләрен татуына беркадәр бармак аша гына карса, Ислам биш вакыт намаз аша һәрдаим бәндәнең Аллаһ тарафыннан яратылган булуын, аның бу дөньяда кунак кына икәнлеген, дөнья нигъмәтләренең бары Илаһтан гына икәнлеген искәртеп тора. Гыйбадәтне үз вакытында үтәп баручы мөселман бозыклык тудыруны хәмер, зина кебек гөнаһлардан азат һәм рухи, һәм физик яктан сәламәт булуның ямен-тәмен тоеп, табигый яшәешкә шөкер итә белә. Шундый тыныч, күктән йолдыз чүпләмичә яшәүнең һәм, безгә калса, татар халык массасының яшәү урынын Г. Исхакый “Сөннәтче бабай” повестендә бирә. 1911 елда язылган бу әсәрнең нindидер күзгә күренмәгән эчке самимилеген Ф. Мусин: “Сөннәтче бабай”да татар тормышының традицион билгеләре –

чисталык-пөхтәлек, сабырлык, кунакчыллык, үз һөнәреңне яратып башкару, тәртип ярату – Корбангали карт һәм Гөлйөзем карчык образлары аша гаять матур итеп сурәтләнә. Г. Исхакый бу геройларын, аларга хас сыйфатларны милләтне яшәтүче, хөрмәткә лаек хасиятләр буларак тәкъдим итә", дип билгели [2]. Хаклы, дөрес бәя һәм бу сыйфатлар бабаебызның Ислам кагыйдәләрен үтәп яшәү нәтиҗәләре.

Әсәрдә берсен-берсе куып аккан вакыйгалар, интригалар, маҗаралар, мәхәббәт өчпочмагы юк. Гади көнкүрешне, өй каршындагы миләшне, ишегалдында йөргән тавыкларны саклап һәм тәфсилле тасвирлау гына бар. Ләкин шушы көйле генә агышлы хикәяләү үзенә генә тартып тора, ниндидер бик таныш, ләкин каты авырудан онытылган башка, гаять якын тормышны искә төшерәдер кебек. Бу инде психологизм гына түгел, бу, мөгаен, генетик хәтерне уятудыр.

Әсәр бары тик татар тормышын, аңа гына хас булган күренешләрне, аңа гына хас булган психологияне сурәтләүдән генә тора. Дөрес, көнкүреш, детальләр узган гасырныкы. Әйтик, "... киленнәр киндер урыннарыны чормадан төшереп кора башлагач, кызлар киереләрне киереп, балтыр чүпрәкләр челтәрли, якалар чигә башлагач" кебек эш-гамәлләр бүгенге укучыга аңлашылмый, ләкин аларны башкару яки шул эшләргә мөнәсәбәт һәм татар укучысына таныш, чөнки ул аның менталитетына аваздаш. "Өйләрендә әллә никадәр җиһазлар булмаса да, җәмәгатьләре шул карт-карчык белән бетсә дә, Гөлйөзем әби көн буе эштән бушамый иде" дигәнне укыгач һәр бүгенге татар укучысы я үзен, яшьрәкләр әби-әнисен, бер дә тик тормый торган әби-бабасын таный.

Гасырлар дәвамында дәүләтчелек тотып яшәгәнгә татарлар Мәскәү кнәзлеге тарафыннан яулап алынгач та, рус патшасын тиз арада югары хакимият ә үзләрен Руссия гражданлары итеп таныйлар. Гражданин булу ул, бер яктан, хөкүмәт алдында бурычларын, икенче яктан – хокукларын булу дигән сүз. Шуңа күрә татарлар һәр эшне документлаштырырга, һәр гамәлгә закон төсе кертергә тырышканнар. Сөннәт эшенә хокуклы икәнен ул, бердән, бу эшнең атасыннан мирас булып калуы белән, бу мирасның юридик көчкә ия икәнлеген Сәлман Фарсига барып тоташа торган шәҗәрә белән раслый. Ә инде матди дәлил итеп ул сөннә пәкесен китерә, аның "... хәзрәти Рәсүлнең үз кулы белән бирүне дә әйтеп куя иде" [3].

Әдипнең 1910 елда язылган "Мулла бабай" романы татар мәдрәсәләре тормышының энциклопедиясе дияргә мөмкин. Монда шулай ук милләтебезнең белемгә, гыйлемле кешегә хөрмәтле мөнәсәбәте дә урын алган. Әгәр "Тарас Бульба"да Тарас укудан кайтучы улларын, сезне Бурсада нәрсәгә өйрәттеләр икән, дип йодрык сугышы белән каршы алса, "Мулла бабай" герое Хәлим ялга кайткач, аның хөрмәтенә мәҗлес оештыралар: "Дога кылгач, хәзрәт:

– Менә бик яхшы, кил инде, монда утыр. Әтиеңнән югары була да инде дә... Китап әйткән: "Әһле гыйлемнең иң кечкенәсе әһле дөньяның иң зурысыннан олуг", – дип Хәлимне үз янына утыртты".

Әсәрдә шәкертләрнең кичәләр оештыруы, тәҗрибә уртаклашыр өчен башка мәдрәсәләргә барулары сөйләнелә. Беркем тарафыннан координацияләнмәгән, контрольдә тотылмаган мәдрәсәләр стихияле рәвештә бүгенге конференцияләр, семинарларга аваздаш чаралар оештырып яшәгәннәр. Беркем өстән күрсәтмә төшермәгән, махсус комиссияләр, аерым бүлекләр булмаган, ләкин "кадими", "артта калган" дип тамгаланган шәкертләребез тәҗрибә уртаклашу, башка мәдрәсәләрне инновацион чараларны өйрәнеп, үзләрендә куллану кебек күренешләрне үз акыллары белән үзләштереп, гамәлгә куеп яшәгәннәр.

Шәкертләрнең монарәзәчеләр сыйфатында авылдан авылга йөрү уңаеннан, Г. Исхакый характер үзенчәлекләре, дөньяга мөнәсәбәтләре белән төрле булган муллаларның портретларын бирә. Шуларның егерме дүрт бүлектә тасвирланганы, мөгаен, иң фаҗигалесеседер. Бу хәзрәтебез гаять сәләтле: "Хәзрәт, бик тиз моназарәчеләр белән дуслашып алып, гыйлем мәсьәләсенә кереп китте. Ул әллә нинди мәсьәләләр сорап, нәхүдән, фикъһедән күп сүзләр ачып кына калмады, мантыйкка керде, чәй ясауны да онытып, моназәрәгә кереп китте". Ләкин һәр сәләтле һәм талантлы шәхес кебек, ул да практик тормышка яраклашмаган, ул гади игенчене, мәхәллә халкын аңламый, шәкертләргә болай дип зарлана: Син йә

фикъһедән, йә хикмәттән зур бер мәсьәлә карап китап моталәга кылып ятасың, мужик килә дә шул бөтен чабатасы белән зиһенгә кереп утырып:

– Бала аты кушарга кирәк иде, – дип, эшне бүлдерә.

Хәзрәт үзенең халыкка дини хезмәт күрсәтергә бурычны икәнен аңламый. Ул фән, гыйлем кешесе, ул дөнья мәшәкатьләреннән, ваклыкларыннан өстен кеше. Әгәр татарның үз дәүләте булып, башка халыклардагы кебек ул да хөкүмәт тәэминиятендә булса, хәзрәтебез нинди дә булса фән өлкәсендә, бәлки дөньякүләм алган галим булып китәр, профессор, академик дәрәҗәләрен алыр иде. Болай исә, ул, үзе әйтмешли, мужиклар белән этле-мәчеле яшәп, Аллаһ биргән сәләтен юкка чыгарырга, яки, аны башка милләт мәдәниятенә хезмәткә куярга мәҗбүр. Тарих андыйларны күпләп белә. Бу – хәзрәтнең генә генә түгел, талантлы улларын югалткан бөтен татар трагедиясе.

Г. Исхакый иҗатында татар туры төрле яклап ачыла, аның һәр әсәре билгеле бер милли яшәеш үзенчәлеген үзәккә куя. Күп галимнәр тарафыннан өйрәнелсә дә әдип иҗаты әле яңадан-яңа яклары белән ачыла бара.

Әдәбият

1. Ибраһимов Г. Әсәрләр. 8 томда. Казан: Татар. кит. нәшр., 1978. – 5 т. – 200 б.
2. Мусин Ф. Г. Исхакый / Татар әдәбияты тарихы. 8 томда. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2016. – 4 т. – 70 б.
3. Харрасова Р. Иҗтимагый-мәдәни хәрәкәт һәм әдәби барыш / Татар әдәбияты тарихы. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2017.- 8 т.– 170 б.

УДК 347.651.68:297(075)

ГАРМОНИЯ ИСКУССТВА ЦИТИРОВАНИЯ И АҚД В ПОЭЗИИ ЁРИ

Джураев Мухаммадризо Мамурович

Кокандский государственный педагогический институт имени Мукими,

г. Коканд, Узбекистан

e-mail: abbabb257@gmail.com

Аннотация. *В восточной классической литературе цитаты и «ақд» поднялись до уровня искусства. Коран и хадисы - наиболее часто цитируемые создателями источники. В данной статье раскрывается Ёрмухаммад Ёри, живший и творивший во второй половине XIX века и первой половине XX века, его навыки цитирования и употребления «ақд».*

Ключевые слова: *Кораническое слово; стихи Корана; хадисы; притчи; цитирование; “акд”; жанр; поэзия; бозгашт (начало аган, повтор); строфа; газель.*

HARMONY OF THE ART OF CITATION AND AQD IN YORI’S POETRY

Djuraev Muhammadrizo Mamurovich

Kokand state pedagogical institute named after Mukimi

Kokand, Uzbekistan

Abstract. *In Eastern classical literature, citations and quotations have risen to the level of art. The Qur'an and the hadith are the most frequently cited sources by the creators. In this article reveals Yormuhammad Yori who lived and worked in the second half of the XIX century and the first half of the XX century, his skills in quoting and using aqd.*

Keywords: *Qur’anic word, verses of Qur’an, hadiths, parables, citation, aqd, genre, praise, poetry, bozgasht (start agan, repeat), stanza, ghazal.*

One of the expressive and impressive means is quotation and aqd. According to a number of theorists, quotation is the art of quoting verses of the Qur'an and hadiths in lyrical works, and the meaning of this word in dictionaries is to receive light in Arabic. Due to the fact that the verses of the Qur'an and hadiths of various genres are widely used in the poems of Yormuhammad Yori, there is a need to dwell on this art.

The terminological meaning of the quotation is variously defined in Arabic and Persian sources. Atoullah Husseini pointed out in his work "Badoyi us-sanoyi" that there are four types of quotations. First of all, the verse of Qur'an or the hadith is quoted and interpreted according to its content. In the second, the very copied text serves to convey a different meaning. In the third, the cited text is used in a slightly modified form, and the last cited text is in a modified form in both form and content [1]. Hussein Voiz Koshifi described the quote as the art of using verses from the Qur'an and hadith texts in poetry exactly, without changing [2].

In his poems, Yormuhammad Yori refers to the content of the verses of the Qur'an and the texts of hadiths by quoting not completely but a certain part of them, and in this case he provides his poetry with cognitive burden. The idea that is meant in the poem becomes more meaningful because of the verses of the Qur'an and the texts of the hadiths. In Yori's poetry the art of aqd is also widely used in parallel with the quotation. The lexical meaning of the art of aqd, as it is called in Arabic, is to connect two things firmly together, to tie or to twist. The art of aqd is based on quoting the verses from the Qur'an and the texts of hadiths or excerpts from them in poetic works with minor modifications in accordance with the requirements of rhythm and rhyme. In classical literary sources different definitions of aqd are given. Hussein Voiz Koshifi considers the phenomenon of aqd as to quote only the text of a verse or hadith with minor changes in order to adapt it to the requirements of rhythm and rhyme [3].In such cases, the poet pays less attention to the formal aspect of the verse or hadith, as his main goal is to convey the essence of the verse or hadith and deliver to the reader. In Yori's poetry different forms of quotation and aqd can be met. The verses and hadiths used in his works in the style of praise and worship can be divided into three categories:

a) The name of a surah of the Qur'an or a word from it, a key word, phrase or sentence from a verse of a holy book or a hadith is given:

"Nusratingga surai "Inna fatahna"dur livo,
Nasr oyati erur mir'oti husningga jilo,
Surai "Vash-shams"u yuzing sha'nig'a etmish marhabo,
Qavsu quzahdur orazingdur "Vaz-zuho",
Ko'zlaringga keldi "mazog'al basar va matag'o". [v-9]

In the given line in this stanza, which praises Allah and describes the features of Prophet Muhammad (peace and blessings of Allah be upon him), it begins with the name of the Surah of the Qur'an, which begins with "Inna Fatahna". And in the next line, it is referred to the whole content of this verse, that is, "The writing of this verse is the reason for the beauty of your face," says the poet (*Nasr oyati erur mir'oti husningga jilo*). Then, Surah "Wash-Shams" is mentioned that it recites a blessing (*Surai "Vash-shams"u yuzing sha'nig'a etmish marhabo)* in honor of Allah and the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him). In the following line, referring to the first verse of Surah 93 of the Qur'an, a verse ("Vaz-zuho" nuri jamoli olam oro sendadur") is quoted from the Qur'an. The word "Vazzuho" means "I swear by the time of late morning." [4]. As you know, late morning is the most extended time of the day. By saying "Vaz-zuho" nuri jamoli ...", the poet means two things. The first meaning is that the beauty of the light of Surah al-Vazzuha may have been manifested in You (that is in the Prophet) in this world. The second meaning is, "The beauty of the clear light of the sun at late morning is in you."

b) Refers to the content of any verse or hadith. In a number of his poems, a word or abbreviated sentence from the verses of the Qur'an is quoted, through which the poet expresses his intention.

c) There are also places in Yori's poems where the translation of a verse or hadith is quoted. In the core of a number of his poems, one can see that the word of Allah or some translated passages from the Sunnah of our Prophet are referred to.

The examples show the extent of the reflection of the next two views of these arts in Yori's poems:

Zirvai ulyoyi ishqi "Urvat ul-vusqo" manga,
"Jannat ul-Ma'woi" vasli maqsadi a'lo manga.

The original meaning of the phrase "*Zirvai ulyoyi*" in the verse is "the high peak of the mountain" This is the primary meaning of the phrase itself. But here it refers to the highest ascension of fiery love for Allah, and this phrase is used figuratively. The citation "urwat ul-wusqo" from verse 256 of Surah al-Baqara means "firm grip". The word "jannat ul-ma'wo" – a separated place in the Paradise, which is quoted from verse 19 of Surah al-Sajda, is given as the continuation of this verse. Since the love for Allah is a firm grip (strong protector) for the lyrical hero to be free from sins, he (the lyrical hero) has hope for the heaven, and the word "jannat ul-ma'wo" – a separated place in the Paradise is quoted in the same meaning. Thus, the meaning of the first line of the verse is as follows: My fiery, high-ranking love for Allah will be a strong handle for my life, and it will be concluded that through this love I will be forgiven of my sins by Allah and hope the place of Paradise. The next verse is also adorned with the art of quotation, as the previous one:

Bas, "Mazoq al-basar" bo'ldi qarini himmatim,
Har kecha me'roj "subhanallazi asro" manga.

If the Qur'anic word "mazoq al-basar"in the verse is translated in the meaning as even not to cast a glance or as not to exceed the bounds, the word «subhanallazi asro" in the next verse means the pure one who takes for travel. The word in the first line of the verse is taken from verse 17 of Surah an-Najm, and the second quote is taken from verse 1 of Surah al-Isra. The linguistic content of this verse is related to the Prophet Muhammad's (peace and blessings of Allah be upon him) ascent to heaven. In addition, the word "me'roj" in the verse confirms it. The two words quoted from verse 9 of Surah an-Najm, "qoba qawsayn" – the space between the two eyebrows and "av adno" – come even closer, are also considered as a logical continuation of the previous quotations. As mentioned above, the word "Qoba qavsayn" is taken from verse 9 of Surah 53 of the Qur'an, which has the lexical meaning of "approached between two bows". Such quotations are very common in Yori's poems. They served to support the poet's thought, to intensify the content which is being expressed:

Majmai bahrayn orasida yo'q imkon qadam,
"Qoba qavsayn"din o'tibman "av adno" manga [6].

In the next verse, there is a reference to the situation of the prophet Muhammad (peace and blessings of Allah be upon him) on the night of Me'raj. The word "Robbi arini" in the verse is also related to the Qur'an:

Tolibi diydor Musovor yuz ming ko'ksima,
"Robbi arini" yuzlatur nisbai siyno manga.

In the following the verses there is no citation from the Qur'an though, the references to the verses are clear. In the following verse, it is said that when Moses hoped to see the face of God, God commanded him to look at Mount Tur, and that God appears in all things on the earth:

Vah, nedur ul Turi Sino arshu farsh, bahru bar,
Rang-barang tushgay tajalli dili ko'ngilg'a to manga.

It is not difficult to see that the next verse also refers to a specific verse of the Qur'an:

Surahi g'aybiki boshlay aksi jon mir'otig'a,
To gumon etmaki, husn sur'atul siymo manga.

This verse is considered to be bozgasht (start agan, repeat) (N.Kamilov) and Yori continues the issue that is not related to the ghazal through this very verse and connects it with the general content of the ghazal. In other words, the meaning of the Qur'anic word and the scene of the night of ascension are manifested in the expression "do'sti diydor" in this place:

Ko'rlarg'a bahra yo'qdur do'sti diydoridin,
Jilvai husnin bilurg'a diydai bino manga.

The last verse of the ghazal is closely connected with the great Qur'an and its hafizs (who recite the Qur'an from the memory) (parrots of Quds):

Qudsining to'tilarin mehmon qilay deb charla, Yor,

Ul zamon vaqti nisori kilki shakarho manga. [v-3]

The word "rabbano zallamno" quoted from the Qur'an appears as "zallamno rabbano" in one place of Yori's poem. The words "Zallamno Rabbano" appear in verse 23 of Surah al-A'raf. It begins with "Qolo rabbano anfusano." This verse is the content of the repentance of Adam and Eve to God after their expulsion from heaven. They said: "We have wronged ourselves. If you do not forgive us, we will surely be among the losers." The poet substitutes the words "zallamno" and "rabbano" based on the requirement of the rhythm of the poem. However, this method does not change the meaning of the verse and confuse the reader. It is clear that in the art of quotation, when referring to sacred sources, the preservation of the originality of the source is the main criterion, while in the art of aqd Qur'anic verses or hadiths are used on the basis of minor modifications in accordance with the rules of poetry. The following verse from another poem of the poet can be considered a unique example of the art of aqd:

Ey "alam nashroh", yurak "mazog'", ko'zlik "ma tog'o",
Ey "qobi qavsayn", ittihoding qurbating bo'ldi dano,
Kim bo'lubdur san kabi isro so'zig'a oshno,
Ey mazhari subhi azal, ey oftobi "vaz-zuho",
Ey mash'ali shomi abad, husning furug'idin ziyo. [v-13]

In one of his ghazals, the fact that the aqd (citation) of the hadiths of the Prophet Rasulillah (peace and blessings of Allah be upon him), which became the primary motto of mysticism and riding a horse in the field and wishing to show off, that is, the inclusion of the reference that the righteous person's enjoyment from the enlightenment of Allah and learning the secrets of worship is among the elements of defining the poet's skill:

"Al-faqri faxri" so'z qotib, g'am tarab haryon otib,
Maydonda markab o'ynatib, men endi javlon istaram. [a-111]

At this point, we have to go back to the explanation of the phrase "Al-Faqri faxri". We know that faqr (poverty) is a stage within the status of mysticism. Faqr (poverty) is not material deprivation or begging, but feeling oneself helpless, destitute and weak in front of Allah. Faqr (poverty) means getting rid of misery and living with a sense of resignation to God's will. Poverty is the garment of honor, the garment of the prophets and the righteous. He is the sultan of the two worlds who wears the crown of poverty. Therefore, poverty is the basis and source of mysticism. As the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said, "Poverty is my pride", the wise people were also proud of poverty. This pride is not to show the people that they are poor and beggars, but to feel helpless and poor in the sight of Allah. A person who is poor, a dervish, a Sufi, a disciple, a hermit, a seeker, knows that he needs Allah in all respects, *al-faqri ilallah is the one who needs Allah,* and *al-faqru ilallah* is the one who considers himself in need of Allah. There are three stages of this status: in the first stage, the wise is satisfied with what he finds. In the second stage, the wise raises a sense of renunciation of worldly possessions in himself. In the final stage, he reaches such a level that for him there is no difference between wealth and poverty. Poverty is not to forsake material things and get rid of the life, but the purification of one's inner world.

Hoja Ahmad Yassavi states that there are six virtues of the poor:

1. Not to treat well and badly.
2. To be sad in front of Pir and not to speak without his permission.
3. Not to mistreat anyone.
4. To serve for the people.
5. To overcome lust.
6. To give up lust.

The famous Sufi Sahl ibn Abdullah Tustari emphasized that the status of poverty is one of the conditions of Sufism by saying: "Sufi is a person who is free from any trouble and grief, intelligent, far from intrigue at the sight of Allah, considers the soil and gold the same with no difference." Ibrahim Bukhari Kalabadi described the poor as, "The poverty is the absence of wealth, even if you have it, it does not belong to you, and the poor is a person who needs the enlightenment of truth." Also, the poor has no need other than Allah, he lives with the resignation to God's will [7].

In most of Yori's mystical poems there are places where the call "Yo Rab" is repeated. It would be correct to accept this art as a linguistic unit that ensures the poet's inward supplication for God's favour, whose faith is Islamic and who devotes himself to the service of religion, hopes for the mercy of Allah in prayer. At the same time, this inward supplication for God's favour gives a special interest to a poem at the level of art. The fact that the phrase "Yo Rab" appears at the beginning of the verses in the eight-line ghazal and is repeated 40 times is a proof of this idea.

YO Rab, mening kabi bir bandangni qilma xasta,
YO Rab, ko'ngil nazargoh qilma oni shikasta,
YO Rab, ko'ngil chu tayyor qo'yma oni qafasta,
YO Rab, iki jahoning sayr aylasun nafasta,
YO Rab, ko'ngil uloshsun dildori jonajonga.

Yori describes a lover with great delicacy. With the traditional way, he draws a real portrait of a lover who has a beautifully shaped figure through subtle analogies, comparisons, and qualities. Even when he suffers from the lover's indifferent, inattentive, helpless companion, and complains of his lover's oppression, the feeling of love for her attracts attention in a grassy way. Accordingly, even if the lover is unfaithful, friendly to rivals, and indifferent to the real lover, in the eyes of the author she appears as the most perfect, the brightest example of beauty.

Literature

1. Abdulla S. Mavlono Muqimiy. Badiiy lavhalar. -T.:. Badiiy adabiyot. 1965 y.
2. Abdullayev V. O'zbek adabiyoti tarixi. II kitob. -T.: O'qituvchi. 1967. - 383 b.
3. Abdurauf Fitrat. Tanlangan asarlari. II, - T.: Ma'naviyat, 2000.-206 b.
4. Alisher Navoiy. MAT. Yigirma tomlik. 1 - tom, -T.: Fan, 1986.
5. Alisher Navoiy. MAT. Yigirma tomlik. 2-tom, -T.: Fan, 1988.
6. Бартольд В. В. Сочинения, V. Том. - Москва, Наука, 1968. -757 с.
7. Бертельс Е. Э. Персидская литература Средней Азии. - Советское востоковедение. Том. V, Т.-Л.:-1959.-289 с.
8. Boboyev T. Adabiyotshunoslikka kirish. - T.: O'qituvchi 1979 y.
9. Boltaboyev H. Mumtoz so'z qadri.-T.: Adolat.2004. - 192 b.
10. Valixo'jayev B. O'zbek adabiyotshunosligi tarixi.-T.: O'zbekiston, 1993.-192 b.
11. Введение в литературоведение (Под общей редакцией Л. М. Крупчанова). - Москва: Оникс. 2007.-416 с.
12. Yoriy. Devon. kp 93/58 Abu Rayxon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti.
13. Yoriy bayozi. kp 4047. q-5. G'. G'ulom nomidagi Qo'qon adabiyot muzeyi.
14. Yoriy dastxat muxammasi. kp 7048 q-726. G'. G'ulom nomidagi Qo'qon adabiyot muzeyi.
15. Yoriy dastxat. Mavludi sharif
16. Yoriy dastxat. "Qasidai burda". kp 7048 .
17. Jo'raboyev O. Haziniy To'ra.-T.: Fan, 2007.-136 b.
18. Komilov N. Tasavvuf. -T.: Mavorounnaxr-O'zbekiston. 2009. B.
19. Ishoqov YO. Navoiy poetikasi. -T.: Fan, 1983.
20. Ishoqov YO. So'z san'ati so'zligi –T.: "Zarqalam", 2006.-128 b.
21. Meli S. So'zu so'z. -T.: Sharq, 2020. – 456 b.
22. Husayniy, Atoulloh. Badoyi'u-s-sanoyi'. - T.: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1981. B.184.
23. Koshifiy, Husayn Voiz. Axloqi Muhsiniy. – T.: Sharq, 2014.- B, 222.
24. Siddiqov M. Zakovat adabiyoti. -T.: Bayoz, 2013. 64 b.
25. To'ychiyev U. - O'zbek adabiyotida badiiylik mezonlari va ularningmaromlari. -T: "Yangi asr avlodi" 2011 y.
26. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf . Hadis va hayot. Anbiyolar qissasi. 20 juz. "Sharq" .-T: 2009 y.

УДК 821.512.145

ТАТАРСКАЯ ДРАМАТУРГИЯ НАЧАЛА XXI ВЕКА: ПОИСК СОВРЕМЕННОГО ГЕРОЯ

Закирзянов Альфат Магсумзянович
Институт языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова АН РТ,
г. Казань, Татарстан, Российская Федерация
e-mail: alfat_zak@ mail.ru

Аннотация. *Статья посвящена раскрытию особенностей современного героя в татарской драматургии начала XXI века. На основе анализа наиболее ведущих пьес известных драматургов выявляются социально-культурные условия, особенности выражения героя современности. Особое внимание уделяется приемам и средствам, применяемыми авторами с целью описания героев, а также обогащающих восприятие читателем художественного мира произведения.*

Ключевые слова: *татарская драматургия; новый этап; герой; форма; содержание; прием.*

TATAR DRAMA OF THE BEGINNING OF THE XXI CENTURY: SEARCH FOR A MODERN HERO

Zakirzyanov Alfat Magsumzyanovich
G. Ibragimov Institute of Language, Literature and Art of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan, Kazan, Tatarstan, Russian Federation

Abstract. *The article is devoted to the disclosure of the features of the modern hero in the Tatar drama of the beginning of the XXI century. Based on the analysis of the most successful plays by leading playwrights, the socio-cultural conditions and features of the expression of the hero of modernity are revealed. Special attention is paid to the techniques and means used by the authors to describe the characters, as well as enriching the reader's perception of the artistic world of the work.*

Keywords: *Tatar drama; new stage; hero; form; content; reception.*

Татарская драматургия начала XXI века развивается в контексте социально-политических и культурных перемен в обществе, находится в поиске новых путей и форм соответствия современным духовным запросам народа. Несомненно, это свою очередь, обуславливает тематическое и художественно-эстетическое разнообразие в драматургии. “И в этом процессе татарская драма взяла на себя роль лидера, отличаясь среди других литературных родов активностью авангардных форм и новым взглядом на роль и функции художественной литературы” [2, с. 11]. Отвечая на актуальные вопросы эпохи, драматургия обращается к разным сторонам бытия, общественные, национальные и личностные проблемы находят выражение в современном звучании, в богатстве тематики и мотивов, в языково-стилистической изобразительности.

Художественные поиски в сценической литературе наиболее ярко проявляются в изображении современного героя, который в свою очередь, связан с жизнью своего народа и его менталитетом. Удачными примерами отражения современного героя, татарского национального характера можно назвать такие персонажи, как Зариф в “Телсез күке” (“Немой кукушке”), Яббар в «Легионере» З. Хакима, Баян в “Без китәбез, ахры” (“Мы, кажется, уходим”) Ф. Садриева, Рахматулла в “Алты кызга бер кияү” (“Один жених на шесть девушек”), Асфандияр в “Мулле” Т. Миннуллина, старик Нугман в “Мәхәббәт турында сөйләшик” (“Поговорим о любви”) И. Зайниева, Мухлиса Буби в “Үлеп яратты” (“Любовь бессмертная”) Р. Зайдуллы. Вместе с тем, в качестве отличительной черты татарской

драматургии отметим, что в духовном мире национальных героев преобладают чувства и переживания с оттенком трагизма. Это объясняется не только историческим прошлым и сложным, противоречивым настоящим татарского народа, но и желанием авторов помочь современному зрителю (читателю) избавится от внутреннего рабства. С чрезвычайно своеобразным татарским национальным характером мы встречаемся в театральном романе З. Хакима «Телсез күке» ("Немая кукушка"). В этом произведении, написанном в новом для татарской сценической литературы жанре, разворачиваются события соотносимые по масштабности с романом , удивительные переплетия судеб различных персонажей, разворачивается трагизм целого народа. Образ Зарифа по кличке "Немая кукушка" – большая находка З. Хакима. В юноше, выросшем в лесном домике, любящем природу и получающем от нее силу и покой, особенно ярко проявляются такие черты характера, как гордость и справедливость, терпение и смелость. Зариф – "человек, который привык жить, не признавая жестоких и бесчеловечных законов действительности, слушая лишь стоны сердца" [1].

В произведениях, написанных духе традиций литературы реализма, на арену выходят герои, не принимающие существующих социальных условий и не находящих места в обществе. Драматурги ведут серьезный разговор с читателем и зрителем о таких наболевших вопросах современности, как пьянство, наркомания, аморальные явления, об утрате духовной связи между поколениями и т.д. Пьесы М. Гилязева «Баскетболист» (2001), Э. Ягудина «Бер кояш астында» ("Под одним солнцем" (2005), Т. Миннуллина «Саташу» ("Сумасшествие", 2001), «Дивана» ("Юродивый", 2006), Ф. Садриева «Тәрәзәгә егет килгән» ("Джигит под окном", 2007) и др. привлекают внимание тем, что в обществе, где господствуют противоречия и преобладают черные цвета, проблему самореализации личности, поиска им своего места в жизни, они отображают с помощью оригинальных изобразительных средств и приемов. В драме Т. Миннуллина «Дивана» ("Юродивый") на первый план выдвигается герой, ищущий гармонию бытия в условиях «дикого капитализма». Потерянный от непонимания происходящих перемен во взглядах большинства людей на духовные и материальные ценности, главный герой, Виль, увлекается идеями строительства идеального общества, что приводит его к изучению взглядов Ленина, революционным путем пришедшего к власти. Проблема переустройства общества хотя и как-то разъясняется в тексте, но не находит разрешения: герой заболевает и снова попадает в психбольницу. События в драме оказываются созвучны дискуссиям в современной публицистике об утрате общечеловеческих ценностей, угрозах глобализма и робототизации человечества.

Важным направлением в драматургии начала XXI века является поиск молодыми героями смысла жизни. Такие пьесы, как "Бит" ("Лицо", 2003) З. Хакима; "Дивана" ("Юродивый", 2006), "Мулла" (2006), Төш" ("Сон", 2009) Т. Миннуллина; "Суган чәчәге" ("Цветок лука полевого", 2006), "Люстра" (2007) И. Зайниева, "Адашкан язмышлар" ("Заблудшие судьбы", 2007) Э. Ибрагимовой, "Сине миңа язлар алып килде" ("Тебя мне подарили вёсны", 2007) Г. Шакировой, "Теләк" ("Желание", 2008) Р. Сабыра, "Казан ятиме" ("Приют", 2012) Р. Зайдуллы и др. интересны тем, цетральное место в пьесе принадлежит переживаниям молодых героев. [3]. В грустной драме Р. Сагди "Алсу томан" ("Розовый туман", 2006) отображается тема наркомании, ставшая настоящей бедой нашей действительности, приведшей к "потере" целого поколения. Пьеса З. Хуснияра "Ут чәчәге" ("Огненный цветок", 2017), написанная на эту тему, привлекает внимание также своей нацеленностью на молодежные проблемы. Эти пьесы становятся своеобразной опорой для серьезных разговоров о взаимоотношении родителей и детей, богатстве и счастье, любви и измене.

В сценической литературе современной эпохи экзистенциальное восприятие бытия, выходит на первый план. Заслуживает внимания то, что экзистенциальность, переплетаясь с присущими современной татарской драматургии условностью, богатством красок, восточной образностью, аллегорией, афоризмами и др. приемами, составляет полнокровный образ национального стиля (Т. Миннуллин, "Саташу" ("Юродивый"), "Мулла"; З. Хаким, "Телсез күке" ("Немая кукушка"), "Гасыр моңы" ("Мелодия века"); Р. Батулла, "Җимерелгән бәхет"

(“Разрушенное счастье”); И. Зайниев, “Мәхәббәт турында сөйләшик” (“Поговорим о любви”), Р. Зайдулла, “Үлеп яратты” (“Любовь бессмертная”) и др.). В рамках концепции сильной личности в драме Р. Зайдуллы “Любовь бессмертная” воссоздается образ Мухлисы Буби, возвысившейся до уровня национальной героини, женщины с сильной верой и несгибаемой волей, вступившей в духовный поединок с тоталитарной системой. Её сила кроется в том, что она живет по канонам Корана, а источником духовной стойкости служит её любовь к Аллаху, родителям, детям и родственникам, её питает энергией любовь к своей народу, к людям, к жизни. В ясных и наполненных смыслом словах, делах и поступках героини сквозит истинная вера, а её мысли и взгляды, обогащенные ссылкой на хадисы Пророка, отличаются глубоким смыслом и благозвучием. Образ героини представлен не только как личность с сильными волевыми качествами, но и как мудрого человека и гражданина, интересующегося насущными вопросами бытия, дающего верную оценку происходящим в стране событиям.

В татарской драматургии нашего времени идет активное освоение разных художественно-эстетических концепций при отображении серьезных вопросов бытия, причем наблюдается возникновение своеобразного синтеза, когда творческие принципы реализма и романтизма соединяются с отдельными элементами, приемами и изобразительными средствами, свойственными направлениям модернизма и постмодернизма. “Не утрачивая связи с традициями классической татарской драматургии, современные писатели предлагают новые художественнные формы, соответствующие общим тенденциям развития татарской литературы конца XX – начала XXI вв. [4, с. 130]. Очевидно, что драматурги часто обращаются к новым приемам и средствам – неожиданным метафорам, архетипам, фантастическим явлениям, образу параллельного мира, вплетению в канву произведения разных текстов, созданию новых мифов и др. В этой плоскости драматургия является лидером в постмодернистских поисках в татарской литературе [2, с. 12] (пьесы А. Халима “Кияү урлау” (“Похищение жениха”, 2003), И. Зайниева “Суган чәчәге” (“Цветок лука полевого”, 2006), З. Хакима “Гасыр моңы” (“Мелодия века”, 2006), “Җенле күл” (“Чертово озеро”, 2016), Д. Салихова “Баязит” (2010) и др.) Четко прослеживается подобный поворот и в творчестве Т. Миннулина, считающегося в драматургии сторонником традиционного направления. Драматург в творчестве последнего периода активно обращается к условно-символическому («Төш» (“Сон”, 2009) и “игровому” началам («Алты кызга бер кияү» (“Один жених на шесть девушек”, 2005), приему интертекстуальности («Галиябану, сылуым-иркәм» (“Галиябану, милая моя”, 2005), изображению “пограничного” или бессознательного состояния человека («Саташу» (“Юродивый”, 2001); «Дивана» (“Сумасшедший”, 2006) и др. Стремление автора к использованию новых приемов и образов, наряду с традиционными средствами, позволяет судить о его желании отразить все многообразие и противоречивость жизни, о поиске им иных путей осмысления мира, его готовностью “достучаться” до читатели и зрителя. В центре драме “Искала, милая, тебя”, опирающейся на философию “одиночества”, – раскрытие внутреннего мира современника, его духовной жизни, стремлений и мечты. Условный “Млечный путь” выполняет важную функцию как знак надежды, обретения самого себя для героев, оказавшихся в трудной ситуации, тем самым позволяя интерпретировать и оценивать произведение в мифопоэтической плоскости. В монодраме драматурга «Тәнзиләкәй» (”Танзиля”, 2005) судьба героя Газинура осмысливается исходя из философии экзистенциализма. Мы находим напоминание о наличии непознанных, таинственных сторон бытия, которые нельзя объяснить с точки зрения здравого смысла. А это позволяет нам взглянуть на бытие как расстояние между двумя границами – от любви до ненависти, от молодости до старости, между надеждой и безысходностью, доверием и одиночеством.

Таким образом, на первый план в современной драматургии выходят произведения, повествующие о судьбе сильной личности, не оторванной от национальных корней, разделяющей судьбу своего народа, не сломленной суровыми испытаниями времени. Следовательно, достижения в сценической литературе начала XXI века связаны с созданием многопластовых образов современного героя, носителя национального характера.

Литература

1. Габәши А. «Телсез күке» күпне сөйли // Мәдәни җомга. – 2005. – 21 гыйнвар.
2. Загидуллина Д.Ф. Татарская литература и национальный театр: одна дорога на двоих // Театр XXI века и вызовы нового времени: материалы международной научно-практической конференции, посвященной 110-летию татарского театра / под ред. Э.М. Галимовой. – Казань: ИЯЛИ, 2016. – С. 4-13.
3. Миннуллина Ф.Х. Трагедия личности в татарской драматургии конца XX века // Тюркский мир и исламская цивилизация: проблемы языка, литературы, истории и религии: материалы IX Международной тюркологической конференции (Россия, Республика Татарстан, г.Елабуга, 13-14 апреля 2018 г.) / отв. ред. Р.Б. Камаева. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2018. – С. 171-174.
4. Юсупова Н.М., Ибрагимов М.И. Современная татарская драматургия // Национальные литературы республик Поволжья (1980-2010 гг.) [Текст]: коллективная монография / науч. ред. В.Р. Аминева. – Барнаул: ИГ «Си-пресс», 2012. – С. 124-132.

УДК 801.8

ИЗДАНИЕ ТРАКТАТА АЛИШЕРА НАВОИ «МУХОКАМАТ УЛ-ЛУГАТАЙН», ОПУБЛИКОВАННОЕ АШУРАЛИ ЗАХИРИ И ЕГО СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

Захидова Дурдона Лутфуллаевна
Кокандский Государственный педагогический институт, г. Коканд, Узбекистан
e-mail: farreen@mail.ru

Аннотация. *Статья посвящена сравнительному анализу издания трактата Алишера Навои "Мухокамат ул-лугатайн", опубликованное Ашурали Захири.*
Ключевые слова: *джадидизм; навоивед; трактат; текст; транслитерация.*

EDITION OF ALISHER NAVOI'S TREATMENT «MUHOKAMAT UL-LUGUTAYN» PUBLISHED BY ASHUTALI ZAKHIRI AND ITS COMPARATIVE ANALYSIS

Zahidova Durdona Lutfullaevna
Kokand State Pedagogical Institute, Kokand, Uzbekistan

Abstract. *The article is devoted to the identified analysis of the edition of the treatise by Alisher Navoi "Muhokamat ul-lugutayn"published by Ashurali Zakhiri.*
Keywords. *Jadidism; Navoi studies; treatise; text; transliteration.*

Гениальный тюркоязычный поэт и мыслитель Алишер Навои утверждал, что сила поэтического слова измеряется не только эстетическими, но и аксиологическими критериями, необходимость рождения художественной мысли из истинных ценностей:

Нукта сув янглиғ эритур тошни,
Топса ҳақиқат ўтидин чошни.
Бўлса ҳақиқат гуҳаридин йироқ,
Ришта сўзин сўзламаган яхшироқ
(Коль слово жаром Истины горит,
Оно и камень в воду превратит.
Но если слово правды лишено,
Для перлов нитью станет ли оно?) [3, 5].

Одной из причин того, что идеология джадидизма, считавшая высшей ценностью духовную, экономическую и политическую свободу нации, и по сей день является духовным источником большинства тюркоязычных народов заключается в том, что она так же твердо стояла на основе истины. Достижение высокого уровня просвещения и культуры, к которому стремится сегодня туркоязычное сообщество, требует глубокого изучения доктрины наших предков-джадидов, путей гармонизации их мировоззрения с сегодняшней действительностью.

Посягательство на веру, родину и свободу нации противоречит божественным законам. Поэтому имя и наследие героев нации, пожертвовавших себя ради этих ценностей, священны. Ашурали Захири и является настоящим узбекским интеллигентом, посвятившим свою жизнь родине и нации, зажегшим себя как свечу, чтобы осветить очи соотечественников. Как и многие его коллеги-джадиды, деятельность Ашурали Захири была чрезвычайно разнообразной, основанной на единстве теории и практики:

основатель и преподаватель школ “усули джадид” (школ нового типа) и “дорулмуаллимин” – курса подготовки учителей.

ученый-методист, создавший учебники для новых школ (учебники и антологии, такие как «Турецкая хрестоматия или сводная книга», «Правописание», «Фрагменты литературы»)

лексикограф (составил «Полный русско-узбекский словарь», ввёл в практику словарь Юсуфа Чинги «Келурнома»)

публицист, написавший сотни статей. Статьи Ашурали Захири показывают очень широкий кругозор и уровень знаний автора. Среди его публицистических работ помимо многочисленных статей на духовно-просветительские темы имеются статьи оправах потребителей, доказывающие его блестящие знания в области права, а так же статьи на исторические и экономические темы, такие как “Об истории педагогического училища Ферганского уезда”, «О состоянии землевладельческих отношений в Туркестане», «Водные дела в Туркестане», «О налогах» и другие.

Главный редактор периодических изданий (газета «Эл байроги», журнал «Юрт»)

Активный корреспондент и журналист своего времени (газеты «Садои Фергана», «Фергана»)

Фольклорист и исследователь образцов народного устного творчества.

Литературный критик, изучавший творчество представителей классической литературы

текстолог, каллиграф, издатель, переводчик

Основатель издательства «Гайрат» в Коканде

Политический деятель правительства Туркестанской автономии.

Данная статья посвящена анализу творчества Ашурали Захири, как исследователя и издателя произведений Алишера Навои.

Как навоивед Ашурали Захири опубликовал ряд работ, в том числе издал биографию Навои в виде статьи, включил в свою хрестоматию отрывки из его поэм “Хайрат ал-аброр” (“Смятение праведных”), “Садди Искандари” (“Стена Искандара”) и антологии “Маджалис ан-нафаис” (“Собрание утончённых”), готовил к изданию его произведения «Вакфийе» (“Дарственная надпись”) и «Мухокамат ул-лугатайн» (“Суждение о двух языках”). Трактат Навои «Мухокамат ул-лугатайн», посвященный сопоставлению тюркского и персидского языков, Ашурали Захири издал в 1917 году. И несомненно, это является его самой важной работой, связанной с творчеством Навои.

Исследовательская деятельность всякого ученого является результатом определенных ценностей и потребностей. Как и многие свои соратники-джадиды Ашурали Захири испытывал сильное влияние татарского учёного Исмаила Гаспыралы, великого просветителя и духовного лидера тюркского мусульманского мира. Его взгляды относительно национального языка так же были сформированы под влиянием Исмаила Гаспыралы, который считал: “ У нации есть два стержня: единство языка и единство религии. Достаточно уничтожить одного из них, чтобы разрушить идентичность нации» [5, с. 149]. Исходя из этого Ашурали Захири уделял особое внимание языковым вопросам. Он глубоко понимал важность объединения всех тюркских народов под знаменем общего литературного языка,

унаследованного от предков. В 1907 году Российская государственная инспекция просвещения постановила, что мусульмане в своей стране могут преподавать на родном языке. Однако это специальное решение предусматривало обучение детей-мусульман родному языку только на местном диалекте. Исмаил Гаспыралы назвал это решение абсолютно неверным: “Мы считаем это решение совершенно неправильным, потому что родным языком народа является его литературный язык. Если первым звеном нашего древнего литературного языка является язык Алишера Навои, то наш современный язык, состоящий из разных диалектов, является его вторым звеном” [5, с. 150]. Можно сказать, что решение Ашурали Захири издать трактат «Мухокамат ул-лугатайн», посвященный научному обоснованию возможностей тюркского языка, было прежде всего результатом его патриотических взглядов. Во-вторых, по мнению ученых, на момент издания брошюры, рукописей “Мухокамат ул-лугатайн” почти не сохранилось в Туркестане. По этой причине Ашурали Захири стремился распространить это произведение среди своих соотечественников, которое служило бы развитию чувства гордости за национальный язык.

Ашурали Захири издал брошюру «Мухокамат ул-лугатайн» в 1917 году в “Типографии Вайнера” в Коканде. Один из экземпляров этого издания сейчас хранится в фонде Литературного музея Коканда под инвентарным номером 87. Ознакомление с этим экземпляром и его сравнение с текстом произведения «Мухокамат ул-лугатайн», вошедшего в 16-й том (2000 г.) «Сборника полных произведений» Алишера Навои (подготовлено к печати с комментариями и переводами С. Ганиевой на основе издания П. Шамсиева), позволяет оценить Ашурали Захири как текстолога, а также сделать некоторые выводы, важные для текстологического исследования произведений Навои. Ашурали Захири, как издатель “Мухокаматул-лугатайн”, сначала списал текст трактата своим рукописным каллиграфическим почерком, чтобы предоставить его типографии, но при этом неизвестно на какой первоисточник он ссылался.

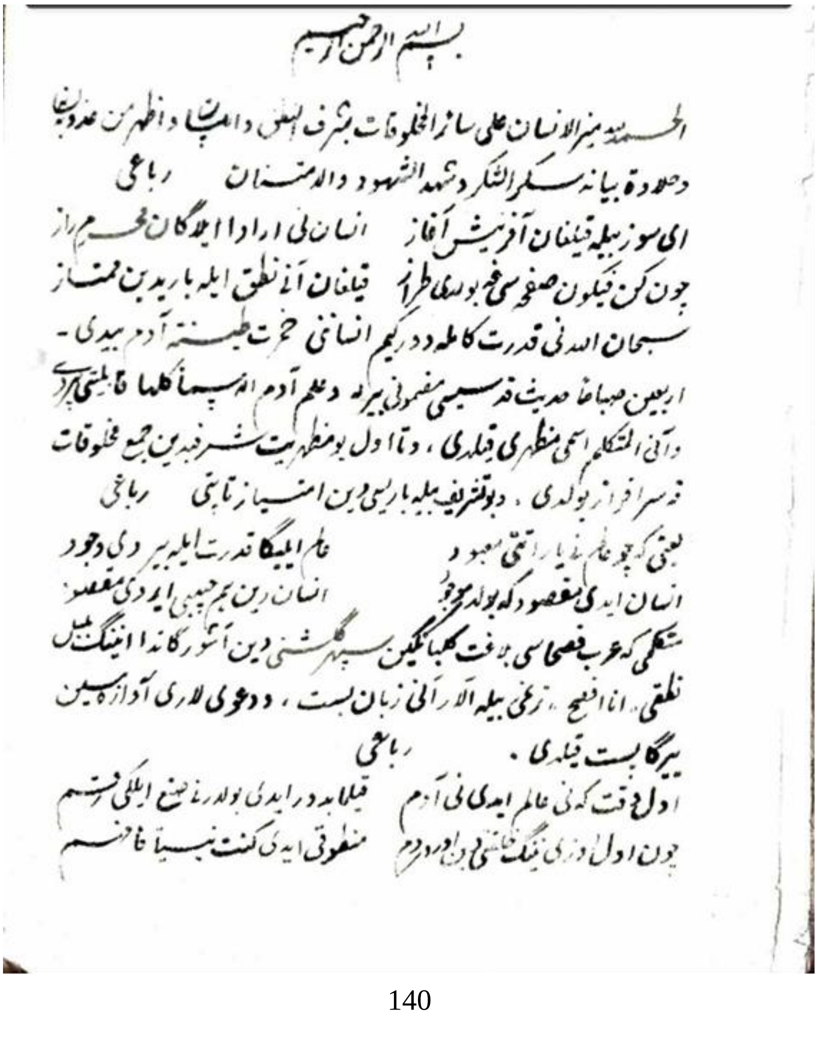
بسم الله الرحمن الرحيم

Первая страница трактата Алишера Навои «Мухокамат ул-лугатайн», изданного Ашурали Захири в 1917 году “Типографии Вайнера” в Коканде.

Обложка книги не сохранилась, последние несколько страниц так же утеряны. Рядом с названием книги есть надпись, что в переводе означает: “Состоит из сравнения тюркского и персидского языков.” Перед основным текстом «Мухокамат ул-лугатайн» есть предисловие, состоящее из трёх страниц под названием “Алишер Навои”, написанное Ашурали Захири. В нём речь идёт о жизненном и творческом пути Навои, его отношениях с другом детства и правителем Хоросана Хусейн Байкара, дано краткое описание его произведений.

Сравнительное изучение этого предисловия со статьей Ашурали Захири «Алишер Навои» показало, что информация в обоих в основном аналогична, но некоторые сведения, комментарии и детали предисловия в статье отсутствуют. В конце предисловия написано: «Из “Комус ул-алам». Исходя из этого можно сказать, что Ашурали Захири в качестве источника освещения биографии Навои использовал труд турецкого учёного Шамсиддина Сомибека «Комус ул-алам». Внизу предисловия имеется следующий комментарий: «Кроме вышеперечисленных, которые привёл господин Шамсуддин Соми, есть много других произведений Амира Навои. Я намерен позже издать его “Рисалаи Вакфие”, иншааллах. С уважением, А.З.”

Сравнение издания «Мухокаматул-лугатайн», опубликованное Ашурали Захири с текстом «Мухакамат ул-лугатайн», вошедшим в «Сборник полных произведений» Алишера Навои показывает, что некоторые слова и предложения в транслитерации были прочитаны неверно. Например, первое предложение трактата, носящее характер восхваления Аллаха в «Сборнике полных произведений» начинается со слов «Алҳамду лиллоҳи **имтоза-л**-инсона ало соирил-махлуқоти...” [2, с. 7]. В издании Захири это предложение написано как «Алҳамду лиллаҳи **маййаза**-л-инсона ала соирил-махлуқоти...” (“Хвала Аллаху, который почтил человека среди всяких своих творений...”). Арабское слово **«маййаза»** означает «отличил, высоко оценил, выделил, почтил», тогда как слово «**имтоза**» используется в смысле «стал высоко ценимым, выделенным». Исходя из этого можно сказать, что слово «маййаза», приведённое в издании Ашурали Захири, а не «имтоза» соответствует вышеуказанному значению. В этой же странице транслитерицоннога текста «Сборника полных произведений» есть такое предложение: «Хаммарту тийната одама бияди арбаъина сабоҳан» **каримаси** мазмуни бирла «аллам **аласмоа** куллаҳа!» қобилияти берди”. Оно в издании Ашурали Захири арабскими буквами написано так, что его можно транслитировать как: «Хаммарту тийната адама бияди арбаъина сабаҳан» **ҳадиси қудсий** мазмуни бирла «**ва аллама-л-адама асмаа** куллаҳа» қобилияти берди”. Словосочетание “ҳадиси қудсий” (“хадис кудси – богооткровенный хадис”) прочитано в танслитерации как “каримаси”. Слово “карима”(“благородная”) применяется относительно к “аяту” – к частям сур священного Корана. Но приведённое в тексте «Хаммарту тийната адама бияди арбаъина сабаҳан» (“Месил Адамову глину сорок дней”) является не аятом, а хадисом. А «Ва аллама-л-адама асмаа куллаҳа» является частью 31-аята суры “Бакара” и его смысл переводится как “И он научил Адама всем именам” [1, с. 7]. Приведённое в тексте «Сборника полных произведений» слова «аллам аласмоа куллаҳа» не имеют здравый смысл. Также некоторые ошибки характерны и для текста стихов, приведенных в транслитерации «Мухокамат ул-лугатайн». Например, в транслитерации:

Ки то бўлғай жаҳон боғи бу гулшан мевазор ўлсун,
Ҳаримида бу булбулларга бу **дилбонг** бор ўлсун [2, с. 10].

Этот же бейт в издании Ашурали Захири:

Ки то бўлғай жаҳон боғи бу гулшан мевазор ўлсун,
Ҳаримида бу булбулларга бу **гулбонг** бор ўлсун.

Перевод:

Пока существует мир, пусть этот сад плодоносит,
Да сопутствует соловьям этого священного сада восхваление розы.

Характер смыслового содержания стиха, а также взаимосвязь образов «роза-соловей» в классической Восточной литературе подтверждает правильность «гулбонг», а не «дилбонг».

Подобные сравнения показывают, что Ашурали Захири был блестящим знатоком классического текста и с большой ответственностью и грамотностью подошёл к изданию произведения Навои. В заключение отметим, что текст трактата Алишера Навои «Мухокамат ул-лугатайн», изданный Ашурали Захири, может служить важным источником для будущих редакций этого произведения.

Литература

1. Коран. Перевод и комментарии И. Ю. Крачковского. [Под редакцией В. И. Беляева и П. А. Грязневича]. Изд. 2-е. – Москва: Наука, 1986. – 727с.
2. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. 16-том.Тошкент: Фан, 2000.- 340 с.
3. Алишер Навои. Смятение праведных. Перевод В.В. Державина. – Ташкент: Узбекистан, 1983. – 128с.
4. امیر نظام الدین علیشیر النوایی. محاکمة اللغتین Фонд Литературного музея Коканда, инв. № 87.
5. Б. Қосимов ва бошқалар. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти. – Тошкент: Маънавият, 2004. – 296б.

УДК 2-13

ОСОБЕННОСТИ САКРАЛЬНОГО ДИАЛОГА В ТАТАРСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ В РАЗНЫЕ ИСТОРИЧЕСКИЕ ПЕРИОДЫ

ТӨРЛЕ ТАРИХИ ЧОРЛАРДА ТАТАР ӘДӘБИЯТЫНДА САКРАЛЬ ДИАЛОГ БИРЕЛЕШЕ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

Каюмова Гелюся Фаридовна

Институт филологии и межкультурной коммуникации Казанского (Приволжского) федерального университета, г. Казань, Татарстан, Российская Федерация

e-mail:gulfar21@mail.ru

Аннотация. *В статье представлен обзор и частичный анализ сакральный мотивов, выраженных в виде сакрального диалога – вертикальной коммуникации человека с божественным. Показано, что традиции сакрального берут начало в Древней и Средневековой литературе и, несмотря на длительный перерыв в советской литературе, вновь начинают занимать значительное место с конца XX века.*

Ключевые слова: *татарская литература; сакральный мир; сакральный диалог; Аллах; сакральное обращение.*

FEATURES OF SACRED DIALOGUE IN TATAR LITERATURE IN DIFFERENT HISTORICAL PERIODS

Kayumova Gelusya Faridovna

Institute of Philology and Intercultural Communication of the Kazan (Volga region) Federal University, Kazan, Tatarstan, Russia.

Abstract. *The article presents an overview and partial analysis of sacred motives expressed in the form of sacred dialogue – vertical communication of a person with the divine. It is shown that the traditions of the sacred originate in Ancient and Medieval literature and, despite a long break in Soviet literature, begin.*

Keywords: *Tatar literature; sacred world; sacred dialogue; Allah; sacred conversion.*

Тел белемендә, әдәбиятта һәм сәнгатьтә сакральлек төшенчәсе соңгы елларда галимнәрнең фәнни кызыксыну даирәсенең мөһим өлешен тәшкил итә. Сакральлекне феноменаль төшенчә буларак өйрәнү [3], матур әдәбият әсәрләрендә халыкның сакраль практикаларын поэтик чара буларак куллану [5], ономатологиянең бер өлеше булган илаһи атамаларның сакраль диалогта кулланылыш үзенчәлекләре [1] һ.б. – шундыйлардан. Кеше белән кеше арасындагы диалогны горизонталь төр дип карасалар, вертикаль диалог ул “эмпириктан өстен булган, сакраль, кеше һәм Аллаһы аралашуы” буларак аңлашыла [1, б. 66].

Татар әдәбиятында илаһилыкка мөрәҗәгатьнең, илаһи диалогның борынгыдан хәзерге вакыткача актив кулланылуы төрле тарихи чорларда татар әдәбиятында сакраль диалог бирелеше үзенчәлекләрен тикшерү өчен уңдырышлы җирлек булып тора. Мәгълүм булганча, Борынгы һәм Урта гасыр чорларына караган әдәбият синкретик характерда булып, ул бер үк вакытта әдәби, мәдәни, педагогик, дини, фәлсәфи, тарихи һәм башка характерларны үзендә берләштерә алган. Безне бигрәк тә әдәбият һәм теология кушылмасы кызыксындыра. Татар әдәбиятында ул борынгы төрки-татарларның ышанулары, дини күзаллаулары белән бәйләнештә каралырга тиеш.

Табигатьтән өстен торып, Җиһандагы бөтен җанлы һәм җансыз затлар, күренешләр, вакыйгалар, шул исәптән кешенең дә язмышы, һәрбер адымы, фикере-уйлары белән идарә итә торган көчләрнең, мәрхәмәтле яки явыз затларның булуына ышану, аларга табыну, шуларга багышлап, дога кылу, йолалар уздыру, кешенең үзен һәрвакыт шул илаһи көчләрнең колы дип сизүен дин дип таныйлар [7, б.16]. Кешелек тарихының иң борынгы баскычларында ук диннең булуы билгеле. Диннең иң борынгы формалары кешегә аңлашылмаган һәм хәтта билгеле булмаган көчләргә ышану, кайдандыр һәм кемнәндер ярдәм сорау, табигатькә ниндидер йогынты ясау теләге нигезендә барлыкка килгәннәр. Иң борынгы диннәр дип, тотемизм, фетишизм, анимизм һәм магияне атыйлар [2, б. 19]. Без эшебездә башлыча сакральлекне ислам дине белән бәйләнештә карарбыз.

Болгар чорының күренекле ядкяре “Кыйссаи Йосыф”та сакраль диалогның татар әдәбиятындагы төп үзенчәлекләрен күзәтергә мөмкин. Ул ике юнәлештә тормышка ашырыла: язучының, шагыйрьнең үзенә көч-куәт, тормыш, илһам биргән чыганакка – Аллаһыга, Тәңрегә мөрәҗәгате, үтенеч белдерүе, рәхмәт әйтүе һәм пәйгамбәрләр нәселеннән булган Йосыфның фәрештәләр аркылы Аллаһы белән аралашуы. Шагыйрьнең Аллаһыга мөрәҗәгате үз чоры әдәбияты өчен әсәрләрнең традицион характеры белән аңлатыла:

Өмет багълыйм мин гөнаһлы Син тәңрегә,
Шәфкатьле һәм мәрхәмәтле Син вәлигә,
Кыл мәрхәмәт-шәфкать миңа – Кол Галигә,
Кайгылы бу күңлемне син шат кыл имди.
Ходавәндә, бар хаҗәтем сиңа мәгълүм,
Мин зарлының мөнаҗәте сиңа мәгълүм,
Мин колыңны рәхмәтеңнән кылма мәхрүм, –
Соң сулышта иман бүләк кыл Син имди [4].

Йосыфның Аллаһы белән аралашуы нигездә фәрештәләр аша тормышка ашырыла. Ул тормышының иң авыр мизгелләрендә аңа сыена, сабырлык сорый, Ул биргән тормышның һәр ягы белән риза булуын белдерә. Аллаһының җаваплары я төш күрү мотивы, я Җәбраил фәрештә аша адресатка килеп җитәләр. Моннан кала Аллаһыга бирелгән сорауларга җавапны Коръәндә табу мөмкинлеге дә ассызыклана:

Коръәнендә Халикъ шундый киңәш биргән:
“Алла рәхмәтеннән өмет өзмә! – дигән, –
Моңа инанмаучы кяфер була икән, –
Рәхмәтеннән, өмет өзмәү кирәк имди” [4].

Сакраль диалогның “Кыйссаи Йосыф” әсәрендәгечәрәк корылышы озак гасырлар буена татар әсәрләрендә сакланып килә. Бары XIX йөзнең икенче яртысы – XX йөз башында ул яңа төсмерләр белән баеп, яңа мотивлар белән баетыла. Шунысы кызык: мондый диалогларның бер ишләре ризасызлык, дәгъва кылу, сыкрау хиссиятләре белән характерланса, икенчеләре,

киресенчә, Җирдәге тормыш белән канәгатьлелек белдерү, алдагы тормышны да, Аллаһы ярдәме белән, тыныч-имин уздыруларына өмет белдерәләр.

Канәгатьсезлек һәм дәгъва белдерү XX йөз башында халыкта революцион хисләр, инкыйлаби рух уяну, Җирдәге гаделсезлекне аңлау һәм кабул итмәү белән турыдан-туры бәйләнгән. Бу яктан М.Гафури иҗаты күрсәткеч булып тора. Аның лирик герое "Тәңрене искә төшерү" шигырендә Алла белән эчке диалог кора. Ул кешеләрнең Аллаһны авыр минутларыбызда гына искә төшерүе турында уйлана, шул ук вакытта аның Аллага да сораулары юк түгел: нигә явыз кеше яхшы яши, ә яхшы кеше начар яши?

И Ходай! Яхшы кешең... юк, кем керер оҗмахыңа?
Кайда ул чын яхшылар?.. Кайда чын ихсанчылар? [4]

Шагыйрь, явызлыкка каршы торган бер генә көч бар, ул да булса Алла дисә дә, 1915 елдагы шигырьендә "Юктырсың ла Алла", дип, үзенең икеләнүен белдерә:

Юктырсың ла, Алла! Әгәр булсаң,
Сабыр итмәс идең бу эшкә [4]

Хәтта "Гомернең иң читен, җайсыз, уңайсыз бер минутында" Коръән алып юануы турында язган Г.Тукай да Аллаһыга турыдан-туры мөрәҗәгать итеп, ризасызлык белдерә:

Я Ходай! Ни өчен кешеләрне төрле-төрле кылдың?
Нилектән соң мин бөтен түбәннәрдән дә түбән булдым? [6, б.240].

Ризалык, шөкер итү һәм киләчәккә якты өметләр баглау мотивын Ф.Әмирханның "Хәят" повестендә күрәбез. Ике дин, ике менталитет йогынтысын тоеп үскән Хәят әсәр ахырында ныклы карарга килә: аның бәхете, киләчәге рус милләтле Михаил түгел, татар егете белән бәйле булырга тиеш. Шул саф татар гаиләсенә мәхәббәт һәм иминлек сорап, ул бар өметләрен Аллаһыга юнәлтә.

Совет чоры әдәбиятында сакраль диалог, сакраль пространство һәм образлар әдәбиятта сизелерлек кимесә дә, 80-90 елларда бу мотивлар әдәбиятта яңадан үзенең көчле тавышын күрсәтә. Биредә дә ризасызлык, гасабилану мотивлары да, рәхмәтле булу мотивы да урын ала. Мәсәлән, шагыйрь Зөлфәтнең 1989 елда язылган "Шик" шигырендә катгый дәгъва белдермәсә дә, Җир һәм Күк тормышы серләре, үзенең Җирдәге вазифасы турында Аллаһыдан сорарга тели:

– Сүзең кызганмачы, Ходаем!
Беләсең бит, юкса, барлык серне. –
Мәңгелекнең, мәлнең серләрен!
Шуны белгән килеш, Хак Тәгаләм,
Нигә мине Җиргә җибәрдең? [3, б.8]

Сакраль диалог мотивлары Ф.Бәйрәмова әсәрләрендә еш очрый. Документальлеккә тартым "Караболак" романы да, реалистик юнәлештә язылуга карамастан, мистик эпизодларга ия. Шуларның берсе төп героиня Гөлҗиһанның авыруы белән бәйләнештә бирелә. Яшәү белән үлем арасында тартышып яткан героиняны бу дөньяга Илаһи затның ярдәме генә кайтара: "Ул, Гөлҗиһан янына тезләнеп, нидер укый башлады... Нәкъ карттае, картнәе Коръән укыган кебек... Ә тавышы Таһирҗан бабасына охшаган... Ул укыган саен, Гөлҗиһанның хәле җиңеләя бара, күкрәген басып торган авырлык юкка чыга, ул тагы иркен сулыш ала башлый... Менә озын карт, аның өстенә ныграк иелә дә, нидер әйтә... Ә тавышы нәкъ Таһир бабайныкы кебек... "Су эчмә... Ризык ашама... Монда торма...", – ди... Шул сүзләрне әйтә дә, озын бабай юкка чыга... Гөлҗиһан берни аңламый, зәңгәр күккә карап тик ята" [2, б. 52]. Гөлҗиһанның Илаһи тавыш биргән киңәш буенча яшәве, радиация нуры белән агуланган авылда яшәүче милләттәшләренә ярдәм итүе, милли һәм шәхси хокуклар өчен көрәше тормыш максаты итеп сурәтләнеп, Аллаһыдан иңдерелгән вазифаны башкару төсмере ала.

Сакраль дөнья белән кешеләр дөньясы кисешү мотивлары Г.Гыйльмановның фантастик, мистик әсәрләрендә урын ала. Биредә Аллаһы, Тәңрегә мөрәҗәгать итү, илаһи көч ярдәмендә фаҗига, афәттән котылу, борынгы сакраль практикалар кулану кебек эпизодлар очрый һәм болар XXI гасыр башы әдәбиятына хас үзенчәлек – мифологизм, кеше һәм табигать берлеге турындагы идеяләргә нигезләнгән тотемистик карашларны үзәккә алу белән бәйләнгән.

Нәтиҗә ясап, шуны әйтергә була: татар әдәбиятында сакраль диалог нигездә кеше һәм Аллаһының турыдан-туры яки арадашчылар аша аралашуы буларак тормышка ашырыла. Борынгы һәм Урта гасыр әдәбиятында ул тулысынча Илаһыга ышану, аңа сыену төсен ала. XX гасыр башында чынбарлык белән канәгатьсезлек, төрле дәрәҗәдә дәгъва белдерү мотивлары яңгырый башлый. XX гасырның соңгы ике дистәсендә, совет чоры әдәбиятындагы тынлыктан соң, сакраль дөнья белән аралашу әдәби әсәрләрдә яңадан гәүдәләнеш таба башлый. Хәзерге вакытта бу тенденция һаман дәвам итә, аеруча Ф.Бәйрәмова, Г.Гыйльманов кебек әдипләр иҗатында көчле яңгыраш ала.

Әдәбият

1. Алексеев В.И. Сакральный диалог как структурообразующий принцип в ономатологии божественного // Вестник Новосибирского государственного университета. Серия: лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2013. – Т.11. – №1. – С. 64-71.
2. Бәйрәмова Ф. Караболак // Казан утлары. – 2005. – № 11. – Б. 10-58.
3. Борисов С.Н., Оська Я.М. Сакральное в современной культуре // Наука. Культура. Искусство: актуальные проблемы теории и практики. – URL: https://cyberleninka.ru/article/n/sakralnoe-v-sovremennoy-kulture-podhody-k-opredeleniyu-i-granitsy-ponimaniya-1/viewer; (мөрәҗәгать итү вакыты: 15.04.2022).
4. Гафури М. Әсәрләр: 4 томда. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1980-. – Т. 1: Шигырьләр һәм мәсәлләр (1902-1917). – 1980. – 535 б.
5. Дәүләтшин Г.М. Борын-борын заманда... Миф, дин, сәнгать. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2009. – 51 б. 8
6. Зөлфәт. Тылсым (шигырьләр) // Казан утлары. – 1994. – Б. 3-10.
7. Кол Гали. Кыйссаи Йосыф. – URL: https://belem.ru/node/5531; (мөрәҗәгать итү вакыты: 17.04.2022)
8. Лазареску О.Г. Мотивы и образы сакральных практик народов Сибири как фактор поэтики произведений русской литературы // Вестник Томского гоударственного университета. Филология. – 2019. – №60. – С.183-194.
9. Тукай Г. Әсәрләр. Дүрт томда. 1 нче т.: шигырьләр. – Казан: Таткнигоиздат, 1955. – 325 б.
10. Урманче Ф. Татар мифологиясе. Энциклопедик сүзлек: 3 т. – Казан: Мәгариф, 2009. Т.2.– 343 б.

УДК 37.013

РОЛЬ ЭПИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ В ВОСПИТАНИИ ПОДРАСТАЮЩЕГО ПОКОЛЕНИЯ

Кыдырова Бурул Абдыкадыровна
Ошский государственный педагогический университет,
г. Ош, Кыргызская республика
e-mail: kerben1996@mail.ru

Аннотация. *В статье описываются источники эпических произведений - мифов, легенд, сказок, басен, рассказов, повестей, былин, которые являются сокровищницей воспитания в развитие нравственности подрастающего поколения. В статье представлены основные идеи эпических произведений. В сказках, несравненных по гениальности народного образования, одном из ценнейших сокровищ, доставшихся от наших предков нынешним поколениям, легендах, баснях и аллегорических образах, былинах, которые учат подрастающее поколение мудрости, патриотизму, дружбе, человеческим качествам.*

Эпические произведения развивают характер вежливого, скромного, чистого, патриотичного, смиренного, гуманного, сострадательного и побуждают ребенка быть гармоничным и патриотичным через духовно-эпические произведения в воспитании будущих поколений. В них описываются благородные педагогические идеи, многовековая мудрость нашего народа, качества умственности.

Ключевые слова: *духовные ценности; воспитание; эпос; духовное сокровище; народная история.*

THE ROIE OF EPIC WORKS IN THE UPBRINGING OF THE YOUNGER GENERATION

Kydyrova Burul Abdikadyrova
Osh State Pedagogical University, Osh city, Kyrgyz Republic

Abstract. *The article describes the sources of epic works - myths, legends, fairy tales, fables, short stories, stories, epics, which are a treasure trove of education in the development of the morality of the younger generation. The article presents the main ideas of epic works. In fairy tales, incomparable in the genius of public education, one of the most valuable treasures inherited from our ancestors to current generations, legends, fables and allegorical images, epics that teach the younger generation wisdom, patriotism, friendship, human qualities.Epic works develop the character of polite, modest, pure, patriotic, humble, humane, compassionate and encourage the child to be harmonious and patriotic through spiritual epic works in the education of future generations. They describe the noble pedagogical ideas, the centuries-old wisdom of our people, the qualities of intelligence.*

Keywords: *spiritual values; education; epic; spiritual treasure; folk history.*

Духовное наследие от старшего поколения к потомкам, наше вечное неиссякаемое сокровище, наше сокровище - устные народные произведения. Народная школа в воспитании молодого поколения. Роль эпических произведений в воспитании народных ценностей для будущих, обладающих здравым смыслом, нравственности, доброты и логическим мышлением, сохраняющими ясность, чистоту и вечность языка. Воспитание имеет большое значение для умов, накопленных на протяжении веков нации. Долгая жизнь человечества на протяжении веков означает цель, сущность в жизни личности, прошлое, будущее, литература, культура, воспитание, всестороннее развитие, забота за ребенком, развитие, направление, адаптированное к обществу. Основная функция человеческого общества-воспитание. Это передача духовных богатств и материальных ценностей от предков к потомкам посредством воспитания. Наследие, переданное следующему поколению, дает материальную устойчивость, основанную на критических взглядах на воспитание в семье, дошкольном образовании, школе и в студенческие годы. Несмотря на то, что кыргызский народ издревле думал о будущем своего поколения и жил кочевым образом жизни, воспитывая ребенка в соответствии с законодательством Кыргызской Республики, он воспитывал нравственные, скромные, гуманные, добрые, патриотические, нравственные качества, любовь к народу, согласие, крепкую дружбу. На протяжении тысячелетий народ в национальном воспитании и популяризации молодого поколения устное народное творчество было основным источником воспитания, а эпические произведения-ядром воспитания. Внутреннее содержание, основные идеи эпических произведений раскрывают развитие событий, действия, образы, личности персонажей, излагают события в жизненных ситуациях, передаются заветные желания потомкам, старшее воспитание является средством педагогики, воспитывающей молодое поколение. История кыргызского народа и знания по воспитанию поколений взаимосвязаны и глубоко укоренились в истории человеческой культуры и литературы. Еще до того, как была создана письменная литература, наш народ был искусным народом, устно сохранявшим необходимые знания, знания о воспитании потомков через старшие поколения в искусстве

художественного самовыражения. Сущность, истоки основных понятий, связанных с содержанием воспитания ребенка, уходят корнями в давние времена, историю народа. В сокровищнице воспитания детей хранятся образцовые уроки жизни предков. Эпические произведения играют большую роль в воспитании нравственных, честных, стойких, терпеливых, формировании умственной интуиции, развитии логического мышления, овладении народным искусством, воспитании подлинного человека. Принимая во внимание, что традиционная педагогическая идея, система воспитательных практик — это духовные ценности, встречающиеся в сказках, легендах, баснях, рассказах, романах. Феномен, включающий в воспитание подрастающего поколения, систему образования закваску мысли, веры, народную практическую, народную педагогическую деятельность.

В истории народа есть задача сохранить чистоту, святость, вечность родного языка. Наследие предков, средства воспитания, сказки, выражающие взаимосвязь духовного мира молодого поколения ,отношение к природе, к внешней природной среде, басни, легенды ,связанные с природой и знанием животных, волшебные сказки, связанные с обычной жизнью, рассказы, наполненные неисчислимыми размышлениями, рассказы с подробным описанием человеческой жизни, романы, подробно описывающие жизнь человека, жизнь человеческого общества, эпос "Манас", океан духовного мира нашего народа, эпос "Манас" являются примерами основных народных дисциплин в воспитании подрастающего поколения.

Например, великий русский педагог К.Д. Ушинский: "сказки-самое раннее новшество народной педагогики. Таким образом, никто не может сравниться с педагогическим гением народа". [1, с. 33] духовные богатства народной культуры, сказочные слова всегда творчески живут в сознании ребенка. Сказка-кладезь мудрости, школы воспитания, духовного наследия народа, укоренившаяся в смысловом смысле под понятием народное воспитание. он великий педагог века В.А.Сухомлинский также говорит, что сказки-это "духовное достояние народной культуры, когда ребенок осознает сказку и всматривается в жизнь народа"[1, с. 35] такие удивительные сказки, как "Мальчик и Волшебник"," Волшебная сака", "Золотая рыбка","мудрый ребенок", "Золотая птица", "Ребенок-сирота", "Мальчик-царь", учат ребенка быть трудолюбивым, образованным и дорожить своими родителями. Например, в сказке "Мальчик и Волшебник" давным-давно мальчик был единственным сыном старика, из-за нехватки, старик искала место, чтобы пристроить своего сына, и вот в один день он встречает волшебника, говоря ему:

-Мы голодаем и, хотя бы, чтобы мой сынок не умер сголоду, ходим с ним по разным местам

- Хорошо, отдай мне своего ребенка. Позволь мне научить, вы приедете в это время в следующем году! - говорит волшебник. Его держали на расстоянии одной руки, и, как только он схватил ребенка, они оба ушли из поля зрения. [7, с. 73]. Старик приезжает каждый год в течение шести лет и не знает своего сына. Потому что волшебник-то превращает юношу в чёрную кошку, то в лису, то в красивого мустанга-старается не передать сына отцу. Умный ребенок, который учится искусству, побеждает волшебника с мудростью и служит своим родителям. Будущее ребенка в сказке, судьба, связанное с воспитанием потомков, воспитанием, которое преодолевает жадность, воспитывается в мужестве, чести, любви к родителям, служении народу, трудолюбии. Легенды-одно из самых ценных сокровищ, которые наши предки унаследовали от своих потомков сегодня. Исторические повествования об исторических личностях, исторических событиях, явлениях, происходящих на основе событий жизни, ближе к истине о происхождении названий земли и воды. "Различные явления древнего человека, природы, законы преображения, возникновения животного мира объяснялись фантастическими рассуждениями"[8, с. 533].

В кыргызском фольклоре "дочь Уркара пушистая красавица","Тоотай охотник и три аркара","мать-олень","девушка на Луне", "Джети-Огуз". Есть легенды, такие как "Легенда о хлебе". "Легенда о хлебе" давным-давно называлась мельница. Хлеб выпекался сам по себе. Дети, привыкшие к праздности, делали из хлеба мячи, играли в них, иногда топили в грязь. Это возмутило бы всех зерновых. Пшеница рекомендует в один прекрасный день собрать все

зерна и отправиться куда-нибудь, где их никто не увидит. Все соглашаются и говорят, что пойдем к озеру и пойдем на дно воды. Непослушные дети просыпаются ото сна и ничего не находят в кладовой с хлебом. Тогда бабушка детей:

- Этого бы не случилось, если бы вы не игрались с хлебом. «А теперь найдите хлеб», — говорит она [4, с. 34].

Когда их просят совета у дедушек, они сердито жалуются. В этот момент голубой холм преследует сбежавшие зерна и сохраняет пригоршню зерен. С тех пор люди стали заниматься сельским хозяйством, чтобы делать хлеб из муки. Они бережно сохранили хлеб, не допустили его расточительства. От этого молодое поколение будет трудоустроено.

Басня-самая древняя литературная форма. Произведения проповеднического значения, написанные в форме стихов, а иногда и в форме прозы, украшенные аллегорическими образами. Басни в устной форме издал великий поэт кыргызского народа Т. Молдо превратил его в свои оригинальные произведения. Например, в одной из басни:

- Зимний мороз,
Я вою, не подавляя голоса.
Это не о прогулке,
Эта работа не для меня.
Если весна веселая,
Давай, помещик, буду тебе служить.
Возвращение к богатству,
Позвольте мне надеть одно пальто- собака, которая замерзает на морозе, ждет весны [9, с. 436]. С наступлением весны Чепмен выходит из головы, опускает язык и прячется в тени. "Хлеб труда сладок, душа ленивого сладка" - может быть, не пословица. При этом ребенка воспитывают на честный труд, а не на лень. Жизненное событие, описанное в этой басне, образно изображает характер ленивых, тщеславных, уклоняющихся от труда и не уставших от обещаний.

Богатая великими педагогическими ценностями, энциклопедия Кыргызской жизни, история, наследие, вершина кыргызского духа эпос "Манас" считается феноменом уникального народного воспитания, который является сокровищницей богатств в воспитании молодого поколения, сокровищницей ценностей, сохранением кыргызского народа как нации и отданием его потомкам старшего поколения как священного Табера. Эпос-неиссякаемая, нескончаемая духовная держава нашего народа. Педагогические национальные ценности в эпосе начинались с вопля и вопля Иакова хана до рождения Манаса, и эти ценности стали центральной идеей эпоса. Эпос богат наследием, национальными духовными ценностями.

Жакып:
Владелец мира-ребенок,
Когда за тобой нет ребенка,
Построить свой мир,
Это был разрушенный город. [5, с. 149]. Жизнь человеческого общества не зависит от богатства, власти, карьеры, человек зависит от рода, от того, чтобы быть преемником, чтобы оставить след, от того, чтобы люди жили как люди. Интересно также воспитание Манаса. Воспитывая ребенка, чтобы он был трудолюбивым, гуманным, патриотичным, любящим Родину, отдает в Ошпур очень озорного ребенка, чтобы он стал ребенком, обученным в животноводстве, закаленным в горечи и горечи жизни. Он говорит: "дабы он был близок к тому, чтобы говорить, чтобы кости его созрели, чтобы он знал цену скота и богатства". Это слово относится к умственному развитию молодого поколения, становлению человеком в традиционной Малании народа. Манас с детства привил качества храбрости, героизма, гуманности, чести и прощения. Приехав на Алтай, мы высоко ценим любовь, святое чувство места рождения, ностальгию, честь, великодушие, единство и мир народа. Поколения, следующие за эпосом, будут воспитаны великодушными, гуманными, снисходительными, сохраняющими внутреннее единство, выходящее из одного воротника и одного рукава.

Мастер художественного слова, выдающаяся духовная гордость человеческой жизни, великий символ кыргызского народа, духовная Вера, провозглашает во всем мире имя кыргызского лотоса, является гигантом Вселенной. Творчество Айтматова тоже берет свое начало в эпических произведениях, начиная с эпоса" Манас". Воспитательные уроки произведений Айтматова многогранны и глубоки. Человек, который читает произведения великана с педагогической точки зрения, является мудрым учителем, наставником человечества в каждом из его рассказов, романов. Можно ощутить живой импульс чаяний и переживаний Айтматова, направленных на то, чтобы сделать человека человеком. По образцу тиражных идей произведений писателя тысячи читателей усвоили духовный урок и изменили мировоззрение. В основе многообразия художественного мышления, будь то произведения искусства, статьи и интервью мастера, лежат фольклорные духовные богатства, глубоко укоренившиеся в национальной истории. Исследование творческой уникальности, человеческого величия, силы великого писателя, решение общечеловеческой проблемы. По своему социальному мотиву, идейной содержанию, повесть "Белый пароход" можно назвать педагогической. Повествование— это произведение, четко написанное в политико-социальном плане. Сюжетная линия повести" Белый пароход" переплетается с такими идеями, как мир мальчика, воспитанного под влиянием воспитательной программы верующего, борьба трагических снов против нечистоты и злости. Скромный народный педагог, представляется последним представителем народной педагогики. Он посеял в душу ребенка благородные зерна целомудрия и нравственности через могущественные добродетели сказки. Он не принял нечистоту и беззаконие, потому что его душа была лишена сказок, унаследованных от старшего поколения. Оставив урок справедливости, целомудрия живым, он погрузился в воду с чистым детским чувством, чистым сердцем. Из произведений великого писателя, проповедующего человечеству о славе, высоте человека, доброй совести, нравственности, молодое поколение воспитывается в патриотизме, святом соблюдении имени человечности, нравственности.

Итак, в заключение, эпические произведения — это мощное, вечное духовное сокровище художественного самовыражения, которое вдохновляет на высокие идеалы человечности в воспитании ребенка. Сохранились жемчужины слов, которые ценят произведения искусства. Воспитательная значимость мыслей народа, благородные пожелания в эпических произведениях, обладающих высшими личностными качествами, великое воспитание является педагогическим средством воспитания подрастающего поколения.

Литература

1. Алимбеков А. «Художественно-педагогические концепции произведений Айтматова (Научная статья), 2009. – С. 48-52.
2. Айтматов. Ч. Мы изменяем мир, мир изменяет нас: ст. интервью, выступления / Чингиз Айтматов; сост. С. Тургунбаев. - Фрунзе: Кыргызстан, 1988. - 399 с.
3. Собрание сочинений: В 7 т. / Чингиз Айтматов; [Сост. и ред. собр. соч. Р. Рахманалиев; Ин-т мировой лит. Рос. акад. наук, Междунар. калифорн. акад. искусств [и др.]. - М.; Бишкек: Туркестан, 1998.
4. Абдалиева. Г.К. «Дай мне знать», 2017. – 160 с.
5. Асанбекова. Н.Эпос «Манас — это эпос кыргызской истории, языка, культуры источник», 2017. – 240с.
6. Книга «Детский фольклор», 1998. – 320 с.
7. Книга «Кыргызские народные сказки», 2016. – 380 с.
8. Книга «История кыргызкой литературы», 1 том. - 2004. - 616 с.
9. Книга «Антология Кыргызской поэзии», 1981. – 400 с.
10. Максутов.Т. Ильхабеков.А. «Основы национальной педагогики» 1996. – 240 с.
11. Укубаева Л. «Художественный мир персонажей Айтматова», 2008. – 1208 с.

УДК 821.512.145

ОБРАЗ КОНЯ В СОВРЕМЕННОЙ ТАТАРСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ
АТ ЯЗМЫШЫ – ИЛ ЯЗМЫШЫ (ХӘЗЕРГЕ ТАТАР ӘДӘБИЯТЫНДА АТ ОБРАЗЫ)

Мансурова Зульфия Ямиловна
МБОУ «Каранская СОШ», Буздяк,
Республика Башкортстан, Российская Федерация
e-mail: man.zul2014@yandex.ru

Аннотация. *В данной статье рассматривается образ лошади в современной татарской литературе, изучение роли и значения коня в развитии и становлении героев.*
Ключевые слова: *образы; типизация; эпическое повествование; психологизм; системность.*

THE IMAGE OF A HORSE IN MODERN TATAR LITERATURE

Mansurova Zulfiya Yamilovna
MBEI «Karanskaya secondary school»,
Buzdyak, Republic of Bashkortstan, Russian Federation

Abstract. *This article examines the image of a horse in modern Tatar literature, the study of the role and significance of a horse in the development and formation of heroes.*
Keywords: *images; typification; epic narrative; psychologism; consistency.*

Ат – безнең төрки халкыбызның тугры юлдашы, гомумән, безнең яшәешебез аның белән аерылгысыз бәйләнгән. Ат образы, ат культы кардәш төрки халыкларның да рухи мәдәниятләрендә үзәк урын биләп тора. Ат борынгыдан килгән төрки дастаннарда төп каһарманның аерылгысыз юлдашы. Бәйгеләр, бәйрәмнәр, йолалар атсыз узмаган. Ат белән бәйле күп төрле ышанулар, йолалар татар тормышында зур урын тоткан. Борын-борыннан халкыбыз атка изге хайван дип караган, аны үзенең иң якын дусты, уң канаты дип санаган. Европа илләрендә ат иң бай кешеләрдә булса гына, безнең төрки бабаларыбызның ул тормыш таләбе булган. Көнкүреш - яшәешне атсыз күз алдына китерергә дә мөмкин түгел. Кырда, өйдә, төрле күңел ачу бәйрәмнәрендә дә ат мөһим рольне уйнаган. Милли йолаларыбыз чагылдырылган Ә.Еникинең “Җиз кыңгырау” әсәрендә дә туй күренеше, кунакка йөрү, килен алып кайту җигелгән атларда бара. Хәтта татар халкының милли бәйрәме – Сабантуй да ат чабышларыннан башланып киткән һәм бу традиция әлеге көнгәчә дәвам итә. Атларның кешегә китергән файдасын бизмәнгә салып кына үлчәрлек түгелдер, мөгаен. Башка йорт хайваннары белән чагыштырганда, кеше тормышында аларның роле бигрәк зур. Тарих битләренә данлыклы атларның кушаматлары алтын хәрефләр белән язылган: Александар Македонскийның – Буцефалы, Наполеон Бонапартның – Маренгосы, Бөек Фридрихның – Конде кушаматлы аты. Мөхәммәт пәйгамбәрне Мәдинә шәһәреннән Иерусалимга алып баручы легендар ат Бурак кушаматлы булган. Ат образы халык авыз иҗатында да зур урын алып тора. Күп санлы мәкальләр, легендалар, җырлар шул хакта сөйли.

Татар әдәбиятына килгәндә, Г.Ибраһимовның “Алмачуар” хикәясе, Г.Тукайның “Пар ат” поэмасы, И.Юзеевның “Йолдыз кашка турында баллада”сы, М.Галиевнең “Ат рухы”, А.Хәлимнең “Өч аяклы ат” әсәрләре дә язучыларыбыз бу образга битараф булмаулары хакында сөйли. Күз алдыбызга иксез-чиксез болыннарда утлап йөргән атлар, шул атларны кичкырын сакларга чыккан малайлар, янып торган учак күз алдына килә. Ул гына түгел, ирексездән, авыз эченнән генә “ниләр генә күрми бу дөньяда ир-егеткәй белән ат башы”, дип көйли башлыйсың. Бу әсәрләр үткән гасырда калса да, алар атка мәдхия җыры булып яңгырый.

XX гасыр азагы – XXI гасыр башында ат образы традицион героик-романтик яссылыкта буыннар, шәхес язмышы белән бәйләнештә ачылу белән бергә фәнни-техник революция тудырган рухи-әхлакый югалтулар яссылыгында яңача сурәтләнә башлады. Ат язмышы ил язмышы символына әверелде. Ат һәм башка йорт-кура малы үзләрендә халык язмышын, кеше һәм табигать мөнәсәбәтләрен гәүдәләндерде [1, б. 33].

Татар язучысы өчен кешелек һәм табигать дөньясының бәйләнеше аерылгысыз. Язучылык эшенә соң гына керешүеннән карамастан, бүгенге көн татар әдәбияты мәйданында үз урынын тапкан, үз аудиториясын булдырган Хисаметдин Исмәгыйлев иҗатына күз салсак, югарыда әйтеп киткән фикерләрем бик урынлы. Беренче тапкыр Хисаметдин Исмәгыйлевның иҗаты белән танышуым “Тулпар” журналы аша, “Ат һәм без” повесте булды. Эчтәлеге буенча, автор үзе билгеләмәсә дә, мин автобиографик повесть дип әйтер идем. “Ат...Ике хәрефтән генә торган гап-гади сүз. Барлыгы ике хәреф. Һәм бу сүз берничә төрле мәгънәгә ия”, – дип башлый автор үзенең әсәрен [5, б. 4]. Повестьта Х.Исмәгыйлев ат сүзенә иң беренче чиратта тирән мәгънә салып куя. Авыл хуҗалыгында хайваннар күп булуына карамастан, ул “Миңа ат кадерлерәк”, – ди [5, б. 4].

Төп герой (автор үзе) безне 60нчы елларга алып китә. Авыл һәм урман хуҗалыгында барган вакыйгалар безне төрле кешеләр белән очраштыра. Геройның әтиссе Шәрәфи авыл Советы рәисе булып эшли. Бик итагатьле, тырыш һәм кешелекле кеше. Бервакыт урманда рөхсәтсез агачлар киселә. Акт төзиләр, акт буенча берникадәр штраф тиеш була. Тик икейөзле кешеләр актны үзгәртеп, биш төп урынына унбиш төп дип үзгәртеп куялар. Урман түрәсе үзе үк урман кистереп, барча булган гаепне күрше колхоз рәисе өстенә тагарга уйлаган була. Шәрәфинең үткенлеге һәм игътибарлылыгы аркасында, кеше гомере сакланып кала. Ләкин шушы кешлеклеге аны һәм аның гаиләсен бик озак эзәрлеклэп бара, автор үзе әйтмешли “нужа күрүләре” яңа гына башлана [5, б. 7].

Авыл җирендә мал азыгы әзерләсәң дә, чүп түгәргәме, яки күрше авылга барып килүме – иң мөһим транспорт булып ат санала. Шәрәфи дә беркөнне аксак булса да ат алып кайта. “Чатанласа да ат, ат инде” [5, б. 9]. Автор авыл җирендә яшәвенең бөтен матурылыгын да, авырлыгын да шушы ат образы аша безгә китереп җиткерә алган. “Татра” кушаматлы ат машинадан да кадерлерәк була ул вакытта. Ул кушаматны да юкка гына бирмиләр, “атның галәмәт көчле һәм акыллы булуын (безнең бригадта андый гәүдәле һәм көчле ат юк та иде әле) исәпкә алып, “Татра” дип исем куштык” [5, б. 10]. Бу кушаматта ниндидер яшерен мәгънә дә салынган кебек. Әгәр хәрефләрнең урынын алыштырсак, Татар дигән исем килеп чыга. Бу халкыбызның ат кебек эшчән, тугры, тырыш кебек сыйфатларны үз эченә алган символик образ булып тора.

Атлы кешенең эше күбәйсә дә, дөнья көтүе дә бераз җиңеләя. Урман аланында төп геройның әтисе белән бергәләп печән чабу мизгелләре, печән чабуның тәме, тирә-яктагы кошлар сайравының моңы, үлән арасында сибелеп калган кып-кызыл җир җиләкләре дә, әлбәттә, ат белән бәйле. Чөнки авыл агаеның авыр хезмәтенә нигезләнгән яхшы, мул, имин тормышны, бәхетле тормышны да аттан башка күз алдына китереп булмый. Печән чабулар, атка утырып җырлы-җырлый кайтулар, кичен ат саклаулар, атлы кешедән авылдашларының көнләшүе – барысы да әсәрдә чагылыш таба. Беркөнне атлары Шәрәфиләрнең югала. Эзли торгач, күрше авылда казакъларда табалар. Алар “чегәннәр урлап китеп барганда, ташлап калдырдылар”, – дип алдаша. Еллар үткәч кенә урман кисеп байый алмаган урман хуҗасының үч алу нияте белән эшләнгән икәне билгеле була.

Әсәрдә ат образы янындагы барган вакыйгалар безгә гореф-гадәтләрне генә түгел, шул чорда барган совет хакимиятенең гади халыкка булган мөнәсәбәтләрен, налог җыюлар, гади халык ничек булса да рәхәт яшәмәсен дигән кебек, мал исәбен алулар, артык булса, колхоз абзарына төшерүләр тасвирланган. “Шәрәфи законсыз ат асрый. Атын гомум хуҗалык файдасына тартып алырга” дигән карар чыгарып, эзәрлекләүләрен дәвам итәләр. Сугыш ветераны булган, инвалид Шәрәфи гаепсезгә гаепле булып, авыр вакытлар кичерә. Һәр җыелышта куркыныч җинаятьче кебек эшен тикшерәләр, янәсе “законсыз ат асрый”. Атын бирмәгән өчен “Шәрәфигә баллонлы газ бирмәскә”, “электр чыбыгын өзергә”, “морҗа төбенә

кадәр тикшерәләр” [5, б. 13]. Шәрәфи абыйга “партбилетыңны өстәлгә куй” дигәндә дә ул үзенең тугры дусыннан ваз кичми. Шушы юлларны укыганда сорау туа: ни өчен шулкадәр эзәрлекләүләргә дә түзеп, атыннан баш тартмый ул? Чөнки аты башка бик күп татар халкының тамагын туйдыручы, эшчәнлек, җаваплылык, тугрылык кебек сыйфатларны булдыручы. Шәрәфи карт та, аның улы да (автор үзе) атның кадерен белә. Әсәрдән күрүебезчә, кешелек дөньясы бер генә түгел, икейөзлеләргә дә, намуслы кешеләргә бүленгән. Алар арасында һәрвакыт көрәш. Шушы әсәр аша үзенең идеалларына ышанган Шәрәфи карт кара эчле кешеләр алдында көчле булуын, балаларын да дөрес итеп тәрбияләвендә күрәбез. Автор ачынып, “Соңгы вакытларда ат асраучылар бетте. Яшьләр ялкауланды. Яшьләр авылда калмый”, – дип яза. Димәк, ат образы – ул безнең үткәнебез һәм бүгенгесе белән бәйләнеш. Автор үзенең әтисе һәм аты “Татра” белән ул халкыбызның аянычлы хәленә, авылыбызның бетүенә ишарә ясый.

Ат образы Айгөл Әхмәтгалиеваның “Ул югалмады” хикәсендә икенче яссылыкта ачыла. Аның әсәрләрен укый башласаң, җырлап торган сөйләме үзенә тарта. Аның әдәби телендә Фатих Хөсни аһәңнәре яңгырап китә. Әмма бу – лиро-эпик тел, нәсер, шигъри проза теле түгел. Матур әдәби телне заманча хәрәкәттәге тормыш вакыйгаларын тергезү белән куша алган эпик хикәяләү бу. Урынлы һәм уйлап сайланган һәр сүз тирәлекнең матур сурәтен тудыра, шул сурәт күз алдына килеп, сине олы җанлы, матур күңелле кешеләр дөньясына алып кереп тә китә. “Ул әле югалмады” хикәясе бүгенге тормышка хас булган актуаль проблемаларны үз эченә алып тасвирлаган әсәрләрнең берсе. Гаилә кыйммәтләре, эчкечелек, хатын-кызның гаиләдәге роле, ана һәм бала мөнәсәбәләре бик ачык чагылган. Язучы әсәрдә дөньяда булган вакыйгаларны гомумиләштереп, образларны типиклаштырып, геройларга исем дә бирмәгән. Без бары тик тормышны сөйрәргә тырышкан әтине, исерек әнине һәм кечкенә генә булуына карамастан, дөньяның ачысын-төчесен татыган малайны күрәбез. Малайның тугры дусты аның аты – Карлыгач. Бөтен уйларын, кайгы-хәсрәтләрен, мәктәптәге хәлләрне атына сөйли малай. “Әле дә син бар, Карлыгач”, – дип әйтеп куя малай [2, б. 198]. Аты Карлыгач, малайны кызганудан: “Мин нишли алам?” – дигән сыман күзләрен тутырып карый гына ала [2, б. 197]. Айгөл Әхмәтвәлиева бала күңеленеңниләр кичергәнен ат образы аша китереп җиткерә. Шушы юлларны укыганда, шундый сабые була торып, ана булган кешенең тормыш баткаклыгына тәгәрәвенең сәбәбен эзлисең, йөрәкнең иң нечкә кылларына ук кагылып, баланың киләчәктә бәхетеле булуын, ананың туры юлга басуын тели башлыйсың.

Автор милләтебезнең йөзек кашы булган Сабантуй бәйрәмен дә читтә калдырмый, ат образы булган әсәрдә ул һичшиксез булырга тиеш итеп кабул ителә. Малайның “Әни, син эчмә!Әни, китмә!”, – дип өзгәләнүләре ат чабышы вакытында Карлыгачның тояк тавышларына үрелеп бара. Малайның тырышуы бушка китми, әнисенә вәгъдә иткән бүләген дә ота. Ләкин әнисе генә һаман эчкелек баткаклыгыннан чыгу юлын тапмый. Кешенең табигате шундыйдыр күрәсең, үлем белән йөзгә йөз очрашмыйча, аның якынлыгын тоймыйча, ал-ялны белми ялган кыйммәтләргә табынып яшәүдән тартынмаган ана кешене менә шул кискен фаҗига генә айнытып җибәрә. Улы үлемнән калгач кына, әни кеше акылына килә.

Бу әсәрдә малай үзенең тирә-ягында кешеләргә ышанычын югалтканда табигать җаны – атта таба. Язучы монда образларны паралель куеп сурәтләп, бик уңышлы килеп чыккан дип әйтә алабыз.

Айгөлнең Әхмәтгалиеваның сөйләм теле шулкадәр йөгерек һәм сыгылмалы – кызганудан күзләрдән яшьләр килә, кеше күңеленең олылыгына карата горурлык уяна – хисләр бәйләме кичерәсең. Әмма, тормыш нинди генә авырлыклар китерсә дә, бәхетле, шөкер итеп яшәгән кешеләр тарихының ышандыру көче зур түгел. Әкиятләрдәгечә уңай һәм тискәрегә аерылган геройлар, шушы ак һәм карага бүлеп бәяләнгән дөнья схематик тоела. Нәтиҗәдә, төп геройларга карата кулланылган психологизм, укучыны көчле кичерешләргә дучар итә. Психологизм да, фәлсәфә дә, иҗтимагый-сәяси бәя дә бер үремтәдә килеп, әсәрне көчле бер әдәби яңгырашка алып чыга: аны кат-кат укырлык әсәр ясый.

Сүзне йомгаклап, шуны әйтәсе килә: XX гасырның икенче яртысында башланган техник революция атның тормышыбыздагы ролен бик нык кыскартты. Ат хәзер безнең тормышта бер

экзотик җан иясе дәрәҗәсенә төште. Хәзер атны авылларда да бер күрергә зар булырсың. Дөресен әйткәндә, без үзебезне кеше иткән тарихи юлдашыбызны ташладык. Ләкин менә югарыда әйтеп үткән язучыларыбызның әсәрләре шуны исбат итә: ат образы яңадан үзенең ролен үти башлады, аңа рухи халәтебезнең үзеннән килеп чыккан яңа мәгънә салынды.

Әдәбият

1. Әмиров Р.К. “Җиктереп пар ат...” Тукай иҗаты һәм Башкортстандагы татар шигърияте // Тулпар. – 2012. - № 6. – Б.32-35.
2. Әхмәтгалиева А.Г. Кичке таң: повестьлар, хикәяләр. – Казан: “Идел-Пресс” нәшр., 2020. – 224 б.
3. Булатова Д. Язучының күңел дәфтәреннән.// Тулпар. – 2019. – №.6. – Б.22-25.
4. Заһидуллина Д. Ак читек // http://www.xn--80aaa0anjn0apj6g.xn--p1ai/news/jehet-tenkyjt/ajgol-ehmetgalieva-ak-chitek
5. Исмәгыйлев Х.Ш. Ат һәм без.// Тулпар. – 2018. – № 2. – Б.4-23.
6. Сәгыйдуллина Л.Р. Мифны җимерүче роман. //Тулпар. – 2018. – №5. – Б. 32-33.

УДК 821.512.145

ИСЛАМ ДИНЕ ҺӘМ ТАТАР ӘДӘБИЯТЫ

Миннегулов Хатип Юсупович
Институт филологии и межкультурной коммуникации Казанского (Приволжского) федерального университета, г. Казань, Татарстан, Российская Федерация
e-mail: metodika.ksu@mail.ru

Аннотация. *В статье Х. Ю. Миннегулова кратко освещается длительный процесс проникновения и распространения ислама в Поволжье и Приуралье, среди предков современных татар, выявляются его место и роль в судьбы многовековой истории татарской литературы. Имеются также высказывания о характере использования коранических сюжетов, мотивов, образов в творчестве отдельных писателей.*

Ключевые слова: *религия; «Коран»; татары (хазары, болгары, кипчаки); история татарской литературы; классика Востока.*

ISLAM AND TATAR LITERATURE

Minnegulov Hatip Yusupovich
Institute of Philology and Intercultural Communication of Kazan (Volga Region) Federal University, Kazan, Tatarstan, Russian Federation

Abstract. *The article by H. Y. Minnegulov briefly highlights the long process of penetration and spread of Islam in the Volga region and the Urals, among the ancestors of modern Tatars, reveals its place and role in the fate of the centuries-old history of Tatar literature. There are also statements about the nature of the use of Quranic plots, motifs, images in the works of individual writers.*

Keywords: *religion; "Koran"; Tatars (Khazars, Bulgarians, Kipchaks); history of Tatar literature; classics of the East.*

Әлеге язмага исем итеп куелган тема гаять зур һәм киң. Аңа мөнәсәбәтле чыганаклар һәм хезмәтләр дә шактый гына. Без фәкыйрегез дә бу мәсьәләләр белән күптәннән кызыксынып килә. Безнең хезмәтләрдә, аеруча “Татарская литература и Восточная классика (Вопросы взаимосвязей и поэтики)” монографиясендә, IX, X сыйныфлар өчен язылган әдәбият

дәреслекләрендә (1994, 1998, 2005,...; 1996, 2000, 2006) меселман дине һәм аның татар сүз сәнгате белән багланышлары хакында күп төрле факт-мәгълүматлар, күзәтү-фикерләр урын алган. Шулай ук Хатыйп Йосыф угылының әлеге теманы махсус яктырткан берничә мәкалә-язмасы да бар [4,5,6]. Шуңа күрә без бу язмабызда куелган проблеманың тик кайбер якларына кыскача гына тукталып китәрбез.

Кешелек тарихында мәҗүсилек, буддизм, зәрдәшт (зороастризм), яһүди, манихей, христиан, тәңречелек һәм кайбер башка диннәрнең яшәве мәгълүм. Аларның туу, кулланылу вакытлары, таралу урыннары да төрле. Бер өлеше билгеле бер чорда, аерым төбәкләрдә гамәлдә йөргәннән соң, тарих сәхнәсеннән төшеп кала, икенчеләре гаять киң таралыш табып, меңәр еллар буе яшәвен, кулланылуын дәвам итә. Әнә шундый диннәрнең берсе — ислам. Мәгълүм ки, ул VII гасыр башларында Гарәп ярымутравында оешып, тиз арада күп кенә җирләргә (илләрдә, халыкларда, кыйтгаларда) таралып, хәзерге вакытта ике миллиардка якын кешене (ягъни дөнья халкының чиреген) үз эченә ала, берничә дистә мәмләкәттә рәсми дәүләт дине булып хисаплана.

Ислам, — кайбер башка диннәр кебек, яшәешнең, рухи һәм иҗтимагый тормышның төрле күренешләрен теге яки бу дәрәҗәдә үз эченә алган, җәмгыять белән тыгыз бәйләнешле идеологик система, тәгълимат. Аның төп асылын Алланың барлыгын һәм берлеген тану, Мөхәммәд пәйгамбәрнең “рәсүл”легенә иман-ышаныч тәшкил итә. “Коръән” рухи яшәешнең нигезе итеп хисаплана.

Яңа эрага кадәр үк тарих мәйданына чыгып,дөньяга үз сүзен ишеттергән, үзенең барлыгын таныткан татар кавеве — әби-бабаларыбыз соңгы ике меңъеллыкта гаять катлаулы, каршылыклы, данлы да, фаҗигале дә юллар үтеп, дистәләгән дәүләтләр төзеп, бер-бер артлы аларны югалтып гомер кичергән. Тормышның төрле сәбәпләре аркасында аларның шактый өлеше күченгән, яшәү урыннарын алыштырган. Шуның нәтиҗәсе буларак, Ерак Шәрыктан Дунай-Балкангача сузылган гаять зур мәйданнарда һәм гомумән Евразия тарихында татар тирән эз калдырган. Гасырлар агышында әкренләп Идел-Урал, Идел-йорт аның төп яшәү урынына әверелгән.

Шунысы мөһим: безнең әби-бабаларыбыз катлаулы язмыш кичереп, төрле этник үзгәрешләргә дучар ителсә дә, аның табигатенә — татар-төркилегенә тугры калган.

Халкыбыз, аның составына кергән этник төркемнәр үзләренең күпгасырлык яшәү дәверендә, чорына һәм җирлегенә карап, иман-ышанычның төрле формаларын үз иткәннәр. Борынгырак чорда аеруча мәҗүсилек, бераздан тәңречелек чагыштырмача киң тарала. Будда, яһүди, зәрдәшт, христиан һәм кайбер башка диннәрне тотучылар да була. Әмма бездә иң киң таралганы — ислам. Халкыбызның мең елдан артык тарихы, тереклеге мөселман дине белән аерылгысыз бәйләнгән. Ул татарның даими юлдашына, ышанычлы, тотрыклы таянычына әйләнеп, аның бөтен күзәнәкләренә сеңгән, бар вөҗүден сугарган. Халкыбызның соңгы мең елдан артык тереклеген, рухи дөньясын мөселман диненнән башка гомумән күз алдына да китереп булмый.

Еш кына Идел-йортта исламның кабул ителешен, тарала башлавын 922 елдагы мәгълүм вакыйга-хәлләр белән бәйләп кенә карыйлар. Билгеле ки, шушы елда Багдад хәлифе Идел-йортка составында Ибне Фадлан да булган зур делегация җибәрә. Болгар ханы Алмуш гарәп илчеләре катнашында тантаналы рәвештә мөселман динен рәсми төстә кабул итә. Бу — тарихи яктан дөрес, реаль факт. Әмма ул шактый гына ачыклык кертүне сорый.

Тарихи чыганаклар, аерым фәнни хезмәтләр Коръән тәгълиматының Мөхәммәд пәйгамбәрдән (570-632) соңгы тәүге хәлифәләр чорында, ягъни VII гасырның урталарында һәм икенче яртысында ук Идел-йортка керә башлавын күрсәтәләр. Мәгълүм ки. безнең әби-бабаларыбыз элек-электән үк гарәпләр һәм мөселман дине орбитасына кергән Иран, Урта һәм Үзәк Азия, Кафказ халыклары, шулай ук кайбер башка кавемнәр, төбәкләр белән сәүдә, мәгърифәти, иҗтимагый-сәяси мөнәсәбәтләрдә торганнар. Бер-берсенә килеп-китүчеләрнең дә шактый булуы билгеле.

Хәзәрләр, болгар, кыпчак, татар, кимәк һәм кайбер башка кавемнәр кебек, татарлар составындагы бик тә мөһим бер этник компонент. Якынча 632—970 елларда яшәгән Хәзәр

каганлыгы — татар дәүләтчелегенең бик тә әһәмиятле бер баскычы, буыны. Болгар, хәзәр, кыпчак кавемнәренең кардәшлеге, бер-берсе белән керешеп, кушылып китүе бәхәссез хакыйкать. Бу хакта Ш. Мәрҗани, В. Бартольд һәм кайбер башка гыйлем әһелләренең дә кыйммәтле фикерләре бар. Хәзәр каганлыгында ислам киң таралыш таба. Илнең җитәкчелеге 737 елда мөселман динен рәсми рәвештә кабул итә. Идел-йортта бу чорда ук шактый гына мәчет-мәдрәсәләрнең булуы билгеле. Ибне Хәүкаль (X йөз) язуынча, Хәзәр мәмләкәте башкаласы Итилдә генә дә 30 мәчет эшли [5].

Азов буйларында VII гасырның икенче чирегендә һәм урталарында яшәп алган “Бөек Болгар” дәүләтендә дә инде мөселман динен тотучылар була. Урта Иделгә күченгән болгарларда 922 елга кадәр үк ислам дине шактый киң таралыш таба. Гарәп авторы Ибне Рустә X гасыр башларында ук болай язып калдырган: “Большая часть (болгар) исповедует ислам, и есть в их селениях мечети, начальные училища с мудзэнами и имамами” [3].

Кыскасы, халкыбызда мөселман диненең кабул ителешен 922 ел белән генә бәйләү чагыштырмача шартлы. Ул моңа кадәр үк Идел-йортта исламның берничә гасыр буена таралу, кулланылу процессының бер мөһим рәсми акты, баскычы гына. Чынлыкта безнең әби-бабаларыбызның мөселман дине орбитасына керә башлауларына якынча 1400 ел! Шунысын да искә төшереп үтик: ислам динен безнең халкыбыз мәҗбүри төстә, көчләү-кысулар нәтиҗәсендә түгел, үз ихтыярлары белән, ирекле рәвештә кабул иткән.Моңа, бер яктан, күпчелек әби-бабаларыбызның, нигездә, бераллачылыкка өстенлек биргән тәңречелек тарафдарлары булуы ярдәм итсә, икенче яктан, ислам диненең гаҗәеп бай Шәрык әдәбияты, фәлсәфәсе, фәне, мәгарифе белән табигый керешүе, күп кенә гарәп-фарсы рухи кыйммәтләренең синкретик характерда булуы да уңай шартлар тудырган. Хәзәр, Болгар, Дәшти-кыпчак, Алтын Урда мәмләкәтләрендә, татар ханлыкларында динара мөнәсәбәтләрдә толерантлык, вөҗдан иреге булуы да күп нәрсә хакында сөйли.

Дин һәм әдәбиятның үзләренә генә хас хосусиятләре, максат-бурычлары булса да, алар гомумән шактый якын, еш кына үзара керешеп, кушылып та китә. Боларның һәр икесенең дә үзәгендә кеше, аны рухи яктан тәрбияләү, үстерү. Юкка гына мөселман диненең төп китабы — “Коръән” бер үк вакытта дөнья классик әдәбиятының да бөек бер ядкяре итеп хисапланмый. Чөнки анда исламның төп канун-мәсьәләләре, асылы, яшәеш, тормыш турындагы күзаллаулар үтемле тел-стиль, образ-сурәтләр ярдәмендә гәүдәләнеш таба. Шунысын да искә төшерик: бу Изге китапны безнең күп кенә әби-бабаларыбыз оригиналда — гарәп телендә укыган. Аның шактый гына тәфсир-тәрҗемәләре дә бар. Казан ханлыгы чорында ук бу ядкярнең саллы гына татарча нөсхәсе дә барлыкка килә. “Коръән”нең Ногмани, Морад Рәмзи (1855—1934), Муса Бигиев (1875—1949), Батулла һәм кайбер башка милләттәшләребез тарафыннан эшләнгән тәфсир-тәрҗемәләре дә укучыларга билгеле. Бу Изге китап инде менә мең елдан артык безнең әдәбиятыбызны сугарып, азыкландырып, аның асылын, төп үсеш-юнәлешләрен билгеләүдә хәлиткеч факторларның берсе булып тора.

Әдәбиятның төп элементы — сүз, тел. Шуңа да аны еш кына сүз сәнгате дип йөртәләр Моңа кадәр туран (һун), рун, уйгур һәм кайбер башка графикаларны кулланган халкыбыз ислам дине белән бергә гарәп язуын да кабул итә һәм аны соңгы дәверләргә кадәр куллана. Шунысы да гыйбрәтле: эчтәлекләре нинди булуына да карамастан, гарәп графикасындагы язмалар гомумән бездә шактый дәрәҗәдә изгеләштереләләр дә. Аларны кадерсезләү гонаһ та хисаплана. Мөселман тәгълиматының таралуы Идел-йортта, әби-бабаларыбыз арасында гарәп телен өйрәнү, үзләштерү белән бергә бара. Октябрь инкыйлабына кадәр бездә гарәп-фарсыча белү зыялылык, укымышлылыкның төп билгесе итеп тә каралган. Ислам дине, Коръән теле, бераздан фарсы, төрки телләре безгә Шәрык, Мөселман цивилизацияләрен кабул итәргә, үзләштерергә юл ача. Шуның тәэсирендә татар теленә күпләгән гарәп-фарсы сүзләре, шәкел-формалары керә һәм алар гасырлар дәвамында тәмам үзебезнең тел хәзинәсенә әверелә. Бу уңай белән бер хакыйкатьне дә искә төшерү урынлы булыр. Кайвакыт соңгы дәвер укучыларыннан “элеккеге әсәрләрнең теле тиешенчә аңлашылып җитми” дигән сүзләр ишетергә туры килә. Чыннан да болай әйтү өчен билгеле бер нигез бар. Элеккеге авторлар гарәп-фарсы сүзләрен шактый мул кулланалар, хәтта аерым юлларын, әсәрләрен шул телләрдә

дә язып китәләр ((Мәхмүд Болгари, Габдерәхим Утыз Имәни, Шәмседдин Зәки). Әмма шуны хәтергә төшерү зарури: ул каләм әһелләре үз әсәрләрен шул чор аудиториясен күздә тотып иҗат иткәннәр. Ә ул дәвер укучыларының күпчелеге исә иске татар телен, гарәп-фарсыны, “төрки”не яхшы белгән. Кызганыч ки, соңгы гасыр укучыларының төп өлеше ул сыйфатлардан мәхрүм. Хәтта үзенең туган телен — газиз татар телен белмәүчеләр дә артканнан-арта бара.

Ислам диненең әдәбиятка тәэсире Йосыф Баласагунлының “Котадгу белек” (1069), Әхмәд Йүгнәкинең “Һибәтел-хәкаик” (XII) кебек гомумтөрки ядкярләрдә үк күзәтелә. Мәшһүр Әхмәд Ясәви (вафаты 1166 елда), Сөләйман Бакырганый (үлеме 1186 сәнәдә) иҗатлары инде тулысы белән мөселман дине рухында. Авторлар Алланың берлеген, бөеклеген данлыйлар, үз укучыларын “Коръән” тәгълиматы, Мөхәммәд пәйгамбәр өйрәтмәләре нигезендә тәрбияләргә омтылалар.

Мәгълүм ки, ислам кешеләрнең, күп кенә халыкларның рухи кыйммәтләренә, инсаннарның тормыш тәҗрибәсенә таянып туган һәм формалашкан. Каләм әһелләре өчен бу кыйммәтләр таяныч, төп терәк булып хезмәт иткән. Диннең бу төр гуманистик табигатенә мөнәсәбәттә әдипләр үз кавемнәренең, төбәкләрнең дә инсани, әхлакый тәҗрибәсен, идеалларын үз әсәрләренең тукымасына табигый, мантыйкый рәвештә кертеп җибәргәннәр.

Шәрык сүз сәнгатендәге кебек, бездәге күләмлерәк әсәрләр еш кына Аллага, пәйгамбәргә багышлаулар, аларга мактау (“хәмдү-сәналәр”) уку белән башланып китә. Бу Йосыф Баласагунлы, Кол Гали, Котб, Мөхәммәдьяр кебек авторларның поэмаларында ачык күзәтелә.

“Кыйссаи Йосыф”тагы төп сюжетның, образларның “Коръән”нән алынып, автор тарафыннан эшкәртелүе гавамга яхшы таныш. Шушындый ук күренеш кайбер башка әсәрләр өчен дә хас. Мәсәлән, Алтын Урда чоры әдибе Рабгузыйның “Кыйссасел-әнбия” исемле күләмле китабы (1310) тулысы белән диярлек “Коръән”дәге сюжет-кыйссаларга корылган; андагы төп образ персонажларда да дини чыганаклар аркылы укучыларга билгеле.

Урта гасыр һәм XIX йөздәге күпчелек каләм ияләренең эшчәнлеге өчен күпкырлылык, күпвазыйфалылык хас. Алар, әдип-шагыйрь генә түгел, бер үк вакытта дин әһеле, галим, мәгърифәтче һәм җәмәгать эшлеклесе дә. Мәхмүд Болгари (1297—1360), Кол Шәриф (?—1552), Г. Утыз Имәни (1754—1834), Таҗеддин Ялчыгол (1768—1838) һәм башка бик күпләр — моның күркәм мисалы. Шунысы мөһим: алар язган әсәрләр еш кына төрле вазыйфаларны үти. Мәсәлән, ислам динендәге күп кенә гыйбрәтле факт-мәгълүматларны, сюжет-мотивларны, шул исәптән аять-хәдисләрне үз эчләренә алган “Нәһҗел-фәрадис” (1358), “Рисаләи Газизә” (1806) китаплары бер үк вакытта киң катлам укучыларның һәм әдәби-эстетик, һәм дини-әхлакый ихтыяҗларын да канәгатьләндерәләр. Таҗеддин Ялчыгол әсәренең Октябрь инкыйлабына кадәр күп тиражлар белән 40 мәртәбә басылуы, мәктәп-мәдрәсәләрдә уку-укыту әсбабы буларак өйрәнелүе үзе генә дә күп нәрсә хакында сөйли.

Мөселман галәмендә элек-электән Алланы мәдехләгән, “Коръән”не зурлаган, Мөхәммәд пәйгамбәрнең тормышын һәм эшчәнлеген тасвирлаган күпләгән әсәрләр иҗат ителә. Алар шактый дәрәҗәдә татар укучыларына да таныш була. Мәсәлән, Мөхәммәд Чәләбинең госманлы телендә язылган гаять күләмле “Мөхәммәдия” китабы (1449) безнең әби-бабаларыбыз тарафыннан бик тә яратып укыла. Ул Казанда күп мәртәбәләр басылып чыга. Бу төр язмалар татар дөньясында да шактый иҗат ителә.XIV—XV гасырларга нисбәт ителүче “Кыйссаи авык” дастанының үзәгендә Мөхәммәд пәйгамбәр образы. Аның игелек-шәфкатьлелеге аркасында хәтта тоткынлыкка эләккән ауык-кыр кәҗәсе дә ирекке чыгарыла, балалары белән кавыша.

Әлеге мәкаләбезгә исем итеп куелган проблема хакында сүз барганда, суфыйчылык мәсьәләсе дә үзенә игътибар сорый. Билгеле булганча, Урта гасыр мөселман дөньясында киң таралган, ислам диненең бик тә мөһим бер тармагын, өлкәсен тәшкил иткән бу идеологик күренеш төрки-татарларның иҗтимагый-социаль, аеруча рухи-мәдәни тормышында тирән эз калдырган. Авыр елларда, бигрәк тә милли-колониаль, чукындыру сәясәте котырынган чорларда ул халкыбыз өчен бер рухи терәк, туплану факторы да булып тора. Суфыйчылык белән сугарылган әсәрләрдә адәм баласының эчке дөньясына, уй-кичерешләренә, психологик

халәтенә, иман-ышанычына аеруча игътибар итеклә, теге һәм бу дөнья мөнәсәбәтләре, яшәү мәгънәсе, үз-үзеңне әхлакый һәм инсани яктан камилләштерү, байлыкка, хакимияткә кызыкмау кебек мәсьәләләр үзәккә куела. Әхмәд Ясәви һәм Сөләйман Бакырганый, Хисам Кятиб һәм Өмми Кәмал, Колшәриф һәм Мәүла Колыйларның тирән эчтәлекле, уй-кичерешләргә бай, сәнгати яктан камил әсәрләре — төрки-татар дини-суфыйчылык әдәбиятының гүзәл сәхифәләре. Алардагы тел-стиль чаралары, образ-сурәтләр, фикри байлык соңгы дәвер әдипләре тарафыннан да иҗади рәвештә файдаланылды, дәвам ителде. Бу аеруча Дәрдемәнд, Мәҗит Гафури, Габдулла Тукай һәм күп кенә башка каләм әһелләренең әчәрләрендә ачык күренә.

Мөселман дине безнең әби-бабаларыбызны киң дөньяга чыгарга, үзләрен бай Шәрык галәменең тулы хокуклы әгъзалары итеп тоярга, гаҗәеп бай гарәп-фарсы рухи казанышлары, алар аркылы антик Грециянең, Һиндстанның рухи байлыклары белән танышырга мөмкинлек бирә. Ислам халкыбызның аерым милләт буларак оешуында, үсешендә, саклануында да гаять иөһим роль уйнаган. Юкка гына аны татарның бер канаты дип әйтмиләрдер.

Тарих шуны күрсәтә: безнең татарга беркайчан да җиңел булмаган. Дәүләтчелеген җуйганнан соңгы аның берничә гасырлык яшәеше — аеруча газаплы, афәтле чор. Әмма шуңа да карамастан, гаять зур югалтулар бәрабәренә булса да, ул үзенең барлыгын, милли асылын саклап кала. Кабатлап әйтәм: монда да без, иң беренче чиратта, мөселман диненә, ислам рухлы хәзинәләребезгә, әдәбиятыбызга бурычлы.

Кызганыч ки, Совет чорында дингә, милли асылга һөҗүм гаять көчәйде. Атеизм байрагы астында күп кенә рухи байлыкларыбыз юкка чыгарылды, йөзәрләгән иҗат әһелләребез шәхес культы корбаны булды, иҗтимагый-мәдәни тормыштан читләштерелде. Мең елдан артык кулланылган гарәп графикасы әүвәл латин, аннан кирилл язуына алыштырылды. Бу исә бай рухи мирас, буыннар арасындагы бәйләнеш күперләрен утка ягу кебек булды. Совет җирлегендәге рәсми сәясәт нәтиҗәсендә халкыбызда милли нигилизм көчәйде, туган телгә, милли мәгарифкә игътибар бик нык кимеде, имансызлык, башка милләт сафларына күчү киң колач алды.

Әмма, нинди генә кыенлыкларга да карамастан, халкыбызның шактый гына асыл уллары һәм кызлары үз милләтенә тугры калдылар, бу юнәлештә фидакарьләрчә көрәштеләр. Элекеге дини-милли яшәеш кануннарын һәм традицияләрен саклауда, буыннар арасындагы элемтәләрне дәвам иттерүдә аеруча мөһаҗирлектәге милләттәшләребез зур тырышлык күрсәттеләр. Финляндиядә, Кытайда, Төркиядә, Алманиядә һәм кайбер башка мәмләкәтләрдә нәшер ителгән китаплар, гәҗит-журналлар — моның ачык дәлиле. Бу юнәлештә бигрәк тә Гаяз Исхакый, Хәсән Хәмидулла, Әхмәд Ләбиб Каран, Хөсәен Габдүш, Сания Гыйффәт һәм кайбер башка мәшһүр затлар фидакарҗләрчә хезмәт куйдылар.

Узган гасырның азаклары — XXI йөзнең башлары милләтебез тарихында янә бер күтәрелеш, Яңарыш чоры булды. Халкыбыз үзенең аянычлы хәлдә икәнлеген аңлый башлады. Үзгәртеп кору хәрәкәтенең көчле дулкыны нәтиҗәсендә милли мәгариф, рухи мирас мәсьәләләре үзәккә куелды һәм бу юнәлештә мөһим генә кайбер адымнар да ясалды. Шунысы аеруча әһәмиятле: халкыбыз үзенең мөселманлыгын ныклап тоя башлады. Мәчет-мәдрәсәләр ачылды, күп төрле дини, милли-мәдәни чаралар уздырылып тора.

Болгар дәүләтендә ислам диненең рәсми рәвештә кабул ителүенә быел, ягъни 2022 елда 1100 ел тула. Аңа хәзрлек шактый киң планда алып барыла. Ул халкыбызны туплауда, кавемара бәйләнешләрне ныгытуда, милли үзаңны үстерүдә бик тә мөһим чара булсын иде!

Бу уңай белән янә бер хакыйтьне искә төшерү зарури. Болгар дәүләтенең 922 елда исламны кабул итүе мөселман диненең Идел-йорттагы берничә гасыр буена таралу процессын тарихи-сәяси-иҗтимагый яктан ныгытуның әһәмиятле бер баскычы. Янә шунысы да бар: әйткәнебезчә, халкыбыз хәзәр, кыпчак, татар һәм кайбер башка этник элементлар кушылуыннан барлыкка килә. Болгарлар исә алар арасында мөһим бер компонент. Кызганыч ки, безнең кайбер “болгарчы”ларыбыз шул тарихи хакыйкатьне бик күрергә теләми. Халкыбызның татар буларак оешкан, аны бөтен дөньяга таныткан дәверен — Алтын Урда чорын күләгәдә калдырырга омтылалар. Ә бит бу кодрәтле татар дәүләте Евразиянең зур

мәйданнарын биләгән. Идел-йорт, Урал-Җаек буйлары, Көнбатыш Себер киңлекләре — бу мәмләкәтнең тарихи җирләре. Болгар дәвере, XIII гасырның урталарына кадәрге чорлар — халкыбызның татар булып оешуына хәзерлек процессының мөһим бер этабы. Элеккеге Болгар, Казан ханлыклары, хәзерге Татарстан җирләре күп гасырлар буе безнең әби-бабаларыбыз яшәгән гаять зур мәйданнарның аерым төбәкләре генә.

Әдәбият

1. Греков Д., Якубовский А.Золотая Орда и ее падение. – М.-Л., 1951. – 27 с.
2. “Ислам на европейском Востоке” энциклопедик сүзлек. – Казан: - 2004. — 383 с.
3. История Татарии в материалах и документах. – М., 1937. – 394 с.
4. Миңнегулов Х. “Коръән” һәм татар әдәбияты // Мәгариф. —1993. — № 3. — Б.15—17.
5. Миңнегулов Х. “Татарлык ислам белән көчле” (Ислам дине һәм татар әдәбияты) // ”Иман нуры” журналы. — 1994. — № 1. — Б.26—35 .
6. Миңнегулов Х. “Дөньяда сүземез бар...”. - Казан: - 1999. — Б.111—126.

УДК 821.512.145

О КНИГЕ «СТРАНИЦЫ НАШЕГО ДУХОВНОГО НАСЛЕДИЯ» «РУХИ МИРАСЫБЫЗ СӘХИФӘЛӘРЕ» КИТАБЫ ТУРЫНДА

Миннегулов Хатип Юсупович
Институт филологии и межкультурной коммуникации Казанского (Приволжского) федерального университета, г. Казань, Татарстан, Российская Федерация
e-mail:metodika.ksu@mail.ru

Аннотация. *В конце марта 2022 года опубликована очередная книга профессора Х. Ю. Миннегулова (Казань, - 488 с. - 344 п. л. На татарском и русском языках), написанная, в основном, за последние два года. Она охватывает различные периоды и явления многовековой истории татарской литературы. Ей присуще тематическое разнообразие. Значительную часть данного труда занимает исследование творчества С. Сараи, Кутба, Мухаммедьяра, Мавля Кулыя, Ш. Заки, Г. Исхаки, Г. Ибрагимова, Р. Гаташа, Ф. Галимуллина и других представителей татарского словесного искусства. В нем также анализируется творческая деятельность более десяти авторов татарской литературы Зарубежья, помещены поэтические произведения их. Есть материалы об актуальных проблемах национального образования, культуры, науки. В одном разделе сборника представлены статьи, выступления, освещающие деятельность Х. Миннегулова. Книга снабжена богатой иллюстрацией, а также материалами биобиблиографического характера.*

В данной статье делается краткий обзор книги, выявляются ее содержательные и структурные аспекты.

Ключевые слова: *Х. Миннегулов, татарское словесное искусство, межлитературные взаимосвязи, татарская литература Зарубежья, С. Сараи, Кутба, Мухаммедьяр, Ш. Заки.*

ABOUT THE BOOK «PAGES OF OUR SPIRITUAL HERITAGE»

Minnegulov Hatip Yusupovich
Institute of Philology and Intercultural Communication of Kazan (Volga Region) Federal University, Kazan, Tatarstan, Russian Federation

Abstract. *At the end of March 2022, another book by Professor H. Y. Minnegulov (Kazan, - 488 p. - 344 pp. In Tatar and Russian) was published, written mainly over the past two years. It covers*

various periods and phenomena of the centuries-old history of Tatar literature. It is characterized by thematic diversity. A significant part of this work is devoted to the study of the works of S. Sarai, Kutb, Mukhammedyar, Mavl Kuly, Sh. Zaki, G. Iskhaki, G. Ibragimov, R. Gatash, F. Galimullin and other representatives of the Tatar literary art. It also analyzes the creative activity of more than ten authors of Tatar literature Abroad, their poetic works are placed. There are materials on topical issues of national education, culture, and science. One section of the collection contains articles, speeches covering the activities of X. Minnegulova. The book is provided with a rich illustration, as well as biobibliographic materials.

This article provides a brief overview of the book, identifies its content and structural aspects.

Keywords: *H. Minnegulov, Tatar verbal art, interliterary interrelations, Tatar literature Abroad, S. Sarai, Kutba, Mukhammedyar, Sh. Zaki.*

Гәҗит-журнал битләрендә, төрле җыентыкларда, академик басмаларда даими рәвештә дөнья күргән язмаларыбыздан тыш, ел саен безнең аерым китапларыбызда нәшер ителеп тора. Соңгы өч елда гына да Хатыйп Йосыф угылының 5 китабы басылып чыкты. Болар арасында шактый күләмле һәм саллы басмалар да бар. Мәсәлән, 2020 (чынлыкта — 2021 елның февралендә) дөньякүргән “Озын гомерем хатирәләре” (II кисәк) 408 биттән, 27,5 басма табактан гыйбарәт.

Соңгы вакытта гына нәшер ителгән “Гомерләр уза икән ул ... (А годы проходят...)” [1] китабына күзәтү рәвешендә рус телендә әзерләнгәня змабыз Алабугада 2020 елның 25нче декабрендә уздырылган X Халыкара тюркологик конференциягә доклад итеп тәкъдим ителгән иде. Ул “Автор о своей книге “А годы проходят....” исеме астында “Актуальные проблемы тюркологии: Россия и тюрко-мусульманский мир. Материалы X Международной тюркологической конференции” җыентыгында басылып та чыкты [2]. Шул традицияне дәвам итеп, без бу язмабызда әле яңа гына — 2022 елның мартында нәшер ителгән “Рухи мирасыбыз сәхифәләре” җыентыгыбыз турындагы материалны Алабугада уздырылачак чираттагы XI Халыкара тюркологик конференциягә доклад рәвешендә тәкъдим итәргә булдык. Монысының шул типтагы элеккеге материалдан билгеле бер аермасы да бар. “Автор о своей книге...” мәкаләсе урыс телендә авторецензия, күзәтү рәвешендә махсус язылган. Ә монысы “Рухи мирасыбыз сәхифәләре” җыентыгының тәүге өлешеннән алып бирелә. Ул гомуми күзәтү, тасвирлама бирү рәвешендәрәк. “Әлеге җыентык турында алгы сүз” дип исемләнгән бу текст китапка кереш вазыйфасын да үти.

Гыйльми-тикшеренү нәтиҗәләренең зур өлешен без, гадәттә, монографияләр рәвешендә бастырып киләбез. Аларның саны, мөгаен, инде ике дистәдән артып киткәндер. Унга якын коллектив монографияләрдә дә автор буларак катнашканым бар. Бу төр китапларның шактые — татар, урыс телләрендә. Инглиз, төрек, казах телләрендә дә хезмәтләр бар. Без — берничә дәреслек авторы да.

Монографияләрдән тыш, күпләгән мәкалә, докладлар да язылып, сөйләнелеп тора. Алар, нигездә, төрле гәҗит-журналларда, күмәк җыентыкларда басылып килә. Минем андый язмалар элегрәк бик тупланмыйча, тараурак, беренче басмаларында калды. 90 нчы еллардан мин бу төр мәкалә-язмаларны, чыгышларны бергә туплап, аерым җыентык рәвешендә нәшер итә башладым. «Дөньяда сүземез бар...» (1999), «Гасырлар өнен тыңлап» (2003), «Гасырлар арасында уйланулар» (2012), «Записи разных лет» (2016), «Иҗади гамәлле шәхесләр» (2014), «Әдәбиятны өйрәнү юлында» (2018) һәм кайбер башка җыентыкларның да шактый өлешен төрле (аеруча көндәлек, вакытлы) басмаларда, күмәк җыентыкларда дөнья күргән мәкалә-чыгышлар тәшкил итә. Ул төр материалларның берничәсе безнең 2020 елда нәшер ителгән «Гомерләр уза икән ул...» («А годы проходят») (480 б.), «Озын гомерем хатирәләре. II кисәк. Университетта эшләү еллары (1967—2020). Сәфәр-сәяхәтнамәләр” (408 б.) китапларында да урын алган. Соңгы җыентыкларга, нигездә, 2020 елның башларына кадәр язылган, басылган мәкалә-чыгышлар кергән. Ә инде аннан соңгы елдан артык вакыт эчендә Хатыйп Йосыф угылы күп кенә мәкаләләр язды, җыелыш-конференцияләрдә дистәләгән чыгыш ясады. Аларның бер өлеше инде гәҗит-журналларда дөнья күрсә, икенче бер кыйсме кулъязма

рәвешендә кала килә. Бу җыентыкка, нигездә, инде соңгы 1—2 елда язылган мәкаләләр урнаштырылды. Элегрәк чорда кәгазьгә төшерелгән берничә язма да бар.

Әлеге җыентыктагы материалларның зур өлешен татар мөһаҗирлек әдәбияты һәм матбугаты белән бәйле язмалар тәшкил итә. Биредә шунысын да искәртеп китү урынлы булыр: мөһаҗирлек проблемалары белән без фәкыйрегез инде 90 нчы еллардан бирле шөгыльләнеп килә. Бу юнәлештә, аеруча Г. Исхакый иҗаты буенча язылган берничә китап-монографиябез дә бар: "Исхакый мөһаҗирлектә" — Монография (К., 1999. — 84 б.), "Гаяз Исхакыйның мөһаҗирлектәге иҗаты". Монография (К., 2004. — 368 б.), «Чит илләрдәге татар әдәбияты". Монография (К., 2007. — 349 б.) һ. Б. Бу төр китапларда, күпләгән җыентыкларда, гәҗит-журналларда мөһаҗирлек әдәбияты һәм матбугаты буенча йөзләгән язмалар нәшер ителгән. Аларның шактые гыйльми, фәнни-популяр характерда. Гаяз Исхакый, Хөсәен Габдүш, Хәсән Хәмидулла, Сания Гыйффәт, Минһаҗ Исмәгыйли, Шаһвәли Келәүле Илдәр һәм кайбер башка мөһаҗир әдипләрнең күп кенә язмалары безнең тарафтан әзерләнеп, киң катлам укучыларга җиткерелде. Болар арасында Г. Исхакыйның атаклы «Ислам мәмләкәтләрендә» сәяхәтнамәсе дә бар. Ул аерым китап рәвешендә кереш мәкалә, тиешле шәрех-аңлатмалар белән 2003 елда нәшер ителгән иде. Татар мөһаҗирлек әдәбияты, бигрәк тә Г. Исхакыйның илдән читтәге иҗаты, эшчәнлеге хакында без фәкыйрегезгә халыкара конференцияләрдә (Төркестан, Хельсинки, Астана һ. Б. Калаларда) докладлар да сөйләргә туры килде. Мөһаҗәраттәге татар сүз сәнгате хакында Хатыйп Йосыф угылы Казан университетының татар филологиясе һәм журналистика бүлекләрендә шактый еллар махсус курс та алып барды.

Мәгълүм ки, чит мәмләкәтләрдә яшәргә мәҗбүр ителгән милләттәшләребез, китап-дәреслекләрдән тыш, төрле гәҗит-журналлар да чыгаралар. Мәсәлән, «Яңа милли юл» (Берлин), «Яңа япун мөхбире» (Токио), «Азат Ватан» (Мюнхен), «Kazan» (Төркия), «Шималь очкыннары» (Финляндия») һ. Б. Журналлар. Болар хакында да безнең дистәләгән мәкалә-язмалар, публикацияләр бар. Соңгырак дистә елда мөһаҗирлек тематикасы белән шөгыльләнү бераз читтәрәк калды. Моның объектив сәбәпләре дә бар иде.

2010 нчы елларда без фәкыйрегез Астанадагы «Төрки академия», Төркестандагы Халыкара казах-төрек университеты һәм кайбер башка гыйльми оешмалар белән хезмәттәшлек итте, күп кенә проектларны гамәлгә ашыруда катнашты. Шушы бәйләнеш-элемтәләрнең нәтиҗәсе буларак, берничә җитди монографиям дә дөнья күрде: "Этапы развития тюрко-татарской, античной и русской литератур" (К., 2014. — 288 с.]; "Тюркское словесное искусство" (К., 2014); "Казанско-татарская тюркологическая школа" (К., 2016)]; "Идея государственность в тюрко-татарской литературе VII—XVI вв. (К., 2016); "Восточная классика и татарская литература" (К., 2014. — 292 с.). Бу хезмәтләребезнең шактый өлеше халыкара басмаларда урыс, инглиз, казах һәм кайбер башка телләрдә дә нәшер ителде. Мәсәлән, 2016 елда Алматыда «Тюркология. История Всемирной тюркологии» дигән коллекив монография дөнья күргән иде. Ул һәрберсе 500 биткә якын өч китаптан гыйбарәт: Алар урыс, казах, инглиз телләрендә. Бу дәрәҗәле басмада Хатыйп Йосыф угылының «Казанско-татарская тюркологическая школа» хезмәте дә, бераз кыскартылып, өч телдә нәшер ителгән.

Билгеле булганча, бездә 90 еллардан бирле рухи мирасыбызны өйрәнүгә, пропагандалауга багышланган махсус журнал чыгып килә. Күптән түгел арабыздан киткән Әхмәт Сәхапов шактый еллар «Мирас» журналының баш мөхәррире булды, файдалы, нәтиҗәле генә гамәлләр кылды. Аннан бераз вакыт журнал белән шагыйрь Мөхәммәт Мирза җитәкчелек итте. «Безнең мирас» исеме белән чыгып килүче бу мәҗмуганың баш мөхәррире хәзер — Ләбиб Лерон. Әйтергә кирәк, журнал бай эчтәлекле. Аның хезмәткәрләре үз эшләренә җаваплы карыйлар. Моннан ике еллар элек баш редактор урынбасары, тәҗрибәле журналист Фирдәвес Зариф журналда мөһаҗирлек әдәбияты буенча махсус рубрика алып баруны үтенде. Мин риза булдым. Инде менә Шиһаб Нигъмәти, Гәүһәр Туганай, Әхмәд Ләбиб Каран, Әхмәд Гәрәй һәм кайбер башка әдипләр, мөһаҗәраттә нәшер ителгән аерым китаплар хакында язмаларым басылып килә. Табигый ки, гәҗит-журналларда автор текстлары теге яки бу дәрәҗәдә кыскартыла, аеруча әдәби текстлар. Нәшер ителгән бер-ике мәкалә инде безнең 2020

елда «Гомерләр уза икән ул...» китабына да кертелгән иде. Шуңа күрә бу җыентыкта без ул язмаларның үзебез әзерләгән чагыштырмача тулы тәүге текстларын бирергә тырышырбыз (Алла боерса!). Искәртеп үтим: «Безнең мирас»та дөнья күргән («Гомерләр уза икән ул...» китабына да кертелгән иде). 2020 ел башларында мөһаҗир шагыйрь Шиһаб Нигъмәтинең әсәрләрен туплаган «Әй, татарым, Әй син — җаным» исемле җыентыгын да (К.— 84 б.) чыгарып өлгергән идек. Анда шактый бай эчтәлекле кереш мәкалә дә бар. Шуңа күрә бу авторга әлеге җыентыкта максус урын бирмәскә булдык. Әмма бу шагыйрьгә, аның китабына мөнәсәбәтле бер-ике язма укучыга тәкъдим ителә. Янә кабатлап әйтәм: безнең бу китапта мөһаҗирлек әдәбиятын тулы, эзлекле яктырту бурычы куелмый. Андагы язмалар тик аерым авторлар, чит илләрдәге татар басма сүзенең кайбер күренеш-фактларны хакында. Әлеге җыентыктагы мөһаҗирлек тематикасына нисбәтле язмаларны безнең элегрәк алып барылган тикшеренүләрнең, китап-публикацияләрнең бер дәвамы рәвешендә генә карарга кирәк.

Истәлекле вакыйга-хәлләрне, аеруча шәхесләребезнең түгәрәк даталарын билгеләп үтү, төрле юбилейлар — безнең хәзерге тормыш өчен гадәти күренеш. Аларга нисбәтән төрле мәкаләләр дә язылa, китаплар да чыгарыла. Шул традицияне дәвам итеп Хатыйп Йосыф угылы да соңгы берничә ел вакыт эчендә матбугатта, радио-телевидениедә, төрле җыелыш-конференцияләрдә күп мәртәбәләр чыгышлар ясады. Рәдиф Гаташ, Фоат Галимуллин, Илдар Кыямов һ. Б. Хакында язмаларым дөнья күрде. XIX йөзнең мәшһүр шагыйре (Әхмәд Йүгнәки, Әхмәд Үргәнчи кебек сукыр әдип) Шәмседдин Зәкинең тууына 200 ел тулу да безнең игътибардан читтә калмады. 2021 елдагы юбилейларның берсе — Алтын Урда чоры шагыйре Сәйф Сараиның (1321—1396) тууына 700 ел тулу иде. Дөрес, ул үз эшчәнлегенә, әдәбиятта тоткан урынына туры килешле югарылыкта узмады. Әмма аңа мөнәсәбәтле берничә чара үткәрелүен хупларга кирәк. Болар арасында аеруча Ш. Мәрҗани исемендәге Тарих Институтында 2021 елның 15 нче июнендә «Татарларның Урта гасыр язма мирасы (Сәйф Сараиның 700 еллык юбилее уңаеннан)» исеме астында уздырылган Халыклара конференцияне билгеләп үтү урынлы булыр. Аны оештыруда Институтның Алтын Урда бүлеге мөдире, бик тә тырыш, җаваплы Илнур Миргалиев күп көч куйды. Бу гыйльми мәҗлес матбугатта да, җәмәгатьчелектә дә җитди яңгыраш тапты. Конференция материалларын туплаган фәнни җыентык та чыгып килә.

Табигый ки, без фәкыйрегезгә С. Сараиның юбилей чараларында ярыйсы гына катнашырга туры килде. Халыкара конференциянең пленар утырышында доклад сөйләдем. «Мәдәни җомга», «Безнең мирас» кебек гәҗит-журналларда мәкаләләр дә бастырдым. С. Сараиның аерым әсәрләре укучыларга да тәкъдим ителде. Сентябрь башларында «Азатлык» радиосында бу шагыйрьнең юбилее уңае белән минем интервью да тыңланды. «Бизнес-онлайн»да урнаштырылган безнең интервью да киң җәмәгатьчелектә зур кызыксыну тудырды. Минем чыгышлар гомумән хуплау тапты, әмма арада тәнкыйть фикере әйтүчеләр дә булды (Анысы да, һичшиксез, кирәк!). Бу җыентыкка без С. Сараиның 700 еллыгына мөнәсәбәтле язмаларны да урнаштырабыз. Шунысын да искәртеп үтик: тема, үзәккә куелган шәхес бер булгач, ул язмаларда аерым кабатланулар да бар. Алар инде шул рәвештә көндәлек матбугатта басылып чыккан. Шуңа күрә бех ул язмаларга кабат кул тыкмадык. Һәм, гомумән, аерым кабатлаулар, бер үк мәсьәлә хакында сөйләүләр әлеге җыентыгыбызда урын алган кайбер башка язмалар да күзгә ташлана. Укучы, шәт, гафу итәр: андыйларны да без, нигездә, башлангыч, тәүге вариантта калдырдык. Бу җыентыкның эчтәлек-структурасында янә бәйләнерлек нәрсә бар: ул да булса мәкалә-язмаларның бүлек-бүлекчәләргә бүленүендә. Мәсәлән, мөһаҗирлек тематикасы, махсус бүлектән тыш, башка урыннарда да теге яки бу дәрәҗәдә кузгатыла. Кыскасы, материалларны төркемләү, урнаштыруда шактый гына шартлылык та бар.

Мөһаҗирлек, юбилей материаллары белән бергә, соңгы елда аз булса да башка темаларга да берничә мәкалә язылган. Болар арасында Котб, Мәүла Колый һәм кайбер башка авторлар хакында да язмалар бар. Аларны һәм элегрәк дөнья күргән янә аерым публикацияләр дә җыентыкка тәкъдим ителде.

Яшь арта, картая-өлкәнәя, гомер уза барган саен үткәннәр турында, вакыт чоңгылында калган эш-гамәлләрең хакында ныграк һәм ешрак уйланасың икән. Быел (2021) җәй ахырында теге коронавирус зәхмәте шаулатып, чабып йөргән Хатыйп Йосыф угылын да эләктереп алды. Бер айга якын хастаханәдә, аннан өйдә дәвалану вакытында үткән гомер, яшьлек хакында уйланулар тагын да көчәйде. Шундый халәттә мин шәхси архивымны, китапханәмне, тупланган кәгазь-кульъязмаларны барлый, теге яки бу дәрәҗәдә тәртипкә китерә, системалаштыра башладым. Мактану дип кабул итмәгез: минем шәхси китапханәм шактый бай. Китап-журналлар, кульъязмалар белән өй тулган. Бераз арыну өчен мин инде үземнең күп кенә басмаларны, материалларны библиотека-музейларга тапшырып киләм. Университет китапханәсендә, Милли музейда, Болгар академиясендә. Татарстан Фәннәр Академиясе библиотекасында, Республика Милли китапханәсендә без биргән кульъязмалар, басма китаплар саны, мөгаен, меңгә якындыр, Г. Ибраһимов исемендәге институтның «Мирасханә»се белән хезмәттәшлегебез аеруча тыгыз һәм дәвамлы. Мин инде аңа күп кенә материаллар бирдем. Соңгы көннәрдә шәхси архивымның зур өлешен «Мирасханә»гә махсус фонд рәвешендә кабул иттеләр (Рәхмәт үзләренә!). Республика Милли китапханәсенә дә инде берничә йөз китап тапшырдым. Аларның күпчелеген мөһаҗирлеккә мөнәсәбәтле китап-журналлар тәшкил итә. Шәхси архив, «Мирасханә»гә, Милли китапханәгә тапшырылган материаллар хакында язылган «Мирасханә»гә — «шәхси мирас» һәм «Мирасханә» мәкаләсенә гыйлавә» язмалары да яңа җыентыгыбызда урын алды.

Әгәр дә синең шәхесеңә (эшчәнлегеңә, юбилееңа, хезмәтләреңә, бүләк алуыңа) кагылышлы нинди дә булса чара уздырылса, гәрчә ул башкалар инициативасы белән үткәрелсә дә, барыбер үзеңә йөгерергә, үзең оештырырга туры килә. Бу, кагыйдә буларак, хәзерге тормыш-яшәешебез өчен хас күренеш. Ә инде үзең башлап кузгаткан чараларны оештырганда табаннарың сызлый башлый, хәлдән таясың. Әмма бу гомуми сыйфаттан, күренештән чыгармалар да була икән. Күптән түгел мин шуның икесенә тап булдым. 2018 елда миңа 80 яшь җәмәгатьчелек тарафыннан шактый киң планда билгеләп үтелде.

Зур кичә үземнең төп эш урыным — университетта, аның конференц-залында булды. Анда студентлар, хезмәттәшләр, җәмәгатьчелек вәкилләре, рәсми затлар катнашты. Зәй һәм Сарманның мәдәният йортларында, Әлмәтнең С. Сөләйманова исемендәге Үзәк китапханәсендә һәм кайбер башка урыннарда да Хатыйп Йосыф угылына багышланган махсус чаралар үткәрелде. Тукай клубында Язучылар Берлеге оештырган юбилей кичәсен дә тамашачылар бик яратып кабул итте. 2019 елның 6 нчы декабрендә һич көтмәгән, искәрмәгән җирдә Дәрвишләр бистәсендәге 11 нче татар гимназиясенә конференциягә чакырдылар. Баксаң, Казан шәһәре һәм Совет районы мәгариф бүлекләре, Казан университетының журналистика, Шәрыкны өйрәнү һәм халыкара мөнәсәбәтләр институтлары без фәкыйрегезгә багышлап республикакүләм махсус фәнни-гамәли конференция оештырганнар икән. Бу чараны гамәлгә ашыруда 11 нче гимназиянең татар теле һәм әдәбияты укытучысы Зөләйха ханым Хафизова һәм Дәрвишләр бистәсендәге «Балалар иҗат Үзәге» методисты Ләйсән Антонова төп йөкне тартканнар (Зур рәхмәт бу фидакарь затларга!). Конференция бик матур, оешкан төстә узды. Анда галимнәр, республика укытучылары, журналистлар, белән бергә, Бөтендөнья татар конгрессы җитәкчеләре, рәсми хакимият вәкилләре дә катнашты. Бу чараны оештыручылар конференция көненә аның махсус җыентыгын да чыгарып өлгергәннәр иде [3]. Бу саллы җыентыкта 80 гә якын доклад-чыгыш тексты урнаштырылган. Авторлары — укытучылар, галим-голяма, студентлар, журналистлар һ. Б. Материаллар татар, урыс, инглиз телләрендә. Хәтта Хатыйп Миңнегуловның бер язмасы япунчага да тәрҗемә итеп бирелгән. Ел ярымлап вакыт үтүгә шушы ук оешма-учреждениеләр, 11 нче гимназия, Зөләйха һәм Ләйсән ханымнар янә безгә сиздермичә, әйтмичә генә фәнни-гамәли конференция оештырганнар. Ул инде Республика күләмендә генә түгел, Бөтенроссия масштабында. Анда чыннан да Рәчәйнең башка төбәкләреннән дә докладлар кабул ителгән. 2021 елның 9 нчы июнендә шул Дәрвишләр бистәсендәге 11 нче гимназиядә узган бу чара да бик тә җылы, мавыктыргыч узды. Концерт номерлары да тәкъдим ителде. Конференция кысаларында гимназиядә Хатыйп Йосыф угылына багышланган махсус музей ачылу да бу чараны бизәде.

Конференциядә Фоат Галимуллин, Рәдиф Гаташ кебек күренекле әдип-галимнәр дә чыгыш ясады. Бу гыйльми мәҗлеснең элеккесе кебек, шул ук исем белән җыентыгы да дөнья күрде. Анда төрле сфера (мәгариф, фән, иҗат, хакимият…) вәкилләренең 70 кә якын доклады урнаштырылган. Аларның зур күпчелегендә без фәкыйрегезнең эшчәнлеге, шәхесе төрле яктан анализлана, аванс белән әйтелгән фикер-күзәтүләр дә күзгә ташлана. Һәр ике конференция эшчәнлеге дә радио-телевидениедә, матбугатта шактый тулы яктыртылыш тапты. Тәүге (ягъни 2019 елгы) конференция материалларының кайберләрен без «Гомерләр уза икән ул…» дигән китабыбызда урнаштырган идек. Шул традицияне дәвам итеп быелгы (2021 елгы) гыйльми чараның җыентыгыннан да берничә мәкалә-чыгыш укучыларга тәкъдим ителде.

Әлеге китабыбызда да без, элеккеге җыентыкларыбыздагы кебек, Хатыйп Йосыф угылы эшчәнлегенә, хезмәтләренә кагылышлы аерым язмаларны, материалларны урнаштырабыз. Алар, нигездә, 2020—2021 елларга карый. Арада элегрәк елларга мөнәсәбәтле берничә язма, материал да бар.

Китапка билгеле бер күләмдә фоторәсемнәр, иллюстрацияләр урнаштыруны да кирәк таптык. Син үзең язганнарны, синең китапларыңны укучылар тулысынча укый дип уйлау беркатлылык (наивность). Берәүләр актарып чыга, икенчеләре тоташтан укый, өченчеләре рәсем-иллюстрацияләре белән генә таныша.

Моңа кадәр басылган хезмәтләр, укылган доклад-чыгышлар без фәкыйрегез турында язмалар моңа кадәрге китапларыбызда даими рәвештә бирелеп барыла. Бу төр библиографик материаллар, мәсәлән, безнең «Бер елда — биш илдә» (2018). Биобиблиографик мәгълүматлар (К., 2019. — 192 б.), «Гомерләр уза икән ул…» (К., 2020. —480 б.), «Озын гомерем хатирәләре. II кисәк...» (К., 2020. — 408 б.) китапларында шактый тулы гәүдәләнеш тапкан. Бу җыентыкта исә, нигездә, соңгы елларга мөнәсәбәтле басмаларны урнаштыру белән чикләнәбез.

Әлеге җыентык, гәрчә андагы материаллар соңгы 1—2 елда язылсалар да, Хатыйп Йосыф угылының гомуми эшчәнлеген, татар әдәбиятының, фәненең торышын теге яки дәрәҗәдә күзалларга ярдәм итәр дип уйлыйбыз. Анда аерым җитешсезлекләр, кабатланулар, бәхәсле яклар булуын да һич тә кире какмыйбыз. Шәт, хөрмәтле укучы бу китапка игътибар итәр, андагы плюс-минусларны үзе аңлар дип ышанабыз.

Әдәбият

1. Миңнегулов Хатыйп “Озын гомер хатирәләре”. II кисәк Университтета эшләү еллары (1967-2020). Сәфәр-сәяхәтнәмәләре – Казан: “Ихлас” нәшр., 2020. – 408 б.
2. Сборник “Актуальные проблемы тюркологии: Россия и тюрко-мусульманский мир материалы X Международной тюркологической конференции”, изд. Казан. ун-та, 25 декабря 2020 года.
3. «Дөньяда сүзебез бар..»: Хатыйп Йосыф угылы Миңнегулов исемендәге I фәнни-гамәли республика конференциясе материаллары. 2019 елның 6 нчы декабре. - К., 2019. - 347 б.

УДК 821.512.145

ПРОСВЕТИТЕЛЬСКИЕ ИДЕИ В РАСКРЫТИИ ПРОБЛЕМЫ «ОТЦОВ И ДЕТЕЙ» В ТАТАРСКОЙ ПРОЗЕ XIX ВЕКА
XIX ГАСЫР ТАТАР ПРОЗАСЫНДА «АТАЛАР ҺӘМ БАЛАЛАР» ПРОБЛЕМАСЫНЫҢ АЧЫЛЫШЫНДА МӘГЪРИФӘТЧЕЛ ИДЕЯЛӘР

Мухаметзянова Айгуль Хабибзяновна
Елабужский иниститут Казанского (Приволжского) федерального университета
г. Елабуга, Татарстан, Российская Федерация
e-mail: bak-aigul@yandex.ru

Аннотация. *В данной статье на примерах из творчества татарских просветительских писателей, таких как М. Акъегет, Ф. Карими, З.Бигиев, Р. Фахретдин и З.Хади рассматривается постановка проблемы“отцов и детей” в татарской прозе XIX века.*
Ключевые слова: *татаская литература, татарская литератураXIX века, проблема «отцов и детей», просветительство.*

EDUCATIONAL IDEAS IN THE DISCLOSURE OF THE PROBLEM OF «FATHERS AND CHILDREN» IN TATAR PROSE OF THE XIX CENTURY

Mukhametzyanova Aygul Khabibzyanovna
Elabuga Institute of the Kazan (Volga Region) Federal University,
Elabuga, Tatarstan, Russia

Abstract. *In this article, using examples from the work of Tatar educational writers such as M. Akyeget, F. Karimi, Z. Bigiev, R. Fakhretdin and Z. Hadi, the formulation of the problem of “fathers and children” in Tatar prose of the 19th century is considered.*
Keywords: *Tatar literature, Tatar literature of the 19th century, the problem of "fathers and children", enlightenment.*

Аталар һәм балалар проблемасы, дөньяның үзе кебек үк «карт» темаларның берсе. Ләкин, шуңа карамастан, бу проблема татар әдәбиятында, рус әдәбиятыннан аермалы буларак, өйрәнелмәгән һәм фәнни яктан яктыртылмаган, дияргә кирәк. Яхшымы әллә начармы, әйтүе авыр, әмма ул гадәти бетмәс-төкәнмәс искелек белән яңалык арасындагы көрәшнең бер чагылышы булып тора.

XX гасырда иҗат иткән әдипләребез аталар һәм балалар проблемасына төрлечә якын киләләр. Күзәтүләр һәм тикшеренүләрдән чыгып шуны искәртергә була, әлеге тема һәр әсәрдә яктыртыла: беренчеләрендә бу проблема ап-ачык яктыртылса, икенчеләрендә бу тема образларны ачуда ярдәмгә килә.

Муса Акъегетнең «Хисаметдин менла» повестенда күтәрелгән мәсьәләләр үз чорының әһәмиятле проблемалары булып, аннан соң да татар әдәбиятының үзәгендә тора. Шундый проблемаларның берсе – аталар һәм балалар проблемасы. М.Акъегет әсәренең үзәгендә куелган кеше азатлыгы темасы нәкъ менә шушы проблема яссылыгында ачыла. «Инсан мәгыйшәтендә бер бәһале вә яхшы шәй хөрриятттер. Без үз хөрриятемези саклый билербез, - ди Хисаметдин менла. Әсәрнең икенче герое Хәнифә дә аның бу карашларын уртаклаша: «Хөрриятсез яшәмәк көч вә зәхмәт идекене бән дә белермен», - ди. Әдип нәкъ менә Хәнифә образы һәм Хәнифә язмышы аша ул проблеманы күтәреп чыга да. Хәнифә, ата-аналарының, үзен чолгаган, ул вакытта чиксез көчле булган, иске тормыш традициясен җимереп, үз язмышын үзе хәл итә. Кыз, аның теләгеннән башка, әтисенең ул яратмаган кешегә, әмма байлыгы һәм дәрәҗәсе ягыннан Габбас ага илә Шәмси абыстайны канәгатьләндергән, кияүгә бирергә теләгәннәрен белеп алгач, үзенең бәхете өчен көрәшә башлый һәм ахыр чиктә үзенең

туган йортыннан качып китәргә була. Әйе, ата-ананы бердән-бер кызыксындырган нәрсә - «кызлары яхшы киенеп, ризыклы улыр». «Габбас ага вә Шәмси абыстай бөек вә бай адәмнәр арасына кереп әкърибалык вә руглык кәсеп итәчәкләреннән мәсрүр иделәр» - ди автор [1, б. 36]. Ата-ана бары бердәнбер нарасыйларыннан мәхрүм кала алуларын аңлап алгач кына кызларының сайлавы белән килешәләр.

Фатих Кәриминең «Мирза кызы Фатыйма» (1901) хикәясенендә күтәрелгән ата һәм бала арасындагы проблема Муса Акъегетнеке белән охшаш, ләкин шул ук вакытта ул башкачарак яңгырый. Әдип әсәрдә социаль тигесезлек шартларында саф мәхәббәт кешеләрен күрсәтә, шәхеснең дәрәҗәсе нәсел-нәсәп белән түгел, ә тырышлык, намуслылык нәтиҗәсендә туа, дигән идея үткәрә.

Хикәянең героинясы Фатыйма – русча, татарча укыган, күп китаплар күргән кыз. Ул, мәгърифәтчел карашларда үсеп, ата-аналарының гади хезмәт халкын түбәнсетүе белән килешә алмый. Нәсел-нәсәп белән мактану – хурлык ул, кеше үз эше белән танылырга тиеш, дип фикер йөртә. Шундый героинясын язучы тормыш сынавы аша үткәрә. Фатыйма гади бакчачыны – Мостафаны ярата, аның турында гына уйлый, ата-аналарының риза булмаячагын күз алдына китереп, борчыла.

Мостафа да аның матур, мөлаем һәм намуслы кыз булуына соклана. Ләкин укымышлы, дворяннардан булган бу кызга күңелен ачырга тартына.

Монда да әсәр ахырында Фатыйманың этисе кызның сайлавы белән килешә, качып киткән яшь парларны үз өенә алып кайта.

Заһир Бигиев реалист художник буларак, әсәрләрендә үз чорындагы буржуа яшьләренең көнкүреш, мәхәббәт өлкәсендәге карашларын шактый дөрес күрсәтүгә ирешә алган. Язучының «Меңнәр, яки гүзәл кыз Хәдичә» әсәрендә Казанның яшь байларыннан Муса Салихов Петебургта Зөләйха исемле кызны очрата һәм аңа үзенең сөйкемелелеге, гимназия бетергән, укымышлы кыз булуы белән ошый. Шул вакытта Муса Зөләйханы аталарыннан үзенә бирүләрен сорый. Ләкин кызның ата-анасы бу никахка риза булмый. Казанда Муса икенче бер «матурны» ярата башлый. Йөз мең сум бирнәсе белән Әхмәди бай кызы Хәдичәне алырга хәзерләнә. Беренче мәхәббәтен оныта гына түгел, элекке вәгдъдәләшүләренә ышанып, туган җирен, бердәнбер анасын ташлап килгән бу яшь кызны Муса авыр шартларда калдыра. Зөләйханы сабыйларча: «Сезгә килдем, шаять Петербургта кылган вәгъдәгезне онытмагансыз?» - дип биргән соравына, салкын гына итеп: «Әхмәди Хәмитовның кызыны йөз мең сумм көмеш акча илә кәләшлеккә алу – максудым», - дип җавап кайтара [1, б. 201].

Героиняның фаҗигагә китергән сәбәпләрне автор мәъгифәтчеләрчә аңлата. Бу Зөләйханың үләр алдыннан әнисенә язган хатында ачык чагыла: «Бән, гасыйя кызыңыз Зөләйха, Муса әфәндея хатын булмак нияте илә, бәлдәи Казанга кәлдем. Сезенең рөхсәтләреңездән башка качып китдекем сәбәбеннән, сәфәрем хәерле улмады: мәгъшукым Муса әфәнде, Казанлы бер бай кешенең кызыны йөз мең сум көмеш акча илә хәлал җефетлеккә алдыгыннан, бәне хатынлыкка алмыйдыр» [1, б. 256].

Димәк, Зөләйха хыялы тормышка ашмауның төп сәбәбе – ата-ана сүзеннән читләшү. Зөләйха мәгърифәтчеләрнең мәгълүм карашларына каршы чыккан. Мәгърифәтчеләр шәхеснең тормыштагы юлын һәм язмышын билгеләүдә гаилә тәрбиясен хәлиткеч фактор итеп карыйлар. Кешелекле тәрбия алган бала ата-анасы күрсәткән юлдан барырга тиеш дигән караштa торалар. Бала шушы юлдан читкә тайпылса, «табигый тәртипне» бозса, мәгърифәтчеләр андый затларны үз әсәрләрендә каты хөкемгә тарталар. Зөләйха да шундый хөкемгә дучар ителә.

Заһир Бигиевнең «Гөнаһе кәбаир» әсәренең төп максаты, үзмаксаты «зур җинаятьчеләр» түрында сөйләү булмаганлыгын галимнәр күп тапкырлар ассызыклыйлар. Билгеле булганча, «җинаять вә мәхкәмә мәгыйшәтеннән» алынып язылган бу әсәрдә З.Бигиев мәгърифәтчеләрне кызыксындырган тәрбия мәсьәләсен яктыртырга омтыла. Әсәрдә тирәлекнең шәхескә мәгърифәтчеләрчә аңланган йогынтысы тәрбиянең хәлиткеч факторы итеп алына. Романның үзәк геройлары Габделгафур белән Маһруй шәхесне тирәклекнең бозуына мисал булып алга басалар. З.Бигиев мәгърифәтчеләрнең ата-ана ничек булса, бала да шулай була дигән карашларын уртаклаша, игътибарын геройның ата-анасын характерлауга бирә. «Нәкәс мелла,

- ди әдип, - хилли заманнан бирү «К» карьясында имам улып хәйләи шәргый вә на хәлаль кәсебләр кылып, ришвәт вә риба тарикыйлә мал казанып, шимдеки хальдә, башка имамнара нисбәтән, малдыр бер углан улып, ике хатына зәвеж вә биш балая атадыр» [1, б.231].

Шундый әхлаксыз һәм кешелексез Нәкәс мулла, табигый, Габделгафурга тиешле әхлакый тәрбия дә бирми, үрнәк тә була алмый. Шуның өчен ул, авылыннан чыгып киткәч, яңа тирәлекнең зарарлы йогынтысында бик тиз бирелә. Яшь геройның киләчәк язмышында хәлиткеч роль уйнаган тирәлек итеп мәдрәсә тормышы күрсәтелә. Габделгафурның мәдрәсәдә укуын тасвирлауга күчкәч, З.Бигиев публицистик чигенеш ясый һәм шул чор мәдрәсәләрендәге хәлләрне ассызыклый: «Нәчә вә нәчә сәнәләрдән бирү мәдрәсәләремез бу хальдә улып, нәчә вә нәчә толәбәләр нәчә вә нәчә җирләрдә улдылар, нәчә вә нәчә хальләрә ирделәр, вә бу хәльләри нәчә вә нәчә кемсәнәләр күрделәр. Кемсә бу хакта бер сүз әйтмәде язмады» [1, б.235].

Автор фикеренчә, Габделгафурны күңелсез язмышка китергән икенче мөһим сәбәп – аның мәгърифәткә, гыйлемгә омтылышы җитмәү. Мондый омтылышны аңарга ата-анасы да, мәдрәсә дә бирә алмаган.

Маһруй икенче төрлерәк тәрбия ала. Аның әтисе Гали Ваһапов – Нәкәс мулланың антиподы. Гали Ваһәпов кешелекле һәм гыйлем сөюче зат булла. Аның хатыны Мәрьям абыстай да «яхшы ата баласы улып, суфия вә намазчы» шәхес. Шундый кешеләр баласы булган Маһруй, табигый, саф күңелле кыз булып үсә. Кешелекле һәм күркәм гаиләдән чыккан Җиһангир дә нәкъ менә Маһруйның «гыйрфанына хәйран вә хөсненә гашыйк» булла бераздан аңа өйләнә. Маһруй җитди генә әхлакый сынауга дучар ителә. Ире Җиһангир сәүдә эшләре белән Себер якларына чыгып киткәч, ул өйдә карт анасы һәм баласы белән генә кала, бозык карчык йогынтысына бирелә. Әлеге карчык аны бозык егет Якуп Галиев белән таныштыра. Алар яшь гомерләрен «гамьсез вәк кәрәк эштә кичермәя» башлыйлар. Сүз уңаенда автор мондый хәлләрнең очраклы булмавын, андый карчыклар сүзенә карап мораль бозыклык юлына баскан яшьләрнең ул заманда еш очравын әйтә. Моның белән З.Бигиев әсәре, объектив рәвештә, шул чордагы буржуаз тормышның әхлаксыз якларын ача.

Габделгафур, ялгыш юлга басып, тормыш төбенә тәгәрәсә, Маһруй, Якуп белән бәйләнеп, зур хата эшләгәнен аңлый. Бала буласын белеп, Якуп баш тарткач, яшь хатын бушка үткәрмәгән «гомеренең нәтиҗә вә сәмәрәсе буш нәрсә улмадыгыны дөшенмәя» башлый. Автор фикеренчә, яхшы ата-ана баласы, төрле сәбәпләр аркасында, вакытлыча буталып калып ялгыш юлга да басарга мөмкин. Әмма ул бөтенләй бозыла алмый: моңа аның балачакта ата-анадан алган тәрбиясе, күңеленә сеңдерелгән әхлаклылыгы юл куймый.

Күргәнебезчә, бу әсәрдә ата һәм бала проблемасы башка методка нигезләнеп яктыртылган әсәрләр белән чагыштырганда үзгәчә куелган.

Ризаэтдин Фәхретдиннең «Әсма, яки гамәл вә җәза» әсәрендә күтәрелгән ата һәм бала проблемасы әдипнең мәгърифәтчел карашларына нигезле яктыртыла. Автор, XIX йөз мәгърифәтче язучыларның традициясен дәвам итеп, яхшылык бүләге – бәхет, начар эшләрнең җәзасы – түбәнлек дигән идеяне күтәрә. Шушы идеянең тукымасында ата һәм бала проблемасы да ята һәм бу мәсьәләне әдип мәгърифәтчел максатлардан чыгып яктырта. Автор ата-аналар алдына яшь буынга дөрес тәрбия бирүне беренчел шарт итеп куя.

Сюжет буенча Әсма үз заманының прогрессив карашлы булган Габбас мулла гаиләсендә дөньяга килә. Әдип Габбас мулла хакында түбәндәгечә яза: «Габбас мелла яшьлегендә гаять тә зирәк вә шат вә һөнәрсәгә һәвәсле вә һәр шәй кулыннан киллер ки мөстәгыйт (сәләтле) бер бала иде исә дә, җан иделдеге кадәр кәмаләт кәсеп идә алмадыгы хәлдә мәдрәсәдән чыгып имам улды…

Мәгълүмдер ки, дөньяда бай балалары мал кадерен вә мөдәррис балалары гыйлем кадерен лазем мәртәбә белмәсләр. Ләкин боның өчен буйлә балалар гаепле улмай, бәлки бу шәйләрнең хөрмәте белерлек рәвеш үзрә тәрбия идә алмадыклары вә буйлә тәрбияләргә игътибар итмәдекләре өчен аталар гаепле улсалар кирәк». Димәк, шул рәвешле, автор баланың әхлаклыгын һәм гыйлемлеген беренче чиратта ата-аналарга кайтарып калдыра. Әсәрен дәвам итеп: «Габбас менла, әгәр кәндесе кеби җиңел фикерле, дөньяга илтифатсыз бер хатынга

тугыры килмеш улса иде, гомерене ахмаклар гадәте үзрә сәфаһәт дөньяларында кичермәк вә бөтен фамилиясенең шәрафәтенә дегет буяп, дөньясына вәдагь идәчәк иде. Ләкин җәнабе илаһенең мәрхәмәте уларак, боңа гакылы, тәкъва, диндар, җөсур, мәрхәмәтле бер хатын мөяссәр улды.

…Гайшә абыстайның тәрбиясе вә төн-көн улан иҗтиһаты сәбәбеннән Габбас менла һәрбер яңа вә иске рисаләләрне, рус, төрки, гарәби җәридә вә мәҗәлләләрне укымага һәм дә бөек бер ихлас вә хирыс илә укымага башлады.

…Гайшә абыстай этрафына нисбәте илә шөһрәтле бер мөдәррис кызы улдыгы хәлдә, ни өчендер мәхдүм вә мәхдүмәләр табигатенә тәмам башка бер гадәттә иде. Мәсәлән, гыйлемлек хөрмәтене белер, укыр һәм язар, иркәлек нәдер – белмәс...», - дип яза [1, б.303].

Күрүебезчә, автор әсәр башында ук ата-ананы идеалаштыра. Алар Әсманың тәрбиясе һәм гыйлемлелеге хакында кайгырталар. Һәм шунсы аеруча мөһим, Габбас белән Гайшә үзләре дә Әсма өчен үрнәк булып торалар. Әсәр ахырында Әсманың тормышның төрле кырыс җилләре аша үтеп, үзенең мәхәббәтен һәм бәхетен табу, автор идеясе буенча аның ата-анадан килгән тугры тәрбиясенең җимеше. Кыз үзенең ата-анасына зур хөрмәт белән карый, чөнки аның өчен алар өлге булып торалар. Нәкъ менә шундый, балаларның тәрбиясенә җитди караган, ата-аналар булганда буыннар арасында «бушлык» барлыкка килмәс, аңлашылмаучанлыклар булмас һәм киләчәк буын, милләт алга китәр, ди автор.

XIX гасыр татар прозасын яңа гасыр әдәбияты белән бәйләп торучы күперчек ролен башкарган Закир Һадиның иҗатында да ата һәм бала арасындагы проблема беренчел планда тора. Ризаэддин Фәхретдиннең Әсма образының каршысы булып торган Хәнифәнең язмышы башкача тәмамлана. Бу хикәядә иң элек без Хәнифәнең эти-әнисе - Әхтәри агай һәм аның хатыны Шәрифә белән танышабыз. Автор Әхтәри агайны сурәтләгәндә аның икейөзлелегенә басым ясый. Карап торырга «таза гына тормышлы», «түгәрәк сакаллы, киң җилкәле» бу карт «галим-голәмәгә бик ихласлы», «суфилыкна дәгъва кылучан» булып күренә. Яшьлек гөнаһларын ташлап, ул хәзер «бер ишанга мөрид булып йөри». Әмма Әхтәринең суфилыгы – тышкы бизәк кенә. Чынлыкта аңа бөтенләй башка «гадәте хасәнәләр» хас: ул «яшь вакытында балны бик яратып эчкән», хәзер исә «кешеләр адында эчүне ташлаган», бик саран: сукалаганда гел кеше җиренә керә, хезмәтчесенең бер-ике тиен булса да, тиешле хакын кысып калырга тырыша; мулла яки шәкерткә «бен тиен ярдәм әйләмәк ихтималы юктыр», үзен юмарт кеше итеп күрсәтергә теләп, кунак җыяр һәм аларны «сырхауланып үлә башлагач суелган хайван ите белән сыйлар.

«Чиләгенә күрә капкачы» дигәндәй, Әхтәри агайның Шәрифәсе дә «изге зат» түгел – ул, «яшь вакытында шаярган бер хатын» булуга карамастан, «Әхтәри агайны агызына караткан, үзенә иман китерткән». Алга таба хикәядән күренгәнчә, аларның кызы, әсәрнең баш героинясы, Хәнифә, намусын саклап кала алмыйча, башында күп михнәт–хәсрәт кичерүендә һәм ахырда үз-үзен үтерүендә иң элек кызның эти-әнисе гаепле. Әхтәри агай кызга чын ата була алмый, аталарча аның тәрбиясе белән кызыксынмый һәм үзе дә аңа терәк, кызга шәхес булып үсеп җитлешүдә үрнәк булмый, бары кире сыйфатларны үзендә булдыру юнәлешендә генә булса. Кызның анасы Шәрифә «яшьлегендә сөю-сөешү» мәсьәләләрендә шактый талымсыз булган бу хатын кызына тиешле тәрбия биреп аны ялгыш адымнан саклыйсы урынына, үзе үк егет белән кызга яшерен рәвештә очрашыр өчен шартлар тудыра.

Шулай итеп, XIX йөз язучылары аталар һәм балалар проблемасын мәгърифәтчел карашларынннан чыгып хәл итәләр. Мәгърифәтче язучылар үз әсәрләрендә шәхес формалашу процессында гаилә ролен, аеруча хатын-кыз, ана кеше ролен беренче планга куялар. Аларның фикеренчә, яшь кешенең киләчәге иң элек ата-анасының белеме һәм әхлак дәрәҗәсенә бәйле, ә «гайлә - тәрбия институты һәм мохит берәмлеге».

XIX - XX йөз башы әдәбиятында аталар һәм балалар проблемасы «яңалык һәм искелек көрәше» формасында ачыла. Бу чор әсәрләрдә аталар һәм балалар проблемасы эчендә феодализм йомыклыгы шартларында көнкүреш, семья өлкәсендә куп еллар буенча урнашып килгән иске мөнәсәбәтләргә каршы фикерләр күтәрелә.

Әдәбият

1. Татар мәгърифәтчелек әдәбияты (1860 – 1905) / төз.М.Х. Гайнуллин. – Казан: Татар. кит.нәшр., 1979. – 415 б.
2. Харрасова Р. Иҗтимагый-мәдәни хәрәкәт һәм әдәби барыш / Татар әдәбияты тарихы. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2017.- 8 т.– 170 б.
3. Миңнегулов Х. “Татарлык ислам белән көчле” (Ислам дине һәм татар әдәбияты) //”Иман нуры” журналы. – 1994. – № 1. – Б.26-35 .

УДК 82.512.1-131

ТАТАР ЭПОС-ДАСТАННАРЫНА ИСЛАМ ЙОГЫНТЫСЫ

Мөхәммәтҗанова Лилия Хатип кызы
Татарстан Фәннәр академиясе Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты,
Казан ш., Татарстан, Россия Федерациясе
e-mail:lilmuhat@mail.ru

Аннотация. *Статья посвящена обобщению некоторых результатов исследования татарских эпос-дастанов. Рассуждая о роли ислама в формировании и развитии крупного эпического жанра фольклора и литературы в устном и письменном словесном творчестве, автор обращает особое внимание на героико-религиозную и любовно-религиозную тематику в классификации татарских дастанов; характеризует их как стадиально позднюю группу национального эпоса. Возникновение и становление данной группы эпос-дастанов автором рассматривается как результат интенсивного влияния ислама в народную культуру.*

Ключевые слова: *татарский эпос; влияние ислама; героико-религиозный эпос; любовно-религиозные дастаны; письменный фольклор.*

HEROIC-RELIGIOUS AND LOVE-RELIGIOUS DASTANS AS A RESULT OF THE INFLUENCE OF ISLAM ON THE TATAR EPIC

Mukhametziyanova Liliya Khatipovna
G. Ibragimov Institute of Language, Literature and Art of the Academy of Sciences
of the Republic of Tatarstan, Kazan, Tatarstan, Russian Federation

Abstract. *The article is devoted to the generalization of some results of the study of Tatar epic dastans. Discussing the role of Islam in the formation and development of a large epic genre of folklore and literature in oral and written verbal creativity, the author pays special attention to the heroic-religious and love-religious themes in the classification of Tatar dastans; characterizes them as a stage-late group of the national epic. The emergence and formation of this group of epic dastans is considered by the author as a result of the intense influence of Islam in folk culture.*

Keywords: *Tatar epic; Islamic influence; heroic-religious epic; love-religious dastans; written folklore.*

Ислам грамоталылыкны, укымышлылыкны, китапны һәрвакыт пропагандалавы белән мәшһүр, шуңа бәйле, мөселман мәдәниятенә ия халыкларның дөньяга карашлары формалашуга зур йогынты ясаган. Православ динендәге аз санлы керәшеннәрдән кала барлык татарлар – Россиядәге иң эре мөселман халкы. 922 нче елда Идел буе Болгарында Ислам дине рәсми игълан ителгәннән соң, кайбер мәгълүматларга караганда, хәтта аннан да иртәрәк Исламга кайтканның соңында борынгы татар халкының дөньяны танып белүе үсеш-үзгәреш кичергән булу гаять табигый. Хәлбуки ничәмә-ничә гасыр буена татар халкы гомумкешелек рухи кыйммәтләрен ислам аша үзләштерә килгән. Шуңа да татарларның мәкаль әйтем,

табышмак, риваятьләреннән алып, зур күләмле китаби эпос-дастаннарында да мөселманча тормыш рәвеше чагылган булу, алай гына да түгел, әлеге ядкарьләрнең ислам мәдәнияте белән бик тирән сугарылган, керешеп беткән булуы бер дә гаҗәп түгел.

Билгеле булганча, татар эпосы ике зур төркемгә бүленә. Аның беренчесе каһарман батырлыгы турында сөйли торган героик дастаннар булса, икенчесе романик характердагы мәхәббәт сюжетлы әсәрләр. Әлбәттә, бик борынгы дәвердә, әле исламгача чорларга кадәр үк барлыкка килгән татар эпосы тоташтан мөселманлык идеяләренә буйсына дип әйтү дөрес булмас. Татар эпосы формалашуга тәэсир иткән факторлар арасында исламны аерып күрсәтү татар дастаннарының эчтәлегендәге һәм таралу рәвешендә булган үзенчәлекләргә барып тоташа. Татар эпосында архаик катламнардан алып, мөселманлык чорындагы дәвергә кадәрге тормыш чалымлана, ә кайвакыт бер үк әсәр сюжетында әлеге катламнар гармоник дәрәҗәдә кушылып-буталып та киткән була. Ә инде эпосның таралу рәвешенә исламның тәэсире дигәндә татар дастаннарының бик иртә китаби-язма рәвеш алу тенденциясен күздә тотабыз. Халык аңына ислам аша үтеп кергән китапка, язуга хөрмәт татар эпик фольклорына хас дастаннарның язма-китаби формада үсеп китүенә бик нык йогынты ясаган. Шуңа күрә татар халык иҗатында язма әдәбият белән фольклор чигендә тора торган китаби эпос башка төркиләргә караганда ныграк үсеш алган да.

Батырлык темасына багышланган яисә мәхәббәт сюжетына корылган татар дастаннары милләтнең тарихын, көнкүрешен, рухи кыйммәтләрен чагылдыра. Татар дастаннарының героикага нигезләнгәннәрендә курку белмәс батыр көрәшченең яуда зур җиңүләргә ирешүе, гашыйклар тарихына багышланганнарында исә ике гашыйкның мәхәббәт тарихы сурәтләнә. Ләкин әлеге әсәрләрнең әһәмияте батырлык яки мәхәббәт тарихын бәян итү белән генә чикләнми. Татар дастаннары әле Идел буе Болгары чорыннан ук ислам белән, дини идеология белән тыгыз бәйләнештә һәм бу – аларның җитди үзенчәлеге. Алай гына да түгел, гомумән, татар дастаны, бигрәк тә аның китаби төре, гасырлар буена язма мәдәният һәм ислам йогынтысында формалашкан. Идел һәм Урал буйларында гына түгел, гомумән Евразия далаларында таралып яшәүче татарларда киң таралып, татар дастаны халык тормышында эмоциональ-экспрессив дәрәҗәдәге рухи азык, тәэсирле язма укып, күңел юату, вакыт уздыру чарасы гына булмыйча, тарихның халык өчен хәлиткеч әһәмияткә ия бер этабында үзенә күрә бертөрле идеологик функция дә үтәп килгән.

Дөнья, шул исәптән татар, рус һәм башка милләт галимнәренең фәнни-теоретик концепцияләрендә халык иҗатында эпик стиль һәм эпик семантика һәрвакыт конкрет тарихи җирлек белән бәйләп каралырга тиеш дигән фикер уздырыла [2, б. 15]. Эпос стиленә һәм эпос семантикасына хас сыйфатларның төп җирлеген конфессиональ, милли, социаль, географик, хронологик пландагы тарихи нигез барлыкка китерә, татар дастаннарының төп асылын билгеләүдә дә әлеге нигез турыдан-туры роль уйный. Бу шактый катлаулы тоелган фәнни концепцияне аңлау өчен татарларның тарихи тормыш итү рәвешләрен, аларның фольклорында һәм әдәбиятында нәрсәгә өстенлек бирүләрен күзәтү җитә. Татарларның исламда булуы, аларда язмачылык, укымышлылык, мәгърифәтнең югары дәрәҗәдә булуы халыкның эпик иҗатына үз эзен салган.

Сөйләмә характердагы авыз иҗаты буларак буыннан-буынга күчеп саклана килгән фольклор төшенчәсе киңәеп, безнең көннәрдә «язма фольклор» гыйбарәсе барлыкка килү нәкъ менә халыкның грамоталылыгына, дини һәм язма культурасы дәрәҗәсенә барып тоташа. Төркиләр арасында татарларда эпосның китаби төре нык үсеш алган булу да шуңа бәйле. Язу тарихы бик тирәннән килә торган халыклар өчен бу – табигый күренеш, ә татарлар нәкъ менә шундый югары мәдәниятле халыклар исәбенә керә. Ә инде исламның татар аңына тәэсире аның мәдәниятенең тагын бер баскычка югарырак күтәрелүе белән характерлана. Тарихчы һәм әдәбиятчы галимнәрнең тикшерү-өйрәнү объекты булган кульъязма дастаннарыбыз, ягъни ислам йогынтысын кичергән язма характердагы эпос авыз-тел иҗаты белән кызыксынучы фольклорчыларда зур кызыксыну уята [2]. Язма-китаби төр дастаннар милли мирасыбызда, чыннан да, бик зур урын били. Татарлар яшәгән төбәктә әледән-әле табылып тора торган дини, әдәби, юридик, медицина, тарих һ.б. өлкәләргә караган кульъязмалар арасында (әйтик,

Татарстан Фәннәр академиясе Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас үзәгендә генә дә 8000 берәмлектән артык шундый документ саклана [1, б. 5] иң зур күпчелекне фольклорның эпик төренә карый торган күләмле жанр үрнәкләре – эпос-дастаннар тәшкил итүе мәгълүм.

Дини эчтәлектәге эпик язма истәлекләребезнең бер өлеше халык эпосының героик характердагы дастаннары үрнәгендә иҗат ителгәннәр, шуңа күрә аларны героик дастаннар составына кертеп, героик эпос төркеменең аерым бер төре – дини-героик дастаннар дип карау дөрес булыр. Болар асылда – шул ук батырлык дастаннары, ягъни, каһарманлык эпосы кебек үк, героика белән сугарылганнар, әмма аларның дини теманы алга сөргәннәрендә ил һәм халыкның гадәттән тыш көчле батыры урынына пьедесталга дин юлында күрсәтелгән батырлык үрнәге күтәрелә, сюжет-вакыйгалар да исламга бәйле яктыртыла. Дини эчтәлек белән өретелгән эпоста сюжетлар, эпик образларга хас чикләнгәнлек дини элементлар белән баетыла, традицион героиканың дини героика белән алмашына.

Эпос кагыйдәләре традициясендә, үзенә тиң шәп атта моңа кадәр барлык дошманнарын махсус сугыш коралы ярдәмендә берүзе кырып салган каһараман дини-героик эпоста дошманнарын җиңү өчен Аллаһ ярдәменә таяна, алар белән Аллаһ теләгенә буйсынып көрәшә. Каһарманның дошманнары дини дошманнар сыйфатын ала, алар бик еш кына кяферләр дип бирелә. Әйтик, сүзләребезгә дәлил буларак, «Кисекбаш китабы», «Кыйссаи авык», «Кыйссаи Сәкам» кебек дастаннардан күпләгән мисал китерергә мөмкин булыр иде.

Дини характердагы героик эпос үрнәкләренең татар халкы рухи тормышында биләгән аерым урыны һәм үз функциясе бар. Халыкның милләт буларак сакланып калу-калмавында күп очракта илдәге сәяси вәзгыять зур роль башкара. Билгеле бер чорда халыкта героик-дини темага мөрәҗәгатьнең артуы сәяси факторга барып тоташа. Халыкның үз-үзен, мәдәниятен, традицияләрен, телен саклау инстинкты героик эпос темасы буларак дастан жанрында калкып чыга, әсәрдә халык каһарманы үз илен, үз ыруын яклап дошманнар белән сугыша, аларны җиңә, халык эпосы татар телендә шушы вакыйгалар хакында эпик картина тудыра. Ә инде моңа кадәр берәүгә дә буйсынмый торган каһарманның әкренләп ислам кысаларына кертелүен халыкның авыр вәзгыятьтән чыгу юлын исламда күрүе белән аңлатырга мөмкин. Дастан эчтәлегендә героиканың дини-героикага күчүе – катлаулы чорда халыкның исән калырга омтылу чарасы ул. Элгәрләре табынган ислам динендә, Аллаһ кодрәтенә ышануда халык милли һәм дини кысрыклаудан котылу һәм тынычлану тапкан. Бу исә дини эчтәлекле, күптән мәгълүм дастани сюжетларның яңаруна, героик өлгеле, ягъни каһарманлык фәлсәфәсе белән сугарылган, әмма дини характерлы дастаннарны күчереп таратуның артуына йогынты ясаган. Дәүләтчелек, рухи бәйсезлек проблемалары хакында турыдан-туры сөйләп булмаган чор өчен мондый дастаннарның әһәмияте бик зур булган.

Нәтиҗәдә, Мәскәү хаимлегендәге яңа социаль-сәяси шартлар татарларда героик-дини дастаннарның ныклы үсеш алуына сәбәп булган. «Каһарман Катил», «Кыйссаи авык», «Кыйссаи Сәкам», «Кисекбаш», «Дастаны Җөмҗөмә» кебек дастаннарның күпләгән вариантлары – татарларда әнә шундый истәлекләрдән. Казан ханлыгының XVI йөз урталарыннан кинәт көчәеп киткән рус дәүләте тарафыннан яулану вакыйгаларына багышланган, классик тарихи-героик эпос төркеменә керә торган «Чура батыр» дастанының татар версиясенә игътибар итсәк, бередә дә ислам йогынтысының алга чыгуын, шулай ук героиканың әкренләп дини героика белән алышынуын күрәбез. Дастанда дошманнар сыйфатында «кяферләр» күздә тотыла; мәчетләр, «Аллаһулап азан әйттерүләр» һ.б. дини элементлар телгә алына.

Каһарман батырлыгы дини героика белән алышынган дастаннарыбызда герой сугыш-көрәш картиналарында һәрвакыт Аллаһка тапшырып эш итә, вакыт исәбе намаз вакыты белән билгеләнә, намаз вакыты кергәч, сугыш туктап тора. Дастанда дошманнарга каршы баручы яу ачыктан-ачык ислам идеяләре өчен көрәшә. Мондый мисалларны, әйтик, татарларда XVIII йөздә популярлашкан «Каһарман Катил» дастанында күпләп табарга була.

Татар ханлыкларының бер-бер артлы рус дәүләте тарафыннан яулану чоры вакыйгаларын бәян иткән «Чура батыр»ның да, мөселман илендәге ислам гаскәренең героик

маҗаралары хакында сөйли торган «Каһарман Катил» дастанының да, татар дәүләтчелеге мәсьәләләрен алга сөргән «Кыйссаи Сәкам»нең дә, дини каһарманлык дастаны «Кисекбаш»ның да татарлар тарафыннан яратып кабул ителүенең төп сәбәбе – аларның халык кабул иткән исламча яшәү рәвешен алга куя торган ядкарьләр булуында. Аларның һәркайсында батыр мөселман каһарманы дошманнары белән аяусыз көрәшкә күтәрелә, берүзе батырларча сугышып, җиңүгә ирешә яисә һәлак була, әмма беркайчан җиңелми. Дини-героик эпос каһарманнары, традицион рәвештә, татар халкында курку белмәс һәм җиңелмәс гадәттән тыш батыр образын гәүдәләндерә.

Башка дини конфессиядәге дәүләт составында гомер кичергән мөселман-татарлар, илдәге тәртипләр белән ачыктан-ачык көрәшмәсәләр дә, атаклы «Кисекбаш» вариантлары, маҗаралы сюжетка ия «Каһарман Катил», татар дәүләтчелеге мәнфәгатьләрен алга сөргән «Кыйссаи Сәкам» кебек дини-героик дастаннары аша хөкүмәтнең эчке һәм тышкы сәясәте өлкәсендә үз сүзләрен әйткәннәр. Мондый дастаннарда көрәшнең бөтен дөньяда ислам җиңүенә юнәлтелгән булуы бик зур эчке мәгънәгә ия. Татарларның дини-героик, ягъни дини каһарманлык дастаннары – фәлсәфи рухлы һәм бай идея-эстетик кыйммәткә ия әсәрләр.

Героик характердагы дастаннардан тыш татар эпосының тагын бер төре – Идел һәм Урал буе татарларында киң таралган мәхәббәт дастаннарының да дини караш белән сугарылган булуы игътибарны җәлеп итә. Үзәгендә героика түгел, ә романтика булган дастаннарның татар вариантлары безнең әдәбиятка һәм фольклорыбызга суфи идеология белән өретелгән Көнчыгыш әдәбияты аша килеп кергән. Корьән Кәримгә ияреп иҗат итү методына нигезләнгәнлек тә мондый төр халык иҗаты әсәрләрендә үзен бик нык сиздерә. Күп гасырлар дәвамында иҗат кешеләре, чичәннәр өчен ислам нигез дә, илһам чыганагы да булган. Әйтик, «Йосыф китабы» дигән исем белән таралган, Корьәннең уникенче «Йосыф» сүрәсе һәм Кол Гали исеме белән бәйле дастан вариантлары, «Мең дә бер кичә»дән башлангыч алган «Сәйфелмөлек», Сайади, Кормашиныкыннан башка да дистәләгән вариантларда билгеле «Таһир-Зөһрә» сюжетлы дастаннар, Баһави, Кормаши исеме белән мәгълүм күчермәләре табылган «Бүз егет», атаклы Низамига ук барып тоташа торган «Ләйлә белән Мәҗнүн» һ.б. романик эпик ядкарьне халкыбыз бик нык үз иткән.

Ислам йогынтысын кичереп яңа бер форма алган, фольклорда һәм әдәбиятта үз урынын булдырган эпос-дастаннарыбыз – мәхәббәт тарихын бәян итәме ул, героик эпосмы – үз эчендә әллә никадәр серләр саклый, тамыры борынгы мифологиягә үк китә торган, әмма асылда ислам кысасына җиңел ярашкан язма ядкарьләребез. Татар халкы үзенең яшәү-тереклек итүе дәверендә нәкъ менә дини характердагы эпос-дастаннарга бик еш мөрәҗәгать иткән; мондый ядкарьләр тарихи үсешнең татарлар өчен үзенчәлекле чорларында халыкка милли үзаңны, милли үзбилгеләнүне саклап калу чарасы булган. Дини-героик һәм дини-романик характердагы әсәрләр – татар эпосының иң соң формалашып таралган төре; халыкның дастани мирасын бөтен тулылыгы белән барлаганда эпик иҗатның бу төренә карый торган һәр ядкарь аерым фәнни игътибарга лаек. Аларны төрле аспектта тикшерү, шул исәптән милли эпик иҗатка ислам тәэсирен күзәтү җәһәтеннән барлау – филология фәненең әһәмиятле бурычы.

Әдәбият

1. Әхмәтҗанов М. Татар кульязма китабы. Казан: Татар. кит. нәшр., 2000.- 270 б.
2. Короглы Х.Г. Древнетюркская письменность // Средневековая татарская литература (VIII–XVIII вв.). Казань: ФЭН, 1999. - С. 11 – 40.
3. Мөхәммәтҗанова Л.Х. Дөнья цивилизациясендә татар дастаннары. Казан: ТӘҺСИ, 2018. - 280 б.

УДК 821.512.145

РЕЛИГИОЗНО-НРАВСТВЕННЫЕ ЦЕННОСТИ В ТАТАРСКОЙ ПРОЗЕ
ТАТАР ПРОЗАСЫНДА ДИНИ-ӘХЛАКЫЙ КЫЙММӘТЛӘР

Насипов Илшат Сахиятуллович
Башкирский государственный педагогический университет им. М.Акмуллы,
г. Уфа, Башкортостан, Российская Федерация
e-mail: nasipov2021@yandex.ru

Габидуллина Фарида Имамутдиновна
Елабужский институт Казанского (Приволжского) Федерального университета,
г. Елабуга, Татарстан, Российская Федерация
e-mail: farida-vip@mail.ru

Аннотация. *Исламская мифология, история, религиозные учения посредством художественной литературы, выполняющей наряду с иными и важную транслирующую функцию, доводятся и до читателя. Духовно-нравственные ценности ислама определяли идейно-эстетические содержания произведений. В течение многих веков он формирует в татарском народе эти духовные идеалы. В своих прозаических и поэтических произведениях татарские поэты и писатели активно используют суры Корана, аяты, хадисы. Классики татарской литературы этого периода поэт Г. Тукай, писатели Г. Исхаки, Г. Ибрагимов и др. часто обращаются к религиозной тематике, в их произведениях можно обнаружить религиозно-мифологические имена, коранические сюжетные линии.*

Ключевые слова: *Коран; татарская литература; нравственность; религиозные сюжеты; суры; хадисы.*

RELIGIOUS AND MORAL VALUES IN TATAR PROSE

Nasipov Ilshat Sakhiyatullovich
Bashkir state pedagogical University named after M. Akmulla,
Ufa, Bashkortostan, Russia
Gabidullina Farida Imamutdinovna
Elabuga Institute of the Kazan (Volga region) Federal University,
Elabuga, Tatarstan, Russia

Annotation. *Tatar literature of the early twentieth century is filled with Islamic prescriptions, reflections, plots, images, and visual means drawn from the Koran and hadith. Islamic mythology, history, and religious teachings are brought to the reader through fiction, which along with other literature also performs an important broadcasting function. The spiritual and moral values of Islam determined the ideological and aesthetic content of works. For many centuries, he has been forming these spiritual ideals in the Tatar people. In their prose and poetic works, Tatar poets and writers actively use surahs of the Koran, verses, and hadiths. The classics of Tatar literature of this period are the poet G. Tukay, the writers G. Iskhaki, G. Ibragimov, and others. They often refer to religious themes, and their works contain religious and mythological names and Quranic storylines.*

Keywords: *The Koran, Tatar literature, morality, religious subjects, surahs, hadiths.*

Идел Болгары дәүләте 922 елда ислам динен рәсми төстә кабул иткәннән соң, халыкның рухи дөнясы дини яшәештән аерылгысыз була. Коръән тәгълиматы әдәби әсәрләргә үтеп кереп, күптөрле сюжетларда, тема-мотивларда чагылыш таба. Ислам дине яклаган әдәп-әхлак кыйммәтләре әсәрләрнең идея-эстетик эчтәлеген билгели [3, б. 81]. Совет чорында диннән баш тарту күзәтелеп, әдәбиятта аның урыны бермә-бер кими, еш кына дин әһелләре тискәре яктан

сурәтләнә. Яшь буынны тәрбияләүдә дини карашлардан, ислам кыйммәтләреннән читләшү күзәтелә. XX гасыр ахырында җәмгыятьтәге иҗтимагый-тарихи, социаль-мәдәни үзгәрешләр башлану белән халыкка дин тоту иреге кайта. Шул чордан башлап дини мотивларның күпләп әдәбиятка да үтеп керүе күзәтелә башлый. «Хәзерге әдәбияттагы дини мотивлар – социалистик реализм чорында әдәбиятта бөтенләй дә гамәлдә була алмаган специфик күренеш. Бер караганда бу яңалык түгел. Әдәбиятка дини тематиканы кайтаруны асылыбызга кайту дип карау дөрес булыр», – дип, билгеләп үтә Ф. Хәсәнова [17, б. 149]. Бүген инде дин, иман турында язмаган автор миллилектән ерак кебек тоела. Ике гасыр чигендә моңарчы югалып, тыелып торган шагыйрьләрнең, язучыларның исемнәре әйләнеп кайта, аларның дини тематика белән сугарылган әсәрләре өйрәнелә башлый. Танылган язучы, тәнкыйтьче Р. Мостафин «Дружба народов» журналына биргән интерьюсында болай ди: «Был снят запрет на религию. А ведь вся дореволюционная классическая литература проникнута духом ислама. Вернулись в читательский оборот произведения таких богословов и религиозных философов, как Шигабутдин Марджани и Риза Фахретдинов» [9, б. 218].

XX нче йөз ахыры – XXI башында татар прозасы, шигърияте һәм драматургиясе дини фәлсәфәлеге көчле була, Ислам тәгълиматына нигезләнеп язылган әсәрләр белән байый. Шундый проза әсәрләре арасында язучы Ф. Бәйрәмованың «Алыплар илендә» повесте, «Соңгы намаз» романы, Ф. Яхинның «Ак әбиләр догасы» хикәясе, «Әнием, Коръән чыгарсың» повесте; Р. Харисның «Һарут белән Марут» поэмасы һәм Корьән сүрәләренә нигезләнеп язылган шигырьләре, Р. Рахманиның Корьән сүрәләре һәм аятьләре күпләп эпиграф итеп кулланаНылган «Кеше хакы» шигырьләр циклы; Т. Миңнуллинның «Мулла», «Илгизәр+Вера», З. Хәкимнең «Телсез күке», «Гасыр моңы», Р. Батулланың «Җимерелгән бәхет», Р. Зәйдулланың «Үлеп яратты» һ. б. кебек драма әсәрләре моңа ачык мисал булып тора. Алар дини тәгълимат белән сугарылып, вакыйгаларда катнашучылар нәкъ менә ислам кыйммәтләренә нисбәтле сынау үтә.

Дине, теле, мәдәнияте, гореф-гадәтләре бер булган кешеләрдән барлыкка килгән җәмгыять (халык) милләтне тәшкил итә. Милләт өчен аеруча әһәмиятле булган мәсьәләләр – үз динен һәм мәдәниятен саклау. «Әдәбиятның бер канаты – дин, икенчесе – миллият», – дип яза С. Хафизов [15, б. 156]. Бу мәсьәләләргә җитәрлек игътибар бирелмәсә, халык үзенең асылын, менталь сыйфатларын югалтырга мөмкин. Шуңа күрә татар милли яшәешкә һәм анда ислам диненең урыны мәсьәләсенә гаять җитди игътибар бирелеп, ул сүз сәнгатендә дә киң чагылыш таба. Дини тематика яктыртылган әсәрләрдә кулланылган Коръән сүрә-аятьләре, образ-сурәтләр халыкның дингә кайтуына, иманын ныгытуга хезмәт итә. Күп әсәрләрдә Аллаһка мәхәббәт кешенең яшәү мәгънәсе белән бәйләнештә бирелә, үзәккә халыкны дингә кайтару, рухи тормышны ислам тәгълиматы белән бәйләп алып бару мәсьәләсе куела.

Коръән төрки - татар әдәбиятына мең ел буена көч-куәт биреп, аңа идея һәм сәнгать ягыннан юнәлеш күрсәтүче маяк була. Ул аеруча мөселман халыкларының әдәбиятына нык тәэсир итә. Без моны татар әдәбияты мисалында да ачык күрәбез. Дини эчтәлекле әсәрләр үзләренең баш-лангычлары белән Изге Коръәнгә барып тоташа. Бу борынгы әдәби традицияләрдән килә. Төрки халыкларга хас нәзыйрәчелек – билгеле сюжетны эшкәртеп яңаны иҗат итү – моның асылын тәшкил итә. Нәтиҗәдә, Коръәннең аерым сүрәләрен нигез итеп алып, әдәби әсәрләр иҗат ителә. Борынгы һәм Урта гасыр әдипләре, кагыйдә буларак, әсәрләрен Алланы, Мөхәммәд пәйгамбәрне (салләллаһу галәйһи вә сәлләмне) мактау белән башлыйлар. «Гомумән, Коръән әдипләр өчен илһам, материал чыганагы, гуманизмның, гаделлекнең, камиллекнең өлгесе булып хезмәт иткән»[8, б. 16] .

Күпгасырлык татар әдәбияты тарихы ислам тәгълиматы, Коръән, хәдисләрдән алынган фикерләр, сюжетлар, образ-сурәтләр белән сугарылган. Ислам дине мифологиясе, тарихы, шәригать өйрәтмәләре матур әдәбият аша укучы күңеленә ирештерелә. Гасырлар дәвамында ул татар халкын шул рухи кыйммәтләре ярдәмендә рухи тәрбияли. Үзләренең шигъри һәм проза әсәрләрендә татар шагыйрьләре, язучылары Коръәннең сүрәләрен, аятьләрен, хәдисләрне актив куллананар.

Коръән һәм татар әдәбияты турында сүз йөрткәндә, сюжет, образлар күчемлелеге хакында сөйләргә була. Коръәннең асылы һәм аның мотивлары әдәби әсәрләрдә сакланып килә, һәр укучы күңелендә әлеге Изге китапның матурлыгы ачыла. Коръән әдәби әсәрләрнең сәнгати корылышына, жанр һәм сюжетларына да сизелерлек тәэсир ясый. Билгеле, Коръән үзе дә яшәеш кануннарын үзенә сыйдырган китап булып тора. Галимә В. Кудрякова «Дини әдәбиянның яңа әдәбият барлыкка килүдәге роле» дип аталган мәкаләсендә «...Коръәндә шулай ук шартлылык, образлылык зур урын ала. Әмма аның тоташ сюжетка нигезләнмәве, кануни характерда булуы, Аллаһы тарафыннан иңдерелгән Изге китап булып саналуы, аны башкалардан аерып тора. Бу урында аның гарәп телле язма икәнен дә аерып күрсәтү дөрес булыр», – дип билгеләп үтә [7, с.128].

Татар әдәбиятының бөтен тарихы – Кол Галинең «Кыйссаи Йосыф»ыннан алып, Габдулла Тукай иҗатына чаклы әлеге бөек рух, иман, инану белән сугарылган. Матур әдәбият әсәрләрендә бирелгән Коръән мотивлары, кешене дини карашлар белән тыгыз бәйләнештә сурәтләп, әдәплелеккә, әхлакка, иманга өнди, аның күңеленә изгелек, шәфкатьлелек орлыкларын сала. Агымдагы елда Кол Галинең «Кыйссаи Йосыф» әсәре язылуга 788 ел тула. 1232 елда Коръәнгә нигезләнеп язылган бу шигъри әсәр татар язма әдәбиятының нигезе булып тора, гасырлар буе татар халкының әхлагын тәрбияләүгә хезмәт итә. Әлеге әсәрдә Коръән үткәргән идеяләр чагылышы: яманлык – җәза, тәүбә – гафу итү; сабырлык, гаделлек, тугрылык кебек иң күркәм сыйфатлар урын алган.

Г. Тукайның иҗаты турында сүз чыкканда да, беренче булып күңелгә шагыйрьнең дингә кагылышлы шигырьләре килә. Кызганыч ки, күп еллар буе безне Тукай атеист булган дип ышандырырга тырыштылар, аның дини мотивлар белән язылган шигырьләре дөньяга чыгарылмый. Әмма хәзер инде без бөек шагыйребезнең Ходай Тәгаләнең берлегенә һәм аның барлыгына ышанганын, дингә, Корьәнгә хөрмәт белән караганлыгын беләбез. Тукайга Коръәннең йогынтысы зур була. Ул үз иҗатында күп тапкырлар аңа мөрәҗәгать итә: «Дин вә гавам», «Тәэссер», «Васыятем», «Кадер кич», «Пәйгамбәр», «Таян Аллага», «Алла гыйшкына», «Нәсыйхәт» һ.б. Күңеленә Коръән урнашкан шагыйрь иҗатында Коръәннән кергән сюжетлар, мотивлар зур урын ала. Ә кайбер шигырьләре бөтенләй Корьән аятьләре белән багышлана. Әйтик, Коръәннең «Кадер» исемен йөрткән 97 нче сүрәсен Тукай «Кадер кич» дигән шигырендә чагылдыра:

«Бу кадер кич елда бер кич – барча кичләр изгесе;

Сафланыр таптан бу кич мөэмин күңелләр көзгесе» [13, с. 188].

XX йөз башында иҗат иткән язучылар Г. Исхакый һәм Г. Ибраһимов иҗатында да дини-мифологик исемнәр, сурәтләр еш очрый. Г. Исхакый әсәрләрендә Әбүбәкер, Вәрака, Госман, хәзрәти Гали, Фатыйма, Гайшә – дин тарихыннан килеп, гасырлар дәвамында изгеләштерелгән шәхесләрнең исемнәрен очратабыз, аларны автор күп очракта шәкертләр тормышын тасвирлаганда куллана. Мулла гаиләсендә үсеп, мәдрәсәдә озак укыган кеше буларак, ул бөтен нечкәлеге белән ислам дине йолаларын белә һәм тасвирлый. Мәдрәсәдә, гаиләдә, авыл тормышында ул аларны җентекләп, яратып күзәтә. «Мулла бабай» (1910), «Тормышмы бу?» романнарында (1911), «Сөннәтче бабай» (1911), «Остазбикә» (1910) хикәяләрендә дин белән сугарылган таң калырлык татар-мөселман дөньясы тасвирлана. Ф. Габидуллина билгеләп үткәнчә, «Теләнче кыз» романында да әдип үз героинясын дин белән бәйле гореф-гадәтләрне хөрмәт итүче, аларга тугрылыклы булып калучы мөселман кызы буларак күрсәтә [1, б. 30]. Дингә бәйле хәл-вакыйгалар аның барлык әсәрләрендә дә күзәтелеп килә.

Мәдрәсәдә алган дини тәрбия, дини белем Г. Ибраһимовның революциягә кадәрге иҗатында, аерым алганда, хикәяләрендә, беренче романы «Яшь йөрәкләр»дә чагылыш таба. Ул чорда язылган «Борынгы ислам мәдәнияте» (1909) хезмәтенең сүз башында Г. Ибраһимов исламның урта гасырлардагы ролен яктырта. Көнчыгыш халыкларының алга китешендә, аларның тарихи үсешендә исламның хәлиткеч тәэсирен күрсәтә. «Тарихның караңгы пәрдәсе астына күмелгән, исем һәм шөһрәтсез вә билгесез яткан гарәп халкы эчендә ислам килеп чыгып, аларга сәяси куәт бирде, аларны дөньяга хаким ясады. Барлыкка килүеннән бик аз соң

гарәптән башка кавемнәрне дә ислам үзенең даирәсенә алып, бөек ислам милләте тәшкил итте», – ди Г. Ибраһимов [4, б. 96]. Биредә исламга ул бик югары бәя бирә.

Г. Исхакый әдәби әсәрләрендә дини яшәешне, ислам өйрәтүләрен үз итеп, хәтта еш кына идеаллаштырып кабул итсә, аңа зур-зур әсәрләр багышласа, Г. Ибраһимовта исә дини мотивларның роле инкыйлабтан соң башка якка үзгәреп китә. Әмма «гасыр башы татар язучылары, тәнкыйть утларын чәчкәндә дә, халыкны саф Коръәнгә, саф дингә өндәүне максат итеп куйганнар» [12, б. 128].

Кызганыч ки, совет заманында югары дини әдәбият озак еллар югалып тора. Бары XX-XXI гасырлар чигендә үткәнгә әйләнеп кайту күренеше белән бергә, татар җәмгыятендә, шул исәптән татар әдәбиятында дингә кайту күренеше башлана. Җәмгыятьтә тәртип һәм рухи үсешне тәэмин итүче чыганакларның иң мөһиме – әдәп-әхлак, ә күркәм әхлакның нигезе – дин, иман дигән фикерләр яңгырый. Үзләренең шигъри һәм проза әсәрләрендә татар шагыйрьләре, язучылары Коръәннең сүрәләрен, аятьләрен, хәдисләрне актив куллана башлыйлар. Хәзер инде әсәрләрдә *тәкъдир, Коръән, пәйгамбәр, ходай, фәрештә, дога, бисмилла, кыйбла, иблис, шайтан* сүзләренең активлашуы күзәтелә. Хәтта әлеге сүзләрнең иҗтимагый-сәяси жанрларда урын алуы да гайре табигый күренеш түгел.

Шулай итеп, әдәбиятта шактый әсәрләрдә дин, тел, милләт өчен яну, ислам динен хөрмәт итү, халыкны Аллаһ кушканча яшәүгә һәм үзеңнән соң иманлы нәсел калдыруга чакыру идеясе кызыл җеп булып бара, дини фәлсәфә әсәрләрнең төп эчтәлеген тәшкил итә. Бу бигрәк тә XX гасыр башы татар прозасында ачык чагыла.

Әдәбият

1. Габидуллина Ф. Роман һәм милләт: Гаяз Исхакый иҗатында роман жанры. – Казан: Татар кит.нәшр, 2007. – 30 б
2. Дәүләтшина Л. Киләчәккә күз төбәп // Казан утлары. – 2003. –№ 9. – 158 б.
3. Закирзянов А.М. Современное татарское литературоведение: достижения, проблемы и перспективы развития // Национальные литературы на современном этапе: научные концепции и гипотезы: Круглый стол, посвященный 80-летию создания Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан. – Казань: ИЯЛИ, 2019. – С. 80-88.
4. Ибраһимов Г. Борынгы ислам мәдәнияте // Мирас. – 1993. – № 12. – 96 б.
5. Казыйханов В. Иман дәресләре. – Түбән Кама: Ихлас, 2005. –20 б.
6. Коръәни Кәрим. Ногмани тәфсире (төзәтелгән). – Казан: Идел-Пресс.– 400 б.
7. Кудрякова В.С. Дини әдәбияның яңа әдәбият барлыкка килүдәге роле / Актуальные проблемы отечественной и зарубежной истории, филологии (взгляд молодых ученых и аспирантов): Сборник статей научно-практической конференции (г. Казань, 7 марта 2014 г.) / Институт Татарской энциклопедии АН РТ. – Казань: Фолиант, 2014. – Вып. 3. – 278-282 б.
8. Миңнегулов Х. Коръән һәм татар әдәбияты // Мәгариф. – 1999. – № 3. – 15-17 б.
9. Мустафин Р. Прогулка по садам татарской словесности. Диалог с воображаемым читателем // Дружба Народов. - 2007. – № 10. – С. 217-221.
10. Нигъмәти И. Чорлар чатындагы үзгәрешләргә кабат тукталып... // Фәнни Татарстан. – 2016. – № 1. – 55 б.
11. Сверигин Р. Гасырлар чатында // Казан утлары. – 2002. –№ 4. – 151 б.
12. Садыйкова А.Х., Хәйретдинова Р.Р. XII-XX гасыр башы татар әдәбиятында дини фольклор: дәреслек. – Казан: КФУ, 2016. – 317 б.
13. Тукай Г. Әсәрләр: биш томда. - Т. 2. - Казан: Татар. кит. нәшр., 1985. – 18-33 б.
14. Хәсәнова Ф. Татар шигърияте: үткәне һәм бүгенгесе // Казан утлары. – № 10.– 2009. – 149-150 б.
15. Хафизов С. Әдәбиятта базар заманы // Казан утлары. – 1998. – № 8. – 156 б.
16. Хәлим А. Бирегез мәйдан! // Мирас.– 2003. – № 2. – 13-20 б.

17. Хәсәнова Ф. Татар шигърияте: үткәне һәм бүгенгесе // Казан утлары. – № 10. – 2009. – 149-150 б.
18. Ханнанов Р. Кеше язмышыннан – милләт язмышына // Казан утлары. – 2016. – 15 апрель. – 156 б.
19. Урманче Ф. Могҗизалар дөньясына сәяхәт: албастылар белән янәшә // URL: http://kitap.net.ru/furmanche1-1.php (дата обращения: 16.03.2020).
20. Шәмсутова А. Хәзерге татар әдәбияты яңарышы. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2010.– 205 б.

УДК 8.82´82-32

ОСОБЕННОСТИ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ОРГАНИЗАЦИИ КАТЕГОРИИ ВРЕМЕНИ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ТУРЕЦКОГО ПИСАТЕЛЯ СЕЛИМА ИЛЕРИ

Нигматуллина Алсу Мансуровна
Институт международных отношений Казанского (Приволжского)
федерального университета, г. Казань, Российская Федерация
e-mail: alsunigmatullina@ mail.ru

Аннотация. *Настоящая статья посвящена исследованию хронотопов в произведениях турецкого писателя Селима Илери. Изучение произведений современных турецких авторов с точки зрения синтеза категорий времени и пространства представляется актуальным и потому как основной объем литературоведческих исследований современными российскими учеными проводится на примере произведений весьма ограниченного числа наиболее популярных в России писателей, в результате чего произведения некоторых других, не менее значимых турецких авторов остаются не затронутыми в серьезных и объемных исследованиях.*

Ключевые слова: *категория времени; модернизм; турецкая литература.*

FEATURES OF THE ARTISTIC ORGANIZATION OF THE CATEGORY OF TIME IN THE WORKS OF THE TURKISH WRITER SELIM ILERI

Nigmatullina Alsu Mansurovna
Institute of International Relations, History and Oriental Studies, Kazan (Volga)
Federal University, Kazan, Russia

Abstract. *This article is devoted to the study of chronotopes in the works of the Turkish writer Selim Ileri. The study of the works of modern Turkish authors from the point of view of the synthesis of the categories of time and space seems relevant, and because the bulk of literary studies by modern Russian scientists is carried out on the example of the works of a very limited number of the most popular writers in Russia, as a result of which the works of some other equally significant Turkish authors remain untouched in serious.*

Keywords: *category of time; modernism; turkish literature.*

Селим Илери родился 30 апреля 1949 года в Стамбуле, в районе Кадыкёй. Во времена учебы в Галатасарайском лицее. Селим сильно увлекся творчеством Решата Нури, Якуба Кадри и особенно Халиде Эдип. Он так же увлеченно читает Альбера Камю, Франца Кафку, Жана Поля Сартра. Уже в лицейские годы Илери пишет довольно объемные произведения, считая роман наиболее подходящей для выражения своих мыслей формой. Он активно обращается в книжные издательства и газеты, знакомится на этом пути с известными литераторами.

В середине 70-х писатель начинает дружить литератором Атиллой Ильханом, который поддержал и вдохновил Илери на создание его первого серьезного романа. В 1975 писатель впервые поехал в Бодрум, где и начал свой роман. В1976 году роман был издан и по настоянию Ильхана был назван «Her Gece Bodrum» («Бодрум каждой ночью»). За этот роман писатель получил премию Турецкого Лингвистического Общества.

Роман писателя, «Ölüm İlişkileri», 1979 («Смертельные отношения»), пропитан пессимистическими настроениями, как и следующий роман, «Cehennem Kraliçesi», 1980 («Королева ада»).

В 1981 году выходит роман писателя «Yaşarken ve Ölürken» («Живя и умирая»), ставший романом года по версии журнала «Национальное искусство». В это же время выходят первые сборники эссе и критики, благодаря которым Илери вошел в историю не только как писатель, но и как ученый и критик.

В 90-е годы писатель обращается к написанию пьес, что дается ему вполне успешно. Его сочинения ставятся, а некоторые из них получают престижные премии.

Как пишет Т. Л. Мотылева в статье «О времени и пространстве в современном зарубежном романе»: «Время повествовательное и время реальное, как правило, не совпадают. В XX в. возрастает свобода обращения писателей с художественным временем, возникают очевидные и резкие расхождения между временем эмпирическим и художественным. Вместе с тем возникают и разнообразные попытки поставить, философски осмыслить проблему времени средствами искусства» [1, с.187].

Главная особенность романов Селима Илери — это почти полное отсутствие категории времени, соответствующей хронологическому порядку. В его текстах читатель сталкивается и с настоящим, и с прошлым, и с будущим. Важное место в его романах занимает обращение к прошлому, к воспоминаниям. Однако, по словам самого писателя, он не испытывает болезненной привязанности к прошлому: «Bütün yazdıklarımı günümüz için yazıyorum, çizmeye çalıştığım zaman dilimi, günümüzün sorunlarına bir yanıt arayışıyla ilintili» [2](«Всё, что я пишу, я пишу для сегодняшнего времени; время, которое я пытаюсь изобразить, является лишь способом поиска решения проблем настоящего времени»).

Такое использование времени является признаком его отхода от традиционного понимания романа и становится важной особенностью, приближающей его творчество к модернистским и постмодернистским романам.

Время в романах Илери как бы «деформировано». Оно редко движется линейно, как это принято в более ранних турецких и зарубежных романах. Признаки времени, свойственные эпохе модернизма, в романах Илери вполне очевидны. Причиной этой «деформации» является столкновение внутренней личности героя с реальной действительностью, его желание упорядочить, разобраться со своим прошлым и, быть может, даже в каком-то смысле свести с ним счеты. Иными словами, романы Илери — это не романы действия. Привычного развития действия, которое читатель может наблюдать, сюжета в традиционном его понимании у Илери почти нет. Действию в произведениях писателя уделено весьма незначительное место, писателя гораздо больше волнуют состояния героев и их внутренний мир. В этом особенность социально-психологической прозы и ее отличие от литературы буналым и прозы социального реализма [3, с. 188].В такой ситуации хронотопы, выраженные в слиянии понятий времени и пространства, приобретают большую значимость для формирования произведения.

Автор в своей работе использует такие свойственные модернизму техники и приемы, как поток сознания, внутренние диалоги, мысленный возврат в прошлое, личные ассоциации и взаимосвязи. Главный герой совершает путешествия внутри своей личной истории к различным точкам своего прошлого. Повествование без хронологической последовательности следует воспринимать как отражение запутанности внутреннего мира героев, что является вполне очевидным свойством литературы модернизма. Обращения героев к потаенным уголкам собственного разума, неупорядоченность воспоминаний и ассоциаций не позволяют составить хронологически последовательную картину повествования. Особенно яркими

приемами, с помощью которых показан противоречивый и переменчивый душевный мир героев, является возврат в прошлое, поток сознания и внутренний диалог.

Обращение к прошлому можно встретить практически в любом произведении автора, будь то рассказ, роман или стихотворение.

В романе «Mavi Kanatlarınla Yalnız Benim Olsaydın» («Была бы ты только моей, синекрылая» 1991) присутствует сразу три времени, которые по отношению друг к другу являются прошедшими. Основное время охватывает детство и юность героя, которому в настоящем времени романа сорок лет. Период детства ограничивается промежутком между 1950-м и 1960-м годами. Другой промежуток принадлежит более раннему историческому времени и связан с воспоминаниями и ассоциациями окружающих главного героя людей. К этому времени относятся воспоминания тетушки Мелек, принадлежащие 1884 году, а также 1910-е — 1920-е годы, к которым относятся фотографии, которые рассматривает главный герой. Другой принципиально важный отрезок — 1989 год, то есть настоящее время, тот период, в который был написан роман. Другими словами, повествование ведется с 1884 до 1989 года, охватывая более чем вековой промежуток.

Данный роман можно назвать романом времени, поскольку время здесь само по себе занимает важное место. Отдельные части романа - “Ahmet Haşim'in Saatleri” («Часы Ахмета Хашима»), “Geçmiş Zaman Yazarı” («Писатель прошлого времени») логически и хронологически связаны друг с другом. Как говорится в самом романе [4, с.104], прошлое — это возможность вновь пережить любое время собственной жизни. Это очень важное для Илери понимание прошлого. Здесь следует обратиться к определению «романа времени», данному Гюрселем Айтачем и очень важному для понимания этого понятия в турецкой литературе: “Zaman romanı (zeitroman), zamanı konu olarak işleyen romandır. Bu tanımda zaman geniş ve dar iki anlamda kullanılır. Bu tür romanlar ya belli bir zamanı, belli bir çağı yansıtmayı amaçlar ya da zaman konusunda değişik görüş getirmeyi, zaman kavramına yeni bir yaklaşımı, uygun imajlar ve uygun anlatım tekniği içinde dile getirir” [5, с.220]. (Роман времени — это роман, основной темой которого является категория времени. Время в таком романе может употребляться в двух значениях — узком и широком. Такие романы ставят своей целью либо отражение определенного исторического периода, либо рассмотрение понятия времени с другой точки зрения, описание его с помощью подходящих образов и манеры повествования). В большинстве романов Селима Илери использована именно вторая техника описания времени.

Селим Илери — не просто писатель, рассказывающий о прошлом, он хочет разделить с читателем свое собственное прошлое. По произведениям писателя мы можем проследить всю его жизнь, с самых ранних лет и до последних впечатлений. Причем дань прошлому писатель отдает не только в своих романах и рассказах, но и в критических статьях, эссе и серии книг о Стамбуле.

Особенно ярок аспект прошедшего времени в серии романов “Geçmiş, Bir Daha Geri Gelmeyecek Zamanlar” («Прошлые времена, которые никогда больше не вернутся»). Близки к этой серии и романы «Kırık Deniz Kabukları» («Сломанные ракушки») и «Ada, Her Yalnızlık Gibi» («Остров как любое одиночество»). В этих романах очень важны воспоминания писателя, прочитанные им книги, впечатления. Воспоминания — неотъемлемая часть повествования Селима Илери. Важной чертой является то, что писатель имеет определенное эмоциональное отношение к описываемым событиям. Его искренняя ностальгия по ушедшему передает чувство нежности читателю. Очень тесно с мотивом времени переплетаются и места, важные для писателя. Этот синтез эмоционально значимых для писателя мест и времени создает множество таких индивидуальных компонентов произведения, как хронотоп.

Илери вообще много внимания уделял личности — ее характеру, внутреннему состоянию, прошлому, которое сделало героя таким человеком, каким он является сейчас. Впрочем, эти черты свойственны турецкой литературе того времени в целом: «Демократические и гуманистические тенденции неизменно пробивают себе дорогу в турецкой общественной мысли и литературе» [6, с.163].

Наиболее важными деталями, составляющими прошлое, являются у писателя прежде всего предметы. В романах Илери используется много существительных и еще больше прилагательных, которые их описывают. Он относится к ним очень внимательно, как к строительному материалу скульптора, который требует аккуратной и точной работы. И даже предметы, окружающие героев и самого писателя в настоящем, рассматриваются с ретроспективной точки зрения, показывая их историю, а не только сиюминутное их состояние. Эти предметы являются как бы «мелкими» хронотопами, с помощью которых автор создает более крупные и значимые хронотопы.

Внимание к деталям с историей — одна из основных черт более поздних романов автора. В серии романов “Geçmiş, Bir Daha Geri Gelmeyecek Zamanlar” («Прошлые времена, которые никогда больше не вернутся») можно проследить за тем, как изменяется Стамбул с годами, причем это происходит именно благодаря описанию предметов, обладающих историей, меняющихся, остающихся на своих местах или исчезающих. Так же он показывает изменения не только благодаря предметам, но и через культурную обстановку, книги, писателей и деятелей искусства.

В описании прошлого Селимом Илери заметно влияние Ахмета Хамди Танпынара и Абдульхака Шинаси Хисара. «Hisar’a göre, romancı, kendi zamanını, dönemini belirgin özellikleriyle kullanmaktan kaçınmalıdır. İyi romanlar belli bir dönemi anlatan değil, tarihin hangi dönemlerinde geçtiği belli olmayan bir zamanın sonsuzluğu içinde yaşayan insanları işleyen eserlerdir» [7, с.105]. («По мнению Хисара, романист должен избегать в своем творчестве использования очевидных черт своего времени. Хорошие романы — это не те произведения, которые описывают определенный период, а те, которые описывают людей, и не важно, в какой исторический период они живут»). Илери, словно следуя этому принципу, не описывает одного исторического периода, но описывает своих героев в развитии, на разных этапах, в разных жизненных ситуациях. Это также является отличительной чертой субъективно-психологической прозы [3, с.190].

Обращенность творчества Илери в прошлое не говорит, однако, о том, что оно не имеет будущего. У него есть романы, написанные и раньше, и позднее серии «Geçmiş, Bir Daha Geri Gelmeyecek Zamanlar» («Прошлые времена, которые никогда больше не вернутся»), временем повествования которого является настоящее. Примером может служить серия «Bodrum Dörtlemesi» («Бодрумская квадрология») или роман «Yaşarken ve Ölürken» («Живя и умирая»).

Селим Илери, обращаясь в своих романах к прошлому, пытается показать и привить обществу другие культурные ценности, нежели те, которые царят сейчас. Говоря о прошлом времени, он при этом говорит не о том, что безвозвратно исчезло, но о том, что существует и сейчас в небольших количествах и что нужно постараться увеличить. Как бы парадоксально это ни звучало, но, обращаясь к прошлому, писатель показывает нам будущее. И это становится очевидным при чтении его романов.

Литература

1. Егоров, Б. Ф. Ритм, пространство и время в литературе и искусстве. / [Сборник статей. Ред. коллегия: Б. Ф. Егоров (отв. ред.) и др.] — Л., «Наука», Ленингр. отд-ние, 1974. — С. 187.
2. http://www.timeoutistanbul.com/kitap/makale/1579/Selim-İleri-röportajı / Selim İleri röportajı. Mayıs, 2010.
3. Утургаури, С. Н. Турецкая проза 60 — 70 - х годов. Основные тенденции развития. — М.: «Наука», 1982. — С. 188.
4. İleri, Selim. Mavi kanatlarınla yalnız benim olsaydın. / Selim İleri. — İstanbul: Everest Yayınları, 2010. — S. 104.
5. Aytaç, Gürsel. Çağdaş TürkEdebiyatındaBir ‘ZamanRomanı’: AdaletAğaoğlu’nunYazsonu. / Yazko 9 (Temmuz 1981): 220 s. Cilt. 1

6. Белова, К. А. Вопросы национального развития в турецкой социологии, литературе и критике. / Теории, школы и концепции. — М., 1975. — С. 163.
7. Mengi, Nesrin. Selim İleri'nin Romancılığı. / Nesrin Mengi — Adana: «Çukurova Üniversitesi», 2009. — S. 105.

УДК 372.882

ИСЛАМСКИЕ КАНОНЫ В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ СИСТЕМЕ ОБРЯДОВОГО ФОЛЬКЛОРА ТУРКОЯЗЫЧНЫХ НАРОДОВ

Сайылов Галиб Амирага оглы
Институт фольклора НАН Азербайджана, г. Баку, Азербайджан
e-mail:qalibsayilov@mail.ru

Аннотация. *Из исследования становится ясно, чтожертвоприношение представляет собой явление генетической структуры истории Азербайджанской культуры. Фольклорная память несет в себе следы самых разных форм жертвоприношения. Отмечаемый в настоящее время как официальная государственная церемония праздник Гурбан непосредственно связан с основами Ислама. Наш народ, поклоняющийся вере в единого Аллаха, исполняя этот прекрасный обряд Ислама веками, превратил его в органичную часть нашей национальной культуры. Этот праздник, связанный непосредственно с Исламской религией, приобрелв нашей стране ряд локальных свойств, то есть фольклорную специфику. Согласно полученным из воспоминаний сведениям, эти традиции жили в досоветскую эпоху в проводимых с большим воодушевлением месяце Рамазан. Однако проводимая советским государством беспощадная борьба с религиозными обычаями и традициями стала причиной исчезновения большинства из этих обычаев, превращения в пассивный материал воспоминаний.*

Ключевые слова: *Ислам; Исламские каноны; фольклор; жертвоприношение; Рамазан; праздник.*

ISLAMIC CANONS IN THE ARTISTIC SYSTEM OF RITUAL FOLKLORE

Sayylov Galib Amiraga ogly
Institute of Folklore of the National Academy of Sciences of Azerbaijan, Baku, Azerbaijan

Abstract. *From the study it becomes clear that the sacrifice is a phenomenon of the genetic structure of the history of Azerbaijan culture. Folk memory carries traces of various forms of sacrifice. Celebrated at present as the official state ceremony, the holiday of Gurban is directly connected with the foundations of Islam. Our people, who worshiped the faith in one Allah, performing this beautiful rite of Islam for centuries, has turned it into an organic part of our national culture. This holiday, associated directly with the Islamic religion, has acquired in our country a number of local properties, that is, folklore specificity. According to information obtained from the memories, these traditions lived in the pre-Soviet era in the month of Ramazan, which was carried out with great enthusiasm. However, the merciless struggle conducted by the Soviet state against religious customs and traditions became the reason for the disappearance of most of these customs, turning it into passive memory of memories.*

Keywords: *Islam; Islamic canons; folklore; sacrifice; Ramadan; holiday.*

Изучая проблему «Исламские каноны в художественной системе ТЮРСКОГО фольклора», без сомнений, нельзя пройти мимо обрядов. Это обуславливается двумя основными факторами: во-первых, вхождением в нашу национальную жизнь таких Исламских

обрядов, как Рамазан, Курбан и т.д. в результате проникновения Исламской религии в азербайджанское общественное сознание. Во-вторых, обогащением Исламскими идеямиобрядов, присущие исторически азербайджанскому народу, в частности бытовых обрядов, выражали новые содержательные оттенки.

Главная цель в проведении исследования заключается в исследованииИсламских канонов в художественной системе обрядового фольклора.

В системе национальных церемоний много обрядов, связанных сугубо с Исламской с религией. Среди них самые известные – обряды Рамазана, Курбана, Кербела/Шебих и др. Однако, наряду с этим, и в наши дни существуют многочисленные обряды, такие как день рождения пророка Мухаммеда, дни рождения, годовщины смерти имамов Ахли-бейта, Гадир-хуми др.

Отметим, что традиция жертвоприношения существовала и в доисламские времена. Усвоившие первичную, первобытную жизнь народы после вступления в оседлый образ жизни в результате интенсификации связей между природой и обществом, то есть взамен полученного от природы отдавали жертву природе либо от себя, либо что-то из вещей, которыми владели. Поскольку жертвоприношение было связано с верой, проанализировав его религиозные и мифологические стороны, приведя на новую плоскость, нашли место модуляции мифа в веру, а веры в фольклоризацию и в текстах, и в научно-теоретических воззрениях. Мусульмане стали отмечать обряд Курбана (*жертвоприношения – прим. пер.*) со второго года Хиджры. Слово «Курбан» само по себе имеет множество значений и трауктуется в словарях тем или иным толкованием. В «Словаре тюркских наречий» М.Кашгари, говоря курбан, подразумевают «дождь» [7, III т., с. 10]. Существует и высказывание в тюркских языках слова «гурбан» с небольшими фонетическими изменениями несколькими различными схожими словами. Несмотря на то, что эти фразы имеются во многих словарях, в качестве источника приводится «Словарь тюркских диалектов» Ахмеда Беджана Арджиласуна [4, с. 156]. В тюркских народах выражалось как гурбан, корбан, курбан (дык), курмандык, курбанлык, гурбанныг и т.д.

Как и в других обрядах, признаваемых важными, и в обрядежертвоприношения условием заключается намерение и идущая из души любовь (главное здесь – принесение жертвы должно быть ради удовлетворения Аллаха). И Коран подчеркивает важность получения удовлетворения Аллаха ритуалом жертвоприношения. «Ни кровь, ни мясо их, разумеется, до Аллаха не дойдет. До Аллаха дойдет лишь ваша таква (*богоосознание – прим. пер.*) (Аль-Хадж) [8, с. 37].

Во многих наших сказках и эпосах освещается обряд праздника Курбан («Сказка о Тапдыге», эпос «Алыхан и Пери»). В поверьях и других жанрах праздник Курбан также освещается широко.

В текстах, собранных в селе Джиджи Губинского района даются совершенно новые сведения о празднике Курбана. В предоставленных бабушкой Хавер сведениях говорится, что с детства нас окунали в воду Курбана. Это считалось важным и необходимым действием. Тексты и предания в туркокултской фольклоре о жертвоприношении и празднике Курбан вытекают из веры людей в Творца. И в дорелигиозную эпоху наши предки проводили ритуалы жертвоприношения. Мифологические тексты или же наскальные рисунки сохранилив себе элементы этого. В Кельбаджарских наскальных рисунках изображены ритуалы жертвоприношения «каурый конь». Из изображений становится ясно, что древние люди в честь Солнца, подняв каурого коня на вершину скалы, приносили его в жертву во имя Солнца. Или опять же на Гобустанских наскальных рисунках изображены убийство животного и бросание его в огонь во славу Солнца. Согласно анализу Р.Гусейновой, этот обряд жертвоприношения исполнялся при восходе Солнца [5, с. 93].

В Азербайджанском фольклоре встречаются случаи жертвоприношения одушевленными и неодушевленными жертвами. Воспринимаемый в наши дни в другом понимании обычай бросания в фундамент строения денег и сладостей в действительности представляют собой трансформацию обряда жертвоприношения. Этот ритуал, означающий

придание «изобилия» будущему дому, осмысливается как удаленность от горечи взглядов, а также горя и бед в прошлом. «Находящаяся под обрядами сотворения мифологического периода теория объясняется следующим образом; ничего не может осуществиться без «оживления», без придачи ему жизни посредством дачи жертвы; прототип обряда строительства представляет собой реализованный в структуре мира обычай жертвоприношения. Так, в архаической космогонии мир обрел существование жертвованием первого живого (Тиамат) или же космического дэва (Гмир, Пан-ку, Пуруша), символизировавшего хаос» [3].

Несмотря на исполнение жертвоприношения упомянутыми выше одушевленными и неодушевленными жертвами под меняющимися названиями и в разных формах, содержание их одинаковое. Тюркский фольклорист Сабахаддин Бакки придает этому разнообразию еще один «узор». Именуемое в литературе одушевленными и неодушевлёнными жертвами, он именует кровавыми и бескровными жертвами [1, с. 16-28].

При сборе фольклора во многих регионах Азербайджана мы становились свидетелями называния жертвы Аллахлыг (избранный, ради Всевышнего). Аллахлыг, то есть это животное названо жертвой ради удовлетворения Аллаха. Она пестуется особо, каждый раз, когда ему дают корм и воду, хозяин начинает с бесмеле (*во Имя Аллаха Милостивого и Милосердного – термин, с которого начинаются все важные дела и суры Корана*). Подобные этому ситуации можно встретить у якутов и гагаузов.

У известного как месяц «Оруджлуг» (мусульманского поста) месяца Рамазан есть много значений. Как верующие, так и нерелигиозные люди не делают многое из того, что запрещено Аллахом, придававшим этому месяцу особое значение. То есть их желание внушить себе запреты, не позволяющие им совершать в месяцы Магеррам и Рамазан осуществляемые в обычное время недозволенные поступки, осмысливается как их принадлежность к Исламской религии, даже, в своем роде, их служение существованию и развитию ислама в народе.

Праздник Рамазан, исполнение обычаев и обрядов Рамазана проникли во многие сферы социальной жизни. С первого дня и до последней молитвы, исполняемые различные маленькие и большие ритуалы Рамазана, естественно, выражались словом и действием. Рамазан, будучи обрядом, вошел в мир культуры и искусства, и таким образом возник фольклор Рамазана. Лозунги вроде «продажи во время Рамазана», «скидки Рамазана», «Ифтар (т.е. разговение) Рамазана» представляют собой наглядный пример отражения Рамазана во всех областях.Превратившиеся в лозунг эти события являются неким ритуалом, входят в сферу народного творчества. Поскольку все они без какого-либо распоряжения, указа и постановления происходят по творческому желанию самого народа. В свое время открывался огонь, укзывающий на начало Рамазана. Поговорка «выстрелила пушка Рамазана» возникла вместе с этим событием.

«Эпосы, наряды и песни Рамазана, охватывающие обширную область от раннего завтрака – сахур до позднего ужина – ифтар и до мечетей, что будут посещены, и различных традиций Рамазана, придают красочность фольклору Рамазана» [6].

В нашем национальном фольклоре обряды Рамазана стали известны и под названием Оруджлуг. Месяц Оруджлуг также заканчивается праздником Оруджлуг. Месяц представляет собой название месяца Рамазан в народном творчестве и является девятым месяцем Хиджры.Во многих регионах Азербайджана отмечаются различные обряды, связанные сОруджлуг. Указанные обряды нашли себе место в фольклоре Ширвана, Шеки и Ордубада. Исследователь ордубадского фольклора Айтен Джафарова сообщает о проведении указанного ритуала в своей диссертации «Ордубадская фольклорная среда». «Из фольклорных и этнографических материалов становится ясно, что в городе Ордубаде и окружающих его селах с особой торжественностью отмечали 15-ый день Рамазана. Дети гурьбой шли и вешали на двери мешочек, собрав дары Оруджлуга, пели:

Orucun 15-dir, gəlmişik sizə,
Orucun niyazın verəsiz bizə [2].
Оруджа 15-ое, в гости к вам пришли,

Чтобы Оруджа дарыдали нам.

Такие же обряды исполняются и в селе Басгал Исмаиллинского района. И в селе Басгал, начиная с 15-го дня Рамазана, дети ходят гурьбой по домам и, исполняя песни Рамазана, просят даров:

Ay ərsin-ərsin, ərsin,
Allah sizə pay versin.
Ay ərsin, ərsin, ərsin,
Orucluq yarı oldu.
Bizim də payımız gəlsin [10].
Ай эрсин-эрсин, эрсин
Аллах пусть даст вам долю.
Ай эрсин-эрсин, эрсин
Орудж дошел до половины.
И наша доля пусть придет [10].

Отметим, что касыды *“Mərhaba ya şəhri-ramazan, mərhaba!”*- «Здравствуй,о Рамазан, здравствуй» были самыми прекрасными звуками, слышимыми из домов. Этот звук был вестником величайшего месяца молений, поклонения**.** *Когда наступал ожидаемый и старым, и молодым, и пожилым и юным священный месяц****, в*** обществе отражалась необычная атмосфера.

Как указано в научной литературе, мастера слова пишут стихотворения «здравствуй, о Рамазан» месяцу, которого ждут как гостя, слова с таким содержанием распространялись от сердца к сердцу. А когда наступает обряд, говоря «Прощай, о Рамазан», скорбно читали прощальные стихи. Стихотворением, написанным для священногоРамазана, в частности, является следующее:

Sən gəlincəcümlə aləm nur olur,
Ayan olur camilər məmur olur.
Sənə izzət etməyənlər xar olur,
Əlvəda, ya şəhri-ramazan əlvəda.
Sən ***gəldin etdin***kəlami,
Sən gedəndebirdən eylə salamı.
Əcəl aman veiib birdəxi görsəm səni,
*Əlvida,*ya şəhri-ramazan! əlvida! [9].
Когда приходишь ты, весь мир светом освещается*,*
Все мечети и молельни бывают готовы.
Те кто не уважают тебя пусть опозорятся,
Прощай, о Рамазан, прощай.
Ты пришел, промолвил слово
Уходя попрощаться не забудь,
Если судьбе будет угодно, еще увижусь с тобой
Прощай, о Рамазан, прощай! [9].

Такимобразом, в результате исследования было выяснено, что:

~ обряд жертвоприношения является одним из древнейших ритуальных формул человеческой культуры. Невозможно найти такой народ мира, у которого в его культурной истории не было бы обряда жертвоприношения;

~ Жертвоприношение является событием генетической структуры в истории Азербайджанской культурной истории. Фольклорная память несет в себе следы самых разных форм жертвоприношения. Существующие в Азербайджане многочисленные места поклонения в какой-либо форме связаны с жервтоприношением.

~ Отмечаемый в настоящее время как официальная государственная церемония праздник Курбан непосредственно связан с основами Ислама. Наш народ, поклоняющийся вере в единого Аллаха, исполняя этот прекрасный обряд Ислама веками, превратил его в органичную часть нашей национальной культуры.

~ проведенные наблюдения за фольклорной жизнью во время месяца Рамазан в Азербайджане показали, что этот праздник, связанный непосредственно с Исламской религией, приобрел в нашей стране ряд местных свойств, то есть фольклорную специфику. Согласно полученным из воспоминаний сведениям, эти традиции жили в досоветскую эпоху в проводимом с большим воодушевлением месяце Рамазан. Однако проводимая советским государством беспощадная борьба с религиозными обычаями и традициями стала причиной исчезновения большинства из этих обычаев, превращения в пассивный материал воспоминаний.

Литература

1. Бекки С.Курбан в тюркской мифологии //Издание академических исследований. Стамбул: 1996, стр. 16-28 (на турецком языке)
2. Джафарова А. Ордубадская фольклорная среда. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Баку (на азерб.языке).
3. Элиаде М. Миф вечного возвращения / перевод Умит Алтуг. Стамбул: издание Имге, 1994 (на турецком языке).
4. ЭрджиласунА.Б. Словарь тюркских диалектов. том 1, Анкара: 1999 (на турецком языке).
5. Гусейнов Р. Новруз - лекало вечной гармонии и равновесия / Новруз в Азербайджане (сборник). Баку: Светильник, 2012, стр. 92-96 (на азерб.языке).
6. Энциклопедия ислама. II т. (на турецком языке).
7. Махмуд Кашгари. Словарь тюркских наречий. ИзданиеБ.Аталая. Анкара: 1992, I т., 530 стр.; II т., 366 стр.; III т., 462 чтр. (на турецком языке)
8. Коран / перевод с арабского языка: З.Бунядов vә В.Мамедалиев. Баку: Азериздат, 1992, 714 стр.(на азерб. языке)
9. Ниязов А. Секты на северо-западе Азербайджана в XIX веке. Баку: 2016(на азерб.языке)
10. Сайылов Галиб. Личный архив.

УДК 372.882

ОБРАЗ ЗМЕИ В МИРОВОЙ МИФОЛОГИИ И ФОЛЬКЛОРЕ
ДӨНЬЯ МИФОЛОГИЯСЕНДӘ ҺӘМ ФОЛЬКЛОРЫНДА ЕЛАН ОБРАЗЫ

Сахабиева Альбина Мансуровна
МБОУ «СОШ №2 им. Героя Советского Союза, Маршала Советского Союза
Говорова Л.А.» Елабужского муниципального района Республики Татарстан,
г. Елабуга, Татарстан, Российская Федерация
e-mail: sakhabieva-a@mail.ru

Аннотация. *В статье рассматриваются о том, что и в творчестве народов мира, и в татарской литературе образ змеи выполняет довольно сложную функцию. Змея - хранитель спокойствия, благополучия племени, страны, дома, гармонии на всем земном шаре, приносящий смерть и мудрость.*

Ключевые слова: *символические и мифологические значения змеи; противоречивый и многогранный персонаж; сказки; легенды и предания; фольклор разных народов; четыре типа змей; добро и зло.*

THE IMAGE OF A SNAKE IN WORLD MYTHOLOGY AND FOLKLORE

Sahabieva Albina Mansurovna
MBEI "Secondary School No. 2 named after Hero of the Soviet Union, Marshal of the Soviet Union Govorov L.A." of the Elabuga Municipal District of the Republic of Tatarstan, Elabuga, Tatarstan, Russian Federation.

Abstract. *The article discusses the fact that both in the creative work of the peoples of the world and in Tatar literature, the image of a snake performs a rather complex function. The snake is the guardian of peace, well-being of the tribe, country, home, harmony all over the globe, bringing death and wisdom.*
Keywords: *symbolic and mythological meanings of the snake; contradictory and multifaceted character; fairy tales, legends and legends; folklore of different peoples; four types of snakes; good and evil.*

Елан – төрле халыклар фольклорында иң киң таралган образларның берсе. Барлыкка килүе белән үтә дә борынгы чорларга тоташып, еллар, гасырлар узу белән капма-каршы үзгәрешләр кичергән катлаулы да, каршылыклы да персонаж ул. Еланның символик һәм мифологик мәгънәләренең киңкырлыгы, хәтта полярлыгы аның табигате белән аңлатыла. Билгеле булганча, еланның теле ике якка очлаеп тора – ягъни бер як изгелекне, көчне символлаштырса, икенче якны явызлык дип аңларга җирлек кала. Елан агуының мизгел эчендә кешене үтерә алуы мәгълүм, шул ук вакытта аны искиткеч дару итеп тә кулланырга мөмкин. Бу күренеш тә еланнарны ике төрле көч – изгелек һәм явызлык итеп күзаллрга этәргеч бирә. Моннан кала еландагы күп кенә сыйфатлар кешене сокландырган да, шомландырган да. Мәсәлән, тиресен салып, мәңге яшь калуы; кош һәм ваграк җәнлекләрне гипнозлый алу сәләте һ.б. Бу күренешләр барсы да еланнарга бәйле риваятьләр, легендалар тууга җирлек әзерләгән.

Кайбер мифларда еланның вазифасы тагын да катлауландырыла. Мәсәлән, борынгы һиндларның карашынча, Дөнья Еланы Шеша Җирне үз җилкәсендә тотып тора. Охшаш моментларны Мисыр һәм Скандинавия халыклары мифларында да очратып була. Борынгы Грециядәге дәвалау алласы Асклепий да елан рәвешендә күзалланган. Алай гына да түгел, мифлар буенча, нәкъ менә еланга карап, ул үлеләрне терелтү серләре хакында уйлана башлаган. Борынгы Мисырда табипларны саклаучы алиһә Изиданың гәүдәсе елан белән чорналган рәвештә тасвирланган.

Еланнарның тиреләрен алмаштыра алулары аларны яшьлек, акыллылык символы итеп күзаллауга этәргеч биргән. Борынгы грек мифологиясе буенча, Зевс кешеләргә гаҗәеп бүләк – яшьлекне кире кайтаручы дару-чара бирә. Әмма кешеләр аны үзләре күтәреп барырга теләмичә, ишәк өстенә менгерәләр, ишәк аны еланга бирә. Шуннан соң кешеләр картлык җәфасын кичерергә мәҗбүр булалар, ә еланнар мәңгелек яшьлек белән бүләкләнәләр. Борынгы Африка халыкларында тән тиресен алмаштырып, мәңге яшь кала торган һәм үлемсез кешеләр турында әкиятләр, легендалар яшәгән.

Мифология һәм халык авыз иҗатында урын алган башка җәнлекләр, кошлардан еланнар һәрчак аерылып торганнар. Еш кына мифлар аларны поляр рәвештә аерып куйганнар. Күренекле фольклорчы галим Ф. Урманче, мәсәлән, елан образы белән бәйле түбәндәге мәгълүматларны хәбәр итә: “Евразия сәнгатендә кошлар Күк, Кояш патшалыгын гәүдәләндерәләр. Еланнар түбән дөнья (Җир асты яисә Су асты патшалыклары) вәкилләре буларак күзалла624налар. Индуизм мифологиясендәге гигант кош Гаруданың һәм Еланнарның – нагларның үзара көрәше Борынгы Шәрекъ мифларында киң чагылыш таба” [4, б. 32].

Елан образы Галәм, космос белән бәйле булган мифларда да очрый. Мәсәлән, Евразия һәм Америка мифларында ул – Күкне Җирдән аерып торучы, Җиһандагы гармонияне саклаучы. “Бу җәһәттән Австралия аборигеннары мифларында таралган Елан – салават күпере, Күк еланы образлары игътибарга лаек, – дип яза Ф.И.Урманче. Аның турындагы күзаллаулар уңыш, Җир-ана һәм яңгыр образлары белән бергә йөри. Күк суын эчүче яңгыр

хуҗасы елан – салават күпере образы Көньяк-Көнчыгыш, Көнчыгыш һәм Көньяк Азия халыкларында киң таралган. Төньяк-Көнчыгыш Һиндстанда гомер итүче мунда халыкларында сакланган миф буенча, Елан – салават күпере аллалар тарафыннан кешеләргә каршы җибәрелгән ут яңгырын туктата" [4, б. 35 – 37].

Күп кенә халыклар мифологиясендә еланнар – су, елга, чишмә, хәзинәләрне, гыйлемне саклаучылар. Африка кабиләләренең күзаллаулары буенча, сулыкның сай яисә тирән булуы шунда гомер кичерүче Изге еланнарның кодрәтенә турыдан-туры бәйле. Димәк, бу кабиләләрнең бай яки ярлы булуы да еланнарга бәйле саналган.

Еланнарны ихтирам итү, олылау яисә киресенчә, аннан курку, аны дошман сыйфатында күрү халык авыз иҗатының бихисап күп жанрларында урын алган. Елан образы бирелгән мәкальләр, әйтемнәр, табышмаклар халык мирасында шактый күп. Әмма әкият жанры бу җәһәттән аерым игътибарга лаек. Белгечләр фикеренчә, әкиятләрдә, башкарган вазифаларына бәйле рәвештә, дүрт тип елан хәрәкәт итә: 1) урлаучы елан (Змей-похититель); 2) ришвәтче елан (Змей, занимающийся поборами ("поборы змея"); 3) чикләрне саклаучы елан (Змей – охранитель границ); 4) йотучы елан (Змей-поглотитель) [1, б. 18]. Шулай ук кайбер галимнәрнең әлеге классификациягә "Аздыручы елан" (Змей-соблазнитель) образын да кертүләре мәгълүм. Әмма татар әкиятләренә күчергәндә, бу классификация бик үк туры килеп бетми. Монда күрсәтелгән вазифаларны безнең әдәбиятта елан белән бәйле башка образлар башкаралар. Мәсәлән, урлаучы елан вазифасын еш кына дию башкара, ришвәтче (кыз таләп итүче) елан урынына күбрәк аждаһаны күрәбез. Аздыручы елан ролен татар әкиятләрендә юха елан башкара. Шунсын да искәртеп үтү кирәк, татар халык иҗатына караган кайбер чыганакларда еланнар ак һәм кара төрләргә бүленеп, үзара дошман булып килүләре очрый. Болардан ак еланнар, кайбер очракларда аларның патшасы дип Шаһмара елан бирелә, уңай персонажлар булып киләләр. Кеше белән елан арасындагы туганлык мөнәсәбәтләре дә иң борынгы татар әкиятләрендә, риваятьләрендә уңай бәяләнә. Кеше белән еланның никахка кереп бәхетле гаилә корулары, кешедән елан баласы туу кебек сюжет үстерелеше татар әкиятләре өчен ят күренеш түгел. Соңрак чорга караган юхалар хакындагы әкиятләрдә инде юха образындагы сылу кыз яисә егет, төп герой белән никахлы мөнәсәбәтләргә кереп, аның авыруына, үлеменә сәбәпче булып тора.

Төрки-татар мифологиясендә елан- Алла дәрәҗәсендә торган зат. Мәслән, Алабуга янында булган Шайтан шәһәрлеге турындагы легенда игътибарга лаек. Ул чик, вазифасын башкарыр өчен салынган. Легенда буенча, анда бик зур елан – аждаһа яшәгән, ә тирә-юнь халкы аңа табынган, корбаннар китергән. Шәһәр тормышына куркыныч янаган очракларда алар, ярдәм сорап, аңа мөрәҗәгать иткәннәр. Ләкин монголлар һөҗүме (кайбер версияләр буенча – Явыз Иван Казанны яулап алган вакытларда) алдыннан елан шәһәрдән очып китә, шәһәрнең тиздән дошман кулына төшәчәген хәбәр итә. Саклаучысыз, яклаучысыз калган шәһәр дошман явын җиңә алмый.

Нәтиҗәдә шуны әйтергә кирәк, дөнья халыклары иҗатында да, татар әдәбиятында да елан образы шактый катлаулы вазифа башкара. Ул – кабиләнең, ил-йортның иминлеген, тынычлыгын, бөтен Җир шарында гармония саклаучы да, үлем китерүче дә, зур хикмәт иясе дә.

Әдәбият

1. Борынгы татар әдәбияты / Төз. Х.Мөхәммәтов, Х.Хисмәтуллин, Ш.Абилов, Ү.Беляева. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1963. – 580 б.
2. Кун Н.А. Легенды и мифы Древней Греции. – М.: Олимп, 2000. – 544с.
3. Татар халык әкиятләре / Төз. Х.Ярми, Х.Гатина. – Казан: Раннур, 1999. – 384 б.
4. Урманче Ф. Татар халык иҗаты. – К.: Татар. кит. нәшр., 2005. – 156 б.

УДК 821.512.145

ОПИСАНИЯ ПРИРОДЫ, СОЗВУЧНЫЕ ЧЕЛОВЕЧЕСКОЙ ДУШЕ В ТАТАРСКОЙ ПРОЗЕ
ТАТАР ПРОЗАСЫНДА КЕШЕ КҮҢЕЛЕНӘ АВАЗДАШ ТАБИГАТЬ ТАСВИРЛАРЫ

Смирнова Айгуль Фаниловна
Детский сад комбинированного вида № 4 “Веселинка”,
г. Набережные Челны, Татарстан, Российская Федерация
e-mail:aigulfan@mail.ru
Салахутдинова Зифа Фаниловна
Технический колледж имени В.Д. Поташова,
г. Набережные Челны, Татарстан, Российская Федерация
e-mail: sal-zifa@yandex.ru

Аннотация. *В статье внимание акцентировано на описание образа природы, созвучное человеческой душе, которое является первостепенным в татарских прозаических произведениях. Писатели воспевают явления природы и ее отражение, что помогает раскрыть душевные переживания человека, его мысли, чувства и цепочку событий в жизни.*

Ключевые слова: *образ; духовные качества; описание природы; лирические отступления.*

DESCRIPTIONS OF NATURE CONSONANT WITH THE HUMAN SOUL IN TATAR PROSE

Smirnova Aigul Fanilovna
Kindergarten of combined type No. 4 “Veselinka”,
Naberezhnye Chelny, Tatarstan, Russian Federation
Salakhutdinova Zifa Fanilovna
V.D. Potashov Technical College,
Naberezhnye Chelny, Tatarstan, Russian Federation

Abstract. *The article focuses on the description of the image of nature, consonant with the human soul, which is paramount in tatar prose works. Writers glorify the phenomena of nature and its reflection, which helps to reveal a person's emotional experiences, his thoughts, feelings and the chain of events in life.*

Keywords: *image; spiritual qualities; description of nature; lyrical digressions.*

Татар әдипләре табигатьне үзләре кабул иткәнчә, үз күңелләре аша уздырып сурәтлиләр, ә геройларын шул табигать тасвирлары эчендә ачалар. Әдәби әсәрдә табигатьне тасвирлау формалары бик күп.

Пейзаж шуның бер төре булып тора, һәм әсәрдә ул тирән мәгънә эчтәлегенә ия. “Һәр язучы иҗатында пейзажның вазифасы, әсәр структурасына ул сала торган мәгънә төрле. Татар әдәбиятында пейзаж сурәтләре үзенчәлекле әдәби-эстетик вазифа башкара: алар кешене сурәтләүдә катнаша. аның холык-фигыле белән янәшә ниндидер “чиктәш” халәтне ача” [1, б. 135-136].

Элек-электән кешеләр үзләрен табигатьнең бер өлеше дип санаганнар һәм моны сәнгатьчә чагылдырырга омтылганнар. Алар еш кына үзләре яшәгән дөньяны, тирәлекне, йортны пейзаж атамалары белән алмаштырганнар һәм шул юл белән метафорик образлар ясаганнар. Әйтик, күп кенә әдәби әсәрләрдә бик яратып бакча образы кулланыла. Мәгълүм булганча, кешенең эчке дөньясын да күңел бакчасы дип атыйлар. Оҗмах бакчасы, мәхәббәт

бакчасы, белем бакчасы... Табигать предметлары, пейзаж ярдәмендә ясалган мондый рәтләрне бик күпләп тезеп булыр иде. Без, кабатланмас өчен, аларны берәрдән генә саныйбыз: сөю сукмагы, күңел күге, рәхәтлек диңгезе, хисләр карурманы, ачу болыты, белем дәрьясы һ.б.

Татар язучылары пейзажны бик үзенчәлекле тудырырга тырышалар, һәркем күргәнен үзенчә белдереп калырга ашыга. Һәр язучының үз пейзаж поэтикасы бар. Роман һәм повестьларда, кече күләмле әсәрләрдә дә табигать тасвирлары кеше күңеленең мизгелләрен тудыруда бик зур роль уйный. Мәсәлән, Фатих Әмирханның «Хәят» повестенда шәһәр күренешләрен сурәтләүгә бик күп урын бирелгән, чөнки авторга рус һәм татар тормышын каршы куярга да, аларның югары катламнарының яшәү рәвешендәге аерым уртаклыкларны күрсәтергә дә кирәк.

«Майның бер якшәмбесе, көндезге сәгать өчләр иде. Бер сәгать кенә моннан әүвәл явып киткән жиңел яңгыр шәһәр урамнарының тузанын баскан һәм, һавадагы кызулыкны җиңелчә язгы жылылык белән алмаштырып, көнне ямьлелекнең чигенә ирештергән иде. Әле һаман һавадан җуелып бетмәгән яз җиле, кояш батышы ягыннан аерым бер акрынлык вә тынычлык белән исә дә, дөньяга яңару вә яшәрү исләре чәчә һәм бөтен җанлы вә җансыз нәрсәләрне үзләренә бертөрле тереклектә коендыра иде»[3, б. 112], – дип башлана әсәр. Язгы үзгәрешләр кичереп утырган шәһәр күренеше тасвиры белән әнә шулай матур башланган әсәр алга таба да шулай матур дәвам итә, табигатьнең үзе кебек яшь, матур кыз белән танышабыз: “...16-17 яшьлек чандыррак (ябыграк) кына гәүдәле, уртача буйлы, зәңгәрсу күзле, кыскарак, ләкин бик куе сары чәчле бер кыз төште дә җиңел адымнар белән ашыкмый гына капкадан кереп китте”[3, б. 113].

Хәят белән Лиза татарлар күбрәк торган урамнардан да, руслар яшәгән җирләрдән дә бергәләп узалар. Алар Идел ярларынада килеп чыга һәм табигать матурлыгы белән хозурлана. Иделдән күтәрелгән юеш һава, кырлардан килгән йөз төрле чәчәк исләре, күктә очып йөргән вак-вак кошчыклар – болар барысы да Хәят күңелен рәхәтләндерәләр. Күбәләкләр көләч йөзле чәчәкләр белән үбешеп, әйтерсең, Хәятнең мәхәббәт иленә кереп баруыннан безгә хәбәр җиткерәләр.

Безнең фикеребезчә, бу дөньяның мәгънәсе, табигать музыкасының һәр яңгырашы, бәлки, геройларга тулаем аңлашылып та җитми торгандыр. Язучы, бу хакта әйтеп, инде Хәятның үзенә бик үк ачык булмаган хис-кичерешләр дәрьясында каласын да искәртә кебек.

Мясниковлар дачасының тасвиры да бар әсәрдә. Анда бик матур бизәлгән, җыйнак балконнар чыгарып эшләнгән жәйге өй, урманның бер кисәген койма эченә алып ясалган бакча бар. Читләренә чәчәкләр тезелгән юллар, ис аңкыткан топольләр – барысы да кызда яңа хисләр туугa җирлек хәзерлиләр. Сөй дә сөел генә инде! Әлбәттә, шулай булып чыга. Дачада җыелган яшьләр арасында кайберәүләрнең татар кызына, үзе дә табигатьнең бер чәчәге булып тоелган Хәятка, гыйшкы төшә.

Безнең фикеребезчә, аеруча таңга күзен ачкан тәрәзәләрнең, бакча сурәтенең укучыга тәэсире зур, чөнки ул тәрәзәләрнең берсеннән әлеге дә баягы Хәят карап тора. Ф. Әмирхан бу урында, шагыйрьләр каләменәрәк хас булганча, мәхәббәт символларына мөрәҗәгать итә. Сандугач һәм аның сөекле гөле... Кошның моңлы авазларын Михаил кыз матурлыгы хакындагы җыр дип атый.

Әлеге матурлыкны өзмәс өчен, әсәрдәге иң матур урыннарны, күңелне ял иттергән, Хәятның күңеленә аваздаш, аның бәхетле көннәренә туры килгән табигать тасвирларын гына мисал итеп китердек. Билгеле булганча, безне чорнап алган дөнья һәрвакыт үзгәреп тора. Таңда чәчәк аткан гөлләр кичен сулырга, кичтән тынган җилләр иртән давылга әйләнергә мөмкин. Талантлы язучы, табигатьнең шул үзгәрешләрен белгәнгә, пейзажны һәрвакыт мулдан, әмма төче сөйләп туйдырмаслык итеп куллана.

Татар прозасында Г.Ибраһимовның табигать картиналары да мөһим урын алып тора. Аның әсәрләрендәге үзенчәлекләрнең берсе үзе туып-үсеп, канат чыгарган якларының колориты киң колачлы ижатында зур урын алып торудан гыйбарәт. Язучының пейзаж поэтикасы динамик, хәрәкәтчел сыйфатларга ия, психологизм һәм лиризм сферасына үтә нечкә килеп керә. Аның әсәрләрендә табигать тасвирларының гади, ачык һәм эзлекле булуын

язучының табигатьне кеше тормышында бик кирәкле, аннан башка, гомумән, тормыш юк дип каравы белән аңлатырга кирәк.

Шуның беренче матур, тулы үрнәге итеп Г.Ибраһимовның “Яз башы” хикәясен санарга мөмкин. Бу әсәр “кеше рухи дөньясына үтеп керү көчендә, аның фикер һәм хис хәрәкәтен бирү, табигать күренешләрен җанландырып сурәтләү осталыгында, әдәбиятның төп коралы булган тел белән оста эш итүендә, аның һәртөрле төсмерләрен нечкә тоя һәм файдалана белүендә күренде”[3, б. 339].

Табигатьне барлык нечкәлекләре белән тасвирлау – Галимҗан Ибраһимовның характерлы алымнарыннан берсе. Бу осталык һәр күренешкә ия үз буявын таба белүгә һәм сәнгатьлелеккә ирешүдә тел чараларын уңышлы куллануга бәйләнгән. Табигать күренешләрен тасвирлаганда телнең төрле поэтик сурәтләү чаралары ярдәмендә Г.Ибраһимов кабатланмас образлар тудыра. Язучы чагыштыруларны бик уңышлы куллана: “Бу киң вә дулкынлы үлән диңгезенең нәкъ уртасыннан назлы кыз йөреше кеби боргаланып-боргаланып аккан елга үзенең көмештәй ялтыраган төсе белән бөтен тирә-якның күркен әллә ничә кат арттырып җибәрә” [2, б. 7].

Г.Ибраһимовның әсәрләрендә табигать картиналарын – болыт, яңгыр, җил-давылларын тасвирлау һәм моңа бәйле рәвештә психологик контрастлар, параллелизмнар, каршы һәм янәшә куюлар еш очрый. Автор еш кына онтологик күренешне (кешенең эчке халәте белән үзен мөстәкыйль калдыру, яисә табигать, яисә җәмгыять белән калу) чагылдыра. Безнең очракта геройлар табигать стихияләре (көчле җил, буран һ.б.) белән күзгә-күз очраша. Геройларның эчке халәтен ачар өчен автор күк күкрәүләргә, яңгырларга, жил-давылга, йолдызларга һ.б. табигать образларына мөрәҗәгать итә. Табигатьтәге халәт туп-туры кешегә күчерелә.

Язучы табигать хозурлыгыннан иң беренче үзе ләззәт кичерә һәм шушы сихри гүзәллекне укучыга оста җиткерә белә. Укучы, һәрбер юлдан тәм табып, әсәрнең эченә, “моңнар иленә”, “әкият дөньясына” тирәнрәк керүен сизми дә кала: “... Без шулар, шул матурлыклар уртасыннан, шул моңнар эченнән, табигатьнең өстеннән ярып барабыз... Әнә безнең алдыбызда – барачак юлыбызда, киң яшел ялан белән биек һәм урманлы тау уртасында зур, түгәрәк сихерле күл ялтырый... Ничаклы матурлык!” [2, б. 8].

Авторның табигатьне кеше белән бәйләнештә тасвирлавында ике үзенчәлекне билгеләп үтү мөһим. Беренчесе: табигать тасвирлары булачак вакыйгаларга фон рәвешендә бирелә дә, геройларның киләчәктәге язмышлары хакында хәбәр җиткерелә. Кешеләр нәфесен табигать күренешләре тулы ачып бирә. Икенчесе: табигать хозурлыгын сурәтләп, алдагы вакыйгаларга, кеше халәтенә ишарә ясамыйча, коллизик моментларны кинәт бирә. Бу очракта пейзаж сурәтенә аерым игътибар туа һәм ул импрессионистик күренешләрне хәтерләтә башлый. Автор үз геройларын үзе сурәтләгән табигать белән гармониядә булуларын әйтеп, аңлатып бара. Язучының табигатьне шул рәвештә тасвирлавы тормышның чын табигый матурлыгын күрсәтергә теләве белән аңлатыла.

“Казакъ кызы”, “Диңгездә”, “Табигать балалары”, “Яшь йөрәкләр” һ.б. әсәрләрдә дә табигать тасвиры геройларның язмышына һәм әсәрдә сурәтләнгән вакыйгаларга әхлакый-фәлсәфи шәрехләү рәвешендә килгән.

Г.Ибраһимов совет дәверендә язган әсәрләрендә дә табигать белән кеше мөнәсәбәтенә мөрәҗәгать итә. Табигать күренешләре аша дөньяга карашын, тормыш фәлсәфәсен чагылдыра. Язучының “Кызыл чәчәкләр” әсәрендәге табигать тасвирлары баш геройларның язмышына һәм әсәрдә сурәтләнгән вакыйгаларга барып тоташа. Повестьның төп өлеше авыл күренешен тасвирлаудан башлана. Алар арасында күзгә иң ташланып торганы – Зәңгәр Чишмә тасвиры. Язучы аны табигатьнең гүзәл бер почмагы итеп күрсәтә. Кечкенә күлне диңгезгә тиңләгән әдип, бакчада үскән чәчәкләрне, болыннардагы печәннәрне яратып сурәтли: “...урманнарда меңәр еллык карт наратлар, чыршылар җәен-кышын яшәреп, шаулашып утыралар; елгалар, күлләр буеннан сөзәк сырт булып җәелеп киткән киң басулары шундый бәрәкәтлеләр ки, вакытында җылы яңгыр яуса, кояшлы аяз көннәр булса, бу яланнарның мамык кебек йомшак, көзге төн болытлары кебек куе кара туфраклары ярты дөньяны

туйдырырлык нигъмәтләр бирәләр” [1,б. 290]. Шул рәвешле, язучы табигатьнең биниһая чиксез рухын, мәңгелеген, бетмәс-төкәнмәс матурлыгын, төсләр, исләр байлыгын укучысына җиткерергә омтыла. Авылның табигатькә бәйле күренешен тасвирлаганнан соң, автор авыл халкының йорт төзелешләрен тасвирлауга күчә: “Авылның уртасында зур базар кайный: аның ике ягыннан биек матур сарайлар, зур тимер йозак белән бикләнә торган ак таш кибетләр тезелеп китәләр...” [1, б. 291]. Г.Ибраһимов шуннан соң бай кешеләрнең өйләрен, аннан ярлы тормышлы кешеләрнең каралтыларын сурәтли. Шул рәвешле, әдип геройларның төрле социаль катламнан булуларын күрсәтә.

Табигать образлары ярдәмендә, автор матурлык белән ямьсезлек, яхшылык белән яманлык хакындагы фикерләрен киң җәмәгатьчелек игътибарына җиткерә. Табигать күренеше ярдәмендә ул үз героеның яшәешен, табигатькә булган мөнәсәбәтен, күңел дөньясын күрсәтә, ил күләмендә барган канлы вакыйгаларны, сыйнфый көрәшне ачуга ирешә. Алар ярдәмендә предмет, күренешләргә кешенең күңел дөньясы, хис-кичерешләре, иҗтимагый-сәяси мәсьәләләре белән аналогия үткәрә.

Күргәнебезчә, Г.Ибраһимовның табигать матурлыгын бирү осталыгы, ихлас соклана белүе, табигать образларының күп төрлелеген һәм күп яклыгын сурәтләве, геройларның характерын әсәрдәге вакыйгалар белән үткер бәйли белүе һәм, шул рәвештә, психологик контрастлар, янәшә куюлар, гомумән, кеше мөнәсәбәтен гәүдәләндерүгә табигать аша килүе – гаять кызыклы поэтик функция үти.

Гомумән, татар әдәби әсәрләрендә табигать тасвирлары әнә шулай кешенең күңел дөньясына аваздаш итеп бирелә. Татар язучылары табигатьнең кеше тормышында бик әһәмиятле роль уйнавын яхшы аңлыйлар, шуның өчен үз әсәрләрендә аңа зур урын бирәләр, кешенең рухи дөньясындагы үзгәрешләрне, чор вакыйгаларын, гомум проблемаларны табигать сурәте аша ачалар.

Әдәбият

1. Әдәбият белеме. Терминнар һәм төшенчәләр сүзлеге. – Казан: Мәгариф, 2007. – 231 б.
2. Ибраһимов Г.Г. Хикәяләр, повесть, роман / төз. Р.Акъегет. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2007. – 463 б.
3. Хәсәнов М. Галимҗан Ибраһимов // Татар әдәбияты тарихы. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1986. – Т. 3. – Б. 338-357.

УДК 821.512.154

ОСОБЕННОСТИ ВОСПИТАНИЯ МОЛОДЕЖИ НА ОСНОВЕ ИДЕОЛОГИИ ПРОИЗВЕДЕНИЙ Ч.Т. АЙТМАТОВА

Утанова Суйумкан Кимсановна
Ошский гуманитарный педагогический университет,
г. Ош, Кыргызская Республика
e-mail:kerben1996@mail.ru

Аннотация. *В данной научной статье оценим, которые занимает Чингиз Айтматов в фольклоре и педагогике. Как известно, сквозь все произведения Ч. Айтматова красной нитью проходили самые сложные проблемы в нравственно-воспитательной среде общества. В статье рассматриваются произведения писателя, посвященные истории, культуре и традициям кыргызского народа. Также анализируем труды и отзывы его произведение, которые ранее изучали место и роль произведений Ч.Т. Айтматова на мировой литературной арене.*

Во всех его произведениях, на любом уровне лежит идея о защите природы. Экологическое воспитание произведений Ч. Айтматова, в данное тяжелое для человечества время, без сомнения служит лучшим средством в экологическом образовании и воспитании молодежи жить в гармонии с природой. Основными идеями его произведений являются устранить эгоизм человечества, который представляет угрозу природе, гармонизировать отношения между человеком и природой.

Ключевые слова: *этнопедагогика; человечество; литература; кыргызский язык; общечеловеческие ценности; цивилизация; экология.*

FEATURES OF EDUCATION OF YOUTH ON THE BASIS OF THE IDEOLOGY OF CH.T. AITMATOV'S PRODUCTION

Utanova Suiumkan Kimsanovna
Osh Humanitarian Pedagogical University, Osh, Kyrgyz Republic

Abstract. *In this scientific article, we will evaluate what Chyngyz Aitmatov occupies in folklore and pedagogy. As is known, the most difficult problems in the moral and educational environment of society ran like a red thread through all the works of Ch. Aitmatov. The article deals with the works of the writer dedicated to the history, culture and traditions of the Kyrgyz people. We also analyze the works and reviews of his work, which previously studied the place and role of the works of Ch.T. Aitmatov in the world literary arena.*

In all his works, at any level, there is an idea about the protection of nature. The environmental education of Ch. Aitmatov's works, in this difficult time for mankind, undoubtedly serves as the best means in environmental education and upbringing of young people to live in harmony with nature. The main ideas of his works are to eliminate the egoism of mankind, which poses a threat to nature, to harmonize the relationship between man and nature.

Keywords: *ethnopedagogy; humanity; literature; Kyrgyz language; universal values; civilization; Ecology.*

В настоящее время в системе образования в республиканских школах, ВУЗах большую роль вопросы этнопедагогики. Одной из величайших целей человечества является воспитание подрастающего поколения в духе верности общечеловеческим и национальным идеалам гуманизма. В наше время национально ориентированное воспитание молодежи выделяется как одна из важнейших задач системы образования.

Реформа образования – один из важнейших инструментов, позволяющих обеспечить реальную конкурентоспособность Кыргызстана. «Стратегия вхождения Кыргызстана в число 50-ти наиболее конкурентоспособных стран мира» требует, на наш взгляд, такую содержательную систему образования, которая реально позволит формировать и воспитывать у учащихся способности и навыки познавательной деятельности; умение применять приобретенные знания в области научно-технических достижений, в практической деятельности; стремление использовать накопленные человечеством культурные ценности; умение соизмерять свои потребности с потребностями нашего общества; идейно-нравственные качества личности, ее гражданственность и патриотизм.

Большая морально – идеологическая и воспитательная работа должна проводиться в школах, ВУЗах, трудовых коллективах. Большое государственное и общественное внимание должно отводиться существенному укреплению и развитию в стране современной культуры, передовой цивилизации, основанных на гуманистических, духовных и общечеловеческих принципах жизнедеятельности общества. При этом важнейшим духовно – идеологическим источником воспитательной работы среди населения должны быть труды великих писателей, деятелей культуры, образования и науки [1].

И сегодня проведение в школах и ВУЗах в общественных кругах идейно – воспитательной работы по пропаганде передовых идей, изложенных в произведениях Чингиза Айтматова, является крупной актуальной идеологической задачей нашего времени.

Духовность народа содержит в себе такие непреходящие ценность, как чувство уверенности в своём настоящем и будущем, чувство национальной гордости, патриотизма, любви к Родине.

В современном смысле духовность воспринимается как первенство высших духовных ценностей, которые возникают не стихийно: они являются результатом целенаправленной, творческой интеллектуальной деятельности. К духовным творцам исторически относятся поэты и писатели, в творениях которых проявляются не только уровень их профессионализма, но и элементы духовной избранности – честность, правдивость, высокая нравственность.

Духовные ценности из поколения в поколение обогащаются новым содержанием, наращиваются. Но подлинную значимость они обретают тогда, когда доводятся до широкого круга людей, становятся частью их жизни, что достигается через просвещение народа [2].

К таким писателям - воспитателям душ человеческих – относится Чингиз Айтматов, мировая литературная величина. Его произведения, в частности «И дольше века длится день», поражают своей силой и нравственной чистотой. Писатель – мыслитель поднимает глобальные проблемы современного человечества.

В связи с этим необходимо сделать акцент на мыслях Ч. Айтматова о самом себе, о том каким великим и редким человеком был он на протяжении всей жизни. В настоящее время с этим именем тесно связаны все сферы исторического развития кыргызской национальной духовной жизни. Имя

Ч. Айматова будет известным еще несколько тысяч лет. Исходя из истории и убеждений, считается, что это гордое имя было ярким явлением в фольклоре XX века. Это не только слова соотечественника или вымышленное сверхчеловеческое хвастовство, а реально доказанный факт. Произведения Ч. Айматова переведены почти на двести мировых языков, книги напечатаны в сотнях тысячах экземплярах, и до сих пор распространяются и тиражируются

Ни одно из произведений не оставит равнодушным читателя. Переживая судьбу героев, читатели также выносят что-то важное для себя, что заставляет задуматься, дает надежду и стимул к дальнейшему движению к своей мечте [1, с. 2].

Произведение писателя «Саманчынын жолу», увидев в нем как нужно правильно вести семейную жизнь, какие нормы морали должны соблюдаться

Если в других произведениях Айтматова говорится о правилах семейной воспитании, то в повести «Саманчынын жолу» писатель выражает заботу о своем народе, в этом произведении он описывает храброго героя, который пытается уберечь свой народ от внутренних и внешних врагов. Также в этой повести выражены этнопедагогические ценности, как уже было сказано ранее, писатель в своих работах охватывал множество жанров и использовал разных героев, чтобы пробуждать в людях патриотическое начало.

Во второй части этой же главы под названием «культ кыргызской лошади и воспитательные положения в отношениях Танабая и Гульсарат», рассказывается о жизни тюркских кочевых народов в горных регионах, о том, как кыргызы особенно хорошо относились к лошадям, называя их –«лошадь-крылья человека». Кормя их и воспитывая, они передают какие-то этнопедагогические мысли, это идея образовалась, исходя из отношений Таныбайа с его лошадью Гулсара, которые жили безразлучно, несмотря ни на что [1, с. 3].

«Белый пароход» – это подлинная национальная педагогика, так говорится Момуна и его войне с цивилизацией, здесь рассказывается о том, что главный герой - народный воспитатель. Старик Момун был последователем национальных этнопедагогических всемирных течений цивилизации. Он описывает течение, в котором оказался не по своей воле, и он доказывает свою правоту непокладным трудом. Момун – воспитатель детей, общенациональный хранитель народных традиций и обычаев, и он передаст это все следующим поколениям. Он одинаково с автором описывает Орозкула, который не признает учение народной культуры и

живёт своими представлениями. Момун – скромный народный герой (персонаж), его характер, поведение, вера - полностью взяты из жизни и этики Кыргызского народа.

Проблема взаимоотношений между человеком и природой – одна из основных тем в романе. Двух диких зверей, живущих своей жизнью и по своим законам, автор описывает как полноправных, сознательных персонажей. Они способны думать, разделять добро от зла, заботиться о детях, защищать своих детей, плакать, скучать по ним и чувствовать. Мы знаем об их желаниях, мыслях, отношениях друг к другу. Умело открывая их духовный мир, психологию, автор заставляет читателя полюбить Акбару и Ташчайнара и жалеть их, когда они подвергаются различным несчастьям. Самое главное – писатель противопоставляет друг-другу материнское доброе чувство дикой волчицы с преступными деяниями человека, считающегося хозяином ума [3, с. 4].

Но наш великий, известный писатель не был пленником «Социального реализма». Он создал новый век литературы, создал новый метод в литературе, не смотря на все преграды во времена существования СССР. В это время он написал известную повесть «Джамиля», произведение «Лицом к лицу», в которых он выражает свои претензии к власти. Если бы все люди на этой планете желали друг другу добра, любили друг друга, и все были бы за одно, то, может, и войны бы не было. Давайте обратим внимание на вышеуказанные слова. Великий писатель не только обратился к кыргызскому народу, он обратился ко всему миру. В любом случае, если все люди на этой планете будут любить своих детей, на самом деле не будет войны. Потому что, если начнется война, наше будущее поколение окажется под угрозой смерти. Известный писатель напоминает нам о том, что «любовь» спасет мир: «Я являюсь лишь летящей птицей среди стаи. Я журавль. Темной ночью направляюсь к звездам, думаю о своем. Обращаясь к Богу, говоря о людях я плачу ... О люди, относитесь осторожно к земле, и это облегчит вам путь! От неугасающих огней, от бесконечных войн и от неисправимых дел, и пусть спасут вас люди» (Ч. Айтматов) [3].

Каждое событие в произведении, кажется, в содержательном плане напрямую связано с «Легендой о Манкурте», символизируется с последствиями Аральского моря, к которым приводит манкуртизм. Если в романе «Плаха» в целях выполнения плана по мясу осуществили, придумав истребление сайгаков, то в романе «И дольше века длится день», выполняя указание сверху в экономических интересах, жертвуя «природой-матерью», хлопковые поля безмерно расширялись, русла основных рек, впадающих в Арал Аму-Дарьи и Сыр-Дарьи, повернули в сторону посевных полей, вот такие необдуманные действия привели к таким плачевным последствиям – иссушению Арала. Писатель одним событием описывает в романе плачевное состояние в реальной жизни Аральского моря через переживания и размышления трудовых людей Казангапа и Эдигея, сочетая с ним глобальную проблему современности. В произведении это событие описывается следующим образом: “Перед смертью Казангапа они вдвоем ранней весной съездили на Арал. Оказывается, бедняга, ездил попрощаться со своим морем. Вернулся печальный. Море совсем высохло. Шли десять километров по бывшему морскому дну, превратившемуся в глиняный пустырь, и только тогда окунули свои руки в морскую воду» [3;5].

В результате можно сделать вывод, Кыргызские педагоги также принялись изучать этнопедагогическое воспитание. В силу этого она выступает как мощный фактор воспитания личности, способствуя тому, чтобы с одной стороны, очеловечить чувства человека, а с другой стороны создать человеческое чувство, соответствующее всему богатству человеческой и природной сущности. Необходимо донести человечеству, что родственные чувства существуют не только между людьми, но также между людьми и животными могут быть тёплые чувства.

Ч. Айтматов берёт за основу в своих произведениях народные педагогические произведения, включающие систему моральных ценностей, что, несомненно, помогло ему стать национальным писателем.

Литература

1. Конгайтиева С.А. Ч. Айтматов - мудрец и этнопедагог Научный аспект – 2019 г.
2. Акматалиев А.А. Айтматов: Аалам жана адам. Тил жана искусство маселелери” Манастан Чыңгыз Айтматовго карай: проблемалар жана көз караштар” [Текст] / А.А. Акматалиев. - Эл аралык илимий-практикалык конференциянын материалдары. - Б.: - 2016. - 127б.
3. Муратов А.Ж. Чыңгыз Айтматов - жазуучу-этнопедагог [Текст] / А.Ж. Муратов. - Б.: 2006. - 201б.
4. Айтматов Ч. Сборник сочинений / Романы, повести. Том 4. – Б.: Шам, 1999.
5. Үкүбаева Л. Чыңыз Айтматов жана кыргыз адабияты Текст] / Л. Үкүбаева. - “Турар”. – Б. 2012. - 68б.

УДК 821.512.145

«СУННАТЧИ БАБАЙ» НА КАЗАНСКОЙ СЦЕНЕ
«СӨННӘТЧЕ БАБАЙ» КАЗАН СӘХНӘСЕНДӘ

Хабутдинова Милеуша Мухаметзяновна
Казанский (Приволжский) федеральный университет,
г. Казань, Татарстан, Российская Федерация
e-mail: mileuscha@mail.ru

Аннотация. *В статье анализируются спектакль Р. Аюпова “Суннатчи бабай”. Выявлена специфика художественной интерпретации прозы Г. Исхаки. Определена роль этого спектакля в актерской биографии А. Шакирова и режиссерской биографии Р. Аюпова.*

Ключевые слова: *татарский театр, проза Г. Исхаки, Р. Аюпов, А. Шакиров, “Суннатчи бабай”.*

«SUNNATCHI BABAI» ON THE KAZAN STAGE

Khabutdinova Milyausha Muchametsyanovna
Kazan (Volga region) Federal University, Kazan, Tatarstan, Russia

Abstract. *The article analyzes the performance of R. Ayupov "Sunnatchi Babai". The specificity of the artistic interpretation of G. Iskhaki's prose is revealed. The role of this performance in the actor's biography of A. Shakirov and the director's biography of R. Ayupov is determined.*

Keywords: *Tatar theatre, prose by G. Iskhaki, R. Ayupov, A. Shakirov, “Sunnatchi Babai”.*

2021 елның 21 октябрьдә Кариев театры “Сөннәтче бабай” спектаклен журналистларга тәкъдим итте (инсценировка авторлары Б.Минкин, Л.Әбүдәрова). Режиссер Р.Әюповның бөек классик, җәмәгать эшлеклесе Гаяз Исхакыйның [1] мирасына беренче генә мөрәҗәгать итүе түгел. 2002 елда Яр Чаллы дәүләт драма театрында ул “Кәләпүшче кыз” спектаклен куйган иде, аны театр белгече А.Б. Иняхин “татар тормышының энциоклопедиясе” дип бәяләде. Минзәлә театрында Р.Әюпов “Сөннәтче бабай” белән “Остазбикә”не сәхнәләштерде. Шушы спектакльләр өчен театр коллективы ТРның М.Җәлил исемендәге Дәүләт премиясенә лаек булды. 2018 елда Кариев театрында режиссер “Кәҗүл читек” спектаклен куйды. Сәхнә әсәре безне XX йөз башы татар гаиләсенең көнкүреше, мөселман бәйрәме атмосферасы белән таныштыра [2].

“Сөннәтче бабай”ны мин режиссерның Г.Исхакый дөньясындагы иҗади эзләнүләрен бер төенгә төенләгән йомгаклау спектакле дип кабул иттем. Спектакльнең сюжетында бөек татар

прозаигының “Сөннтәче бабай”, “Ул әле өйләнмәгән иде”, “Остазбикә”, “Кәләпүшче кыз”, “Ике йөз елдан соң инкыйраз” әсәрләренең моивлары үрелеп бара. Сценаристлар үткәннән бүгенгегә күпер салып, киләчәккә күз ташларга омтылыш ясаган.

Татар сәхнәсенең хикәяләүче текстларга карата кызыксынуы очраклы түгел, ул режиссер театры үсеш алган саен тагын да киңрәк кулланыла. Проза режиссерларның иҗади куәтен ачарга ярдәм итә. Б. Минкин, Л. Әбүдәрова сценарийны эшләгәндә, Г. Исхакыйның хикәяләү структурасында булган драматизацияләү потенциалын кулланган: хикәяләүдә монологлар һәм диалоглар өстенлек итә, автор сүзләре аз, герой “сөйләме” алгы планга чыга, вакытның тиз яки акрын агышына мөрәҗәгать ителә... Драматизацияләүне телдән сөйләм характерын тапшыру ысулы буларак кулланып, сценаристлар авторның хикәяләвен ремаркаларга әйләндергән, шуның аша сөйләмнең эмоциональлегенә ирешкәннәр.

Р. Әюповның төп казанышы шунда: ул татар тамашачысына Булатка (К.Тинчуринның “Зәңгәр шәл”е), Әлмәндәргә (Т.Миңнуллинның “Әлдермештән Әлмәндәр”е), Мирвәлигә (А.Гыйләҗевның “Өч аршын җир”е), Гәликәйгә (А.Гыйләҗевның “Әтәч менгән читәнгә”) тиң милли каһарман бүләк итте. Баш рольдә – Әзһар Шакиров. Ул Г.Исхакый прозасын радио аша популярлаштыруга бәһаләп бетергесез зур өлеш керткән артистыбыз.

Мин Р. Әюповның баш рольгә нәкъ шушы артистны чакыруына чиксез шатмын. Артистның масштабына нәкъ шушы роль туры килә. Әзһар абыйның Кариев театры сәхнәсәнә чыгуы труппа өчен дә зур әһәмияткә ия... Р.Әюпов яшь актерларның мэтр белән иҗади хезмәттәшлеге өчен уңайлы шартлар тудырган. Моның файдасы бәһаләп бетергесез! Әлеге осталык дәресләрен артистлар гомер буе истә тотачак.

Р.Әюповның спектакле безне татар авылының көнкүреше белән генә таныштырып калмый, ә татар халкының рухи дөньясына да алып керә... Татар милли характерының асылын тәшкил итә торган, әмма хәзерге заманда безнең күз алдында кыйммәте сөртелә барган сыйфатлар бик нечкә итеп күрсәтелә: олыны олы итеп, өлкән кешегә ихтирамлы мөнәсәбәт саклау, гаиләнең иң югары кыйммәт булуын раслау, исламның яшәү рәвеше булуы, яратуны сүзсез генә белдерү, мәхәллә халкының шатлыкта да, кайгыда да бердәмлеге, сабырлык, хезмәт сөючәнлек, сөйләшкәндә, бер-береңә ихтирам саклау. Р.Әюповка курыкмыйча, тамашачыны “халык көзгесенә” карарга чакыруы өчен рәхмәт. Инсценировка авторлары Б. Минкин белән Л. Әбүдәровага Г. Исхакый сүзләренә сакчыл караулары өчен рәхмәт. Р. Әюповка “заманча режиссер” данына кызыгып, бөек классикның иҗатын ботарламавы, татар дөньясыннан көлмәгәне, XX йөз башы классикасына сак карашы, “нафталин” дип гаепләүләреннән курыкмаганы өчен рәхмәт.

Ә. Шакировның сәхнәдәге монологларын тыңлаганда, мин татар җанының чишмә суыдай сафлыгында коендым... Инсценировкада сюжет хатирәләргә корылган: Г.Исхакый героеның күңел иләгеннән кайчандыр мәктәп программаларына кертелгән, хәзер инде туган телләр белән көрәштә кысрыклап чыгарылган әсәрләрнең сюжетлары уза... Татар баласы бүген, гомумән, әгәр әти-әнисе тиешле гариза язмаса, татар әдәбияты белән танышу мөмкинлегеннән мәхрүм ителгән, язган хәлдә дә атнага әдәбият ярты яки бер дәрес кенә укытыла. Бу елларның “җимешен” безгә киләчәктә бик озак җыярга туры киләчәк әле. Әти-әниләр тәүлек әйләнәсе эштә, балаларның аңын интернет формалаштыра. Без цивилизация дигән булып, буын арты буын югалтабыз... Бүген мәктәпләрдә килеп чыккан гадәттән тыш хәлләр шуны раслый. Р.Әюпов татар халкының үткәне һәм киләчәге арасында ныклы күпер төзергә омтыла, буыннар дәвамчанлыгын күзгә төртеп күрсәтә... Режиссер тамашачыларны уңайлы итеп утырган кәнәфиләреннән борыла-борыла, вазгыятькә төрле яклап карарга мәҗбүр итә.

Р. Әюповның Г.Исхакый әсәрләре буенча куйган соңгы ике спектаклендә коллектив сәхнәләрнең башкарылышы аерым бер дәвамчанлыкка ия: берләшү музыка һәм бию аша бара (композитор А.Әсхәдуллин) [3–4]. Әлбәттә, кемдер татарларда әлеге йола җыр-бию белән башкарылмаган, сәхнәдә төрекләрнең бәйрәм итү мәдәниятенең йогынтысы сизелә дияргә дә мөмкин. Әмма режиссер шул рәвешле спектакльнең пространствосын гомумтөрки катламга кадәр киңәйтә... Әлбәттә, яшь композиторга консультант сыйфатында М.Шәмсутдинова кебек

композитор булса, музыкаль бизәлеш татар көйләренә баерак булыр иде. Музыка малайның сөннәткә утыртылуы - аның Мөхәммәд пәйгамбәр өммәтенә басуы уңаеннан мәхәлләдәге гомуми шатлык рухын җиренә җиткереп күрсәтә.

Спектакль буенча бәхәсләрдән кайберәүләрнең режиссер әйтәсе килгәнне аңламавы билгеле булды: Р.Әюпов спектакль башында татар патриархаль дөньясының идиллиясе белән таныштыра, шуннан соң антитезага таянып, аның җимерелүен күрсәтә, ә финалда геройларны башланып киткәндәге вазгыятькә алып кайта. Анда инде Сөннәтче бабай уйланылган, дөрес карар кабул итәргә тиеш. Шулай, мәсәлән, Р.Мөхәммәтова спектакльнең авторларын катнаш никахларны хуплауда гаепләде, гәрчә спектакльдә мизансценада пауза, хәрәктнең акрынайтылуы, конфликтның мимика аша хәл ителүенә игътибар итәргә кирәк иде. Шәсмине тыңлаганда, Сөннәтче бабай дертләп куя, чөнки ул шушы яшенә җитеп, фаҗиганең чынбарлыктагы масштабларын күрә. Аның “Йөрәгеңне тыңла!” дигән сүзләренә катнаш никахны хуплау түгел салынмаган. Р.Әюпов спектакльдә “бала хакы” дигән төшенчә турында уйланырга чакыра. Эш узган инде, Шәмси гореф-гадәтләрне урап узып, хисләренә бирелгән, акыл белән эш итмәгән, мәхәббәттә ике бала туган. Хәзер инде ул ир-ат буларак, кылган гамәлләре өчен җаваплы булырга, ә иң мөһиме - балаларын тәрбияләргә тиеш. Сөннәтче бабай йомшак сүзләр, әмма ныклы киңәше белән Шәсмигә ир-атның гаиләдәге ролен искәртә. Шуңа “кайнар башларга” суынырга киңәш итәр идем, спектакль катнаш никахларны пропагандаламый, ә проблемаларны калкытып күрсәтә: кемдер йола, традицияләрне санламыйча, шундый адымга бара икән, котылгысыз рәвештә дилемма алдында калачак. Кызганычка каршы, күпләр йолаларның, бәйрәмнәрнең асылын аңламый. Алар саклаучы функциясен үти... Күреп торабыз, туй шаукымында “кияү” / “килен” татар исемнәре ала, никах мәҗлесенә ризалаша һ.б., моның белән хәтта горурланалар. Безнең мәдәнияттә исем алыштыру тыела. Ул язмыш алыштыруга тиң дип кабул ителә. Татарлар, барлык мөселманнар кебек үк тәкъдиргә ышана. Беренче проблемалар бала тугач башлана, аннан соң киеренке вакытларда, авырулар килеп чыкканда, һәркем үз диненә сыена, һәркем үз йоласы буенча җирләргә васыять әйтеп, мәрхүм була... Р.Әюпов бу проблемаларны эмоциональ буяуларны куертып, көзгедәгечә төгәл итеп күрсәтә.

Г.Исхакый сюжетлары йомгагын сүтә-сүтә, спектакльнең авторлары әлеге коллизияләрне Сөннәтче бабайның патриархаль аңы аша уздыра. Бу сәхнәләр картның үләр алдыннан күргән төшләре, яңа хатынның уйламыйча кылган гамәл аркасында газаптан туган саташулары. Р.Закирҗанова үзенең ролен ышандырырлык итеп башкара: артистка ире турында уйламыйча, үз файдасын гына кайгыртучы хатын образын төгәл җиткерә. Бу бик тә нечкә детальләр аша ассызыклана: ул ирен табын әзерләп каршы алмый, аңа юынырга ярдәм итми. Татарларда ир белән яшәү, дип искәртә режисссер, аерым бер вазифаларны күздә тота.

Сөннәтче бабай үзенә карата да шул дәрәҗәдә үк таләпчән. Ул ашыгып, икенчегә өйләнүе өчен үкенә, хатыныннан гафу сорый. Хәтерләсәгез, Кол Галинең новаторлыгы иде бу, әлеге сәхнәгә шушы әдәби традиция яктылыгынна карагыз.

Исхакыйны яшь тамашачыларга якынайту максатыннан, авторлар материалны мозаика, кинематография алымнары аша бирергә тырыша. Боларның барысы да сәхнә күренешләренә динамизм бирә. Тормыш вазгыятьләре хәзерге заманга күпер салуга исәп тота. Спектакльдә без дөньяга үз “мин”ебез аша карамыйча, якыннарыбызны тоярга, вазгыятьне ата-бабаларыбыз күзләре белән үлчәргә, бәяләргә өйрәнәбез. Спектакльнең кыйммәте дә шунда.

Р.Солтанова фикеренә кушылып, коллектив сәхнәләрнең көнчыгыш миниатюрасы техникасында куелуын билгелисе килә. Татарларның матди мәдәнияте предметлары спектакль пространствосында көнкүрештәге мәгънәсеннән бигрәк фәлсәфи мәгънәгә ия була: ак яулык, ахак сәйләннәр, сөннәт пәкесе, шәҗәрә, бишек... Сәхнә кырыйларындагы кәҗә образлары артык тоелды, әгәр дә инде аларга метафорик мәгънә генә салынмаган булса: кәҗә татарларда элек-электән җиңел акыллы, җилбәзәк хайван саналды (борынгы төрки мифка ярашлы, ул Үркерне күрми кала, шуңа да бездә ел әйләнәсе җәй түгел). Кәҗәләр киртә аша кереп, бакчаларны туздыра... Ихтимал, рәссам белән режиссер хәзерге заманда татарларның ата-баба

йолаларын онытуларын, табу нәрсәләргә кагылуларын шулай бәялидер. Чөнки татарларның яшәү рәвеше гасырлар дәвамында формалашкан бит.

Спектакль сәхнәгә куелган саен ныгый барачак, мәгънәләре дә тирәнәячәк әле. Яшь актерларның күбесе рольләрен җиренә җиткереп башкаруы өчен сөендем... Ибраһим ролен башкарган Илсаф Нәҗипов аерым соклануга лаек. Актер дөрес сайланган. Явыз малайларны, заманның “вак шайтаннарын” уйнаган Илназ Хәбибуллин белән Рәис Әхмәтзакировның да эчке экспрессиясе көчле. Үзләренең персонажларының дөньяга карашларындагы җитлекмәгәнлекне актерлар “балалык” аша бирәләр, аларның уены комик төсмерләр белән бирелә, бу исә спектакльнең дидактик тональлегеннән котылырга ярдәм итә. Алсу Фәйзуллина белән Муса Камалов рольләрен дулкынландыргыч итеп башкара. Илфат Габидуллин үзенең монологында ашкынучан. Диләрә Зиннәтова үзәккә үтәрлек. Фернат Насыйбуллинга хәзрәт образын театральлектән һәм эстрадага хас җиңеллектән арындырырга кирәк. Әлеге персонаж финалдагы мизансценада сәеррәк һәм зирәк акыллы Сөннәтче бабайның иманын дәвам итүче булуын күрсәтергә бурычлы бит.

Татар капкаларының кояшлы бизәкләренә нигезләнгән сәхнә бизәлеше дә кызыклы (рәссам Булат Гыйльванов). Һәрбер җиһаз ата-бабаларыбызның тормыш рәвешен искә төшерә. Тәрәзә йөзлекләре Әхсән Фәтхетдиновның “Ияләр” циклын хәтерләтә, бу исә татар халкының этикасы белән таныштыра торган спектакльнең әхлакый кырын да киңәйтә.

Сәхнәдәге күренешләр саташулы йокы эстетикасында сурәтләнә. Асылда ул саташулар зур тетрәнү кичереп, үлем түшәгенә яткан геройның алдан күрүе булып чыга. Премьера вакытында күп кенә эпизодлар, кинематографик графика һәм ут концепциясе аркасында, мираж, притча рәвешен ала... Карт хатирәләр йомгагын сүтә, шуның белән бергә киеренке вазгыятьләрдә җаваплар эзли. Ә.Шакиров Сизиф түгел. Ул Геракл кебек тауга менә, үзе артыннан сукмак түгел, ә милләтнең киләчәгенә киң юл ачып калдыра. Гәрчә финал мизансценасында актер тере шәҗәрә буйлап атлап барганда, аның үтәли карашы, мимикасы, аһәңе, әкренәйтелгән кадрлардагы кебек адымнары аша без физик һәм рухи яктан геройның халык рухы биеклегенә күтәрелүен тоябыз, татарның ерагая барган рухи мәдәнияте офыкларын ачабыз.

Литература

1. Заһидуллин А.Библиография // Гаяз Исхакый: тарихи-документаль җыентык. Казан: Җыен, 2011. - Б. 739–915.
2. Хабутдинова М., Мотигуллина А., Замалиева Л. Наследие Г. Исхаки в репертуаре современного татарского театра // Филология и культура. 2018. - №4. - С.243–250.
3. Хәбетдинова М.М. Сөннәтче бабайда кунакта // Сәхнә. – 2021. – №12. – Б. 6–8.
4. Хәбетдинова М.М. Спектакль-могҗиза // Сәхнә. – 2019. – №2. – Б.28–31.

УДК 82:801.6

СУФИЙСКИЕ МОТИВЫ В ТЮРКО-ТАТАРСКОЙ ПОЭЗИИ
ТӨРКИ-ТАТАР ШИГЪРИЯТЕНДӘ СУФИЧЫЛЫК МОТИВЛАРЫ

Юсупова Нурфия Марсовна
Юсупов Айрат Фаикович
Институт филологии и межкультурной коммуникации Казанского (Приволжского) федерального университета, г. Казань, Татарстан, Российская Федерация
e-mail: faikovich@mail.ru

Аннотация. *В статье раскрывается формирование суфийских мотивов в тюрко-татарской поэзии на материале творчества А. Ясави и С. Бакыргани. В ходе исследования*

акцентируется внимание на выявление особенностей становления и развития в ней суфийских мотивов, а также их «национальной» специфики. Целенаправленный анализ поэтических текстов, оценка их в содержательной и функциональной целостности дадут возможность выделить новые грани не только в творчестве А.Ясави и С.Бакыргани, но и в развитии тюрко-татарской поэзии в целом.

Ключевые слова: *Суфизм; суфийские мотивы; тюрко-татарская поэзия; А.Ясави; С.Бакыргани.*

SUFI MOTIVES IN TURKIC-TATAR POETRY

Yusupova Nurfiya Marsovna
Yusupov Airat Faikovich
Institute of Philology and Intercultural Communication of Kazan (Volga Region)
Federal University, Kazan, Tatarstan, Russian Federation

Abstract. *The article reveals the formation of Sufi motifs in Turkic-Tatar poetry based on the material of the works of A. Yasavi and S. Bakyrgani. In the course of the study, attention is focused on identifying the features of the formation and development of Sufi motives in it, as well as their "national" specifics. A purposeful analysis of poetic texts, their assessment in content and functional integrity will make it possible to identify new facets not only in the works of A. Yasavi and S. Bakyrgani, but also in the development of Turkic-Tatar poetry as a whole.*

Keywords: *Sufism; Sufi motifs; Turkic-Tatar poetry; A. Yasavi; S. Bakyrgani.*

Суфичылык тәгълиматы төрки халыклар арасында да киң җәелә. Төрки-татар төбәгендә аның чагыштырмача тиз таралуы мөселман дәүләтләре белән тыгыз икътисади, рухи бәйләнешләрдә булу белән дә, тарихи-географик шартларга мөнәсәбәтле дә аңлатыла. Галимнәр X-XII гасырларда яшәгән Болгар дәүләте чорыннан алып, 1917 елгы инкыйлабка кадәр татар халкы тормышында суфичылыкның, төрле үзгәрешләр кичереп, төрле шәкелләргә кереп, ислам дине белән бергәлектә яшәвен күрсәтә [8, б. 3]. Идел буе Болгар дәүләте тарихына караган тарихи истәлекләрдә Гарәбстан, Иран, Урта Азия якларыннан килеп, әлеге гыйлемне тараткан күренекле суфи галимнәр белән бергә, Болгарның үз шәйхләре, суфилары булуы турында да хәбәрләр килеп җиткән [5, б. 257].

Шул ук вакытта төркиләр арасында суфичылыкның чагыштырмача тиз үзләштерелеп китүе өчен билгеле бер идеологик җирлек, дөнья, яшәешне танып-белүгә мөнәсәбәтле охшаш караш формалашкан булган дисәк тә ялгышмабыз [13, б. 61]. Билгеле булганча, «борынгы төркиләр, үз тарихларында мәҗүсилектән, күпаллалыктан бераллалыкка күчү, баш алла итеп Тәңрене тану дәрәҗәсенә күтәрелү өчен, зур һәм озын юл үткәннәр. Баш алла дип Тәңрене таный башлаганнар. Дөньядагы һәр гамәл, һәр эш нәкъ менә Тәңре теләге, Тәңре ярдәме, Тәңре теләктәшлеге белән генә башкарыла дип ышанганнар» [10, б. 64]. Бу сыйфатлар, ышану һәм иделлаштыру үзенчәлеге Күлтәгин, Билгә каһан һәм Төнйокык ташъязмаларында да чагылыш тапкан. Аларда каһаннар образлары идеаллаштырыла, камил инсан дәрәҗәсенә күтәрелә, культ тудырылып, алардан соңгы буыннарның, варисларның алардан үрнәк алырга тиешлеге искәртелә, алар тәкъдим иткән кануннарны үтәмәү югалуга алып килә дип раслана. Бу караш төрки халыкларда традицион дөньяга караш төсен ала.

Төрки халыклар яшәгән җирләрдә (Урта Азия, Төркестан, Азәрбәйҗан, Идел-Урал буйлары) таралган суфичылык хәрәкәтен «төрки суфичылык» термины белән атау кулланылышта йөри. Идел һәм Урал буйларында башта Әхмәд Ясәви исеме белән бәйләнгән Ясәвия тарикате киң урын ала, ул беренче төрки суфи оешмасы да булып тора. Ясәвия тарикате – монистик рухтагы тәгълимат, ягъни ул ислам дине кысаларында бер Аллалык идеясен алга сөрә. Бу болгар-татарларны бербөтенгә туплауда, динне саклап калуда әһәмиятле роль уйный.

Мөселман дөньясындагы кебек үк, төрки-татар җирлегендә дә суфилар үз фикерләрен җиткерү юлында иң мөһим мәйдан итеп әдәбиятны аерып куя. Г. Рәхим һәм Газиз Гобәйдуллин күрсәткәнчә, «рәсми ислам дине белән бергә безнең татарлар арасында бик борынгы заманнардан ук алып тасаувыф әдәбияты да таралды. Шуның өчен үзебезнең дини әдәбиятыбызда суфичылыкның бик көчле тәэсирен күрәбез» [1, б. 357]. Бу үзенчәлеккә әдәбият белгече Ф. Туйкә 1920-1930 еллар чигендә үк игътибар итә: «Әлегә чаклы табылган материалларны тикшерү аркасында Идел буе әдәбиятының өч-дүрт йөзлек шул тарихына әдәбиятыбызның суфилык идеологиясе белән сугарылган чоры дип бәһа бирәбез» [11, б. 42].

Суфичылык әдәбиятының формалашып китүе өчен милли күзаллау һәм образлы фикерләүгә бәйле әдәби җирлек булган дисәк тә ялгышмабыз, чөнки сөйгән ярга мәхәббәтне югары күтәрү, аны илаһилаштыру һәм, символик образлар аша җиткерү тенденциясе фольклор әсәрләрендә, халык җырларында ук урын ала, ул символик фикерләүнең беренче баскычы, нигезе булып тора [14, б. 61-91]. Һәр әдәбиятның үз йөзе, традицияләре булган кебек үк, суфичылык әдәбиятын тәшкил иткән хәлдә, һәр халык әдәбиятында формалашкан суфи поэзиянең дә үз үзенчәлекләре, специфик үзгәлекләре бар. Азәрбәйҗан әдәбиятын өйрәнеп, галимнәр суфичылык поэзиясенең формалашу нигезен фольклордагы гыйшык җырлары белән бәйләп карыйлар [4, б. 182-183]. Мондый фикерне төрки-татар әдәбияты мисалында да кабатларга мөмкин булыр иде.

Урта гасырлар фәлсәфи фикерен өйрәнгән галим Рашат Әмирханов билгеләп үткәнчә, төрки-татар дөньясында әдәбият ике юнәлештә: дини һәм дөньяви юнәлештә үсеп китә, беренчесе Хуҗа Әхмәд Ясәви, Сөләйман Бакырганилар исеме белән бәйләнсә, икенче юнәлеш Йосыф Хас Хаҗиб Баласагуни, Әхмәд Югнәкиләр иҗатларына тоташа [2, б. 34]. Ә. Сибгатуллина Й. Баласагунлының «Котадгу белег» поэмасына да суфичылыкның көчле тәэсир итүен һәм Одгурмыш образында бик ачык чагылуын билгели: Одгурмыш – аскет, сукбай, үзен бары Аллага гына хезмәт итәргә багышлаган дәрвиш: аның ашаганы – үлән тамырлары, эчкән суы – яңгыр сулары, кигән киеме – капчык киндереннән [9, б. 7]. Рус галиме М.С. Фомкин хезмәтләрендә Одгурмыш дәрвиш кенә түгел, шәйх дип дип билгеләнә [12, б. 70]. Әмма суфичылык әдәбиятына хас мотивлар, идея-фикерләр, барыннан да элек, төрки әдипләр Ә.Ясәви һәм С.Бакырганый иҗатларында ачык чагылыш таба.

Урта гасыр фарсы шигъриятендә галимнәр ике юнәлешне аерып билгели: «авыр аңлаешлы гади стиль (саһл-е мөмтани)» һәм «яңа үзенчәлекле нәфис стиль (фиганият)» [7, б. 104-105]. Урта гасыр суфи төрки-татар шигърияте дә әлеге классик юл белән үсә: дидактик башлангычка йөз тоткан гади стильдән – символик сурәтлелеккә, күпкатламлы эчтәлеккә йөз тоткан нәфис стильгә юл тота. Кол Шәриф шигъриятеннән үсеш алып киткән нәфис стиль [6, б. 213] татар шигъриятендә чын мәгънәсендә XIX гасырда, аерым алганда Шәмсетдин Зәки шигъриятендә көчле чагылыш таба.

Ә. Ясәви, аның укучысы С. Бакырганый иҗатлары гади, эпик стильгә йөз тотып үсә. Әхмәд Ясәвинең безнең көннәргә килеп җиткән проза белән язылган, Ясәвия тарикате буенча белешмә-өйрәтмәне тәшкил иткән «Дәфтәри әүвәл» («Беренче дәфтәр»), хикмәтләрне туплаган «Дәфтәри сани» («Икенче дәфтәр», «Диване хикмәт»), С. Бакырганиның 36 хикмәте һәм 3 поэмасы урын алган «Бакырган китабы», аерым китапчыклар рәвешендә дөнья күргән «Ахырзаман» һәм «Мәрьям ана» поэмалары, аңа нисбәт ителгән «Хәким ата» китабы шул хакта сөйли.Аларның әсәрләрендә үгет-нәсихәт, өндәү көчле булып, әсәрләр тәкъдиргә буйсынырга, әхлакны төзәтергә чакыру, җанның Алла белән кушылырга омтылуы, бу җирнең коллык, ялган булуы хакындагы мотивлар белән баетыла; иҗтимагый тәртипләргә, мәҗүсилеккә, башка диннәргә тәнкыйди мөнәсәбәт җиткерелә, рух, җан, яшәү һәм үлем проблемалары һәм аларга бәйле рәвештә яшәү мәгънәсе проблемалары үзәккә куела.

Әсәрләр Аллага якынаюның төрле этаплары хакында мәгълүматлар бирә. Ә. Ясәви, С. Бакырганый әсәрләрендә реаль / трансцендентал дөнья оппозициясе яшәешкә бәя бирү чарасына әверелә. Шушы фонда җир тормышы гөнаһ, наданлык, ямьсезлек, тән ләззәте чыганагы буларак кабул ителә, ә трансцендентал дөнья, киресенчә, яктылык, матурлык, изгелек, Алла белән очрашу урыны буларак күзаллана. Мәсәлән, Әхмәд Ясәвинең лирик герое

җир яшәешенең мәңгелек газаптан торуы хакында сөйләп, бу газапларның суфи шәхесне ахирәт бәхетенә алып киләчәген раслап куя:

Монда җәфа чиккәннәргә дидары тәхт,
Рузы Мәхшәр гата кылгай һәм тәхте бәхт,
Ратканда кылган үзе гашыйкка гаһд,
Ләмәкәндә Хакдин сабак алдым мына [15, б. 58].

Реаль / трансценденталь оппозициясе Әхмәд Ясәви әсәрләрендә гариплек, горбәтлек идеясен җиткерүгә дә буйсындырыла. Гомумән, суфи әдәбиятта гариб образы зур урын алып тора. Гариб – ялгыз кеше. Әхмәд Ясәвинеңлирик герое да гариблектә «горбәт чиккән», ягъни чит илдә калырга мәҗбүр булган кеше буларак аваз сала. Әхмәд Ясәви тарафыннан яшәештә инсанның төп вазифасы – «теге», трансценденталь дөньяга күчешкә әзерләнү, илаһият белән кушылу юлына таба җан хәрәкәте буларак билгеләнә.

Охшаш мотивлар С. Бакырганый әсәрләрендә дә дәвам итә. Мисал өчен, аның ожмах белән тәмугның үзара бәхәсенә багышланган шигырендә дөнья сурәте оҗмах / тәмуг каршылыгы аша бирелеп, оҗмах үзенең эчендә пәйгамбәрләрнең һәм иманлы бәндәләрнең, хак мөселманнарның булуы белән мактана, тәмуг исә, киресенчә, газап чигүче кяферләрне, һәртөрле җәзалау рәвешләренең үзендә булуы белән горурлана. Кеше гомере чикләнгән, кеше үлемгә әзерләнергә, оҗмахка ирешерлек гамәлләр кылырга, Аллага якынаерга тиеш дигән фикер әсәрне үтәли кисеп бара. Шуңа бәйле Ә. Ясәви, С. Бакырганый әсәрләрендә аскетлык, дәрвишлек – дөнья малыннан, рәхәтеннән ваз кичү хакында фикерләр актуальләшә.

Төрки-татар суфи шигъриятендә камил инсан теориясенә бәйле фикерләр дә урын ала. Ләкин суфичылыкның бәхәсле һәм катгый тәгълиматы булган вөҗүдия фәлсәфәсендәге ачыктан-ачык пантеизм, яшәешне Аллага тәңгәлләштерү –камил инсанны онтологик яссылыкта шәрехләү –милли мәдәнияттә көчле түгел. Безнең җирлектә вәхдәт әш-шөһүд классик юнәлеше киң тарала. Кеше һәрвакыт илаһи камиллеккә омтылырга тиеш дигән фикер әхлакый эчтәлек ала. Концепциянең нигезендә камиллек үрнәге булган Мөхәммәд пәйгамбәр образына тиңләшергә, ул ирешкән рухи биеклеккә ирешергә омтылыш ята. Алланың сайлап алынган затларыннан булган Мөхәммәд пәйгамбәрнең үткән юлы һәм кылган гамәлләре һәр мөселман өчен үрнәк буларак күрсәтелә. Әлеге өйрәтүгә бәйле, дөнья сурәтендә үзенчәлекле макрокосм һәм микрокосм каршылыгы алга чыга. Әхмәд Ясәви иҗатында Мөхәммәд образын идеаллаштыру сыйфаты аеруча көчле булып тоела. Әйтик, егерме өченче, егерме дүртенче хикмәтләрендә лирик герой, экзальтациягә бирелеп, Хакка ирешү юлында Мөхәммәд пәйгамбәр сыйфатлары хакында бәян итә, Шушы юлда макрокосм һәм микрокосм рәсүл / туфрак бөртеге образлары ярдәмендә тәгәлләштерелә.

Изгелек, фәкыйрьләрне сөю, ярдәмчел булу, булганга канәгать булу, Алла кушканча яшәү, тәкъвалык, шәфкатьлелек,һәрдаим гыйбадәттә булу, шәригать кануннарын җиренә җиткереп үтәү, Алладан ярлыкау һәм җәннәт өмет итү Әхмәд Ясәвинең лирик герое тарафыннан камил инсанның төп сыйфатлары буларак кабул ителә.

Ә. Ясәви, С. Бакырганый әсәрләрендә гөнаһ кылу, аның өчен гафу сорау мотивларын калку: гөнаһ гамәлләр өчен Алладан кичерү сорау кирәк, Алла мәрхәмәтле, чын күңелдән тәүбә итүчеләрне, ярлыкау үтенүчеләрне гафу итә, тәүбәгә килүчеләргә аның нуры иңә, ә тәүбәсезләр бу дөньялыктан кичмәс, шулай итеп, рухи чисталыкка, үлемсезлеккә ирешә алмый кала дип раслана. Шуңа мөнәсәбәттә кешелеклелек сыйфатлары мактала, гуманизм идеясе күтәрелә, суфи лирик герой кешеләрне мәрхәмәтле булырга чакыра.

Суфи әдәбиятта нәфис стиль символларга таянып иҗат итү юлын алга куя. Әмма бу алым гади, эпик стильгә йөз тотып үскән Ә. Ясәви, С. Бакырганый иҗатларын да читләтеп үтми. Мисал өчен, Әхмәд Ясәвинең тормыш-яшәешне, фани дөньяны базар символы аша җиткерүе күренә:

Төштем узар (гөнаһка), бурак тузар, китсә базар,
Дөнья – базар, эчрә кереп коллар азар [3, б. 8].

Моннан тыш, һәр ике автор иҗатында да шәм символының бер модификациясе булган ут образының еш кулланылуы күренә. Ә. Ясәвинең лирик герое бөтен барлыгы белән иляһи мәхәббәт утында яна.

Шул рәвешле, суфичылык, иҗтимагый, дини хәрәкәт буларак, төрки дөньяда рухи, фәлсәфи, милли бөтенлекне камилләштерүдә әһәмиятле урын тота. Ул әдәбиятны да үзгә мотивлар, суфичыл әсәрләр структурасы, аларга хас үзенчәлекләр белән мәгънә ягыннан баета, образлы фикерләүне үстерүдә әһәмиятле роль уйный.

Әдәбият

1. Абилов Ш. Суфичылык // Татар әдәбияты тарихы Алты томда. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1984. – Т.1. – 360 б.
2. Амирханов Р.М. Татарская социально-философская мысль средневековья: в 2–х кн. Кн.1 – Казань, 1993. – С.34.
3. Бакырган китабы: XII-XVIII йөз төрки-татар шагыйрьләре әсәрләре / текстны басма өчен Ф.Яхин әзерләде. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2000. – 8 б.
4. Габиббейли И., Багиров А. Азербайджан – жемчужина Турана: монография-антология. – М.: Изд-во «Худож. лит-ра», 2020. – С. 182-183.
5. Дәүләтшин Г. Төрки-татар рухи мәдәнияте. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1999. – 257 б.
6. Загидуллина Д.Ф. Картина мира и художественные особенности средневековой суфийской поэзии // Ученые записки Казанского государственного университета. Серия гуманитарных наук. – 2007. – Т. 149. – Книга 2. – С. 213.
7. Пригарина Н.И. Образное содержание бейта в поэзии на персидском языке // Восточная поэтика. – М.: Наука, 1983. – С. 104-105.
8. Сибгатуллина Ә.Т. Татар әдәбиятында суфичылык (чыганаклар, тематика һәм жанр үзенчәлекләр): филол. ф. д. дис.; Алабуга дәүләт педагогия институты. – Алабуга, 2000. – 3 б.
9. Сибгатуллина Ә. Татар дини-суфи әдәбияты. – Казан: Казан ун-ты нәшр., 2017. – 7 б.
10. Татар әдәбияты тарихы: 8 томда. Т. 1. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2014. – 64 б.
11. Туйкә Ф. Тузанлы шүрлекләрдә (әдәбият тарихына материаллар) // Безнең юл. – 1928. - №9. – 42 б.
12. Фомкин М.С. О суфийских мотивах в «Благодатном знании» Юсуфа Баласагуни // Советская тюркология. –1990. –№5. –С.70.
13. Юсупов А.Ф. Атрибуция языка татарской суфийской поэзии XIX века: дисс. докт. филол. наук. – Казань, 2022. – 502 с.
14. Юсупова Н.М. Образ-символ как система номинаций в татарской поэзии первой половины XX века: дис. д-ра филол. наук. – Казань, 2018. – С. 61-91.
15. Ясәви Ә. Хикмәтләр. – Казан: ТР «Хәтер» нәшрияты (ТаРИХ), 2003. – 58 б.

IV. АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОВРЕМЕННОГО ТЮРКСКОГО ЯЗЫКОЗНАНИЯ. ТОПОНИМИКА И ОНОМАСТИКА ТЮРКСКИХ НАРОДОВ

УДК 811

ОСОБЕННОСТИ ПРОЗВИЩ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ТАТАРСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ ТАТАР ӘДӘБИЯТЫ ӘСӘРЛӘРЕНДӘГЕ КУШАМАТЛАРНЫҢ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

Ахметшина Айгуль Дамировна
Елабужский институт Казанского (Приволжского) федерального университета,
г. Елабуга, Татарстан, Российская Федерация
e-mail: aigulkabelekez@mail.ru

Аннотация. *В статье рассматриваются особенности прозвищ в произведениях татарской литературы. Во времена наших дедушек и бабушек, прозвище носилось как родовой знак, родовое имя или как дополнение к официальному имени человека. Сложившиеся на основе тотемистических воззрений прозвища сохранились и в современной татарской антропонимической системе. Личные же прозвища были тесно связаны с реальной действительностью, давая метафорическое смысловое содержание, основанное на различных качествах того или иного человека. Они объединяются на основе общих, индивидуальных, физических и духовных качеств человека, профессии, места жительства и других мотивов. Необходимо сказать, что, если имя ребенку дают родители сразу после рождения, то прозвище присваивается коллективом, обществом на разных этапах его жизни.*

Ключевые слова: *прозвища; татарская литература; родовой знак; тотемистические воззрения; метафорический смысл.*

FEATURES OF NICKNAMES IN WORKS OF TATAR LITERATURE

Akhmetshina Aigul Damirovna
Elabuga Institute of the Kazan (Volga region) Federal University,
Elabuga, Tatarstan, Russia.

Abstract. *The article examines the features of nicknames in the works of Tatar literature. In the time of our grandparents, the nickname was worn as a generic sign, generic name or as an addition to the official name of a person. The nicknames based on totemistic views have been preserved in the modern Tatar anthroponymic system. Personal nicknames were closely related to real reality, giving metaphorical semantic content based on various qualities of a particular person. They are united on the basis of the general, individual, physical and spiritual qualities of a person, profession, place of residence and other motives. It must be said that if the name of the child is given by parents immediately after birth, then the nickname is assigned by the team, society at different stages of his life.*

Keywords: *nicknames; Tatar literature; generic sign; totemistic views; metaphorical meaning.*

Татар антропонимик системасында кушаматлар этномәдәни тирәлекнең мөһим берәмлеге буларак исем йөртүче белән исем бирүче арасындагы уңай яки тискәре мөнәсәбәтне чагылдырып, кешегә хас характер үзенчәлекләренең күләмен яктыртып, исем бирүченең прагматик максатларын тормышка ашырып, шәхси һәм тирә-юнь дөнья картинасын ачуда исем бирү сәнгатенең мөмкинлекләрен тулысы белән реальләштергән гаять мөһим антропонимик берәмлекләрне тәшкил итеп торалар. Әйтергә кирәк, әдәби әсәр тукымасында кушаматлар номинатив, шәхесне идентификацияләү, аеру вазифасыннан тыш, әле әдәби

стилистик функция дә үтиләр. Вербаль-семантик яктан караганда, кушаматларда исем бирү сәнгатенең төрле мөмкинлекләре ачыла. Когнитив яктан кушаматлар милли үзбилгеләнү һәм милләтнең характер үзенчәлекләрен чагылдыру мөмкинлегенә ия. Прагматик яктан караганда, кушаматлар билгеле бер социаль катламның төрле коммуникатив шартларын яктырталар [1, б. 142].

Әйтергә кирәк, борынгы бабаларыбыз хәтта фамилияләр кулланып та тормаган. Күп очракта, кеше исеменә, аның этисенең исеме генә кушылып әйтелгән. Ә кайчак, кушамат өстәлгән, дөресрәге алга куеп әйтелгән. Кушаматлар күбесенчә буыннан-буынга күчкән, ягъни нәсел кушаматлары булган. Кайбер очракта, аерым шәхескә кушылганнары да булган. Хәтта безнең балачакта да, зуррак авылларда, кушаматлы кешеләр булгалый иде. Мисал өчен, бер үк исемдәге кешеләр дистәләгән. Ул исемнәрне ярыша-ярыша кушканнармы? Әйтик, Олы Әтнәдә Гомәрләр дистә чамасы ди: “Әсән” Гомәре, “Ленин” Гомәре, “Каеш” Гомәре, “Корт” Гомәре һәм башкалар [2, б. 150].

Чынлыкта да, кушаматсыз гына яшәүчеләр сирәктер бу дөньяда. Сорап тормый гына тагалар да куялар аны. Һәм мәңге котылам димә. Үпкәлә, гарьлән, кимсен – башкаларның соңыннан анда бер эше дә юк.

Борынгы чорларда кушамат нәсел тамгасы, нәсел-ыруг атамасы яки шәхеснең рәсми исеменә өстәмә исем булып йөргән. Тотемистик карашлар нигезендә барлыкка килгән кушаматлар хәзерге татар антропонимик системасында да традиция нигезендә сакланып калган. Шәхси кушаматлар исә, теге яки бу кешенең төрле сыйфатларына нигезләнгән метафорик мәгънәви эчтәлек биреп, чыгышлары белән реаль чынбарлыкка тыгыз бәйле була. Алар кешенең гомуми, хосусый, физик һәм рухи сыйфатларына, һөнәренә, яшәү урынына һ.б. мотивларга нигезләнеп кушыла. Балага исемне тугач та эти-әнисе бирсә, ә кушаматны исә, тормышының төрле этабында коллектив, җәмгыять тага да куя.

Шәхси кушаматларның күбесе кешенең теге яки бу сыйфатын, рухи яки физик билгеләрен турыдан-туры атау юлы белән ясала. Кешенең рухи яки физик сыйфатларын теге яки бу предметка, күренешкә, кош-корт яки хайванга охшату нигезендә барлыкка килгән кушаматлар байтак. Мәсәлән, Борча – кечкенә буйлы, бик хәрәкәтчән яки тиктормас кешегә тагылган кушамат. Шәхси кушаматлар кешенең һөнәренә, эшләү яки яшәү урынына, милләтенә, титулына, социаль чыгышына, берәр сүзне еш кабатлау яки үзенчә әйтүенә, рәсми исемен бозып әйтүгә мөнәсәбәтле рәвештә дә барлыкка килергә мөмкин.

Кушамат терминының икенче өлешендә борынгы төрки телдән килгән *“ат”* сүзе булуы аның тамырлары тирәндә икәнлекне һәм төп исемгә өстәмә рәвештә элек-электән кулланылуны раслый. Борынгы заманнарда кушаматлар фамилия функциясен башкарган дип әйтеп үттек, ягъни кеше исеменә өстәлеп, шәхесне тагын да конкретлаштырган [3, б. 113]. Орхон-Енисей язмаларында, *М.Кашгарыйның “Диване лөгатет төрк”* хезмәтендә исем белән бергә кушамат та аерым функция үти. М.Кашгарыйның әлеге сүзлегендә *“at”* сүзенең беренче мәгънәсе *“исем”* дип күрсәтелсә, икенче мәгънәсе – *“кушамат”* [2, б. 112].

Хәзерге татар әдәбиятында шәхеснең кәсебе-һөнәренә яки эшләү урынына мөнәсәбәтле кушаматлар да еш очрый. Мондый кушаматларның күбесе хәзерге һөнәр атамаларына нигезләнеп ясала. Шулай ук онытылып бара торган һөнәр-кәсепләргә нисбәтле кушаматларның да очравы күздә тотыла: Атҗабар Миннисa (М.Мәһдиев, “Бәхилләшү”), Итекче Җиһанша, Тимерче Нотфый (М.Мәһдиев, “Торналар төшкән җирдә”), Сунарчы Сәбәк (А.Хәлим, “Кыйбла”) һ.б. Хәзерге татар әдәбиятында шәхеснең яки аның ата-бабаларының титулына, социаль чыгышына мөнәсәбәтле кушаматлар да еш очрый: Алпавыт Шәйхи (М.Мәһдиев, “Бәхилләшү”), Зимагур Булат (Ф.Бәйрәмова, “Кырык сырт”), Зимагур (Ахир, “Таш калада баш кала”) һ.б.

Шулай ук, мисал буларак *З. Хәкимнең “Телсез Күке”* [5, б. 479] әсәрен анализлап үтик. Пьеса *“Телсез Күке” кушаматы* белән атап йөртелгән *Зарифның* урман эчендәге йортында барган вакыйга белән башлана. Улы яши торган шәһәргә китәргә теләмәүче әлеге ялгыз картның башта Финляндиягә, аннары Германиягә каршы сугышларда катнашуы, яраларының даими борчып торуы укучы-тамашачыга билгеле була. Өенә әледән-әле караклар кереп, юк-

бар әйберләрен алып китүенә һәм хокук саклау органнары белән шактый үзгә мөнәсәбәтенә бәйле, аның үзенчәлекле характер сыйфатлары ачыла башлый.

З. Хәким “Телсез Күке” [5, б. 479] пьесасының жанрын *“театраль роман”* дип билгели. Татар сәхнә әдәбияты өчен яңа жанр. Автор сәхнәгә кую өчен язылган әсәренең романга тиң вакыйга-күренешләрне, гаҗәеп язмышларны үз эченә алуын, аның аерым шәхесләрдән бигрәк халык тормышын чагылдыруына ишарә итә. Ретроспектив алым ярдәмендә бүгенге тормыш белән үткәндәге хәл-вакыйгалар чиратлашып, Бөек Ватан сугышы алды чорыннан алып XX гасыр ахырына кадәрге вакытны үз эченә алган тормыш күренешләрендә авторның милләт язмышы турындагы уйланулары алгы планга чыга. Әсәр башында урын алган эпиграфлар милләтнең үткәне, бүгенгесе һәм киләчәге турында фәлсәфи уйлануларга этәрә. Укучыда билгеле бер интрига тудырып, автор искәрмәсендә мондый юллар бар: *“Телсез Күке турында мәңге сөйләп һәм мәңге җырлап туймаслык”* [5, б. 43].

Шулай ук, пьесада Зимин белән бәйле вакыйгалар үзгә бер катлам тәшкил итә. НКВД офицеры – системаның тугрылыклы сакчысы. Аның йөзендә без тоталитар җәмгыятьнең кешелексез асылы белән очрашабыз. Үз теләгенә Зимин я юмалап, я алдап, я куркытып ирешергә гадәтләнгән. Шуңа да Зариф белән Зыятдинның җитди каршылыгын һәм бер-берсен яклап, саклап эш итүләрен аңлый алмый. Ике татар егетенең туган җир, халык, аның җыр-моңына бәйле якынаюына, дуслашу-туганлашуына тоталитар система каршы тора алмый. Бер милләт вәкилләренең берләшүендә куркыныч күреп, Зимин төрле юллар белән моңа каршы көрәшә. Хәзер инде аның “эшен” улы дәвам итә. Гомере ахырына якынлашканда Зиминның Зариф янына килүе, билгеле бер дәрәҗәдә күңелен бушатуы, үзенең җиңелүен тануы да булып тора. Шул рәвешле, әлеге каршылыкның чишелеше рәвешендә автор яклаган фикер-карашлар калкып чыга. Алар исә Зариф омтылган Хакыйкать буларак бирелә: Халык тормышының чагылышы булган, Карелия урманнарын, салкын кышларын үтеп чыга алган халык җыры-моңы кешенең көче, рухы, өмете чыганагы булып тора. Зариф сүзләре белән әйткәндә, *“Сугышта винтовканы телсез иткән тел әле яшәячәк ул!. Винтовканы телсез калдырган җырны ничек үтереп булсын икән?!”* [5, б. 231].

Тормыш юлында күптөрле золым кичергән Зариф олы гуманист буларак сурәтләнә. Җаны-тәне белән явызлыкка каршы торучы карт күңелендә үзен кайгы-хәсрәткә дучар иткән кешеләргә карата нәфрәт-ачу хисе юк. Әсәр ахырында Зиминга ул болай ди: *“Мин сине гафу итә алам, тик аңлый алмыйм. (...) Мин сиңа саулык-сәламәтлек телим! Озын гомер телим! Озак яшә! Ике йөз ел, ике йөз илле ел яшә тагын! Чөнки аңламый калган нәрсәләрне аңларга вакыт сиңа күп кирәк. Сорауларыңа җавапларны табарга сиңа озын гомер кирәк! Ниһаять, аңлагач, бәлки, тәүбә итәргә дә бераз вакыт кирәк булыр әле”* [5, б. 243].

Шул рәвешле, әйтергә кирәк, заманның фәлсәфи милли, әхлакый, сәяси һ.б. проблемаларын бер фокуска туплап, бөтен кискенлегендә чагылдырган әсәрнең табышнаңалыгы, бердән, башкаларны кабатламаган милли характерлар тудыруы; икенчедән, катлаулы һәм күптөрле вакыйгаларны бер үзәккә максатчан һәм мәгънәле туплавы; өченчедән, милли проблематиканы татарның рухын билгеләүче җыр-моң төшенчәсенә һәм асылын ачучы Хәтер, Намус, Тугрылык, Игелек сыйфатларына нисбәтле ачуы белән аңлатыла.

Нәтиҗә буларак, түбәндәге фикерне әйтергә кирәк, кушаматлар персонажларның характер үзенчәлекләрен тулырак ачып бирә ала, һәрберсе кеше күңелендәге изге, якты, саф хисләрне барлык мөмкинлеге белән уятырлык итеп сайлаган. Чөнки, алар әдәби әсәрнең идея-эстетик кыйммәтен сәнгатьле чагылдыруда мөһим деталь булып хезмәт итеп торалар. Кушаматлар эмоциональ-экспрессив тирәлектә барлыкка килеп, кулланылыш ала. Матур әдәбият тукымасында, әдәбият әсәрләрендә кушаматлар язучылар тарафыннан отышлы файдаланылып, әдәби алым буларак кулланыла. Әлбәттә, хәзерге татар әдәбиятында әлеге әдәби алымның бик уңышлы мисаллары күзәтелә. Әдәби әсәр тукымасына кертеп җибәрелгән кушаматлар, телнең этнокультур тирәлегенең моделен гәүдәләндереп, әсәрнең төп мәсьәләләрен һәм тирән фикерләрен, әдәби-эстетик концепциясен чагылдыру алымы ролен үти. Кушаматларның антропонимик трансформацияләре сюжет линияләрен куерту,

эмоциональ-экспрессив яки юмористик төсмерләр бирүдән тыш, геройның характер үсеш-үзгәрешен дә ачарга ярдәм итеп тора.

Әдәбият

1. Берестова Е. А. Система прозвищ диалектной языковой личности // Вопросы ономастики. – 2015. – № 2 (19). – С. 141–155.
2. Махмуд ал-Кашгари. Диван лугат ат-турк. Свод тюркских слов. – Том 1. – 2010. – 124.
3. Подольская Н. В. Словарь ономастической терминологии. – М. : Наука, 1978. – 198 с.
4. Ушаков Н. Н. Прозвища и личные неофициальные имена (к вопросу о границах) // Имя нарицательное и собственное. – М., 1978. – С. 146 – 172.
5. Хәким З. Телсез күке : пьесалар. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2007. – 479 б.
6. Abdullina G.R. Sultanbaeva K.V. Bakhtiyarova A.N. Kamaeva R.B. Mukimova N.A. About The Problem Of Nickname Separation From Other Onomastic Units Modern Journal Language Teaching Methods (MJLTM) vol.7, Issue 9/1, September 2017. Page 202-207.

УДК 811

ЛЕКСИКА, ОТРАЖАЮЩАЯ ВОЗРАСТНЫЕ ОСОБЕННОСТИ В СЛОВАРЯХ ТАТАРСКОГО И АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКОВ
ТАТАР ҺӘМ ИНГЛИЗ ТЕЛЕ СҮЗЛЕКЛӘРЕНДӘ ЯШЬ ҮЗЕНЧӘЛЕГЕН ЧАГЫЛДЫРГАН ЛЕКСИКА

Данилова Зульфира Салахетдиновна
МАОУ «ПОК «Адымнар – Алабуга» Елабужского муниципального района РТ,
г. Елабуга, Татарстан, Россия
e-mail: 1804000265@mail.ru
Ашрафуллина Розалия Илдаровна
МБОУ «СОШ №10» Елабужского муниципального района РТ,
г. Елабуга, Татарстан, Россия
e-mail: rozaliya_nais@mail.ru

Аннотация. *Данная статья посвящена изучению лексики, которая отражает возрастные особенности в словарях татарского и английского языков.*

Ключевые слова: *полингвальное образование, принцип овладения тремя языками к моменту окончания школы, возрастные особенности, толковые словари, детский возраст, юношеский возраст, взрослый период, старчество, члены семьи.*

VOCABULARY REFLECTING AGE-SPECIFIC FEATURES IN THE DICTIONARIES OF THE TATAR AND ENGLISH LANGUAGES

Danilova Zulfira Salakhetdinovna
MAEI «PEC «Adymnar – Alabuga» Yelabuga municipal District of the RT,
Elabuga, Tatarstan, Russia
Ashrafullina Rosalia Ildarovna
MBEI «Secondary School No.10» Yelabuga municipal District of the RT,
Elabuga, Tatarstan, Russia

Abstract. *This article is devoted to the study of vocabulary, which reflects the age characteristics in the dictionaries of the Tatar and English languages.*

Keywords: *multilingual education, the principle of mastering three languages by the time of graduation, age features, explanatory dictionaries, childhood, adolescence, adulthood, senility, family members.*

Глобализм чорында күп телләр өйрәнүче кеше – мәдәни мирасны һәм илне өйрәнү чараларын саклаучы, төрле халыклар һәм этник төркемнәр арадасында арадашчы. Икътисад, сәнәгать һәм фән өлкәләрендә чит илләр белән элемтәләр өлкәсендә белгечләргә карата таләпләр арта. Шуңа бәйле рәвештә, укучыларның иҗади-шәхси потенциалын үстерү өчен шартлар тудыруга һәм заманча тирәнтен белем бирү мөмкинлекләрен киңәйтүгә аерым игътибар бирелә. Без, күптелле белем бирү комплексы укытучылары, дәресләрдә телләрне чагыштырып өйрәнүгә басым ясыйбыз. Полилингвальлек – ул вакыт таләбе, өч телдә аралашуны күздә тота. Ул телгә, мәдәнияткә толерант мөнәсәбәтне укучыларда милләтара аралашу культурасын формалаштыра. Күптелле булу хәзерге вакытта бик тә дәрәҗәле. Ә вакыт – кеше тормышының әһәмиятле өлеше. Кеше һәм вакыт бәйләнеше буларак яшь үзенчәлекләрен чагылдырган лексик берәмлекләрне инглиз телендә чагыштырма планда өйрәнү укучыларда зур кызыксыну уята.

Татар телендә яшь үзенчәлекләрен чагылдырган лексиканың үзәгендә **“яшь”**, инглиз телендә **“age”** буларак таралыш алган.

Бүгенге көндә аңлатмалы сүзлектә “age” лексемасына болай ачыклык кертелә:

- agenoun (plural ages). 1. кеше гомеренең яисә булган әйбернең вакыт аралыгы. 2. тарихта яки геологиядә махсус вакыт. ages plural бик озак вакыт. come of age – зурларга хас хокук һәм йөкләмәләргә ия булу яшенә җитү.

- age (verb) – (ages, ageing, aged) – картаю.

- aged (adjective) – 1. өлкән яшьтә. 2. Бик карт [3, б. 10].

Татар телендә яшь үзенчәлекләрен чагылдырган лексиканың үзәгендә “яшь” сүзе тора. Төгәлләштереп әйткәндә, бу сүзнең аңлатмалы сүзлектә китерелгән II нче мәгънәсе күздә тотыла: II. Кеше яки кайбер хайван гомеренең бер елы || туган көннән алып үткән вакыт саны, ел исәбе; кешенең, хайванның, үсемлекнең яшәү чоры, периоды [1, б. 663].

Кешенең хронологик яшенә бәйле рәвештә, аны төрле атамалар белән йөртәләр.

Татар халкында яңа туган балага карата *бәби, сабый, нарасый, имчәк баласы* кебек сүзләр кулланыла. Яшь периодының иң беренчесе бәби, сабыйлык чорыннан гыйбарәт. Тормышының әлеге этабында торган затны исемләү өчен инглизләр бик күп төрле лексемалар кулланалар:

infant – яңа туган бала яки кечкенә бала

baby – бик яшь бала

child – 1. яшь кеше; малай яки кыз. 2. кемнеңдер кызы яки улы

kid – 1. бала.

Әлеге сүзләрдән иң еш кулланыла торганы – *child* лексемасы.

Татарларда “балачак” чоры күпләгән лексик берәмлекләр белән атала. Иң элек, шуны искәртик: бала дигәндә, татарлар бишектән төшкән, унике яшькәчә вакыт аралыгында булган кешене күздә тота.

Шуны ассызыклап үтик: инглиз телендә “балачак” периоды үзенчәлекләрен чагылдырган лексемалар әле дә ясалып торалар, ләкин алар инде заман үзенчәлекләрен гәүдәләндерәләр. Бер генә мисал белән чикләник. Соңгы берничә елда kid (бала) һәм adult (олы, балигъ булган) лексик берәмлекләренең берләшүе нигезендә **A kidult’**дигән сүз барлыкка килде. Ул үзен яшьләр субкультурасының бер вәкиле итеп тойган, балалар эшләгән эшләр белән шөгыльләнергә яратучы (уенчыклар белән яки видеоуеннар уйнарга, комикслар укырга, мультфильмнар карарга, һ.б.лар) зур, өлкән кеше дигән мәгънәне белдерә.

Балачак периодыннан соң бала үсмерлек чорына керә.

Аңлатмалы сүзлек мәгълүматлары буенча, үсмерлек периоды “балалыктан яшьлеккә кадәрге вакыт”, ә үсмер “12 дән 16-17 яшькә кадәр булган бала, яшүсмер” [1, б. 734]. Сүзлектә үсмерлек чорына кагылышлы зат атамалары аз санда. Үсмерләргә мөнәсәбәттә егет, кыз,

туташ кебек лексик берәмлекләр дә кулланыла. Үсмерлек периодыннан соң балигълык чоры килә. Бу чор татарларда шактый күп сүзләр белән атала. Мисал өчен, “Синонимнар сүзлеге”ндә мондый вариантлар теркәлгән: “балигъ булу – балигълык, баләгать, җитлегү, яше җитү, буйга җитү, буй җитү, зур булу, зураю, үсеп җиткән булу, җитлеккәнлек, җитешү”.

Үсмерлек периодын инглиз халкы унөч-унтугызяшьләр аралыгы дип билгелиләр һәм тормышының әлеге этабында торган затларга мөнәсәбәттә мондый лексик берәмлекләр кулланалар:

teenager – үсмерлек чорын кичерүче кеше

adolescent – балалык белән олылык арасында торучы яшь кеше [3, б. 7].

juvenile – закон буенча олылар рәтендә карала алмаган яшь кеше [3, б. 254].

junior – 1. яшьрәк. 2. яшь балалар турында. 3. дәрәҗә яки әһәмиятлелек ягыннан түбәнрәк рангта торучы. Кече офицер [3, б. 252].

Үсмерлек периодыннан соң килә торган яшьлек чоры инглиз телендә *youth* лексик берәмлеге белән белдерелә. Әлеге сүзнең мондый мәгънәләре бар: 1. Яшь булу, яшьлек периоды. 2. Яшь егет. 3. Яшь кешеләр [3, б. 555]. Кайвакыт яшьлек һәм үсмерлек периоды лексемалары бер-берсен алыштырырга да мөмкин.

Яшьлек периоды яр сөю, өйләнү, кияүгә чыгу, гомумән, яңа социаль статусларга ия булу вакыты буларак күзаллана. Шунлыктан, тормышның әлеге периодына мөнәсәбәттә кияү, килен, ир, хатын кебек туганлык терминологиясен тикшерү урынлы, дип саныйбыз. Гаилә әгъзасы буларак ир – “хатынның бергә тормыш итә торган иптәше” [1, б. 404].

Яшьлек чорыннан соң инглизләрдә maturity дип аталган җитлегү периоды килә. Җитлегү чорын кичерүче затны инглиз телендә берничә лексема белән атыйлар. Шуларга күз салыйк.

adult олы, балигъ булган дигән мәгънәдә. Аңлатмалы сүзлектә бу сүз “тулаем җитлеккән кеше” буларак аныклана.

grown-up – җитлеккән кеше дигән мәгънәгә ия.

Җитлеккән хатын-кызлар woman, җитлеккән ирләр man лексик берәмлекләре белән исемләнә.

Моннан тыш, аңлатмалы сүзлектә урын алган I нче мәгънәсендә, ягъни “хатын-кызга капма-каршы җенестәге кеше”мәгънәсендә дә кулланыла ала.

Гаилә әгъзасы буларак *хатын* лексемасы “иренә карата мөнәсәбәттә: никахланган тормыш иптәше” дигән мәгънәдә кулланыла. Шунысы да бар, әлеге лексик берәмлек аңлатмалы сүзлектә китерелгән I мәгънәсендә дә, ягъни “аерым бер сыйфатларга, табигый үзенчәлекләргә ия буларак, ир җенесенә капма-каршы җенестәге кеше || кыз баладан һәм үсмер кыздан аермалы буларак, шул ук җенестән, ләкин олырак яки балигъ булган кеше” мәгънәсендә дә кулланыла [1, б. 364].

Килен лексемасының мәгънәсе болай аңлатыла: “ике туганның хатыны”

Кияү сүзе яңа гына өйләнгән егет мәгънәсендә йөри.

Җитлегү периодына, кеше тормышының урта яшьләрдәге чорына мөнәсәбәтле лексик берәмлекләр әз санда булулары белән аерылып торалар һәм, башлыча, мөрәҗәгать сүзләре (әфәнде, гражданин һ.б.лар) һәм мөрәҗәгать сүзләр функциясен башкара торган туганлык терминнарында урын алалар.

Җитлегү периодына кергән кешеләрне татарлар *зурлар*дип атап йөртә башлый. Кешенең җитлегү чорына җитүен мөстәкыйль яши башлау белән бәйләп карау ир, хатын, ир-ат, хатын-кыз, килен, кияү, апа, абый, агай, абзый (урта яшьтәге ир-атка карата мөрәҗәгать сүзе мәгънәсендә) кебек лексик берәмлекләрне дә шушы төркем кысаларына кертү мөмкинлеге тудыра. Күреп үткәнебезчә, биредә урын алган лексик берәмлекләр башка яшь категорияләрендә дә урын алырга мөмкин. Бигрәк тә *егет-җилән, кыз-кыркын* кебек җыйма исемнәрдә бу ачык чагылыш таба. Мисал өчен, аңлатмалы сүзлектә “Егет-җилән – егетләр һәм яшүсмерләр” буларак аныклана Кыз-кыркын лексик берәмлеге сүзлектә “төрле яшьтәге кызлар” дип аңлатыла

Югарыда карап үтелгән лексемалар төсле үк, әлеге төркемдә дә туганлык терминологиясе зур урын били. Аларга күз төшереп үтик.

Абый лексик берәмлеге аңлатмалы сүзлектә ике мәгънәдә китерелгән. Абый. “и. 1. Үзеңнән олырак ир туган. 2. Яшь ягыннан үзеңнән олы ир кеше исеменә кушып әйтелә”

Ага лексемасының сүзлектә бирелгәнмәгънәсенә күз салыйк: 1. Яшь ягыннан олы ир туган, абый. 2. Үзеңнән олырак, өлкән ир кеше”.

Әлеге лексик берәмлекләргә яшь буенча капма-каршы мәгънәне белдергән туганлык термины – *эне*куела. Сүзлектә бу лексеманың мәгънәсе болай аныклана: “кече ир туган” Моннан тыш, сүзлектә әлеге сүзнең иркәләп эндәшү варианты буларак, *эне + -кәш модаль кушымчасы* моделе буенча төзелгән *энекәш* һәм үзеңнән кечерәк ир кешегә мөрәҗәгать итү варианты буларак *эне + Ізат берлек сан кушымчасы –м* моделе буенча төзелгән *энем* лексик берәмлекләре китерелгән. Һәр ике очракта да бу лексик берәмлек сөйләүчегә караганда кечерәк яшьтә булган кешегә мөнәсәбәттә кулланыла. *Эне* лексемасы, *агай* лексик берәмлеге белән бергә кулланылып, парлы сүз төзү хисабына, *агай-эне* җыйма исем ясауда да катнаша. Аңлатмалы сүзлек аның ике мәгънәсен китерә: “1. Ага һәм эне, агалы-энеле, бертуган ике ир кеше. 2. Үз кешеләр, үзебезнең кешеләр”

Олы кыз туганнарга татарлар *апа, апай, түти* лексик берәмлекләре белән эндәшәләр. Бу лексемалар еш кына яшь буенча үзеңнән олы булган хатын-кызлар исемнәре белән янәшә әйтелә.*Сеңел* лексемасы сүзлек мәгълүматлары буенча, “үзеңнән кече кыз туган” дигән мәгънәдә йөри.

“Картлык” периодына кагылышлы лексик берәмлекләрне тикшерү шуны күрсәтте: татарлар элек-электән өлкән буынга ихтирамлы, игътибарлы булган, гаиләдә әби-бабайларга урын түрдән бирелгән. Әлеге күренешләр картларнызур тормыш тәҗрибәсе туплаган, үгет-нәсихәткә оста, акыл, зирәклек эталоны итеп сурәтләүгә алшарт булып тора. Аңлатмалы сүзлеккә мөрәҗәгать итеп тә моңа мисаллар китерергә мөмкин:

Анакай – олы яшьтәге хатын-кызга мөрәҗәгать сүзе

Абыстай сүзе III нче мәгънәсендә: өлкәнрәк хатын-кызга мөрәҗәгать сүзе || олы яшьтәге хатын-кызны ихтирам итү, зурлау йөзеннән исеменә кушып әйтелә

Татар телендә еш очрый торган мөһим туганлык терминнары рәтендә *баба (бабай), әби* дә бар. *Онык* лексемасы сүзлектә китерелгән “улыңның яки кызыңның баласы” мәгънәсендә йөри

Шулай итеп, татар телендә яшь үзенчәлекләренә бәйле төстә мондый кеше портреты барлыкка килә: яңа туган балага карата бәби, сабый, нарасый кебек лексемалар кулланыла. Үсә төшкәч, балаларны гендер буенча аерымлауга зур игътибар бирелә (кыз, малай). Үсмерлек чорына караган лексик берәмлекләр бик аз санда (үсмер). Яшьлек чоры лексемалары сөйгән яр табу, гаилә кору белән бәйлелектә күзаллана (килен, кияү, ир, хатын). Җитлегү периодында кешене абый, апа, агай, ханым, әфәнде кебек туганлык терминнары, мөрәҗәгать сүзләре белән атыйлар. Лексикографик мәгълүматлардан күренгәнчә, картлык – акыл туплау, зирәклектә, әхлаклылыкта үрнәк күрсәтү периоды буларак тасвирлана.

Инглизләрдә картлык периодын белдерү өчен old age сүзе кулланыла һәм “Инглиз теленең аңлатмалы сүзлеге”ндә аңа “кешенең картаю периоды” буларак ачыклык кертелә. Картаю периоды үзенчәлекләре инглизләрдә fade (сулу, кибү), wrinkle (җыерчык) кебек лексик берәмлекләр белән белдерелә. Татарлар төсле үк, инглиз халкы да карт кешеләргә ихтирам, кадер-хөрмәт күрсәтә.

Шулай итеп, инглизләрдә тормышының нинди периодында булуына бәйле рәвештә, кешегә мөнәсәбәттә бала (child), үсмер (teenager), яшькеше (youth), җитлеккән кеше (adult), карт кеше (old man) кебек лексемалар кулланыла.

Күзәтүләрдән чыгып шуны әйтергә була, татар телендә дә, инглиз телендә дә яшь үзенчәлеген чагылдырган лексик катлам шактый бай.

Әдәбият

1. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге. Өч томда / редколлегия Л.Т. Махмутова, М.Г. Мөхәммәдиев, К.С. Сабиров, Ш.С. Ханбикова. – 3 т.: Т – Һ.– Казан: Татар. кит. нәшр., 1981. – 832 б.
2. Ханбикова Ш.С., Сафиуллина Ф.С. Синонимнар сүзлеге. – Казан: Хәтер, 1999. – 255 б.
3. Хокинс Дж. Толковый словарь английского языка Oxford = Oxford Concise School Dictionary: 40000 слов и выражений. – М.: Астрель АСТ, 2008. – 556 с.

УДК 811

ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ФУНКЦИИ РЕАЛИЙ В ТАТАРСКИХ ИСТОРИЧЕСКИХ РОМАНАХ

Камаева Рима Бизяновна
Елабужский институт Казанского (Приволжского) федерального университета,
г. Елабуга, Татарстан, Россия
e-mail: kamaeva-r@mail.ru

Аннотация. *В статье рассматривается функционирование реалий в татарских исторических произведениях. В ходе исследования определены и уточнены способы перевода реалий на русский язык.*

Ключевые слова: *реалия, художественное произведение, национальный колорит, способы перевода.*

ARTISTIC FUNCTIONS OF REALITIES IN TATAR HISTORICAL NOVELS

Kamaeva Rima Bizyanovna
Elabuga Institute of Kazan (Volga Region) Federal University,
Elabuga, Tatarstan, Russia

Abstract. *The article examines the functioning of realities in Tatar historical works. In the course of the study, the ways of translating realities into Russian were identified and clarified.*

Keywords: *reality, artwork, national color, translation methods.*

Реалияләр тел һәм мәдәниятнең милли үзенчәлекләрен чагылдыра. Бу лексик берәмлекләр гореф-гадәтләрне, тормыш-көнкүреш предметларын, тарихи вакыйгаларны белдерә. Реалияләрне бер телдән икенче телгә тәңгәл тәрҗемә белән күчереп булмый, шуңа күрә аларны тәрҗемә итүне тикшерү лингвистика өлкәсендә мөһим мәсьәлә булып кала.

Н.Фәттах, М.Хәбибуллин, Р.Батулла, В.Имамов, Ф.Сафин кебек күренекле язучыларның романнарына милли һәм тарихи төсмерләр хас. Алар VII-XVI гасырларда татар халкы тормышын киң колачлый, шул исәптән төрки халыкларның гореф-гадәтләрен, яшәү рәвешен тасвирлый.

Реалияләр куллану язучыларга тасвирлана торган тарихи вакыйгаларны, шул чор өчен характерлы булган тормыш-көнкүрешне реаль тасвирларга ярдәм итә. Тәрҗемә барышында әдәби әсәренең милли-мәдәни һәм тарихи үзенчәлекләрен саклап калу тәрҗемәче алдында торган мөһим бурычларның берсе булып тора. Тәрҗемәдә чынбарлыкны дөрес итеп бирү өчен тәрҗемә ителә торган тел үзенчәлекләрен белү, алар турында дөрес күзаллау мөһим алшарт булып тора. Тәрҗемә бер телдән икенчесенә күчүне генә түгел, ә бер мәдәнияттән икенчесенә күчүне дә аңлата.

Бу эшебездә өйрәнү өчен лексик материал Ф.Сафинның «Саташып аткан таң» («Заблудившийся рассвет» Ф.Фәизев, Р.Хәсәнова тәрҗемәсе), Р.Батулланың “Сөембикә” (“Сююм-бике – царица казанская”, Р.Вәлиев тәрҗемәсе) романнарыннан алынды.

Тикшерү өчен алынган фактик материал күрсәткәнчә, татар фразеологик берәмлекләре составында милли үзенчәлеккә ия тотрыклы берәмлекләр бар.

Ф.Сафинның «Саташып аткан таң» («Заблудившийся рассвет» Ф. Фәизев, Р. Хәсәнова тәрҗемәсе) романында *зиһен сандыгына салып кую* (досл. *положить в сундук памяти*) фразеологизмы кулланылган. Бу фразеологизм сүзлекләрдә теркәлмәгән. *Хәтер сандыгы, хәтер капчыгы*фразеологик берәмлекләрнең үзенчәлекле формасы булып тора. Татар халкында сандык иң кадерле әйбер буларак ассоциацияләнә. *Зиһен сандыгына салып кую* фразеологик берәмлеге җиткерелгән хәбәрнеңбик мөһим булуын, аны истә тотарга һәм хәтер тирәнлегендә сакларга кирәклекне аңлата. Тәрҗемә барышында тотрыклы сүзтезмә *истә калдыр* сүзе белән алмаштырыла, сандык съзе тщрьемщдщ тцшереп калдырыла, шул ук вакытта тәрҗемәче контекстта компенсация алымыннан файдалана, төп герой турында өстәмә мәгълүмат бирә.

«– Ул миңа әйтте, мин сиңа тапшырам. *Зиһен сандыгыңа салып куярга тырыш* син, егет» [4, б. 152]. / «Ченекей зря не скажет, в психологии он гроссмейстер, так что *запомни* его слова, браток» [5, б.151].

Ф.Сафинның шул ук романында *түбәтәй асты бөтенләй ук буш түгел* фразеологик әйтелмә очрый. Тәрҗемә барышында тәрҗемәче калькалаштыру ысулы белән бергә сүзләр өстәү алымыннан да өлешчә файдаланган. *Түбәтәй* сүзе транскрипция алымы белән тәрҗемә ителгән.

« – Җегетнең *түбәтәй асты бөтенләй ук буш түгел*» [4,б. 92]. /« – У этого джигита *под тюбетейкой голова не пустая*» [5, б.84].

Р.Батулланың «Сөембикә» романында (рус теленә Р. Валеев тәрҗемәсе) *сер сандыгындагы сандугач очты чыкты* фразеологизмы кулланылган. Тәрҗемә барышында тәрҗемәче тарафыннан бу тотрыклы сүзтезмә аңлатма бирү юлы белән тәрҗемә ителгән (*поняла, чтооплошала).*

«– *Сер сандыгындагы сандугач очты чыкты*, хәзер аны тотып булмаячак иде» [1, б.162]. / «И тут же *поняла, что оплошала*»[2, б. 92].

Р.Батулланың «Сөембикә» романында *Үткән эшкә салават* җөмләсе тулысынча фразеологик әйтелмәдән тора. Рус теленә тасвирлу ысулы белән тәрҗемә ителә. «*Үткән эшкә салават*»[1, б. 54]. / « – *Что теперь позднее сожаление*» [2, б. 21].

Фразеологик берәмлекләр составындагы реалияләрне (бу очракта сандык, түбәтәй сүзләре) рус теленә тәрҗемә итү барышында тәрҗемәчеләр транскрипция, компенсация алымнарыннан файдаланганнар.

Әдәбият

1. Батулла Р. Сөембикә: Кыйсса. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1992. – 415 б.
2. Батулла Р. Сююм-бике – царица казанская. Роман. Перевод Р.Валеева. – Казань: «Хәтер», 2001. – 272 с.
3. Салимова Д.А. Тимерханов А.А. Двуязычие и перевод: монография. – М.: ФЛИНТА: Наука, 2012. – 280 с.
4. Сафин, Ф.М. Саташып аткан таң: роман. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2003. – 726 б.
5. Сафин Ф.М. Заблудившийся рассвет: роман. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2014. – 664 с.

УДК 81`371

ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ, ВЫРАЖАЮЩИЕ ЭМОЦИИ И ЧУВСТВА ЧЕЛОВЕКА, В ТАТАРСКОМ И КИТАЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Кабирова Земфира Зуфаровна
Елабужский институт Казанского (Приволжского) федерального университета,
г. Елабуга, Татарстан, Российская Федерация
e-mail: zemfira.khan@gmail.com

Аннотация. *Исследование фразеологии позволяет выявить национально-специфические особенности в языковой картине мира разных народов, в частности, представления о значимых эмоциях человека, в данном случае, представителей татарской и китайской лингвокультур.*
Ключевые слова: *языковая картина мира; психоэмоциональное состояние человека; эмотивные фразеологизмы.*

PHRASEOLOGICALUNITS EXPRESSING HUMAN EMOTIONS AND FEELINGS IN THE TATAR AND CHINESE LANGUAGES

Kabirova Zemfira Zufarovna
Elabuga Institute of the Kazan (Volga region) Federal University,
Elabuga, Tatarstan, Russia

Abstract. *The study of phraseology makes it possible to identify national-specific features in the linguistic picture of the world of different peoples, in particular, ideas about the significant emotions of a person, in this case, representatives of the Tatar and Chinese linguistic cultures.*
Keywords: *language picture of the world; human psycho-emotional state; emotive phraseological units.*

Фразеологизмы играют особую роль в создании языковой картины мира. В устойчивых оборотах нередко отражаются особенности культуры народа, его истории, народные представления о тех или иных предметах и явлениях, национально обусловленные стереотипы восприятия окружающего мира.

Специфика татарских фразеологизмов хорошо видна при сопоставлении с фразеологизмами других языков, соотнесенных с ними по смыслу. Например, по-татарски – чебеннән фил ясау, по-английски – making a mountain out of a molehill (дословно “делать гору из кротовой норы”), по-русски – делать из мухи слона, по-китайски – 小题大做 xiǎotídàzuò (дословно “маленькую проблему сделать большой”). Это сопоставление свидетельствует об оригинальности фразеологии каждого языка.

Как и в татарском языке, фразеологизмы китайского языка отражают менталитет народа, его историю, национальные традиции и обычаи, специфику восприятия окружающего мира. Китайские идиомы — это своеобразные памятники культуры, в содержании которых заключена философская мудрость китайского народа, многовековая история страны, неповторимые национально-культурные черты. Китайский язык богат своим фразеологическим фондом. Через познание происхождения фразеологизмов, а также понимание сущности устойчивых выражений в китайском языке можно познать культуру и самобытность китайского народа [2].

Среди татарских и китайских фразеологизмов существует немалое количество фразеологических единиц, характеризующих чувства человека, как одного из важных психологических и эмоциональных его состояний. Выбор для анализа фразеологических единиц, раскрывающих эмоции и чувства человека, объясняется их широкой

употребительностью в повседневной жизни, а также тем, что они ярко отражают особенности эмоциональной жизни народа.

В.И. Шаховский подчеркивает, что эмоции человека, независимо от национальной принадлежности, являются универсальными, поскольку отражают опыт восприятия и осмысления психической жизни человека. Эмоции и чувства представляют собой основу всего внутреннего мира (организма) человека, результат его активного взаимодействия с объективной действительностью. Грусть, печаль, скорбь, слезы – всё это компоненты одной и той же реакции целостного организма на определенные сложные изменения окружающей среды. По мнению исследователя, эмотивная лексика отражает вербализованные эмоциональные реакции, состояния и отношения людей к миру и к самим себе в этом мире. Коммуникативная потребность в социуме отражает существование лексических средств ее удовлетворения – эмотивных знаков языка [5].

Эмотивные фразеологизмы являются составной частью эмоциональной картины мира татар. Однако, тюркологическая наука располагает незначительным количеством работ по исследованию эмотивных ФЕ. Среди существующих трудов можно выделить диссертационное исследование Г.А. Багаутдиновой "Человек во фразеологии: антропоцентрический и аксиологический аспекты" [1], основная цель – интерпретация и дифференциация русской, английской и татарской фразеологии, в которой получили отражение эмоции, восприятие, воля, характер человека, его интеллектуальные способности, ценности и др. Исследование Р.Б. Хисматуллиной, О.Н. Горячевой, О.Г. Гунько посвящено анализу общей и специфической фразеологии в эмоциональных терминах [7]. Среди китайских ученых можно выделить Ли Чуньли, в своей работе она исследовала фразеологизмы, описывающие характер человека, в русском и китайском языках» [4]; а также Чжан Лань, изучившую фразеологизмы, обозначающие визуально-мимические знаки коммуникации [5].

Большинство чувств человека входит в число общекультурных феноменов, так как кодирование и декодирование ряда проявлений эмоциональных выражений одинаково во многих языках. Как правило, доброта, взаимопомощь и т.п. проявления вызывают положительную оценку у представителей любой национальности; так же как предательство, подлость, грубость и т.п. обусловливают негативное восприятие у разных народов. Соответственно, взависимости от характера чувств все эмотивные фразеологические единицы можно поделить на две группы:

1. Фразеологизмы, выражающие положительные чувства. Например:

- любовь, страсть, восхищение: *үлеп ярату, башын әйләндерү, башын югалту, шаштыру, акылдан шашу;* 情比金坚 (qíng bǐ jīn jiān“любовь тверже золота”); 从一而终 (cóngyī’érzhōng “остаться верной покойному мужу”), 冲昏头脑 (chōnghūn tóunǎo “вскружить голову”);

- счастье, радость, веселье, удовольствие, восторг: *түбәсе түшәмгә тию, рухлану, күңел ачылу, авызы колагына җиткән;* 欢呼雀跃 (huānhūquèyuè “кричать и прыгать от радости”); 抚掌大笑(fǔzhǎngdàxiào “хлопать в ладоши и громко смеяться”); 手舞足蹈 (shǒuwǔzúdǎo “пуститься в пляс от радости”);

- уверенность, твердость, решимость (решительность):*батырчылык итү,йөрәксенү;* 勇往直前 (yǒngwǎngzhíqián “храбро идти вперед”), 见义勇为(jiànyìyǒngwéi “отважно стать грудью за правое дело”), 无所畏惧 (wúsuǒwèijù “бесстрашный, не знать страх”).

2. Фразеологизмы, выражающие отрицательные чувства. Например:

- волнение, напряжение: *үзәк өзелә, йөрәген телеп алу, күңелнең тынычлыгын бозу, инә өстендә утыру;* 寝食不安(qǐnshíbùān “не спать и не есть от волнения”), 惴惴不安 (zhuìzhuìbù’ān “дрожать от волнения”), 忐忑不安(tǎntèbùān “на душе неспокойно”);

- ярость, злоба, гнев, раздражение: *үзен үзе белешмәү, ташын кыздыру, авызыннан ут чәчү, ачудан йөзе кыйшаю, күкерт кебек кабыну, котырган эт шикелле;* 勃然大怒 (bórándànù “прийти в ярость, разразиться гневом”), 咬牙切齿(yǎoyáqièchǐ “скрежетать зубами”), 恼羞成怒 (nǎoxiūchéngnù “вспышкой раздражения прикрыть смущение”);

- ненависть, отвращение, пренебрежение, презрение: *теш кайрау, теш арасыннын гына сөйләшү, йөзен чыту, авыз еру;* 侧目而视 (cèmùérshì “смотреть с отвращением”), 血海深仇 (xuèhǎishēnchóu “лютая ненависть”), 同仇敌忾 (tóngchóudíkài “пылать ненавистью к общему врагу”);

- расстройство, отчаяние, депрессия: *куллар салынып төшә, рух төшү, йөрәк әрнү;* 坐困愁城(zuòkùn chóuchéng “загнанный в угол, в безвыходном положении”), 失掉希望 (shīdiàoxīwàng “потерять надежду”)

- страх, испуг, ужас: *аркада кырмыскалар йөри, кан кату, чәчләр үрә тора, салкын тәнне чеметә, үлә язу, җан табан астына төшү;* 心惊肉跳 (xīnjīng ròutiào “сердце твевожно забилось”), 惊心掉胆 (jīng xīn diào dǎn“с замиранием сердца”), 大惊失色 (dàjīng shīsè “бледнеть от испуга”).

Однако среди фразеологических единиц встречаются фразеологизмы, выражающие нейтральные чувства. Например:

- грусть: *башны аска салындыру, борын салындыру, йөз качу;* 愁肠寸断(chóucháng cùnduàn “сердце изнывает от грусти, печали”), 愁眉锁眼 (chóuméisuǒyǎn “нахмурить брови, прищурить глаза; выглядеть печальным, грустным”), 愁面忧色 (choumiànyōusè “грустное лицо и расстроенный вид”);

- смущение: *кызарту, таеп китеп авышу, койрыкны сыртка салу;* 窘得脸红 (jiǒngdéliǎnhóng “покраснеть от смущения”), 囊中羞涩(nángzhōngxiūsè “стыдиться пустого кармана”); 碍口识羞(àikǒushíxiū “молчать от неловкости”);

- спокойствие: *күңел бушату, аңга килү, җилкәдән тау төшү,күңелне тынычландыру;* 安心落意(ān xīn luò yì “спокойная душа, спокойное сердце”), 安家乐业 (ānjiālèyè “наслаждаться покоем в семье и радостно работать”), 安分守己(ānfènshǒujǐ “довольствоваться своей участью”). Данные примеры отражают семантику нейтрального эмоционального состояния.

Татарский и китайский языки отличаются богатством фразеологизмов, которые наряду с национально-культурной спецификой содержат общечеловеческие оценки поведения человека, что создает основу и возможность сравнения устойчивых оборотов двух языковых систем. Среди татарских и китайских фразеологизмов существует немалое количество фразеологических единиц, характеризующих чувства человека, как одного из важных психологических и эмоциональных его состояний.

Литература

1. Багаутдинова Г.А. Человек во фразеологии: антропоцентрический и аксиологический аспекты. Автореф. ... д. филол. наук. 2007. 46 с.
2. Донченко А. В., Тагина Е. К. Национальная специфика фразеологических единиц китайского языка // Молодой ученый. – 2015. – № 10 (90). – С. 1389–1391.
3. Камаева Р.Б. Семантические особенности фразеологических единиц (на материале татарской современной прозы) // В мире научных открытий: социально-гуманитарные

науки. – Красноярск: Изд-во “Научно-инновационный центр”, 2015. – №11(71). – С. 236-244.
4. Ли Чуньли. Национально-культурная специфика фразеологизмов, описывающих характер человека, в русском и китайском языках // Лингвистика. 2013. № 4. С. 345–349.
5. Чжан Ланьэ. Фразеологизмы, обозначающие визуально-мимические знаки коммуникации, в русском и китайском языках // Сборник научных статей: в 3 ч. Минск: БГУ, 2015. Ч.2. С. 404–407.
6. Шаховский В.И. Парадигмы эмотивности // Сборник научных трудов. Волгоград: Перемена, 1992. С. 3–15.
7. Hismatullina R.B., Goryacheva O.N., Gunko O.G. The general and specific phraseology in emotive terms «Heart/Yorek « (on the example of Russian and Tatar languages) // Modern Journal of Language Teaching Methods. 2017 V. 7. No 12, pp. 139–144.

УДК 811

СЛОВО В ЯЗЫКОВОЙ СИСТЕМЕ (СЛОВО С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ ЛЕКСИКОЛОГИИ)

Мадрахимов Ильхомжон Сабирович
Кокандский государственный педагогический институт, г. Коканд, Узбекистан
e-mail: madraximovilxomjon1958@kspi.uz

Аннотация. *В настоящей статье рассматривается вопрос слова в теоретическом языкознании. В статье представляется позитивная характеристика слова с точки зрения лексикологии и, на основе этих данных, устанавливается признаки, отграничивающие слово от других /является и словосочетание. В специальной литературе часто отмечается, что словосочетание представляет собой наиболее естественную единицу языка, так как в процессе коммуникации приходится иметь дело со словосочетаниями, а не с отдельными словами.*

Ключевые слова: *единица языка, слово, общелингвистическая концепция, языковой знак, синтагматическое отношение, поток речи, полисемантичность слова, морфема, понятие, значение, атомистическое изучение, морфологическая структура, классификация, логицизм, психологизм, минимальная синтаксическая единица, словосочетание, управление, согласование, примыкание.*

A WORD IN THE LANGUAGE SYSTEM (A WORD FROM THE POINT OF VIEW OF LEXICOLOGY)

Madrakhimov Ilkhomjon Sabirovich
Kokand State Pedagogical Institute, Kokand Uzbekistan

Abstract. *This article deals with the question of the word in theoretical linguistics. The article presents a positive characteristic of the word from the point of view of lexicology and, based on these data, the signs that distinguish the word from other linguistic units are established. In addition, the main subject of this article is the phrase. In the specialized literature, it is often noted that a phrase is the most natural unit of language, since in the process of communication one has to deal with phrases, and not with individual words.*

Keywords: *language units, word, general linguistic concept, language sign, syntagmatic relation, speech flow, polysemantics of the word, morpheme, concept, meaning, atomistic study, morphological structure, classification, logicism, psychologism, minimal syntactic unit, word combination, management, coordination, adjacency.*

Анализ различных теорий показывает, что исключение слова из состава основных единиц языка у ряда авторов (Ф. де Соссюр, Ш.Балли, дескриптивисты) вытекает из особенностей их общелингвистических концепций, а не из реального статуса этой единицы в языке. Наиболее распространенным в языковедческой литературе взглядом на слово является его трактовка как основной единицы языка, представляющей собой многомерную конструкцию, различные аспекты которой изучаются в различных отраслях языкознания.

Слово, являлась двухсторонним языковым знаком, представляет собой единство значения и формы (звучания). Как результат номинационной деятельности, и, следовательно, носитель языкового значения слово является предметом лексикологии.

Словесный знак, как уже отмечалось, представляет собой единство значения и звукового выражения. Можно было ожидать, что между вышеозначенными двумя сторонами слова устанавливаются однозначные отношения и каждому звуковому выражению соответствуют отдельное значение. Таких случаев и в самом деле немало в языке. Однако язык представляет собой специфическое явление, его лексический фонд постоянно меняется, к тому же единицы лексического состава существуют не изолированно, а выступают в разнообразнейшие синтагматические отношения в потоке речи, и часто одинаковая звуковая форма в различных контекстах приобретает разное значение. Некоторые языковеды, в частности, А.А.Потебня, малейшее изменение значения слова определяют как новое слово [3, с. 13]. И в самом деле, роль контекста в языке настолько велика, что можно было бы сказать: слово имеет столько значений, сколько раз оно употребляется в речи и каждое новое значение образует новое слово. Если данную точку зрения довести до предельной крайности, получиться, что не существует никаких слов, кроме контекстуальных и никакого языка, кроме индивидуального. Однако в действительности существует лишь три основных типа “нарушения” однозначных отношений между звуковой формой и его значением: полисемия, омонимия и синонимия. При разграничении случаев полисемии и омонимии не все языковеды опираются на одинаковые принципы [4, с. 13-36]. Мы придерживаемся точки зрения, согласно которой к полисемии следует отнести те случаи, когда исторически и фонетически идентичная форма обретает различные значения, к омонимии же следует отнести слова, различные по происхождению, но идентичные по звуковой форме. Омонимы составляют лишь ничтожный процент лексического фонда языка и обычно их значения легко отличаются по контексту. Также и в случае полисемичности слова на синтагматическом уровне в потоке речи представляется лишь одно из возможных значений этого слова и, следовательно, не нарушается принцип связи одной формы с одним значением.

Синонимами считаются слова, различные по звуковой форме, но близкие или почти тождественные по своему значению. Источником синонимов являются заимствования из других языков, новообразования, различные по своей мотивации названия одинаковых предметов, диалектные, профессиональные, просторечные жаргонные слова и т.п. Отмечается, что в языке нет полностью идентичных по значению синонимов, так как если даже они и обладают общностью “предметного” значения, то различаются по своей экспрессивно-стилистической окраске, являясь членами различных стилистических парадигм. Однако у специалистов нет единого мнения о том, следует ли включать экспрессивно-стилистический нюанс в семантику слова [1, с. 201; 6, с.108].

В лингвистике все еще не достигнуто единое понимание термина “значение” и, как отмечается, этим обусловлено отчасти и затруднение однозначного определения термина “слово”, так как “полисемический характер значения, являющегося компонентом и термина “слово”, делает этот последний еще более многозначными и многоплановым, чем термин “значение” [2, с. 25].

Основной причиной неразработанности семантических категорий и самой смысловой стороны языка считается атомистическое, несистемное изучение лексики в семасиологической науке конца XIX и начала XX вв. Этот недостаток все еще не преодолен, хотя уже имеется немало исследований, изучающих внутренние, структурные связи лексических единиц, являющихся примером системного подхода к изучению лексики. Никем

не оспаривался тот факт, что основной единицей лексики (лексикологии) является слово. Однако в лексикологии традиционно изучалась лишь его семантическая сторона, а не слово как единство двух его сторон – звукового выражения и языкового значения.

Следовательно, можно заключить, что по признаку значения, весьма существенному свойству слова как языкового знака, слово, однако, не отличается от других языковых единиц; без учета морфологической структуры его звукового выражения невозможно противопоставить слово остальным единицам языка, что следует принять во внимание при установлении характерных для слова признаков.

Слово, его отношения к другим словам в словосочетании, изучается в синтаксисе. Если для морфологии слово является крупнейшей единицей, которая путем анализа расчленяется на составляющие элементы – морфемы, для синтаксиса слово является мельчайшей, неделимой единицей, выделенной на основании анализа словосочетаний.

Всем известно, что в словосочетаниях между словами устанавливаются определенные синтаксические отношения, которые в основном сводятся к трем следующим типам: управление, согласование и примыкание.

Различие между словом и словосочетанием заключается в том, что отношения внутри слова между его составляющими отличаются от отношений между составляющими словосочетаний – словами: между составляющими слова – морфемами – устанавливаются только лишь порядковые отношения, тогда как между составляющими словосочетания имеют место синтаксические отношения – управление, согласование, примыкание.

Для синтаксиса, как уже отмечалось словосочетание (конкретным примером словосочетания является предложение) является крупнейшей единицей, вследствие анализа, который мы получаем слова. Затем слова в синтаксисе классифицируются по их функциям в предложении. Такая классификация слов не что иное как классификация членов предложения. Она, как и классификация частей речи, восходит к древнейшим временам, и к тому же, как не раз отмечалось в специальной литературе, обладает рядом недостатков. Критический анализ основных теорий членов предложения представлен в книге А.С.Чикобава: “Проблема простого предложения в грузинском” [5, с. 109]. А.С.Чикобава разделил синтаксические теории на три основные группы:

1. Логицизм в понимании синтаксических понятий;
2. Психологизм в интерпретации синтаксических понятий;
3. Морфологизм и фонетизм в понимании синтаксических понятий, отмечая, что ни одна из этих точек зрения не является собственно синтаксической, тогда как классификация членов предложения должна быть именно синтаксической. Эта классификация, как и классификация слов по частям речи, окажется различной в различных языках, так как синтаксические отношения и синтаксические составляющие – предложения – различаются в разных языках. Как уже отмечалось, языки различаются с точки зрения их морфологии, а между морфологией и синтаксисом имеется определенная взаимосвязь: сложное строение слова в языках с богатой морфологией служит для выражения синтаксических функций, тогда как в языках с бедной морфологией большая нагрузка приходится на долю синтаксических способов. Однако и в аффиксальных языках ни морфология и, соответственно, ни синтаксические отношения не являются одинаковыми.

В определениях слово часто характеризуется как предельный минимум предложения, или же минимальная синтаксическая единица, чем подчеркивается способность слова выполнять функцию членов предложения. Однако не все слова в языке способны выполнять указанную функцию. Так, этой функции лишены служебные слова, частицы, союзы, предлоги. Частицы представляют собой переходные явления от морфемы к слову. Другие служебные слова по ряду признаков (наличием определенной фонетической формы, морфологической структуры, формальной самостоятельностью и т.д.) можно причислить к “словам” , хотя с синтаксической точки зрения они не являются самостоятельными единицами, так как для синтаксиса важна функция слова в предложении и его отношение к другим членам

предложения. Поэтому для синтаксиса важна и внешняя форма слова, его терминальная морфема – реляционный аффикс.

Следовательно, с точки зрения синтаксиса слово является обязательной формой, необходимой для установления синтаксических отношений между составляющими предложения. К тому же отношения между составляющими слова – морфемами, и составляющими словосочетания – словами – различны. В первом случае устанавливаются порядковые отношения, во втором же – синтаксические отношения: управление, согласование, примыкание. Кроме того, составляющие словосочетания – слова раздельнооформленные, тогда как составляющие слова объединяются в единый цельно оформленный комплекс.

Литература

1. Звегинцев В.А. Семасиология. – М., 1957.
2. Комлев Н.Г. Компоненты содержательной структуры слова. – М., 1969.
3. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. Т. I. –Воронеж, 1874.
4. Почхуа Б. Омонимия и полисемия. Иберийско-кавказское языкознание, IX-X, 1958, с.13-36; его же, К вопросу о полисемии. Иберийско-кавказское языкознание, XII, 1966.
5. Чикобава А. Проблема простого предложения в грузинском. I, – Тб., 1968 (на гр.яз.).
6. Шмелев Д.Н. Проблемы синтаксического анализа лексики. – М., 1973.

УДК 811

ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ С КОМПОНЕНТОМ КАРА / BLACK В ТАТАРСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Миннахметова Рузана Равилевна
МБОУ «СОШ №7», г. Набережные Челны, Республика Татарстан, Россия
e-mail: kamaeva-ruzana@mail.ru

Аннотация. *В данной статье исследуется фразеологические единицы с компонентом черный на материале татарского и английского языков. Рассматриваются структурные и семантические особенности, выявляются сходства и различия этих устойчивых единиц в разноструктурных языках.*

Ключевые слова: *фразеологическая единица, устойчивое словосочетание, татарский язык, английский язык.*

COMPARATIVE STUDY OF PHRASEOLOGICAL UNITS WITH THE COMPONENT OF COLOR ASSIGNMENT IN THE TATAR AND ENGLISH LANGUAGES

Minnahmetova Ruzana Ravilevna
MBEI «Secondary school N.7», Naberezhnye Chelny, the Republic of Tatarstan, Russia

Abstract. *In this article the phraseological units with the components white, black and red based on the material of the Tatar and English languages are explored. Various features are considered, and the similarities and differences of these stable units in different-structured languages are revealed.*

Keywords: *phraseological unit, stable word combination, Tatar language, English language, multi-structured languages.*

Фразеологизмнар, кагыйдә буларак, телнең үз байлыгы нигезендә барлыкка киләләр. Һәр халык телендә шундый кыска гыйбарәләр, сүзләр кушылмасы бар, алар сөйләмгә аерым экспрессия һәм кабатланмас милли төсмер бирә. Алар үзләренең грамматик модельләре һәм билгеләре буенча бик төрле. Мондый тотрыклы гыйбарәләрне өйрәнү, һичшиксез, кызыклы һәм кирәкле.

Бу эшебездә без татар, инглиз телләрендә компонентында кара төс булган фразеологик берәмлекләрнең структурасын һәм семантик төркемнәрен охшаш һәм аермалы якларын ачыклау максатыннан өйрәнәбез.

Кешенең кәефе, эмоцияләре, физик халәте турыдан туры төсләрдән бәйле булырга мөмкин. "...теге яки бу төскә карата төрле мөнәсәбәтләр телдә булган образлы гыйбарәләрдә, идиомаларда һәм әйтемнәрдә чагыла. Чөнки алар билгеле бер халыкның милли характерындагы социаль-тарихи, интеллектуаль, эмоциональ мәгълүматны үзләрендә туплыйлар" [1].

Татар һәм инглиз телләрендә *кара* сүзе белән ясалган фразеологизмнар еш очрый. Кара – билгесезлек, усаллык, искелек, куркынычлык символы буларак билгеләнә.

Сүзлекләрне анализлап, без түбәндәге фразеологизмнарны аерып алдык: кара базар – *black market*, кара им –*black magis*, кара тамга – *black mark,* кара эш – *black deed,* кара кайгыда булу – *become black with grief,* кара янып (йөрү*),* кара болыт булып йөрү –*go about twith black looks,* карасы йөзенә чыгу – *go about with black looks* һ.б.

Бу фразеологизмнар арасында мәгънәләре буенча гына охшаш фразеологизмнарны да аерып чыгарырга мөмкин. Бу фразеологизмнар татар телендә *кара* сүзе белән ясалсалар да, инглиз телендә төс атамасы белән бирелми.

Мәсәлән:, кара буран чыгару – *set up a glamour,* кара елан –*snake in the gras,* кара йөз – *crafty,* кара эчле булу – *be rancorous,* кара көн – *for a rainy day,* кара көч - *dark force,* кара күмер итү – *annihilate,* кара күмергә калдыру – *burn to nothing,* кара мәче үтү – *there is acoolness betweenthem,* кара суык – *autumn frost,* кара уй – *filthyintentions,* кара яу - *hostileinvasion,* кара тир түгү (кара тиргә бату) – *dripping with sweat* һ.б.

Татар һәм инглиз телләрендә компонентында кара төс булган фразеологизмнарның структурасында да аермалы һәм охшаш яклар күзәтелә.

Охшаш яклар:

Кара йөрәк (сыйфат + исем) – perfidious heart (сыйфат + исем)

Кара көз(сыйфат + исем) – late autumn (сыйфат + исем)

Кара тамга (сыйфат + исем) – black mark (сыйфат + исем)

Кара яңгыр (сыйфат + исем) – autumn rain (сыйфат + исем)

Бирелгән мисаллар составы сыйфат + исем конструкциясе буенча ясалаган фразеологизмнарның ике телдә структуралары бертөрле булуын дәлилли.

Аермалы яклар:

Кара эчле (сыйфат + сыйфат) – rancorous (сыйфат)

Кара янып йөрү (сыйфат + фигыль + фигыль) – go about with black loocs (фигыль +сыйфат + сыйфат)

Кара күмер итү (исем+ исем+фигыль) – annihilate (фигыль)

Кара йөз (сыйфат + исем) – craftty (сыйфат)

Бирелгән мисаллар шуны күрсәтә: татар телендә ике, өч составлы фразеологизмнар инглиз телендә бер составлы.

Йомгаклап шуны әйтергә кирәк: чагыштырып өйрәнелә торган татар һәм инглиз телләрендә *кара* төсе белән ясалаган фразеологизмнар еш очрый. Аларның төзелешләрендә кайбер аермалыклар күзәтелсә дә, мәгънәләре охшаш.

Әдәбият

1. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. 4-е изд. перераб и доп. – М. Русский язык, 1990. – 246 с.
2. Исәнбәт Н.С. Татар теленең фразеологик сүзлеге. Ике томда, 1 том. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1989. – 495 б.
3. Камаева Р.Б. Семантические особенности фразеологических единиц (на материале татарской современной прозы) // В мире научных открытий: социально-гуманитарные науки. – Красноярск: Изд-во “Научно-инновационный центр”, 2015. – №11(71). – С. 236-244.
4. Татарча-русча-инглизчә фразеологик сүзлек/ Авт.-төз. С.Ф.Гарифуллин. Казан: “Хәтер” нәшрияты, 2010. – 296 с.

УДК 811

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ СЛОВА «ЙИЛКИ» В ТУРЕЦКИХ ЯЗЫКАХ
ТӨРКИ ТЕЛЛӘРДӘ «ЙИЛКИ» СҮЗЕНЕҢ ЧАГЫШТЫРМА АНАЛИЗЫ

Пирниязова Алима Қудияровна
Жаңабаев Азизбек Турдыбек улы
НМПИ им. Ажинияза, г. Нукус,
Республика Каракалпакстан, Республика Узбекистан
e-mail: janaazizbek7@gmail.com

Аннотация. *Данная статья посвящена лексическому анализу слова “йилки”, употребляемого в тюркских языках, и его этимологии.*
Ключевые слова: *“йилки”, тюркские языки, аналитическая этимология, этимологический словарь.*

COMPARATIVE ANALYSIS OF THE WORD YILKI IN TURKISH LANGUAGES

Pirniyazova Alima Qudiyarovna
Janabaev Azizbek Turdibek uli
NSPI named after Ajiniyaz, Nukus,
Republic of Karakalpakstan, Republic of Uzbekistan

Abstract. *This article is devoted to the lexical analysis of the word «yilqi « used in the Turkic languages and its etymology.*
Keywords: *“yilqi”, Turkic languages, analytical etymology, etymological dictionary.*

Комплексное изучение языкознания тюркологии является одним из важнейших вопросов тюркологии.

В данной статье мы попытались изучить лексическое значение слова “йилки”, употребляемого в лексике тюркских языков в тюркских языках.

Слово “йилки” мы находим в письменных памятниках Орхоно-Енисея, в словаре Махмуда Кашгари и подобных старинных источниках.

Из Орхоно-Енисейских надписей, в строках 24, 38 и 39 на восточной стороне камня, поставленного в честь Бильге кагана, употребляется также как “yilqi” в надписях на юго-западной стороне камня, поставленного на Культегина [1, с.186].

Из них в 24-й строке “Великой надписи”, посвященной Бильке-кагану, “взял я детей, табуны лошадей в то время” [1, с. 45], в 38-й строке “Тюркский народ был голодный. Я взял

эти табуны лошадей и накормил их” [1, с. 51], строка 39 гласит: “Я победил здесь людей, я насильно увел здесь лошадей и зверей” [1, с. 51].

Упоминается он и в “Малой надписи” о Культегине как “Культегин, охраняющий золото, серебро, богатство и богатство четырехтысячного (конского) табуна...” [1, с. 25].

Слова, используемые здесь как “стадо лошадей”, используются в надписях как “yılkı”.

Позже, восходя к XI веку, в “Дивани лугат ат-тюркк” Махмуда Кашкари слово йилки употребляется в форме “йилки”, как и в Орхоно-Енисейских надписях, и объясняется это следующим образом:

“Йилки” — “скот”, общий термин для четвероногих животных [2, с. 776].

Словарь также содержит следующие фразы и пословицы, используемые со словом “йилки”:

“Киши аласы ижтин, йилки аласы таштин” [2, с. 122].

“Тук йилки” — безрогое животное [2, с. 323].

“Башлаг йилки” — выпущенное животное [2, с. 430].

“Башлиг йилки” — относится к белоголовому четвероногому животному [2, с. 446].

“Йилки туйагин тиращдй” — не может ходить из-за большого количества животных [2, с. 542].

“Йилки йутиктй” — животное замерзло [2, с. 797].

“Киши сўзлашў, йилки йизлашдў” [2, с. 816].

“Туйаглиг йилки” – это копытное животное [2, с. 875].

“Йилки буклади” - животные быстро ушли, на устном языке [2, с. 960].

“Йилки куклади” - животные паслись на весенних лугах [2, с. 967].

Таким образом, из этих примеров видно, что в работе М. Кашгари слово “йилки” употребляется в значении “животное, зверь, крупный рогатый скот, четвероногое животное вообще”.

Согласно приведенной выше информации, тюркские языки, в которых используется слово “йилки”, делятся на три категории: тюркские языки, используемые в значении табунов лошадей, тюркские языки, используемые в значении животных вообще, и тюркские языки, используется в синонимах со словом лошадь.

Они используются в каракалпакском (жылқы), казахском (жылқы), киргизском (жылкы), татарском (йылкы), башкирском (йылкъы, якутском (сылгы), тувинском (чылгы) и других языках для обозначения лошади.

В турецком (yılkı), азербайджанском (ilxı), туркменском (ýylky), узбекском (yilqi) и других языках это слово употребляется в значении стада лошадей.

На страницах научной литературы встречается два вида сведений о слове «йилки « в карачаево-балкарском языке. Во-первых, автор этимологического словаря татарского языка на основании своей книги “Общая лексика материальной культуры народов Среднего Поволжья” и “Этимологического словаря тюркских языков” Э.В.Севортяна употребляет в этом языке слово “йилки” в общем значении животного [2, с. 253-254], – в других словарях употребляется в значении табун лошадей, табун [4, с. 151].

Что касается этимологии слова “йилки”, то этимологи дают разные этимологические варианты слова.

В своем словаре Э.В.Севортян отметил, что первым ввел этимологию слова Г. Вамбери, у которого слово “йилки” образовано от слова “йил” (собирать, объединять). Языковеды М.А. Хабичев и А.М. Щербак также одобрили это предложение. В данном случае “-ки” является словообразующим аффиксом. В этой строке также приводится следующая информация: В древнетюркском языке употребляется слово “угир” (уйыр). Слово “уг” здесь означает “собирать”, а аффикс “-р” [5, с. 281-282].

М.Расанен объясняет этимологию этого слова следующим образом: Если этимология “йилки” в слове “йил” происходит от понятия “скот, прирост скота за один год”, то слово, как было сказано выше, образовано с аффикс “-ки “и означает “годовой”.

Дж. Клоусон также делает это предсказание М. Расанена в своей работе [5, с. 281-282].

Киргизские лингвисты объясняют этимологию слова “йилки” в данном случае: слово “йилки“ образуется от частей “йил-” и “-ки“. Часть “йил” изменена с глагола «мин « (садиться верхом) на “йун-йин-йил”. Вот почему слово “йилки” означает “минги” [6, с. 112].

В “Лексике тюркских языков в сравнительном просвещении” К. Мусаева имеются те же понятия, что и в этимологическом словаре узбекского языка. То есть слово “йилки” происходит от древнетюркского глагола “собираться” [7, с. 109-110; 8, с. 156]. Это также результат добавления аффикса “-ки” к глаголу “йил”. Слово означало “животные, которые свободно бродили по широкому пастбищу”, а позже значение сузилось до “табун лошадей, табун” [8, с. 156].

Если дополнить слово сведениями из турецкого словаря, то слово “йилки “образуется добавлением аффикса “-ки” после слова “йил”, который сначала означает “животное, рожденное в год”, а затем обобщается [9, с. 527].

Этимологический словарь туркменского языка полностью соответствует мнению Г. Вамбери [10, с. 441].

По имеющимся данным, этимология слова “йилки” в тюркологии до сих пор не решена.

Итак, в заключение, слово “йилки” имеет разные лексические значения в тюркских языках, и его дальнейшее изучение является важной задачей тюркологии.

Литература

1. Tekin T. Orhon yazıtları. – Ankara, “Türk tarih kurumu basımevi”, 1988.
2. Кашгари М. Диван Лугат ат-Турк. – Алматы, “Дайк-Персс”, 2005.
3. Ахметьянов Р.Г. Татар теленең этимологик сүзлеге. Ике томда, I том. – Казан, “Мәгариф-вакыт”, 2015.
4. Tavkul U. Karaçay-Malkar Türkçesi sözlüğü. – Ankara, “Türk dil kurumu”, 2000.
5. Этимологический словарь тюркских языков. – Москва, “Наука”, 1989.
6. Кыргыз тилиниң кыскача этимологиялык сөздүгү. – Фрунзе, “Илим”, 1988.
7. Мусаев К.М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении. –Москва, 1976.
8. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати (туркий сўзлар). –Тошкент, “Университет”, 2000.
9. Ayverdi İ. Misalli büyük Türkçe sözlük. – İstanbul, “Kubbealtı Neşriyatı”, 2010.
10. Atanyýazow S. Türkmen diliniň sözköki (etikologik) sözlügi. – Aşgabat, “Miras”, 2004.

УДК 811

СОДЕРЖАНИЕ СЛОВА И ЕГО ЗНАКОВОСТЬ

Рахимова Мафтуна Одиловна

Кокандский государственный педагогический институт, г. Коканд, Узбекистан

e-mail: m-r.83@mail.ru

Аннотация. *В статье показаны характерные особенности слова, в частности референт, концепт и смысловые отношения. Семантически интерпретируются лексико-семантические группы слов. Выявлены символические свойства синонимов, антонимов и градуонимов.*

Ключевые слова: *слово, референт, понятие, значение, знак, синоним, антоним, градуоним.*

THE CONTENT OF THA WORD AND ITS SIGNIFICANCE

Rakhimova Maftuna Odilovna

Kokand State Pedagogical Institute, Kokand, Uzbekistan

Abstract. *In this article, the characterization features of the word, in particular, the referent, concept, and semantic relationship, are shown. Lexical-semantic groups of words are semiotically interpreted. The symbolic properties of synonyms, antonyms, and graduonyms are revealed.*
Keywords: *word, referent, concept, meaning, sign, synonym, antonym, graduonim.*

Содержание слов составляют референт (денотат), понятие, значение [6, с. 20]. Между ними существует отражательная связь. В формировании этой психолингвистической системы большое значение имеет образ. Если учесть это, то генетическая связь между означаемыми будет следующая: референт →образ→ понятие → значение.

Референты (денотаты) слов, являющиеся предметами объективного мира, имеют между собой непосредственные или опосредованные связи. На основе этих связей сформированы взаимосвязи между образами, понятиями, значениями. Это создает возможность являться одним из них знаками для других. Например, возможность знаковости понятий "она" (мать) и "бола" (дитя) связана с тем, что они имеют естественно-биологическую взаимосвязь.

Образ создается путем объединения в целое различных свойств какого-либо предметов восприятии, полученных при помощи зрения, слуха, обоняния, ощущения вкуса и ощущений кожи [2, с. 344]. Между образом предмета, возникшего в сознании таким путем, и связанных с ним свойств ощущений существует связь, которая служит для того, чтобы они могли быть знаками по отношению друг к другу. Горечь супа напоминает о перце, при виде перца мы вспоминаем о горечи. Образ предмета, образованный при помощи восприятия, сохраняется в памяти и проявляется, когда возникает потребность. Это создает возможность для анализа образа, изучения его, сравнивая с другим образом.

Человек пытается познать предмет при помощи образа, определить из чего он состоит. Для этого необходимо сравнение одного образа (предмета) с другим образом (предметом). Сравнение можно осуществить на основе только одного признака (свойства). В связи с этой необходимостью образ (предмет) делится на части, свойства. Таким путем сравниваются признаки (свойства) одного определенного предмета с признаками другого предмета. Таким образом фиксируется сходство и различие двух образов (предметов). В сравнении одинаковые признаки показывают сходство, различные признаки – разность. Таким образом, каждый образ находится с другими образами в отношениях сходства-различия, взаимосвязи. Эта связь обеспечивает возможность одного образа быть знаком для другого. Образы могут быть эмпирическими (чувственными) и рациональными (интеллектуальными, фантастическими, художественными).

Понятие о предмете составляется путем выделения важных признаков определенного образа. Понятие является абстрагированием конкретных (отдельных) свойств образа, так как оно производится при помощи мышления (мысли), то оно является логической (мыслительной) единицей. Существуют такие виды понятий, как единичное, общее, разделительное, дополнительное, абстрактное, конкретное, относительное, безотносительное, положительное, отрицательное, сравнимое, несравнимое, совместимое, несовместимое, соответствующее, подчиняющее, неподчиняющееся, определяемое, определяющее [3, с. 456-460], которые составляют основу и целостность лексико-семантической системы каждого языка. В связи с тем, что понятия связаны между собой непосредственными и опосредованными связями, они имеют возможность быть знаками друг для друга.

Трудно сохранить в памяти, запомнить понятие, которое имеет низкий абстрактный уровень и оттенок конкретности. Такое понятие следует еще более абстрагировать. Это достигается посредством удаления из понятия менее значимых признаков. Именно поэтому в лингвистической литературе существуют мнения о том, что значение есть сокращенная форма, копия понятия, ее абстрактное состояние, значение формируется на основе понятия [5, с. 31]. Значение, являющийся абстрактной формой (схемой, "следом" в нерве) понятия, сохраняется в памяти говорящего, и его используют для формирования конкретных понятий, а из понятий – мыслей (суждений, умозаключений). Следовательно, значение есть

лингвистическая единица, сохраняющаяся в памяти в виде (виртуальной) возможности, образующая логическую единицу (понятие) [4, с. 15].

В современной лингвистике признаны такие виды лексических значений, как генетическое (главное), производное, номинативное, фигуральное, свободное, связанное и другие, а также такие состовляющие их элементы, как интегральная сема, дифференциальная сема, архисема. Само собой разумеется, что значения, образованные из взаимосвязанных понятий, могут быть друг для друга знаками на основе своих связей.

Слова (лексемы) существуют в памяти человека в виде системы. Большая система состоит из непосредственно и опосредованно взаимосвязанных малых систем. Одна из таких малых систем является лексико-семантической парадигмой слов. Лексико-семантические парадигмы состоят из определенного количества слов на основе сходства-различия лексических значений [1, с. 83]. Если среди определенного количества слов есть сходство возникает синонимия, если же больше различий, то возникает антонимия. Взаимосвязь слов какой-либо лексической парадигмы на основе ассоциации сходства, различия (противоречия) создает возможность одного из них быть знаком для других.

Слова в синонимической парадигме лексических единиц соединяются между собой на основе доминантных (нейтральных) значений слов и создают синонимический ряд. В частности, в синонимическом ряду *юз, бет, афт, башара, турқ, чеҳра, жамол, дийдор, ораз, узор, рухсор*все слова имеют дополнительные (коннотативные) значения с основной денотативной семемой“одам бошининг олд қисми” (“передняя часть головы человека”) доминантного слова “юз” (“лицо”). Денотативное значение слов синонимов их объединяет, а коннотативные значения различают их друг от друга.

Когда мы хотим определить синоним какого-либо слова денотативное значение этого слова “находит” (связывается) в памяти с точно таким же денотативным значением и в результате этого мы вспоминаем второе синонимическое слово. При этом денотативное значение первого слова служит знаком, средством поиска денотативного значения второго слова.

Когда синонимический ряд является двучленным (например, ёзувчи ва адиб (писатель и литератор), отношения знака-означаемого будет иметь два варианта направлений, а именно:*ёзувчи →адиб* и *адиб→ёзувчи*. В случае, когда синонимический ряд многочленный, например, в вышеприведенном многочленном ряду, состоящем из одиннадцати слов, слово “юз” является доминантным, отношения знака-означаемого будет много вариантным: *юз→бет, юз→афт, юз→башара* и т.д. В таком случае можно говорить о сильных и слабых отношениях знака-означаемого. В частности,*юз→бет* – сильное,*юз→рухсор* – слабое отношение знака-означаемого. В целом можно сказать, что в синонимическом ряду стоящие рядом два слова имеют сильные, а слова синонимы далеко отстоящие друг от друга – слабые отношения знака-означаемого. Одной из возможностей слов синонимов является образование словесного (знакового) текста на основе своих денотативных значений.

По традиции критерием антонимии слов является отношением противоречия [7, с. 56]. Например, *бормоқ* (идти) – “*яқиндаги жойдан узоқдаги жойга ҳаракатланиб етмоқ*” (“продвигаться от близлежащего места к далекому месту”) *келмоқ*(прийти) – “*узоқдаги жойдан яқиндаги жойга ҳаракатланиб етмоқ”* (“продвигаться из далека к близлежащему месту”). В действительности, критерием антонимиидолжно быть не противоречие, а различие.В этом случае большинство вопросов, связанных с антонимией, будут решены. Например, в семантическом ряду кенжа-ўртанча-тўнғич (младший-средний-старший)парность только *кенжа-тўнғич* рассматривается в качестве антонимии. Отношения между другими парами (*кенжа-ўртанча, ўртанча-тўнғич*) (*младший-средний, средний-старший*) не оцениваются. Между тем, ряд*кенжа-ўртанча-тўнғич* образован на основе различий. Здесь различие между *кенжа-тўнғич* большой, сильной степени, остальные пары (*кенжа-ўртанча, ўртанча-тўнғич)* различаются слабо. Поэтому, если признать различие в качестве критерия антонимии, то можно понять, что вышеприведенный семантический ряд образован из сильных и слабых антонимических связей пар, а в теории мы не допустим

неполноты. Конечно, в антонимных парах, имеющих различные степени различий и противоречий, знаковость бывает различной в соответствии с быстротой и точностью, с которой слова указывают друг на друга.

Градуонимические слова и их специфические особенности выражаются в том, что в словах находящихся в одном ряду уменьшается сходство (синонимия) и увеличиваются различия (антонимия). В описанном языковедом О. Базаровым градуонимическом ряду *елвизак – шабада – шамол – бўрон – тўфон (*сквозняк – ветерок – ветер – буря - ураган) знаковость проявляется специфическим образом. Как видно из вышеприведенного, чем ближе и сходны слова в ряду, тем больше они могут играть роль сильного и точного знака. В частности, слово *сквозняк* служит сильным знаком в отношении к слову *ветерок*, слабым по отношению к слову *ветер*, очень слабым в отношении слова *буря*. В целом, в связи с тем, что каждое слово в градуонимическом ряду в семантическом аспекте имеет сходное значение, оно может указывать на другие слова. Знаковость каждого слова по отношению к другому находится в различной степени с точки зрения быстроты и точности указания.

В таких видах лексических парадигм, как род-вид, часть-целое, функционимическая, тематическая, а также в таких лексико-семантических группах, как полисемия, омонимия, энантиосемия, знаковость проявляется специфическим образом.

Развитие ассоциативной лингвистики способствует всестороннему и более углубленному исследованию знаковой природы слов и других единиц языка.

Литература

1. Бозоров О. Ўзбек тилида даражаланиш. – Тошкент: Фан, 1995.
2. Геллнер Э. Слова и вещи. – Москва: Изд.-во иностранной литературы, 1962.
3. Кондаков Н.И. Логический словарь-справочник. – М.: Наука, 1975.
4. Медникова Э.М. Значение слова и методы его описания. - Москва: Высшая школа, 1974.
5. Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. - Тошкент: Мумтоз сўз. 2010.
6. Нурмонов А. Лингвистик белги назарияси. – Тошкент: Фан, 2008.
7. Раҳматуллаев Ш., Маматов Н., Шукуров Р. Ўзбек тили антонимларининг изоҳли луғати. Ўқув қўлланма. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980.

УДК 811

РОЛЬ ПОВТОРОВ В РОМАНЕ Г. АБСАЛЯМОВА «БЕЛЫЕ ЦВЕТЫ» Г. ӘПСӘЛӘМОВНЫҢ «АК ЧӘЧӘКЛӘР» РОМАНЫНДА КАБАТЛАУЛАРНЫҢ РОЛЕ

Сабирова Айсина Хакимзяновна
Мухамедвалиева Гузель Радиковна
МБОУ «СОШ №42», г. Набережные Челны, Республика Татарстан, Россия
e-mail: sabirova.aysina.72@mail.ru

Аннотация. В данной статье исследуется синтаксические фигуры, использованные в романе татарского писателя Г.Абсалямова “Белые цветы”. Подробнее рассматриваются повторы как стилистически стилистические средства создания экспрессивности в художественном тексте.

Ключевые слова: повторы, анафора, Г. Абсалямов, синтаксические фигуры.

THE ROLE OF REPETITIONS IN G. ABSALYAMOV'S NOVEL «WHITE FLOWERS»

Sabirova Aisina Hakimzyanovna
Mukhamedvalieva Guzel Radikovna
MBEI «Secondary school No. 42», Naberezhnye Chelny, Republic of Tatarstan, Russia

Abstract. *This article examines the syntactic figures used in the novel "White Flowers" by the Tatar writer G. Absalyamov. Repetitions are considered in more detail as stylistically stylistic means of creating expressiveness in a literary text.*
Keywords: *repetitions, anaphora, G. Absalyamov, syntactic figures.*

Телнең синтаксик чараларын әсәр теленең сурәтлелеген көчәйтү өчен файдалануга поэтик синтаксис диләр [1, б.139].Поэтик синтаксис синтаксик фигуралар белән эш итә. Синтаксик фигураларга кабатлау алымын, градацияне, синтаксик параллелизмны, кара-каршы кую алымын (антитеза) һәм хиазмны кертәләр. Синтаксик фигураларны үзләренең яңгырашлары, сөйләмгә тойгылы төсмер бирү ягыннан музыкада көйләрнең төрле-төрле борылышлары, кабатлаулары белән чагыштырырга мөмкин. Гомумән, синтаксик фигуралар – алар сөйләмнең үзенә күрә бер музыкасы [3, б.146-147]. Ф.Хатипов риторик эндәш, риторик сорау, риторик өндәүләрне, эллипсис күренешен дә поэтик синтаксиска кертә [4, б.131]. Әдәби әсәрләрнең тәэсир көчен арттыруда синтаксик фигуралар зур әһәмияткә ия.

Бу эшебездә без Г.Әпсәләмовның "Ак чәчәкләр" романында кабатлауларны тикшерербез.

Татар әдәби теленең төрле стильләрендә, бигрәк тә матур әдәбиятта һәм публицистикада киң кулланыла торган алымнарның берсе – кабатлаулар.

Гади кабатлау – бер үк сүзне яки фразаны бер үк җөмләдә яисә берничә җөмләдә бер-бер артлы яки төрле-төрле урында берничә тапкыр куллану [3, б.147].

1.*Сүзләрнең бер җөмләдә кабатлануы:*

"Гөлшәһидә *гүя* тәрәзәдән карамый, ул *гүя* очып бара" [2, б. 3].

"Гөлшәһидәнең Мансурны *дүрт ел* күргәне юк, ләкин шушы *дүрт ел* эчендә аны исеннән чыгарган *дүрт көн* булдымы икән"[2, б. 4].

"Әллә кайлардан, әллә кайлардан әйттеләр инде, әзерләп диделәр" [2, б. 70].

"Һәркемнең диярлек күңелендә ерак балачактан калган *я берәр* бик матур истәлек, *я берәр* күңелле вакыйга, *я берәр* кызыклы күренеш саклана"[2, б. 85].Бүтән вакытларда апасын сагынса, аның күңеле *сагыш* белән тула торган иде, бүген сагышы да юк кебек *барын бар* да, бик җиңел, борчымый торган *сагыш* кына [2, б. 89].

"Киң күңелле кешеләргә, Галиночкам, мәшәкать мәшәкать
булып тоелмый"[2, б. 75].

2.Сүзләрнең җөмлә башында кабатланып килүе. Шигырь юлы яки җөмлә башында кабатлана баручы сүзләрне, тезмәләрне *анафора* дип атыйлар [4, б.132]. Г.Әпсәләмовның "Ак чәчәкләр" романында бу алым еш очрый.

"*Сез* үзегезне мисалга алмагыз, Әбүзәр Гиреевич. *Сез* бөтен дөньяга танылган мәгълүм галим. *Сезне* чит ил медицинасы да яхшы белә. *Сезнең* ишеләр бездә бармак белән генә санарлык [2,б. 72].

Әйтерсең ул тораташка әверелгән иде. Әйтерсең, ул төш күрә иде [2,б. 114].

3.*Ялгау.* Ул кабатлауның бер төре буларак карала. Синтаксик фигура, анафора белән эпифора арасындарак тора; ягъни бер җөмләнең тезмәнең ахырында һәм икенчесенең башында кабатланып килүче сүзләрне ***ялгау*** дип атыйлар, чөнки алар, беренчесенең ахырында икенчесенең башында килеп, ике җөмләне ялгап куялар [4, б.131]. Шушы ук синтаксик күренешне Х. Курбатов *акромонограмма,* ягъни *эпанафора* дип атый [3, б. 149]. Бу күренеш Г.Әпсәләмовның "Ак чәчәкләр" романында сирәк кенә булса да күзәтелә.

"Һәр иҗат кешесенең нидидер *ноктасы* була. Бу *ноктаның* нәрсәдән гыйбарәт икәнен тәгаен генә әйтүе дә читендер" [2, б. 54]

“Кызмагыз, Фазылҗан. *Кызган* кеше чаманы югалта”. [2, б. 71]

“...зур таш йортның баскычында яңадан тирән *тынлык* урнашты. Бу *тынлык* шундый көчле иде...” [2, б.114].

Синтаксик фигураларны үзләренең яңгырашлары, сөйләмгә тойгылы төсмер бирү ягыннан музыкада көйләрнең төрле-төрле борылышлары, кабатлаулары белән чагыштырырга мөмкин. Г.Әпсәләмов үзенең иҗатында бу алымнардан уңышлы файдаланган.

Әдәбият

1. Әдәбият белеме сүзлеге / Төз. А.Г. Әхмәдуллин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1990. – 238 б.
2. Әпсәләмов Г. Ак чәчәкләр:Роман. – Казан: Татар кит.нәшр., 1989. – 510 б.
3. Камаева Р.Б. Әдәби әсәрләрдә синонимнар һәм антонимнарның кулланылыш үзенчәлекләре// Вестник Елабужского государственного педагогического университета: Филологические науки. – Елабуга: Изд-во ЕГПУ, 2010 – С. 21-23.
4. Курбатов Х.Р. Сүз сәнгате: Татар теленең лингвистик стилистикасы һәм поэтикасы. – Казан: Мәгариф, 2002. – 199 б.
5. Хатипов Ф. М. Әдәбият теориясе. – Казан: Мәгариф, 2000. – 351 б.

УДК 81’373’2

РОЛЬ Г. ИБРАГИМОВА В РАЗВИТИИ ПОЭТИЧЕСКОЙ АНТРОПОНИМИКИ ТАТАРСКОЙ ПРОЗЫ
ТАТАР ПРОЗАСЫНЫҢ ПОЭТИК АНТРОПОНИМИКАСЫН ҮСТЕРҮДӘ Г. ИБРАҺИМОВНЫҢ РОЛЕ

Салахутдинова Зифа Фаниловна
Мугинова Эндже Ильгамовна
Технический колледж имени В.Д. Поташова,
г. Набережные Челны, Татарстан, Российская Федерация
e-mail: sal-zifa@yandex.ru; muginovaendge@mail.ru

Аннотация. *Исследованыантропонимы, использованные в произведениях Г.Ибрагимова. Освещены особенности функционирования поэтических антропонимов в художественном мире писателя как идиостилевых черт. Проведен частичный лингвистический анализ и интерпретация рассмотренных языковых единиц.*

Ключевые слова: *поэтические антропонимы; художественный мир; лингвистический анализ.*

THE ROLE OF G. IBRAGIMOV IN THE DEVELOPMENT OF POETIC ANTHROPONYMY OF TATAR PROSE

SalakhutdinovaZifaFanilovna
Muginova Enje Ilgamovna
V.D. Potashov Technical College, Naberezhnye Chelny, Tatarstan, Russian Federation

Abstract. *Anthroponyms used in G. Ibragimov's works are researched. The peculiarities of the functioning of poetic anthroponyms in the writer's artistic world as idiostyle features are highlighted. A partial linguistic analysis and interpretation of the considered language units has been carried out.*

Keywords: *poetic anthroponyms; artistic world; linguistic analysis.*

Соңгы елларда халкыбызның рухи мирасын барлауга һәм өйрәнүгә игътибар бик нык артты. Рухи мәдәниятебезнең нигезе булган туган телне саклау, үстерү мөһим һәм гаять тә олы бер эш итеп карала башлады.

Тел белеменең ономастика(грекча “исем кушу сәнгате” мәгънәсендәге сүздән) дип йөртелә торган бер тармагы бар. Ономастика фәнендәге табышлар һәм казанышлар тел тарихын өйрәнүдә генә түгел, бәлки, халыкның этник тарихын яктыртуда да зур әһәмияткә ия. Ономастиканың тармаклары шактый. Шуларның берсе – поэтик ономастика. Поэтик ономастика – матур әдәбият әсәрләрендәге барлык төр ялгызлык исемнәрен өйрәнә. Ул, әдәби әсәрләрдәге ялгызлык исемнәренең килеп чыгышын, ясалышын, стилистик үзенчәлекләрен тикшерә. Күренекле галим Г.Ф. Саттаров аның вазифаларын, төп үзенчәлеген түбәндәгечә билгели: “Шагыйрәнә ономастиканы, икенче төрле, матур әдәбият әсәрләренә һәм каһарманнарга исем бирү сәнгате дип тә саныйлар” [3, б. 175].

Сүзнең әдәби әсәр тукымасын барлыкка китергәндә образ-сурәт рәвешен алу очраклары аның күпмәгънәлелек нигезендә булган үзгәрешләре белән генә чикләнми. Битараф сүзнең сурәткә әверелүе, сурәтле сүз тәшкил итүе башка жирлектә дә булырга мөмкин. Шуларның берсе – әдәби контекстта сүзнең этимологиясен ачыклау мәсьәләсе. Бу алымны шартлы рәвештә берничә төркемгә бүлеп карарга була. Шулардан исем этимологиясе, ягъни кеше исем-фамилияләренең, географик атамаларның беренче лексик (дооономастическое значение) мәгънәләренә ишарә итеп сурәт ясау – киң таралган күренеш. Бу алым язма әдәбиятның барлык төрләрендә дә кулланыла һәм аның тамыры борынгыдан ук килә. Болардан тыш, әдәби әсәрләрдә еш кына кеше исеменең төп мәгънәсе белән генә түгел, ә аның яңгырашы белән дә персонаж характерының билгеле бер ягын тасвирлап күрсәтүләр очрый. Бу очракта әдипләр герой исеменең тирәнгә яшеренгән ассоциацияләре белән эш итә. Ягъни образны иҗат иткәндә, аның укучыга тәэсирен билгеләгәндә исемнең төп мәгънәсе генә түгел, ә аның авазлар табигате дә, әйтелү үзенчәлеге дә исәпкә алына. Шуларга бәйле рәвештә ономастика фәненең мөһим бер тармагы – поэтик ономастика барлыкка килә. Поэтик ономастика дип, матур әдәбият әсәрләрендә барлык төр ялгызлык исемнәрне, аларның барлыкка килү принципларын, стилистик һәм идеологик функцияләрен өйрәнә, авторның дөньяга карашын чагылдыра торган термин атала [2, б. 6].

Поэтик ономастика үз эченә поэтик антропонимика, поэтик топонимика, поэтик псевдономастика, поэтик зоонимика, поэтик теонимика, поэтик прагматонимика һ.б.ш. мөстәкыйль тармакларны ала. Поэтик антропонимика – матур әдәбият әсәрләрендә антропонимик категорияләрнең (исем, фамилия, атасы исеме һәм кушаматның) функцияләрен, семантикасын, кулланылыш үзенчәлекләрен өйрәнә.

Билгеле булганча, Галимҗан Ибраһимов – татар әдәбиятында гына түгел, татар тел белемендә, татар иҗтимагый фикер үсешендә жуелмас эз калдырган олуг шәхесләребезнең берсе. Аның иҗат мирасы күпкырлы алмаз кебек: һәр тикшерүче, һәр галим үзенең эзләнүләр кырын таба, һәрбер заман укучысы Г.Ибраһимов әсәрләреннән күңеленә якын нурлар ала.

Безнең фикеребезчә, Г.Ибраһимов – татар прозасының поэтик ономастикасын үстерүдә матур үрнәкләр барлыкка китерүче талант иясе. Ул сайлаган әсәр атамалары һәм әсәрләрендәге геройларның исем, фамилия һәм кушаматлары персонажларның характерларына туры килә, эчтәлекне дөрес һәм тулы ачарга ярдәм итә.

Язучының әсәрләрендә бик күп ялгызлык исемнәре очрый. Аларның күпчелек өлешен антропонимнар тәшкил итә. Язучы исем-характеристикалар белән артык мавыкмый, аларны кирәгенчә генә һәм урынлы куллана.

Г.Ибраһимов прозасында бирелгән ялгызлык исемнәрне лексик-семантик, функциональ-стилистик аспекттан чыгып анализларга мөмкин.

Әдипнең әсәрләрендә күп кенә герой исемнәре килеп чыгышлары белән төрки-татар һәм гарәп-фарсы телләренә карый: Галим, Госман, Салих, Габдулла, Гөлчәчәк, Шаһи, Сафа, Сабит, Шәңгәрәй һ.б. Бу, бердән, әдәби геройларның күпчелеге милләте ягыннан татар булуы белән аңлатылса, икенче яктан, авторның, заман модасына ияреп, ихтыяҗ булмаганда, рус һәм Европа чыгышлы исемнәр бирү белән мавыкмавын күрсәтә. Әсәрләрдәге әдәби образларның

исемнәреннән, кайсы милләт вәкиле булуларыннан, чыгып, үзләренә генә хас үзенчәлекләре дә тоемлана.

Алар арасында ясалышы ягыннан тамыр исемнәр (Сафа) дә, кушма исемнәр (Алтынчәч) дә, парлы исемнәр (Карлыгач-Сылу) дә бар. Кушма антропонимнар байтак очрый. Мәсәлән, “Казакъ кызы”нда – Алтынчәч, Сарсымбай, Байтүрә, Биремҗан; “Кызыл чәчәкләр”дә – Шаһбаз;“Алмачуар”да – Әлемгол һ.б. Күренгәнчә, кушма антропонимнарның ике компоненты да татар сүзләреннән ясалганнары да, компонентлары төрле телләрдән булганнары дакулланыла.

Әсәрләре иҗат ителгән чорда тел системасында кеше исемнәренең таралышына, тоткан урынына, кулланыш дәрәҗәсенә карап, Г.Ибраһимов прозасындагы ялгызлык исемнәрне ике төркемгә бүлеп карарга мөмкин:

1) әдип иҗат иткән чорда телдә билгеле булган һәм хәзер дә актив лексиканы тәшкил иткән антропонимнар: Мәрьям, Зөләйха, Шакир, Зариф, Солтан, Нәфисә, Фазыйл, Әхмәт, Кәрим, Хафиз, Сабира, Хәйдәр һ.б.

2) әдип иҗат иткән чорда актив кулланылышта булган, ягъни шул чорга караган, хәзер исә пассив лексика составына керүче архаик антропонимнар: Алтынчәч, Сарсымбай, Байтүрә, Биремҗан, Шаһбаз, Гыйрфан; Әлемгол һ.б.

Г.Ибраһимов прозасында бер үк исем яисә фамилиянең берничә әсәрендә кулланылуы да күзәтелә. Әдәбият тарихында бу күренешне Хәсән Сарьянча “бер үк исемне кабатлау өянәге” [4, б. 126] дип атыйлар. Мәсәлән, Солтан, Фәхри, Закир антропонимнары. Солтан – “Кызыл чәчәкләр” повестеның төп герое, “Казакъ кызы” романында аерым эпизодларда гына кулланыла. Фәхри исеме – өч әсәрдә (“Яшь йөрәкләр”, “Тирән тамырлар” һәм “Безнең көннәр” романнарында) кабатланган персонаж исеме; Закир – “Татар хатыны ниләр күрми” повестенда һәм “Алмачуар” хикәясендә очраучы герой исеме.

Язучы сайлаган әлеге әдәби исемнәр әсәр идеясен ачуда, геройларның холык-фигыльләрен һәм төп сыйфатларын күрсәтүдә әһәмиятле роль уйныйлар.

Бер гаиләдә яки нәсел-ыру эчендә аваздаш (рифмадаш) кеше исемнәре бирү гадәте төрки халыкларда шактый киң таралган. Әсәрләрендәге персонажларга исем кушканда Г.Ибраһимовның бу традицияләрне сакларга тырышуы күренә. Моның ачык мисалын “Тирән тамырлар” романыннан алынган түбәндәге өзектә күрәбез: “Бабайның тормыш юлы авыр булды. Кайгылар, каты хезмәтләр, үлемнәр белән капланды... Тугыз йөз бишенче елда аның туган энесе Тимершаны, кое баганасына асып, тәнен кискәләделәр. Ярасына тоз сибә-сибә, каты газап белән үтерделәр. Бу аның чәчләрен агартты. Пролетариат революциясенә ул ике улын корбан итте. Зурысы – Әхмәтша, кечесе – Мөхәммәтша исемле иде. Таза, үткен, уңган егетләр иде. Курку белмәделәр. Эшкә дисәң, изү чишеп, җиң сызганып, алар беренче тотындылар. Уенга дисәң, авылда берләр иде. Җиһанша уллары дигәндә тирә-як кызларының дәртле йөрәкләре яна, башлары әйләнә иде” [1, б. 141].

Шунысын да билгеләп узу мөһим, мисал итеп китерелгән текстта кулланылган гарәп теленнән алынган рифмадаш герой исемнәре (Әхмәтша, Мөхәммәтша) һәм төрки-татар исеме Тимерша – мәгънәдәш антропонимнар да әле. Ягъни, Тимер (тимер кебек нык, батыр), Мөхәммәт (макталган, мактаулы, данлыклы), Әхмәт (иң данлы, иң мактаулы) лексик берәмлекләре синонимик рәт тәшкил итәләр. Ә аталарының исеме Җиһанша галәм, дөнья, җиһан дигәнне аңлата. Күренгәнчә, әлеге антропонимнар геройларның холык-фигыльләрен һәм төп сыйфатларын күрсәтүдә, характерларын ачуда әһәмиятле роль уйный.

Әсәр геройларының үзләренә хас исем-фамилиягә ия булудан тыш, характерына, тышкы кыяфәтенә, физик кимчелекләренә, шөгыленә туры килердәй кушаматларны да әдип сүз-сурәткә әйләндергән. Әдип һәр җөмлә, һәр сүзнең үз урынында булуын таләп итә. Шуңа күрә дә, ул үзе бөтен нечкәлекләре белән белгән, үзен иҗат итәргә рухландырган вакыйгалар турында язганда антропонимнарны сайлауга да зур игътибар бирә.Әдип прозасында бер үк антропонимнарның тулы, кыскартылма, диалекталь вариантлары да юкка гына кулланылмаган: Зыя (Зыятдин), Җәләш-Җәләй (Җәләлетдин), Ярми (Ярулла), Хәйри-Хәйрүк (Хәйрулла), Гыймади (Гыймадетдин), Миңзифа (Миңлезифа), Җамали (Җамалетдин) һ.б.

Автор “Казакъ кызы” романының каһарманын, казакъларга хас булганча, матур һәм җитез кош исеме белән иң башта Карлыгач дип атый.Ләкин моның белән генә чикләнми. Даланың зифа булып буй җиткән бу гүзәл кызын тора-бара Карлыгыч-Сылу дип исемли: “Карлыгач сахраның матуры булып пешеп өлгерде. Тавышы өчен аны былбыл диләр. Жырлаганда казакъның акыннары аның зифа буен төз камышка охшаталар – билең нечкә, күзләрең тирән, керфекләрең уктай, үзең айдай, дип мактыйлар иде. Ил эчендә дә коры исеме белән генә әйтмичә, Карлыгач-Сылу дип атыйлар иде” [1, б. 322]. Карлыгач шәрык халыкларында матурлык һәм җитезлек символы булып санала. Романдагы Арысланбай исә, чыннан да, арыслан кебек көчле, гайрәтле, курку белмәс егет. Безнең фикеребезчә, язучы Карлыгач-Сылу һәм Арысланбай антропонимнарын да җисемнәренә туры китереп сайлаган.

Чыннан да, Г.Ибраһимовның прозасында без әдәби геройларның теләсә нинди исем белән аталмыйча, әдипнең һәр яктан уйлап, персонаж характерына йогып китәрдәй оригиналь исемнәр сайлаганлыгын күрәбез. Аның әсәрләрендә, Хәсән Сарьянча итеп әйтсәк, исем белән җисем, җан белән тән шикелле, бергә береккән [4, б.102].

Күренгәнчә, язучы әсәрләрендә образлы әйтергә теләгән фикерен җиткерү өчен атамаларны дөрес сайлый белә. Әсәрләрендә кулланган, килеп чыгышлары белән борынгы чорларга караган һәм кызыклы мәгълүматлар белән дә бәйләнгән топонимнарның барлыкка килүен аңлатканда да Г.Ибраһимов антропонимнардан уңышлы файдалана. Мәсәлән: “Яшь йөрәкләр”, “Кызыл чәчәкләр” әсәрләреннән берәр мисал китерәбез. “Яшь йөрәкләр” романында, пассив лексикага караган Әлемгол архаик антропонимын урынлы кулланып, “Кара урман авылы” исеменең килеп чыгышына автор мондый аңлатма бирә: “Картның сөйләвенә караганда, бу авыл моннан ике йөз ел элек утыра башлаган. Башлап нигез салучы Бөре ягыннан күчеп килгән Әлемгол атлы бер карт булган. Ул чакта әле авылның тирә-ягы әзәлдән бирле балта, пычкы күрми, мөтәкәббиранә шаулап утырган зур кара урманнар белән чолганган булган. Шунлыктан буны Кара урман авылы дип атаганнар” [1, б. 26]. “Кызыл чәчәкләр” әсәрендәге Тау оронимының атамасын әдип болай аңлата: “Бездән унбиш чакрымда Мәргәнташ дигән биек бер тау бар. Моның башыннан чишмә чыга. Бер кабер дә бар. Башкортлар Салават каһарманның якын дусларыннан Мәргән шунда күмелгән, шуңа каратып исем бирелгән дип сөйлиләр” [1, б. 35].

Йомгаклап, шуны әйтергә кирәк: барлык антропонимнар да атаклы сүз остасы Галимжан Ибраһимов әсәрләренең сюжетына туры килеп тора, чөнки автор аларны әсәрнең мәгънә эчтәлегенә мөнәсәбәтле рәвештә кулланган, геройның эчке дөньясына, характерына, эш-гамәлләренә бәйләнештә сайлаган. Язучы сайлаган әдәби исемнәр әсәр идеясен ачуда, геройларның холык-фигыльләрен һәм төп сыйфатларын күрсәтүдә әһәмиятле роль уйныйлар. Чыннан да, әдип татар прозасының поэтик антропонимнарын тудыру, үстерү-камилләштерүдә матур үрнәкләр барлыкка китерә, күп кенә каләмдәшләренә бу өлкәдә остаз була.

Әдәбият

1. Ибраһимов Г.Г. Әсәрләр. 8 томда. Т. 2;3. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1975. – 477 б.
2. Саттаров Г.Ф. Исемең матур, кемнәр куйган? – Казан: Татар. кит. нәшр., 1992. – 240 б.
3. Саттаров Г.Ф. Исемнәр йолдызлыгы // Казан утлары. – 1990. – № 8. – Б. 173-178.
4. Хәсән Сарьян. Уеңны уйдырып сал. Тел, әдәби осталык турында мәкаләләр. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1977. – 142 б.

УДК 811

ФИННО-УГОРСКИЙ И ТЮРКСКИЙ ПЛАСТЫ ТОПОНИМОВ В РАССКАЗАХ С.Т. РОМАНОВСКОГО

Салимова Дания Абузаровна
Елабужский институт Казанского (Приволжского) федерального университета,
г. Елабуга, Татарстан, Российская Федерация
e-mail: daniya.salimova@mail.ru

Аннотация. *В статье рассматриваются использованные в рассказах С.Т. Романовского топонимы как своеобразные лингвокультуремы, как источник лингвокультурологической информации по Елабужскому краю. Разнородные по этимологической характеристике онимы анализируются и как текстовые элементы, и как зафиксированный в словарях-справочниках топонимический корпус; подчеркивается, что множество использованных автором топонимов имеют несколько версий и гипотез происхождения.*

Ключевые слова: *текст, С. Романовский, топоним, этимология, историко-культурная информация.*

FINNO-UGRIC AND TURKIC LAYERS OF TOPONYMS IN S.T. ROMANOVSKY'S STORIES

Salimova Daniya Abuzarovna
Elabuga Institute of the Kazan (Volga Region) Federal University,
Elabuga, Tatarstan, Russian Federation
e-mail: daniya.salimova@mail.ru

Abstract. *The article considers the toponyms used in S.T. Romanovsky's stories as a kind of linguoculturema, as a source of linguoculturological information on the Elabuga region. The onyms, heterogeneous in etymological characteristics, are analyzed both as textual elements and as a toponymic corpus recorded in dictionaries; it is emphasized that many of the toponyms used by the author have several versions and hypotheses of origin.*

Keywords: *text, S. Romanovsky, toponym, etymology, historical and cultural information.*

В науке о языке имеется значительное количество работ по исследованию вопросов взаимодействия тюркских и финно-угорских языков. Среди них представляют большой интерес труды Л.Ш. Арсланова, Р.Г. Ахметьянова, Н.В. Бутылова, В.И. Вершинина, И.С. Галкина, Т.М. Гарипова, Ф.И. Гордеева, В.Г. Егорова, Н.И. Егорова, М.З. Закиева, Н.И. Исанбаева, В.К. Кельмакова, Г.В. Лукоянова, В.И. Лыткина, И.С.Насипова, Д.Б. Рамазановой, М. Рясянена, Б.А. Серебренникова, Н.В. Тараканова, М.Р. Федотова, А.Г. Шайхулова и др. Большая часть этих трудов в определенной мере касается и онимического корпуса в соседствующих регионах; освещение же разных собственных имен, относящихся к разным этимологическим пластам, в текстах наших авторов-земляков, данный сегмент «художественной ономастики « еще ждет своих исследователей.

Целью данной статьи является анализ этнолингвистического содержания топонимов, использованных в малоизвестном широкому кругу читателей сборнике рассказов С.Т.Романовского; предлагается описание одного конкретного сегмента поэтонимов (реальные топонимы, включенные в ткань художественного текста, приобретя особые выразительные формы их ввода в текст, становятся так называемыми «лингвокультуремами «); эти исследования проводятся в рамках направления региональной лингвистики «Онимы в текстах авторов, имена которых связаны с г.Елабугой « [9, с. 330]. Наследие С.Т. Романовского

составляет более 30 сборников повестей и рассказов, в большинстве которых автор, изучивший топонимику Елабужского края, описывает жизнь и быт елабужан XX века. Материалом послужили топонимы (более 50), извлеченные методом сплошной выборки из сборника рассказов автора «Костер из тальника « [8, с. 103]. Актуальность данной темы исследования обусловлена его вкладом в развитие лингвокультурологического направления современной ономастики, и в частности, в решение проблемы экспрессивизации и прагматической маркированности собственных имен в литературном тексте. Этническое содержание онимов в художественных текстах писателя представляет особый интерес, так как С.Т.Романовский-филолог, “певец края”, изучал елабужскую топонимику; еще и потому, что реальные онимы отражают исторические, экономические, лингвистические условия формирования народов и их культур. Этнолингвистический аспект позволяет отразить разнородное этническое содержание населения Елабужского края XX века.

В ономастиконе произведений С.Т.Романовского можно выделить следующие этимологические пласты: славянский (русский), тюркский (булгаро-татарский), финно-угорский (марийский, удмуртский). Среди финно-угорского пласта выделяются угро-самодийские элементы, сохранившиеся в основном в гидронимах. Наличие онимов финно-угорского пласта в произведениях С.Т. Романовского закономерно: территория Елабужского края была заселена финно-угро-самодийскими племенами еще до появления булгаро-татарского населения, поэтому справедливо считать, что эти именования являются наиболее древними. Этим и объясняется “размытость” финно-угорских морфем в онимах.

Подчеркнем одну закономерность в использовании Романовским поэтонимов: автор в своих произведениях больше называет онимы исключительно русского (славянского) пласта: *гора Лобач, озеро Сорокоумово.По сторонам дороги блестели озера: Медвежье, Песчанка, Подосокорка, Большое Бережное, Курья* [8, с. 105], перечисляет автор, например, в списке присутствует гидроним *Курья* - название озера-залива на Танайских лугах. Гидроним означает “залив, заводь”. Ср. коми-зырян, коми-пермяк *курья*“заводь”, “залив в реке, в озере” [5, с. 56]. Прозрачную славянскую этимологию имеют и имена: *Ильин камень, Кривуша, дер.Вишневка, Танайка, Церковь святого Николы, Луговой поселок* и др.

Известно, что Елабужский край богат и названиями тюркского и финно-угорского происхождения: *Шурма, Балыхча, Чирши, Атау, Туташево* и др. Часто употребляется в рассказах автора лишь гидроним *Танайка*, имя, которое по звуковому составу мало чем отличается от русских топонимов; назовем лишь некоторые из множества топонимов с финно-угорской этимологией, например, *Мортовский лес*, Морты – название села, происходит от “морт” (в удмуртском: “мурт” – человек); река *Каринка* (восходит к удмуртскому “кар « – гнездо, городище). Топооснова “кар” является общепермским; оз. *Салмач* (восходит, скорее всего, к фин. “глаз” и диал. рус. “чилема”“безлесное топкое моховое болото”) [3, с. 9]. К угро-самодийским можно отнести р.*Умяк* (из мансийского ум/ом/ым в значении “река, речка” и суффикса ег/ ек/йаг общепермского происхождения). Топооснову -*ым, -им, -ум* исследователи считают угро-самодийским. Урбаноним *станция Кез* несет в себе глубокую этимологию коми-пермятской группы языков, “слово Кез в коми языке обозначает “ивовая заросль, ивняк”. По-видимому, такое название первоначально носили эти болотистые места с ивовой зарослью…” [7, с. 26]. Удмуртскими по происхождению являются упомянутые в тексте автора названия *Большой Шурняк, Малый Шурняк, Сентяк.* Два раза в рассказах автора встречается имя *Юраш* (татарская деревня, очень большая, есть и сегодня в елабужском районе). В текстах С.Романовского имя это встречается как для называния этой деревни, так и как микротопоним (овраг и речка). Происхождение слова, на наш взгляд, связано с марийским корнем *ераш-*, “маленькое озерко, лужа, ручей”, на это указывает и местоположение деревни, в точности повторяет и овраг, где постоянно набирается лужа.

Интересным является вопрос об этимологии гидронима *Кама*, существуют множество версий, причем согласно им, этот гидроним относят к совершенно разным этническим группам. Одной из распространённых является следующая гипотеза: название реки *Кама* является древним, финно-угорским по происхождению. Современная форма является

удмуртской, удм. *кам* значит “река, большая река”. Удмуртами Кама нередко называется *Кам-шур,* что, видимо, является калькой с рус.*Кам-река, Кама-река*. Причем, автор в художественных текстах чаще всего использует формы слов *Кама-река, Камушка-река*. От названия реки *Кама* произошёл этноним *коми* (коми-морт “люди с Камы”). Другая версия этимологии гидронима гласит, что имя с др. булгарского “кама” и означает “любовь”, но такое толкование не имеет общего с рекой. По следующей версии, в основе названия *Кама* лежит обско-угорское “кам” – “прозрачный”, “чистый”, то есть *Кама* – “Чистая”. Некоторые исследователи, например академик Н.Марр, считают, что река носила название древнего племени, населявшего ее берега. А в переводе на русский язык *Кама* – “белая, светлая, длинная и большая река”, то есть имеет место версия, связывающая оним с общеславянским словом “камы” – камень”. Таким образом, вопрос об этимологии гидронима *Кама* до сих пор остается открытым, загадочность топонима подчеркивает и автор: это самое частотное и любимое имя автора С.Романовского. “Кама-камушка!” – называет автор знаменитую реку. Примечателен эпиграф к рассказу “Кама”. «*Возможно, что само название Кама индийского происхождения; слово это означает любовь, желание. Индийское божество Кама или Кама-дава соответствует греческому Эросу*”. П.Сюзев. В рассказе, начинающемся и заканчивающемся предложением “Не знаю реки красивее Камы” (внутри текста рассказа эта фраза повторяется рефреном еще несколько раз), использованы все самые тонкие и совершенные способы и приемы языковой выразительности: и парцелляция, и метафоры, и олицетворение, и сравнения, и гипербола, и всевозможные стилистические фигуры. Связь с санскритом имени Кама, конечно, скорее всего элемент поэтизации этого онима автором Романовским.

Если даже не предлагается авторская версия происхождения топонимов, используются другие писательские приемы привлечения внимания к наименованиям. Маленькую, уже обмелевшую *реку Тойму* автор перед глазами юных читателей возвышает информацией о том, что “*жемчуг раньше в Тойме брали. Мужики собирали ракушки. Знали, где. Знали, когда*”. У лингвистов нет четкого определенного мнения относительно этимологии гидронима *Тойма*: одна версия – название гидронима восходит к одному из финно-угорских языков, другая – “тойма” переводится с санскрита как “состоящая из воды”. На наш взглад, более предпочтительной является версия финно-угорского происхождения названия реки: “Тойма – этноним-название одной из древних родоплеменных групп финно-угорского происхождения” [4, с. 146]. Этническая принадлежность и этимология р.*Вятка* также является спорной. Наиболее распространенной считается версия происхождения названия реки от удмуртского племени ватка. Эта версия попала даже в топонимический словарь Е.М. Поспелова, “на Вятке всегда жили удмурты (вотяки)”. Вспомним, елабужский автор Д.И.Стахеев в своих произведениях несколько раз описывает трудную жизнь крестьян-вотяков. Согласно наиболее распространённой на сегодняшний день версии, название “Вятка” родственно древнерусскому слову *вяче* “больше“ и образовалось путём присоединения суффикса -ка-, свойственного русским названиям рек. Соответственно, название *Вятка* переводится как “бо́льшая”.

К топонимам марийского происхождения относятся: *Айталан*. Ойконим состоит из компонентов: мар. *От айт* “маленький лес, роща” + тюрк, алан “поляна”, т.е. роща в поле, среди поля. *Куклюк* – название марийского села. Неофициальное название – Куклым. Куклюк – сложный ойконим, состоит из двух компонентов: мар. куп (болото) + лук (угол), т.е. угол болота. Название дано по рельефу местности [3, с. 17].

С.Т.Романовский использует в художественных текстах реальные топонимы, которые имеют вариативные названия, например, д.*Качка* (Альнецкий). Именование *Качка* принято считать словом славянского происхождения, Альнецкий – финно-угорского происхождения. Л.Ш. Арсланов же подчеркивал тюркское происхождение этого онима, связывая с этимологией “качкын” (беглец) [2, с. 12]. Или, к примеру, ойконим *Колосовка* (Уразбахтино), которое относится к славянскому пласту, *Уразбахтино* – к тюркскому. В обоих случаях автор намеренно использует славянские ойконимы, так как они больше используются в разговорной среде сельских жителей, они более “удобны” в речи. Требуют специального исследования и имена, с любовью использованные автором *Шурма, Шурняк, Балыхча, Чирши, Атау,*

Туташев. Название села *Шурняк*, например, бесспорно связано с удмуртским корпонентом *шур-* (река).*К тюркскому пласту мы относим и названия тех населенных пунктов, в которых проживает русское население: Танайка (Танай), Армалы, Тарловка (Тарлау), Сарали (Сарайлы), Казыли (Казиле), Чирши (Чыршы) и др*., писал Л.Ш. Арсланов [3].

Таким образом, в художественных текстах С.Т.Романовского использован огромный славянский (русский) пласт онимов, который является фундаментом всего онимического пространства. На эту основу автор “накладывает” и другие этнические пласты (тюркский: булгаро-татарский, финно-угорский: марийский, удмуртский). Несмотря на периферийность, они являются неотъемлемой частью произведений писателя, так как отражают разнородность этнического состава населения Елабужского края, исторические, культурные, экономические, экстралингвистические условия формирования народов Малой родины. Разнородные в этническом плане онимы, кроме основных функций (номинативной, текстообразующей), выполняют аккумулятивную, т.е. сохраняют и передают достаточно большую информацию и лингвокультурологического, и исторического характера.

Есть еще одна очень важная сторона данного вопроса. Микротопонимы, в том числе и онимы финно-угорского пласта, используются в речи горожан и в периодической местной печати все реже и реже, ибо исчезают и сами объекты (удмуртские села, речки, овраги, имеющие название с финно-угорскими компонентами). Этот неутешительный вывод лишний раз получил подтверждение в результате опроса школьников и студентов, коренных елабужан. Им была предложена анкета, в которой указывалось название 30 топонимов, названия рек, озер, островов, рощ, использованных С.Романовским. Всего 3 из них (*Кама*, *Тойма*, *Кривуша*) знакомы сегодняшним молодым жителям Елабуги, другие имена дети и студенты никогда не слышали. Изумительно красивые с точки зрения фоносемантики, языкового оформления, слоговой структуры, просодии, такие имена, как *гора Лобач,* и др., сегодня не звучат ни среди пожилых, ни среди молодых. Таким образом, С.Романовский и его рассказы являются, кроме всего прочего, источником топонимической документалистики: “человек с клинописной памятью”, как назвал автора Арсений Тарковский, является своеобразной художественной Памятью Елабужского края. “… милые моему сердцу поля, леса, луга, реки, родники и овраги и малые впадинки люблю я со жгучей силой и нежностью. Даже если знаю, что оврага или впадинки не будет – их распашут под хлеба – и что здесь было, люди забудут и не вспомнят” [8, с. 97].

Так, детские рассказы нашего земляка С.Т. Романовского еще раз подтверждают тезис о том, что Елабужский край – это земля, впитавшая в себя духовно-нравственное наследие разных этносов (русского, татарского, удмуртского, марийского и др.), издревле населявших эти земли. Современники должны помнить и знать историю своего края, историю народов-соседей и авторов, которые сумели воспеть в своих произведения Малую родину.

Литература

1. Арсланов Л.Ш. Марийский пласт в топонимии Елабужского района Татарской АССР/ Советское финно-угроведение. – Таллин. – 1987. – №2. – С. 101-104.
2. Арсланов Л.Ш. Исследования по финно-угорской и тюркской ономастике. – Елабуга, 2005. – 111 с.
3. Арсланов Л.Ш., Корепанов К.И. Археология и топонимия Елабужского края. – Елабуга: Изд-во Елабужского музея-заповедника, 1991. – 32 с.
4. Атаманов М.Г. Удмуртская ономастика. – Ижевск, 1988. – 166 с.
5. Галкин И.О. Кто и почему так назвал? – Йошкар-Ола: Марийское книжное издательство, 1991. – 158 с.
6. Гарипова Ф.Г. Татарская гидронимия – Казань, 1984. – 570 с.
7. Каракулов Б.И. О некоторых ойконимах. – М, 1979. – 53 с.
8. Романовский Станислав. Костер из тальника. Рассказы. – Елабуга, 2007. – 216 с.

9. Салимова Д.А. «Литературные островки» или об исследованиях текстов русскоязычных авторов Прикамья в Татарстане / Языковое образование: Традиции и инновации / Материалы Международной научно-практической конференции. – Елецк: Изд-во: Елецкий государственный университет им. И.А. Бунина, 2013. – С.330-336.

УДК 81

ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ-ЭВФЕМИЗМЫ АНТРОПОЦЕНТРИЧЕСКОЙ НАПРАВЛЕННОСТИ, ОБОЗНАЧАЮЩИЕ ФИЗИЧЕСКИЕ И ПСИХИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЧЕЛОВЕКА В ТАТАРСКОМ ЯЗЫКЕ

Сибгаева Фируза Рамзеловна
Казанский (Приволжский) федеральный университет,
г. Казань, Республика Татарстан, Российская Федерация
e-mail:firuzars@mail.ru

Аннотация. *Фразеологический состав любого языка – наиболее культурно-национален, поскольку система образов, закрепленных в нем, служит своего рода основой для кумуляции мировидения и так или иначе связана с материальной, социальной или духовной культурой данной языковой общности. Возникновение в татарском языке такого феномена, как эвфемизм, тесно связано с развитием процессов глобализации, внедрением информационных технологий в различные сферы жизни общества.*

Ключевые слова: *фразеологизм, фразеологизм-эвфемизм, национально-культурный стереотип, татарский язык.*

PHRASEOLOGICAL UNITS-EUPHEMISMS OF ANTHROPOCENTRIC ORIENTATION, DENOTING THE PHYSICAL AND MENTAL CHARACTERISTICS OF A PERSON IN THE TATAR LANGUAGE

Sibgaeva Firuza Ramzelovna
Kazan (Volga Region) Federal University,
Kazan, Republic of Tatarstan, Russian Federation

Abstract. *The phraseological composition of any language is the most culturally national, since the system of images fixed in it serves as a kind of basis for the accumulation of worldview and is somehow connected with the material, social or spiritual culture of this linguistic community. The emergence of such a phenomenon as euphemism in the Tatar language is closely related to the development of globalization processes, the introduction of information technologies in various spheres of society.*

Keywords: *phraseologism, phraseologism-euphemism, national-cultural stereotype, Tatar language.*

Соотношение языка и культуры на протяжении много времени привлекают внимание отечественных и зарубежных ученых. Фундаментальные основы подхода к изучению языка и культуры, как к культурному коду нации, были заложены также в работах А.А.Потебни, Э.Сепира, Б.Л.Уорфа, Л.Вейсгербера, Н.И.Толстого, позже успешно продолжены в трудах Ю.Д.Апресяна, А.Вежбицкой, В.Н.Телии, Н.Д.Арутюновой, В.А.Масловой, И.А.Стернина, Г.А.Багаутдиновой, Р.Р.Замалетдинова, Р.Х. Хайруллиной, Д.Ф.Санлыер и других ученых.

Р.Р.Замалетдинов считает, что именно фразеологические единицы можно рассматривать как сгусток культурно значимой информации, поскольку национально-культурные стереотипы и эталоны закладываются при появлении фразеологизма в языке и его закреплении

в системе языка. Результаты анализа татарской фразеологии позволили ему прийти к выводу о том, “отпечатки” национальной культуры и исторического прошлого татарского народа сохранились в большей части татарских фразеологизмов, их выявление возможно при рассмотрении “внутренней формы и национально-культурной коннотации” [4, с. 106].

Как отмечает в своих исследованиях Е.Ф.Арсентьева, страноведческой ценности фразеологических единиц является их способность отражать национальную культуру комплексно, нерасчлененно, своими идиоматическими значениями [1, с. 64]. В данном случае речь идет о фразеологических единицах, не имеющих фразеологических соответствий в другом языке, т.е. о так называемых безэквивалентных единицах.

Изначально эвфемизмы не обладали художественной значимостью. Они возникли из табуизмов, которые запрещали произносить определенные лексемы, связанные со смертью, болезнью или называющие имена богов. Эвфемизмы приходилось использовать для переименования подобных выражений. Как стилистический троп и способ словесного смягчения отрицательного денотата, эвфемизм сформировался в эпоху античности, о чем свидетельствуют труды Аристотеля (Аристотель, 1978, 15-69) и Цицерона (Цицерон, 1895, 1-15). Таким образом, можно предположить, что эвфемизм является одной из древнейших фигур речи.

Все эвфемизмы в современном татарском языке можно разделить на лексические и фразеологические.

Для фразеологических эвфемизмов, как и для лексических, характерна стилистическая отнесенность, благодаря которой ФЭ могут придавать высказываниям разные оттенки значений: шутливые, иронические, саркастические и т.д. Можно сказать, что существует стилистическая закрепленность эвфемизма за определенным стилем речи.

Все ФЭ можно разделить на три основных стиля татарского языка: высокий, средний (нейтральный) и низкий.

Фразеологические эвфемизмы высокого стиля придают речи торжественность, поэтичность. Как правило, это ФЭ книжного характера. Они используются, чтобы добавить высказыванию строгости, образности, придать речи экспрессивность, избавить ее от шаблонности. ФЭ высокого стиля чаще всего можно встретить в художественных произведениях.

К низкому стилю можно отнести просторечные и разговорные единицы, а также жаргонизмы и арготизмы. Такие ФЭ основаны на приемлемых с моральной точки зрения образах и могут носить шутливый характер. Они позволяют говорящему выразить презрение, иронию, фамильярность.

Фразеологизмы-эвфемизмы, характеризующие физические и психические особенности и проявления человека с разных сторон. В первую очередь речь идет об эвфемических обозначениях умственных и физических состояний и недостатков человека, включая болезни. Обращение к процессу эвфемизации при номинации умственных и физических недостатков человека вполне понятно, поскольку данные явления, с одной стороны, вызывают чувство жалости, реже отвращения, с другой стороны, моральный этикет общества не позволяет напрямую называть их, тем более при разговоре с человеком, страдающим тем или иным психическим или физическим расстройством. Такие единицы Е.Ф.Арсентьева относит к обозначению психических расстройств [1].

Некоторые фразеологизмы-эвфемизмы данной фразео-семантической группы демонстрирует и особенности фразеологической номинации физических и психических состояний и недостатков человека, что свидетельствует об избирательности фразеологической номинации данных явлений носителями татарского языка. В данном случае речь идет о выделении каких-либо дифференциальных характеристик номинации, находящих свое языковое выражение в наличии дополнительных дифференциальных сем во фразеологическом значении подобных эвфемистических единиц.

ФЭ “ачык авыз”, “туксан тугызлы”, “йөзгә бер тулмаган”, “башы киткән”, “бсары йорттан качкан” и др. с насмешкой характеризует не просто глупого человека, а больного

человека, человека с диагнозом. В данном случае налицо наличие семы экспрессивности в коннотации значения данного выражения. Легкая степень проявления глупости передается через эвфемистическую единицу с эмосемой иронии “акылга сай//акылга җиңел//акылга зәгыйфь”. Вести себя так, словно быть с психическими отклонениями, сумасшедшим.

Отношение к людям с интеллектуальными и психическими недостатками зависит, в первую очередь, от толерантности общества. И в этом отношении нашей стране далеко до идеала. У одних возникает чувство жалости, у других- сочувствия, а у третьих- чувство отвращения. Мало кто говорит о таких людях равнодушно, потому существование в нашем языке подобных ФЭ вполне логично.

Люди стремятся не называть напрямую ряд болезней, в том числе неприличных с точки зрения общественной морали или особенностей проявления, а дать им скрытое, завуалированное название. Широко известное разговорное выражение в татарском языке “эч китү // эч йомшару // төбе төшү // эч бору” иронически номинирует понос.

Как нами уже указывалось ранее, рассматриваемая фразео-семантическая данная группа в последнее время стала пополняться устойчивыми эвфемистическими выражениями, характеризующими проявляющуюся в последние десятилетия склонность к набору веса. Татар из древле не любили и не воспиринимали полных женщин, но и в то же время и худых. Медиками подобная тенденция рассматривается как болезненные состояния предожирения и ожирения. Как правило, подобные выражения имеют дефиниции “артык авырлык, артыгыннан кирәк тазалык (симезлек, юанлык)”, «симез, юан”, “вес җыю”, “симерү//тазару//юанаю”. Однако в результате проведенного анализа также были выявлены фразеологизмы-эвфемизмы с дополнительными дифференциальными семами. Так, в татарском языке выделяются эвфемистические выражения, характеризующие полных женщин, причем образ, лежащий в основе переосмысленных выражений, носит явно выраженную мелиоративную оценку: “апара чиләге”, “әрекмән чүмәләсе” «, “тегермән ташы”, “бака Зарифа” – полная, плотная, упитанная, толстая. ФЭ “бака Зарифа” имеет и второе значение: неопрятная, неаккуратная женщина.

Таким образом, можно сделать вывод о том, что фразеологические эвфемизмы закрепляются за определенным стилем речи. Кроме основных функций (камуфлирование и смягчение денотата), ФЭ выполняют вспомогательные функции, в частности, могут придавать речи как торжественность и строгость, так и шутливость, иронический и саркастический оттенки.

Фразеологические эвфемизмы являются сложными языковыми единицами, отличающимися от лексической большей информативностью, более яркой стилистической окрашенностью, образностью, а также наряду с такими функциями, как камуфлирование и смягчение денотата, уникальной способностью – выражать эмотивно-оценочное отношение говорящего к предмету речи и/или собеседнику.

Литература

1. Арсентьева, Е.Ф. Фразеология и фразеография в сопоставительном аспекте /Е.Ф.Арсентьева. – Казань: Казан.гос. ун-т, 2006. – 172с.
2. Арсентьева, Ю.С. Фразеологизмы-эвфемизмы в английском и русском языках: дис. … канд. филол. наук: – Казань, 2012. – 177 с.
3. Багаутдинова, Г.А. Фразеологическое кодирование психических процессов и свойств личности (на материале русского и английского языков): Автореф. дис. … канд. филол. наук /Г.А.Багаутдинова. – Л., 1986. – 23с.
4. Замалетдинов, Р.Р. Теоретические и прикладные аспекты татарской лингвокультурологии /Р.Р.Замалетдинов. – Казань: Магариф, 2009. – 351с.

УДК 81.22

СТИЛИСТИЧЕСКАЯ РОЛЬ СЛОЖНЫХ ГЛАГОЛОВ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ БАШКИРСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Султакаева Раушания Абдулхаевна
Башкирский государственный педагогический университет им. М.Акмуллы,
г. Уфа, Башкортостан, Российская Федерация
e-mail: yulai77@.ru

Аннотация. *В статье проанализированы сложные глаголы башкирского языка на конкретных примерах башкирской литературы.*

Ключевые слова: *сложные глаголы, лингвистика, деепричастная форма, вспомогательные глаголы, башкирская литература.*

STYLISTIC ROLE OF COMPOUND VERBS IN THE WORKS OF BASHKIR LITERATURE

Sultakayeva Raushania Abdulkhaevna
Bashkir State Pedagogical University named after M. Akmulla,
Ufa, Bashkortostan, Russian Federation

Abstract. *The article analyzes the complex verbs of the Bashkir language on specific examples of Bashkir literature.*

Keywords: *compound verbs, linguistics, adverbial form, auxiliary verbs, Bashkir literature.*

Одной из важнейших проблем в современном башкирском языке является вопрос определения границ сложных глаголов и глагольных словосочетаний. Как в тюркологической лингвистике, так и в башкирском языкознании понятия «словосочетание» и «сложные слова», «сложные глаголы», в глагольных сочетаниях часто смешиваются. Единого мнения на этот счет в лингвистике не существует. Основной причиной определения словосочетания как сложного слова является тот факт, что за основу берутся сходные, соответствующие друг другу свойства и одновременно не уделяется должного внимания их отличительным чертам. Однако лингвистическую науку больше интересуют не сходные черты, существующие между двумя названными категориями, а черты, отличительные, позволяющие определять их как самостоятельное явление. Следует также особо отметить, что эта проблема связана с проблемой словосочетания в той же степени, как и с проблемой сложного слова.

Поскольку любое сложное слово базируется на словосочетании, в лингвистике выделяется несколько критериев разграничения сложного слова, словосочетания и новой формы глагольного слова.

В разграничении словосочетания и сложного слова необходимо учитывать: цельнооформленность компонентов сложного слова, их семантическую цельность, то есть рождение нового лексического значения на базе значений исходных компонентов слова, и критерий грамматической общности – неизменяемости первого компонента сложного слова. Все это в совокупности дает нам возможность четко отграничить словосочетание от сложного слова.

В тюркологии М. А.Казамбеком [8, с. 123], В.В.Радловым [10, с. 98], И.М. Мелиоранским [9, с. 56], Н. И.Ашмарином [2, с. 34], Н.А. Баскаковым [4, с. 112], Н.К.Дмитриевым [7, с.156] даются первые понятия о сложных глаголах, т.е. общие научные сведения об их образовании и строе.

Исследователь сложных слов в азербайджанском языке А.Г. Алекперов относит к сложным глаголам те формы, в которых первый компонент состоит из глагола-связки с окончанием ib, а второй выражен смысловым глаголом [1; С.8]. Подобная мысль была

высказана М.Дж. Ахмедовым [3, с. 9].А.Г. Алекперов относит к сложным глаголам лишь те формы, первая часть которых выражена деепричастиями с суффиксом – iр, а вторая часть – спрягаемыми глаголами.

По мнению татарского языковеда Ф. А.Ганиева, именной компонент сложных глаголов чаще всего выражается существительным и прилагательным, в качестве глагольного компонента выступают вспомогательные глаголы [5, с. 66].

М. Х. Ахтямов, внесший большой вклад в изучение словообразования башкирского языка, рассматривает два вида сложных глаголов: 1) сложные глаголы, образованные путем присоединения вспомогательных глаголов к неглаголам (***ант итеү, ғашиҡ булыу, доға ҡылыу*** и т .д.); 2) сложные глаголы, образованные путем присоединения вспомогательных глаголов к деепричастным формам глагола (***уҡып сығыу, илап ебәреү, китеп барыу*** и т.д.) [3, с. 126].

До настоящего времени и в тюркологии, и в башкирском языкознании вопрос о статусе сложных глаголов не решен, отсутствует четкое лингвистическое определение и их роль в языке.

Предметом данной статьи является стилистическая роль сложных глаголов, образованных сочетанием деепричастных форм и вспомогательных глаголов, в произведениях башкирского народного писателя Н. Мусина.

В башкирском языке не все сочетания глаголов в деепричастной форме с вспомогательными глаголами можно считать сложными словами. Порой подобные сочетания в зависимости от контекста не сливаются в одно лексическое целое. Каждый компонент подобного сочетания – самостоятельная лексическая единица, которая вступает с другими словами в присущие ей синтаксические отношения. Например: ***тороп тороу*** – постоять, подождать; ***ултырып тороу*** – посидеть, сидеть пока; ***йөрөп тороу*** – походить, походить пока, и с другой стороны ***яҙып тороу –*** записывать, стоять и писать; ***ҡарап тороу*** – наблюдать , стоять и смотреть и т.п., где ***тороу*** в первом случае полностью десемантизован и выделяется лишь как компонент сложного форманта ***–п тороу***, а во втором – выступает в качестве одной из двух производящих основ, мотивирующих вновь создаваемое лексическое значение, как это наблюдается во всяком сложном слове.

В сложной словообразовательной форме выделяется лишь одна производящая основа, которая мотивирует производимое значение в совокупности со сложным формативом: ***Тороп тороу*** – в ожидании чего-либо, некоторое время выполнять действие, названное производящей основой. Здесь новое слово образуется не путем собственно сложения, а по принципу аффиксации.

По мнению академика А.П. Баранникова, сложные глаголы, выражающие характер протекания действия, когда компоненты формально и семантически сочетаются близко и образуют новое лексическое значение, отвечают принципу «сложности».

Сложные глаголы «деепричастие + глагол» в трксских языках, в том числе в башкирском, представляют собой интересное и оригинальное явление: два глагола путем сложения образуют сложную лексическую единицу, один из них принимает форму деепричастия, другой – личную форму. В семантике их также происходят изменения, основной глагол выражает главное знаение, а вспомогательный глагол – дополнительное, уточняющее, конкретизирующее значение. Основным глаголом выступают их первые компоненты, т.е. деепричастные формы.

Сложные глаголы, состоящие из основного глагола в деепричастной форме на -ып/-еп, -п часто употребляются как в разговорном, так и в литературном языке. Художественному произведению сложные глаголы придают особую выразительность, стилистическую окраску, яркость, текст становится живым, мы ясно представляем, что делают герои и что они чувствуют.

Подобные формы употребляются чаще всего в разговорном и художественном стилях речи.

Посмотрим это в таких рассказах, как «Сафа ҡорҙаш», «Саҙрый менән Нурсилә», «Мисәт», «Онотолмаҫ моң», «Минең дуҫ» народного писателя Башкортостана Нугумана

Мусина. Н. Мусин –один из ведущих прозаиков современной башкирской литературы. Он умеет расширять событийное действие произведений и во временном, и в пространственном отношении.

Вспомогательный глагол ***тороу,*** который сочетается со всеми глаголами и в сочетании с деепричастиями на *–ып/-еп, -п* выражает длительность, многократность, действие настоящего времени данного момента: *Мин үҙемдең ауыҙҙан шундай һүҙҙәр сығыуға* ***аптырап торам;*** *Сихырлы йылтыраған ҡыҫығыраҡ күҙҙәренә* ***ҡарап тик торам;*** *Уның кәңәшен һин түгел, мин дә тыңлайым, - тигәс,* ***өндәшеп торманым.*** Отличительной чертой сложных глаголов с *тороу* является то, что они могут обозначать одновременно как длительность, многократность, так и результативность: *Сусканыҡы кеүек ҡыҫыҡ күҙҙәрендә ниҙәндер ҡәнәғәт булыу билдәһе* ***күренеп тора.***

Другой вспомогательный глагол ***ҡалыу*** в башкирском языке многозначен так как выражает целый ряд значений: *оставаться, откладываться, пропускать, лишаться, находится.* В сочетании с глаголом на *–ып/-еп, -п* основного глагола выражает завершенность, законченность, однократность или неожиданность действия. В сложных конструкциях он указывает на неожиданность действия или значение частичного окончания действия: *Саҙрый* ***туҡтап ҡалды.***

Вспомогательный глагол ***ҡуйыу*** в сочетании с деепричастиями выражает действие, выполненное до конца, безвозвратно, неожиданное, многократное или чуть было не свершившееся, на результативность действия: *Ул киреләе, ауыҙын ҙур асып иҫнәне һәм, бер ауыр эште тамамлаған шикелле, еңел* ***һулап ҡуйҙы.***

Глаголы *китеү, сығыу, инеү* применяются для передачи значения окончания действия: *Рәйес яҙғанын эстән генә* ***укып сыкты,*** *бик елле итеп ҡултамғаһын ҡуйҙы; Рәйес, бында үҙенә урын тапмағандай, кәнсәләрҙән* ***сығып ук китте;*** *ул йүгерә-атлай идараға* ***инеп китте;*** *Саҙрый, аяғының ауыртыуын онотоп, йүгереп* ***сығып китте;*** *шым ғына сисенеп ҡыуышка инеп ятты ла* ***йоҡлап китте;*** *унан киҫкен бororлдо һәм шәп-шәп атлап урманға* ***инеп китте;*** *Ишек ҡапыл асылды һәм унан түҙемһеҙлеге бөтөүе күҙенән күренеп торған йәш кеше* ***килеп инде.***

Таким образом, сложные глаголы, образованные деепричастными формами глагола и вспомогательными глаголами от одного и того же простого, способны выражать разнообразные и очень тонкие оттенки значения.

Литература

1. Алекперов А.К. Сложные глаголы в современном азербайджанском языке: Автореф. дисс. … канд. филол. наук. – Баку, 1961. – 18 с.
2. 2. Ахмедов М.Дж. Устойчивые глагольные сочетания с именном компонентом арабского происхождения в азербайджанском языке (на материале письменных памятников XIII – XVIII вв.): Автореф. дисс. … канд. филол. наук. – Баку, 1990. – 28 с.
3. 3. Ахтямов М. Х. Современный башкирский язык. Словообразование: Учебное пособие. – Уфа, 2000. – 152 с.
4. 4. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык: в 2-х т. Т. II. Фонетика и морфология – М.: Издательство АН СССР, 1952 – 544 с.
5. 5. Ганиев Ф.А. Образование сложных слов в татарском языке. – Казань: Печатный двор, 2002. – 186 с.
6. 6. Донова З.П. Сложные прилагательные в современном русском языке. Автореф. дисс. … канд. филол. наук. – М., 1950. – С. 4.
7. 7. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. 2-е
8. изд. – М.: Наука, 2007. – 232 с.
9. 8. Тыбыкова А. Т. Сложные глаголы в алтайском языке. – Горно-Алтайск, 1966. – 63 с.
10. 9. Мусин Н.С. Избранные произведения.X том: рассказы. – Уфа, Китап, 2015. – 568 с.

УДК 811

ТОПОНИМЫ, ИМЕНУЕМЫЕ ПРОФЕССИЕЙ МЕТАЛЛУРГИИ

Усманова София Алимовна
Кокандский государственный педагогический институт,
г. Коканд, Республика Узбекистан
e-mail: sofiya.usmonova.72@gmail.com

Аннотация. *В статье рассматриваются ойконимы, связанные с названием профессий во времена Кокандского ханства. Известно, что силы, в которых обитали обладатели профессии, получили название этой профессии. Имена, данные во времена ханства, до сих пор используются в Коканде. Профтопонимы включают наименования, связанные со многими названиями металлов, такими как дегрезлик, медное дело, ричтагар, ювелирные изделия, такачилик.*

Ключевые слова: *ойконимы, профтопонимы, макалля, куча, дегрезлик, медное дело, рихтачилик, такачилик, кандакар, ювелирное дело, такачилик.*

TOPONYMS REFERRED TO BY THE PROFESSION OF METALLURGY

Usmanova Sofia Alimovna
Kokand State Pedagogical Institute,
Kokand city, Republic of Uzbekistan

Abstract. *The article discusses oikonyms associated with the name of the profession during the time of the Kokand Khanate. It is known that the forces in which the owners of the profession lived were called this profession. The names given during the time of the khanate are still used in Kokand. Trade names include names associated with many names of metals, such as degreslik, copper case, richtagar, jewelry, takachilik.*

Keywords: *oikonyms, professional names, makalla, heap, degrezlik, copper business, rihtachilik, takachilik, kandakar, jewelry, takachilik, copper.*

В микротопонимии города Коканда ойконимы составляют отдельный слой профессий. В древности Коканд славился ремесленничеством. Из перечня документов, взятых у населения в 1887г, 52% населения города были ремесленниками [3, с. 114]. Поэтому многие парки, махалли, окрестности представляли профессиональные лексемы.

В прошлом город Коканд занимал особое место в производстве металлических инструментов и оружий. Профессор Сабир Ибрагимов писал, что металлургия располагает такими отраслями как кузнечество, плотничество, медничество, ювелирное дело и т.д. Эти области имеют древнюю историю, собственное сырьё, производство оружия, свои уникальные технологии и продукцию, называя это всё специальными терминами. Изделия из металлов – это рабочие принадлежности, необходимые для строительства домов, оборонительных оружий, декоративных изделий [2, с. 67, 85, 89].

Особую роль в общественной жизни занимают выше упомянутые профили, которые сохранились в виде топонимов. Ниже мы остановимся на них.

Дегрезлик – название одного из старейших окрестностей города. Предки большинства населения в прошлом занимались сельским хозяйством, производством предметов домашнего обихода такими как молоток, мотыги, лопата, казаны. Изготавливаемые ими казаны имели множество видов и наименований: дашказан (большой казан), кирказан (казан для белья), халваказан, свадебный казан и др. Эта профессия требовала тяжелого ручного труда. Этот труд вбирал в себя процесс плавки и литья. Эти работы выполняли люди, следующих профессий: дегрез (главный мастер, управляющий технологическим процессом, готовящий сырьё и

продающий готовую продукцию), халпа (помощник мастера), дамгар (работник расплавляющий чугун и доставляющий к нему поток ветра), растворитель (человек, который плавит чугун на углях), литейный (мастер, который льётплавленный чугун в специальные формы). В Кокандебыло множество поколений дегрезов. Эта профессия переходила из поколения в поколение. Известными были Махкамбой Бобоев, ШодихужаТурсунхужаев, Расулхон Азимов – они выучили ряд под мастерий.

На самом деле, так называемая махалля Дегрезлик напрямую зависит от профессиональной деятельности. Этот топоним с персидско-таджикского дег-казан, котёл, рез-рехтан (наливать), означает «литейщик казана «.

Топоним Дегрез в истории Кокандского ханства, упоминается как Дегрезон [5, с.53]. Дегрезон – тоже, что и Дегрез, суффикс - ***он*** означает множественное число. На сегодняшний день население именует махаллюДегрезлик как Дерезик, или же Дерезли, это либо упрощает речь, либо от незнания этимологии этого топонима [6, с.38].

Рихтагарлик (рихтагар – чеканщик) – одна из старинных отраслей металлургии. Эта профессия сливалась с медницкой работой и работой дегрезов, а затем отделилась от них в результате внутреннего разделения труда. Медники не могли доработать некоторые части своих изделий, вот и чеканщики брались за эти части. Куски меди, чайник для кипячения, битые куски старого самовара и многое другое считалось сырьём для чеканщиков. По утверждению источников в конце XIX в. в Коканде было 6 лавок чеканки. Они располагались в северо-западной части города. Эти лавки обеспечивали латунными вещами города [4, с. 34-42].

Мисгарлик (мисгар – медник) – одна из самых древних махаллей города. Здесь жили мастера, изготавливающие изделия из меди. Особенно они готовили изделия необходимые для нужд людей. Это кумганы, чайники, медный казан, медные чаши, тарелки, кувшины и т.д. Труд у медников делился на 2 части: изготовление и украшение.

Профессия медник понимается в смысле изготовления медных посуд, а отделочный медник используется в смысле украшения медных посуд. Отделочные медники свои изделия украшали 2 способами: гравировками и прорезами. Медные изделия отличались красотой вырезанных на них сложных композиций. Как уже говорилось, жители этой махалли, занималиськак и изготовлением медных изделий, так и её отделкой. Наименование жителей этой местности исходит из профессиональной деятельности предков.

Заргарлик (заргар – ювелир) – одна из самых древних отраслей металлургии. Деятели этой профессии занимались изготовлением декоративных украшений из золота, серебра, олова, меди. Ювелиры изготавливали кольца, браслеты, серьги, амулеты, короны, брошки и т.д. Эти украшения мастера готовили так, что они предназначались для пальцев, запястей, ушей, шеи, лба, груди, волос.

Такачилик (така – подкова) – наименование махалли, где жили люди, занимающиеся изготовлением подковы для мулов, коней, ослов. Подковы готовились из железа. Для своего сырья мастера использовали железо длиной 1, 5 м, шириной 3см, толщиной 1,5 см. Из такого железа готовили 6 подков. Мастера делили подковы на 3 группы по видам животных: конная, ослиная и подкова для мула. В свою очередь конная подкова подразделялась по временам года (летняя, зимняя), по погоде (ледяная), по состоянию животного (каблучковая), по происхождению (узбекская, русская, китайская). Гвозди, которые забивались в подковы носили соответственные названия. 9 подкова предназначалась для больших коней. 7 – для простых коней, лошадей, 6 – для мулов, 5 – для ослов. Этот профессиональный топоним стал исторической памятью.

Одна из отраслей металлургии – кандакорлик. В городе Коканд улица «Кандакорлик» названа в честь этой профессии. Кандакоры украшали резьбой изделия, приготовленные медниками и чеканщиками. В настоящее время произведения, созданные Кокандскими кандакорами, хранятся в музеях и частных фондах.

Улица «Илгор «в древности называлась **«Анжомасоз»** (анжом-оборудование). В этом месте в XVIII-XIXв.в. вели деятельность мастера этой профессии. Они изготавливали части из

стали, железа, меди, латуни, олова, свинца. Термин «анжомасоз «состоит из двух морфем: анжома – маленькие металлические части; *соз*– сделать, строить, настроить. *Анжомасоз* – это мастер, изготавливающий оборудование.

Профессия слесаря тоже связана с металлургией. Слесаря изготавливали инструменты необходимые для парикмахеров, сапожников, швей, плотников, столяров. Это бритва, пила, кольца, ножницы, шило, долото. Ещё специалисты оттачивали затупившиеся инструменты. Улица слесарей в исторических документах упоминается как **«Чилангарон».**

Михчагарлик (мих-гвоздь). В Кокандеулица «Олтинкул «в прошлом называлась «Михчагар «. Эта профессия тоже входит в одну из отраслей металлургии. Мастера этой области изготавливали маленькие гвозди для медников, чеканщиков, слесарей [1, с. 44].

Шамширгарон. Улица «Дустлик «расположена в махалле «Наввойликгузар «в г. Коканде, в прошлом именовалась «Шамширгарон «. Шамширгар – мастер, изготавливающий оружие. Производство мечей прекратилось и с прекращением ханства.

Таким образом, особое значение имеют названия мест, относящиеся к металлургической отрасли, которые входят в исторические микротопонимы. Это в свою очередь даёт знание юному поколению о жизни своих предков.

Литература

1. Дадабоев М.Я. Хўқанди латиф маҳаллалари ва кўчаларининг номланиш тарихи.– Фергана, 2007. – С. 24-54.
2. Жабборов И. Ўзбек халки этнографияси. – Тошкент, 1994. – 114б.
3. Иброхимов С. Фаргона шеваларининг касб-ҳунар лексикаси. – Ташкент, 1959. – С. 67-89.
4. Камаева Р.Б. Структурно-словообразовательные особенности топонимов в романе В.Имамова «Казан дастаны» («Казанская крепость») //Филологические науки. Вопросы теории и практики. –Тамбов: Грамота, 2019. –№ 10. – С. 171-174.
5. Миддендорф А.Ф. Очерки Ферганской долины. – СПБ. 1872. Прибавленние IV. А. стр. XVI.
6. Набиев Р.Н. Из истории Какандского ханства.–Ташкент, 1973. – 53с.
7. Н.Охунов. Ўзбекистон топонимлари. –Коканд, 2006. – 38с.

УДК 811

ИКЕТЕЛЛЕЛЕК МӘСЬӘСЕ ҺӘМ АНЫҢ СӨЙЛӘМ КУЛЬТУРАСЫНА ЙОГЫНТЫСЫ
ВОПРОС БИЛИНГВИЗМА И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА КУЛЬТУРУ РЕЧИ

Хайруллина Альфира Салихзяновна
Елабужский институт (филиал) Казанского федерального университета,
г. Елабуга, Республика Татарстан, Российская Федерация
e-mail: alfira-7171@mail.ru

Аннотация. *Происходящие в мировом масштабе явления глобализации, интеграции требуют серьезного внимания к родному языку, национальному языку и иностранным языкам. Ситуация двуязычия в условиях Республики Татарстан развивается, меняется в зависимости от исторических, общественных факторов, уходящих своими корнями в далекие века. Эта проблема особенно актуальна в настоящее время – при распространении билингвальных, полилингвальных языковых ситуаций во многих странах. В этой статье мы затронули некоторые вопросы развития билингвизма.*

Ключевые слова: *родной язык, глобализация. интеграция, культура речи.*

THE ISSUE OF BILINGUALISM AND ITS IMPACT ON THE CULTURE OF SPEECH

Hajrullina Alfira Salihczjanovna
Elabuga Institute of the Kazan (Volga region) Federal University;
Elabuga, Republic of Tatarstan, Russian Federation

Abstract. *The phenomena of globalization and integration taking place on a global scale require serious attention to the native language, the national language and foreign languages. The situation of bilingualism in the conditions of the Republic of Tatarstan is developing, changing depending on historical, social factors that have their roots in distant centuries. This problem is especially relevant at the present time – with the spread of bilingual, multilingual language situations in many countries. In this article we have touched upon some issues of the development of bilingualism.*

Keywords: *native language, globalization, integration, culture of speech.*

XX гасыр ахыры – XXI гасыр башы икетеллелек һәм күптеллелек мәсьәләләрен көн үзәгенә куярга мәҗбүр итә. Бөтен дөнья масштабында барган глобальләшү, интегральләшү күренешләре ана теленә, милли телгә һәм чит телләргә җитди игътибар юнәлтүне таләп итә. Икетеллелек ситуациясе Татарстан Республикасы шартларында тамыры белән ерак гасырларга барып тоташкан тарихи, иҗтимагый факторларга бәйлелектә үсә, үзгәрә тора. Республикада татар һәм рус телләре дәүләт теле статусына ия булса да, рус теленең кулланылыш даирәсен татар теленеке белән чагыштырып булмый. Нәтиҗәдә илдә контактлы, бер яклы икетеллеклек урнаша. Билингвизм, бер яктан, телгә баю мөмкинлекләре бирсә, икенче яктан интерференция нәтиҗәсендә хаталар ясауга да җирлек булып тора. Татарстанда бу хаталар күпчелек очракта рус теле йогынтысында татар кешеләре сөйләмендә хасил булалар.

Татар теленә мөнәсәбәт, тел вазгыяте – иң четерекле проблемаларның берсе. Моны, бер яктан, билингвизм, икетеллелек күренеше белән бәйләп аңлатып булыр иде. Ике тел дә актив кулланыла торган территориаль җирлекләрдә, дәүләтләрдә икетеллелек күренеше урын ала. Аңа синоним рәвештә фәндә билингвизм терминыннан да файдаланалар. “Чит телләр сүзлеге” терминның чыгышын һәм мәгънәсен болай аңлата: “билингвизм [би… + лат. lingua язык] – лингв. икетеллелек – берьюлы ике телдән куллану (мәсәлән, Канададагы француз-инглиз икетеллелеге)” [7, б. 80].

Республикабыз шартларында татар-рус икетеллегеле турында сөйләү урынлы. Билгеле булганча, ике халык, димәк, ике тел арасындагы мөнәсәбәтләр дә бик тыгыз, вакыты белән катлаулы була. Географик күршелек, тарихи элемтәләр, икътисадый берәмлек, рус теленең абруе һәм башка факторлар икетеллелекне тудыралар. Моңа, гасырлар буе булган яшәп килгән телләренең бер-берсенә йогынтысы кушыла.

Икетелле, ягъни билингваль дәүләтләр хәзерге вакытта күпчелекне тәшкил итәләр. Җәмгыять эшчәнлегенең төрле өлкәләренә үтеп кергән глобализация шартларында региональ телләрнең функциональ үсеше юлларын өйрәнү көн үзәгенә килеп баса. Шуңа нисбәтле рәвештә соңгы елларда икетеллелек күренешен фәнни анализларга омтылучы галимнәр саны да арта. Галимнәр фикеренчә, авырлыклар, иң элек дәүләт теле, рәсми тел, милләтара аралашу теле кебек төшенчәләрнең төгәл чикләре булмау белән аңлатыла” [8, б. 4].

Таралыш характеры ягыннан берьяклы һәм икеяклы икетеллелекне аералар. Коммуникантларның берсе ике телдә дә аралаша алса, икенчесенең аралашу күнекмәләре бер генә телгә караса, бу – берьяклы икетеллелек була. Мондый тел ситуациясендә аралашу гадәттә бер генә телдә, милләтара, халыкара аралашу чарасы буларак кабул ителгән телдә алып барыла. Моның типик үрнәкләре булып Россия Федерациясендә таралыш алган татар-рус, бурят-рус, якут-рус һәм башка икетеллелекләре торалар. Икеяклы икетеллелек коммуникантларның һәрберсенең дә ике телне камил белүен, ситуация, әңгәмәдәшләрнең

теләгенә карап ике телнең берсендә аралашуны сайлавын күздә тота. Татарстанда татар теленең функциональ үсешен, рус милләтеннән булган балаларга, өлкән буынга татар телен укыту эше алып барыла. Бүгенге көндә дә әлеге эш дәвам иттерелә.

Гомумән, икетеллелекнең төрле төрләрен аерып карарга була. Төрле критерийлардан чыгып, галимнәр икетеллелекнең төрле типларын аерып чыгаралар: балачакта һәм олыгайгач өйрәнелә торган икетеллелек (хәзерге вакытта татар-рус икетеллелеге балачактан формалаша); өйрәнү рәвеше буенча стихияле һәм махсус өйрәнелүче икетеллелек (хәзерге вакытта стихияле күренеш өстенлек итә); ике телнең дә тигез яисә тигез түгел үзләштерелүе буенча тулы һәм тулы булмаган (республикабызда ике төрне дә очратырга була, хәтта туган телен начаррак, чит тел – рус телен яхшырак белгән билингвлар да еш очрый); билингваль аралашуның таралу дәрәҗәсенә карап массакүләм, төркемнәрдә һәм индивидуаль икетеллелек (республикабызда бу массакүләм күренеш); телне йөртүчеләр белән элемтәгә керү яисә кермәүгә карап контактлы һәм контактлы булмаган (республкабызда татарлар да, руслар да сан ягыннан якынча бертигез яшәүләренә нигезләнеп, контактлы билингвизм турында сүз алып барабыз); билгеле формалары буенча телдән, язма һәм телдән-язма икетеллелек (ике телнең дә телдән сөйләмдә дә, язма сөйләмдә дә кулланылышына нигезләнеп, телдән-язма икетеллелеге турында сөйләргә була); телне белү дәрәҗәсенә карап, рецептив, репродуктив һәм продуктив икетеллелек (ешрак продуктив төр очрый); компонентларның бер яисә төрле тел гаиләләренә каравыннан чыгып, бертөрле һәм бертөрле булмаган икетеллелек (татар һәм рус телләре төрле гаиләләргә карыйлар, димәк, бертөрле булмаган төр турында сүз бара); процессның нинди стадиядә булуына бәйләнешле рәвештә формалашучы һәм формалашкан икетеллелекне аеру гадәткә кергән (әлбәттә, Татарстанда озак еллар дәвамында инде формалашкан икетеллелек күренеше күзәтелә).

Галимнәр илебездә рус һәм татар телләренең функциональ үсешен реаль бәялиләр. Мәсәлән, М.З. Зәкиев болай дип яза: “кулланылыш дәрәҗәсе һәм киңлеге буенча рус-милли икетеллелеге милли-рус икетеллелеге дәрәҗәсенә кадәр күтәрелүе икеле. Әмма бу милли телләрнең тигез хокуклы һәм иркен кулланылышы тәэмин ителергә тиешле өлкәләрдә телләрнең гармоник кулланылышына комачаулык итәргә дә тиеш түгел” [3, б. 425]. Ф.К. Сәгъдиева хезмәтендә икетеллелек күренеше төрле аспектларда яктыртыла. Галимә рус-татар һәм татар-рус телара мөнәсәбәтләренә тарихи экскурс ясый, республикабыздагы тел халәтенең хәзерге этабында тел сәясәте принципларына туктала, дәүләт телләренең юридик статуслары тигез булып та, фактик тигезлекнең күзәтелмәвен ассызыклый. Проблемадан чыгуның кайбер юллары буларак, Ф.К. Сәгъдиева татар телен эш кәгазьләре теле буларак кулланылышка кертүне; югары белем алуда татар телен куллануны активлаштыруны, татар терминологиясен эшләүне һәм башкаларны тәкъдим итә [5, б. 66-67]. Галимә шулай ук сөйләм культурасы, аеруча икетеллелек шартларында табигый рәвештә хасил була торган интерференциянең телне йөртүчеләр сөйләменә тәэсирен тикшерүгә дә игътибар юнәлтә. Чынлап та, тыгыз тел контактлары бер-берсен баету кебек уңай йогынтыга гына түгел, аерым кыенлыклар тууга да алшарт булып торалар. Кыенлыкларның бер өлеше интерференция күренеше белән бәйле. Фәндә интерференция “контактта торучы телләр йогынтысында билингв сөйләмендәге нормалан тайпылышлар” буларак аңлатыла. Фәндә интерференция белән бәйле күренешләрнең классификациясе дә эшләнгән. Мәсәлән, Ю.А.Жлуктенко хезмәтендә түбәндәгеләр күрсәтелә:

бер тел контекстында чит тел материалын куллану;

туган телнең үз материалы нигезендә бәйланышта торган тел үрнәгендәге лексик берәмлекләр тудыру;

бер тел модельләре системасын икенче тел системасы чаралары белән белдерү һ.б. [2, б. 64-65].

Гадәттә билингв (ике телне белгән һәм ике телдә эш итә торган кеше), туган телен яхшы, икенче телне начаррак белгәнлектән, фикерен икенче тел чарасы белән белдергәндә теге яки бу сүзне туган телдән тәрҗемә итеп ала. Ләкин бездәге икетеллелек шартлары бу күренешкә җитди үзгәрешләр дә кертә. Татар-рус икетеллелеге практикасына шул нәрсә хас: ике телдә

сөйләшүче татар кешесе үз телендә сөйләгәндә һәм язганда да күп кенә төшенчәләрне рус теленнән тәрҗемә итеп ала. Бу хәзерге вакытта яңа төшенчәләрнең, гадәттә, башта рус телендә тәгъбир ителүенә һәм рус теленең Россия территориясендә милләтләр аралашу теле буларак барлык халыкларда актив кулланылуына нигезләнә [8, б. 25]. Тел сәясәте, тел вазгыяте – телләрнең кулланылышына зур йогынты ясый торган факторлар. Мондый вазгыятькә татар телендә белем бирү проблемасы да кушыла. Казан дәүләт университетында укыган, Будапештта Үзәк Европа университетында магистрлык дәрәҗәсе алган, татар интерьерына багышланган кандидатлык диссертациясе яклаган, 2013 елда Цюрих университетында антропология буенча докторлык диссертациясе яклаган, шул университетта фәнни тикшеренүләр өстендә эшләүче галим Д.Сөләйманова язганча, бүген "татар телендә белем бирү хәле – куркыныч хәлдә. Димәк, икетелле мәктәп мәгарифе моделен үстерергә кирәк, чөнки бертелле, бары тик татар телле белем бирү моделенә инде ихтыяҗ юк, һәм, рәсми статистика башкача әйтсә дә, ул Татарстанда инде юк дәрәҗәсендә [1]. Башка галимнәр, шул исәптән профессор Д.Ә. Сәлимова да икетеллек һәм тел укыту мәсьәләләрен бәйлелектә карыйлар. Д.Ә. Сәлимова, А.А. Тимерханов кебек галимнәр икетеллелекнең симметрияле булуына тискәре йогынты ясаган факторлар рәтендә соңгы еллардагы мәгариф өлкәсендәге кайбер үзгәрешләрне дә атыйлар. "Россиядәге барлык регионнар, республикаларда Бердәм дәүләт имтиханнарын рус телендә тапшырырга мәҗбүр итү позитив, уңай тенденция һәм факторлар белән бер рәттән, нәкъ менә дәүләт телләренең реаль тулы хокуклы функциональ торышына чик куйды", – дип язалар [6, б. 57]. Татар теленең гамәлдә дәүләт теле буларак кулланылмау проблемасы татар телендә югары белемне алу мөмкинлеге булмау белән дә аңлатыла. Татар телле югары уку йортларында белем алу мөмкинлеге булмаган очракта, мәктәпләрдә урта белемне татарча бирүгә бары ясалма рәвештә генә ярдәм итәргә була. "Татар мәктәбен тәмамлаган укучы, югары уку йортына килгәч, үзен кимчелекле итеп тоярга тиеш түгел. Әмма татар телле югары уку йорты булмый торып, татарча фикерләргә сәләтле кадрларны әзерләү мөмкинлеге юк диярлек", – дип яза Ф.К. Сәгъдиева [5, б. 71]. Шул ук вакытта уңай күренешләр дә бар. Глобаль күренешләрдә катнашкан, социаль медиаларда актив кулланылган, сыйфатлы мәдәни һәм мәгълүмати продукт булган телләр генә исән калачак. "Inde сайты кебек, ләкин татарча эшли торган шәһәр яшьләренең медиа-продукты кирәк. Сыйфатлы балалар китаплары, мультфильмнары, тапшырулары кирәк. Бу яктан соңгы вакытта бераз үсеш күзәтелә, аны активлаштыру мөһим" – дип яза белгечләр [1].

Татарстанда элек-электән татар-рус икетеллелегә хөкем сөргәнлектән, татар теленнән дөрес файдалану, аның табигый яңгырашын, агымын саклау мәсьәләсе рус теле белән тыгыз бәйләнештә каралырга тиеш. Интерференциянең йогынтысы буларак телебезнең сүзлек составы, лексик-семантик нормалары еш кына кирәксезгә рус теле сүзләре куллану аркасында да бозыла. Гади сөйләм телендә һәм хәтта әдәби телдә дә – газета-журнал битләрендә, радио-телевидение тапшыруларында – татар теленең тиешле төшенчәне белдерерлек үз сүзләре яки телдә алар кебек үк үзләштерелгән гарәп һәм фарсы алынмалары була торып та, рус сүзләрен кушып сөйләү һәм язу очраклары шактый күп. Монда алынма сүзләр куллануның төп принцибы бозыла. Бу принцип исә моннан гыйбарәт: туган телнең тиешле төшенчәне белдерә алырлык үз сүзлек хәзинәсе булганда яки үз лексик байлыгыннан яңа сүз ясау мөмкинлеге булганда, чит тел сүзләре кулланылырга тиеш түгел. кружок (түгәрәк), обстановка (хәл), допрос (сорау алу), кругозор (караш, белем), номер (сан), геройлык (батырлык), замечание (искәрмә, кисәтү), констатацияләү (билгеләү, әйтү), прием (кабул итү, алу), изделие (әйбер), ствол (көпшә), парус (җилкән), помещик (алпавыт), секрет (сер), платина (ак алтын), учет (исәп), иго (изү), рубеж (чик), статья (мәкалә)... Мондый урынсыз кулланылган рус сүзләренең исәбе, саный китсәң, күпкә җыела. Ә нде кайбер татарларның туган телләрен "бер дә кирәксезгә город, школ, значит, также, конечно кебек сүзләр белән чүпләүләрен искә төшерсәң, татар теленең үзенең ияләре тарафыннан шактый нык кимсетелүен күрәсең", – дип яза Р.Юсупов [7, б. 15]. Шул ук вакытта беркадәр дәрәҗәдә кире тенденция дә күзәтелә. Бер генә күренешне мисал итеп китерәбез: Р.Мөхиярова неологизмнарның калькалаштырылу нәтиҗәсендә ясалуы тенденциясе турында искәртеп, моны "телне татарчалаштыру

тенденциясе” йогынтысы белән аңлата [4, б. 53]. Бу фикердә, чынлап та, хаклык бар, чөнки нәкъ шушы ысул аеруча популяр булып тора. Вакытлы матбугат битләрендә дә моңа мисаллар күп: финансовая пирамида – финанс пирамидасы, социальная сеть – социаль челтәр, материнский капитал – ана капиталы, первое чтение – беренче укылыш һ.б.

Хәзерге вакытта бөтендөнья масштабында глобальләшү һәм интегральләшү процесслары бара. Бер илдән икенче илгә чыгу мөмкинлекләре чикләнмәгән булу, фән-техника алгарышы кебек факторлар телләр арасындагы мөнәсәбәтләрнең ныгуына китерәләр. Телләрнең контактка керүе – дөнья буенча киң таралган күренеш. Әмма бу элемтәләр, бәйләнешләр туган телгә зарар китерергә тиеш түгел.

Әдәбият

1. Әмирхан З. Диләрә Сөләйманова: “Татарстанда икетелле мәгариф кирәк”. – URL: http://madanizhomga.ru/news/tele-barny-ile-bar/dilr-slymanova-tatarstanda-iketelle-mgarif-kirk; мөрәҗәгать итү вакыты: 02.04.2021.
2. Жлуктенко Ю.А. Лингвистические аспекты двуязычии. – Киев: Вища шк.: Изд-во при Киев. ун-те, 1974. – 276 с.
3. Закиев М. З. Татары: Проблемы истории и языка (Сборник статей по проблемам лингвоистории, возрождения и развития татарской нации).– Казань, 1995.– 464 с.
4. Мөхиярова Р.Х. XX гасыр ахыры – XXI гасыр башы татар әдәби теле лексикасы. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2009. – 189 б.
5. Сагдеева Ф.К. Проблемы культуры татарской речи в условиях активного двуязычия. – Казань: Фикер, 2003. – 128 с.
6. Салимова Д.А., Тимерханов А.А. Двуязычие и перевод: теория и опыт исследования. – М.: Флинта: Наука, 2012. – 280 с.
7. Словарь иностранных слов. – 18-е изд / вед. ред. Л.Н.Комарова.–М.: Рус. яз.,1989.–624 с.
8. Юсупов Р.А. Икетеллелек һәм сөйләм культурасы.– Казан:Татар. кит. нәшр.,2003.–223 б.

V. ОБРАЗОВАНИЕ НА РОДНОМ ЯЗЫКЕ И ИННОВАЦИИ В ПРЕПОДАВАНИИ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ И ЛИТЕРАТУР

УДК 37.012

ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ КОМПЕТЕНТНОСТЬ: ОБЛАСТИ ОЦЕНКИ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ РАБОТЫ

Амиракулова Надира Нуретбековна
Ошский государственный педагогический университет,
г. Ош, Кыргызская Республика

Аннотация. *Педагогическая компетентность учителя очень важна в учебно-воспитательном процессе, поскольку в современном образовании ученик является центром системы. Таким образом, это исследование было направлено на то, чтобы узнать понятие педагогической компетентности, понять основные направления развития педагогической компетентности, узнать влияющие факторы педагогической компетентности, узнать, каково значение педагогической компетентности для будущего и познакомить с ключевыми вопросами и проблемами развития педагогической компетентности.*

Ключевые слова: *образовательная система, педагогическая компетентность, высшее образование, проблемы компетентности, педагогический анализ.*

PEDAGOGICAL COMPETENCE: AREAS OF ASSESSMENT OF PEDAGOGICAL PERFORMANCE

Amirakulova Nadira Nuretbekovna
Osh State Pedagogical University, Osh, Kyrgyz Republic

Abstract. *The pedagogical competence of a teacher is very important in the educational process, since in modern education the student is the center of the system. Thus, this study was aimed at learning the concept of pedagogical competence, understanding the main directions for the development of pedagogical competence, learning the influencing factors of pedagogical competence, learning what is the significance of pedagogical competence for the future and introducing key issues and problems in the development of pedagogical competence.*

Keywords: *educational system, pedagogical competence, higher education, competence problems, pedagogical analysis.*

Цели этого исследования заключаются в следующем:

Узнать понятие педагогической компетентности.

Понимать основные направления развития педагогической компетентности.

Узнать этапы педагогической компетентности.

Выделить составляющие педагогического анализа

Узнать факторы, влияющие на педагогическую компетентность.

Узнать, каково значение педагогической компетентности для будущего

Ознакомить с ключевыми вопросами и задачами развития педагогической компетентности.

Области оценки работы учителя:

1. Педагогический профессионализм.
2. Умение организовать учебный процесс.
3. Способность быть чутким к личной психологии.
4. Адекватность знаний, надежность отраслевых знаний.

5. Преданность профессии учителя, педагогической деятельности.

6. Осведомленность об учебной программе.

7. Коммуникабельность.

8. Умение оценивать знания, умения и навыки, знание критериев оценки.

9. Другие особенности (повышение квалификации, знание законодательства и т.д.).

Чтобы знать понятие педагогических компетенций, мы должны знать о понятии педагогики. Педагогика есть не что иное, как дисциплина, занимающаяся теориями преподавания и обучения. Его также называют искусством преподавания для эффективного обучения студентов. Буквально это означает науку о ребенке. Но можно уточнить, что здесь «наука» — это наука об обучении, а ребенок относится здесь к ученику. Таким образом, можно сказать, что педагогика – это наука об обучении для эффективного обучения учащихся.

Педагогическая компетентность относится к производительности, знаниям и навыкам преподавания и обучения, таким образом, она включает в себя способность учителей управлять процессом преподавания и обучения от планирования до этапов оценки. Педагогическая компетентность учителей определяется как понимание базового образования, учащихся, разработки учебных программ, планов уроков, диалогического процесса преподавания и обучения, оценки обучения и потенциального развития учащихся[1].

Тем не менее, это относится к способности добиваться результатов в планировании учебной программы, оценке, рефлексивном обучении, управлении классом, обучении детей и так далее. Таким образом, основная часть программы подготовки учителей заключается в том, что учителя-стажеры обучаются предоставлять педагогические знания, и их направляют для применения всего этого в процессе преподавания-обучения во время их программы стажировки.

1. Профессионально-педагогические навыки

Профессионализм

Демонстрировать определенный уровень знаний по теме и соответствующей области знаний. Точное знание предмета, понятий, задач. Уметь использовать соответствующий метод и технологию обучения, дополнительный материал и метод.

Демонстрировать способность преподавать правила, теории, определения, принципы, понятия, относящиеся к предмету, на доступном языке [2].

Подготовка к педагогической деятельности

Определить, правильно или неправильно поняли учащиеся понятия, и при необходимости исправить их.

Уметь отвечать на вопросы учащихся по теме.

Знать, что на знания и обучение учащихся влияет их физиологическое, психологическое, эмоциональное и социальное развитие.

Знать, что предмет преподается в соответствии с учебной программой.

Уметь выбирать методы и технологии, соответствующие специфике предмета, материалу, подлежащему изучению на занятии.

Умение пользоваться информационными технологиями, соответствующими предмету.

Знать правила безопасности, связанные со спецификой курса.

Непрерывное повышение квалификации по предмету [3].

2. Умение организовать учебный процесс

Планирование

Четко сформулировать цель урока и ожидаемые знания и установки учащихся в конце урока.

В конце занятия спланировать, как научить учащихся тем функциям, которые от них ожидается, и уточните вспомогательные вопросы.

Подбор и подготовка дополнительных материалов по теме.

планирование мероприятий (игры, кроссворды, ролевые игры, индивидуальная или групповая работа, физические упражнения и др.), способствующих личностному, психологическому, этическому, социокультурному и культурному развитию учащихся;

объяснение темы учащимся и используйте необходимые дополнительные материалы, чтобы сделать ее понятной.

При планировании обращать внимание на личностные особенности обучающихся.

В конце урока оценка учащихся по тому, как они изменились и что увидели [4].

Процесс обучения

Уметь видеть особенности социального, психологического, языкового, эмоционально-эмоционального и культурного развития учащихся.

Узнать, что интересует каждого ученика и что ему нужно.

Уважительное отношение к учащимся с учетом их индивидуальных особенностей, их способностей, интересов, особенностей обучения.

Умение направлять и консультировать учащихся.

Связать новую тему с темами, затронутыми на предыдущем уроке, и темами, которые будут рассмотрены на следующем уроке.

Объяснение темы в соответствии с интересами, активностью и готовностью учащихся.

Использование методов и технологий в соответствии с возрастом, предыдущими знаниями и способностями учащихся.

Связывание тем по принципам преемственности и иерархии в плане урока.

Возможность гибкого использования различных методов.

Уметь правильно распределять свое время.

Возможность использования дополнительных материалов в соответствии с темой (задачей) урока.

Уметь соотносить содержание уроков с повседневной жизнью учащихся.

Работать с каждым учеником, направлять его деятельность.

Умение пользоваться соответствующими учебно-методическими материалами и наглядными пособиями.

Направлять учащихся, не оставляя их без внимания.

Умение использовать разнообразные виды деятельности (индивидуальные, парные, групповые задания, демонстрации, практические работы - экскурсии, опыты, наблюдения и т.п.) для привлечения учащихся к урокам, соответствующие технологии обучения.

Предоставлять учащимся возможность применить то, что они узнали на уроке.

Умение выбирать вопросы, соответствующие возрасту учащихся, которые мотивируют их думать и исследовать.

Ставить перед учащимися разнообразные задания с учетом специфики самостоятельного обучения.

Уметь правильно выбирать примеры для обучения терминам в материале.

Объективная оценка знаний и работы учащихся в конце урока.

Прокомментируйте ответы учащихся исключительно на основе анализа.

Предварительное уточнение методик, тестов, вопросов, которые будут использоваться при оценивании работ учащихся.

Планирование деятельности по дальнейшему эффективному продолжению образования по результатам оценивания [5].

Исследование завершается замечанием великого просветителя Свами Вивекананды: «Образование — это проявление совершенства уже в человеке». Развитие компетентности учителя очень важно в процессе преподавания-обучения. Только строгая практика может развить их способности, довести до совершенства и раскрыть их скрытые способности. Для качественного образования, а также устойчивого развития образования в будущем очень важны и справедливы педагогические компетенции учителей.

Литература

1. Кондаков И.М., Сухарев А.В. Методологическое обоснование зарубежных теорий профессионального развития. Вопросы психологии (1989), № 5, с. 162-163.

2. Савельева С.С. Педагогические условия формирования профессиональной компетентности учителя в образовательном процессе вуза: монография (2012). Воскресенск. - С. 9-10.
3. Исаев И.Ф. Теоретические основы формирования профессионально-педагогической культуры преподавателя высшей школы (1994), М., с. 37-39.
4. Григорьева Н.А., Думов С.Б. Педагогическая компетентность преподавателя высшей школы: ценностно-смысловой аспект. Преподаватель высшей школы в XXI веке. Сборник 2 (2003), Ростов н/Д, с. 12-14.
5. Шадриков В.Д. Новая модель специалиста. Инновационная подготовка и компетентностный подход. Высшее образование сегодня (2004), № 8, с. 29-30.

УДК 37

ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ ТАТАРСКИХ ПРОСВЕТИТЕЛЕЙ В ПОДГОТОВКЕ БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ

Ахтариева Разия Файзиевна
Елабужский институт Казанского (Приволжского) федерального университета,
г. Елабуга, Татарстан, Российская Федерация
e-mail: RFAhtarieva@kpfu.ru

Аннотация. *В статье рассматривается особенности использования педагогического наследия татарских просветителей в процессе подготовки будущего учителя на примере изучения раздела в модуле Педагогика в Елабужском институте КФУ. При изучении раздела «Феномен образовательной деятельности» студентов первокурсников изучают педагогические идеи просветителей на основе анализа востребованность этих идей в условиях современного образования.*
Ключевые слова: *педагогическое наследие татарских просветителей, процесс подготовки будущего учителя, Педагогическое образование, Феномен образовательной деятельности.*

PEDAGOGICAL HERITAGE OF THE TATAR ENLIGHTENERS IN THE PREPARATION OF THE FUTURE TEACHER

Akhtarieva Raziya Faizievna
Elabuga Institute of Kazan (Volga Region) Federal University,
Elabuga, Tatarstan, Russian Federation

Abstract. *The article discusses the features of using the pedagogical heritage of the Tatar educators in the process of preparing a future teacher on the example of studying the section in the Pedagogy module at the Elabuga Institute of KFU. When studying the section "The Phenomenon of educational activity", first-year students study the pedagogical ideas of the educators based on the analysis of the relevance of these ideas in the conditions of modern education.*
Keywords: *pedagogical heritage of the tatar enlighteners, the process of preparing a future teacher, pedagogical education, the phenomenon of educational activity.*

В 2014-2015 году наш педагогический коллектив Елабужского института Казанского федерального университета работал над исполнением контракта Министерства образования РФ № 05.043.12.0016 по теме «Усиление практической направленности будущих педагогов в программах бакалавриата в рамках УГСН «Образование и педагогические науки по направлению подготовки «Педагогическое образование» (учитель основного общего

образования) на основе сетевого взаимодействия. Эта интереснейшая работа была направлена на осмысление содержания традиционных дисциплин, которые входили в содержание психолого-педагогической подготовки будущего учителя. Реализация компетентностного подхода, который позже был реализован при принятии новых образовательных стандартов по направлению подготовки Педагогическое образование в 2018 году, позволила пересмотреть такой традиционный раздел как «История образования и педагогической мысли».

По мнению разработчиков этой дисциплины, которая реализовывалась в модуле Педагогика, содержание ее направлено на знакомство студентов, будущих учителей, с образованием, как неким феноменом деятельности, который способствует формированию отношения студента к понятию «образование», «образовательная деятельность» как некому исключительно важному процессу приводящем наших детей в мир взрослых. Такое отношение к дисциплине позволило назвать дисциплину «Феномен образовательной деятельности», на сегодня разработан и одноименный цифровой образовательный ресурс, который доступен нашим студентам на образовательной платформе нашего университета. После пересмотра содержания дисциплина она была предложена для изучения в первом семестре на первом курсе.

В содержание были включены 3 модуля: Введение в педагогическую профессию, Становление педагогической мысли в истории образования и Профессионально-личностное становление и развитие педагога.

Во втором модуле, в котором рассматриваем историю становления педагогической мысли в истории человечества, особое место занимает изучение наследия татарских просветителей, ибо мы продолжаем реализовывать идею о необходимости вводить в содержание изучаемых дисциплин регионального компонента. Тем более история татарского просветительства имеет богатейшее наследие, достаточно хорошо изучена, имеется серьёзная литература, освещающая многие вопросы просвещения.

В вопросе становления татарской национальной школы мы особое внимание обращаем на тот факт, что в 922 году Волжская Болгария приняла ислам от стран, где формировалась система образования на основе двух ступеней: мектеб (это название сохранено и светской традиции названия школы) и медресе (средней конфессиональной). У студентов формируется понимание того, уже тысячелетие тому назад формировалась система в тесной связи с мечетью, в которой должен был быть образованный служитель культа для ведения проповеди и обучения подрастающего поколения. Значит, формируется и требование к учителю как человеку образованному. Даже этот широко известный всем факт, дает возможность студентам обсудить вопрос о «живучести» этой системы, ибо и сегодня такая система существует и позволяет реализовывать религиозное обучение. Формировавшаяся таким образом система национальной школы на протяжении всей своей истории выдвигала своих идеологов.

В современных исторических исследованиях изучается наследие педагогов – просветителей, живших на рубеже XIX – XX вв. Их просветительская деятельность в основном заключалась в реформировании системы образования, совершенствования методов обучения, пересмотре содержания образования и создания школ нового типа. На основе архивных данных, которые представлены в фондах Национального архива Республики Татарстан, которые стали доступны широкому кругу заинтересованных лиц благодаря цифровизации материалов архива, анализа научных статей о просветителях, студенты знакомятся с наследием Шигабутдина Марджани, Ризаитдина Фахретдинова, Каюма Насыйри и других. Их отличает, что очень важно в современных условиях, беззаветная любовь к своему делу и своей отчизне. Этот аспект так же позволяет нам проводить беседы со студентами, направленные на патриотическое воспитание обучающихся. Ведь профессиональный путь татарских просветителей был сложен и тернист, в их жизни достаточно трагических событий, но они оставались на протяжении всей своей жизни приверженцами просвещения народных масс. Их выступления против схоластического обучения было направлено на внедрение элементов светского образования, обучения молодежи русскому языку, разработку и создания

учебников нового, прогрессивного типа, открытия новых школ. Например, Ш. Марджани становиться первым представителем мусульманского духовенства, который согласился преподавать вероучение в открытой 13 сентября 1876 года Татарской учительской школе в городе Казани с восьмилетним сроком обучения. Целью школы было подготовка учителей начальных классов из татар. Преподавание в школе велось на русском языке. На наш взгляд, для принятия такого решения требовалось просветителю большое мужество. Ибо консервативные круги мусульманского духовенства за эту деятельность, а Ш. Марджани проработал в школе в течение 9 лет и входил в состав педагогического совета школы, называли еретиком и вероотступником.

Идеи Ш. Марджани охватывают в 70-80 годы XIX века самые различные стороны обновления жизни татарского народа. Такая широта взглядов просветителя позволяет студентам, изучая материалы связанные с деятельностью просветителя, его научные труды выделять наиболее значимые идеи: о необходимости получения татарским населением светского образования, усвоения прогрессивного наследия прошлого и настоящего. Особое внимание обращается студентами на вопросы воспитания национального самосознания, проводятся параллели с сегодняшним днем, когда на повестке стоят такие важнейшие вопросы сохранения культурной идентичности народа в условиях глобализации. Отношение ученого к просвещению как мощному орудию прогресса так же дает возможность современному молодому человеку понимать своеобразие жизни сегодня.

В рассматриваемый период формируется джадидское движения в России, именно в трудах Ш Марджани были сформулированы принципы построения системы преподавания в медресе на основе достижений современной педагогу науки и сформировавшейся культуры. Вдумчивый анализ идей ученого дает возможность студенту понять особенности формирования отношений сегодняшней светской системы образования и национальных традиций ислама, влияющих на воспитание современного школьника. Ведь мировоззрение просветителя синтетически соединило в себе религиозное реформаторство и просветительство, отразило диалектику развития этого периода в истории татарского общества.

В одной небольшой статье сложно рассмотреть все возможности учета потенциала педагогического наследия татарских просветителей в подготовке будущего учителя. Обращение на первом курсе к этому наследие продолжается и в последующие годы обучения студентов. Им предлагаются темы для проведения исследовательской работы по изучению этого наследия, которые могут быть отражены в тематике курсовых работ и выпускных квалификационных работ по педагогике.

Литература

1. Михайлова С.Н. Формирование и развитие просветительства среди татар Поволжья. - Казань, 1972.
2. Педагогическая мысль Казанского края в конце XIX - начала XX вв. - Казань, 1979.
3. Шарафутдинов З.Т., Ханбиков Я.И. История педагогики Татарстана. - Казань, 1998.

УДК 342.725.3

СПОСОБЫ ОБОГАЩЕНИЯ СЛОВАРНОГО РЕСУРСА МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ И УСТРАНЕНИЯ ДЕФЕКТОВ

Алиева Саида Маарифовна
Бакинский университет для девушек, г. Баку, Азербайджан
e-mail: saida.eduprimary@gmail.com

Аннотация. *В статье рассматриваются способы обогащения словарного запаса учащихся начальных классов. При этом обсуждаются недостатки в этом направлении и их устранение. Также в статье обращается внимание на анализ обстоятельств, негативно влияющих на процесс устной речи.*
Ключевые слова: *начальная школа, словарный запас, недостатков, способы, ребенок, речь.*

WAYS TO ENRICH THE VOCABULARY RESOURCES OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS AND ELIMINATE DEFECTS

Saida Maarif Aliyeva
Baku Girls' University, Baku, Azerbaijan

Abstract. *The article discusses ways to enrich the vocabulary of primary school students. At the same time, the shortcomings in this direction and their elimination are discussed. The article also draws attention to the analysis of the circumstances that negatively affect the process of oral speech.*
Keywords: *elementary school, vocabulary, defect, ways, child, speech.*

Основой приобретения учащимися речевых навыков является высокий уровень словарного запаса. Учащиеся должны иметь минимальный словарный запас, чтобы овладеть необходимой речью на родном языке. Конечно, когда мы говорим словарный состав Азербайджанского языка, мы имеем в виду все слова нашего языка. Однако человеку вовсе не обязательно знать все слова, чтобы выражать свое мнение на определенном языке. Существуют сотни терминов, относящихся к различным областям науки, которыми пожилые люди не пользуются, и могут не знать их до конца жизни. Однако невозможно бегло говорить на этом языке, не зная точно всех общеупотрибительных слов.

Школьный опыт и исследования психологов говорят о том, что учащиеся младшего возраста часто не в состоянии представить предъявляемый им предмет. Поэтому у них возникают трудности при использовании разных слов для описания предмета.

Одним из главных и обязательных условий овладения навыками разговорной речи на любом языке является наличие необходимого минимального словарного запаса. По сути, разнообразиетакого запаса отражает богатство языка.

Словарная работа является основой для развития общего кругозора и мышления учащихся. Человек, не обладающий достаточным минимальным словарным запасом на каком-либо языке, не может по-настоящему овладеть этим языком.

В целом существует множество факторов, которые помогают учащимся обогатить их словарный запас:

-учебники и учебные пособия;
-материалы для внеклассного чтения внешкольных занятий;
- наблюдения и экскурсии;
- слова употребляемые в школе и в семье;
- телевидение и радиопрограммы;
- театральные постановки и кинофильмы

Для дальнейшего обогащения словарного запаса учащихся следует систематически использовать следующие виды деятельности.

1. Работа над объяснением новых слов и образных выражений речи;
2. Организация прогулок и экскурсий;
3. Работа над художественными текстами и грамматическими упражнениями [2].

В начальной школе словарный запас учащихся должен включать в среднем 9-10 новых слов в день, более половины из которых возникает на уроки чтения. Конечно, более эффективные результаты можно получить, если уроки чтения дополняются наблюдениями и экскурсиями.Прогулки и предметные уроки являются наиболее полезным источником

обогащения словарного запаса, заставляя детей использовать и развивать большое количество слов и понятий о природных и социальных явлениях.

Как известно, дети, поступающие в школу, имеют возможность изъясняться на простом языке, поэтому словарный запас у них минимальный. В их словарном запасе много недостатков. Считаю важным остановиться на некоторых из них.

Недостатки словарного запаса учащихся, поступающих в школе, в основном заключаются в следующем:

1.Ограниченность и узкие представления учащихся.

С момента,когда ребенок начинает мыслить, он наблюдает и понимает окружающий мир, природу и быт по-своему. В то же время у него зачастую ошибочное восприятие, потому что его знания об окружающем ограничены.

2. Между словами, которые изучают учащиеся, нет системы и связей. Они не могут употреблять близкие и разные по значению слова. Иногда, наоборот, пытаются употреблять не сочетаемые по смыслу слова.

3. Словарный запас учащихся является односторонним. Наблюдения показывают, что большую часть слов в нем составляют названия конкретных предметов, с которыми они часто сталкиваются в жизни. Поэтому они не используют слова с абстрактным и собирательным значением или испытывают трудности с их употреблением.

4. Не использование или неправильное употребление незнакомых слов.

При чтении любого текста, учащиеся думают, что все слова им знакомы. Однако многие из этих слов не встречаются в их активном словаре. Они не хотят использовать эти слова в процессе речи. А когда их используют, используют речевые ошибки.

5. Речь большинства учащихся однообразная и нелитературная. Поскольку они не знают значения многих образных выражений, они избегают их употребления ,а также эпитетов и метафор.

Устранение того или иного недостатка является обязанностью учителя и задачей школьного обучения. Начиная с периода обучения азбуке, особое внимание следует уделять работе со словарем и проводить систематическую работу по устранению указанных недостатков.

Давайте сосредоточимся на одном тексте. Объяснение значения используемых здесь слов является важной задачей.

"Воробей"

Это был один из прекрасных весенних дней. Мулла Аббас и я сидели перед верандой и разговаривали. Жена муллы промыла пшеницу для мельницы и разложила её на солнце сушиться. Мулла Аббас разговаривал со мной и длинной палкой отгонял кур и птиц от пшеницы. Вдруг прилетела пчела и взяла одно зернышко.

Мы оба были удивлены. Зачем пчелам нужна пшеница? Думалимы, но ничего в голову нам не приходило.

Через некоторое время прилетела пчела и взяла еще одно зернышко. Мулла Аббас сказал:

- Если прилетит пчела и ещё возьмет пшеничное зернышку, то несмотря на моюстарость,я пойду за ней.

В ответ я сказал, что у меня крепкие ноги, ябыстреедойду и принесу сообщение.

Действительно, прилетела пчела, взяла пшеничное зерно и улетела. Я встал и побежал за нею. Летит пчела, а я заней. Мы спустились в овраг. Я внимательно следил за пчелой. Что же я увидел?

А увидел я слепого воробья, сидящего под кустом. Услышав жужжание пчелы, он открыл рот , пчела бросила ему в рот пшеницу и улетела.

Пчела, вероятно, дружила с воробьем. Не забыл этой дружбы и после того, как воравей ослеп (Абдуррахим бек Хагвердиев) [5,с. 62].

Важно различать многозначные слова, употребляемые в тексте, выражать отношение к основной мысли, определять значение, произношение и написание новых слов, группировать

слова по их грамматическому значению. Значение непонятных слов в тексте должно быть объяснено. В этом случае полностью усваивается значение всех слов в тексте.

Например:

Значение слова «не забыл»-помнит, не забывает.

Есть выражение-открыв рот. Это выражение используется в прямом значении.Но больше в регионах оно употребляется как диалектное выражение. Смысл в том, что он открыл рот и огляделся.

В учебнике для 3 класса даются различные задания по указанной теме. Объясняя эти задания, мы можем лучше обосновать свое мнение:

1.Выберите другой заголовок для текста:

1. Пчела-вор
2. Верный друг
3. История муллы Аббаса

После прочтения текста, исходя из происходящих там событий, текст можно было бы назвать “Верный друг”

2.Каким словом вы бы заменили подчеркнутое слово в тексте?

Учитывая, что в данном выражении используется словокрепкий, его можно заменить словами -сильный и быстрый в соответствии с содержанием текста.

3. Обратите внимание на слова, выделенные синим цветом в тексте, и определите соответствие:

1) весна
2) красивый
3) забыть

А) слово, обозначающее признак
Б) слово, обозначающее действие
В) слово, обозначающее предмет

В тексте синим цветом отмечены слова (слова-прекрасный, весенний и не забыл), то можно отметить, что в этом выражении весна означает предмет, а прекрасное-признак. Если мы говорим, что незабыл это форма глагола забыть, то это слово также обозначает действие.

Когда слова в тексте становятся понятными и учащиеся понимают их в прямом и переносном смысле, этим учитель расширяет их словарный запас. Это также способствует углублению словарного запаса. Для этого необходимо использовать работу по объяснению значений непонятных слов, как с точки зрения их многозначности, так и метафории, употребление их во фразеологических единицах и стилистических оборотах.

Большое влияние на процесс обогащения речи оказывает и работа над чистотой словаря. Поэтому иногда слова, используемые учащимися, неверны. Даже если учащийся правильно объясняет правила и факты, но имеет недостатки в словарном запасе ,ему нельзя идти на уступки. Иногда вместо подробного объяснения ошибки учитель просто приводит практический пример для исправления. Однако борьба за чистоту языка должна вестись в направлении «изгнания» из речи просторечных слов, а также элементов местных диалектов и говоров.

Одним из недостатков процесса устной речи являются употребление диалектизмов. Поэтому предупреждение и устранение диалектизмов в речи требует особых способов обучения.

Известно, что большая часть населения пользуется литературным языком, а определенная часть –диалектами. Они используют слова в соответствии с тем диалектом, на котором говорят в той местности, где они живут. В большинстве случаев такая речь может проявляется и у интеллигенции. Например; əyərlərim (если), hasannıxnan (легко), bajı (сестра), genə (снова),getirib (принёс), gelmeg (прийти),meytəb (школа), heysab (счет), dərmən (лекарство), manıt(манат), qırıx(сорок), əmeg (труд), münasıbat(отношения), təyyin (определение), şikil (фото), başarıq(способность),nöş (почему) ,olacoux (будем), qərdeş (брат),

oxarta(сколько), cıqqan (очень мало),mını(это), yanı (т.е.) и так далее. Использование таких диалектов портит речь.[3].

В документе Национальной Учебной Программы Куррикулум Общего Образования Азербайджанской Республики говорится, что «на основе развития устной речи, обогащения словарного запаса учащихся, формирования коммуникативных навыков, овладения наиболее необходимыми грамматическими понятиями и языковыми конструкциями, обеспечивает развитие навыков восприятия на слух. Одним из важнейших вопросов является наличие у учащихся культуры общения и коммуникативных навыков» [4].

Таким образом, вышеперечисленные приемы и способы правильно организации работы по обогащению словарного запаса создаст условия для устранения некоторых недостатков.

Литература

1. Карабахлы А. Методика преподавания Азербайджанской литературы. Баку: Маариф, 1973.
2. https://qaynarinfo.az/az/luet-ehtiyani-nece-zengilesdirmek-olar-teklif/
3. http://genderi.org/nitq-medeniyyetinin-esaslar.html?page=14
4. Концепция общего образования в Азербайджанской Республике - Национальная Учебная Программа Куррикулум. 30 октября 2006.
5. УчебникАзербайджанскогоязыка (3 класс). Баку, 2018.

УДК 37

ОРГАНИЗАЦИЯ ИЗУЧЕНИЯ ЯЗЫКОВЫХ ОСОБЕННОСТЕЙ ПРОИЗВЕДЕНИЙ МУСЫ ДЖАЛИЛЯ В ШКОЛЕ

Газизова Зульфия Раисовна
МБОУ «СОШ №6 города Азнакаево» Азнакаевского муниципального района РТ,
Республика Татарстан, Россия
gazizova.zylfia@mail.ru

Аннотация. *В данной статье рассматривается изучение языковых особенностей произведений М. Джалиля в школе. На примерах показываетсявозможности анализа стихотворений поэта «Песни мои», «Красная ромашка», либретто «Златовласка».*

Ключевые слова: *М. Джалиль, поэзия, языковые особенности, синтаксические фигуры.*

ORGANIZATION OF LANGUAGE AND STYLE EVENTS OF MUSA JALIL'S WORKS AT SCHOOL

Gazizova Zulfiya Raisovna
MBEI «Secondary school No. 6 of the city of Aznakaevo» of the Aznakaevsky
municipal district of the Republic of Tatarstan, Russia
gazizova.zylfia@mail.ru

Abstract. *This article examines the study of the linguistic features of M. Jalil's works at school. The examples show the possibilities of analyzing the poet's poems «My Songs», «Red Daisy», libretto «Goldilocks».*

Keywords: *M. Jalil, poetry, language features, syntactic figures.*

Мәктәп программасында Муса Җәлил иҗаты актив өйрәнелә. Татар урта гомуми белем бирү мәктәпләре өчен булган 5 сыйныф дәреслегендә (авторы Җәләлиева М.Ш., 2000) шагыйрьнең кыскача тормыш юлы һәм иҗатын чагылдырган мәкалә бирелгән. "Җырларым", "Кызыл ромашка", "Ана бәйрәме" әсәрләре укып анализлау өчен тәкъдим ителгән.

"Җырларым" шигырен өйрәнү барышында укучылар шигырьне тыңлыйлар, интонация, басым, шигъри ритм, рифма төшенчәләренә игътибар итәләр. Мәгънәне дөрес әйтүдә шигырьнен форма элементлары нинди роль уйнаганын ачыклыйлар. Шигырьнең исеменә аңлатма бирәләр, ни өчен "Җырларым" дип аталуына тукталалар. Укучылар түбәндәге сорауларга җаваплар эзлиләр:

1.Ни өчен шагыйрь бу шигырен "Җырларым"дип атый? "Җырларым"нинди мәгънәви тирәнлеккә ия?

2.Ни өчен шагыйрьнең җырга ышанычы зур? Җәлилнең үз тормышы "Җырларым"да ничек чагылыш тапкан?

3."Гомрем минем моңлы бер җыр иде,
Үлемем дә яңрар җыр булып".
Бу шигырь юлларыннан нәрсәне аңлыйсыз?

Бу сораларны ачыклаудан тыш укучылар белән шигырьдәге тел-сурәтләү чараларын ачыклау эшенә зур игътибар бирелә. Укучылар шигырьдәге сурәтләү чараларын язып алалар, һәм аларның төрен билгелиләр. Кабатлауларның еш кулланылуына игътибар итәләр. Укытучы укучыларны кабатлау төрләре белән алдан таныштырып куйган булырга мөмкин(гади кабатау, анафора, эпифора һ.б. шундый элементлар). Кечкенә сыйныфлардан ук шушы формада тел стиль чараларына игътибар бирелсә, укучылар югары сыйныфларда әсәргә тулы лингвистик анализ ясарга уңайлы булачак.

"Вакыт-Мәгариф" нәшриятында чыгарылган 5 сыйныф дәреслекләрендә (авторы Ф.Ф.Хәсәнова, 2017) Муса Җәлил иҗаты дәреслекнең 1 кисәгендә дә, 2нче кисәгендә дә өйрәнелә.

Дәреслекнең 1 нче кисәгендә "XX йөз әдәбияты" бүлегендә авторның "Алтынчәч" либреттосыннан өзекләр тәкъдим ителә: Алтынчәч ариясе, Җик ариясе."Сугыш чоры әдәбияты" бүлегендә авторның "Кызыл ромашка","Җырларым" шигырьләре өйрәнелә.

"Кызыл ромашка"шигырен өйрәнгәндә укучылар әсәрнең ни өчен болай аталуын ачыклыйлар, ромашкаларны тасвирлаган урыннарны табып укыйлар, егетнең батырлыгы ничек сурәтләнгәнен укыйлар, диалогларны сәхнәләштерәләр. Бу эшләр барышында (дәреслектә бу турыда әйтелмәсә дә) әсәрдәге сурәтләү чараларын табу, анализлау эшләре оештырыла.

Дәреслекнең 2 нче кисәгендә"Алтынчәч" либреттосының 4 акты бирелгән. Укучылар әсәрне укыйлар, уңай, тискәре сыйфатларга ия булган образларны табалар. Аларның ни өчен уңай, ни өчен тискәре булуын ачыклыйлар. Әсәрнең эчтәлеген эзлекле итеп сөйләргә өйрәнәләр. Шушы эшләр барышында әсәрнең тель-стиль чаралары белән эшләү дә зур әһәмияткә ия. Бу эшне таблица тутыру юлы белән дә оештырырга мөмкин.

Бирем. "Алтынчәч" либреттосыннан синтаксик фигураларны табып, таблицаны тутырыгыз.

	Синтаксик фигуралар	Әсәрдән мисаллар
1	Кабатлаулар	*Төпчек* улымның, *төпчек* баласы, Күзем карасы, күңелем парәсе, Исмең Җик *булсын*, җәяң нык *булсын* *Газиз ана, безне каршы ал!* Бөтен илне таңга калдырган Табыш белән кайттык без сиңа, *Бөек ана, безне каршы ал!*

2	Эллипс	Үтер мине... Мин аягүрә баскан килеш үләм... Ләкин кол булып түгел...
3	Янәшәлелек	*Алда булсын ауларда,* *Дан казансын дауларда,* *Өстен килсен яуларда* Синең углың, Каракаш!
4	Риторик сораулар, риторик эндәшләр, риторик өндәүләр	Кара урман! Мине кочагыңда Җил - давылдан саклап үстердең. Тик мин белмим кайда минем туган илем?

“Сугыш чоры әдәбияты” бүлегендә Муса Җәлилнең “Бүреләр” шигыре анализлау өчен бирелгән. Укучылар тексттан соң бирелгән сорауларга җавап бирәләр, бүре образының ни өчен шигырьгә килеп керүен ачыклыйлар. Алда күрсәтелгәнчә, таблица тутыру юлы белән автор тарафыннан әсәрдә нинди сурәтләү чаралар кулланылуы ачыклана.

“Вакыт-Мәгариф” нәшриятында чыгарылган 6 сыйныф дәреслекләрендә (авторы Ф.Ф.Хәсәнова, 2017) Муса Җәлил иҗаты шулай ук дәреслекнең 1 кисәгендә дә, 2нче кисәгендә дә өйрәнелә. Дәреслекнең 1 нче кисәгендә.“Сугыш чоры әдәбияты” бүлегендә авторның “Имән”,“Чәчәкләр” шигырьләре өйрәнелә. Авторның әсәрләренең тел-стиль чараларын өйрәнү максатыннан түбәндәге биремнәр бирелә:

1.Имәнгә карата нинди сынландырулар кулланыла?

2.Шигырьдә файдаланылган рифмадаш сүзләрне язып алыгыз.

Дәреслекнең 2 нче бүлегендә “Шагыйрь һәм язучылар Бөек Ватан сугышы турында” дигән бүлектә Муса Җәлилнең “Вәхшәт” шигыре өйрәнелә. Бу шигырьне өйрәнү барышында укучылар күбесенчә әсәрнең эчтәлеге белән эш итәләр. Ләкин шагыйрьнең әсәрендә кулланылган тропларны, синтаксик фигураларны, сүз төркемнәренең куланылыш үзенчәлекләрен укытучы өстәмә рәвештә планлаштыра ала. Төркемнәргә бүлеп язып алу, таблица тутыру һәм башка шундый эшләрне планлаштырырга мөмкин.

“Вакыт-Мәгариф” нәшриятында чыгарылган 11 сыйныф дәреслгендә (авторы Ф.Ф.Хәсәнова, 2017) Муса Җәлил иҗаты “Бөек Ватан сугышы еллары әдәбияты” бүлегендә авторның “Кошчык”,“Хуш, акыллым!” шигырьләре өйрәнелә. Авторның әсәрләренең тел-стиль чараларын өйрәнү максатыннан түбәндәге биремнәр бирелә:

1.*Ук шикелле үткен карашыңнан, Таң шикелле якты җырыңнан*тезмәләрендә тропның кайсы төре кулланылган?

2.Шигырьдә кулланылган кабатлаулар нәрсәне аңлата?

3.Шигырьдә кулланылган тропларны язып алып, төрләрен билгеләгез.

11 сыйныфта Муса Җәлил әсәрләрен өйрәнүне йомгаклауга зур урын бирелә. Бер дәрес барышында укучыларга шагыйрьнең әсәрләренә тулы лингвистик анализ ясарга тәкъдим итәргә була. Аны биремнәр ярдәмендә мөстәкыйль эш буларак та, тест формасында да оештырырга мөмкин.

Әдәбият

1. Заһидуллина Д.Ф. Урта мәктәптә татар әдәбиятын укыту методикасы: Методик кулланма. – Казан: Мәгариф, 2000. – 335б.
2. Камаева Р.Б. Национально-специфический корпус татарской лексики в современной прозе (лингвостилистические характеристики и способы перевода на русский язык): автореферат дис. ... доктора филологических наук/Башкир. гос.ун-т. –Елабуга,2017
3. Рус телендә урта (тулы) гомуми белем бирү мәктәпләре өчен татар теле һәм әдәбиятыннан үрнәк программалар: 1-11 нче сыйныфлар. – Казан: Татар кит.нәшр., 2011. – 239 б.

4. Хәсәнова Ф.Ф. Татар әдәбияты; рус телендә төп гомуми белем бирү оешмалары өчен д-лек (татар телен туган тел буларак өйрәнүче укучылар өчен) 11нче с-ф. / Ф.Ф. Хәсәнова, Г.М.Сафиуллина, Г.М.Әхмәтҗанова, Л.Ф.Җамалиева. – Казан: “Мәгариф – Вакыт” нәшрияты, 2017. – 439 б.

УДК37

ОСОБЕННОСТИ ИЗУЧЕНИЯ СОГЛАСНЫХ ЗВУКОВ В УЧЕБНИКАХ ПЯТОГО КЛАССА
БИШЕНЧЕ СЫЙНЫФ ДӘРЕСЛЕКЛӘРЕНДӘ ТАРТЫК АВАЗЛАРНЫ ӨЙРӘТҮ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

Горбунова Алина Валентиновна
МБОУ «СОШ №3» г. Мамадыш, Татарстан, Российская Федерация
e-mail: alinka.gorbunova.2014@mail.ru

Аннотация. *В статье рассматриваются особенности использования согласных звуков татарского языка в русскоязычных общеобразовательных учреждениях с изучением татарского языка как родного.*
Ключевые слова: *фонетика; согласные звуки; родной язык; сонорные звуки.*

FEATURES OF TEACHING CONSONANT SOUNDS IN TEXTBOOKS OFFIFTH GRADE

Gorbunova Alina Valentinovna
MBEI «Secondary School No. 3», Mamadysh, Tatarstan, Russian Federation

Abstract. *This paper presents the features of the use of consonant sounds of the Tatar language in Russian-speaking educational institutions with the study of the Tatar language as a native language.*
Keywords: *phonetics; consonant sounds; native language; sonorous sounds.*

Фонетика турында берникадәр мәгълүмат бирү башлангыч сыйныф программасында ук каралган. Федераль дәүләт белем бирү стандартлары нигезендә 5 нче сыйныфта, әлеге белемнәр тагын да үстерелә, фәнни баскыч дәрәҗәсенә күтәрелә торган чорда укучыларның авазларны әйтү, фонетик анализ ясау, тартык һәм сузык авазларның сөйләмдәге үзгәрешләрен аңлату өчен белем, күнекмәләре җитәрлек дәрәҗәдә булмавы ачыклана; рус теле, җирле сөйләш, башка факторлар йогытысында укучыларның авазларны дөрес итеп әйтмәү очраклары шактый еш очрый, ә бу, табигый, укучыларның сөйләм культуралары дәрәҗәсенә зыян китерә.

Рус телендә гомуми белем бирүче оешмаларда бишенче сыйныфта авазлар өстендә шактый җитди эш алып барыла. Фонетика курсына тулаем түгел, ә бары авазларны өйрәнүгә караган темалар түбәндәге тәртиптә бирелә:

Сөйләм органнары. Авазларның ясалышы.
Сузык һәм тартык аазлар.
Сузык авазлар, аларның әйтелеше, сингармонизм законы.
Тартык авазлар, аларның әйтелеше. Тартык авазларның сөйләмдәге үзгәреше.
[къ], [к] һәм [гъ], [г] тартык авазлары.
[h] һәм [х] тартык авазлары.
[w] һәм [в] тартык авазлары.
[н] һәм [н] тартык авазлары.

[’] (һәмзә) тартыгы.

Без дәреслектә эшнең шул рәвешле оештырылуын уңышлы дип бәялибез. Биредә бары татар теленә генә хас авазлар белән эшләүгә җитди урын бирелгәнлеге күренеп тора. Билгеле булганча, мәктәп укучылары өчен татар теленә генә хас хәрефләрне, алар белдергән авазларны өйрәнү билгеле дәрәҗәдә авырлыклар тудыра. Галим-методистлар ассызыклавынча, бу авазларның әйтелешен укучылар ике юл белән үзләштерә алалар:

1) укучыларның әйләнә-тирәдәге әдәби әйтелеш нормалары нигезендә сөйләүчеләргә иярүләре;

2) уку дәвамында әдәби тел нормаларын аңлы һәм эзлекле рәвештә үзләштерүләре [Вәлиева, Саттаров, 2000: 323]. Әлбәттә, әлеге эш татар теле дәресләрендә авазларны өйрәнү процессында да максатчан алып барылырга тиеш. Рус телендә гомуми белем бирүче оешмаларда татар телен туган тел буларак өйрәнүче укучылар белән эшләгәндә, бишенче сыйныфта да татар теленә хас авазлар махсус өйрәнелә. Иң элек [h] һәм аның рус телендәге охшаш аваздашы [х] өйрәнелә. Авазларны чагыштырып өйрәнү түбәндәге юнәлештә алып барыла. Укучылар алдына ике рәсем тәкъдим ителә: берсендә һәйкәл, икенчесендә хат сурәте төшкән. Дәреслек авторлары рәсемдәге предметларны атарга һәм [h] һәм [х] авазларының әйтелешенә игътибар итәргә тәкъдим итәләр. Укучылар һәйкәл, хат сүзләрен әйткәч, эш дәвам иттерелә, катлауландырыла: “Һ, х хәрефләрен белдергән авазларга күрсәтелгән тәртиптә характеристика биреп, схеманы төзеп яз: 1) авазның яңгырау яки саңгырау булуы; 2) пары; 3) ясалу урыны; 4) борын яки авыз авазы булуы” [Шәмсетдинова, Һадиева, Һадиева, 2017: 44]. Тутыру өчен дәреслек авторлары тарафыннан таблица да тәкъдим ителә, аның соңгы юлына ясалган нәтиҗәләрне язу укучы карамагына кала. Нәтиҗәдә укучылар әлеге авазлар бары ясалу урыннары белән генә аерыла, дигән фикергә киләләр. Дәреслек авторлары искәртеп киткәнчә, “[h] һәм [х] авазларының әйтлешен һәрвакыт истә тотарга кирәк. Бу авазлар күбрәк гарәп һәм фарсы сүзләрендә очрый” [Шәмсетдинова, Һадиева, Һадиева, 2017: 44]. Билгеле булганча, борынгыдан килгән икътисади, сәяси, мәдәни багланышлар әлеге телләрдән кергән алынмаларның телебездә күпләп яшәвенә алшарт булып тора.

[w] һәм [в] тартык авазларын өйрәнү дә бик әһәмиятле, чөнки укучылар ясаган хаталарның бер өлеше шушы теманы тиешле дәрәҗәдә үзләштермәүләре белән бәйле. Дәреслек авторлары тәкъдим иткән метод буенча, чагыштырма таблица төзелә.

Алга таба сүзләрдә төшеп калган хәрефләр урынына тиешле хәрефләрне язу тибындагы бирем бирелә.

[w] һәм [в] тартык авазлары темасын тиешле дәрәҗәдә үзләштермәгән балалар тагын шундый очракларда хата ясыйлар: [w] авазына тәмамланган, әмма язуда *у, ү* хрефләре белән күрсәтелгән сүзләргә тартым кушымчасы ялгаганда, кушымчаны шул сузыкларга ялгыйлар. Нәтиҗәдә *бауым, тауым* кебек хаталы язылыш хасил була. Дәреслек авторлары кисәтә: “-ау, -әү кушымчасына беткән сүзләргә, тартым кушымчасы ялганганда, тартым кушымчасы алдыннан ирен-ирен [w] авазы әйтелә, язуда в хәрефе белән күрсәтелә: үлчәү - үлчә[w]е – үлчәве” [Шәмсетдинова, Һадиева, Һадиева, 2017: 48].

Татар теленә генә хас булган авазларны өйрәнү дәреслектә югарыда әйтелгән юнәлештә дәвам иттерелә. Мәсәлән, [н] һәм [ң] тартык авазларны өйрәнгәндә , шулай ук таблица белщн эшләү үзен аклый.

Әлеге авазларны өйрәнгәндә борын ассимиляциясе дигән аваз үзгәрешенә дә тукталып кителә. Иң элек укучыларга түбәндәге күнегүне башкарырга тәкъдим ителә:

119 нчы күнегү. Укы. Сүзләргә нинди кушымчалар ялганган? Ни өчен?

Таңнан, утыннар, синнән, килгәннәр, урманнан, яшәгәннәр, тапканнар, миннән [Шәмсетдинова, Һадиева, Һадиева, 2017: 52].

Укучы мондый нәтиҗә ясарга тиеш була: борын авазына беткән исемнәргә борын авазларга башланган күплек сан һәм чыгыш килеш кушымчасы ялгана.

Алга таба дәреслек авторлары дөрес уку һәм язу белән бәйле булган булган түбәндәге аспектка игътибар итәләр: “[н] авазы, [къ], [к], [гъ], [г] авазлары алдыннан килгәндә, [ң] авазы

булып укыла: әнкәй – [әңкәй], алдынгы – [а°лдын гъы]” [Шәмсетдинова, Һадиева, Һадиева, 2017: 53].

Моннан кала дәреслектә материалның тәэмин ителешендә укучыларның психологик үзенчәлекләрен исәпкә алынуын да әйтергә кирәк. Укучылар – әле үсмерлекнең башлангыч чор кичерүчеләр буларак, мәҗәралар, табышмак, әкиятләрне дә яраталар. Дәреслек авторлары, моны күздә тотып, шушы жанрларга караган, үзенчәлекләргә ия булган текстлардңан иркен файдаланалар. Мәсәлән, түбәндәге табышмакларның кулланылышын отышлы дип саныйбыз:

127 нче күнегү. Табышмакларның җавапларын тап. Калын хәрефләр белән бирелгән сүзләрнең тартыклары нинди аваз үзгәрешләрен күрсәтә?

Тау төшкәндә, ат була,
Менгәндә, агач була.
Өр-яңа савыт тишелеп беткән,
Тишекләреннән ак яңгыр үткән.
Аркасында *–сөяге,*
Сөягендә – мыегы,
ак койманы *агарта,*
Мыегы белән чистарта [Шәмсетдинова, Һадиева, Һадиева, 2017: 55].

Табышмакларның җаваплары табылганнан соң (фаразлавыбызча, укучыларның зирәклеге, шулай ук дәреслектәге рәсемнәр ярдәмендә бирелә сүз арба, иләк, теш щеткасы турында баруын укучылар авырсынмыйча атаячаклар), ассызыкланган сүзләрдәге аваз үзгәрешләре турында фикерләр тыңлана. Барлык бу очраклар алдагы дәресләрдә төрле авазларның үзенчәлекләрен өйрәнгәндә, аталган булалар, укучыларга шул очракарны искә төшерү бурычы йөкләнә. Мисал өчен: *Менгәндә* сүзендә [н] авазы, [г] авазы алдыннан килгәнгә, [ң] авазы булып укыла, дип җавап бирүләре көтелә.

Нәтиҗә ясап, шуны әйтергә кирәк: рус мәктәпләрендә бишенче сыйныфта татар теленә генә хас авазларны аларның рус телендәге охшаш вариантлары белән чагыштырып өйрәнүгә күп вакыт бирелә. Шул рәвешле [h] һәм [х], [ң] һәм [н], [w] һәм [в] һ.б. авазлар өйрәнелә. Аларны өйрәнү дәвамында аваз үзгәрешләренә дә урын бирелә. Татар мәктәпләрендә шушы ук баскычта [w] тартык авазы белән бәйле аерым аспектлар гына өйрәнелә, аваз үзгәрешләрен тикшерүгә игътибар юнәлтелә. Татар мәктәпләрендә, охшаш темалар үтелгән вакытта да биремнәр катлаулырак булуы белән аерылып тора.

Литература

1. Вәлиева Ф.С., Саттаров Г.Ф. Урта мәктәп һәм гимназияләрдә татар телен укыту методикасы. – Казан: Раннур, 2000. – 456 б.
2. Заһидуллина Д.Ф. Мәктәптә татар әдәбиятын укыту методикасы / Д. Ф. Заһидуллина. - Казан : Мәгариф, 2004 (ГУП Полигр.-издат. комб.). – Б. 366.
3. Шәмсетдинова Р.Р., Һадиева Г.К., Һадиева Г.В. Татар теле: рус телендә гомуми белем бирү оешмалары өчен уку әсбабы (татар телен туган тел буларак өйрәнүче укучылар өчен). 5 сыйныф. – Казан: Мәгариф – Вакыт, 2017. – 175 б.

УДК 37

МОДЕЛИРОВАНИЕ УРОКОВ РУССКОГО ЯЗЫКА В КЛАССАХ С ПОЛИЭТНИЧЕСКИМ СОСТАВОМ УЧАЩИХСЯ

Ибрагимова Эльмира Рашитовна
Елабужский институт Казанского (Приволжского) федерального университета,
г. Елабуга, Татарстан, Российская Федерация
e-mail: elmira915@mail.ru

Хасанова Вазира Хамиджановна
Ташкентский государственный транспортный университет,
г. Ташкент, Узбекистан
e-mail: vazira.khasanova@gmail.com

Аннотация. *В статье поднимаются вопросы обучения детей-мигрантов русскому языку в средних школах Российской Федерации с полиэтническим составом учащихся, предлагаются некоторые специфические методы и приёмы, позволяющие учителю в классе с полиэтническим составом учащихся учитывать разный уровень владения ими русским языком.*

Ключевые слова: *способы преодоления школьной неуспешности, мигранты, полиэтнический состав, моделирование.*

MODELING OF RUSSIAN LANGUAGE LESSONS IN CLASSES WITH A MULTIETHNIC COMPOSITION OF STUDENTS

Ibragimova Elmira Rashitovna
Elabuga Institute of Kazan (Volga Region) Federal University,
Elabuga, Tatarstan, Russian Federation
Khasanova Vazira Khamidjanovna
Tashkent State Transport University, Tashkent, Uzbekistan

Abstract. *The paper discusses problems of teaching Russian to migrant students in multi-ethnic educational environment at secondary schools of the Russian Federation. The authors propose some specific methods and techniques which allow the teacher to take into account students' different levels of the Russian language proficiency in classes with a multi-ethnic composition.*

Keywords: *ways of overcoming school failure, migrants, multi-ethnic composition, modeling.*

Современная система образования сталкивается с определенными проблемами при обеспечении качества образования, в том числе при обучении русскому языку. Серьезной проблемой становится качество обучения в классах с полиэтническим составом обучающихся. Адаптация к новой среде, интерферирующее влияние родного языка затрудняет усвоение знаний и навыков для учащихся, для которых русский не является родным языком; учитель вынужден долго останавливаться на каждой теме, объясняя базовые положения языка, сравнивая языковые особенности русского языка и родного языка учащихся других национальностей, поэтому мотивация детей с родным русским языком может показывать негативные тенденции, то есть школьную неуспешность.

Согласно Л.И. Новиковой, моделирование представляет собой «некое упрощение и схематизацию, что делает процесс познания действительности более зримым, выпуклым и наглядным. Этот метод используется для демонстрации и проверки какой-либо новой идеи или системы. Метод моделирования позволяет исследовать структуру объекта и протекающие в нем процессы» [3, с.167]. Так как, согласно ФГОС, каждый тип урока имеет определенную структуру, то модель урока будет зависеть в первую очередь от типа урока: урок объяснения нового материала, урок формирования знаний, умений и навыков, урок повторения пройденного и т.д. В то же время каждая модель будет содержать элементы, которые имеют особую значимость при работе в классе с полиэтническим составом учащихся. К таким элементам можно отнести фонетические и орфоэпические разминки, которые дают возможность отработать произношение «специфических» звуков с учащимися-инофонами и правильное произнесение некоторых лексем, входящих в орфоэпический минимум, носителями языка.

Еще одним важным аспектом можно назвать работу в культуроведческом направлении, так как эффективная коммуникации возможна только при условии понимания и принятия

культуры русской нации, носителей языка. Именно поэтому на уроках русского языка работа с речевым этикетом, прецедентными текстами особенно важна, если класс имеет полиэтнический состав. Придерживаясь такого же мнения, пишет: «Культуроведческому аспекту обучения русскому языку нужно найти место при изучении всех программных тем. Важность этого вопроса в настоящее время осознается не только учащимися и учителями, но и общественностью» [4, с.97].

Также общим элементом уроков всех типов, независимо от этнического состава класса можно посчитать рефлексию, которая проводится по итогам занятия, самооценку учащимися результатов своей учебной деятельности на уроке и оценка их учителем. Таким образом осуществляется «обратная связь», необходимая для успешного обучения учащихся. Также считаем необходимым отметить наличие дифференцированных заданий в классах с разным уровнем владения русским языком. На основе вышесказанного представим модель урока по изучению орфографии по теме «Буквы *и, у, а*после шипящих» для учащихся 5 классов (УМК М.Т. Баранова, Т.А. Ладыженской и др.). Мы предлагаем построить урок на основе системно-деятельностного подхода с использованием также когнитивного и личностно-ориентированного подходов. Модель урока представлена в виде таблицы.

Таблица 1. Модель урока объяснения нового материала «Буквы и, у, а после шипящих» для учащихся 5 классов

<table>
<tr><th>Этап</th><th>Методы и приемы работы</th><th>Продолжитель-ность этапа</th></tr>
<tr><td>Орг.момент. Языковая фонетическая / орфоэпическая разминка</td><td>Работа с трудноговоркой на коррекцию произношения шипящий звуков, например, для работы со звуком [ж] предлагается такая трудноговорка:
1) Жираф живёт не тужит,
<u>С жарой ужасной дружит</u> [1, с. 17];</td><td>7 минут</td></tr>
<tr><td>Проблемный диалог</td><td>учащимся предлагается посмотреть на записанные на доске слова и ответить на вопросы: что объединяет эти слова? Чем отличаются слова в первом столбике? Когда после шипящих пишутся гласные и, у, а?<table><tr><td>щавель, животное, чужой, счастье, чаща, вышина, тишина, свежий</td><td>жюри, парашют, брошюра</td></tr></table></td><td>8 минут</td></tr>
<tr><td>Формирование орфографических умений</td><td><table><tr><td>для сильных</td><td>для средних</td><td>для слабых</td></tr><tr><td>творческое задание</td><td>осложненное списывание</td><td>Интерактив-ная электронная игра</td></tr></table>Проверка выполненных заданий</td><td>20 минут</td></tr>
<tr><td>игры с мячом</td><td>Ведущий – учитель, слабоуспевающим учащимся стоит загадывать только слова, пройденные на уроке): учитель бросает мяч, называя слово, учащийся возвращает мяч учителю, говоря орфограмму: сильным учащимся загадываются слова на разные пройденные орфограммы, средним – разные слова на пройденную на данном уроке орфограмму, для инофонов – только слова, работы с которыми велась на уроке.</td><td>5 минут</td></tr>
<tr><td>Рефлексия. Самоанализ деятельности. Домашнее задание</td><td>что показалось наиболее трудным, какого материала не хватило, какие задания показались наиболее простыми / сложными / интересными</td><td>5 минут</td></tr>
</table>

Специфические методы и приёмы, характерные для методики преподавания русского языка как неродного и как иностранного, дают возможность учителю в классе с полиэтническим составом учащихся учитывать разный уровень владения учащимися русским языком, дифференцировать работу учащихся на уроке в зависимости от этого уровня, не ослабляя внимания к усвоению учебного материала учащимися той или иной группы и тем самым обеспечивая получение доступного качественного образования на уроке всеми учащимися класса. Отдельно остановимся на заданиях для этапа формирование орфографических умений.

Задание для слабых учащихся или учащихся-инофонов таково: на интерактивной доске представлены в хаотичном порядке изображения и надписи. Задача учащегося к каждому рисунку правильно подобрать надпись.

Рис. 1. Интерактивная электронная игра для учащихся-инофонов.

Для учащихся-инофонов ряд слов на орфограмму и, у, а после шипящих может быть незнакомым, в процессе игры он получает наглядное представление о значении слов, запоминает их правильное написание.

Задание для средних учащихся. 1. Выступление оценивало ж…ри из уч…щихся и учителей. 2. В полной тиш…не мы подошли к ч…ще леса. 3. Выш…вка русских мастериц изумляет своей красотой. 4. Маша любила ш…ть с детства. 5. Ж…изнь в тайге полна опасностей. 6. Это был его первый прыжок с параш…том. 7. Когда я болел, мама давала пить морс из ш…повника, а на ночь мазала спину барсучьим ж…ром.

Задание для сильных учащихся. Напишите мини-рассказ на тему «Утро в березовой роще», используя слова на пройденную орфограмму. (Ожидается, что учащиеся будут использовать такие слова как роща, тишина, вершины деревьев, чувствовать, счастье и т.д.)

Таким образом, предлагаемая модель урока русского языка в классе с полиэтническим составом учащихся опирается на системно-деятельностный подход, личностно-ориентированный подход, дифференцированный подход. Для работы по такой модели необходима база игр, созданных на основе игровых платформ в сети интернет, индивидуально-дифференцированные задания на основе уровня успеваемости учащихся по русскому языку.

Литература

1. Ладыженская Т.А. и др. Русский язык. 5 класс:учебник для учащихся общеобразовательных организаций. В 2 частях. Ч.1.– М.: Просвещение, 2015. – 192с.
2. Михеева Т.Б. Развитие профессиональной компетентности учителя-словесника полиэтнической школы в постдипломном образовании: дис. д-ра пед. наук. – М., 2015. – 349 с.
3. Новикова Л.И. Культуроведческий аспект обучения русскому языку в 5-9- х классах как средство постижения учащимися национальной культуры. Монография. – М.: Прометей, 2005. – 400 с.
4. Сабаткоев Р.Б. Обучение и воспитание на уроках русского языка в классах с полиэтническим составом учащихся // Вестник Московского государственного гуманитарного университета имени М.А. Шолохова. Филологические науки. – 2010. – №3. – С. 89-100.
5. Ячина Н.П., Мухутдинова Т.З., Хазиева Н.Н. Особенности полиэтнической ориентации подготовки педагогических кадров в Республике Татарстан // Вестник Казанского технологического университета. – 2013. – Т.16. – №15. – С. 264-266.

Работа выполнена за счет средств Программы стратегического академического лидерства Казанского (Приволжского) федерального университета (Приоритет-2030).

This paper has been supported by the Kazan Federal University Strategic Academic Leadership Program (Priority-2030).

УДК 37

РОЛЬ ИСЛАМСКОГО УЧЕНИЯ В ФОРМИРОВАНИИ ЯЗЫКОВОГО МЫШЛЕНИЯ ЛИЧНОСТИ

Йигиталиев Умиджон Саминович

Кокандский государственный педагогический институт, г. Коканд, Узбекистан

e-mail: umidjon-7474@mail.ru

Аннотация. *В данной статье отражены научные выводы о лингвистической природе творческого мышления в преподавании восточной исламской философии. Также в научной информации проблема бытие-человек-язык исследуется в аспекте антропоцентрической парадигмы.*

Ключевые слова: *восточная философия, исламская философия, человек, язык, антропоцентрическая парадигма, аспект, творческое мышление, бытие и человек.*

THE ROLE OF ISLAMIC TEACHING IN THE FORMATION OF LINGUISTIC THINKING OF THE INDIVIDUAL

Yigitaliyev Umidjon Saminovich

Kokand State Pedagogical Institute, Kokand city, Uzbekistan

Abstract. *This article reflects scientific conclusions about the linguistic nature of creative thinking in the teaching of Eastern Islamic philosophy. Also in scientific information, the problem of being-human-language is investigated in the aspect of the anthropocentric paradigm.*

Keywords: *Eastern philosophy, Islamic philosophy, man, language, anthropocentric paradigm, aspect, creative thinking, being and man.*

Being the cradle of science and cultural development, the East, in turn, served as a window for the spread of scientific precipitation over the West and Europe. The development in the East, in particular in Central Asia, of the foundations of exact and natural sciences, such as astronomy, drawing, Handiwork, medicine, served, one might say, as an important ground for the emergence of a scientific and technological revolution that put Europe on its feet.

Scientific analysis and cognition of nature, the society in which a person lives, and the person himself, his activity manifestations is the highest form of intellectual activity. This activity is fundamentally different from simple cognition, i.e. the pursuit of knowledge, aimed at meeting the needs of everyday life, primarily by its intended purpose and systematic implementation. Secondly, in the process of scientific knowledge, special means and methods are resorted to[6,121]. Indeed, in the years preceding Islamic scholasticism, this is evidenced by the world-famous works of our ancestors – Ibn Sina, Abu Nasr Farabi, Omar Khayyam, Beruni, Khorezmi, Ahmad Ferghani. Thus, Abu Nasr Farabi in his work "Ihso'al-ulum" ("on the origin of sciences") states: "know that there is nothing in the universe but a merciful Creator who creates substance (ore) and accident (non-ore, ore) and substance, accident" [9, 122].

With this justification, Farabi claims that the material basis of all sciences is the same, and step by step studies numbers, stars, music, natural science, knowledge of truth (Islamic philosophy-U.Ya.), proving that the sciences of language, logic stem from different aspects of the same source – substance.

As can be seen from this quote, our great compatriot recognizes the unity of the sciences of the Universe in their unity with the study of various aspects of a single material existence. These thoughts allow us to see and explain the commonality in the development of sciences, their effective influence on each other, since the main source – being - is the same for all sciences. After all, as our linguists note: "the totality of means and actions of cognition used in the field of science constitutes a method of scientific research. The research method, of course, can be varied depending on the object chosen for the study. At the same time, the choice of the research method is also determined by the researcher's attitude to being (object)"[5,4]. In this regard, it should be emphasized once again that science is created by people with creative thinking based on the needs of society. In most cases, this process takes place in the form of an analysis of nature or society, in other words, the universe and humanity.

The idea of studying science in a broad historical context acquires deep significance in the Logical and methodological research of modernity. Today, the analysis of issues related to the scientific and creative process plays a particularly important role.

Ancient Greek philosophers Plato and Aristotle investigated the peculiarities of human creative thinking. In Eastern philosophy, this question has also attracted the attention of scientists. In particular, Mohammed al-Khorezmi divides scientists into three groups depending on the products of their creative thinking. He said, "Some study things that were not explored before him, and he inherits what follows him. Others comment on the works of their predecessors and, thus, alleviate difficulties, open up the closed, illuminate the way and provide opportunities for most people, while someone else identifies inaccuracies in some books and introduces innovations that are usually forgotten"[2,29], he claims.

Abu Nasr Farabi, however, said to creative thinking: "Knowledge of something is acquired by the power of speech, or imagination, or imagination, or feelings. When it is desirable to know something that has the property of things perceived by the mental force, the verb that retains the desired in itself is born from another force that is in the mental force. That's what counts as a creative force. Thus, it will be possible to think, dream, explore, draw conclusions"[17,75-79], he explains.

In the worldview of a mature representative of Eastern philosophy, Abu Rayhan Beruni, the issue of creative thinking was studied separately. When investigating the essence of this problem, the scientist relies on the principles of observation, trial and error, common sense. The philosopher's views on creative thinking combined ideas, diverse and completely new scientific fantasies that are inaccessible to human mental thinking when interpreting objective processes. Beruni acknowledges that the lack of certain knowledge - bias, in other words, bias-leads to scientific justification. This

circumstance hinders creative thinking [3,42]. As can be seen from the above arguments and judgments, in Eastern philosophical thought, creativity (creative thinking - U.Ya.) is considered as a concept with a complex structure.

Views on creative thinking have been specially studied in the East, as well as in Western philosophy. Fomas Aquinas in the Middle Ages, in modern times F.Bacon, R. Descartes, D.Hume, J. Berkeley, V.F. Schelling In the works of such philosophers as Schelling, serious attention is paid to this problem.

In particular, the German philosopher V. Schelling sees the defining nature of the organizational system in creative thinking. The scientist believes that "the creativity of a philosopher is a system of thinking focused on science or practical processes, like the creativity of an artist creating individuality “[14,8] accordingly” "the system of art is creativity " [14,9].

It is realized that the study of the system and historicity of creative thinking is one of its basic methodological features in the creative process. Several studies have been conducted in our country to study the logical and gnoseological aspects of creative thinking. But, O.Fayzullaev inertia of thinking and ways to overcome it, M.Abdullayeva on the connection of scientific creativity with social processes[1,17-19], features of J.Tulenov's dialectical style of thinking, Z.Davronov's works such as the methodology of scientific creativity deserve attention. G.Rasulova reduction of thinking style, E.Rasulev personal level of creative thinking, K.Tulenova and D.Turdiyev investigated specific aspects of economic thought [14,12].

The study of human existence, in other words, from the point of view of creative thinking, is an important task of all sciences [18,7]. Moreover, there is a special science for studying this process – gnoseology, which has its own research problems.

Gnoseology comes from the Greek words gnosis – "to know", logos - "teaching", which means the doctrine of knowledge. Gnoseology is considered a theory of cognition, a philosophy of cognition in general. It is a philosophical science about the nature and possibilities of human cognition, studying the relation of knowledge to reality, ways and methods of determining its reliability and reliability [20,4].

Indeed, one of the central problems of linguistics is also the study of the understanding of the world in the Universe-man system, the dialectics of the relations of subject and object, in other words, the gnoseological and ontological nature of language [11,70].

A. Nurmonov explains the onto-gnoseological nature of language and its methodological basis as follows: "Philosophically, language is a complex phenomenon that has an gnoseological and ontological nature. The gnoseological approach to a complex language having an ontological nature highlights, firstly, human cognition of the world through language, the task of language to name objective forms of existence (onomasiological), and secondly, the cumulative function of language as a set of knowledge about the Universe of native speakers of this language"[10,14].

Reflecting on this, the scientist again emphasizes the following points: "the ontological property of language is understood as an objective phenomenon that has its own specific internal structure. The ontological nature of language serves as the basis for gnoseology. Because the science of language is the science of the ontological nature of language. Therefore, philosophy recognizes that ontology and gnoseology are inextricably linked.

Ontology as a general doctrine of being, a branch of philosophy that studies the fundamental foundations of being, the general essence and categories of being, serves as the basis, the source of questions of gnoseology. All the concepts and principles of gnoseology have their own ontological interpretation, an ontological aspect. Consequently, gnoseology and ontology are two closely related branches of philosophy. Their inseparable connection lies in the fact that gnoseology has an ontological nature, and ontology has an gnoseological nature"[10,15]. The concept of scientific cognition is a process inherent only to man, which is equally applicable by man to both living nature and inanimate nature-the Universe. Scientific cognition is realized through cognition [14,22].

Until recently, linguistic science analyzed and investigated a particular language system from the point of view of Russian linguistics, i.e. its substantial properties, semantic and functional aspects

separately. Today, the Science of theoretical linguistics, which is developing rapidly, is not satisfied with such a methodology.

As is known, the methodology determines the means, purpose and theoretical basis of human cognitive activity. Within the framework of the methodology, the researcher chooses the principles of analysis of various phenomena of reality, uses research methods and evaluates the results achieved in the process of research. In the encyclopedic dictionary "philosophy" the concept of methodology is defined in two directions: 1) a set of research methods used in science; 2) the doctrine of the method of scientific cognition and transformation of the world [16,258].

N.Shermukhamedova believes that the methodology of science is able to determine only the general principles of effective cognitive activity, but cannot determine specific ways of cognition of the object under study [19,213]. Each object of research requires a special approach, the use of a set of special methods and tools. Therefore, it is preferable to define methodology as the teaching of a system of principles and methods of analysis. Within its framework, the theoretical basis of scientific research and knowledge acquisition, the principles of a general approach are determined.

One of the important tasks of the methodology is to determine the source of knowledge. The solution to this question should be sought in philosophy, because from a philosophical point of view, any source of knowledge is an objective reality and its reflection in human consciousness [8,8].

The reflection of being in a person's consciousness cannot be directly direct ("pure as a mirror"). This reflection is influenced by the relation of the subject of cognition to the object, but the sphere of this influence depends on the capabilities of a person, is in a certain limit.

Special attention in gnoseology is paid to the question of the relationship between the image and the object of cognition arising in the process of sensory cognition: "speaking about the forms of sensory cognition as images of the external world, one should not lose sight of the fact that the "image" is inherent not in the correspondence of the object, but its correspondence to the object. The "image" is not a copy in the mirror, but also not a "sign", but a kind of perception of the object " [4,121].

The human perception of being is always subjective, regardless of whether it is perception by the senses or some kind of instrument. But at the same time it is impossible to get objective information about reality, it is wrong to conclude that what we know is not reality, but is only the result of a feeling, a sensation.

The process of subjective cognition of reality is under the control of experience, and as a result of this process we get objective knowledge about reality, concrete information, we learn objective truth. Objective truth is the content of cognition of the world, and this knowledge is not related to the subject. But the process of accumulating this knowledge directly depends on the activity of the subject, his worldview and on what means are used. All these factors are reflected in the results of scientific research and determine to what extent our knowledge of reality is formed. Therefore, each stage of cognitive activity allows us to approach objective reality at a certain level and strengthen the desire for it.Until now, modern philosophical science is able to clearly define the main directions of scientific knowledge of reality.

The ideas outlined above are fully characteristic not only of the natural sciences, but also of linguistics. Therefore, despite the fact that the statement that scientific knowledge of the language system should begin with real linguistic phenomena is erroneous, in fact it should never lead to the absolutization of the inductive method. The attempt of such rounding creates an obstacle to the development of our science, the study is limited to the surface properties of phenomena, losing sight of their true nature. Therefore, an important fundamental goal facing linguistics today, and at the same time a task, is the study of the concept of the "human factor" in the aspect of functional and semantic analysis, the specifics of the anthropocentric paradigm, the methodological necessity and integration of language.

References

1. Абдуллаева М.Н. Научное творчество и идея национальной независимости // Фалсафавахуқуқ. –Тошкент, 2005. –.№4. – Б.17-19.
2. Ал-Хоразми Мухаммад ибн Муса. Математические трактаты.–Ташкент: Фан,1983. – С.29.
3. Беруний Абу Райҳон. Руҳият ва таълим- тарбия ҳақида. –Тошкент: Ўқитувчи, 1992. – Б.42.
4. Билиш фалсафаси. – Тошкент: Университет, 2005. – Б.121.
5. Бушуй Т.А., Сафаров Ш.С. Тил қурилиши: таҳлил методлари ва методологияси. – Тошкент: Фан, 2007. –Б.4.
6. Григорян Б.Т. Философская антропология. –Москва:Наука, 1982.–С.121.
7. Давронов З. Илмий ижод методологияси. –Т.: Иқтисод-молия,2007. –216
8. Залевская А.А. Текст и его понимание. –Тверь: ТвГУ, 2001. – С.8.
9. Муминов И.М. Ўзбекистонижтимоий-фалсафийтафаккуритарихидан.-Т.: Фан, 1993. – Б.48.
10. Нурмонов А.Н. Лингвистик тадқиқот методологияси ва методлари. –Тошкент: Академнашр, 2010. – Б.14.
11. Панфилов В.З. Взаимоотношения языка и мышления. –М., 1971. –С.170.
12. Расулова Г.Х. Экологизация стиля мышления ученых// Мустақил Ўзбекистон фалсафа фанининг долзарб муаммолдари. –Т.: Фан,1999. –Б.46.
13. Расулев Э. Научная школа и индивидуальность ученого // Ж.: Фалсафа ва ҳуқуқ. – Тошкент, 2006. – №4. –Б.78-79.
14. Салимов Б.Л. Илмий билиш жараёнида тасодифнинг ўрни: Фалс.фан.номз. ...дисс.автореф. –Тошкент: ЎзРФА Фалсафа ва ҳуқуқ институти,2008. – 27 б.
15. Туленов Ж.Т.Диалектика и стиль научного мышления. –Тошкент: Ўқитувчи,1983. –283 с.
16. Фалсафа. Қомусий луғат. –Тошкент: Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти, 2004. – Б.258.
17. Форобий Абу Наср.Фозил одамлар шаҳри. –Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993. – Б.152.
18. Чепиков М.Г. Интеграция науки (Философский очерк) . –Москва: Мысль, 1981, –С.7.
19. Шермуҳамедова Н. Фалсафа ва фан методологияси. – Тошкент: Университет, 2005. – Б.213.
20. Шермуҳаммедова Н.А. Гносеология – билиш назарияси. –Тошкент: Университет, 2008. – Б.4.

УДК 371.39

МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ ПО СКАЗКАМ В НАЦИОНАЛЬНОЙ ШКОЛЕ

Кадыров Саматбек Камчыбекович
Ошский государственный педагогический университет, г. Ош, Киргизия

Аннотация. *В данной статье рассматриваются методы обучения английскому языку с помощью сказок в современной начальной школе, насколько актуально и полезно использовать сказки на уроках, как привлечь внимание детей и учащихся, как использовать сказки для достижения результата, как использовать сказки для обучения английскому языку. Актуальность и популярность английского языка сегодня, углубленное изучение английского языка и широкое понимание мира. В данной статье также объясняется, что*

учителя могут использовать сказки для обучения английскому языку в начальной школе, что сказки являются одним из самых интересных способов изучения английского языка, как донести смысл сказок до младших школьников, виды сказок, их использование и другие истории, рассказанные другими мыслителями. Сказки играют важную роль в обучении английскому языку.
Ключевые слова: *сказка, достоверность, информационная насыщенность, типы, предпочтение, эффективность, пассивная лексика, пассивная грамматика.*

METHODS OF TEACHING ENGLISH LFNGUAGE WITH FAIRY TALES IN PRIMARY SCHOOLS

Kadyrov Samatbe Kamchybekovich
Osh State Pedagogical University, Osh, Kyrgyzstan

Abstract. *This article discusses the methods of teaching English through fairy tales in today's primary school, how relevant and useful it is to use fairy tales in the classroom, how to attract the attention of children and students, how to use fairy tales to achieve results, how to use fairy tales to teach English. provided.The relevance and popularity of the English language today, in-depth study of the English language and a broad understanding of the world. The following article also explains that teachers can use fairy tales to teach English in elementary school, that fairy tales are one of the most interesting ways to learn English, how to convey the meaning of fairy tales to primary school children, types of fairy tales, their use, and other stories told by other thinkers. Fairy tales play an important role in teaching English.*
Keywords: *fairy tale, authenticity, information richness, types, preference, efficiency, passive vocabulary, passive grammar.*

Introduction

In this article, we will look at how to use fairy tales in English for elementary school. You are well aware of the relevance of the English language today. In particular, teaching English to primary school students through fairy tales.

Fairy tales provide students with the necessary range of experiences, in particular, create a unique atmosphere, evoke compassion and serious feelings.

Thanks to fairy tales, children develop the skills of empathy, kindness and joy, without which a person is not a human being. Because the purpose of fairy tales is to "bring up a child to be humane, to worry about the evil of others, to rejoice in the joy of others, to feel someone's destiny as their own."

In accordance with the requirements for the level of preparation of the primary school graduate in English (4th grade) “The student should name and give examples: folk and literary (everyday, magic, about animals) fairy tales in English; folklore (proverbs, riddles, fairy tales, legends, customs); Distinguish, compare, folklore works (riddles, poems, proverbs, riddles), folk and literary tales in English, genres of children's fiction (fairy tales, short stories, novels, plays, ballads, essays).

In our time, fairy tales have become very popular and relevant in the elementary grades of English in schools. Therefore, children in grades 3-4 should learn to read at least short stories in English and develop reading skills.

As you know, fairy tales are the oldest genre of folklore. It teaches a person to live, to be optimistic, to believe in the triumph of goodness and justice.

The story easily penetrates the essence of real things and phenomena, allowing students to convey information in a simple visual form. Fairy-tale dialogues provide the necessary repetition of linguistic material, which is achieved through the plot structure of the story.

Undoubted advantages of fairy tales:

1) authenticity;

2) information resources;

3) accumulation of language resources;

The text phase of working on a story includes tasks that students will complete during the reading. It is at this stage that the communicative skills of different types of learning are developed.

Thus, an English fairy tale can not only attract and draw the attention of its readers, but also, by its structure, can teach various aspects of speech activity and overcome cultural barriers. The use of fairy tales and a set of exercises for them in the modern pedagogical environment allows you to solve many educational problems in the English language.

English fairy tales play an important role in teaching a foreign language.

In addition, the use of fairy tales in the classroom contributes to the individualization of learning and the development of students' motivation for speaking. There are two types of motivation for using fairy tales in a foreign language class: self-motivation when the story is interesting in itself, and showing the student that he or she understands the language he or she is learning. It brings satisfaction and gives confidence in its strengths and a desire for further improvement.

Another advantage of the story is the power to impress and emotionally influence the students. Therefore, the focus should be on developing students' personal attitudes toward what they are learning. Successful achievement of this goal is possible, firstly, through systematic training, and secondly, through methodologically organized training.

Fairy tales are the most ancient creations of the human spirit. Fairy tales are one of the most popular and beloved genres in folklore and literature.

Everyone understands the story. It has lived freely for thousands of years, crossing all linguistic boundaries from one nation to another.

The form of the story, its brevity, its capacity and the way the story is told, seem uneducated, very simple, usually illuminated by the gentle smile of the storyteller, allowing to tell not only the most characteristic qualities of a person. Reveal the deepest, most hidden features and show the listener or reader what is good and what is bad in a form accessible to everyone.

Educational opportunities of fairy tales

Due to its specific features, the story should be a meaningful basis for learning. The presence of fiction and fantasy in a fairy tale makes it more methodologically valuable than other literary genres.

A fairy tale is, first of all, poetic fiction. However, this basic principle of the artistic method of the fairy tale does not exclude its connection with reality, it determines the ideological content of the fairy tale, the plot character, images, details and language of the story. Fiction, as a rule, is based on a clear reality. Each fairy tale, no matter how fantastic it is, draws realistic images of people's lives. Behind the adventures of fairy-tale heroes are human destinies, f-air-fairy-tale conflicts represent complex everyday and social relationships. The author of the story has a difficult choice of an honest path with a young listener, orThe wrath of loneliness speaks of the joy of friendship, the perceptions of danger that divide people from different countries, as well as sincerity and faith. the foundation of peace and happiness on earth. In fairy tales, children are confronted with complex phenomena and emotions, such as life and death, love and hate, betrayal and deception. The form of depiction of these phenomena is unique, as in a fairy tale, accessible to the child's understanding, but the height and moral significance of the phenomena remain "adult".

Fairy tales are effectively used in solving educational problems as a meaningful basis for teaching. Learning to speak on the basis of fairy tales forms in children the concept of a foreign language as a means of interpersonal communication, equivalent to the mother tongue, in all its manifestations. In terms of content, fairy tales are an excellent tool for organizing the process of mastering different methods of foreign language communication.

The process of developing speaking skills in the use of fairy tales as a meaningful basis for teaching is aimed at developing communicative skills, the formation of attitudes to the use of a foreign language as a means of communication. As an important basis for teaching storytelling, it encourages students to communicate and engage in a collaborative creative process. Different situations of role-playing games based on the content of the fairy tale

Conclusion

The teacher should have a deep knowledge of the methodology of working on a story, because how a teacher works on a story, what students pay attention to, depends on their understanding of the genre.

It is good that the story is alive. It is full of power, wisdom, and universal compassion, and it teaches us wisdom in a powerful and serious way. We are all adults and children.

There is always a holiday when you go to class with a fairy tale. This is a special holiday when a smart and talented, imaginative, enthusiastic teacher comes to a child with a fairy tale.

If the teacher cares to bring up a thoughtful reader with a developed imagination, imaginative memory and a sense of poetic speech, it is necessary to bring the child closer to understanding the subtext of the story, its moral content, to help him feel its importance. Being good, kind, attentive, and able to listen and listen not only to yourself but also to others.

As you know, children love fairy tales, and because they have something unusual, they change. Through fairy tales, you can teach children to love work, obey adults, and help people, like the characters in their favorite fairy tales.

Literature

1. Vladimirova G.A. Fairy tales as a means of language learning for children in English classes
2. Bocharnikova AS and Eryomina SA "Using fairy tales in English lessons in high school"
3. Anatolyeva I.K "Fairy tales - as a method of teaching a foreign language in primary school"
4. RudakovY.U. "Fairy tales as a method of learning English"
5. Kutuzova I.N. "Use of fairy tales in English lessons in primary school"
6. Mikhailova EG "The use of fairy tales in English"

УДК37

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЭЛЕМЕНТОВ ТЕХНОЛОГИИ РАЗВИТИЯ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ НА УРОКАХ ИЗУЧЕНИЯ ДРАМЫ Т. МИННУЛЛИНА «ЗДЕСЬ РОДИЛИСЬ, ЗДЕСЬ ВЫРОСЛИ»

Камаева Рима Бизяновна
Елабужский институт Казанского (Приволжского) федерального университета,
г. Елабуга, Татарстан, Россия
e-mail:kamaeva-r@mail.ru

Аннотация. *В данной статье рассматривается изучение драмы Т. Миннулина «Здесь родились, здесь выросли» в школе. Автор показывает на примерах возможности использования на уроках методов технологии развития критического мышления при изучении данного произведения.*

Ключевые слова: *Т. Миннуллин, драма, технология развития критического мышления.*

THE USE OF ELEMENTS OF TECHNOLOGY FOR THE DEVELOPMENT OF CRITICAL THINKING IN THE LESSONS OF STUDYING T. MINNULLIN'S DRAMA «WERE BORN HERE, GREW UP HERE»

Kamaeva Rima Bizyanovna
Elabuga Institute of Kazan (Volga Region) Federal University,
Elabuga, Tatarstan, Russia

Abstract. *This article examines the study of T. Minnulin's drama "Were born here, grew up here" at school. The author shows by examples the possibility of using methods of technology for the development of critical thinking in the study of this work in the classroom.*
Keywords: *T. Minnullin, drama, technology of critical thinking development.*

Тәнкыйди фикерләүне үстерү технологиясенең төрле алымнары бар: "кәрзин" ысулы, инсерт, синквейн, "алты эшләпә" ысулы, кластер, фишбоун, дидактик уен, төркемнәрдә дискуссия оештыру, терәк конспект, паузалар ясап уку. Бу ысул-алымнарны әдәбият дәресләрдә уңышлы кулланырга мөмкин.

Т.Миңнуллинның "Монда тудык, монда үстек" драмасы программа буенча 7 сыйныфта өйрәнелә. Бу әсәрне өйрәнгәндә тәнкыйди фикерләүне үстерү технологиясе алымнарын дәресләрдә куллану мөмкинлекләренә тулырак тукталыйк

"Кәрзин" алымы. Бу алым төре дәреснең башында, кызыксыну этабында, өйрәнгән белемнәрне кабатлау, өй эшен тикшерү өлешендә кулланылырга мөмин. Төшенчәләрне, фактларны тупларга һәм алар арасында бәйләнеш тудырырга, баларны үткән тема буенча белем дәрҗәсенә күзәтә ясарга ярдәм итә. Иң әһәмиятлесе: ул язма сөйләмне камилләштерү һәм укучыларның парлап һәм төркемнәрдә эшләүләрен оештыру мөмкинлеген бирә. "Әйтү максаты ягыннан җөмлә төрләре" бүлегендә һәр җөмлә аерым тема буларак өйрәнелә (хикәя җөмлә, сорау җөмлә, боерык җөмлә, тойгылы җөмлә). Эшне оештыру рәвеше түбәндәгечә булыр:укучыларга Т.Миңнуллин иҗаты һәм тормыш юлы буенча сораулар бирелә. Һәр укучы мөстәкыйль рәвештә бу сорауга җавапны дәфтәренә язып куя. Башкару өчен вакыт бер-ике минут. Парларда һәм төркемнәрдә эш анализлана. Һәр төркем дәрес дип санаган раслуны, фактны укытучыга җиткерә, кабатлаулар булырга тиеш түгел. Укытучы балалар әйткән мәгълүматны яки фактларны хаталы булса да кәрзингә туплый. Дәрес барышында бу хаталар бергәләп төзәтелә. Эш тәҗрибәсе шуны күрсәтә: дәрес вакытында битараф укучылар булмый, чөнки һәр укучыга үз фикерен яклап чыгыш ясарга туры килә.

Сораулар: 1. Т.Миңнуллин кайчан һәм кайда туган? 2. Ул кайларда белем алган? 3. Т.Миңнуллин эшләгән урыннарны атагыз. 4. Т.Миңнуллинның драматург буларак язган әсәрләренең исемнәрен атагыз. 5. Т.Миңнуллин нинди мактаулы исемнәргә ия булган?

"Инсерт" алымы. Бу алымны икенче төрле "текстны тамгалау" дип атыйлар. Укучыларны тамга кую билгеләре белән таныштырып чыгарга кирәк, чөнки текстның янына тамгалар куеп барырга туры киләчәк.

(V) тамгасын укучы тексттагы мәгълүмат белән күптәннән таныш булган очракта куя. Ул моны белә.

(+) тамгасын укучы үзенә таныш булмаган яңа мәгълүматны очратканда куеп бара.

(–)тамгасын укучы текстта очраган мәгълүматның үзе моңарчы беләм дип йөргән фикер белән туры килмәвен күргәч куя.

(?) тамгасы белән укучы таныш булмаган мәгълүматны билгели. Ул моны белергә теләвен күрсәтә.

Бу алымны куллануның уңышлы ягы шунда, укучы текстны пассив укымый, ә белергә, аңларга теләп, игътибар белән кат-кат укый. Инсерт ысулы текстны җентекләп анализларга, кирәкле фикерне аерып алырга, иң катлаулы мәгълүматны да җиңел һәм яхшы итеп хәтердә калдырырга ярдәм итә. Моның өчен "Монда тудык, монда үстек" драмасының бер өзеген алырга мөмкин.

"Синквейн язу" алымы. Синквейн укучыда төгәллек, күзәтүчәнлек, игътибарлылык сыйфатлары тәрбияләүдә дә әһәмиятле чара булып тора. Синквейн – рефлексия этабы өчен иң уңайлы алым. Синквейн французчадан тәрҗемә иткәндә "бишьюллык шигырь" дигән мәгънәне белдерә. Ул рифмалашмаган бишьюллык шигъри формада язылган кыска әдәби әсәр. Билгеле план буенча языла, предметны (төшенчәне) ачыклый.

Синквейнны язу тәртибе:

1 нче юл.Теманы ачыклаучы сүз, исем.

2 нче юл. Синквейн темасына туры килә торган ике сыйфат.

3 нче юл. Синквейн темасына хас булган өч фигыль.

4 нче юл. Теманың эчтәлеген ачучы фраза, җөмлә. Ул укучының темага мөнәсәбәтен күрсәтергә тиеш.

5 нче юл. Укучының темага карата үз фикерен бер сүз белән чагылдырган нәтиҗә. Резюме.

Бу мисаллар аша укучыларның иҗади фикер йөртүен; бирелгән теманы ачыклап, аңа бәя биреп, нәтиҗә чыгарырга тырышуларын күрергә була.

Нефть Кирәкле, кыйммәтле Талашалар, бүлешәләр, тарткалашалар Байлык Бүген Җир шарында кирәкле, кыйммәтле нефть өчен талашалар, тарткалашалар, аны бүлешәләр, чөнки нефть ул – байлык.

“Алты эшләпә” алымы. Укучылар күп төрле булган кебек, аларның фикерләүләре дә, дөньяны танып-белүләре дә төрле. “Алты эшләпә” ысулы ярдәмендә фикерләүнең алты алымын күрсәтергә мөмкин. Укучыларны өч төркемгә бүләбез. Аларның һәрберсенә төрле төстә эшләпә бирәбез. Бу шактый кызыклы иҗади эш һәм аны дәреснең төшенү этабында кулланырга була. Нинди төстәге эшләпә алуга карап, укучылар укылган әсәр буенча геройларга карата үз фикерләрен белдерәләр, проблемаларны анализлыйлар, нәтиҗәләр чыгаралар. Төрле төстәге эшләпәләр түбәндәге мәгънәгә ия.

Ак эшләпә. Укучы бары тик фактлар белән генә эшли.

Сары эшләпә. Бары тик уңай фикерләр генә әйтелә.

Кара эшләпә. Бу эшләпәне алган төркем нәкъ киресен, ягъни вакыйгаларның тискәре якларын гына сөйлиләр.

Кызыл эшләпә. Бу эшләпә эмоциональ фикерләүне таләп итә.

Яшел эшләпә. Бу эшләпәне алган төркем башкалардан иҗади булуы белән аерылып торырга тиеш.

Зәңгәр эшләпә. Бу эшләпә фәлсәфи фикер йөртү турында. Ул дәрескә йомгак ясарга ярдәм итә. Гомуми нәтиҗәләр чыгарыла. Бу эшләпә “хуҗалары” башкаларның фикерләрен игътибар белән тыңларга тиешләр, чөнки алар алдында иң җаваплы бурыч – барлык төркемнәрнең җавапларын берләштереп, нәтиҗә чыгару тора.

Бу алымны сөйләм телен үстерү, белемнәрне гомумиләштерү максатыннан текстны анализлаганнан соң кулланырга мөмкин.

Укучылар текстны анализлыйлар: сүзлек өстендә эшлиләр, эчтәлеген сөйлиләр, сорауларга җавап бирәләр, төп геройларны язып алалар, аларның эш гамәлләрен билгелиләр характерларын ачыклыйлар,төрле темаларга әңгәмә коралар (“Тормышта үз урының булырга тиеш”, “Нефть – Татарстанның зур байлыгы”). Дәрес ахырында текст буенча йомгаклау-рефлексия үткәргәндә, “Алты эшләпә” алымын куллану отышлы булыр.

Ак эшләпә. Саттар беседка идәненә утырган да, транзисторлы радиоалгычын колагына ук куеп, соңгы хәбәрләр тыңлый.

Сары эшләпә. Нефтьнең кадере елдан-ел арта.

Кара эшләпә. “Нефть чыга, нефть чыга” дип шаулаганда да шушы йортта идек, нефть бетә дип сөйләнгәндә дә шушында. Управлениегә кереп чыккан идем дә, эшләргә кеше җитми, диләр. Бер өстәл артында икешәр начальник, барысы да кеше җитми, диләр.

Кызыл эшләпә. Син ялыңны онытып, янып-көеп, җиде кат тирең чыкканчы эшләп йөр дә сиңа килеп бәйләнсеннәр. Казанда китап актарып, инструкция укып яталар да, эчләре поша башлагач, монда килеп, эшләгән кешеләргә бәйләнәләр.

Яшел эшләпә. Драматургның әсәрләрендәге әдәби образлар – яшәү фәлсәфәсен чагылдыручы олы характерлар, үз язмышларын халык язмышы белән тыгыз бәйләгән милли

типлар ул. «Монда тудык, монда үстек» драмасында ул – Саттар образы. Без бу образны югары бәялибез, сокланабыз.

Зәңгәр эшләпә. Җир шары – безнең йортыбыз, аның табигый байлыкларын сакларга кирәк.

Шулай итеп, тәнкыйди фикерләүне үстерү технологиясенең төрле алымнары дәресләрне нәтиҗәле мавыктыргыч итеп алып баруга йогынты ясый, укучыларның танып-белү мөмкинлекләрен активлаштыра.

Әдәбият

1. Заһидуллина Д.Ф. Урта мәктәптә татар әдәбиятын укыту методикасы: Методик кулланма. – Казан: Мәгариф, 2000. – 335б
2. Камаева Р.Б. Татар теле һәм әдәбияты дәресләрендә яңа педагогик алымнар. Тулыландырылган 2 нче басма. – Алабуга: К(И)ФУ АФ нәшрияты, 2012. – 137 б.
3. Хәсәнова Ф.Ф. Татар әдәбияты; рус телендә төп гомуми белем бирү оешмалары өчен д-лек (татар телен туган тел буларак өйрәнүче укучылар өчен) 7нче с-ф. Ике кисәктә. 2 нче кисәк. / Ф.Ф. Хәсәнова, Г.М.Сафиуллина, М.Я.Гарифуллина. – Казан: “Мәгариф – Вакыт” нәшрияты, 2017. – 135 б.

УДК37

ИЗУЧЕНИЕ ИСТОРИИ РОДНОГО СЕЛА, НАРОДНОГО БЫТА НА ОСНОВЕ ТЕХНОЛОГИИ КВЕСТ-ИГРЫ (ИЗ ОПЫТА РАБОТЫ) КВЕСТ-УЕН ТЕХНОЛОГИЯСЕНӘ НИГЕЗЛӘНЕП, ТУГАН АВЫЛ ТАРИХЫН, ХАЛЫК КӨНКҮРЕШЕН ӨЙРӘНҮ ТӘҖРИБӘСЕННӘН

Низамбиева Раушания Ринатовна
МБОУ «Терсинская СОШ» Агрызского муниципального района
Республики Татарстан, Российская Федерация.
e-mail: 0121000084@edu.tatar.ru
Набиуллина Луиза Зуфаровна
МБУДО «Дом детского творчества «Радуга талантов»
Агрызского муниципального района Республики Татарстан, Российская Федерация.
e-mail: 0121001135@ edu.tatar.ru

Аннотация. *В статье рассматриваются квест как уникальное средство воспитания и познавательный деятельности . Технология квеста влияет не только на эмоциональную сферу, но и на интеллектуальную составляющую.На основе технологии квест-игры воспитывается любовь и уважение к культурному наследию своего края.*

Ключевые слова: *квест-игра,исследовательская деятельность, мотивация, народный быт, история края.*

STUDY OF THE HISTORY OF THE NATIVE VILLAGE, FOLK LIFE BASED ON THE TECHNOLOGY OF THE QUEST GAME (FROM WORK EXPERIENCE)

Nizambieva Raushania Rinatovna
MBEI «Tersinskaya Secondary School» of Agryzsky Municipal District
of the Republic of Tatarstan, Russian Federation
Nabiullina Luisa Zufarovna
MBIAE «House of Children's Creativity «Rainbow of Talents»
Agryzsky municipal district of the Republic of Tatarstan, Russian Federation

Abstract. *The article considers the quest as a unique means of education and cognitive activity. The technology of the quest affects not only the emotional sphere, but also the intellectual component. Based on the technology of the quest game, love and respect for the cultural heritage of their region are brought up.*
Keywords: *quest game, research activities, motivation, folk life, history of the region*

Теманың актуальлеге. Федераль стандартлар буенча укучыларның дәрестән тыш эшчәнлеген оештыру мөһим урын алып тора. Халкыбыз үткәне, туган җир тарихын өйрәнүгә укучыларны тарту, аларны әлеге эшчәнлек белән кызыксындыру өчен нишләргә? Укучыларны җәлеп итә , кызыксындыра торган нинди яңа технология, алымнар кулланып була? Бигрәк тә укучыларны музей эшчәнлеге, туган як тарихын өйрәнүгә укучыларны нинди юллар белән җәлеп итәргә? Бүген укучыларда мөстәкыйль эзләнеп белем алу күнекмәләре формалашканмы? Ә бүгенге көндә үз халкыңның тарихын, мәдәниятен, гореф- гадәтләрен, төбәгеңнең күренекле шәхесләрен өйрәнү һәм алар турында мәгълүматлы булу бик кирәк.

Структурасы. Чыгышыбыз ике өлештән тора. Беренче өлештә квест-уен технологиясе турында теоретик мәгълүмат бирелә. Икенче өлештә практик рәвештә әлеге технологияне куллану үзенчәлекләре күрсәтелә.

Максат:

- Квест –уен технологиясе нигезендә музей буенча экскурсияне кызыклы итеп оештыру юлларын күрсәтү, укучыларны эзләнү эшчәнлегенә җәлеп итү;
- халкыбызның көнкүреше, мәктәп музее экспозицияләре, анда тупланган материаллар нигезендә квест –уенның төрле актив формаларын кулланып , укучыларда туган як тарихы, халкыбыз көнкүреше һәм үткәне, туган мәктәп турында мөстәкыйль белем алуга, үткәнне өйрәнүгә кызыксыну уяту .

1нче өлеш. Теоретик өлеш.

Безнең уйлавыбызча, квест- технология – креатив, мавыктыргыч һәм заманча технология. Бу технологияне дәресләрдән тыш эшчәнлектә куллану кулай һәм кирәкле дип саныйбыз.Беренчедән, квест – технология – сәяхәт уенның бер варианты, ә уен укучыларны активлаштыра. Икенчедән, квест – уен вакыт барышында укучыларның актив танып- белү, эзләнү эшчәнлеге оештырыла. Квест – сәяхәт- уен барышында төрле каршылыклар кичеп, билгеләнгән максатка ирешү. Квест – төркемнәрдә эшчәнлек. Командалар станцияләр буенча биремнәрне үтәп баралар. Иң мөһиме: бер бирем эшләгәннән соң, икенче биремнең нәрсә турында булачагы ачыклана.Бу укучыны мотивлаштыруның эффектив ысулы булып тора. Димәк, укучыны иҗади һәм эзләнү эшчәнлегенә тартуда да бу технологияне куллану кирәклеге күренә. Квест- технологиянең төп төшенчәләре: Квест– ингл. Quest – «эзләү, предмет эзләү, маҗаралар эзләү»; Квест – билгеләнгән максатка ирешү өчен, куелган нәтиҗәгә каршылыкларны үтеп килеп җитү. Квест төшенчәсе команда, эрудиция, иҗади фикерләү, җитезлек кебек сүзләр бәйләнешендә карала.

Уен этаплары . Уен барышында биремнәрне үтәп бару. Биремне төгәл үтәгәндә генә икенче этапка күчеп була. Командада эшли белү. Укучылар командаларга берләшеп, үзара хезмәттәшлеккә нигезләнеп эшли. Инструктор һәм уенчылар. “Инструктор – ярдәм итүче”Квест технологиянең әһәмияте:

1. Укучыларны активлаштыра, актив эзләнү эшчәнлегенә этәрә.
2. Укучыны мавыктыра.
3. Командада үзара хезмәттәшлеккә нигезләнеп, киңәшләшеп эшләргә өйрәтә.
4. Кирәкле мәгълүматны уен аша истә калдырырга ярдәм итә.

2. Практик өлеше.

- Ә хәзер квест- уен технологиясен практик таныштыру этабына күчәбез. Без хәзер сезнең белән мәктәбебездә оештырылган музейлар буенча сәяхәткә чыгарбыз.

Оештыру өлеше

Исәнмесез, укучылар. Музейлар буенча сәяхәтебезне башлыйбыз. Максатыбыз: уен-сәяхәттә, мөстәкыйль рәвештә эзләнеп, туган авылыбыз Тирсә, аның халкы, гореф- гадәтләре,

күренекле авылдашлар, мәктәбебез тарихы турында белем алу. Шуның өчен без сезнең белән музей-квестта катнашырбыз. Аның өчен бу уенда безгә бирелгән карточкалар буенча төрле биремнәр , башваткычлар чишәргә, ягъни эзләнергә кирәк булыр, ә барлык мәгълүматны сез мәктәп стендларында , музей залларында таба аласыз. “Эзлим, табам, беләм.” Бу сүзләр сезгә сәяхәтегездә юл күрсәткече булыр.

Беренче станция “Мәктәп рекреацияләре” . Мәгълүматны сез мәктәп тарихына бәйле стендларда күрә аласыз. Биремле карточкалар тәкъдим итәбез.

Яңа мәктәп бинасы кайчан ачыла ? (2007 нче ел)

“Бөтен кешедән өйрәнегез, ә берсенә дә тиңләшмәгез” дигән сүзләрнең тәрҗемәсен табыгыз, авторын атагыз? («Учитесь у всех, не подражайте никому». Максим Горький)

Мәктәпкә кергәндә кемгә мемориаль такта куелган ? Сез аның турында нәрсәләр беләсез? (Фатыхов Раушан Альберт улы)

Эмблемадагы атка утырган кеше икенче төрле ничек атала? (Җайдак)

Эмблемадагы кешенең исемен атагыз . (Өгерҗе)

Өгерҗе районы туграсында тимер юл символын нәрсә белдерә? (Алтын канат)

- Ачкыч сүзне әлеге җавапларның беренче хәрефләре белдерер, Моның өчен ребус чишәргә кирәк 52-34- (ӨГЕРҖЕ) . Бу сүз - Өгерҗе.

- Тирсә мәктәбенең беренче директоры кем булган? Аның турында мәгълүматны кайдан белергә була? (Адылов Гыйният Каримович) .

2 нче станция. “Мәктәп тарихы музее” станциясенә рәхим итегез. Мәгълүматны мәктәп тарихы музее стендларыннан һәм андагы экспонатлардан табарга мөмкин.

- Безнең авылда революциягә кадәр уку йорты ничек аталган? (мәдрәсә)

- Революциягә кадәр бу уку йортында кызларга кемнең әнисе белем биргән? Бу шәхес турында язылган китапны табыгыз. (мәдрәсә, Заһирә Байчурина)

“Өмет йолдызлары” дигән әлеге китап сезгә авылдашыбыз, күренекле шагыйрә, укытучы Заһирә Байчурина турында белергә ярдәм итәр. Димәк, икенче станцияне үтәргә биремнәр дә шунда яшерелгән .

Заһирә Байчурина кайда белем алган?

3 нче станция. «Мәдрәсә тарихы» станциясе

Безнең авылда мәдрәсә кайчан ачылган? (1815нче ел)

Нинди фәннәр укытылган ? (1. Әлифба, имла, уку ; 2.Хисап 3. Иман шарты; 4. Хәфтияк; 5. Сүрәләр ятлау.)

Рус – татар башлангыч мәктәбе кайчан ачылган ? (1882 нче ел)

Табышмакның җавабы дүртенче тукталышка ачкыч булыр .

Акчасыз керәсең , хәзинә алып чыгасың (ачкыч сүз–мәктәп)

4 нче станция «Мәктәп тарихы» тукталышы

- Авылыбыздагы беренче совет мәктәбе кайсы өязгә карый? (Алабуга өязе)

- Кайсы авылда укытучылар әзерләү курсы ачыла ? (Мордывый)

- Кайсы елда башлангыч мәктәп җидееллык итеп үзгәртелә ? (1926 нчы ел)

-Урта мәктәпнең беренче директоры? (Харисов Райен Газизович)

- 2004 нче елдан “Өгерҗе хәбәрләре “ газетасында баш мөхәррир булып эшләгән журналист , мәктәбебез һәм авылыбыз горурлыгы .Ул кем? (Зарипова Рамзия Сабир кызы)

Ачкыч сүзне төшеп калган хәрефләр буенча “Өгерҗе хәбәрләре “ газетасында язылган мәкаләдән табарсыз (Тирсә)

5 нче станция. Тирсә авылы тарихы . «Дан залы» станциясе.

- Бу залда авылыбызның күренекле хезмәт һәм сугыш батырлары , тарихи вакыйгалар турында мәгълүмат алып була.

- Бөек Ватан сугышында безнең авылдан ничә кеше катнашкан ? (390)

- Тыныч тормышта тырыш хезмәте өчен кем Ленин ордены белән бүләкләнгән? (Шәмсетдинов Йөзленур Шәмсетдин улы)

-XVIIIгасырда ничә Тирсә восстаниесе була? Ничәнче елларда? (2 , 1742-1744; 1764-1767). Беренче санның суммасы икенче станциягә җитәргә ярдәм итәр. Чыккан сан – адым саны.

6 нчы станция. “ Халкыбыз көнкүреше” музее. Фольклор” Алдагы станция халкыбызның көнкүрешенә багышлана.

XX гасыр башында хатын-кызлар үтүк буларак нинди предмет кулланганнар. Шул предметны табыгыз һәм исемен атагыз. (бәләк)

Икенче бирем шул предметның артында . Зәки Нуриның шигырь –табышмагы ярдәм итәр.

Толыбы өйдә,
Җиңе урамда.
Саклый ул безне
Салкын буранда. *(Мич)*

Татар өендәге үзенчәлекле җиһаз . Табышмакны тыңлагыз һәм җавабын музейдан табыгыз.

Бар бер матур агач сарай,
Әйләнәсе суккан калай. **(сандык).**

Мичтә нинди милли ризыклар әзерләнгән? (бәлеш , өчпочмак, өлеш, коймак, пәрәмәч, бөккән, гөбәдия, кыстыбый и һ.б.)

Үзе җырлый, үзе сыйлый. (Самавыр)

- Татар халкы гомер-гомергә кунакчыл халык булган. Кунакны чәй белән сыйлау –татар халкының якты йөзе , яшәү рәвеше, милли сыйфаты.

Ачкыч сүзне көзге ярдәмендә табарсыз. (Музей)

Сезнең кулыгызда ачкыч сүзләр: Әгерҗе , мәктәп, Тирсә , музей. Шушы сүзләр белән сәяхәтебезгә нәтиҗә ясыйбыз.

Рефлексия этабы.

-Димәк, мәктәптә нинди музейлар бар? Музейда нинди мәгълүмат алырга була? Сез туган як, туган авыл, туган мәктәп турында нинди яңа мәгъләмат алдыгыз? Музейга сәяхәт-уен сезнең өчен файдалы булдымы? Үзбәя.

Нәтиҗә. Димәк, сезнең өчен музей туган як турында, мөстәкыйль эзләнеп, белем һәм мәгълүмат алу чыганагы була ала. Без сезнең белән музейга сәяхәт итеп, туган мәктәбебезнең , авылыбызның тарихын , анда яшәгән авылдашларны һәм халкыбызның гореф-гадәтләрен искә төшердек һәм алар турында яңа мәгълүмат алдык.

Нәтиҗә. Квест-уен формасында экскурсия –ул белем һәм уен эшчәнлеген үзенчәлекле берләштерү. Әлеге уен барышында укучылар туган авылы , аның тарихы турында яңа фактлар белән таныша. Сайланган тема буенча кирәкле мәгълүматны укучы экскурсоводтан, аның чыгышыннан түгел, ә мөстәкыйль рәвештә эзләнеп ала. Шулай итеп, укучыларның туган җир, туган авыл. халык тарихы белән кызыксынуы маҗаралы уен- сәяхәт ярдәмендә үстерелә, кызыклы музей экспонатлары укучы күңеленә эмоциональ тәэсир итә, шуңа күрә мөстәкыйль һәм эзләнеп алынган белем- мәгълүмат онытылмый.

Туган җир, туган авыл тарихын өйрәнүдә “Татар халкының көнкүреше” һәм “Мәктәп тарихы музее” материалларына нигезләнеп, квест-уен технологиясен куллану укытучыга укучыга шәхси якын килергә, аның интеллектуаль һәм рухи үсешен стандарт булмаган алымнар белән үстерергә ярдәм итә.

Әдәбият

1. Быховский Я.С Образовательные веб-квесты // Материалы международной конференции «Информационные технологии в образовании. ИТО-99». [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://ito.edu.ru/1999/III/1/30015.html.

2. Дичковская И.М. Инновационные педагогические технологии: Учебное пособие. - К.: Академвидав, 2004. - 352 с. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://banauka.ru/33.html.
3. Камаева Р.Б. Возможности интерактивных форм обучения в формировании методической компетентности будущих учителей// Развитие профессиональных компетенций учителя: основные проблемы и ценности: сборник научных трудов Vмеждународного форума по педагогическому образованию: Часть1. – Казань: Отечество, 2019. С.306-308.
4. Нәкый Исәнбәт. Татар халык табышмаклары.- Яр-Чаллы , “Идел-йорт” нәшрияты, 2002.

УДК 81.2. О-72

НАЦИОНАЛЬНЫЕ ИГРЫ – ШКОЛА ВОСПИТАНИЯ КОЧЕВНОГО НАРОДА

Осекова Токтокан Качыбековна
Ошский гуманитарный педагогический университет,
г. Ош, Кыргызская Республика
e-mail: tosekova@mail.ru

Аннотация. *Статья знакомит с видами национальных игр кочевников, также в ней особо подчеркивается роль народных игр в патриотическом воспитании молодежи.*

Ключевые слова: *игра, культура, бдительный, кочевники, народное воспитание, конные игры, ловкий, находчивый, отважный, гражданин.*

NATIONALGAMTS: NOMADICPEOPLE'EEDICATION

Osekova Toktokan Kachybekovna
Osh Humanitarian Pedagogical Institute, Osh, Kyrgyz Republic
e-mail: tosekova@mail.ru

Abstract. *In this article nomadic games, their types with getting aguainted and briging up the children, youth gioing the civic edication national games place high specialy noticed.*

Keywords: *game, culture, watchful, nomads, people's bringing up, horse-games, guick, discoverer, brave, citizen*

На протяжении своей истории кыргызский народ прошел сложный путь, защищая свою землю, скот и даже соседние языки от многочисленных врагов и стихийных бедствий. При этом он сохранил свои обычаи, традиции и культуру, которые создавал веками. Какие чудесные мелодии, разнообразные народные промыслы, пословицы, сказки, великие былины и даже народные танцы были почитаемы и переданы до наших дней силой разума.

Игра кочевников была шагом, направленным на сохранение и распространение наследия наших предков в то время, когда возникла угроза утраты уникальных культур, обычаев и традиций, наряду с достижениями науки и техники в условиях глобализации. Если в первых Играх кочевников в 2014 году приняли участие представители 19 стран, то на Всемирные игры кочевников 4 сентября 2016 года съехались представители 62 стран мира. Такие мероприятия способствовали взаимопониманию и сотрудничеству между всеми кочевыми народами мира. Игры кочевников стали глобальным событием с широким кругом интересов, в котором принимают участие спортсмены со всего мира. [4]

Проводя Игры кочевников, мы отдаем дань уважения пути наших предков. Мы храним дух кочевников в наших сердцах, передаем его будущим поколениям, продолжаем связь поколений, гордимся своим прошлым и надеемся на будущее.

Несмотря на то, что кыргызы вели кочевой образ жизни и не владели грамотностью, они сделали память об образе жизни незабываемой и сохранили ее в подарок будущим поколениям. Источник культуры, верховая езда на лошади, которая является крылом человека, свободная игра верхом на лошади и способность передвигаться на ней, воин изобрел ряд подвижных игр в зависимости от характера и национальных особенностей народа. Народные игры включают в себя чаяния, надежды, радости, сожаления, мужество людей, борьбу за справедливость и неравенство, а также стремление к свободе и равенству. [5, с. 154]

Народные игры стали неотъемлемой частью народной культуры и богатства, а также вечной жизни народа. Народные игры - неотъемлемая часть народного образования. Гражданский долг родителей - научить детей играть в народные игры, объяснить им условия игры, поэтому каждый родитель обязан учитывать это, давая своим детям достойное воспитание. Народные игры важны не только для развлечения, культурного отдыха, физической подготовки, но и для формирования духовного мира детей, являются важным средством патриотического воспитания, сближения и взаимосвязи национальных культур.

Игра - это форма человеческой деятельности. Играя, ребенок быстро познает окружающую среду. Это также играет важную роль в закреплении знаний учащихся в школе и повышении их интереса к науке и работе. Потому что то, что трудно усвоить в процессе обучения, можно легко усвоить во время игры. Играя в игры, дети учатся практиковаться, улучшают свое здоровье и учатся взаимодействовать. Вы также получите моральное и эстетическое удовольствие от игры. Народные игры - одно из сложных средств обучения.

По мнению исследователей, самые сильные и подвижные игры кыргызского народа - это те, которые проверяют его силу и ловкость. По характеру народные игры можно разделить на следующие группы:

Подвижные игры: игра на качелях, акчөлмөк, шакексалмай, жоолукташтамай, прятки, оромпой, дүмпүлдөк, перетягивание каната, борьба,чүкөатмай, ордо, актерек-көктерек, эшексекиртмей, элден–элден эл чабари т.д.

Интеллектуальные игры: тогузкоргоол, алтыкоргоол, чатырaташ, чатыраш–киште, нартөө, катар, уюмтууду, бөрүташ, топ таши др.

Конные игры: атсекиртмей, көкбөрү, атжарыш, кунанчабыш, улактартыш, эр эңиш, эр сайыш, жамбыатыш, кызкуумай, тыйынэңмей, жоргосалыш и др.

Эти виды народных игр, во-первых, прославляют высокую культуру нашего народа, а во-вторых, имеют большое влияние на воспитание детей. В эпосе «Манас» можно найти всевозможные народные игры.

Ордо - кыргызы издавна играли в ордо как племя или деревня. Как известно, игра в ордо кыргызского народа впервые была разыграна в эпосе «Манас»:

«Ажыбай, Кыргыл чалдары,
Ордогобашчыкоюшкан.
Биртуугандайболушкан.
Ажыбайжагыоодарыш,
Чүкөнүалды, хандыалды
Кыргыл чал жагы кур калды».

Место, где разыгрывается ордо, будет заранее подметено, окружение будет очищено. Там, где играют в ордо не кричат, не плюются, не высказывает непристойных мыслей, уважает старших и младших. Каждый, кто играет в ордо, старается проявить порядочность. С помощью игры ордо мы воспитываем молодых людей сильными, волевыми, подвижными и героическими. Было бы правильно называть ордо «школой под небом» кыргызского народа для тех, кто имеет глубокое понимание.таких аспектов образования. [6, с. 143]

В **перетягивание каната** играют на свадьбах, родах, больших вечеринках и учит детей быть здоровыми и способными противостоять чему-угодно. Это игра, которая стимулирует ребенка, который не может освоить все на одном уровне, адаптироваться к различным условиям.

Играя в игру в **шакекжашырмай**, мы повышаем чувствительность, способности, изобретательность, открытость, жизнерадостность детей, а также их поведение в обществе.На качелях играет группа девочек и мальчиков. Вместо того, чтобы разделиться на двоих, они для развлечения ставят качели на окраине деревни и катаются на них при лунном свете и на солнце, когда пусто днем и ночью. Качели учит силе, равновесию, решимости и дисциплине. [2]

Прятки - игра для мальчиков и девочек. Играетсяразделившись на две группы. Не прячущаяся сторона не смотрит в обе стороны, а прячущиеся думают о самых непреднамеренных местах и прячутся. Например, внутри дома, в углу поклажи, среди собранных дров, травы и т. д. Силен тот, кого трудно найти, анашедший его будет разумным. С помощью этой игры мы учим детей быть чуткими, внимательными и умными.

Борьба - древняя любимая игра кыргызского народа. Борьба проводится во все религиозные, экономические и социальные праздники. Кыргызская борьба - это борьба, полностью отвечающая бытовым условиям народа, несмотря на многогранность, ее методы основаны на гуманном отношении к участникам. В борьбе побеждает не только сильнейший, но и ловкий, находчивый и знающий. Поэтому, помимо темных сил, борьба требует ловкости и знания боевых приемов.

Тогузкоргоол - это игра разума. Эта игра дает представление о самообладании и самопожертвовании на благо команды. Потому что только слаженная команда может добиться успеха в процессе обучения и воспитания. Игра позволяет ребенку гармонично развиваться по всем параметрам, совершенствует творческие способности, развивает мышление и память. [9, с. 25]

Национальные конные игры готовят молодых людей быть сильными, подвижными и терпеливыми. Национальные игры - это также школа подготовки молодежи к жизни, практической работе и военно-гражданскому образованию.

Улактартыш (көкбөрү) сегодня широко используется на праздниках и застольях. Ставится большой приз, приходят люди со всего места, и игра проходит на высоком уровне. Благодаря этой игре люди из региона знакомятся, сближаются и продвигают национальную культуру нашего народа, с другой стороны, развивают качества силы, ловкости, скорости и отваги, а также побуждают молодых людей быть смелыми и патриотичными.

Эр эниш - национальная игра, широко распространенная среди кыргызского народа и не утратившая своего значения. Вэрэниш играют мужчины одного возраста, которые по правилам игры верхом хватают и валят соперника на землю. Благодаря этой игре человекстановится сильнее, быстрее и здоровее.

Кызкуумай. В отличие от других народов, кыргызские девушки хорошо занимаются конным спортом. Согласно правилам игры, девушкаездит на лошади по своему выбору, и только потом парень выбирает лошадь. Поэтому и девочки, и мальчики ездят на лошадях и показывают другим, что кыргызстанцы - люди смелые, терпеливые и подвижные. [5, с. 154]

В конных играх приняли участие не только юноши, но и девушки. Если сегодня в школах преподают такие национальные игры, как «эроодарыш», «улактартыш»и другие, то понятно, что девочки будут учиться, не отставая. В настоящее время мальчики и девочки меньше интересуются этим видом спорта. Это связано с тем, что в стране не уделяют большого внимания и не поддерживают эти виды спорта, а национальные конные игры и соревнования не проводятся регулярно в деревнях, районах и даже на ипподромах, и нет специальных тренировок для этих игр, хотя они ограничены. В результате кыргызские юноши и девушки, воспитанные в сельских школах, катающиеся в горах и на лошадях, не интересуются местоположением ипподрома, когда приезжают в город на учебу. Тот факт, что не только молодые женщины, но и многие кыргызские мужчины не умеют играть в эти игры, свидетельствует о том, что иногда пожилые люди принимают участие в играх «улактартыш», «эр оодарыш» на свадьбах и торжествах, а молодежь остается болельщиком. Так что это живое свидетельство того, что сегодняшняя молодежь Кыргызстана постепенно теряет интерес к национальным играм.

Имея это в виду, почему бы не организовать в школах спортивные секции по кыргызским национальным конным играм, связанным с конным спортом. В этом случае мы можем развлечь детей и научить их быстро ездить верхом, а также продвигать национальные игры. Детям будет проще выбрать простые виды народных игр и использовать их на уроках. Если бы более сложные темы была объясненыв интереснойигровой форме, урок также был бы более интересным и разнообразным. Через игру мы не только направляем детские души в будущее, но и преодолеваем препятствия на их пути, участвуем в соревнованиях, стремимся к знаниям, двигаемся вперед, добиваемся целей, завоевываем доверие друзей, создаем хорошие обычаи, тем самыммыпрокладываем путь в их будущее. [6, с. 150]

Если искренне оценивать этот вид спорта и привлекать школьников, то их здоровье будет расти, и они смогут продолжить этот национальный вид спорта и в будущем. Во-вторых, в будущем такая молодежь сможет тренировать квалифицированных гимнастов, борцов, боксеров, атлетов по другим видам спорта. В-третьих, увеличится количество людей, поднимающих флаг нашей страны на таких мероприятиях, как Игры кочевников, которые имеют большое значение в мировом масштабе.

Мы должны понимать, что одна из главных задач кыргызского народа сегодня - воспитать хорошо развитых, волевых, самоотверженных, подвижных, терпеливых и честных детей только через народные игры. По сути, национальные игры являются большим вкладом в физическую подготовку молодежи и открывают путь к их будущему военному гражданству.

Литература

1. Алимбеков А. Кыргыз этнопедагогикасы Бишкек, 1996..
2. Анаркулов Х.Н. Кыргыз эл оюндары. Фрунзе, 1981.
3. Апыш Б .Тарбия жараяны Бишкек, 2008.
4. Кыргыз туусу. № 70 6 сентябрь 2016..
5. Максутов Т. Мырсабеков А. Улуттук педагогиканын негиздери. Ош, 1996.
6. Максутов Т., Байымбетов М. «Манас» эпосу элдик тарбиянын кенчи. Бишкек, 1999.
7. Саралаев М. Кыргыздын улут тукспортунун түрлөрү. Ош,1993.
8. Сейдалиев К. Элдик педагогиканын булактары. Ош, 1998.
9. Токторбаев С. Манас ата акыл оюндары. Ош, 2000.

УДК 821

ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ПОДГОТОВКЕ И УЧАСТИИ В ОЛИМПИАДАХ И КОНКУРСАХ ПО РОДНОМУ ЯЗЫКУ ТУГАН ТЕЛ БУЕНЧА ОЛИМПИАДАЛАР ҺӘМ БӘЙГЕЛӘРГӘ ӘЗЕРЛӘНҮ ҺӘМ КАТНАШУДА МӘГЪЛҮМАТИ ТЕХНОЛОГИЯЛӘР

Хайруллина Альфира Салихзяновна
Мухаметзянова Ильзира Илгизовна
Елабужский институт (филиал) Казанского федерального университета,
г. Елабуга, Республика Татарстан, Российская Федерация
e-mail: alfira-7171@mail.ru

Аннотация. *В современной системе образования широкое распространение получает геймификация. В связи с этим электронные ресурсы, позволяющие создавать квесты, пользуются популярностью среди учителей. Аудио и видеоинформация, наглядные материалы из сети интернет предлагаются в качестве материала для квестов.*

Творческий учитель подтверждает научность, древность, и в то же время современность, а также всю красоту татарского языка через работу с квестами,

татарскими поисковыми системами, мессенджерами. В статье рассматривается возможности использования информационных технологий различного типа при подготовке учащихся к олимпиадам.

Ключевые слова: *родной язык, информационные технологии, платформа, олимпиады, учащиеся.*

INFORMATION TECHNOLOGIES IN PREPARATION AND PARTICIPATION IN OLYMPIADS AND COMPETITIONS IN THE NATIVE LANGUAGE

HajrullinaAlfira Salihczjanovna
Mukhametzyanova Ilzira Ilgizovna
Elabuga Institute of the Kazan (Volga region) Federal University,
Elabuga, Republic of Tatarstan, Russian Federation

Abstract. *Gamification is becoming widespread in the modern education system. In this regard, electronic resources that allow you to create quests are popular among teachers. Audio and video information, visual materials from the Internet are offered as material for quests.*

The creative teacher confirms the scientific nature, antiquity, and at the same time modernity, as well as all the beauty of the Tatar language through working with quests, Tatar search engines, messengers. The article discusses the possibilities of using information technologies of various types in preparing students for Olympiads.

Keywords: *native language, information technology, platform, olympiads, students.*

Укучыларны олимпиадага һәм бәйгеләргә әзерләү эшенә туган тел укытучысы аеруча әһәмият бирергә тиеш, бу – сәләтле балалар белән эшләүнең мөһим бер төре. Мондый эшкә җәлеп ителгән балаларда туган телләренә мәхәббәт, аның серләренә тирәнрәк төшенү теләге, фәнни һәм эзләнү-тикшеренү эшләрен башкару мотивациясе, гадәттә, зур була. Укытучы шундый балаларны күрә һәм аларның теләкләре, омтылышлары, тугантелнеөйрәнүтеләгеүсешеөченшартларбулдырыргатиеш. Заманыбыз шартларында бу өлкәдә мәгълүмати технологияләрне уңышлы кулланып була. Без мәкаләбездә моның кайбер юлларын күрсәтербез, тәкъдим ителгән эш төрләренә етодик аңлатма бирербез.

Мәгълүмати технологияләр термины кысаларында “педагогик эшчәнлектә югары нәтиҗәләргә ирешү өчен әһәмиятле чара буларак мәгълүмат эшкәртүнең төрле җайланмалары, механизмнары, ысуллары, алгоритмнары җыелмасы” аңланыла [2, 359 б.]. Тест биремнәрен эшләү, теоретик сорауларга, иҗади юнәлешле биремнәргә әзерлек эше башкару – мәгълүмати технологияләр һәр очракта да ярдәмче вазифасында килә ала:. Мәгълүмати технологияләр ярдәмендә сәләтле укучылар һәм укытучы мәктәп шартларында да, дистант рәвештә дә аралаша, укучының белемнәрен тирәнәйтә алалар. Укучының белем дәрәҗәсен тикшерү өчен, укучы тест тибында, уен рәвешендә белемнәрне тикшерү формасын куллана ала, тикшерү аңа эшне тиешле өлкәдә дәвам итү мөмкинлеген бирә. Укучы татар теленең “Фонетика” бүлегендә ялгышлар күбрәк җибәрә икән, татар авазларын өйрәнү, җөмлә тикшерүдә хаталанса, синтаксик анализ ясау тәҗрибәсен баету кебек юнәлешләргә игътибар юнәлтә. Әгәр олимпиадага бишенче-алтынчы сыйныф укучысы әзерләнә икән, эшне уен элементлары белән баету аеруча мөһим. Мәсәлән, укучының орфографик күнекмәләре турында мәгълүмат алу өчен, Learnings App ресурсы ярдәмендә төзелгән мондый уенны тәкъдим итәргә була:

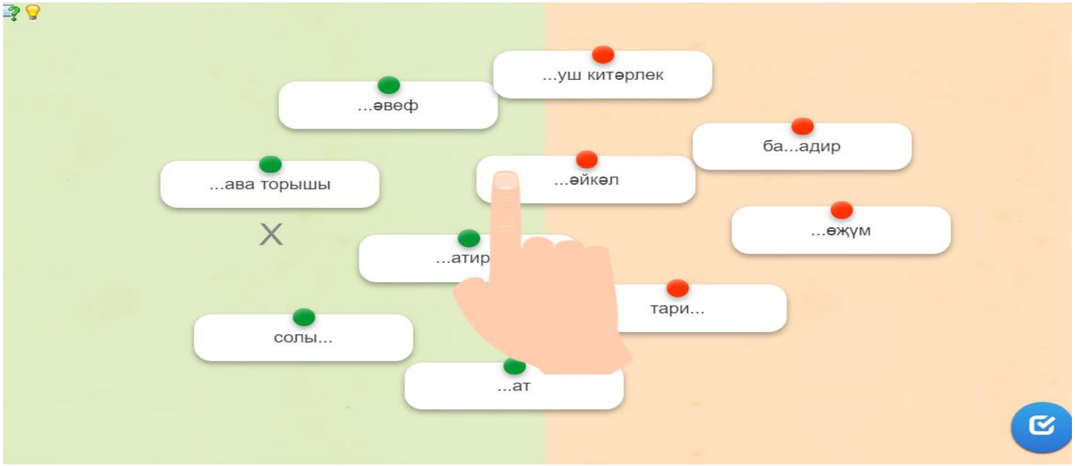

Рәс. 1. Олимпиадага әзерләнүче баланың орфографик күнекмәләрен тикшерү өчен уен фрагменты

Без бу биремне бишенче-алтынчы сыйныф укучысына тәкъдим итүне уңышлы дип саныйбыз. Ул аны өйдә башкара, ә сыйныфта дәрестән тыш вакытта укытучы белән хаталар өстендә эш башкарыла ала. Р.Р. Шәмсетдинова, Г.К. Һадиева, Г.В. Һадиевалар искәрткәнчә, “бу авазларның дөрес язу кагыйдәләре юк, чөнки алар икесе дә алынма сүзләрдә очрый. Аларның язылышын истә калдырырга кирәк” [3, с.36]. Укучылар белән сөйләшү түбәндәге юнәлештә алып барыла:

1) сүзләрнең дөрес язылышын тикшерү. “Х” хәрефе белән билгеләнгән сул як яшел графа күп нокталар урынына “х” хәрефе язылырга тиешле сүзләрне кертергә тиеш: *хат, солых, тарих, хәвеф, солых*. Ә инде алсу төстәге уң як графага *һуш китәрлек, баһадир, һөҗүм, һава торышы, һәйкәл* кебек сүзләр кертелә.

2) сүзләрнең мәгънәләрен аңлату. Укучылар уендагы бар сүзләрнең дә мәгънәсең аңламыйлар икән, укытучы аларның мәгънәсен аңлата, кулланылышларынаа мисаллар китерә, шул рәвешле, укучының туган телендәге лексик байлыгын арттыруга да ярдәм итә.

Олимпиада һәм бәйге-конференцияләргә әзерлек этабында эзләнү системалары белән уңышлы эш башкарып була. Эзләнү-тикшеренү, фәнни эшләрне язуга әзерлек мәктәп программасы кысаларыннан беркадәр чыга, укучылардан иҗади һәм тәнкыйди фикер йөртүне таләп итә. Без популяр булган “Tatzet” платформасын кулланырга тәкъдим итәбез. Иң элек, укучыларны әлеге ресурс белән куллану кагыйдәләре белән таныштыру кирәк. Моның өчен авыр тема алынмый. Мисал өчен, укытучы мондый бирем тәкъдим итә ала: “Татар телендә авыз иҗтемнәре һәм аларның әдәбиятта кулланылышы турында кыскача белешмә материал әзерләгез, иллюстратив материал рәвештә “Tatzet” платформасын кулланыгыз”. Укучы, укытучының ярдәме белән “Туган тел” милли корпусына керә. “Опция” бүлекчәсенә кереп, “звукоподражательное слово” турысына ыргак тамгасы куя.

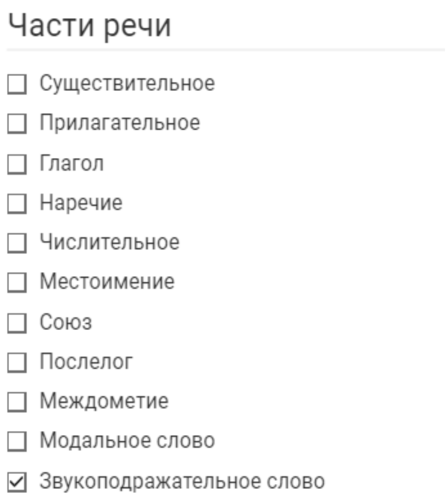

Рәс. 2. Укучыны “Туган тел” милли корпусы белән эшләргә өйрәтү

Алга таба аваз ияртемнәрен табу һәм аларны анализлау эше оештырыла. Корпус бер яисә берничә биттән торган мисаллар тәкъдим итә. Мисал өчен:

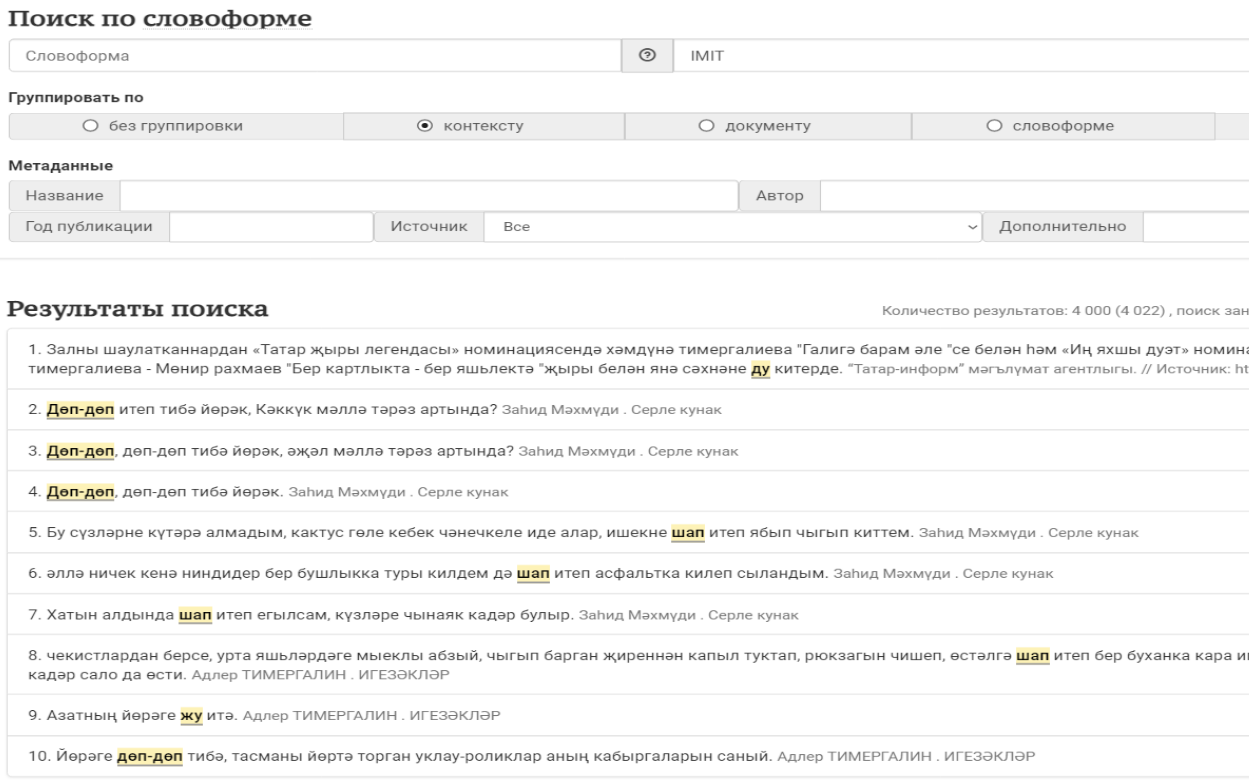

Рәс. 3. Укучыны “Туган тел” милли корпусы белән эшләргә өйрәтү

Күренгәнчә, эзләү системасы тапкан мисаллар сары белән билгеләнәләр. Укучы исә материалны бирем кысаларында файдалана. Әйтик, мисаллар нигезендә аларның семантик классификациясен яки ясалыш үзенчәлекләре турындагы нәтиҗәләрне тәкъдим итә. Әмма укытучы тәнкыйди фикерләүнең әһәмиятен дә ассызыкларга тиеш: корпусның эзләү системасы камил түгел, ул форма ягыннан теге яки бу грамматик категориягә туры килгән, әмма асылда башка категориягә караган берәмлекләрне дә тәкъдим итә ала. Мәсәлән, билгесез киләчәк заман фигыль категориясен моңа карарга була:

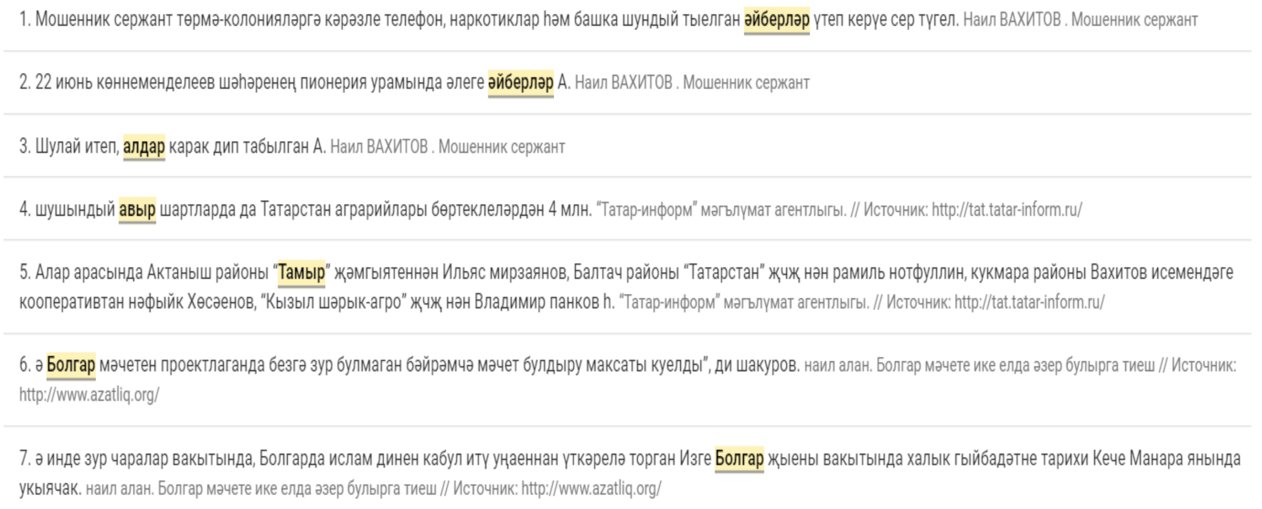

1. Мошенник сержант төрмә-колонияләргә кәрәзле телефон, наркотиклар һәм башка шундый тыелган **әйберләр** үтеп керүе сер түгел. Наил ВАХИТОВ . Мошенник сержант
2. 22 июнь көннеменделеев шәһәренең пионерия урамында әлеге **әйберләр** А. Наил ВАХИТОВ . Мошенник сержант
3. Шулай итеп, **алдар** карак дип табылган А. Наил ВАХИТОВ . Мошенник сержант
4. шушындый **авыр** шартларда да Татарстан аграрийлары бөртеклеләрдән 4 млн. “Татар-информ” мәгълүмат агентлыгы. // Источник: http://tat.tatar-inform.ru/
5. Алар арасында Актаныш районы “**Тамыр**” җәмгыятеннән Ильяс мирзаянов, Балтач районы “Татарстан” җчҗ нән рамиль нотфуллин, кукмара районы Вахитов исемендәге кооперативтан нәфыйк Хөсәенов, “Кызыл шәрык-агро” җчҗ нән Владимир панков һ. “Татар-информ” мәгълүмат агентлыгы. // Источник: http://tat.tatar-inform.ru/
6. ә **Болгар** мәчетен проектлаганда безгә зур булмаган бәйрәмчә мәчет булдыру максаты куелды”, ди шакуров. наил алан. Болгар мәчете ике елда әзер булырга тиеш // Источник: http://www.azatliq.org/
7. ә инде зур чаралар вакытында, Болгарда ислам динен кабул итү уңаеннан үткәрелә торган Изге **Болгар** җыены вакытында халык гыйбадәтне тарихи Кече Манара янында укыячак. наил алан. Болгар мәчете ике елда әзер булырга тиеш // Источник: http://www.azatliq.org/

Рәс. 4. Укучыны “Туган тел” милли корпусы белән эшләргә өйрәтү

Күренгәнчә, бу очракта эзләү системасы әйбер, Болгар, авыр, “Тамыр” сүзләре дә ялгышлык белән билгесез киләчәк заман формасын алган фигыльләр рәвешендә тәкъдим ителәләр.

Укучыларның иҗади эшләренә килгәндә, традицион инша, хикәя язу кебекләрне генә искә алырга кирәкми. Әлбәттә, бу эшләрнең әһәмияте бүген дә зур. Әмма сыйныфтан тыш эш вакытында, мәсәлән, укучыларның проект эше рәвешендә “Тик-ток” өчен язган роликларын, “ВКонтакте” сайтында татар телендәге төркем ачу һәм аның эшен оештыру кебекләрне дә гамәлгә кертү кирәк. Моның өчен гамәлдәге торышны тикшерү мөһим. Әйтик, “Гыйлем” төркеме даими һәм сыйфатлы эш алып бара. Бу төркемдә татар тарихы, татар теле, табигать белеме, астрономия буенча кызыклы мәгълүматлар бик күп. Татар телен сөючеләр түгәрәге әгъзаларына, гомумән, тел белән кызыксынучы укучыларга “Гыйлемлеләр варислары” исемендәге проект эшен башкарырга тәкъдим итәргә була. Һәр төркем (ике-өч укучы) “Гыйлем” төркеменең ВКонтакте сайтындагы материалын өйрәнеп, билгеле бер юнәлешне сайлый, үзе дә шушы төркемнең яшь дәвамчысы буларак позицияләнгән яңа төркем өчен материал әзерли, редакцияли, сыйфатлы рәсем белән тулыландыра, сайт укучылары белән элемтәгә керү максаты белән сораулар тәкъдим итә. Мәсәлән, бер төркем тел юнәлешендә эшли ала. Этәргеч көч буларак, алар “Гыйлем” тәкъдим иткән түбәндәге материалны сайлый алалар: “Татарларның бабалары XX гасыр башына кадәр кимендә дүрт телдә сөйләшкәнен белә идегезме?Борынгылар берничә телне белгәнгә күрә, тарихчыларга да үз эшләрендә төрле телдәге чыганаклар белән эшләргә туры килә.XX гасыр башына кадәр хәзерге татарларның ата-бабалары туган телләре – татар теленнән кала, тагын өч телнең нигезләрен яхшы белгән. Бу – төрек, гарәп һәм фарсы телләре. Гарәп теле татар халкының тормышында гаять зур урын биләгән. Моның төп сәбәпчесе, әлбәттә, ислам дине һәм аның белән бәйле яшәү рәвеше. Көн саен биш тапкыр намаз уку, Коръән сүрәләрен уку һәм ятлау, вафат булганнар өчен дога кылу – болар өчен гарәп теле кирәк. Мәгърифәтче галимнәрнең хезмәтләрендә бу бик ачык күренә. Мәсәлән, Ризаэтдин Фәхретдиннең “Әсма” әсәреннән өзек: “Б...” авылы мәшһүр бер авыл улдыгы кеби, кәндесендә (үзендә) исеме ерак җирләргә китмеш күренекле бер имам бар иде .... Ләкин җәнабе Илаһының мәрхәмәте уларак, боңа гакыллы, тәкъва, диндар, булдыклы, мәрхәмәтле бер хатын җиңел туры килде”. Төрек теленә килгәндә исә шуны искәртик: төрки дөнья белән элемтәләр беркайчан да өзелмәгән, уртак төрки сүзләр бик күп булган. Татар теленнән күп кенә сүзләр башка төрки телләргә дә күчкән. Мәрҗани дә, кайбер әсәрләрендә Фәхретдин дә, мәсәлән, төрек календаре атамаларын кулланган. Фарсы теле. Татар теле хәзер дә фарсы алынмаларына бик бай, өстәвенә, күп кенә кеше исемнәре фарсыдан алынган: Шакирҗан, Гөлбәһар, Гөлнара. Ул чорда бик популяр булган -зифа, -бану кисәкчәләре дә фарсы теленнән килгән. Казан губерасының мөселман метрика кенәгәләрендә шундый ике яки

өч өлешле исемнәрне бик еш очрата алабыз (Гөлбану, Миңлезифа, Габделшакирҗан). Имамнар һәм ата-аналар исем кушканда кайсы кисәкчәнең нәрсә аңлатканын яхшы белгән" [1]. Шушы төркем укучылары, мәсәлән, түбәндәге мәкаләләр тәкъдим итә алалар:

бүгенге татар телендә гарәп-фарсы алынмалары (кемнәр тарафыннан күбрәк кулланыла: җанлы сөйләмдә, матбугатта, яшьләр сөйләмендә? Нинди тематик төркемнәрне үз эченә ала).

бүгенге татар телендә инглиз алынмалары (кайсы тематик төркемнәргә карыйлар? урынлы яки урынсыз кулланылалармы?).

Икенче төркем астрономия өлкәсенә караган материалларны тәкъдим итә ала. Әмма бу эшне, әлбәттә, тугызынчы-унберенче сыйныфлары укучылары, алардан да, беренчедән, астрономия, икенчедән, татар телен яхшы дәрәҗәдә белүчеләр башкара ала. Әлбәттә, укытучы да ярдәмче була ала. Ә менә табигать белеменә караган мәкаләләрне бишенче сыйныф укучылары да тәкъдим итә ала. Алар урманга, болын, күлләргә сәяхәт кылып, күргәннәрен фотога төшерергә, кыр үрдәкләре, тукран, ябалак һ.б.лар турында фәнни-популяр стильдә мәкалә тәкъдим итә алалар. Мондый эш татар телен фәнни тел буларак өйрәнүгә дә өлеш кертә. Эш нәтиҗәләре белән исә башкаларны укучыларның фәнни-гамәли конференцияләрендә таныштыра алалар.

Нәтиҗә ясап, шуны әйтергә кирәк: татар теленнән бәйгеләргә, олимпиадаларга әзерләнүдә мәгълүмати технологияләр таяныч була алалар. Беренчедән, Интернет челтәрендә татар телендәге һәм татар теленә кагылышлы фәнни эзләнү системалары бар. Биредә татар сүзлекләре, татарча фәнни журналлар ("Фәнни Татарстан" һ.б.лар) белән танышу мөмкинлеге бар. Моннан кала, укучыларны иҗади фикерләүгә өйрәтүдә татарча социаль челтәр алып бару, татарча блогерлыкка тарту кебек эш төрләрен тәкъдим итеп була.

Әдәбият

1. Гыйлем: татар телендә беренче фәнни-популяр мәгълүмат чарасы, сайт, журнал һәм лекторийлар берләшмәсе. – URL: https://vk.com/gylem; мөрәҗәгать итү вакыты: 03.02.2022.
2. Пыреркo Л.В. Роль информационных технологий в системе современного образования // Наука в современном мире: вопросы теории и практики: материалы Международной (заочной) научно-практической конференции, София, 15 июня 2018 года / Научно-издательский центр "Мир науки". – София: Научно-издательский центр "Мир науки" (ИП Вострецов Александр Ильич), 2018. – С. 358 –361.
3. Шәмсетдинова Р.Р., Һадиева Г.К., Һадиева Г.В. Татар теле. Методик әсбап. 5 сыйныф. – Казан: "Мәгариф-Вакыт" нәшр., 2017. – 71 б

УДК 811: 378.4:37.022

ОСОБЕННОСТИ ПРЕПОДАВАНИЯ ТУРЕЦКОГО ЯЗЫКА КАК ВТОРОГО ИНОСТРАННОГО В К(П)ФУ

Шафигуллина Лилия Шамиловна
Институт международных отношений Казанского (Приволжского)
федерального университета, г. Казань, Республика Татарстан, Российская Федерация
e-mail: liliyashamilovna@mail.ru

Аннотация. *В статье рассматривается особенности преподавания турецкого языка как второго иностранного для студентов, обучающихся в КФУ. Актуальность исследуемой проблемы обусловлена необходимостью совершенствования методики преподавания турецкого языка как второго иностранного.*

Ключевые слова: *турецкий язык, педагогическое направление, фонетические особенности, грамматические особенности.*

FEATURES OF TEACHING TURKISH LANGUAGE AS A SECOND LANGUAGE IN KAZAN (VOLGA REGION) FEDERAL UNIVERSITY

Institute of International Relations of Kazan (Volga Region) Federal University
Kazan, Republic of Tatarstan, Russian Federation

Abstract. *The article discusses the features of teaching Turkish language as a second language for students studying in Kazan Federal University.The timeliness of the investigated problem is caused by the necessity of improving methods of teaching Turkish language as a second language in this area.*

Keywords: *Turkish language, teacher education, phonetic features, grammatical features.*

Сегодня ни у кого не вызывает сомнений тот факт, что динамика общественной жизни страны и направленность преобразований вызывают общественную потребность в большом количестве граждан, практически владеющих одним или несколькими современными неродными языками.

Знание языков, как правило, дает возможность личности занять престижное положение в обществе. В наше время – время рассвета глобализации – знание одного или двух иностранных языков – насущная необходимость, а не просто показатель ума и образованности. По профессиональным, социальным или личным причинам знание, по крайней мере, одного иностранного языка является необходимостью для каждого, кто хочет идти в ногу со временем. [2].

Не маловажно упомянуть тот факт, что обучение второму иностранному языку имеет ряд особенностей. Овладеть вторым иностранным языком легче, чем первым, так как у учащихся имеется значительный лингвистический опыт, приобретенный ими при изучении первого иностранного языка. Другими словами, учащиеся овладевают уже сформированными общеучебными умениями, например, умениями сопоставлять, анализировать, доказывать свою мысль, различать языковые явления, планировать свою речь, догадываться по словообразовательным признакам и по контексту о значении незнакомых слов. Все это положительно влияет на процесс овладения вторым иностранным языком. А чтобы преодолеть отрицательное влияние родного или первого иностранного языка на процесс освоения второго иностранного, в нашем случае (турецкого), можно большой практикой по различным видам речевой практики.

Во время обучения второму иностранному языку целесообразно использовать прием сопоставления. На наш взгляд, учащийся сам в дальнейшем уже старается найти сходства и различия в обоих языках, то есть процесс изучения становится более осмысленным и творческим. Он получают радость и удовольствие, познавая еще один новый язык и новую культуру, особенно восточную.

Второй иностранный язык в учебном плане образовательного учреждения явление уже не новое, но, безусловно, положительное, и становится порой показателем престижности учреждения и на сегодняшний день можно встретить много учебных пособий по турецкому языку, также современная методика изучения иностранного языка построена на широкое привлечение сети Интернет. В свою очередь интернет - ресурсы настолько разработаны, что они позволяют не только проверить уровень владения турецким языком, но и дают качественную информацию об основных характеристиках языка, позволяют получить информацию о народе и культуре страны.

Например, разделы с музыкой или популярными фильмами и сериалами сегодня являются самыми посещаемыми. Если учитывать рост популярности турецкой культуры, то возможно в дальнейшем такая методика приобретёт ещё большую популярность. Однако надо помнить, что такой способ хорошо подходит для тех, у кого есть база языка. К тому же это требует самодисциплину и мотивацию высокого уровня.

Преподавание турецкого языка как второго иностранного ведется в рамках программы по второму языку в группах, где основным является английский язык. Турецкий язык начинают изучать на втором курсе, к которому студенты подходят уже с прочными навыками в области английской грамматики, лексики и прочее. Это, несомненно, положительный фактор, облегчающий изучение турецкого языка на начальном этапе. К тому же это позволяет студентам с самых первых шагов в освоении турецкого языка обращать внимание на сходство и различие языков.

На преподавателе, обучающем турецкому языку как второму иностранному, несомненно, лежит большая ответственность. Ведь студенту, который изучает турецкий язык как основной, преподают отдельно такие аспекты, как грамматика турецкого языка, турецкий язык, турецкая литература, история литературы Турции, лексикология турецкого языка и т. д. Студент, который изучает турецкий язык как второй иностранный, должен практически одновременно овладеть грамматикой турецкого языка, научиться слушать, читать, говорить и переводить. То есть все аспекты языка изучаются в комплексе.

Основной целью преподавания турецкого языка как второго иностранного является формирование основ языковых знаний и умений, а именно:

- усвоение фонетических особенностей турецкого языка и овладение нормативным произношением
- понимание речи на турецком языке
- формирование грамматической базы
- формирование знаний о реалиях и традициях страны изучаемого языка, знакомство с достижениями культуры изучаемого языка
- чтение и понимание турецкой литературы
- письмо на турецком языке
- беседа на турецком языке на определенные темы
- диалог на турецком языке
- формирование навыков перевода [4].

Часто студенту недостаточно просто владеть лексическим материалом и грамматической основой изучаемого языка, он должен также владеть знаниями по литературе, истории, традициям турецкого народа. Но, к сожалению, учитывая то, что турецкий язык изучается в качестве второго иностранного языка, преподавание турецкой литературы учебным планом по второму языку не предусмотрено.

Литература в жизни турецкого народа сыграла столь важную роль, что выпускник, не знакомый с основными произведениями турецкой классики, не может быть призван полноценным, на наш взгляд. Все систематизированные знания по истории литературы и истории языка предлагается изложить студентам в краткой форме при изучении практического курса второго иностранного языка. Практический курс второго иностранного языка предполагает изучениетурецкого литературного языка, направленного на овладение турецким языком, как средством общения, так и средством для осуществления различных задач в будущей профессиональной деятельности. В рамках дисциплины рассматриваются основные понятия турецкой фонетики и грамматики, вырабатываются устойчивые произносительные и речевые навыки.

Сам по себе этот курс действительно полезен и необходим для студентов, изучающих турецкий язык, как второй иностранный. Но, мы считаем, что все систематизированные знания по истории литературы и истории языка, только базируясь на практический курс второго иностранного языка, не достаточно. Поэтому было бы неплохо, если бы еще изучались отдельные предметы по литературе. Так же, на сегодняшний день, в методике преподавания иностранного, в частности турецкого языка, и лингвострановедение представляет собой один из аспектов методики преподавания иностранного языка, в котором предметом исследования являются приемы ознакомления изучающих язык с новой для них совокупностью различного характера информации и сведений и стране через изучаемый язык. То есть, посредством изучения культуры, географии, истории страны развиваются лингвистические способности,

обогащается словарный запас и навыки перевода у обучающегося. Эта методика также помогает прочувствовать язык, работать с ним не только на механических основах, но и понимать, например, фразеологизмы и пословицы.

Тем не мене важно отметить тот немаловажный факт, что наша кафедра (кафедра алтаистики и китаеведения) ИМО КФУ дает возможность студентам проходить языковую стажировку в Турции.

В заключение хочется отметить, что при обучении турецкому языку как второму следует обратить особое внимание на следующие вопросы:

1. Сделать все возможное, чтобы к обучению восточным языкам привлекались подготовленные студенты, имеющие серьезную мотивацию к обучению.

2. Учитывая специфику преподавания турецкого языка как второго, разработать учебные пособия по языку, сочетающие не только лексический и грамматический материал, но также и страноведческий, и литературоведческий.

3.Оказывать больше содействия студентам в прохождении языковой практики в стране изучаемого языка.

4. Проводить диспуты, круглые столы по широкому спектру востоковедных проблем [4].

Литература

1. Кузнецов П.И. Учебник турецкого языка // Часть 2. Завершающий курс. – М.: 2005. – 380 с.
2. Сигуан М., Макки Ч.Ф. Образование и двуязычие. – М.: Педагогика, 1990. – 184 с.
3. Чикобава А.С. Сопоставительное изучение языков как метод исследования и как метод обучения // Русский язык в национальной школе. – М., 1957. – С. 3-5.
4. Шафигуллина Л.Ш. Дидактические условия развития иноязычной речевой деятельности студентов педагогического вуза на начальном этапе: Дис. …канд. пед. наук. – Казань., 2006. –144 с.
5. Щека Ю.В. Практическая грамматика турецкого языка. М.: АСТ: Восток – Запад, 2007. – 667 с.
6. Щерба А.В. Языковая система и речевая деятельность. – Л.: Наука, 1974. – 667 с.

VI. ПРОБЛЕМЫ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИИ, КОНТАКТОЛОГИИ И ПЕРЕВОДА

УДК 39

ВЛИЯНИЕ ГЛОБАЛИЗАЦИИ НА ИДЕНТИЧНОСТЬ ПИЩИ КАВКАЗСКИХ НАРОДОВ

Ганиева Фатьма Магеррам кызы
Национальный Музей Истории Азербайджана, г.Баку, Азербайджан
e-mail: fatime.qeniyeva@gmail.com

Аннотация. *Разрушение традиционных ценностей, бесконтрольная миграция, и др. процессы в современный период приводят к увеличению неравенства среди регионов. С одной стороны, происходит исчезновение традиционной культуры под влиянием глобализации и культурной унификации, а с другой стороны, наблюдается коммуникация различных носителей культуры. Постмодернизм и глобализация бросает вызов существующей системе ценностей. В целом, эти процессы указывают на то, что идентичность каждого народа проявляется в религии, языке, пище, одежде и других компонентах. Фундаментальную основу данной статьи составляют научные исследования этих понятий, изучение их взаимовлияния.*
Ключевые слова: *глобализация; идентичность; этнос; пища; культура.*

IMPACT OF GLOBALIZATION ON THE FOOD IDENTITY OF THE CAUCASUS PEOPLES

Ganiyeva Fatma Maharram kyzy
National Museum of History of Azerbaijan, Baku, Azerbaijan

Abstract. *The destruction of traditional values, uncontrolled migration, and other processes in the modern period lead to an increase in inequality among regions.On the one hand, traditional culture is disappearing under the influence of globalization and cultural unification, and on the other hand, various cultural carriers are communicating.Postmodernism and globalization challenges the existing system of values.In general, these processes indicate that the identity of each people is manifested in religion, language, food, clothing and other components.The fundamental basis of this article is the scientific research of these concepts, the study of their mutual influence.*
Keywords: *globalization; identity; ethnos; food; culture.*

В древнюю эпоху человечества, когда человек не отделял себя от природы существовал образ мышления, опиравшийся на мифологическое сознание и получивший в литературе определение мифологическое мышление. В мифологическом мышлении возникают идеи, а мифологическое сознание обладает конкретностью. Другими словами, основное место в мифологическом мышлении занимает формирование первичных «религиозных» представлений древнего человека, связанных с миром, в котором он обитал. Для мифологического сознания же характерна стабилизация религиозно-мифологической структуры и превращение ее в управляющую первобытным обществом силу. В мифологическом мышлении главную роль играет страх первобытного человека перед силами природы. В мифологическом сознании страх в определенной степени замещается верой, поклонением, религиозными церемониями и ритуалами.

В середине 1970-х гг. в США возрос интерес к изучению смысла самосознания различных этнических групп. Изучение этнической сущности составляло основное направление в исследованиях по психологической антропологии. Решение этой проблемы осуществляется в два этапа. На первом этапе важность анализа заключается в изучении этно-социального состояния американского общества с точки зрения этнического плюрализма.

Второй этап характеризуется анализом человеческого «я» в разных культурах как в современный период, так и в прошлом.

Национальная идея как основной показатель идентичности формируется на основе самосознания. Таким образом, общество развивается личностью. Личности же различаются бытующими у них новыми идеями. Общественный прогресс осуществляется распространением настоящих идей среди различных групп.

Этническая идентичность выражает этническую принадлежность личности. Посредством этого человек сравнивает себя с представителями других народов. Этническая идентичность проявляется в различных сферах человеческой деятельности. Здесь объектом исследования становится пища как компонент этнической идентичности.

Надо учитывать, что это сложное понятие, которое несет в себе различное научное содержание. При заботе о культурном достоянии и ценностях каждого этноса мы удостоверяемся, что оно является локальным культурным феноменом.

Конкретно указывается, что в двойственных традиционных культурах идентичность социальных групп связана с этнической принадлежностью. Национальный характер и этнические, психологические факторы непосредственно увязывают ее содержание с формированием чувство сопричастности.

По мнению Р.Робертсона, «глобализация может относиться и к восприятию единства и целостности мира, и к сжатию мира, и, даже, к пониманию глобальной законченности в XX веке» [8].

Материальным выражением этнического разнообразия народов мира является и пища. Пища как элемент традиционной культуры и связанные с ней церемонии восходят к глубокой древности. Каждый народ, будучи самобытным, сравнивал, изучал и анализировал разновидности пищи других этносов. Например, такие выражения как «кухня тюркских народов», «схожие блюда кавказских народов» еще больше сближают разные этносы. С этой точки зрения особый интерес вызывают и образцы фольклора, указывающие на различия отдельных народов.

Обратившись к башкирским пословицам, встречаем следующее выражение. «Һәр сәскәнен уз еçе һәр халыктын уз Тәçә» – «У каждого цветка свой запах, у каждого народа своя внешность». Этнические различия народов проявляются в одежде, еде, любимом ремесле. «Все люди питаются, одеваются и т.д., в то же время демонстрируют различное поведение, характеризующееся разностью культур различных этнических групп» [1, с.6].

Отношение к пище наиболее полно проявляется при взаимодействии людей. Пища, будучи одним из основных компонентов традиционной культуры, помимо важного места, занимаемого в жизни человека, имеет приоритетное значение для человеческого организма. Особенно в северокавказском регионе мясные блюда составляют основу рациона питания. Почти во всех уголках этого региона используется баранина, говядина и мясо птицы. Киргизы употребляют мясо диких животных – горного козла и т.п.

Популярны напитком у киргизов является чай. Ч.Велиханов отмечает, что они заваривают чай с солью, как принято у калмыков. Из молока и молочных продуктов кроме известных айрана и кумыса, делали гурут (замешанное процеженное молоко) и сюзму (загустевшее процеженное молоко). В разных местах приготовление блюд отличается по этническому принципу [3, с.99].

В востоке региона – у народов Дагестана, чеченцев престижным блюдом считается хинкал – различные виды «вареного теста без начинки и с начинкой» – подаваемый с все возможными соусами и приправами. У этих народов хинкал – непременный атрибут веселого мужского застолья, а у адыгов его прилично подавать на поминках[7, с.39].

Различие среди народов проявляется и в приготовлении, и в приеме пищи. У большинства народов Кавказа жареное мясо является торжественным блюдом, а черкесы и карачаевцы больше внимания уделяют варке мяса. Хлеб во всем северокавказском регионе считается священной пищей. Его всегда держат наверху, а если он упал, то просят у него прощения, целуя и прикладывая к глазам.

Многие народы Юга Восточной Азии (в частности, таи) предпочитают обычному рису клейкие сорта, которые на севере используются только в праздничной пище. Кроме того, в рационе народов Юга Восточной Азии большую роль играет рыба. Из нее приготавливают и специальный соус или пасту, широко используемые для заправки блюд. Несколько особняком стоит пища тибетцев, в которой элементы скотоводческого комплекса сочетаются с регулярным использованием мучных продуктов. Наиболее популярное блюдо тибетцев – «цзамба» (поджаренная ячменная мука), которую едят, смешивая с чаем или молоком [5, с.128].

Так, для одних народов основу пищевого рациона составляют продукты земледелия (славянские народы), для других – мясо (большинство народов Севера), третьи называются ихтиофагами, так как употребляют в пищу главным образом рыбу. Хорошо известно, что у многих народов действуют разнообразные запреты на определенные виды пищи [6, 86].

В конце XX века ускорились процессы интеграции культур мира. Как и любой феномен материальной культуры пища со временем тоже может видоизменяться в культуре народа. Например, население Японии раньше (100-200 лет назад) не ело пшеничный хлеб и не пило молоко. Теперь же обе эти разновидности пищи активно употребляются.

На протяжении истории азербайджанского народа кулинарная культура, пищевая психология и философия совершенствовались, подвергались изменениям, но сохранили свою идентичность.

Путешественники, посещавшие этот край, особо повествовали об азербайджанской пище. Например, русский учений И.Н.Березин считал плов классическим блюдом восточной кухни. Известный французский путешественник А.Дюма (XIX в.) писал следующее о кебабе: «Кебаб самое вкусное блюдо из тех, которые я видел в течении путешествия. Его нужно включить в список известных деликатесов во Франции» [2, 93].

Среди традиционных блюд азербайджанского народа можно перечислить плов, кутабы, долму, пити, дюшбере и др. Различные этнографические регионы Азербайджана прославились особыми деликатесами, подаваемыми гостям. Например, на Апшероне признаком уважения и внимания к гостю являются дюшбере и кутабы, в западной зоне – хингал, в Шеки-Загатальском регионе – кюрз и пити, в Гарабахе и Ширване – жаркое на садже, куруца и фаршированная рыба (левенги). Застолье обычно завершалось чаепитием[4, 195].

Обобщая различные мнения и высказывания, отметим, что хотя влияние глобализации на идентичность связывается с географическими, историческими факторами, изменениями в экономической системе, различие культур, религий, образа национального мышления, обычаев и традиций, норм поведения в конце концов побуждают народы оставаться в национальных рамках.

Литература

1. Арутюнов. С.А. Народы и культуры. Развитие и взаимодействие.– М.:Наука, 1989. –247с.
2. Дюма А. Путешествие на Кавказ. Баку, 1985. – 140 с. (на азерб. яз).
3. Похлёбкин. В. В. Чай, его история, свойства и употребление. – 121 с.
4. Этнография Азербайджана, Т. II. Баку. 384 с. (на азерб. яз).
5. Этнография: Учебник / Под ред. Ю. В. Бромлея и Г. Е. Маркова. – М.: Высш. школа, 1982. – 320 с.
6. Этнология [Текст]: учебник для студентов вузов, обучающихся по гуманитар. специальностям и направлениям подгот. /А.П. Садохин. М.: Гардарики, 2002. – 254 с.
7. Этноэтикет народов Северного Кавказа. Научно- учебное пособие / Под ред. акад. В. А. Тишкова. – М.-Пятигорск: ИЭА РАН, 2014. – 114 с.
8. R.Robertson. Globalization. Sosial Theory and Global Culture. – London, Sage, – 1992.

УДК 82.1

ПОЭЗИЯ Г.Р. ДЕРЖАВИНА В ТАТАРСКИХ ПЕРЕВОДАХ
ТАТАР ТӘРҖЕМӘЛӘРЕНДӘ Г.Р. ДЕРЖАВИН ШИГЪРИЯТЕ

Вагизова Лаюза Гилембаяновна
МБОУ «Гимназия №1 - Центр национального образования»,
г. Елабуга, Татарстан, Российская Федерация
e-mail: vagizova.lauza@mail.ru

Аннотация. *Народный поэт Республики Татарстан Ренат Харис – это человек, постоянно ищущий, постоянно экспериментирующий и находящий себя в новых формах, выделяющийся среди других, разносторонняя личность.Он приобрёл широкую известность и как переводчик. Им переведены на татарский язык произведения Г.Державина, А.Пушкина, М.Лермонтова, Ф.Тютчева, С.Есенина, И.Северянина, М.Цветаевой, А.Ахматовой, Н.Хикмета, Г.Лорки, Р.Гамзатова, П.Хузангая, О.Сулейманова, Ю.Семендера. Произведения Рената Хариса переведены на русский, английский, белорусский, башкирский, чувашский языки.Ренат Харис впервые истории Татарской культуры перевел произведения Г. Державина на татарский язык.*

Ключевые слова: *переводчик; поэт; стихи; родной край.*

THE POETICS OF G. R. DERZHAVIN IN TATAR TRANSLATIONS

Vagizova Layuza Gilembayanovna
MBEI «Gymnasium №1 - Center of National Education»,
Elabuga, Tatarstan, Russia

Annotation. *The national poet of the Republic of Tatarstan Renat Kharis is a person who always does an experiment, who is in search of new forms and finds himself in them, standing out among others, a versatile personality.*

Renat Kharis is also famous as a translator. He translated into Tatar the works of such famous writers and poets as G. Derzhavin, A. Pushkin, M. Lermontov, F. Tyutchev, S. Yesenin, I. Severyanin, M. Tsvetaeva, A. Akhmatova, N. Khikmet, G. Lorka, R. Gamzatov, P. Khuzangai, O. Suleymanov, Yu. Semender. The works of Kharis have been translated into Russian, English, Belarusian, Bashkir and Chuvash.Renat Haris translated the works of G. Derzhavin into the Tatar language for the first time in the history of Tatar culture.

Keywords: *translator; poet; poems; native land.*

Татарстан Республикасының халык шагыйре, Г.Тукай исемендәге Дәүләт, М.Җәлил исемендәге Республика премияләре, Россия Федерациясенең Дәүләт премиясе лауреаты Ренат Харис дигәндә, күз алдына халыктан чыккан, рус һәм европа культурасын үзенә сеңдергән, шигърияттә ялкынлы хис белән зирәк акылны берләштергән, әдәби символлар һәм кодлар белән эш итеп, поэтик фикерне фәлсәфи яссылыкта чишүче, туктаусыз эзләнүче, яңа формаларда даими рәвештә үзен сынаучы һәм табучы, башкалар арасында әллә каян аерылып торучы, киңкырлы зыялы шәхес күз алдына килеп баса.

Ренат Харис – Казан, Мәскәү, Уфа, Чабаксар нәшриятларында татар, рус, башкорт, чуаш, инглиз телләренә тәрҗемә ителгән кырыктан артык шигъри тупланмалар авторы. Алай гына да түгел, аның шигырьләре егермедән артык БДБ халыклары һәм берничә чит ил телләренә тәрҗемә ителә, «Новый мир», «Огонек», «Дружба народов», «Юность», «Молодая Гвардия», «Москва», «Наш современник», «Советский Союз», «Крестьянка», Болгария, Венгрия, Төркия әдәби журналларында һәм альманахларында дөнья күрә. Шагыйрь әдәби тәрҗемә белән үзе дә актив шөгыльләнә. Г.Державин, А.Пушкин, М.Лермонтов, А.Фет, Ф.Тютчев, Т.Шевченко,

В.Маяковский, С.Есенин, А.Ахматова, Н.Хикмәт, Г.Лорка, Ю.Тувим, Р.Гамзатов, К.Кулиев, П.Хузангай, Я.Ухсай, О.Сөләйманов һ.б. шигырьләре аның тәрҗемәсендә татар телендә дөнья күрәләр. Татарстанның халык шагыйре Ренат Харис – Державин иҗатын татар теленә тәрҗемә иткән бердәнбер кеше. 2016 елда Ренат Харис «Г. Державин. Кизләү» китабы өчен Державин премиясенә лаек була [3, с.14].

Г.Р. Державинның тормышы һәм иҗаты Казан шәһәре, туган һәм үскән Лаеш районы белән тыгыз бәйләнгән. Әмма тикшеренүчеләр һәмгалиммнәр игътибарыннан Державинның татар шигърияте белән мөнәсәбәтләре проблемасы һаман да читтә кала. Һичшиксез, шагыйрь балачактан татар сөйләмен ишетеп , татарлар белән аралашып үсә.

Соңгы вакытларда Казанда һәм Лаеш районында Г.Р. Державин истәлеген мәңгеләштерү чаралары үтә башлады. 2003 елдан башлап, Татарстанның халык шагыйре Ренат Харис ел саен Державин укуларында шигърият сөючеләрне Державинның татар телендә яңа тәрҗемәләре белән таныштыра. 2016 елның 14 июльдә Лаешта бөек рус шагыйре, Россия империясенең дәүләт эшлеклесе, сенатор, империянең беренче юстиция министры Гавриил Державинның (1743-1816) туган көненә багышланган Бөтенроссия шигърият фестивале була. Аның алдыннан Г.Р.Державин исемендәге Лаеш төбәге музеенда татар телендәге “Державин. Кизләү” дип аталган китапны тәкъдим итү чарасы уздырыла. Г.Державин әсәрләрен татар әдәбиятына кертеп җибәргән, ягъни аның 6 дистәдән артык мәдхияләрен, шигырьләрен тәрҗемә итеп, китап рәвешенәдә бастырган кеше Татарстан Республикасының халык шагыйре, публицист, әдәби тәнкыйтьче Ренат Харис була.«Шагыйрь Державинның “Бог” (“Ходай”) дигән мәдхиясенә яшь чакта ук мөкиббән китеп, тәрҗемә итәргә алынган идем, ләкин, шагыйрь буларак, һәм кеше буларак, һәм шәхес буларак 60 яшем туларак кына мин аны тәрҗемә итәр дәрәҗәгә үсеп җиттем, өлгердем. Биредә фәлсәфи өлгергәнлек, тәрҗемә эшендә ике телнең бөтен нечкәлекләрен белү, әсәрне тирәнтен аңлап эш итү таләп ителә. Шушы яшемдә генә мин тулысынча өлгереп җиттем дип әйтә алам. Аннан соң, Державинның нәселе татарлардан килә, Казаннан ерак түгел Сокурыда туган, атасыз калып үскән, рядовой гвардеецтан сенат генерал-прокурорга, Россия империясе юстиция министрына кадәр үскән, хәзергечә әйткәндә, 2 губерния губернаторы да булган ул. Шул рәвешле, Державин шәхес буларак үзенә җәлеп итми кала алмый", – дип яза Ренат Харис үзенең истәлекләрендә[2, с.12].

Р. Харис озак вакытлар бу шигырьне тәрҗемә итәргә хыялланган, тәрҗемәгә алынган, кире уйланган: кирәкле сүзләр табалмаган, ә табылганнары бик йомшак тоелган, тиешле формага салынырга теләмәгән. Шагыйрь хәтта татар теле мөмкинлекләреннән шикләнә башлавын да яза. Тәрҗемә өстендә эшләү Ренат Харисны туган телнең чиксез мөмкинлекләренә, аның лексикасының байлыгына, яңгырашының көченә ышандыра, шулай ук шигъри осталыкка үзен сынавы да була. Ул бер-бер артлы аның шигырьләрен татар теленә тәрҗемә итә башлый. Алар арасында халыкка шактый ук билгеле «Ходай»,«Морза хыялы», «Фелица», «Шарлавык», «Арфа» шигырьләре дә бар.

Г.Р. Державинның күп кенә шигырьләре туган төбәк турында,мәңгелек фәлсәфи проблемалар, тормыш мәгънәсе, үлемгә карата мөнәсәбәт, шигъриятнең җәмгыять тормышында роле һәм башкалар турында уйланырга этәрә.Без аның туган ягына мөкиббән киткән кеше булуын бигрәк тә «Арфа» шигырендә ачык күрәбез:

Их, бу алтын вакытның Казанда тәгәрәве!
И минем тәүге көннәремнең бишеге!
Минем пакьлегемнең һәм яшьлегемнең мәркәзе!
Кабат синең таң яктысын күргәндә,
Мин һаман да казанлы булырмынмы?
И арфа, җырла миңа гел Казан турында!
Анда Павел пәйда булгандай җырла!
Туган як турындагы яхшы хәбәр безгә бик кадерле:
Туган якның төтене дә безгә татлы һәм хуш исле[1, 20].

«Кенәз Мещерский үлеменә мәрсия» («Ода на смерть князя Мещерского», 1779), «Фелица», «Ходай»(«Бог», 1784), «Морза хыялы»(«Видение Мурзы», 1789; басыла 1791),

("Река времен", 1783)һәм башка шигырьләрендә Екатерина II гә, гаскәр башлыкларына мәдхия җырлый, тәкәббер түрәләрне, патша сарае даирәсенең әхлаксызлыгын фаш итә:

Вакыт дәрьясы үзенең агымында
Алып китә инсан эшләрнең барын,
һәм батыра онытылу чоңгылында,
Патшалар, патшалыклар һәм халыкларны...[5,15].

Бу әсәрләргә тәрҗемә эшчәнлеге вакытында Р. Харис рус текстын татар теле үзенчәлекләренә иҗади яктан җайлаштырып, шул ук вакытта Державин традицияләрен дә саклапэш итә. Моны без Г.Р.Державинның "Һәйкәл" шигырендә бик ачык күрәбез:

Йа Муза! Хаклы казанышың белән горурлан,
Кем санлашмый синең белән, син дә аны читкүр;
Тәкәллефсез, ашыкмаучан ныклы кулың белән
Маңгаеңа үлемсезлек таңын таҗың иттер[5,22].

Ә "Фелица" шигырен тәрҗемә иткәндә, Ренат Харис тел-сүрәтләү чараларының бирелешендә дә Феликага мөрәҗәгать итүненәкъ Державинча Көнчыгыш стиленә ияреп, безгә таныш булган эпитетлар, метафорлар кулланып эш итә:

Иреннәре гөлчәчәкле, түшендә булсын лалә.
Җәннәт чыклары белән коендырсын ла Алла
һәм кояштай югарыга күтәрелсен дә тәхетең
Саклансын күз керфегедәй аны һәм бәхетең [3,13].

Сүз дә юк, тәрҗемә проблемасы – әдәбият белемендә иң катлаулы проблемаларның берсе, чөнки тәрҗемә эшчәнлеге ике телне дә камил белүне, оригиналның семантик һәм лексик формасын башка телгә төгәл тапшыруны таләп итә. Шул ук вакытта Г.Р. Державин әсәрләренең татар теленә тәрҗемәләре рус-татар әдәбиятара элемтәләрне үстерүгә зур өлеш кертә, дип таныргa кирәк. Шуңа күрә дә, Державин әсәрләрен татар теленә тәрҗемә итү традициясе яшь шагыйрьләр тарафыннан дәвам ителер дип ышанасы килә.

Әдәбият

1. Галимуллина А.Ф. Звучи, о арфа! Ты все о Казани мне! // Русская словесность, 2006. – № 3. – С. 14- 20.
2. Харис Р. Аллах //Мәдәни җомга. – Казан: 2006. – № 16. – Б. 12.
3. Харис Р. Переводы стихотворений Г.Р.Державина // Мәдәни җомга. – Казань: 2003. – 11 июля. – С.14.
4. Хәсәнова Ф. Ренат Харис шигърияте. – Казан: Татар.кит.нәшр., 2000. – Б. 39.

УДК 81-2

КОГНИТЕМА «ЖИВОТНЫЕ» В ПАРЕМИОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦАХ ТАТАРСКОГО, РУССКОГО И АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКОВ

Галимуллина Рузиля Ирековна
Институт управления, экономики и финансов Казанского (Приволжского) федерального университета, г.Казань, Татарстан, Российская Федерация
e-mail: ruzilya.vahitova@mail.ru

Аннотация. *В статье на материале паремиологических единиц рассматриваются возможности использования когнитемы как составляющей когнитивного анализа. Приведена количественная характеристика лексем ЛСГ «животные» в татарских, русских и английских паремиях.*

Ключевые слова: *когнитема; паремия; языки; когнитивный анализ; концепт.*

COGNITEME «ANIMALS» IN PAREMIOLOGICAL UNITS OF THE TATAR, RUSSIAN AND ENGLISH LANGUAGES

Galimullina Ruzilya Irekovna
Institute of management, economy and finance, Kazan (Volga region)
Federal University, Kazan, Tatarstan, Russia

Abstract. *The article deals with the using cognition as an enhancement of cognitive analysis in the paroemiological units. Quantitative characteristics of the lexemes of the "animals" in the Tatar, Russian and English proverbs are given.*

Keywords: *cogniteme; paroemia; languages; cognitive analysis; concept.*

Отличительной чертой современной отечественной лингвистики является ее значительное развитие в русле когнитивного направления. Согласно Е.В. Ивановой, «понятия языковой картины мира, концепта и прототипа прочно вошли в научный обиход и широко используются при анализе разнообразного языкового материала» [46]. Когнитивные исследования могут быть направлены на взаимодействие языка и мышления в процессе коммуникации и построение модели речемыслительной деятельности на основе анализа языковых данных.

Цель данной работы состоит в рассмотрении возможностей когнитивного анализа в рамках статического направления.

Материалом анализа служат паремиологические единицы, понимаемые как пословицы и поговорки. Паремиология представляет собой хороший материал для анализа концептуализации мира в языковой семантике. Паремиологические единицы обладают развернутой внутренней формой и образностью, что дает возможность проследить закономерности образного восприятия мира и его интерпретации, а также выявить национально-культурную специфику мировидения.

Когнитема – это пропозициональная единица знания, функционально значимая для реконструкции выше указанных ментальных образований.

Атлы килеп җәяү кайтма [3: 765], *Атлы җәяүлегә юлдаш түгел*[3: 765], *У кого коня нет, тот ходит и пеш* [5: 214];*Без узды коня не удержишь* [1: 19], *Атың булса, кыска тот*[3: 734].*IftworideonaHORSE, onemustridebehind* [6: 332]

Указанные когнитемы отражают базовое знание о лошади, которое человек усваивает в первые годы своей жизни. Однако тот факт, что знание является само собой разумеющимся, вовсе не означает, что оно не представляет интереса. Напротив, анализ эксплицитно выраженных во внутренней форме паремиологических когнитем дает возможность выявить некоторые закономерности концептуализации мира в языковых знаках, а именно, установить, что в основе восприятия и образной интерпретации мира в паремиях лежит хорошо известное, всем доступное знание. Как отмечает В.М. Мокиенко, человек издавна жил в тесном контакте с животным миром и постоянно проводил параллели между собой и животными [4, с. 74]. Данную когнитему можно назвать интерпретативной, так как она является результатом не просто наблюдения и восприятия мира, а следствием более сложных процессов сравнения знания о двух сущностях (человеке и лошади) и их поведении в определенных ситуациях.

Когнитема «Животные» достаточно широко представлена в паремиях, что объясняется важностью животного мира для человека и тесной связью его с этим миром. Ядерное положение в ЛСГ «Животные» занимает лексема «животное». Слово «животное» в толковых словарях русского языка понимается как живое существо, питающееся готовыми органическими соединениями и обладающее способностью к самостоятельному передвижению:

Важным направлением исследований является переносная семантика номинативных единиц поля «Животные» - зоонимов. Она изучается с точки зрения качеств, приписываемых животным сознанием данного языкового коллектива (Литвин, 1974).

Состав ЛСГ «Животные» формируется за счет лексем, которые находятся в родо-видовых отношениях. Мы условно разбили данную группу на три парадигматических ряда на основании отношения «животные - человек»: 1) домашние животные; 2) дикие животные; 3) сельскохозяйственные животные. Как показывает анализ паремий, каждая из лексем ЛСГ «Животные» актуализирует общее содержание лексического значения слова «животное» и выступает как обозначение самостоятельного рода, принадлежащего к животному миру, равно как и другие виды животных.

В результате анализа татарских, русских и английских паремий, содержащих слова ЛСГ «Животные», нами было зафиксировано 33 лексемы, относящихся к вышеназванной ЛСГ. Количество паремий, содержащих лексемы исследуемой ЛСГ, составило 885 единиц татарском, 653 единиц в русском языке и 599 единицу в английском языке. Эмпирические данные проведенного исследования приводятся в следующей таблице:

Таблица 1. Количественная характеристика лексем ЛСГ «Животные» в татарских, русских и английских паремиях

	Слова ЛСГ «Животный мир» в татарских паремиях	Кол-во паремий	Частотность исполь-зования, %	Слова ЛСГ «Животный мир» в русских паремиях	Кол-во паремий	Частотность исполь-зования, %	Слова ЛСГ «Животный мир» в английских паремиях	ол-во паремий	Частотность исполь-зования, %
	Аю	1	1,24%	медведь	5	5,36%	bear	4	2,34%
	Әтәч	5	3,95%	петух	0	3,06%	cock	5	2,50%
	Ат	7	10,96%	Конь	4	8,27%	horse	6	12,69%
	арслан	4	3,84%	Лев		0,77%	lion	1	3,51%
	бозау	4	2,71%	теленок	4	2,14%	calf		1,00%
	бүре	3	5,99%	Волк	7	14,85%	wolf	0	3,34%
	бәрән	7	0,79%	ягненок		0,46%	lamb	6	2,67%
	Дөя	9	2,15%	верблюд		0,61%	camel	0	1,67%
	дуңгыз	4	3,84%	свинья	6	5,51%	pig	2	3,67%
	ишәк	5	2,82%	Осел		0,61%	ass	9	3,17%
	Каз	0	5,65%	Гусь	8	2,76%	goose	8	3,01%
	каплан	-	-	леопард		-	leopard		0,33%
	кәҗә	2	3,62%	коза, козел	8	7,35%	goat		0,67%
	кондыз		0,68%	бобер		1,38%	beaver		1,17%
	крокодил		-	крокодил		0,15%	crocodile		0,50%
	Куян	9	7,80%	Заяц	4	3,68%	hare	5	2,50%
	динозавр		-	динозавр		-	dinasaurs		0,17%

	мәче	2	4,75%	кошка	0	6,13%	cat	9	14,86%
	-		-	котенок		-	kitten		1,17%
	маймыл		0,23%	обезьяна		0,46%	monkey	7	2,84%
	сарык	0	2,26%	Овца	2	4,90%	sheep	4	2,34%
	сыер	7	5,31%	корова	2	6,43%	cow	9	3,17%
	Тәкә	8	3,16%	баран	0	3,06%	-		-
	тавык	9	5,54%	курица	0	4,59%	hen	2	2,00%
	Тиен	4	0,45%	белка		0,77%	squirrel		0,33%
	төлке	2	3,62%	Лиса	0	1,53%	fox		1,50%
	Үгез	6	5,20%	Бык	1	3,22%	bull	4	2,34%
	үрдәк	6	2,94%	Утка		0,61%	duck	2	2,00%
	Фил	-	-	Слон		-	elephant		0,83%
	чебеш	8	0,90%	цыпленок		0,31%	chicken	4	2,34%
	Эт	5	9,60%	собака	2	11,03%	dog	09	18,20%
	юлбарыс		-	Тигр		-	tiger		0,83%
	-		-	щенок		-	puppy		0,33%
		85			**53**			**99**	

Согласно данным в представленной выше таблице, в татарских приметах наибольшую частотность употребления демонстрируют следующие лексемы ЛСГ «Животные»: ат / конь (97; 10,96%), эт / собака (85; 9,60%), куян / заяц (69; 7,80%), бүре / волк (53; 5,99%), каз / гусь (50; 5,65%), тавык / курица (49; 5,54%), сыер / корова (47; 5,31%), үгез / бык (46; 5,20%), мәче / кошка (42; 4,75%), әтәч / петух (35; 3,95%), арслан / лев (34; 3,84%), кәҗә / коза (32; 3,62%), төлке / лиса (32; 3,62%), тәкә / баран (28; 3,16%), үрдәк / утка (26; 2,94%), ишәк / осел (25; 2,82%), бозау / теленок (24; 2,71%), сарык / овца (20; 2,26%), дөя / верблюд (19; 2,15%), аю / медведь (11; 1,24%), чебеш / цыпленок (8; 0,90%), бәрән / ягненок (7; 0,79%), кондыз / бобер (6; 0,68%), тиен / белка (4; 0,45%), маймыл / обезьяна (2; 0,23%).Хотелось бы отметить, что следующие лексемы, зафиксированные в английскихпаремиях, не были обнаружены в татарских и русских паремиях: котенок (7; 1,17%), слон (5; 0,83%), тигр (5; 0,83%), крокодил (3; 0,50%), леопард (2; 0,33%), щенок (2; 0,33%), динозавр (1; 0,17%).

В русских паремиях высокую частотность проявляют лексемы волк (97; 14,85%), собака (72; 11,03%), конь (54; 8,27%), коза (48; 7,35%),корова (42; 6,43%),кошка (40; 6,13%), свинья (36; 5,51%),медведь (35; 5,36%),овца (32; 4,90%),курица (30; 4,59%),заяц (24; 3,68%),бык (21; 3,22%),петух (20; 3,06%),баран (20; 3,06%),гусь (18; 2,76%), теленок (14; 2,14%), лиса (10; 1,53%),бобер (9; 1,38%),белка (5; 0,77%), лев (5; 0,77%), верблюд (4; 0,61%), утка (4; 0,61%),осел (4; 0,61%),ягненок (3; 0,46%), обезьяна (3; 0,46%),цыпленок (2; 0,31%),крокодил (1; 0,15%).

В английских паремиях высокую частотность проявляют лексемы dog / собака (108; 18,20%), cat / кошка (89; 14,86%), horse / конь (76; 12,69%), pig / свинья (22; 3,67%), lion / лев (21; 3,51%), wolf / волк (20; 3,34%), cow / корова (19; 3,17%), ass / осел (19; 3,17%), goose / (18; 3,01%), monkey / обезьяна (17; 2,84%), lamb / ягненок (16; 2,67%), cock / петух (15; 2,50%), hare / заяц (15; 2,50%), bear / медведь (14; 2,34%), bull / бык (14; 2,34%), chicken / цыпленок (14;

2,34%), sheep / овца (14; 2,34%), duck / утка (12; 2,00%), hen / курица (12; 2,00%), camel / верблюд (10; 1,67%), fox / лиса (9; 1,50%), beaver / бобер (7; 1,17%), kitten / котенок (7; 1,17%), calf / теленок (6; 1,00%), elephant / слон (5; 0,83%), tiger / тигр (5; 0,83%), goat / коза (4; 0,67%), crocodile / крокодил (3; 0,50%), leopard / леопард (2; 0,33%), squirrel / белка (2; 0,33%), puppy / щенок (2; 0,33%), dinosaurs / динозавр (1; 0,17%). Лексема *баран / тәкә*, зафиксированный в татарских и русских паремиях, не была обнаружена в английских паремиях.

В ЛСГ наблюдается различное распределение тематических доминант. Вероятно, это объясняется разнообразием животного мира Англии и России, численностью указанных животных в фауне стран сопоставляемых языков, а также ценностными характеристиками, значением животных в жизни татарского, русского и английского народов. Так, в татарскомлингвокультурном обществе, согласно нашим эмпирическим данным, наибольшее значение придается поведению сельскохозяйственных животных (ат / конь, сыер / корова, үгез / бык, каз / гусь, тавык / курица, дуңгыз / свинья, кәҗә / коза). В сельском хозяйстве особое значение имеют скотоводство, овцеводство, птицеводство. Среди диких животных зафиксирована высокая частотность употребления таких лексем, как *куян* / *заяц, бүре / волк, төлке / лиса* в связи с чем можно предположить развитие промысловой деятельности в татарском лингвокультурном обществе, а именно, охоты. В русском и английском лингвокультурных обществах наблюдается несколько иная картина: важную роль играют такие животные как (собака, кошка, волк, конь).

Приступая к анализу лексико-семантической сочетаемости слов анализируемой ЛСГ, необходимо подчеркнуть обусловленность дистрибутивных отношений слов их семантической структурой, что можно наглядно наблюдать на нашем материале.

Следует отметить, что при лексемах анализируемой парадигмы большую зону предикативной сочетаемости составляют полнознаменательные глаголы, эксплицирующие сему «живое существо», характерную для всех лексем ЛСГ «Животные».

На основе вышесказанного можно сделать следующие краткие выводы: Паремиологические единицы являются благодатным материалом для когнитивного анализа в силу своей структурной протяженности и многослойной семантики. Когнитема как единица научного аппарата когнитивного анализа дает возможность описать структуру концепта и его прототипического ядра.

Литература

1. Аникин В.П. Русские пословицы и поговорки. – М.: Худож. лит., 1988. – 431 с.
2. Иванова Е.В. Пословичные картины мира. – СПб: Филологический ф-т СПбГУ, 2002. – 156 с.
3. Исәнбәт Н. Татархалыкмәкальләре: мәкальләр җыелмасы: 3 томда / 1-нче басма. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1959.
4. Мокиенко В.М. В глубь поговорки. – М.: Просвещение, 1975. – 174 с. 6. Москаленко А.В. Концепт «Птица» в английской фразеологической картине мира: Автореф. дис. канд. филол. наук. – СПб, 2015. – 22 с.
5. Мюррей Ю.В. Русские пословицы, поговорки и фразеологизмы, и их английские аналоги – М.: АСТ; СПб.: Сова, 2008. – 384 с.
6. The Concise Oxford Dictionary of Proverbs. – Oxford-N.Y.: Oxford University Press, 1998. – 333 p.

УДК 811. 522

ТАТАРСКО-ТУРЕЦКАЯ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЯ ПО ДВУЯЗЫЧНЫМ СЛОВАРЯМ

Денмухаметова Эльвира Николаевна
Казанский (Приволжский) федеральный университет,
Казань, Татарстан, Российская Федерация
e-mail: denmukhametova@gmail.com

Аннотация. *Одним из хранилищ лексики, отражающих ценную информацию о народе, являются словари. В татарских словарях в лингвистическом аспекте изучение истории слова связано с анализом закономерностей развития лексики татарского языка, включая литературный язык и говоры, профессиональную терминологию, которые объединяют в себе менталитет народа, межкультурные связи, национальный быт и характер. В работе рассматриваются лексические единицы, отражающих национальное сознание татарского народа в татарско-турецких и турецко-татарских двуязычных словарях.*

Ключевые слова: *словари; лексика; идентичность; менталитет; татарский язык; тюркские языки.*

TATAR-TURKISH LINGUO-CULTUROLOGY THROUGH BILINGUAL DICTIONARIES

Denmukhametova Elvira Nikolaevna
Kazan (Volga region) Federal University,
Kazan, Tatarstan, Russian Federation

Abstract. *One of the repositories of vocabulary, reflecting valuable information about the people, are dictionaries. In Tatar dictionaries, in the linguistic aspect, the study of the history of the word is associated with an analysis of the patterns of development of the vocabulary of the Tatar language, including the literary language and dialects, professional terminology, which combine the mentality of the people, intercultural ties, national life and character. The paper deals with lexical units that reflect the national consciousness of the Tatar people in the Tatar-Turkish and Turkish-Tatar bilingual dictionaries.*

Keywords: *dictionaries; vocabulary; identity; mentality; Tatar language; Turkic languages.*

В России филологические словари начали изучаться как объект специальных научных исследований с середины XX века. Начиная с этого периода история слова исследовано в разных аспектах, и написаны несколько десятков монографий, статей, посвященных вопросам русской, славянской и национальных лексикографий. Таким образом, в российской лексикографии на протяжении середины и второй половины XX в. были сформулированы многие основополагающие идеи этой научной дисциплины. Они имеют значение для последующих теоретических и прикладных работ в самых разных направлениях лексикографии.

В тюркологии, в том числе и в татарском языкознании, теоретические аспекты лексикографии стали рассматриваться в основном, начиная с 70-х гг. XX века и продолжают изучаться и сегодня. В исследованиях М.Нугмана, А.А.Юлдашева, Р.А.Аганина, Ф.М.Хисамовой, Э.Н.Наджипа, Г.Х.Ахунзянова, С.Алтаева, А.А.Алексеева, Ф.А.Ганиева, Ю.Ф.Ефимова, Ф.С.Сафиуллиной, А.Ш.Юсуповой, Р.С.Нурмухаметовой и других ученых анализируется теория составления словарей, определяются роль лексических единиц и их место в словарях. Как и литературные слова, активно исследуются и диалектные единицы татарского языка, заимствованная лексика, терминология. Лексикографические источники и в

современном этапе научного познания не перестают играть роль объекта исследования социологов, историков, этнографов и культурологов. Словари татарского языка дают много информации и для исследователей-филологов, занимающихся разными аспектами языкознания.

Несмотря на большой опыт исследования лексикографических источников татарского языка, татарско-турецкие и турецко-татарские двуязычные словари не были особым объектом научных работ. Хотя татарско-турецкие социально-торговые и межкультурные связи имеют многовековую историю, и имеются двуязычные лексикографические источники. Актуальность данного исследования объясняется отсутствием научных работ по данной тематике.

Объектом изучения данного исследования является лексика, зафиксированная в двуязычных турецко-татарских и татарско-турецких словарях. Предмет изучения – слова, указывающие на особенности национального менталитета татарского народа этнокультурный материал, обогативший представление турецкого народа о татарах. Цель исследования – выявление и описание лексических единиц, отражающих национальное сознание татарского народа в двуязычных словарях.

Татарская лексикография имеет многовековую историю. Известно, что печатные первые двуязычные словари – лексикографические памятники, предназначенные для изучения татарами русского языка и русскими татарского, стали появляться с 1801 года. Но наряду с ними составлялись и другие двуязычные словари, которые имели необходимость использования в общественно-политической, социальной и особенно обучающих целях. К таким словарям относятся татарско-арабские, русско-турецкие, татарско-персидские хранящих в отделах рукописей и редких книг разных библиотек и архивах России и зарубежных стран. Интересен тот факт, что в XIX веке во многих источниках и под татарским, и под турецким языками понимали общетюркский язык. Это показатель того, что в это время лексический фонд тюркских языков был общим, он состоял из общетюркских слов и арабо-персидских, славянских, монгольских, финно-угорских и других заимствований. Именно по этой причине не было спроса на переводные словари родственных языков, люди хорошо друг друга понимали и могли свободно вести как устную, так и письменную коммуникацию.

В XX веке из-за появления и развития национальных языков и изменения межкультурных связей, лексика каждого языка начинает развиваться по-своему. Каждый язык старается брать курс на развитие лексического фонда за счет собственных ресурсов и за счет ресурсов заимствований. Если в речи турки стараются избежать староосманских лексических элементов и придумать новые турецкие слова, то в татарском языке ведется политика замены арабизмов и фарсизмов русскими и европейскими заимствованиями. Это приводит к большим изменениям в родственных языках, но данный процесс не фиксируется в двуязычных словарях.

Однако лишь к концу XX века благодаря культурным, торговым и научным связям между Турецкой Республикой и Республикой Татарстан интерес к языкам растет. В этот период начинают создаваться турецко-татарские и татарско-турецкие словари. В 1997-1998 годах издаются «Татарско-турецкий словарь» (составители Ф.Ганиев, Р.Ахметьянов, Х.Ачыкгоз) [1] и «Турецко-татарский словарь» (составители Р.Ахметьянов, Р.Мухаматдинов, Ф.Нуриева, Ф.Ганиев) [2]. В них находят отражение активная лексика в современной межкультурной коммуникации, необходимой вустной и письменной речи. Наряду с этими словарями, подготовленными в России, 2009 году составляется Мустафой Онэр «Татарско-турецкий словарь» (KazanTatar Türkçesi Süzlüğü) и издается в Анкаре [3]. 2015 году в издательстве «Турецкого языкового форума» выпускается его дополненное переиздание[4]. Это еще раз подтверждает двухсторонний интерес языкам двух родственных народов. Для данного исследования интересны именно татарско-турецкие словари.

Лексика, зафиксированная в словарях, дает информацию о народе. Ведь в них, наряду с общеупотребительными словами, представлены этнографическая лексика, топонимические термины, устойчивые выражение и этикетные формы. Например, *Kheerliirte!//* Доброе утро!;

Tinichyoki! // Спокойной ночи!; *Kalfak* //калфак, татарский женский головной убор, украшение; *Yastiq*//большая подушка для сна;taw// гора; sazliq// болото;sala- село, большая деревня и другие.

Особо ценны в этих словарях примеры, которые в виде иллюстративного материала использования лексемы приведены из произведений классиков татарской литературы и фольклорных текстов. Например, в словаре М.Онэр можно найти примеры из произведений Габдуллы Тукая, Шаихзаде Бабич, Гаяза Исхаки, Хади Такташ, Мусы Джалиля Сибгата Хакима, Хасана Туфана, Ибрагима Салахова, Гарифа Ахунова, Аяза Гилязова, Мухамета Магдиева, которые являются яркими представителями татарской интеллигенции XX века, и в своих трудах поднимали вопросы самосознания татар. Приводя примеры из произведений Ркаила Зайдуллы, Миргазияна Юныса, Рината Мухамадиева и других, составитель ставить целью популяризации среди тюркского населения имена этих авторов, чьи произведения переведены на турецкий язык и знакомство с ними дало бы туркам возможность лучше узнать традиции и культуру татар. Ведь этнографическая лексика, предназначенная для описания специфики материальной и духовной культуры какой-либо народности, дает больше информации о нем, чем политизированные материалы СМИ. Если через слова, обозначающую примеры материальной культуры мы узнаем названия одежды *(jilen*- жакет, легкий мужской костюм *kamzul* - жилет, *alyapkich* – передник, который носят женщины при готовки пищи), национальных украшений (*belezek*- брослет, *yozek*- кольцо), предметов домашнего быта (*uqlaw* – скалка, *kazan* – котел для готовки пищи, *chulmek* – глиняный сосуд) , то названия национальных традиций и праздников (sabantuy – Сабантуй (праздник плуга), kaz omese – праздник по ощипыванию гусей) дают нам информацию о духовной культуре народа. В исследуемых нами словарях представлены этнографизмы, относящиеся к данным тематическим группам.

Богатый фольклорный материал, представленный словарях, отражает такие ментальные качества татар как, требовательность к себе, чистоплотность, храбрость, высокую оценку за преданность и веру в справедливость. Например, Aldankilgenurın öçĕn, soñdankilgentamaқ özĕn // Кто первый приходит, занимает удобное место, кто приходит последним тому положена еда; Batırbĕr ülgençe, қurқaқ öç üle. // Храбрый умирает однажды, а трус трижды;Batıryavda, tĕlçendavdabĕlĕnĕr// Храбрый узнается в бою, кто острый на язык узнается в передрягах и другие.

Нужно заметить и то, что авторы словарей, в целях знакомства с историческим прошлым татар, представляют в своих работах некоторые архаичные лексемы, устаревшие слова. Например, *taliġ* – идущий впереди, счастливый;*rizvayity*– оставит в посмешище и др. Такие лексемы показывают на общее в родственных языках.

Большоеместовсловаряхпредоставлено словам, обозначающим названия продуктов питания и пищи, которые особенные для каждого народа. В словарях дается информация о таких татарских блюдах как ochpochmaq – треугольник; belesh – белеш (пирог с мясом, картошкой и бульеном), bawirsaq – бавырсак (сладкое мучное блюдо к чаю), toqmach – лапша и другие. Данная группа слов дает информацию туркам о национальных блюдах татар.

Таким образом, татарско-турецкие двуязычные словари являются мостом в межкультурной коммуникации двух народов и помогают узнавать друг друга. Ведь несмотря на лингвистические схожести, народы отличаются своим мировоззрением и культурой.

Проведенное исследование позволило выявить языковые и национальные особенности татар, зафиксированные в татарско-турецких словарях.

1. Двуязычные словари не только фиксируют лексический фонд языка, но и сохраняют особенности использования той или иной лексемы в определенный период. Среди татарско-турецких двуязычных словарей имеются изданные как в Республике Татарстан, так и в Турецкой Республике, что показывает двухсторонние тесные отношения в области культуры и науки.

2. Иллюстративный фон лексем, указывающих на использование в речи той или иной лексемы, является ценным источником в популяризации как татарских ментальных качеств, так и представителей татарской прозы и поэзии.

Таким образом, татарско-турецкие словари дают уникальную возможность представить лингвистические особенности татарского языка в сравнении с турецким. В словарях нашли отражение лексика как современного татарского литературного языка, так и некоторые элементы устаревшей лексики, в целях представления исторического прошлого народа. Это дает возможность найти точки соприкосновения между двумя народами.

Литература

1. Әхмәтҗянов Р., Мөхәммәтдинов Р., Нуриева Ф., Ганиев Ф. Төрекчә-татарча сүзлек /Турецко-татарский словарь / – М.: ИНСАН, 1998. – 560 б.
2. Ганиев Ф., Әхмәтҗянов Р. Ачыкгөз Х. Татарча-төрекчә сүзлек /татарско-турецкий словарь/.– М: ИНСАН, 1997. – 496 с.
3. Öner Mustafa. "KazanTatar Türkçesi süzlüğü". Ankara: Türk Dil Kurumu, 2009. – 358 s.
4. Öner Mustafa. "KazanTatar Türkçesi süzlüğü" – genişletilmiş 2. Bsk. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2015. – 604 s.

УДК 372.881.1

НЕКОТОРЫЕ ПРИЕМЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ НАВЫКОВ АУДИРОВАНИЯ НА ИНОСТРАННОМ ЯЗЫКЕ

Йылмаз Эльвира Рафиловна
Казанский (Приволжский) федеральный университет,
г. Казань, Татарстан, Российская Федерация
e-mail: el-vira-hadieva@yandex.ru

Аннотация. *В рамках преподавания иностранного языка студентом 3, 4 курсов аудирование является одним из ключевых способов формирования моментальной реакции на речевую информацию на иностранном языке. Оно отвечает за восприятие, понимание и активную переработку услышанного материала. Анализ научных статей отечественных и зарубежных коллег показывает высокий интерес к развитию способностей восприятия обучающимися аудиоматериала при изучении иностранного языка. Целью нашего исследования является актуализация некоторых продуктивных форм работы с аудиоматериалом при изучении турецкого языка студентами 3 и 4 курсов (уровень владения языком по общеевропейской шкале B1, B2).*

Ключевые слова: *турецкий язык, аудирование, приемы аудирования, восприятие аудиоматериала.*

SOME METHODS OF IMPROVING LISTENING SKILLS IN A FOREIGN LANGUAGE

Yilmaz Elvira Rafilovna
Kazan (Volga region) Federal University, Kazan, Tatarstan, Russia

Abstract. *Within the framework of teaching a foreign language by a 3rd, 4th year student, listening is one of the key ways to form an instant reaction to speech information in a foreign language. It is responsible for the perception, understanding and active processing of the material heard. The analysis of scientific articles by domestic and foreign colleagues shows a high interest in*

the development of students' perception abilities of audio material when learning a foreign language. The purpose of our research is to update some productive forms of working with audio materials when studying Turkish by 3rd and 4th year students (CEFR B1, B2).
Keywords: *Turkish, listening, listening techniques, perception of audio material.*

Основной задачей преподавателя при работе со студентами старших курсов является поиск путей совершенствования профессиональных навыков будущих специалистов. В рамках учебных программ дисциплин профиля подготовки «Политика и экономика тюркских народов» направления «Востоковедение и Африканистика» особое место занимает способность осуществлять деловую коммуникацию в устной форме на государственном языке Российской Федерации и иностранных языках.

На современном этапе развития межгосударственных связей, полноценная международная деятельность и научные контакты требуют от специалиста умение быстро адаптироваться в языковой среде и осуществлять адекватное взаимодействие с представителями других культурных групп. Поэтому важно не только само овладение тем или иным иностранным языком, но умение понимать речь и совершать соответствующий коммуникативный акт.

Актуальность темы статьи обусловлена необходимостью выявления современных приемов повышения эффективности восприятия аудиоматериала на основном восточном языке в процессе профессиональной подготовки будущих специалистов в сфере международных связей. Проблема определена как поиск путей повышения эффективности обучения аудированию с позиции межкультурной коммуникации в деловой среде. Методы, использованные в рамках данного исследования – анализ и синтез, обобщение и систематизация, педагогическое наблюдение.

Ключевая цель научной статьи заключается в разработке приемов, позволяющих оптимизировать процесс обучения восприятию аудиоматериала.
При подготовке материалов для прослушивания студентам 3, 4 курсов направления «Востоковедение и Африканистика» первым делом мы исследовали труды современных отечественных и иностранных коллег, с целью выявления существующих актуальных приемов аудирования.

Проанализировав труды, опубликованные в последние два десятилетия, мы выявили проблему, затрагиваемую большинством ученых: каковы критерии выбора материала для аудирования?

Так статья М. А. Волковой затрагивает вопрос подготовки к устному восприятию иноязычной речи и необходимости адаптации тематики материала под тему занятия. Автор делает акцент на необходимости регулярного и планомерного проведения прослушивания материала, вне зависимо от уровня владения языком, отбирая аудио- и видеоматериал, соответствующий поставленными задачами [1].

В трудах Н. В. Елухиной выделяется три этапа в рамках работы с аудиоматериалом: 1) создание ситуативной картины, контекста речевого поведения участников коммуникативного акта (в том числе введение новых слов, реалий / безэквивалентной лексики); 2) работа с содержанием текста (пересказ, воссоздание продолжения, выявление деталей текста); 3) комплексный, детальный, критический контроль понимания.

В работах Н. П. Науменко и С. Н. Чижиковой особое место отведено выбору аудиоматериал. По мнению авторов, следует обращать внимание на такие пункты, как цели, задачи обучения, актуальность материала, информативная наполняемость, воспитательный характер т. д. [8].

Согласно Л. А. Зайцевой, также важно умение творчески внедрять в речь новые слова и полученную информацию, так как именно во время творческого этапа обучающийся отрабатывает модели поведения в той или иной языковой ситуации [3]. В работе

П. В. Сысоева на первый план выходят трудности и спорные вопросы в оценке аудирования. Автором выявлены и систематизированы возможные преграды для целостного понимания прослушиваемого текста [10].

Современные исследования в области межъязыковых контактов делают акцент на прямой связи восприятия с языком и мышлением [6: 18]. Картина мира принимающей стороны влияет на интерпретацию языковой информации, т.е. перцептивная константность как феномен восприятия характерна и для языка. В связи с этим важной задачей на этапе обучения выступает максимальное воссоздание коммуникативной ситуации, актуальной для данной группы обучающихся. Некоторые особенности тона говорящего, использование тех или иных звукоподражаний и т.д. могут интерпретироваться по-разному. Для слушающего нужен навык моментального и точного понимания проецируемого смысла без визуальной поддержки. Для студентов профиля подготовки «Политика и экономика тюркских народов» направления «Востоковедение и Африканистика» мы отбираем аутентичные материалы, продуцируемые носителями языка и затрагивающие политическую и экономическую сферы восточных стран (в основном отражающие реальные взаимоотношения между Турцией, Россией, Ираном, Казахстаном). При этом надо помнить, что язык по своей природе изменчив, поэтому желательно, чтобы аудиоматериалы были максимально свежими и объективными.

В работах О.П. Казаковой исследуется влияние монологов и диалогов на способность к восприятию реальной речи в реальной речевой ситуации. Исследовав пласт имеющейся литературы, а также проведя ряд практических опытов, автор делает вывод, что аудирование предполагает и обучение анализировать информацию и выдавать ответную речь [4, 9]. Максимально продуктивной формой являются дебаты. В процессе проведения дебатов, обучающиеся не только слушают других, но анализируют информацию, выявляют проблемные и спорные моменты в речи выступающей стороны, выстраивают ответную речь, строя предположения и оперируя имеющимися фактами.

Для проведения дебатов, мы использовали сдвоенные пары. Во время первой пары вводили новую лексику, анализировали политическую ситуацию к аудиоматериалу. Далее дважды слушали аудиоматериал (примерно 5 минутное новостное сообщение), выявляли основную тему, проблему, действующие стороны. Группа из 12 человек делилась на 2 активные подгруппы с разнонаправленными интересами. На второй паре предлагалась смежная проблема, каждая подгруппа должна была отстаивать свои позиции в воссозданной ситуации.

В трудах Г. П. Москалевой, Г. Д. Марденовой затронуты трудности, возникающие в процессе аудирования. К ним можно отнести новую лексику, темп речи, особенности дикции говорящего, фоновые помехи. Авторами предложены упражнения, минимизирующие негативные факторы [7, 18-19]. Наиболее продуктивными из которых оказались следующие: 1) создание плана аудиоматериала; 2) подборка визуальной части аудиоматериала (на 5 минутное аудирование 7-10 изображений, меняющиеся по ходу текста); 3) предоставление подзаголовков к тексту.

Е. А. Колесниковой предложен современный интегрированный подход: аудирование с последовательной фиксацией информации [5]. Этот метод был нами незначительно изменен: мы попросили студентов выписать предложения, в которых встречается новая лексика. Были достигнуты положительные результаты: лексика была закреплена через фиксацию значения в предложении.

В статье О. Л. Заболотневой и И. В. Кожуховой представлен прием эхо-повтора (shadowing). В этом случае «кроме навыков распознавания текста, за счет регулярного использования приема можно добиться более высокой скорости речи, использования корректных интонационных контуров в предложениях различного типа» [2].

В качестве аудиторной работы с новой лексикой и в рамках адаптации к различным коммуникативным ситуациям в межкультурной и межъязыковой пространствах, аудиоматериалы являются неотъемлемой единицей образовательного процесса. Исследователи, а также педагоги отмечают только положительное влияние. Имитация

погружения в языковую среду и необходимость активных действий могут вызвать некоторую тревожность. Но это предотвратит реальный стресс при живом общении и поможет выстроить стратегию продуктивной с аутентичным материалом в реальных условиях.

Таким образом, мы пришли к следующим выводам. Во-первых, развитие навыков восприятия аудиотекста – одна из важнейших задач преподавателя иностранного языка в сфере международных коммуникации. Существуют классические и современные приемы аудирования, увеличивающие эффективность закрепления новой лексики и адаптации будущих специалистов в коммуникативной ситуации. Во-вторых, нет единой системы приемов аудирования, состав каждой группы индивидуален и требования к будущим специалистам – разные. Выбор конкретного приема обусловлен характером и особенностями конкретной академической группы.

Литература

1. Волкова М. А. Навык аудирования как важнейший компонент профессиональной компетенции устного переводчика // Университет XXI века: научное измерение. – Тула, 2019. – С. 404-406.
2. Заболотнева О.Л., Кожухова И.В. Некоторые приемы обучения аудированию студентов языковых ф акультетов // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2021. – № 3 (март). – С. 40-52.
3. Зайцева Л. А. Требования к аудитивному материалу, содержащему неизученную лексику // Иностранные языки в школе. – 2014. – № 9. – С. 60-71.
4. Казакова О. П. Анализ трудностей восприятия и понимания диалогической речи на слух // Вестник Полоцкого государственного университета. – Серия Е. Педагогические науки. – 2006. – № 11. – С. 13-18.
5. Колесникова Е. А. Интегрированное обучение аудированию и письменной фиксации существенной информации // Иностранные языки в школе. – 2017. – № 1. – С. 38-42.
6. Моисеева С.А. Семантическое поле глаголов восприятия в западно-романских языках: монография. – Белгород, 2005. – 248 с.
7. Москалева Г. П., Марденова Г. Д. Использование аутентичных материалов при аудировании на уроках английского // Вестник КГПИ. – 2011. – № 1. – С. 17-21.
8. Науменко Н. П., Чижикова С. Н. Требования к отбору аудиоматериала и этапы работы с ним // Теоретический и практический потенциал современной науки: сб. науч. ст. – М., 2019. – С. 171-175.
9. Оберемко О. Г., Казакова В. К. Методика обучения старшеклассников аудированию и говорению на материале дебатов // Проблемы современного педагогического образования. – 2017. – № 57-5. – С. 251-259.
10. Сысоев П. В. Спорные вопросы коммуникативного контроля умений учащихся воспринимать речь на слух // Иностранные языки в школе. – 2008. – № 1, 2. – С. 8-15; 16-21.

УДК 811.512

ТЮРКСКИЕ ОНИМЫ КАК ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ МАРКЕР ГОРОДОВ ПОЛИЭТНИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Кривицкая Анастасия Владимировна
Стерлитамакский филиал Башкирского государственного университета,
г. Стерлитамак, Башкортостан, Российская Федерация
e-mail: a.v.krivickaya@strbsu.ru

Аннотация. *В статье рассматриваются тюркские онимы в провинциальных городах, восходящие к топонимическим и антропонимическим наименованиям. Особое внимание уделено анализу наименований коммерческих предприятий, позволяющему выявить новые тенденции в системе городских номинаций, связанных в том числе с полиэтническим характером исследуемого региона.*

Ключевые слова: *онимы; эргонимы; нейминг; топонимы; антропонимы.*

TURKIC ONYMS AS A LINGUOCULTUROLOGICAL MARKER OF CITIES OF A MULTIETHNIC REPUBLIC

Krivitskaya Anastasia Vladimirovna
Sterlitamak Branch of Bashkir State University,
Sterlitamak, Bashkortostan, Russian Federation

Annotation. *The article deals with Turkic onyms in provincial cities, dating back to toponymic and anthroponymic names. Special attention is paid to the analysis of the names of commercial enterprises, which makes it possible to identify new trends in the system of urban nominations, including those related to the polyethnic nature of the region under study.*

Keywords: *onyms; ergonyms; naming; toponyms; anthroponyms.*

Развитие современной ономастики как языка города является одним из наиболее активно развивающихся направлений современной лингвистики, поскольку изучение языка города в полной мере демонстрирует новые тенденции в жизни общества, связанные с усилением личностного начала, с динамизацией, спонтанностью общения, стремлением к языковой игре, вариативности, с либерализацией языка [4, с.180]. Анализ языка города предполагает ответ на вопрос о том, какими средствами и способами происходит самовыражение человека и каким образом результат данного процесса фиксируется в языковом пространстве города [5, с. 180].

В связи с этим оним можно считать источником информации о культуре того или иного народа, который помогает лучше узнать те или иные культурные приоритеты и дает возможность понять мир того или иного национально-культурного общества. Например, некоторые названия на территории Республики Башкортостан написаны на двух государственных языках – русском и башкирском: «Шмель/Иңкеш». И.В. Крыкова, отмечает, что подобные наименования «открывают пути в философию, религию, творчество» [6, с.15].

Исследуя филологическую урбанологию как многоотраслевую дисциплину, В.А. Яковлева отмечает, что она постулирует «изучение города как особого рода искусственно созданного макротекста, или урботекста, со своим синкретическим языком, знаковой системой, вариативной семантикой, постоянно пополняемой новыми смысловыми оттенками» [8, с.771]. Закономерно, что многонациональный город с этой точки зрения предлагает исследователям большие возможности и широкие перспективы изучения своего лингвистического пространства. Уфимские исследователи (А.М. Емельянова, Н.В. Исмагилова, Г.Р. Абдуллина, Л.Ф. Абубакирова, Л.Ф.)в числе прочих аспектов подвергают анализу тюркские онимы.

Лингвистическое пространство города Стерлитамака также не остается без внимания. Отметим диссертационное исследование О. А. Шариповой, посвященное изучению региональных особенностей, исследование первых улиц города Г. Р. Фазыловой и Г.Р.Абдуллиной, исследование наименования предприятий С. В. Минибаева и Е. В. Ермоленко, исследования рекламных вывесок Л.Ш. Миграновой и др.

Описывая содержательные модели наименований Республики Башкортостан, отметим, что в нейминге объектов питейных заведений выделяются названия, отсылающие к культурному и историческому наследию страны. Такие эргонимы (наименования делового объединения людей, в том числе союза, организации, учреждения, корпорации, предприятия,

общества, заведения, кружка [7, с.151]) представляют особый интерес для исследователей, поскольку содержат богатую информацию об истории и современном состоянии самого региона, о развитии языка и культуры народа, проживающего в нём. Также они несут в себе отражения изменений, происходящих в общественной жизни отдельных городов и всего региона. Названия коммерческих предприятий отображают жизнь и деятельность народа, поэтому на формирование и развитие эргонимии определенного народа, кроме лингвистических факторов, огромное влияние оказывают экстралингвистические факторы. Каждое название несет в себе определенную информацию, отражающую нравы, обычаи, традиции и культурные взаимосвязи совместно проживающих народов.

Эргонимы, указывающие на полиэтничность республики, представлены названиями, отражающими национальную специфику русского и тюркских народов. Это обусловлено тем, что основную массу среди людей разных национальностей, проживающих в Республике Башкортостан, составляют (с учетом численности) русские, башкиры и татары.

Абдуллина Г. Р., Абубакирова Л. Ф., Аюпова Л. Ф., изучая эргонимы в лингвистическом пространстве Республики Башкортостан, подсчитали, что эргонимы тюркского происхождения составляют почти 50% всех наименований, и выделили 14 лексико-семантических групп:1) названия, образованные от антропонимов, любых собственных имен; 2) названия-мифонимы; 3) названия, образованные от зоонимов; 4) эргонимы, содержащие топографическую характеристику-компонент Урал: ателье «Урал»; 5) эргонимы с компонентом баш: фирма «Башхолод»; 6) эргонимы, показывающие специфику тюркской культуры: производственное предприятие «Курай»; 7) названия, образованные от космонимов: магазин «Ай» (тюрк. луна); 8) эргонимы, образованные от хрематонимов, представляющих предметы материальной культуры: магазин «Алтын» (тюрк. золото); 9) эргонимы, образованные от топонимов: гостиница «Агидель» (от названия реки); 10) названия, связаные с культурой тюркских народов: студия красоты «Ете кыз» (наименование башкирской легенды); 11) названия, образованные от хрононимов: магазин «Заман» (тюрк. эпоха); 12) названия, образованные от геортонимов – названий отдельных мероприятий и кампаний: гостиница «Рамазан» (башк. месяц обязательного для мусульман поста); 13) названия, образованные от наименований профессии или социального положения человека: центр «Табиб» (тюрк. доктор); 14) названия, образованные от наименований особенностей характера или оценочных характеристик, абстрактных понятий: «Берлек» (тюрк. единство) [9 , с.70].

В своем исследовании мы сочли возможным выделить 4 группы эргонимов питейных заведений, определяющих ономастический образ города:

I.Эргонимы, в составе которых имеются указания на топографическую привязанность к Республике Башкортостан и ее городов:

1) эргонимы, содержащие топографическую характеристику-компонент Урал: «ООО Урал-Инвест» (магазин разливного пива);

2) эргонимы с компонентом баш: «Башспирт», «БашПиво» и др.;

3) эргонимы, содержащие топографические характеристики городов РБ: «STbeer» (сокращенное название города Стерлитамак в РБ); «KUMERBURGER» (город Кумертау в РБ); «MELBURGER» (город Мелеуз в РБ),

II. Эргонимы, учитывающие географические черты городов РБ: «Bochkaref» (ул. Бочкарева в г. Салават, названная именем десантника, погибшего в Афганистане), «Каранайка» (разговорное название улицы им. Караная Муратова в г. Стерлитамак, названной именем башкирского сотника, атамана армии Пугачева) и др.;

III. Эргонимы, образованные от топонимов:

1) эргонимы, восходящие к оронимам (названиям гор): «Аркаим» (гора, башк. «арка», «основа», «хребет»); «Аштау» (гора в Учалинском районе; баш. «Оберегать»), «Актау» (деревня в Баймакском районе; баш. «Белая гора»), «Шахтау» (скрытый шихан на границе с микрорайоном Шахтау г. Стерлитамака), «Шихан» (гора в РБ; тюрк. «Одиночный холм»);

2) эргонимы, восходящие к гидронимам (наименования рек): «Караидель» (река РБ; тюрк. «Черная река»), «Нугуш» (водохранилище в РБ; башк. «Чистая вода»).

В целом употребление оттопонимических лексем в эргонимах – это дань издавна существующей традиции в промышленной номинации, широко используемой во многих языках. Именно такие названия и формируют «образ» города, который отличает его от прочих населенных пунктов.

IV. Эргонимы, восходящие к антропонимическим наименованиям: «Спорт-бар им. С.Юлаева» (Салават Юлаев – национальный герой и поэт-сказитель, участник Крестьянской войны 1773-1775годов. Имя героя, сподвижника Емельяна Пугачева долгое время находилось под запретом в царской России, однако имеет большое значение для Республики Башкортостан: его именем назван город, основанный в 1948 году, и хоккейный клуб); «Алладин», «ALLADIN» (мужское имя; араб. «Религия Аллаха- ислам» или «Верящий в бога»); «Аниса» (женское имя; араб. «Дружелюбная собеседница»); «Айгуль» (женское имя; тюрк. «Лунный цветок»), «Айдар» (мужское имя; араб. «Лунный», тюрк. «Чуб»); «Севиль» (женское имя; тур. «Любимая»); «Ясмина» (женское имя, похожее на мусульманское имя Жасмина; перс. «Цветок жасмина»); «Кай» (ряз. «Договор», «Обет») – мужское имя (в переводе с греч. Рожденный землей). Данное название носит группа островов в Афурском море. Кай в переводе с тюркского языка «крепкий».«Идель» (мужское имя; тат. Волга) – третий сын Урала-батыра в эпическом башкирском сказании. Данное на звание имеет женский футбольный клуб в Уфе и строящийся небоскреб «Идель-тауэр» в Уфе.

V. Эргонимы, содержащие тюркские и арабские лексические элементы:«Ак-кайын» (тюрк. «Белая береза»), «Ак-караван» (ак–тюрк. «Белый», араб. Kairawan, от перс. тюрк. «Белый», араб.Kairawan,отперс.Kirwan«Странствующий»), «Бай» (тюрк. Богач, крупный землевладелец, скотовод, торговец), «Берҙәмлек» (баш. «Единство»), «Ватан» (араб. Отечество, Родина), «Дуслык» (баш. «Дружба»), «Дустар» (баш. «Друг»), «ҡарлуғас» (баш. «Ласточка») и др.

Всего в Республике Башкортостан нами было зафиксировано 55 эргонимов питейных заведений тюркского происхождения, однако, как правило, они не указывают на деятельность заведения. Это неудивительно: несмотря на популярность тюркских наименований в целом, в мусульманской республике неуместно привлекать внимание к употреблению алкоголя.

Таким образом, несмотря на популяризацию тюркских наименований в Республике Башкортостан (почти 50%), тюркские лексемы в номинации питейных заведений по статистике 2021 года составляют лишь 4,8%, что на 0,3% меньше, чем в 2019 году. Это совершенно оправдано тем, что актуализация тюркских наименований происходила в 2015 (саммиты ШОС и БРИКС) в 2019 годах (100-летие Республики Башкортостан). В первом случае вывески заведений менялись, чтобы стилизовать их под национальный колорит («Шаверма по Питерски» изменена на «Сулпан»), а во втором случае номинаторы относились к переименованиям уже более осознанно.

Литература

1. Дударева З.М. Кривицкая А.В. Эргонимы в лигвокультурном пространстве города// Русский язык: История и современное функционирование: коллективная монография / Е. И. Беглова [и др.]; отв. ред. С. В. Минибаева. – Стерлитамак: Стерлитамакский филиал БашГУ, 2018. – С.25-38.
2. Дударева З.М., Минибаева З.М., Кривицкая А.В. Регионимы как лингвистичсекая составляющая идиостиля города. Казанская наука. 2021. №7 – Казань: Рашин Сайнс, 2021. – С. 38-41.
3. Кривицкая А.В. Эргонимы в поликультурном пространстве // Актуальные исследования языка и культуры: теоретические и прикладные аспекты: материалы II Всерос. науч.-практ.конф.,11-12 апр. 2019г./отв.ред.Е.А. Денисова. – СПб.: ЛГУ им. А.С. Пушкина, 2019. – С. 181-184.

4. Намитокова, Р.Ю. Окказиональное слово на газетной полосе: механизмы экспрессивности: Русский язык: историческая судьба и современность/ Р.Ю. Намитокова, И.А. Нефляшева. - м.: МГУ, 2001. – С 180-181.
5. Позднякова Елена Юрьевна Языковое пространство города: лингвокультурологическое описание // Сибирский филологический журнал. 2009. №2. – URL: https://cyberleninka.ru/article/n/yazykovoe-prostranstvo-goroda-lingvokulturologicheskoe-opisanie (дата обращения: 01.03.2022).
6. Крыкова И.В. Англоязычные эргонимы и словесные товарные знаки Японии как опосредованное отражение национальной культуры: дисс.канд. Филол. Наук: 10.02.04/ Дальневост. Гос. Ун-т. – Владивостток, 2004. – 170 с.
7. Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии / Н.В. Подольская. – М.: Наука, 1978. – 199 с.
8. Яковлева Е.А. Филологическая урбанология: новые аспекты изучения города // Вестник Нижегородского университета им. Н.И.Лобачевского, 2011 № 6(2). – С. 771-774.
9. Абдуллина Г.Р., Абубакирова Л.Ф., Аюпова Л.Ф. Лексико-семантические, словообразовательные особенности тюркских эргонимов, функционирующих в лингвистическом пространстве Республики Башкортостан // Проблемы востоковедения. 2019/3 (85). – С. 70-76.

УДК 811

ПЕРЕВОД КАК СРЕДСТВО МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ

Миннахметова Рузана Равилевна
Камаева Рима Бизяновна
Елабужский институт Казанского (Приволжского) федерального университета,
г. Елабуга, Татарстан, Россия
kamaeva-ruzana@mail.ru

Аннотация. *В данной статье рассматривается явление перевода в рамках лингвистики. Высказывается мнение о том, что перевод не только акт двуязычной коммуникации, но и средство межкультурной коммуникации. Особенности культуры влияют на значения и употребление языковых единиц.*
Ключевые слова: *межкультурная коммуникация, межъязыковое общение, коммуникативная функция.*

TRANSLATION AS A MEANS OF INTERCULTURAL COMMUNICATION

Minnahmetova Ruzana Ravilevna
Kamaeva Rima Bizyanovna
Elabuga Institute of Kazan (Volga Region) Federal University,
Elabuga, Tatarastan, Russia
kamaeva-ruzana@mail.ru

Abstract. *This article examines the phenomenon of translation within the framework of linguistics. The opinion is expressed that translation is not only an act of bilingual communication, but also a means of intercultural communication. Cultural peculiarities influence the meanings and usage of linguistic units.*
Keywords: *intercultural communication, interlanguage communication, communicative function.*

Среди многочисленных сложных проблем, которые изучает современное языкознание, важное место занимает изучение лингвистических аспектов межъязыковой речевой деятельности, которую называют «переводом» и «переводческой» деятельностью.

Перевод – это сложное многогранное явление, отдельное аспекты которого могут быть предметом исследования разных наук. Ведущее место в современном переводоведении принадлежит лингвистическому переводоведению (лингвистики перевода),изучающему перевод как лингвистическое явление. Отдельные виды переводоведения дополняют друг-друга, стремясь к всестороннему описанию переводческой деятельности.

Помимо теоретических разделов лингвистика перевода включает разработку ряда прикладных аспектов, связанных с методикой обучения переводу, составлением и использованием всевозможных справочников и словарей, методикой оценки и редактирования переводов, а также различными практическими вопросами, решение которых способствует успешному выполнению переводчиком своих функций.

Будучи лингвистической дисциплиной, лингвистическая теория перевода широко использует данные и методы исследования других разделов языкознания: грамматики, лексикологии, семасиологии, стилистики, социолингвистики, психолингвистики. Для общей теории перевода особую важность представляет распространение на ее объект общих языковедческих постулатов о языке как орудии общения, о языке как системе и как совокупности речевых реализаций, о двуплановости единиц языка, об отношении языка к логическим категориям и явлениям реального мира.

Известный переводовед А.Д. Швейцер определяет перевод как: «однонаправленный и двухфазный процесс межъязыковой и межкультурной коммуникации, при котором на основе подвергнутого целенаправленному («переводческому») анализу первичного текста создается вторичный текст (метатекст), заменяющий первичный другой языковой и культурной среде; процесс, характеризуемый установкой на передачу коммуникативного эффекта первичного текста, частично модифицируемый различиями между двумя языками, между двумя культурами и двумя коммуникативными ситуациями» [4, с. 75].

С самого начала перевод выполнял важнейшую социальную функцию, делая возможным межъязыковое общение людей. Как известно, распространение письменных переводов открыло людям широкий доступ к культурным достижениям других народов, сделало возможным взаимодействие и взаимообогащение литератур и культур.

Коммуникативная функция перевода есть первичное и наиболее яркое проявление его социальной природы, социального характера его воздействия. Язык – это основное средство общения между людьми, которое выдвигает на первый план его коммуникативную функцию, позволяющую ему обслуживать все сферы человеческой деятельности. Язык возникает лишь из потребности, из настоятельной необходимости общения с другими людьми.

Коммуникативная функция перевода имеет большое и важное значение для объединения народов, духовного прогресса человечества. По самой своей сути она глубоко гуманна, потому что направлена на человека, служит ему, связывает, объединяет людей в их борьбе за совершенствование человеческого общества, человеческой личности

В работах по теории перевода неоднократно указывалось, что рассматривая перевод как акт двуязычной коммуникации, необходимо учитывать и различия культур её участников, тем более что контактирующие в переводе языки сами являются носителями национальных культур. Коммуниканты, участвующие в межъязыковой коммуникации, говорят на различных языках, но кроме того, они имеют различные базовые знания, различный социальный и исторический опыт, принадлежат к различным культурам. Культурные различия отражаются в языке и составляют часть различий в «картинах мира», создаваемых языками. Особенности культуры влияют на значения и употребление языковых единиц. «Перевод с языка на язык всегда предполагает и перевод из одной культуры в другую» [2, с. 127].

Процесс перевода, как бы он быстро ни совершался в отдельных, особо благоприятных или просто легких случаях, неизбежно распадается на два момента. Чтобы перевести, необходимо прежде всего понять, точно уяснить, истолковать самому себе переводимое,

мысленно проанализировать, критически оценить его. Чтобы перевести, нужно найти, выбрать соответствующие средства выражения в переводимом языке (слова, словосочетания, грамматические формы). Таким образом, процесс перевода предполагает сознательное установление соотношений между данными исходного языка и переводимого языка.

Литература

1. Миннибаев К.С. Перевод - это искусство: Золотой век. – Казань: 2004. – 196с.
2. Комиссаров В.Н. Слово о переводе / В.Н. Комиссаров. – М.: Междунар. отношения 1973. – 215 с.
3. Томахин Г.Д. Перевод как межкультурная коммуникация // Перевод и коммуникация / Г.Д. Томахин. - М: ИЯз РАН, 1997. – С. 129-137.
4. Швейцер А.Д. Теория перевода: Статус, проблемы, аспекты. – М: Наука, 1988. – 215 с.

УДК 811.512.145

ОТРАЖЕНИЕ АНТИНОМИИ «РОДИТЕЛИ – ДЕТИ» В ТАТАРСКОЙ ПАРЕМИКЕ ТАТАР ПАРЕМИОЛОГИЯСЕНДӘ «АТА-АНАЛАР – БАЛАЛАР» АНТИНОМИЯСЕНЕҢ ЧАГЫЛЫШЫ

Мугтасимова Гульназ Ринатовна
Казанский (Приволжский) федеральный университет,
Казань, Татарстан, Российская Федерация
e-mail: gulnaz-72@mail.ru

Аннотация. *В статье описывается антиномия «родители – дети» в татарской паремиологии. Обозначены особенности репрезентации отношений между родителями и детьми в татарской лингвокультуре. Научная ценность статьи заключается в выявлении и в исследовании оригинальных языковых единиц, раскрывающих общие и специфические особенности миропредставления носителей татарского языка.*
Ключевые слова: *татарский язык; антиномия; паремия; родители; дети.*

REFLECTION OF THE ANTINOMY «PARENTS – CHILDREN» IN TATAR PAREMICS

Mugtasimova Gulnaz Rinatovna
Kazan (Volga Region) Federal University,
Kazan, Tatarstan, Russian Federation

Annotation. *The article describes the antinomy "parents – children". The features of the representation of relations between parents and children in the Tatar linguoculture are indicated. The scientific value of the article lies in the identification and research of original linguistic units that reveal the general and specific features of the world representation of native Tatar speakers.*
Keywords: *Tatar language; antinomy; paremia; parents; children.*

Хәзерге вакытта паремиология күп санлы төрле перспективалы тикшеренүләр объекты булып тора.Нәтиҗәдә, яңа фән – лингвокультурология күзлегеннән телнең паремиологик составын тикшерүгә кызыксыну көчәйде.

Дөньяның милли тел картинасын, шулай ук халыкның тарихи тәҗрибәсен, аның психологик склады үзенчәлекләрен һәм тел үсеше шартларын чагылдыручы универсаль чара буларак, мәкальләр кешеләрнең һәм күренешләрнең үзенчәлеген характерлый, аларга бәя бирә

яки билгеле бер гамәлләр образын күз алдында тота.Мәкальләрдә бинар каршылыклар очрый. Алар образ белдерү чараларының берсе булып тора.Н.Исәнбәтнең «Татар халкы мәкальләре» хезмәтеннән сайлап алу методы белән җыелган татар мәкальләре картотекасы үткәрелгән тикшеренү өчен материал булды[1, с. 749].

Татар мәкальләре арасында татарлардагы туганлык мөнәсәбәтләре үзенчәлекләрен аерып күрсәтә торган шактый мисаллар күзәтергә мөмкин.Шулай ук аларда халык мәдәниятенең кыйммәтләре һәм үзенчәлеге чагылган.Гаилә теләсә кайсы милләт кешеләренә хас, шуңа күрә гаилә темасына караган мәдәни мирас барлык халыкларда да бар.Гаиләнең бердәмлеге һәм аерымлыгы телдә ачык күренә. Төрки халыкларда гаилә булу мәҗбүри шарт буларак кына түгел, Аллаһы Тәгалә хакына кылынган изге гамәл буларак та кабул ителгән.

Татар паремиологиясендә кардәшлек терминнары булганмәкальләр шактый. Туганлык терминологиясе, нигездә, татар теленең сүз фондында иң мөһим лексик төркемнәрнең берсе булып тора.

Халык менталитетын чагылдыруда аеруча зур әһәмияткә ия булган берничә лексик-семантик төркем булуы мәгълүм. Шуларның берсенә гаилә, гаилә белән бәйле лексика, туганлык атамалары да керә.

"Ата-аналар – балалар" бинар антиномиясен тасвирлаучы мәкальләрне тикшерү барышында аларда төп репрезентантлар сыйфатында түбәндәге лексемалар булуы ачыкланды: *ана, әни, үги ана, ата, әти, ата-ана – бала, кыз, ул, угыл.*

Гаилә башлыгы әти булуына карамастан, халык күзаллаулары нигезендә әнинең дә гаиләдә лаеклы урыны бар: *Ана – өйнең өрлеге; Ана – үзе бер казна.*

Татар халкында гаиләдә балаларның булмавына яки аз санлы булуына борчылып әйтелгән мәкальләр дә бар: *Балалы өй – базар, баласыз өй – мазар.*

Ир балага төп өметларын баглап, Ир бала туса, сөенче күбрәк була, дип әйтеп калдырганнар борынгылар. *Кыз балалар турында да мәкальләр бар: Кыз бала анасына чын дус була; Кызлы кеше – назлы кеше; уллы кеше – юллы кеше.*

Элек-электән татар гаиләләрендә ата-аналарның барлык игътибары гореф-гадәт, йола һәм тәҗрибәгә нигезләнгән әхлак кагыйдәләренә юнәлтелгән булган. Борын-борыннан татарлар өлкәннәрне хөрмәт итеп, аларның тормыш тәҗрибәсенең кадерен белеп яшәгәннәр*: Карт бар өйдә кот бар, карчык бар өйдә орчык бар.* Озын гомер кичергән, күпне күргән кешеләр оныкларына остаз булганнар. Димәк, мәкальләр халыкның тормышын, кешеләр арасындагы мөнәсәбәтләрне чагылдыралар. Аларның максаты – тәрбия бирү, үсеп килүче буынга тәрбияви йогынты ясау. Һичшиксез, мәкальләргә педагогик идея салынган. Татар халкы яшь буынны итагатьле, өлкәннәргә ихтирамлы, максатчан итеп тәрбияләргә тырышкан. Әлеге әхлак кагыйдәләре бүген дә үз мәгънәләрен югалтырга тиеш түгел.

Шулай итеп, мәкальләрдә гаиләдәге мөнәсәбәтләр турында борынгы күзаллаулар чагылышы сакланып калган, шулай ук татар гаиләсенең төп үзенчәлекләре характерланган.

Бер төркем татар мәкальләре буыннар арасындагы дәвамчанлык фактын билгеләп үтә.Бу төркемнең берәмлекләре ата-аналар һәм балалар арасында эчке бәйләнешкә, өлкән буын характерында һәм гореф-гадәтләрендә булган яхшы яки начар сыйфатларның балаларда кабатлануын, ата-аналар һәм балалар арасындагы мөнәсәбәтләрнең кыйммәтен күрсәтә:*Ата-аналар бердәм булса, балалары күндәм була, Алма – агачына, бала атасына охшар, Атаңа ни кылсаң, алдыңа шул килер, Атадан күреп ул үсә, анадан күреп кыз үсә*һәм башкалар.Әлеге төркемгә бик күп мәкальләр карый, бу исә әтинең татар гаиләсендә – улларын, ә әнинең кызларын тәрбияләү өчен җавап бирүен дәлилли ала.

Буыннар арасындагы мәнфәгатьләренең таркаулыгын, үзара аңлашу булмау һәм хәтта мөнәсәбәтләрнең файдагакорылуын күрсәтеп торган мәкальләрне дә күзәтергә була:*Ата күңеле балада, бала күңеле калада, Ата улны белми, ана кызны белми* һәм башкалар.

Анализлана торган антиномиянең төп төшенчәләрен карарбыз. «Ата-ана (ата-аналар)»төп төшенчәсе түбәндәге образлар ярдәмендә тәкъдим ителгән.

«Ата-ана мәхәббәте» әти-әнинең үз балаларына булган бәйләнешенең тирәнлеген күрсәтә: *Ата-ана догасы утка-суга батырмас; Ата йөрәге таудан өлкән, ана йөрәге диңгездән тирән; Бала – бәгырь; Бала өчен кеше утка-суга төшәр.*

«Ата-анага мәхәббәт» ата-аналар мәхәббәтенеңикенче ягын чагылдыра, һәм әти-әни янындавакытта тынычлык һәм уңайлылык хөкем сөрүен күрсәтә:*Атасы бар – чәчәк, анасы бар – гөл.*

«Ата-аналарның кабатланмас булуы» әти-әнинең алыштыргысыз һәм иң якын кешеләре булуын, әтинең яки әнинең кеше язмышында аерым урын алып торуын күрсәтә: *Ана – йортның тирәге, Кояш янында җылылык, ана янында тереклек.*

«Ата-ананың кырыслыгы» балалар тәрбияләү белән бәйләнешне күрсәтә. Бу исә татар лингвомәдәниятендә ата-ана мәхәббәтенең башка бер ягы: *Алтмыштагыга суксаң да, алтыдагыга сукма, Артык кыссаң, сытыла.*Әти – гаилә башлыгы һәм туйдыручы. Иң авыр хезмәт мәшәкатьләре әти җилкәсенә төшә. Әти – татар җәмгыятендә гаилә тормышының төп мәсьәләләрен хәл итүдә өстенлекләр һәм гаиләдә кагылгысыз дәрҗәсе бар кеше. Бу татар мәкальләрендә ачык чагыла. Мәсәлән, *Ата аркасы – кала аркасы.* Моннан тыш әле гаилә башлыгы – үрнәк тә, балаларына тәрбия һәм киңәш бирүче: *Җәйләүгә тугай яхшы, киңәшкә атай яхшы.*

Татар лингвомәдәниятендә ата-аналарга карата барлыкка килгән бәя мәкальләрдә дә теркәлгән. Ата-аналарны илаһилаштыру аларның Аллаһы Тәгалә белән бәйләнешен чагылдыра Атаң-анаң – икенче Аллаң; Ана хакы – Алла хакы дигән мәкальләр шул турыда сөйли.

Этномәдәни бәйләнешләрне тикшерүчеләр гаилә әгъзалары арасында рольләр бүленешенең аерым үзенчәлекләрен билгеләп үтәләр.Әтиләр күбрәк милләткә хас милли үзаңны формалаштыруда катнашалар, ә әниләр, нигездә, мәдәният һәм көнкүрешкәбәйле үзенчәлекләрне тапшыралар.Татар гаиләсендә ана икътисади яктан иерархик буйсынуда яши, ул гаиләдә өй хуҗалыгын алып барырга, балаларны карарга тиеш була, һәм бу яктан ул бик мөһим эш башкара.

Балаларны тәрбияләү процессында гаиләнең иң мөһим бурычларыннан берсе – этномәдәни кыйммәтләрне тапшыру, этник үзаң тәрбияләү.Нәкъ менә гаиләдә балалар милли гореф-гадәтләр, халык риваятьләре белән танышалар.Бер этнос вәкиле буларак гаилә хәзер дә мөһим роль уйнавын дәвам итә.

Мәкальләрдә «Балалар» төшенчәсе бик күпкырлы чагылыш тапкан. Татар мәкальләрендә түбәндәге образлар бар.

«Балалар – шатлык (Дети – радость)» балалар һәм ата-аналар арасындагы яхшы мөнәсәбәтләрне күрсәтә.Балалар әтиләренә рәхмәтле, һәр нәрсәдә тыңлаулы, тыныч, өлкән яшьтәге әти-әниләренең язмышына җаваплылыкны үз өсләренә алырга әзер һ. б.: Бала – ана-анага алтын багана.

«Балаларның шөкерсезлеге» балаларның үз ата-аналарына карата битарафлыгы билгеләрен күрсәтә.Мондый тормыш ситуацияләре типик һәм сизелерлек паремия катламы белән чагылдырыла: Явыз бала атасының авызын ябар, Күз нурым дип атаганым күз утымны очырды.

«Ятимлек» образы ятимнәрнең бәхетсез язмышын, мәхрүм ителүен һәм үпкәсен, шулай ук аның иң яхшы өлешенә һәм хәтта күк көчләре ярдәменә өметен күрсәтә:Ятим балага ярдәм ит, Ятимнәрнең бәйрәме – яңа күлмәк кигәндә һәм башкалар.

Шулай итеп, үткәрелгән тикшерену нәтиҗәсендә түбәндәге нәтиҗәләр ясарга мөмкин. Мәкальләрдә башка жанрлар белән чагыштырганда тыңлаучыга тәэсир итү, кешегә җәмгыять, гаилә яки шәхси мәнфәгатьләрдә нәрсә эшләргә ярамаганлыгын күрсәтеп, нәрсә файдалы икәнлеген күрсәтү омтылышы ныграк сизелә. Күренешне тасвирлап, мәкальләр аңа бәя бирәләр. Бу контраст образларны һәм төшенчәләрне чагыштыруда ачык күренә. «Ата-аналар – балалар» антиномиясе төрле тормыш күзәтүләрен, традицион күзаллауларны, фәлсәфи гомумиләштерүләрне чагылдыруның образлы-конкрет формасын, шул телдәсөйләшүчеләр

өчен иң мөһим күренешләрне, аларның мәкальләрдә чагылыш табуын күрергә мөмкинлек бирә.

Шулай итеп, татар мәкальләре үзләренә хас үзенчәлек буенча аеруча тәэсирлелеккә омтыла һәм шул ук вакытта еш кына ике предметны яки күренешне чагыштырырга мөмкинлек бирә.

Әдәбият

1. Исанбет Н. Татар халык мәкальләре: кереш мәкалә һәм аңлатмалар белән: в 3 томах.Т. 2. – Казан: Татар. книж. изд., 2010. – 749 с.
2. Селиверстова Е. И. Вода и водоём в русской паремиологии: бинарные отношения // «Вода»в славянской фразеологии и паремиологии: в 2 т. – Будапешт: Тинта, 2013. – С. 554-560

УДК 398.33

СОЦИАЛЬНО-КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ОБРЯДА «СӨРӘН СУГУ»

Самитова Савия Гималтыновна
Казанский научно-исследовательский университет,
г. Казань, Татарстан, Российская Федерация
e-mail: savilas@yandex.ru

Аннотация. *Настоящая работа посвящена исследованию генезиса и бытования обряда «Сөрән сугу». На основании изучения социально-культурологических аспектов названного обряда были выявлены особенности, характеризующие роль последнего в социальной и духовной жизни татарского народа, также интерпретированы ритуалы, символизирующие поло-возрастные формы инициации.*

Ключевые слова: *Сөрән сугу; национальный обрядовый праздник; инициация; приданое; татарский.*

SOCIO-CULTURAL ASPECTS OF THE «SORAN SUGU» RITE

Samitova Saviia Gimaltynovna
Kazan Research University,
Kazan, Tatarstan, Russian Federation

Annotation. *This work is devoted to the study of the genesis and existence of the rite "Soran Sugu". Based on the study of the socio-cultural aspects of this rite, the features characterizing the role of the latter in the social and spiritual life of the Tatar people were identified, rituals symbolizing the gender-age forms of initiation were also interpreted.*

Keywords: *Soran sugu; national ceremonial holiday; initiation; dowry; Tatar.*

Сөрән салу, сөрән сугу – (сурен) старинный татарский народный обряд сбора приданого (подарков) на весенний обрядовый праздник Сабантуй. Будучи праздником весеннего цикла, проводится после завершения посевных работ накануне Сабантуя.

Традиционно такой обряд бытует у многих народов региона Среднего Поволжья – Прикамья – Приуралья и назвается почти одинаково: у башкирдов – «һөрән», у чувашей – «серен», у марийцев –«сюрем», у удмуртов – «сурен». Отчетливо прослеживается связь обряда с общими языческими корнями народов Поволжья и Приуралья. Марийский «сюрем» имеет

важное религиозное значение для марийцев, является одним из главных праздников летнего календарного цикла, сопровождается крупным молением с жертвоприношением, проводится группой деревень, чуваши проводили «серен» для ритуального очищения-изгнания из селения злых духов накануне великого дня Манкун (праздник весеннего нового года по древне-чувашскому календарю), «сурен» у удмуртов считается обрядом очищения путем умывания, окуривания помещений, животных; очерчивания металлическим предметом границ усадьбы, группы людей; постукивания палкой по воротам, домам – *изгнание шайтана.*

Другое, более важное значение ритуала постукивания ворот жердью имеет символическое значение. Для разных народов этот образ имел одни и те же значения: столб, шест, посох, мировое дерево ассоциировались с мужским производительным началом – фаллосом.Фаллический символ служил знаком плодородия, мужского начала, физической и духовной силы, благополучия, жизни, урожая, активности. Календарные обряды и традиции татар берут начало с древних времен – тенгрианства. Фаллический культ своими корнями восходит именно к культу Неба древних тюрки. Он являлся важным атрибутом в всех обрядах.

У казанских татар бытовал иной вариант обряда, схожий с днем сбора крашеных яиц и назывался сөрән сугу (ударять, стукать), сөрән чабу (бегать, скакать) или сабантуй күкәе җыю (сбор яиц на сабантуй). В сборе их так же участвовали только юноши, которые группировались по 10-15 человек и разъезжались на украшенных лошадях. В больших деревнях таких групп было несколько. Сбор яиц сопровождался различными прибаутками, словами благодарности, исполнением песен и танцев.

После завершения сбора яиц юноши состязались в беге, конных скачках, победителей одаривали собранными яйцами.

На сбор приданого допускалисьтолько юноши и подростки в национальном одеянии с длинным шестом, куда завязывали подарочные платки и вышитые полотенца. «Сөрән сугу» – чисто мужской праздник без участия женщин. В древние времена праздники отмечались лицами одного пола, а участвовать в нем представителям другого пола не разрешалось.

В традиционных обрядах всех народов, в том числе и «Сөрән сугу», сохранившихся до наших времен, можно обнаружить нечто подобное древних ритуалов поло-возрастного посвящения – инициации. Целью обряда «Сөрән сугу»является своего рода идентификация юношей, которые утверждают, что они зрелые полноправные члены общества и доказывают обществу свое право на самостоятельное существование. После свершения определенных торжественных действий, они получают новый статус «мужчина», которым позволено обзавестись собственной семьей и бытом. Именно по этой причине в «Сөрән сугу»могли участвовать только юноши. Следует отметить и тот факт, что инициации мальчиков и девочек, почти всегда проходили отдельно, так как практические навыки поведения их семье, обществе в корне отличаются друг от друга.

Ритуал инициации в народных обрядах всегда проводился группами, а не индивидуально, что создавало некий опыт коллективной трансформации. Указывая на психологическое значение таких обрядов, К.Г.Юнг пишет: «Регрессивное отождествление с низменными и наиболее примитивными состояниями сознания неизменно связывается с обретением более высокого смысла жизни; таков живительный эффект регрессивного отождествления с полуживотными предками Каменного века»[6, с.154].По мнению психолога, инициации способствуют нормальному развитию и взрослению человека без болезненных переживаний и не позволяют ему впадать в инфантильные состояния. После прохождения ритуала юноша сам способен решать свои проблемы, не прибегая помощи родителей, то есть, не впадая в регрессивные состояния (в детство). К.Г.Юнг, указывая важность инициации в становлении зрелой личности с развитой Самостью, также отмечает, что «источником дальнейшего роста в Героя в конечном итоге в Мудрого Старца, воплощая, таким образом, все аспекты Самости возможна только через преобразования и инициации» [4, с.132].

Юноши верхом («атлы сөрән») на наряженных лошадях объезжали или пешком («җәяүле сөрән») обходили деревню, собирая подарки для праздника — вышитые и тканые полотенца, яйца и др. Особое внимание уделяется при этом к домам, в которых проживают

девушки на выданье или молодые невесты. Юноши, переходившие из детства во взрослую жизнь, обходя дома села, высматривали девушек, выбирая себе невест. Второй смысл обряда и его ритуальное содержание, как отмечает М.Х.Бакиров, сводилось к громкому приветствию наступающей весны и одариванию жертвенными подарками юношей ради будущего урожая [1, с.55].

Специально для обряда одевают валенки. История их уходит в далекое прошлое данного обряда. Как пишет Бакиров М.Х. «Будучи праздником весеннего возрождения, он проводился обычно в апреле, когда начиналась весенняя распутица и ледоход, и накануне выгона скота на пастбище и весеннего сева» [1, с.55]. Юноши ходили по деревне сутки, по ночам было холодно, а валенки согревали их и защищали от холода.

«Сөрән сугу»– это обряд по приготовлению матушки-земли к севу. Люди, таким образом, готовили ее к приему семян и просили дать хороший урожай. На третий день проводился самый большой праздник Сабантуй. В Сурене участие в празднике одних только ребят, по всей вероятности, раскрывает эротическую сторону обряда. Земля в тюркской мифологии представляется существом женского рода. И, вероятно, по этой причине Сурен и Сабантуй являлись мужскими праздниками и на поле выходили лишь мужчины. У татар женщины также не принимали участия в весенне-полевых работах. По данным, полученным от жителей деревеньТатарстана в настоящее время обряд Сурен проводится как сбор подарка к Сабантую. Значение и функции обряда претерпели некоторые изменения. Но одно осталось неизменным – в нем участвуют только ребята-призывники.

Заклички, которые произносили сборщики, содержали в себе различные благопожелания тем, кто был щедр в своих угощениях.

В основе обряда «Сөрән сугу» лежит магическое значение очищения перед наступлением весенних работ. Как у славянских народов очищение происходило через священный огонь. Для этого на околице села или на возвышенности рядом с деревней жгли большие костры и перепрыгивали через них. Тем самым участники «очищались» от грехов, от воздействия злых духов. Отправляясь туда, говорили, что идут караулить [5, с.33]. Во время обряда исполняется и своя поэтика:

Алтын гына да ишек, көмеш тупса,	*Двери-то, петли серебряные,*
Атлый гына да йөгереп без кердек,	*Прибежали-то мы к вам теперь,*
Әби дә бабай – илнең солтаннары,	*Дед и бабка – самые почетные (дорогие),*
Табынарыгызны хуп күрдек.	*А столы-то нам впрямь по душе.*
Аслары да йомырка, өсләре май,	*Понизу-то яйца, сверху масло,*
Төбеләрең телең йотарлык,	*Яичница-то – язык проглотишь,*
Кибән-эскертләрегез ишәйсен,	*Да прибудет вам стогов и скирдов-то,*
Гомерегездә күрмәгез тарлык. [2, с.74].	*И никогда не знайте нужды.*

Традиционный обряд весеннего цикла – «Сөрән салу»сохраняет свою аутентичную семантическую структуру, продолжает развиваться и в наши дни в татарских деревнях всех районов Республики Татарстан.

Литература

1. Бакиров М. Татарский фольклор: монография. Второе дополненное издание. – Казань: АН РТ, 2018. – 406 с.
2. Баязитова Ф.С. Татар халкының бәйрәм һәм көнкүреш йолалары – Казан: Татар.кит. нәшр., 1995 – 158 б.
3. Самохвалов В.П. Психоаналитический словарь и работа с символами сновидений и фантазий. – Симферополь: СОНАТ, 1999. – 184 с.
4. Уразманова Р.К. Обряды и праздники татар Поволжья и Урала – Казань: Дом печати, 2001. – 198с.
5. Уразманова Р.К. Современные обряды татарского народа. – Казань, 1984. –160 с.

6. Юнг К.Г. О перерождении// Синхронистичность. – М.: РЕФЛ-БУК, 1997. –313 с.

УДК 808.1

ОПЫТ ПЕРЕВОДА ПРОИЗВЕДЕНИЙ МУСЫ БИГИЕВА НА ТАТАРСКИЙ ЯЗЫК И СОВРЕМЕННЫЙ ТАТАРСКИЙ ЛИТЕРАТУРНЫЙ ЯЗЫК МУСА БИГИЕВНЕҢ ӘСӘРЛӘРЕН ТАТАР ТЕЛЕНӘ ТӘРҖЕМӘ ИТҮ ТӘҖРИБӘСЕ ҺӘМ ХӘЗЕРГЕ ТАТАР ӘДӘБИ ТЕЛЕ

Хайрутдинов Айдар Гарифутдинович
Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, г. Казань, Российская Федерация
e-mail: khaidar67@mail.ru

Аннотация. *В данной статье рассматривается ряд вопросов, стоящих в ходе перевода древних религиозных книг на современный татарский язык, рассказывается о их влиянии на развитие татарского литературного языка.*

Ключевые слова: *религиозная лексика; вопросы перевода; транслитерация; орфография; религиозное наследие.*

EXPERIENCE IN TRANSLATING MUSA BIGIEV'S WORKS INTO TATAR AND MODERN TATAR LITERARY LANGUAGE

Khairutdinov Aidar Garifutdinovich
Sh. Marjani Institute of History, Kazan, Tatarstan, Russia

Abstract. *The article discusses a number of issues that remained during the translation of ancient religious books into modern Tatar, talks about their impact on the enrichment and development of the Tatar literary language.*

Keywords: *religious vocabulary, translation issues; transliteration, spelling, religious heritage.*

Инде берничә дистә ел дәвамында хәзерге татар әдәби теле лексикасының дини эчтәлекле сүзләр, гыйбарәләр, төшенчәләр исәбенә киңәюе күзәтелә. Әлеге процессның нигезендә узган гасырның 90-нчы еллар башында ислам диненең халык тормышына кайта башлавы ята. Татар әдәби теле лексикасының баюы ике юл белән бара: берсе дини лексиканың сөйләм теленә тәэсир итүе, икенчесе – әдәби телнең язмада теркәлгән шәкеленең, ягъни китап һәм массакүләм матбугат чаралары теленә тәэсир итүе. Искә алынган юнәлешләр эчендә барган үзгәрешләр, әлбәттә, тел галимнәре тарафыннан өйрәнелергә тиеш һәм өйрәнелә дә булса кирәк. Бу йөздән сөйләм телебездә дини лексиканың бик сай һәм гаять чикләнгән бер катлам буларак дәһрилек дәверендә дә яшәп килгәнен истә тотарга кирәк. Әмма, шул дәһрилек дәверендә дини әдәбият дигән төшенчә юк дәрәҗәсендә иде. Һәрхәлдә, нәшриятләрдә рәсми басмалар буларак чыккан дини китаплар юк иде. Соңгы берничә дистә ел дәвамында бу хәл кискен сурәттә үзгәрде. Бүген без татар телендә язылган дини әдәбият массивының барлыкка килүен бер чынбарлык итеп кабул итә алабыз. Шуңа күрә, минем уйлавымча, сөйләм теле белән китап телен чагыштырганда, иң зур һәм тирән үзгәрешләр китап теленә хас.

Әлеге процессны вакыт агымы күзлегеннән, ягъни 1990-нчы еллар башыннан хәзерге көнгәчә, карап өйрәнү дөрес булыр иде. Әмма шулай итәр алдыннан минем бераз алга китеп сүз йөртеп аласым килә. Мисал өчен, 2007нче елдан башлап Россиядә ислам тарихын һәм мәдәниятен тирәнтен өйрәнгән белгечләр әзерләү программасы кысаларында әзерләнгән уку-укыту кулланмаларның, шул исәптән төрле дисциплиналар буенча программалар, методик кулланмалар, лекцияләр, дәреслекләр, хрестоматияләр һ.б. шундыйларның татар телендә

чыкканнарын китерәсем килә. Әлеге программада миңа 2007 нче елдан башлап 2016 елга кадәр автор, белгеч (эксперт), рецензензияләр язучы һәм эшне килештерүче (координатор) булып эшләргә туры килде. Шул дәвер эчендә минем кулларым аркылы имзам куелган эш рәвешендә генә 200дән артык уку-укыту кулланмалары узды (координатор буларак үзем аркылы үткәгән кульязмаларның саны, әлбәттә, күпкә артыграк). Аларның күпчелеге урыс телендә язылган иде, әмма арада татар телендә язылганнары да бар иде.

Искә алынган кульязмалар мәсьәләнең асылын күрсәтә: хәзерге вакытта татар әдәби телендә яңа катлам лексик-семантик төшенчәләр барлыкка килә, ул да былса дини лексика, дини төшенчәләр. Болар сөйләм телебездә сакланып калган һәм шактый примитив дини лексика кысаларына сыймыйлар, чөнки элек андый лексиканың күпчелеген дини йолаларга караган сүзләр һәм төшенчәләр тәшкил иткән булса, хәзерге вакытта телебез дини-фәлсәфи лексика исәбенә киңәя. Минем чыгышым әлеге процессның үзенчәлекләрен күренекле татар дин галиме, ислам фәлсәфәчесе Муса Бигиевнең әсәрләрен хәзерге татар теленә тәрҗемә итү тәҗрибәсе нигезендә күрсәтүгә багышлана.

Татар әдәбиятендә борынгы әсәрләрне тәрҗемә кыйлу өлкәсендә зур тәҗрибә тупланган. Шулай да татарчага тәрҗемә фәнендә яңалыкларга да урын бар. Әлеге мәсьәлә хәтта көнүзәк мәсьәлә булып тора. Алга таба әйтеләсе сүзләрем дә Бигиевнең гыйльми мирасын тәрҗемә итү мисалында шул мәсьәләне чишү юлында ясалган тәкъдимнәр буларак кабул ителсен.

Тел белеме күзлегеннән караганда Муса Бигиевнең мирасы дини төшенчәләрне, аерым алганда ислам фәлсәфәсен татар, яки, дөресрәге, госманлы-татар телендә бәян иткән булуы белән дә әһәмияткә ия. Галимнең әсәрләрен татар теленә тәрҗемә итү эше дә акрынлап бара. Мәсәлән шәех мөфти Равил хәзрәт Гайнетдин тарафыннан җитәкләнгән Русия мөселманнарының рухани нәзарәтендә эшләүче мөфтинең урынбасары Вәис углы Дамир Мөхетдинов тарафыннан татар дини мирасын халыкка кайтару буенча күләмле зур эш алып барыла. Бигиев кенә түгел, башка татар дин әһелләренең дә әсәрләре тәрҗемә ителеп сыйфатлы китаплар буларак дөнья күрә. Шул исәптән, Муса әфәнденең әсәрләрен татар теленә тәрҗемәләре дә чыгачак. Шушы эш барышында байтак кына кызыклы лингвистик күренешләргә юлыктым.

Муса әфәнденең язма теле турында сүзгә күчәм. Аның китап телен татар китап теле дип атап булмый, чөнки ул шактый үзгә. Аны хәтта госманлы теле дип атау дөресрәк булыр иде. Әмма аның үз әсәрләрен татар укучысы өчен дә язган булуы, әлбәттә, Бигиевнең язма телен татар әдәби теленең, татар китап теленең бер аерылгысыз күренеше буларак кабул итәргә тиешбез. Димәк, татарлар өчен госманлы телендә язылган дини әсәрләрнең барлыгы үзеннән үзе аерым һәм үзенчәлекле бер филологик мәсьәлә тудыра.

Муса Бигиевнең дини фәлсәфәгә, гакыйдә мәсьәләләренә һәм дә теге яки бу шәригать мәсьәләләренә караган әсәрләрен тәрҗемә иткәндә мин шартлы рәвештә “аңлатмалы тәрҗемә” дигән алымның урынлы булуына килдем. Бу алым беренче чиратта, бүгенге көн укучысына авторның фикерләрен мөмкин кадәр аңлаешлы рәвештә җиткерүне тәэмин итә торган комплекслы тәрҗемә итү ысулын күздә тота. Гомумән алганда, теләсә нинди әдәби әсәр, бигрәк тә дини әсәрләр, берничә мәгънәви катламнан гыйбарәт булган нәрсә. Бигиев китапларын алганда исә, алардагы шундый мәгънә катламнарның берсе дә үзенең эчтәлеген җиңел генә ачмый. Димәк, аңлатмалы тәрҗемә ул һәр шундый катламны бүгенге укучы тарафыннан кабул ителерлек хәлгә китерүдән гыйбарәттер.

Мәслән, китапның язуын, ягъни графикасын алыйк. Сер түгел, бүгенге көндә гарәп язуын танучылар күпчелекне тәшкил итмиләр. Аны таныганнары да, мәсәлән, мәдрәсә бетергән кешеләр, билгеле катлам лексик байлык ичкләренәнн чыкмыйлар. Ягъни дини фәлсәфә һәм төшенчәләр белән бәйле сүз катламнарына кермиләр. Димәк, гарәп язуыннан гыйбарәт булган бу мәгънәви катламны үзләштерү күпкә кыенлаша.

Гарәп язуын танысак та, каршыбызда әсәрнең тагын бер мәгънәви катламы, ягъни Муса-әфәнденең кулланган язма теле дигән катлам пәйда була. Бу катлам да үзенең эчтәлеген җайлы гына ачмый, чөнки моннан алда инде искәртеп узганымчы, Муса-әфәнденең язма теле ул хәзерге татар теленнән шактый ерак, хәтта бик ерак тора. Ул тел хәзерге татар теленнән күпкә

бай, галим кулланган сүзләрнең күбесе бүгенге көн укучысына таныш түгел, анда бөтенләй ят сүзләр һәм гыйбарәләр бихисап, ул телнең тирәнлеге-киңлеге таң калдырырлык. Ул телнең фәлсәфәсе һәм сурәтләү мөмкинлекләре бөтенләй башка. Муса-әфәнде «Милләт атасы» данын казанган Исмәгыйль Гаспралыдан васыять буларак кабул ителгән чын мәгънәдә уртак төрки телдә язган.

Бу хәлдә аңлатмалы тәрҗемә кыйлу эше иске татар теленнән хәзерге татар теленә кайтарудан гына гыйбарәт түгел, ул күпкә кыенрак эш булып чыга, чөнки сүз иске татар теленнән тәрҗемә итү түгел, уртак төрки телдән тәрҗемә итү турында барырга тиеш. Ул телдә күпләп очраган ят вә аңлаешсыз сүзләрне хәзерге телгә тәрҗемә итү заруриятендә генә чагылмый ул. Монда бөтенләй үзгә булган фикерләү рәвешен аңлау зарур, аны хәзерге укучыга таныш булган төшенчәләргә әйләндерү зарур. Монысы иң авыр эш, чөнки йөз ел элек язма телебез бөтенләй башка төрле булган. Хәзерге вакытта безнең сөйләм телебез әдәби телдән әллә ни аерылмый, чөнки үз вакытында чын әдәби, фәнни телебез читкә алып атылган да, аның урынына сөйләм теле әдәби тел дәрәҗәсенә куелган булган. Биредә без чираттагы мәгънәви катламга юлыгабыз: ул да булса – уртак төрки тел. Кыска гына итеп әйткәндә, Муса-әфәнденең язма теле ул мәдрәсә-фәлән тәмамлаган мәгърифәтле татарлар тарафыннан гына түгел, Төркиядә дә, Госманлы империясе биләмәләрендә дә иркенләп укылган һәм аңлашылган. Шуннан файдаланып, Муса әфәнде хәтта 1931 елда да әле татар-госманлы телендә язылган кайбер әсәрләрен Мисырда бастырган булган, чөнки аны укырлык зыялылар даирәсе ул заманда әле һаман да сакланып килгән булган. Ул гына да түгел, Муса-әфәнде өчен «татар теле», «төрек теле» дигән төшенчәләр гомумән булмаган. Аның өчен бу ике тел бер булган. Моның шулай икәнлеге китапның тәрҗемәсен укырганда яхшы күренә һәм, өстәвенә, «китапның мәгънәви катламнары», дигән гыйбарәнең дә ни икәнлеге аңлашыла.

Бу “аңлатмалы тәрҗемә” ысулын укучы өчен камилләштерү, аны тирәнәйтү эше һаман дәвам итә.

Эшнең нинди булуын күрсәтер өчен Бигиев әсәрләренең берсеннән бер мисал китерәсем килә:

«*Мәзһәбләрнең беренә ияру зилләтләреннән*[4], *кәлам ысуллары белән тәхриф кыйлынмак*[5]*нәкыйсаларыннан*[6]*Коръән кәрим, минем игътикадымда, әлбәттә, пакьтер. Игълалчыларның*[7]*ислахларына ихтыяҗ кичерү мескенлекләреннән Коръән кәримнең могъҗизалы назымы*[8]...».

Әлеге мисалда очраган Китап сәхифәләренең байтагында аңлаешсыз сүз вә гыйбәрәләрнең аңлатмалары астөшермә шәкелендә бирелде. Аерым очракларда бу астөшермәләр ясау алымы хәттин ашкан кебек күренергә мөмкин.. Юкса, бу җөмлне дә башкалар кебек татарчага мөмкин кадәр тулырак тәрҗемә итеп булыр иде кебек. Әмма, бу очракта асыл нөсхәдәге сүзләрнең күбес тәрҗемә ителмичә калдырылды. Болай итүнең мәгънәсе бар, чөнки биредә авторның фикерләрен генә түгел, ул кулланган терминнарны да күрсәтү зарурияте бар. Мондый алым дини тематика белән якыннан кызыксынучылар өчен уңайлы булыр дип ышанып калам.

Астөшермәләр ясау алымы Муса-әфәнде кулланып та, безгә аңлашылмаган сүзләрнең һәммәсенә дә кагыла, дип кабул итәргә ярамый. Астөшермәләрдә асыл тексттагы сүз вә гыйбәрәләрнең бер өлеше генә бирелде, чөнки һәр аңлашылмаган сүзнең мәгънәсе астөшермәгә юлланган булса, китапның яртысыннан артыгы шул астөшермәләрдән гыйбарәт булыр иде. Нәтиҗәдә аны ни тәрҗемә дип атап булмас иде, ни аңлап булмас иде. Шуңа күрә,

---

[4]*Зилләт* – түбәнсенү, хурлык.

[5]*Тәхриф кыйлынмак* – үзгәртелү, мәгънә бозылу.

[6]*Нәкыйса* – пычырак.

[7]*Игълал* – сүздәге сузык авазларның урыннарын үзгәртүдән гыйбарәт булган алым. Гарәп телендә кыска сузык авазлар язуда хәрефләр белән түгел, хәрәкәләр белән белдереләләр. Шуңа күрә сүзнең мәгънәсен хәрефләргә кагылмыйча хәрәкәләрне алмаштыру исәбенә үзгәртергә мөмкин. Мәсәлән: *җәннәт* (оҗмах) һәм *җиннәт* (җенләнү, тилелек).

[8]*Назым* – сүзләр, гыйбарәләр, җөмләләр һәм эчтәлекнең камил бербөтенлегенән гыйбарәт булган Коръән тексты.

асыл нөсхә мөмкин кадәр тулы рәвештә татарчага тәрҗемә ителде. Әмма, болай ителгәндә дә телебез аз булса да баеп, киңәеп китәр дигән өмет белән кайбер «ят» сүзләр тәрҗемәгә кертелде, һәм аларның мәгънәләре махсус аңлатмаларда ачылды.

Китапны тәрҗемә итеп, аңлаешлы бер шәкелгә китергәннән соң эшне тәмамнан санарга ярамый, чөнки бу очракта китапка салынган тагын бер мәгънәви катлам ачылмыйча кала. Ул да булса асыл китапта телгә алынган шәхесләр, китаплар, вакыйгалар. Болар турында да мөмкин кадәр күбрәк мәгълүмат бирелергә тиеш, чөнки бу Муса-әфәндене заманын да, аның интеллектуаль офыкларының киңлеген дә яхшырак аңларга мөмкинлек бирә. Автор телгә алган шәхесләр арасында кемнәр генә юк. Аларның һәрбере милләтебезнең һәм ислам дөньясының горурлыгы, бүгенге көндә дә безнең өчен үрнәк булырлык олпат затлар.

Бигиевнең әсәрләрендә гарәп һәм фарсы телендә бирелгән шигъри юллар да байтак, чөнки Муса-әфәнде борынгы гарәп һәм фарсы әдәбияте һәм шигърияте белгече, хәтта остасы булган. Болай булганда без китапның тагын бер мәгънәви катламы турында сүз йөртә алабыз. Бу мәгънәви катламны да, әлбәттә, сыйфатлы тәрҗемә итүне кайгыртырга кирәк.

Моннан тыш, орфография, тагын да төгәлрәк итеп әйтсәк – гарәп-фарсы сүзләр һәм терминнарны хәзерге татар телендә бирү (транслитерация) мәсьәләсе дә бар. Әлегә кадәр кабул ителгән транслитерация кагыйдәләре кайбер очракларда үзен акламый. Бу йөздән, дини текстларны тәрҗемә иткәндә кулланылу өчен махсус тамгалар кабул итү урынлоы булыр иде.

Мәсәлән:

Заман (زمان) сүзе һәммәбезгә мәгълүм. Әмма Бигиевнең әсәрләрендә шул ук мәгънәдә булган (زمن) *зәмән* сүзе дә кулланыла. Бу ике сүзнең хәзерге татар теле кагыйдәләре буенча язылышында аерма юк, ә ул булырга тиеш.

Алга таба *заман* (ضمان) (җаваплылык; тәэмин итү(гарантия) сүзен алыйк: бу сүзнең татарча язылышы *заман* (زمان) сүзенең язылышына туры килә. Һәрхәлдә, М.И. Мәхмүтовнең “Гарәпчә-татарча-русча алынмалар сүзлеге”ндә (Казан, 1993. Т. I.) бу ике сүз берберсеннән румалы I һәм II саннары белән аерымланганнар. Әмма Бигиевнең фикъһыга караган китапларын тәрҗемә иткәндә ни кыйлырга? Әлеге ике сүз арасындагы аерманы ничек күрсәтергә? Сүзләр очыраган саен астөшермәләр язаргамы, җәя эфендә гарәпчә язылышларын китерергәме? Әмма мәсьәлә ике хәрефнең берберсеннән аерманы күрсәтүгә генә кайтып калмый. Андый хәрефләр гарәп әлифбасында байтак. Андыйлардан (ز), (ض), (ذ), (ظ) кебекләрен атау да җитә. Татар язуында болар һәммәсе дә *З/з* хәрефе белән биреләләр. Чынлыкта, әлеге хәрефләрне хәзерге татар языунда чагылдырыр өчен парлы хәрефләр яки махсус тамгалар кабул итәргә кирәктер, могаен: (ذ) - З̧/з̧; (ز) – З/з; (ض) - Ḋ/ḋ; (ظ) – Ӟ/ӟ.

Кузгатылган мәсьәлә гаять киң һәм тирән, аны бер мәкалә кысаларында, әлбәттә, хәл итеп булмый. Ул комплексло гыйльми-филологик тикшеренү башлануын һәм белгечләрнең бу юнәлештә даими төстә эш алып баруларын таләп итә.

Әдәбият

1. Бигиев М. Шәригать исламия әлифбасы мөсабәсендә игътибар кыйлына билүр кавагыйд фикъһия: Әхкям шәргыя мәҗәлләсенә мәдхаль улмак сыйфатыйлә. –Казан: Әхмәд әл-Исхакый, 1910. – 232 б.
2. Мәхмутов М.И., Хәмзин К.З., Сәйфуллин Г.Ш. Гарәпчә-татарча-русча алынмалар сүзлеге (татар әдәбиятында кулланылган гарәп һәм фарсы сүзләре). I том. – Казан: Иман, 1993. – 448 б.

УДК 82

ПОНЯТИЕ «ЦЕННОСТЬ СЛОВА» В ЛИТЕРАТУРНЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ XXI ВЕКА: ОБЩЕТЮРКСКОЕ НАЧАЛО И СОВРЕМЕННЫЙ ВЗГЛЯД
XXI ГАСЫР ӘДӘБИ ӘСӘРЛӘРЕНДӘ «СҮЗ КЫЙММӘТЕ» ТӨШЕНЧӘСЕ: ГОМУМТӨРКИ БАШЛАНГЫЧ ҺӘМ ЗАМАНЧА КАРАШ

Ханнанов Рамиль Гумарович
ГАОУ «Полилингвальный комплекс «Адымнар - путь к знаниям и согласию»,
г. Казань, Татарстан, Российская Федерация
e-mail: ramilkhannanov@yandex.ru

Аннотация. *В статье рассматриваются актуальные вопросы языка современных художественных произведений, делаются выводы о часто допускаемых ошибках, определяются способы решения данной проблемы.*

Ключевые слова: *литературный язык; значение (ценность) слова; литературный стиль; литературное редактирование и корректировка.*

THE CONCEPT OF «THE VALUE OF THE WORD» IN LITERARY WORKS OF THE XXI CENTURY: COMMON TURKIC ORIGIN AND MODERN VIEW

Khannanov Ramil Gumarovich
SAEI «Polilingual complex «Adymnar - the way to knowledge and consent»,
Kazan, Tatarstan, Russian Federation

Abstract. *The article discusses topical issues of the language of modern works of art, draws conclusions about common mistakes, identifies ways to solve this problem.*

Keywords: *literary language; meaning (value) of a word; literary style; literary editing and correction.*

Тел – тере организм. Ул һәрвакыт үсештә, үзгәрештә, хәрәкәттә. Матур әдәбият – телнең көзгесе. Без ничек сөйләшәбез – әсәрләребездәге геройлар да шулай. Әдәбият халыкның, милләтнең тормышын чагылдыра. Халык: “Хәрәкәттә – бәрәкәт”, ди. Туган телнең саулыгы, иминлеге милләтнең сәламәтлегенә бәйле. Милләт кай тарафка таба ни рәвешле хәрәкәт итсә, телебезгә насыйп бәрәкәтне дә шул яктан көтәргә кирәк. Төп максат – бәрәкәт китерердәй кыйбланы дөрес билгеләү.

Теоремалар дәлиллисе юк. Халык язучысы Марсель Галиев тел организмында барган процессны гади генә аңлата: “Үз байлыгыннан үзе сыгылып торган тел тирәгенең эшчән тамырлары җир тирәнлегендәге чишмәләргә тоташкан да, яшәү сутын гасырлар төпкеленнән ала-ала, өскә, яктыга чөеп, һәммә яфрак-сүз кадеренә микъдарлап тараткан”.

Күрәбез ки, язма һәм сөйләм телебезнең сафлыгы хакында сүз йөрткәндә, “җир тирәнлегендәге чишмәләргә тоташкан эшчән тамырлар” кәлимәсен онытмау зарур. Ягъни хәзинәбез бай, тиешлесен юллап ала белергә генә кирәк. Аеруча да бүгенге әдәбиятыбызны барлыкка китерүче каләм ияләренә. Кызганыч, юллау күп вакыт сарыф иткәнгәме, үзгә тел сүзләрен файдаланып юанучылар нур тизлеге белән көннән-көн арта бара.

Әдәби телгә хәрәкәтчәнлек, җанлылык өстәргә теләүме – сүз сәнгатенә гади сөйләм лексикасы мулдан үтеп керде. Аеруча да чит телләрдән алынган кыска, яңгыравык, “ата торган” сүзләргә баеп барабыз. Алар матур әдәбиятны да шактый чуарлый. “Тәки” (так и) кәлимәсе инде калыплашып урнашып килә, “кәнишне”, “зерә”, “жәлке”ләр әкренләп үз урынын дәгъвалый, “патамушты”, “тучны”, “пака-пака”лар чиратка тезелгән. Заманында оялып кына “ишек шакыган” “бит” (ведь) сүзенең безнеке түгеллеген хәтерләүче дә сирәктер бүген...

Шул рәвешле, туган телебезнең сүзләрен читкә тибәреп, башкалардан әҗәткә кәлимәләр җыябыз. Без моңа мохтаҗмы? Бәхәсле сорау.

“Утта тотылып, сандалда чүкелгәннән соң, үз телебезнең яңгырашына ягымлыланып күчкән” алынма сүзләргә ихтирам, олы хөрмәт белән якын килергә чакыра Марсель Галиев “Рух” поэмасында. Ә без шулай итәбез дә. Әби-бабайлар, телләрен сындыра-сындыра, аларны әйтергә юкка өйрәнгәнмени?!

Бөек шагыйребез Дәрдемәнд исә заманында болай ди: *“Канча тартсаң, и мөхәррир, сүзне чит тел сибенә, / Тел ясалмас, гәр туган сүз ятмаса үз ибенә”.*

Үз ибенә яткыручы, әлбәттә – халык, чөнки тел берәр сүзне син яисә мин ялгыш әйтүдән генә бозылмый. Хак хөкемне халык чыгара. Һәм... вакыт. Шулай да алама гадәт җилем кебек бик тиз ябышкан заманда сак кылану, итәк-җиңнәрне җыеп йөрү мәслихәт.

Туган телдәге үз сүзләребезне, аеруча да аларның мәгънәләрен тәгаенләмәү очракларының ишәюе көн кадагында тора. Әдәби әсәрләрдә каләм ияләре еш бутаган синонимик рәтләрнең берсе “дәвер”, “чор”, “заман”, “вакыт”, “чак”, “мәл” исемнәре белән бәйле.

“Университетта (мәктәптә, мәдрәсәдә һ.б.) уку дәверендә”, дип язуны гадәткә керттек. Кешегә карата әйтелгәнен баштан ук искәртеп куйыйк. “Татар теленең аңлатмалы сүзлеге” (алга таба – сүзлек) “дәвер”сүзен түбәндәгечә шәрехли. *Дәвер – чор, заман. Вакыт. Берәр процессның үсешендәге бер баскыч, стадия.*Күргәнебезчә, дәвер шактый зур вакыт аралыгын үз эченә сыйдыра. “Университетта уку чоры”, дию дә телебезгә туры килеп бетми. “Чор” сүзе, гомумән, фигыльләр янәшәсендә кулланылмый диярлек, чөнки кешенең эш-гамәлләрен төгәл билгеләгән фигыльләр аның төсмерен тарайта: “бару чоры”, “ашау чоры”, “уку чоры”, “эшләү чоры”, дип сөйләшми татар. Сүзлектә “чор”ның биш мәгънәсе тәкъдим ителә. *Чор – 1. Нәрсә белән дә булса (мәсәлән, иҗтимагый шартлар белән) чикләнгән вакыт аралыгы, бер процесс, вакыйга барган вакыт. 2. Ниндидер күренекле вакыйгаларны үз эченә алган, үзенә нинди дә булса үзенчәлекләр хас зур вакыт аралыгы. 3. Үсешнең, берәр эшчәнлекнең бер стадиясе, аерым бер моменты. 4. Хәзерге заман, хәзерге вакыт. 5. Геологик система катлауларының утырмалары барлыкка килгән вакыт аралыгы, эраның бер өлеше.*

Күргәнебезчә, “дәвер” һәм “чор” сүзләре башлыча киңрәк, глобаль; тәгаен бер кешенең эш-гамәле белән генә чикләнмәгән вакыт аралыгын билгеләгәндә кулланылалар. Аларга мәгънәдәш “заман” сүзе бар.Сүзлек аны түбәндәгечә аңлата:***заман*** *– җәмгыять яшәвенең бер вакыты, чоры; вакыт.*

“Университта укыган заманда”, дип язсак, тагын кешегә мөнәсәбәте булмаган билгесезлектә яшеренеп калган борынгы чор мәгънәсе килеп чыга, әкият башламына охшаш (борын-борын заманда), еллары төгәл ачыкланмаган калып формалаша.

Ә менә “университетта укыган чакта”, “университетта укыган вакытта”, дисәк, кешегә карата әйтелүе белән дә, мәгънә ягыннан да дөрес яңгырый. Сүзлектә “чак”ның – ике (*чак – 1. Кеше билгеле бер урында яшәгән, булган яисә яшь аралыгына туры килгән вакыт. 2. Нинди дә булса эш-хәрәкәт башкара торган, берәр күренеш бара торган вакыт*), “вакыт”ның унбер мәгънәсе бирелә. Безнең очракка туры килгәннәрен генә алыйк. *Вакыт – 1. Нәрсәнең дә булса секундлар, минутлар, сәгатьләр, еллар, гасырлар һ.б. шундыйлар белән исәпләнә торган яшәеш арасы, дәвамлылыгы. Яшәеш дәвамлылыгын үлчәү берәмлеге. 2. Берәр эш, вакыйга барган чак. 3. Берәр эш өчен билгеләнгән срок. Билгеләнгән срокның чиге.*

Вакыт аралыгын белдергән “мәл” сүзе дә бар (сүзлектә:*мәл – чак, вакыт*),тик таррак мәгънәле булу сәбәпле, ул безнең очракка туры килми.

Шулай итеп, “университетта укыган чакта”, “университетта укыган вакытта” дип язу мәслихәт.

Әдәби телебезнең сафлыгына хилафлык китерергә әзер торган күренешләр һәрвакыт уяу. Җирле сөйләшләрнең әрсез сүзләре, сүз формалары да әнә шундыйлардан.

“Бересе”, “өчесе”, “берсесе”, “бусысы”, “ансысы”, “бүгенгесе”, “дәүрәгрәк” – диалектология фәнендә кушымчаларның плеонастик (икеләштереп) ялгануы аркасында барлыкка килгән әдәби тел хаталары. Алар фәкать урта диалектның Казан арты һәм Бәрәңге

сөйләшләренә карый. Күп кенә язучыларыбызның, мөхәррирләрнең дә шул төбәкләрдән чыгуын исәпкә алганда, әлеге хаталарны булдырмый калырга тырышу өметсез нәтиҗәләр бирә.

"Бүген ничәсе әле ул? Бересеме?" "Авылдан мәрхүмә әнкәйнең өчесен укытып килдек". "Бүгенгесе көндә тормышыбыз җиңел түгел" кебек калыпларны әдәби телебездән кысрыклап чыгара алуыбыз бик шикле. Нишләп алайса "икесесе", "алтысысы" түгел, мәрхүмнәрнең "кырыгысы"н укытмыйбыз? Чөнки әдәби телдә мәсьәләнең хак чишелеше болай яңгырый: бер+е, ике+се, өч+е, алты+сы, тугыз+ы, кырык(г)+ы. Тартыкка беткән санга – тартым кушымчасының -ы/-е, сузыкка беткән санга -сы/-се варианты ялгана. Бутарга ярамый торган бер очрак бар: тартыкка беткән микъдар саны өченче затта тартым белән төрләнсә, -ысы/-есе кушымчасы ялгана. Мисал: *"Нәселгә калдырылган унөч сарыгымның унысы – ак, өчесе кара иде".* Күрәбез, мәгънә гел үзгә. Әгәр бик тә "бутыйсыбыз килә" икән инде, мәсьәләнең асылын болайрак аңлатып була: *"Айның утыз көне бар. Бүген безгә шуларның өчесе килгән, иртәгә дүртесе киләчәк! Шуңа күрә бүген өче түгел – өчесе, иртәгә дүрте түгел – дүртесе".* Тик бу әдәби тел нормасыннан бик ерак тора һәм аның камиллегенә хилафлык китерә.

Әдәби әсәрләрдә сүзләрне урынсыз куллану очраклары белән бәйле хаталар да еш күзәтелә. Мәсәлән, "нинди" белән "кайсы" алмашлыклары ничек аерыла? "Аңлатмалы сүзлек" болай ди: *"Нинди – кемнең яки нәрсәнең дә булса үзенчәлеге, сыйфаты турында сораганда кулланыла".* Мисал: *"Шагыйрь яшәгән заманны күзаллап, аның кечкенә Апуштан зуп-зур Тукай дәрәҗәсенә күтәрелә алуын, бөеклеккә нинди фаҗигаләр бәрабәренә ирешүен тирәнтен аңларга телим". (Зиннур Мансуров)*

"Кайсы – күпләр арасыннан берсен белү өчен сораганда кулланыла". Мисал: *"Бишегемне тирбәткәндә, әнкәй / Кайсы көйне икән көйләде?" (Газинур Морат)*

"Кайда" һәм "кая" алмашлыклары белән дә шул ук хәл.

"Аңлатмалы сүзлек"тә: *"Кайда – кемнең яки нәрсәнең урынын белергә теләп сораганда кулланыла".*Ягъни, төгәл җирлек күздә тотыла, абстрактлыкка урын калдырмый. Мисал: *"Әлү! Кызым... Азалия! Син кайда?" (Ркаил Зәйдулла)*

"Кая – кайсы җиргә, кайсы якка". Ягъни, төгәл урын күздә тотылмый, гомумилекне белдерә, абстракт юнәлеш-тарафны билгеләү максатында кулланыла. Мисал: *"Аларның һәркайсы Рәискә, фәрештә үк булмасалар да, эш-гамәлләре, сөйләгән сүзләре, язган әйберләре белән каядыр биектә, күктә утыручылар булып тоела иде". (Флүс Латыйфи)*

Күргәнебезчә, "нинди" белән "кайсы"ны, "кайда" белән "кая"ны тиешле урында куллану артык авырлык сорамый. Инде "белән" бәйлеген куллануның бүген актуаль яңгыраган урынлы-урынсыз очракларына тукталыйк.

"Аңлатмалы сүзлек"тә "белән" бәйлегенең унбер мәгънәсе бар. Җиденчесе (безнең очрак) болай: *белән – вакыт төшенчәсен биргән исемнәр янында килеп, вакыт хәле (рәвеш) ясый.*

Замандаш язучыларыбызның әсәрләрендә тәүлек вакытына нисбәтле бәхәсле очраклар да күзгә еш чалына башлады: "иртә белән", "кич белән", "төнлә белән".

Тәүлек вакытларына аерым-аерым тукталыйк һәм сүзлектән аларның мәгънәләрен барлыйк.

Иртә (исем) – тәүлекнең бер өлеше, көннең беренче сәгатьләре, көннең башы. Бу исемнән вакыт хәле (рәвеш) ике юл белән ясала: *-н* кушымчасы (суффиксы) *(иртән – иртә белән, иртәнге вакытта)* һәм *"белән"* бәйлеге *(иртә белән – иртән, көннең башында)* ярдәмендә.

Көн (исем) – тәүлекнең бер өлеше, кояш чыкканнан башлап, кояш батканчыга кадәрге вакыт, иртәдән кичкә кадәр булган ара. Әлеге исемнән вакыт хәле (рәвеш) бер генә юл белән ясала: *-дез* кушымчасы *(көндез – иртә белән кич арасындагы вакытта)* ярдәмендә. (Рифкать Әхмәтьянов төзегән "этимологик сүзлек" болай ди: "Бу борынгы сүз "андыз", "балдыз", "кондыз" һ.б. моделендә ясалган булырга тиеш: -дыз / -дез морфемасының асылы әлегәчә

ачыкланмаган”. Ачыкланмаса да, “көндез” сүзенең тамыры “көн” булуда шик тумый.) “Көндез”гә *-ен* кушымчасы ялганып, шул ук мәгънәдәге сүз ясала – *“көндезен”.*

Бер искәрмә бар. XX гасыр башы татар әдәбиятында “көндез” сүзе исем буларак та кулланылган. Мисал: *“Июньнең башы, ап-ачык кояшлы көннең көндезе”. (Фатих Әмирхан)* Бу очракта: *көндез (исем) – иртә белән кич арасындагы вакыт.* Әмма әлеге форма инде актив түгел.

Кич (исем) – тәүлекнең көн бетеп, төн башлануга кадәр булган вакыт арасы. Бу исемнән вакыт хәле (рәвеш) ике юл белән ясала: *-ен* кушымчасы *(кичен – кич булгач, кич вакыты җиткәч)* һәм *“белән”* бәйлеге *(кич белән – кич җиткәч)* ярдәмендә.

Төн (исем) – тәүлекнең кояш батыштан кояш чыгышка, кичтән иртә беләнгә кадәрге өлеше. “Төн”нәнвакыт хәле (рәвеш) бер генә юл белән ясала: *-лә* кушымчасы *(төнлә – төнге вакытта)* ярдәмендә.

“Көндез белән”, “көндезен белән” димәгән кебек, “төнлә белән” дип сөйләү, язу да хата. Рәвешне тагын да рәвешләрәк итү нигә хаҗәт? “Майлы май” мислерәк килеп чыга бит! Әле аның “иртә белән”е дә колакны сагайта. (Ә менә “таң белән” табигый яңгырый.) “Иртәнге якта”, “иртәнчәк” кебек кәлимәләребез юкмыни?!

Күрәбез ки, грамматик кагыйдә нигезендә, “белән” бәйлеге тәүлекнең ике генә (иртә, кич) вакытына нисбәтле вакыт хәле (рәвеш) ясауда катнаша.

Ясау дигәннән, әзер, мөкәммәл сүзнең “тормышы”на тыкшынып, кирәкмәгән кушымчалар өстәп, камил укылышны абындыру очраклары аз түгел. “Мөмкинчелек” – әнә шундыйлардан.

“Аңлатмалы сүзлек”тә “мөмкинчелек” сүзе юк! Ә *мөмкинлек – 1) берәр эш-хәлнең булу-булмавын тәэмин итә торган хәл, шарт, җай. 2) мөмкин булу, ихтималы булу, ихтималлык,* дип шәрехләнә.

Сүз ясалышы ягыннан мантыйкка таянып фикерлик: “мөмкинлек” – *“мөмкин”* хәбәрлек сүзеннән *-лек* кушымчасы ярдәмендә ясалган исем. “Мөмкинче” кәлимәсе телдә юк. Ә *-чылык /-челек* кушымчасының үтәгән вазифасы үзгә бит. Ул ике генә сүз төркеменнән яңа сүзләр ясый: исемнән – исем (кошчылык, дәүләтчелек һ.б.), рәвештән – исем (азчылык, түбәнчелек, кимчелек һ.б).

Семантик яктан янәшә булган, ләкин өчесе өч төрле модаль мәгънә төсмерен белдереп килгән, бүгенге әдәби телдә актив кулланылышта йөргән хәбәрлек сүзләребез нибары өчәү генә: “кирәк” (зарурилык / необходимость), “тиеш” (тиешлек / долженствование), “мөмкин” (мөмкинлек / возможность). “Мөмкинчелек” вариантына калган икесен куеп карыйк: “кирәкчелек”, “тиешчелек”. Яңгырыймы? Юк! Димәк, грамматик хата.

“Өлкән буын телне салмак олыгайтып яшәтсә, яшь буын телне санлап яшәртә. Шушы табигый бизмәннең ике яссылыгы да тигез тибрәнештә булганда гына телнең терек сулышы бөтен мөмкинлегенә киерелеп ачыла”, – ди Марсель Галиев.

Шуңа күрә, әдәби традицияләргә тугры калып, туган телебезнең сафлыгын, камиллеген хәзерге заман әсәрләрендә дә сакларга омтылырга кирәк. Ата-бабаларыбыздан килгән сүз-сурәт энҗеләре XXI гасыр әдәбиятында да бар тулылыгында чагылсын, киләчәк буыннарга “терек сулышы” зәгыйфьләнмичә барып җитсен иде.

Әдәбият

1. Галиев М. Әсәрләр. 6 томда. – Т 2. – Казан: Идел-Пресс, 2011.
2. Дәрдемәнд. Фотоальбом (Төз. Зөфәр Рәмиев, текст авт. Лирон Хәмидуллин). – Казан: Татар.кит.нәшр., 2003.
3. Татар грамматикасы. 3 томда. – Т 2. – Мәскәү: ИНСАН, Казан: ФИКЕР, 2002.
4. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге. 3 томда. – Казан: Татар.кит.нәшр., 1977, 1979, 1981.

УДК 82

КОНЦЕПТ «ЖИЗНИ» И «СМЕРТИ» В РАССКАЗЕ РУСТЕМА ГАЛИУЛЛИНА «ПРОЩАЙТЕ, ЛЮДИ!» РӨСТӘМ ГАЛИУЛЛИННЫҢ «ХУШЫГЫЗ, КЕШЕЛӘР!» ХИКӘЯСЕНДӘ «ЯШӘҮ» ҺӘМ «ҮЛЕМ» КОНЦЕПТЫ

Хуснутдинова Раиля Нуретдиновна
ГАОУ «Полилингвальный комплекс «Адымнар - путь к знаниям и согласию»,
г. Казань, Татарстан, Российская Федерация
e-mail: khusnutdinova-railya@mail.ru

Аннотация. *В статье рассматриваются концепты«жизнь» и «смерть» в рассказе молодого писателя Р. Галиуллина «Прощайте, люди!», делаются выводы об их роли в понимании главной идеи произведения.*
Ключевые слова: *Р. Галиуллин; «Прощайте, люди!»; концепт «жизнь»; концепт «смерть».*

CONCEPTS OF «LIFE» AND «DEATH» IN THE STORI «FAREWELL, PEOPLE!» BY RUSTEM GALIULLIN

Khusnutdinova Railya Nuretdinovna
SAEI «Polilingual complex «Adymnar - the way to knowledge and consent»,
Kazan, Tatarstan, Russian Federation

Annotation. *The article considers the concepts of "Life" and "Death" in the story of a young writer R. Galiullin "Farewell, people!", conclusions about the role of these concepts in understanding the main idea of the story are made.*
Keywords: *R. Galiullin; Farewell; people; concept of "Life"; concept of "Death".*

Концептларны өйрәнү заманча лингвистикада зур роль уйный, чөнки концепт, тел кебек үк, кешенең аңын һәм менталитетын формалаштыра. Концепт дөньяны танып белүнең мөһим чарасы булып тора, концептлар җыелмасы – «...кеше аңының һәм фикерләүнең мәгълүмати базасын тәшкил итә» [4].

Концептларны өйрәнү – язучының иҗатын өйрәнүдә аеруча зур әһәмияткә ия. Шунысын истә тотарга кирәк: авторлык концептлары булган сүзләрне, сүтезмәләрне, фразеологизмнарны, синонимик рәтләрне җентекләп өйрәнмичә,әдәби әсәрне анализлау мөмкин түгел. Әсәрдәге концептларны анализлау аерым язучының дөньяга карашын билгеләргә ярдәм итә һәмүзеңә дә уйланырга, эзләнергә этәргеч ясый

Әгәр аңлатмалы сүзлеккә күз салсак, **Яшәү** – 1) гомер итү, тору; 2) нәрсә белән дә булса кызыксыну, нәрсәне дә булса тормышта иң әһәмиятлесе дип исәпләү; актив, эшчән тормыш алып бару; 3) нинди дә булса тормыш алып бару; 4) кайда да булса даими рәвештә тору, урнашкан булу; 5) берәр нәрсәнең эшен, хәрәкәтен дәвам иттерү турында; 6) күч.мәгъ. саклану, онытылмау; 7) боер.фиг.форм. яшә, яшәсен. Уңышлы эшләр, бәхетле тормыш һ.б. кебек изге теләкне, хуплауны белдерә[5, с. 664-665].

Үлем – 1) Организмныңэшчәнлеге тукталу һәм аның һәлак булуы; организмда яки аның бер өлешендә матдәләрнең биологик алмашынуы тукталу; 2) кеше яки хайванның яшәүдән тукталу хәле; 3) хәб.функц.- начар нәрсә, кайгы, бәла [5, с. 728].

Әлеге төшенчәләрне тагын бионика фәне өйрәнә. (Бионика – инглиз. bionics,bion сүзеннән – тере җан, организм; грек. Bioo – яшим).Фәлсәфи күзлектән караганда, Яшәү – дөньяның үзенчәлекле сыйфатый халәте һәм, бәлки, Галәм үсешендәге мөһим баскычтыр. Бергсон аны образлы итеп – янып төшеп баручы ракета белән чагыштыра: ракетаның

кубарылучы кисәкләре үле матдә хасил итә. Фәндә биологик системаның эшчәнлеге тукталу буларак каралган үлем фәлсәфәдә рациональ кабул итү һәм аңлау сорала торган иҗтимагый феномен дип аңлатыла [6, с. 273].

Изге китапка да күз салу мөһим, чөнки Коръән ул – Аллаһның кешелек дөньясына биргән илаһи программасы һәм инструкциясе.Яшәү һәм үлем ул – кешенең ике халәте. Яшәүдән курыкмаган кеше үлемнән дә куркырга тиеш түгел.Никадәр генә дөньяны яратсак та, барыбер калдырып китәчәкбез. Байның да, ярлының да, көчленең дә, көчсезнең дә, хуҗаның да, хезмәтченең дә үлемнән котылып калу чарасы юк.Үлем ул – мәңгелек халәткә күчү капкасы гына. Аллаһ кушканнарын үтәп, тыйганнарыннан тыелып, нәфесеңнән өстен булып яшәгәнсең икән, үлем ул – мәңгелек сәгадәткә күчү капкасы һәм хак мөэмин аннан курыкмас, җанын җиңел бирер. Әгәр үзеңне генә яратып, Аллаһны танымыйча, нәфес колы булып яшәсәң, үлем – мәңгелек газапка алып керүче капка, андый кеше үлемнән курка һәм җанын да авыр бирә. Пәйгамбәребез: «Үлем – иң зур гыйбрәт һәм иң зур гыйбадәт», – диде. Үлем безгә ни өчен яшәвебезне аңларга, гамәлләребезне төзәтергә, күңелләребезне нечкәртергә ярдәм итә.

Рөстәм Галиуллинның хикәясенең исеме “Хушыгыз, кешеләр!” дип атала, моны автор башкача исем таба алмавы белән аңлата. Төп герой кешеләр белән бәхилләшә, саубуллаша. Ул аның көндәлек икәнен искәртә, ләкин көннәрнең төгәл санын куймый, чөнки хәле булганда гына яза һәм үлем көтүе дә озакка сузылган кебек тоела аңа.

Әсәрнең “Исәнмесез, кешеләр?” дигән җөмлә белән башлануы ук барыбызны уйларга, автор фикерен ачыкларга чакыра. Төп герой Раиф – унтугыз яшьлек егет, яман шеш авыруыннан интегә.Көннәре санаулы һәм газаплы. Аның өчен төн уздыру – иң авыр гамәлләрнең берсе. Чир белән бергә ялгызлык корты да кимерә аны.

Егет өчен яшәү иң кыйммәтле нәрсә, шуңа да автор аны төрле мәгънә-характеристика белән тутыра. Раиф өчен яшәү ул – көләч кояш, аның нурлары, чөнки беренче нурлар бары аның бүлмәсенә генә керә (башкалар татлы йокыда, бу хозурлыкка игътибар да итми). Кояш нурлары ишек шыгырдавы, кешеләр ташкыны белән алышына. Һәркем ашыга. Егет аларның һәрберсен таный, һәркайсына карата үз тасвирлавы бар. Мәсәлән, Бер ир – ул түрә, эшлекле кеше; күршесе Илсөя апа – мәктәптә эшли, өенә арып, таушалып кайта; Хәмит абый – хирург, ашыкмыйча, төз атлый. Ишекнең шыгырдап ачылуы аның сөенечен арттыра. Тормышның башкалар күз дә салмый торган ваклыклары аның өчен сөенечкә әверелә. Аныңча, сәламәтлек – иң кирәк нәрсә, һәм балалар – бәхетле кешеләр. Ул, тормыш матурлыгының нечкәлекләрен, авырый башлап, ялгыз калгач кына күрә башлый.Һавадагы болытлар, ишегалдындагы ак каен, каен буенча йөгереп йөргән кырмыскалар – болар барысы да Раиф өчен якын, матур. Шәһәр күген ул ятим, ә элегрәк кайтып йөргән авыл күген чуаррак итеп хәтерли. Аның авылга кайтасы килә.

Раиф сентябрьне ярата, күңеленең кузгалган, урыныннан купкан чагы. Ул эленеп кенә торган җанына тынгылык таба алмый. Тормышның матур, яшәүнең рәхәт икәнлеген сөйләргә тырышса да, коточкыч үлем үзенең якын йөргәнлеген искәртә. Яшәү һәм үлем турындагы карашлары кисешә; кискен каршылыкка керсәләр дә, бу ике категория төп геройаңында бербөтен булып – бер күренешнең башы, дәвамлы халәте һәм ахыры рәвешендә, ләкин вакытсыз.

Раиф авыруы турында ишеткәч, үзенең аны җиңәчәгенә ышана, ләкин көннән-көн чир аны сындыра.Авыру сәбәпле, егет бик нык карт күренә. Үзен ул шәүлә дип атый. Үзен тасвирларга аңа бик авыр. “Мин коточкыч ябык, чәчсез, саргылт йөзле кешене күрәм. Суырылып кипкән битләре җыерчыклы. Борын зур, бөтен йөзен каплаган. Чәчсез башын мәзәк итеп, ике колак тырпайган. Нуры качкан күзләре эчкә баткан: өметсез генә көзгедәге шәүләне тикшерәләр” [2, с. 20].

Егеткә унтугыз яшь, ләкин инде ул өч ел үлем белән көрәшә. Кайчандыр ул чибәр егет булган, яратып йөргән кызы Гөлинә дә була, тик кыз инде аны оныткан, башка егет белән очраша.Якты үткәненең хатирәсе булып, икесе бергә төшкән фото гына калган. Раиф үлемнең тизрәк килүен, аны газаплардан, ялгызлыктан коткаруын көтә. Шулай да аның яшисе килә, яшисе!

Егет көндәлеген сирәк кенә кулына ала. Октябрь аеның эчпошыргыч яңгырларын да күрү насып була аңа. Раиф хәле булган саен тәрәзәгә килеп күзәтә. Ишегалдындагы комлыкта уйнап утырган үзсүзле бала да аның өчен куаныч. Ул бу баладан күзен ала алмый, аның кереп китмәвенә сөенә, киләчәк кешесенә сокланып карый.

Шул вакытта егет үзенең балачагын күз алдына китерә. Ул – тату гаиләдә үскән бердәнбер бәхетле бала. "Бердәнбер" сүзе аның тормышында еш очрый: бердәнбер бала, бердәнбер онык, бердәнбер нәсел дәвамчысы, бердәнбер сөю. Алар янәшәсендә "бәхетле" сүзе. Ләкин бер көн эчендә тормышның асты-өскә килә. Бөтен бәхетсезлеге куркыныч төштән, әтисенең кинәт үлеменнән, көтмәгән авыруыннан башлана. Аны караңгылык, билгесезлек биләп ала. Төшендә кинәт ачылып киткән яктылыкка таба тыны беткәнче йөгерә егет. "каршымда бер манзара ачылды: әллә ни зур булмаган алан, ә алан уртасында – бура... Бүрәнәләре сап-сары, әле яңа салынган. Нык, имән бүрәнәләр...

Шул арада яктылык сүнде. Бурага орына алмыйча калдым. Аяк астым убылып, каядыр аска чумдым..." [2, с. 23].

Үзендә яман чир икәнен белгәч, егет нык үзгәрә, үксеп-үксеп елап, үзенең тереләсенә өметләнә. Өмет яшәү һәм яшәешне хәрәкәткә китерүче кыйммәт кебек белдерелә. Ул бик сирәк кенә пәйда була шул. Өмет кенә Раифны алга барырырга, хыялда гына булса да уйларын тормышка ашыру өчен омтылырга мәҗбүр итә, аны җирдә тотып тора. Соңрак авыруга бирешә, төшенкелеккә, өметсезлеккә бирелә, үзен гаепли. Егет әнисенә карата да усаллана, ләкин бу аның күралмавы түгел, ә җәлләве икәнен таный.

Иренең үлеме, улының авыруы, гаиләнең матди хәленачараю туганнарның читләшүенә китерә. Раиф әнисеннән булган хәлләр өчен гафу үтенә. "Эх, әни, мин үлгәч, нишләрсең икән син? Кемнәр кулына калырсың? Кемнәр, тәрбияләп, соңгы юлга озатыр? Гафу ит мине, әни..." [2, с. 27].

Егеткә кышны күрү дә насыйп була. Кышның күбәләк-күбәләк очкан кар бөртекләренә сокланып карап торганда, үзенең сөйгәне Гөлинәне сыйныфташы Илсур белән күрә ул. Раифның ак дөньясын моңсулык били. Егет чын мәхәббәтнең юклыгына инана. Шулай да аның йөрәге шашынып тибә, кызның эзләрен булса да эзли, бер тапкыр гына булса да күрәсе килә. Кыз бер генә тапкыр булса да керсә, Раиф мәхәббәтнең барлыгына, сөюнең сафлыгына ышанып китәр иде. Яшәү белән үлем аралыгында мәхәббәт төп кыйммәт булып тора.

Җилнең хәрәкәтенә, исүенә гашыйк егет. Аңа ул кызык. Җил дә егетнең сердәшенә әйләнә. Каен – көндезге сердәш, җил – төнге сердәш, көндәлек – йөрәк сердәше.

Соңгы араларда авылга кайтасы килә егетнең. Балачагын, әби-бабасын сагына. Нәсел дәвамчысы була алмавы өчен алардан гафу сорый. Егетнең кабат хәле китә, Үлем аны үз ягына өстери. Ул шыксыз Үлемнең салкын кулларын тоя. "Исәнмесез, кешеләр?" дип, аларның хәләтен тикшерә, сорау катыш эндәшә һәм хушлашу сүзләрен әйтеп калдыра. "Кешеләр! Һәр туган яңа көнне сөенеп каршы алыгыз! Һәр мизгелне файдалы үткәрергә тырышыгыз. Үзегезнең, якыннарыгызның сәламәтлеге, иминлеге хакында кайгыртыгыз. Сәламәтлек – бәхет ул. Сәламәт кеше генә бу тормышта үз урынын таба ала. Дөнья артыннан куып, тирә-юньгә, табигатькә сокланып яшәүдән мәхрүм калмагыз. Сөйгәннәрегезне яратыгыз, дусларыгызны саклагыз" [2, с. 30].

Егет кешеләрнең бу дөньяда яшәп калуларына сөенеп, куанып, елмаеп китә.

Ни гаҗәп, егет һаман исән. Матур хыялый төш күрә. Төшендә егет оча, сары чәчәк булып телгә килгән әтисе белән сөйләшә. Әтисе анда газапларның бетүе турында әйтә, үз янына чакыра, тик гомер бетмәгән. Әлеге төштән соң куркыныч Үлем, аңа башка яктан ачылып, газаплардан котылу чарасы буларак килеп баса. Төшеннән соң җиңеләеп китеп, егет апрель аен күрү бәхетенә дә ирешә, ул тәнендә яшәрү, көч сизә. Әнисеннән чиста ак киемнәр сорап, авылга – әтисе янына кайту өмете белән тагын көндәлеген кулына ала. Креслога утырган җирендә егетнең йөрәге тибүдән туктый.

Әсәрдә яшәү концепты түбәндәге сүзләр һәм синонимнар аша бирелә: көләч кояш, кояш нурлары, кешеләр ташкыны, каядыр ашыгу, сәламәтлелек, исәнлек, түземлелек, ишек шыгырдавы, сабыйлар, түгәрәк гаилә, бәхет, ярату (тормышны, әти-әнине), җил исү, саф һава,

зәңгәр күк, ак болытчык, киң, иркен сулыш, ишегалды, каен агачы, лепердәшкән яфраклар, матурлык, кырмыскалар, авыл күге, табигате, өмет, үзсүзлелек, куаныч, балачак, таудан чана шуу, чаңгыда йөрү, дуслар, туганнар, яшьлек, сөю, белем алу, өйләнешү, нәсел дәвам итү, яшәрү, көч.

Үлем төшенчәсе исә түбәндәге сүзләр белән баетыла: моңсулык, йокысызлык, шәүлә, коточкыч тышкы кыяфәт (ябык, җыерчыклы, тешсез авыз), зәгыйфьлек, картлык, хәлсезлек, авыру, яман чир, явыз, өметсезлек, ялгызлык, газаплар, эчпошыргыч көннәр, күңелсезлек, кайгы, кара томан, караңгылык, курку, билгесезлек, төштә бура күрү, кара дөнья, ут, пешү, соңгы адым, елау, фаҗига, сызлану, кайгы-хәсрәт, төшенкелек, тамактан үтмәү, югалту, ыңгырашу.

Хикәя башында егет яшәүне матур, ак, чиста сүзләр белән сурәтли, ә үлем караңгылык, билгесезлек, хәсрәт, сызлану хисләре белән сугарылган. Әсәр ахырында исә бу төшенчәләрнең мәгънәләре үзгәрә, ләкин каршылык дәвам итә. Яшәү Раиф өчен газап, ялгызлык, йокысызлык, зәгыйфьлек, моңсулык булса, Үлем – сөенеч, куаныч, матурлык, рәхәтлек, газаплардан котылу өмете,һәм егет инде аннан бөтенләй дә курыкмый.

“Исәнмесез, кешеләр?” дип башланган җөмләсе үк исәнләшү түгел, ә аларга эндәшү, уйланырга чакыру. Яшәү – ул безнең фани дөньяда сәяхәтебез генә. Кешегә гомерләр бер генә бирелә. Һәркем үзенең яшәеш чорында нәрсә булса да эшләргә, үзеннән соң нинди дә булса эз калдырырга тиеш. Янәшәбездә булган авыру кешеләргә карата игътибарлы, миһербанлы, ярдәмчел булырга кирәк безгә. Кешеләрнең битарафлыгыннан, салкынлыгыннан куркып читләшә бит алар. Авыру сорап килми, ә кеше тормышында була торган иң зур сынау. Шуңа да үз эчебезгә бикләнеп, зур сынаулар үтүче кешеләрне онытмыйк. “...Кешегә бәхетле булу өчен күп кирәкми икән. Бары якыннарың янәшәңдә булсын. Аларны акча, байлык, кыйммәтле машина, матур киемнәр дә – берсе дә алыштыра алмый. Бәхет – бары якыннарың янәшәседә генә...” – дип яза автор.

Нәтиҗә ясап, шуны әйтә алабыз: Р.Галиуллин – чорыбызның караңгы һәм якты якларын зур осталык белән сурәтләүче, “яшәү” һәм “үлем” концептын тулысынча ачкан, укучы күңелен тетрәтә алырлык язучы-философ.

Әдәбият

1. Әдәбият белеме сүзлеге. Төзүче-редакторы А.Г.Әхмәдуллин. – Казан: Татар.кит.нәшр., 1990. – 239 б.
2. Галиуллин Р. Юлларда җил ак иде... – Казан: Татар. кит.нәшр., 2012.
3. Коръән сүрәләре. – Казан: Татполиграф, 2001.
4. Лихачёв Д.С. Концептосфера русского языка // Известия РАН. Сер. лит. и яз. – М., 1993. – Т.52, №1. – С.3-9.
5. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге. Өч томда: Т III. – Казан: Татар. кит.нәшр., 1981.
6. Философский энциклопедический словарь / Под ред. А.А.Ивина. – Москва, 2004.
7. Шәмсутова А.А. Хәзерге татар әдәбиятында яңарыш. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2010.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

1. **Абдурахмонова Олмосхон Илхомжон қизи**, кандидат филологических наук, Кокандский государственный педагогический институт (г. Коканд, Узбекистан).
2. **Агаева Фируза Абдулла кызы**, доктор филологических наук, профессор Бакинского государственного университета (г. Баку, Азербайджан).
3. **Аллабердыева Ляле Агагельдиевна**, учитель истории и обществознания педагогического училища им. Хыдыра Дерьяева (г. Мары, Туркменистан).
4. **Алибаев Заки Арсланович**, кандидат филологических наук, доцент Башкирского государственного педагогического университета им. М. Акмуллы (г. Уфа, Башкортостан).
5. **Алиева Саида Маариф кызы**, учитель, Бакинский Девичей Университет (г. Баку, Азербайджан).
6. **Амиракулова Надира Нуретбековна**, преподователь кафедры педагогики начального класса и государственного языка Ошского государственного педагогического университета, (г. Ош, Кыргызстан).
7. **Амишов Рашид Ильязович**, кандидат исторических наук, старший научный сотрудник Ресурсного центра по развитию исламского и исламоведческого образования Института международных отношений Казанского федерального университета, доцент Казанского кооперативного института (филиал) АНОО ВО ЦС РФ «Российский университет кооперации» (г. Казань, Татарстан).
8. **Антонова Диана Анатольевна**, студентка Елабужского института Казанского (Приволжского) федерального университета (г. Елабуга, Татарстан).
9. **Ахметшина Айгуль Дамировна**, аспирант Елабужского института Казанского (Приволжского) федерального университета (г. Елабуга, Татарстан).
10. **Ахтариева Разия Файзиевна**, кандидат педагогических наук, доцент Елабужского института Казанского (Приволжского) федерального университета (г. Елабуга, Татарстан).
11. **Ашрафуллина Розалия Илдаровна**, учитель родного языка и литературы МБОУ “Средняя общеобразовательная школа № 10” (г. Елабуга, Татарстан).
12. **Аюпова Зауре Каримовна**, доктор юридических наук, профессор Казахского национального аграрного исследовательского университета (г. Алматы, Казахстан).
13. **Бабенкова Светлана Юрьевна**, кандидат исторических наук, старший научный сотрудник Центра арабских и исламских исследований Института Востоковедения РАН (г. Москва).
14. **Бочкарева Айгуль Айдаровна**, учитель истории и обществознания МБОУ «Черемшанская СОШ № 1 им. П.С. Курасанова» (с. Черемшан, Татарстан).
15. **Бурдина Гульнара Мансуровна**, кандидат исторических наук, доцент Елабужского института Казанского (Приволжского) федерального университета (г. Елабуга, Татарстан).
16. **Вагизова Лаюза Гилембаяновна**, учитель татарского языка и литературы МБОУ «Гимназия №1-Центр национального образования» Елабужского муниципального района Республики Татарстан (г. Елабуга, Татарстан).
17. **Вахрушева Елизавета Евгеньевна**, студентка Елабужского института Казанского (Приволжского) федерального университета (г. Елабуга, Татарстан).
18. **Габдуллина Гульнур Рустемовна**, аспирант Казанского (Приволжского) федерального университета (г. Казань, Татарстан).
19. **Габидуллина Фарида Имамутдиновна**, кандидат филологических наук, доцент Елабужского института Казанского (Приволжского) федерального университета (г. Елабуга, Татарстан).
20. **Газизова Зульфия Раисовна**, учитель татарского языка и литературы МБОУ “Средняя общеобразовательная школа № 6” (г. Азнакаево, Татарстан).

21. **Гарипов Ягфар Закирович**, доктор социологических наук Института международных отношений Казанского (Приволжского) федерального университета (г. Казань, Татарстан).
22. **Горбунова Алина Валентиновна**, учитель родного языка и литературы МБОУ “Средняя общеобразовательная школа № 3” (г. Мамадыш, Татарстан).
23. **Гайнуллина Гульфия Расилевна**, кандидат филологических наук, доцент Казанского (Приволжского) федерального университета (г. Казань, Татарстан).
24. **Галимуллин Фоат Галимуллинович**, доктор филологических наук, профессор Казанского (Приволжского) федерального университета (г. Казань, Татарстан).
25. **Галимуллина Рузиля Ирековна**, старший преподаватель Института управления, экономики и финансов Казанского (Приволжского) федерального университета (г. Казань, Татарстан).
26. **Ганиева Айгуль Фирдинатовна**, кандидат филологических наук, старший научный сотрудник Института языка, литературы и искусства им. Г.Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан (г. Казань, Татарстан).
27. **Ганиева Фатьма Магеррам кызы**, диссертант, научный сотрудник Национальной Академии наук Азербайджана (г. Баку, Азербайджан).
28. **Гарифуллина Эльвина Фларисовна**, аспирант Казанского (Приволжский) федерального университета (г. Казань, Татарстан).
29. **Гусейнова Гезяль Кярам кызы**, докторант Бакинского государственного университета (г. Баку, Азербайджан).
30. **Давлетшина Лейла Хасановна**, кандидат филологических наук, доцент Института международных отношений Казанского (Приволжского) федерального университета (г. Казань, Татарстан).
31. **Данилова Зульфира Салахетдиновна**, учитель родного языка и литературы “Полилингвальный образовательный комплекс "Адымнар – Алабуга” (г. Елабуга, Татарстан).
32. **Даутов Гумар Фильгизович**, кандидат филологических наук, доцент Елабужского института Казанского (Приволжского) федерального университета (г. Елабуга, Татарстан).
33. **Денмухаметова Эльвира Николаевна**, кандидат филологических наук, доцент Казанского (Приволжского) федерального университета (г. Казань, Татарстан).
34. **Джураев Мухаммадризо Мамурович**, кандидат филологических наук преподаватель Кокандского государственного педагогического института (г. Коканд, Узбекистан).
35. **Закирзянов Альфат Магсумзянович**, доктор филологических наук, заведующий отделом литературоведения Института языка и литературы им. Г.Ибрагимова АН РТ (г. Казань, Татарстан).
36. **Захидова Дурдона Лутфуллаевна**, кандидат филологических наук, доцент Кокандского государственного педагогического института (г. Коканд, Узбекистан).
37. **Зулпуева Рабы Жаныбаевна**, кандидат исторических наук, доцент Ошского государственного педагогического университета (г. Ош, Кыргызстан).
38. **Ибрагимова Эльмира Рашитовна**, кандидат филологических наук, доцент Елабужского института Казанского (Приволжского) федерального университета (г. Елабуга, Татарстан).
39. **Исраилова Чолпон Абдигапаровна**, старший преподаватель Ошского государственного педагогического университета (г. Ош, Кыргызстан).
40. **Йигиталиев Умиджон Саминович**, доктор философии (PhD) по филологическим наукам, доцент Кокандского государственного педагогического института (г. Коканд, Узбекистан).
41. **Йылмаз Эльвира Рафиловна,** кандидат филологических наук, старший преподаватель кафедры алтаистики и китаеведения Института международных отношений КФУ (г. Казань).

42. **Кабирова Земфира Зуфаровна**, старший преподаватель Елабужского института Казанского (Приволжского) федерального университета (г. Елабуга, Татарстан).
43. **Камаева Рима Бизяновна**, доктор филологических наук, профессор Елабужского института Казанского (Приволжского) федерального университета (г. Елабуга, Татарстан).
44. **Каюмова Гелюся Фаридовна**, кандидат филологических наук, доцент Казанского (Приволжского) федерального университета (г. Казань, Татарстан).
45. **Кривицкая Анастасия Владимировна**, старший преподаватель Стерлитамакского филиала Башкирского государственного университета (г. Стерлитамак, Башкортостан).
46. **Купцова Мальвина Станиславовна**, зав. лабораторией археологии и этнографии Елабужского института Казанского (Приволжского) федерального университета (г. Елабуга, Татарстан).
47. **Кусаинов Дауренбек Умирбекович**, доктор философских наук, профессор Казахского национального педагогического университета им.Абая (г. Алматы, Казахстан).
48. **Кыдырова Бурул Абдыкадыровна**, преподаватель Ошского государственного педагогического университета (г. Ош, Кыргызстан).
49. **Мавляутдинов Ильдар Сафиуллович**, кандидат социологических наук, доцент Института международных отношений Казанского (Приволжского) федерального университета (г. Казань, Татарстан).
50. **Мадрахимов Ильхомжон Сабирович**, доцент Кокандского государственного педагогического института (г. Коканд, Узбекистан).
51. **Макарова Юлия Владимировна**, студентка Елабужского института Казанского (Приволжского) федерального университета (г. Елабуга, Татарстан).
52. **Мансурова Зульфия Ямиловна**, учитель татарского языка и литературы МОБУ Каранская СОШ МР (Буздякский район Республики Башкортостан).
53. **Манапбаева Нурсулуу Алмазовна**, Ошский государственный педагогический университет (г. Ош, Кыргызстан).
54. **Миннахметова Рузана Равилевна**, аспирант Елабужского института Казанского (Приволжского) федерального университета (г. Елабуга, Татарстан).
55. **Миннегулов Хатип Юсупович**, доктор филологических наук, профессор кафедры татарской литературы Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского (Приволжского) федерального университета (г. Казань, Татарстан).
56. **Мустафина Айгуль Фагимовна**, учитель истории и обществознания, МБОУ Лицей №23 (г. Казань, Татарстан).
57. **Муртасимова Гульназ Ринатовна**, кандидат филологических наук, доцент Казанского (Приволжского) федерального университета (г. Казань, Татарстан).
58. **Мухамедвалиева Гузель Радиковна**, студентка Елабужского института Казанского (Приволжского) федерального университета (г. Елабуга, Татарстан).
59. **Мухаметзянова Айгуль Хабибзяновна**, кандидат филологических наук, доцент Елабужского института Казанского (Приволжского) федерального университета (г. Елабуга, Татарстан).
60. **Мухаметзянова Ильзира Илгизовна**, студент Елабужского института Казанского (Приволжского) федерального университета (г. Елабуга, Татарстан).
61. **Мухаметзянова Лилия Хатиповна**, доктор филологических наук, доцент, главный научный сотрудник ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ (г. Казань, Татарстан).
62. **Насипов Илшат Сахиятуллович**, доктор филологических наук, профессор, заведующий кафедрой татарского языка и литературы Института филологического образования и межкультурных коммуникаций Башкирского государственного педагогического университета им. М. Акмуллы (г. Уфа, Башкортостан).
63. **Насырова Лилия Габделвалиевна**, кандидат исторических наук, доцент Елабужского института Казанского (Приволжского) федерального университета (г. Елабуга, Татарстан).

64. **Нигамаев Альберт Зуфарович**, кандидат исторических наук, доцент Елабужского института Казанского (Приволжского) федерального университета (г. Елабуга, Татарстан).
65. **Нигматуллина Алсу Мансуровна**, кандидат филологических наук, доцент Института международных отношений Казанского (Приволжского) федерального университета (г. Казань, Татарстан).
66. **Низамбиева Раушания Ринатовна**, учитель МБОУ “Терсинская средняя общеобразовательная школа” (Агрызский район, Татарстан).
67. **Нурумбетов Балтагул Аттокурович**, доктор исторических наук, профессор Ошского государственного педагогического университета (г. Ош, Кыргызстан).
68. **Осекова Токтокан Качыбековна**, заведующий кафедрой педагогики начальной школы и государственного языка Ошского государственного педагогического университета (г. Ош, Кыргызстан).
69. **Перделиева Мяхри Курбанмурадовна**, старший преподаватель Туркменского государственного университета им. Махтумкули (г. Ашхабад, Туркменистан).
70. **Пирниязова Алима Қудияровна**, доктор филологических наук, преподаватель Нукусского государственного педагогического инстиута им. Ажинияза, (Республика Узбекистан, Республика Каракалпакстан).
71. **Рахимова Мафтуна Одиловна**, PhD, Кокандский государственный педагогический институт (г. Коканд, Узбекистан).
72. **Рахманова Алсу Рамилевна**, кандидат педагогических наук, доцент Елабужского института Казанского (Приволжского) федерального университета (г.Елабуга, Татарстан).
73. **Рузматова Шаходат Абдукаххаровна**, преподаватель кафедры истории Кокандского государственного педагогического института (г. Коканд, Узбекистан).
74. **Сабирова Айсина Хакимзяновна**, учитель МБОУ “Средняя общеобразовательная школа № 42” (г. Набережные Челны, Татарстан).
75. **Садыкова Нургуль Токторовна**, Ошский государственный педагогический университет (г. Ош, Кыргызстан).
76. **Сайылов Галиб Амирага оглы**, доктор филологических наук, профессор Института фольклора Национальной Академии наук Азербайджана (г. Баку, Азербайджан).
77. **Салахутдинова Зифа Фаниловна**, кандидат филологических наук, преподаватель высшей квалификационной категории Технического колледжа имени В.Д. Поташова (г. Набережные Челны, Татарстан).
78. **Салимова Дания Абузаровна**, доктор филологических наук, профессор Елабужского института Казанского (Приволжского) федерального университета (г. Елабуга, Татарстан).
79. **Салимуллина Елена Викторовна**, старший преподаватель Елабужского института Казанского (Приволжского) федерального университета (г. Елабуга, Татарстан).
80. **Самитова Савия Гималтыновна**, кандидат филологических наук, доцент Казанского национального исследовательского технологического института (г. Казань, Татарстан).
81. **Севинч Учгюль**, доктор наук, профессор университета Эрджиес (г. Кайсери, Турция).
82. **Сахабиева Альбина Мансуровна**, учитель МБОУ«Средняя общеобразовательная школа № 2 им. Героя Советского Союза, Маршала Советского Союза Говорова Л.А» (г. Елабуга, Татарстан).
83. **Сибгаева Фируза Рамзеловна**, кандидат филологических наук, доцент Казанского (Приволжского) федерального университета (г. Казань, Татарстан).
84. **Ситдиков Айрат Габитович**, доктор исторических наук, профессор Казанского (Приволжского) федерального университета, чл.-корр. АН РТ (г. Казань, Татарстан).
85. **Смирнова Айгуль Фаниловна**, воспитатель высшей квалификационной категории, детский сад комбинированного вида № 4 “Веселинка” (г. Набережные Челны, Татарстан).

86. **Султакаева Раушания Абдулхаевна**, кандидат филологических наук, доцент Башкирского государственного педагогического университета им. М. Акмуллы (г. Уфа, Республика Башкортостан).
87. **Усманова София Алимовна**, Кокандский государственный педагогический институт (г. Коканд, Узбекистан).
88. **Утанова Суйумкан Кимсановна**, преподаватель Ошского гуманитарного педагогический университета (г. Ош, Кыргызская Республика).
89. **Уляшкина Любовь Евгеньевна**, студентка Елабужского института Казанского (Приволжского) федерального университета (г. Елабуга, Татарстан).
90. **Хабутдинова Милеуша Мухаметзяновна**, кандидат филологических наук, доцент Казанского (Приволжского) федерального университета (г. Казань, Татарстан).
91. **Хайрутдинов Айдар Гарифутдинович**, кандидат философских наук, доцент института Истории им. Ш. Марджани Академии наук РТ (г. Казань, Татарстан).
92. **Хайруллина Альфира Салихзяновна**, кандидат филологических наук, доцент Елабужского института Казанского (Приволжского) федерального университета (г. Елабуга, Татарстан).
93. **Ханнанов Рамиль Гумарович**, кандидат филологических наук, учитель «Полилингвальный комплекс «Адымнар – путь к знаниям и согласию» (г. Казань, Татарстан).
94. **Хуснуллина Роза Диясовна**, кандидат филологических наук, учитель “Школа № 116” (г. Уфа, Республика Башкортостан).
95. **Хуснутдинова Раиля Нуретдиновна**, учитель «Полилингвальное автономное общеобразовательное учреждение «Адымнар – путь к знаниям и согласию» (г. Казань, Россия).
96. **Хузин Фаяз Шарипович**, доктор исторических наук, профессор Казанского (Приволжского) федерального университета, чл.-корр. АН РТ (г. Казань, Татарстан).
97. **Шакирова Миляуша Расимовна**, аспирант Елабужского института Казанского (Приволжского) федерального университета (г. Елабуга, Татарстан).
98. **Шапирова Раиля Равилевна**, старший преподаватель Елабужского института Казанского (Приволжского) федерального университета (г. Елабуга, Татарстан).
99. **Шарифуллина Дина Талгатовна**, магистрант Набережночелнинского педагогического университета (г. Набережные Челны, Татарстан).
100. **Шафигуллина Лилия Шамиловна**, кандидат педагогических наук, доцент кафедры алтаистики и китаеведения Института международных отношений КФУ (г. Казань).
101. **Шарычева Елизавета Евгеньевна**, студентка Набережночелнинского педагогического университета (г. Набережные Челны, Татарстан).
102. **Жолдошова Анара**, старший преподаватель Ошского государственного педагогического университета (г. Ош, Кыргызстан).
103. **Юсупов Айрат Фаикович**, кандидат филологических наук, доцент Казанского (Приволжского) федерального университета (г. Казань, Татарстан).
104. **Юсупова Нурфия Марсовна**, доктор филологических наук, профессор Казанского (Приволжского) федерального университета (г. Казань, Татарстан).
105. **Ясавиев Рустем Маулитович**, аспирант Елабужского института Казанского (Приволжского) федерального университета (г. Казань-Елабуга, Татарстан).

СОДЕРЖАНИЕ

I. ИСЛАМ И РЕЛИГИОЗНЫЕ ПРЕДСТАВЛЕНИИ У ТЮРКСКИХ НАРОДОВ

Амишов Рашид Ильязович

Особенности питания мусульманского духовенства Среднего Поволжья во второй половине XIX – начала XX века 3

Бурдина Гульнара Мансуровна

Духовно-нравственные ценности городских татар Вятской губернии во второй половине XIX -начале XX вв. 7

Исраилова Чолпон Абдигапаровна

История религиозных верований Казахстана 11

Купцова Мальвина Станиславовна

Языческие элементы в материальной культуре городов Нижнего Прикамья 15

Кусаинов Дауренбек Умирбекович, Аюпова Зауре Каримовна

Религиозные представления тюркских народов Центральной Азии о месте женщины в исламе / Исламда хатын-кызның урыны турында Үзәк Азия төрки халыкларының дини күзаллаулары 20

Нурумбетов Балтагул Аттокурович, Жолдошова Анара

История распространения ислама в Кыргызстане 23

Гарипов Ягфар Закирович, Мавляутдинов Ильдар Сафиулович

Татар халкының үзаңында туган телнең торышы һәм перспективалары / Состояние и перспективы родного языка в самосознании татарского народа 26

Перделиева Мяхри Курбанмурадовна

Поверья и обычаи туркмен, связанные с ковроткачеством 31

Рахманова Алсу Рамилевна, Салимуллина Елена Викторовна

Роль академика Мирзы Махмутова в развитии мусульманского образования Республики Татарстан / Татарстанның мөселман мәгарифе үсешендә академик Мирза Мәхмүтовның роле 34

Шапирова Раиля Равилевна

Исследование отношения к религии у студентов – будущих учителей 37

Юнусова Айгуль Айдаровна, Мустафина Айгуль Фагимовна

Трансформация женской литературы в татарском обществе: история и современность........ 40

Ясавиев Рустам Маулитович

Актуальность фетв Р.Ф. Фахретдина в наши дни 43

II. АРХЕОЛОГИЯ И ИСТОРИЯ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ

Аллабердыева Ляле Агагельдиевна

Делопроизводительная деятельность в туркменских государствах средневековья 47

Бабенова Светлана Юрьева

Элементы исламской экономики, как антикризисный механизм российско-турецких «Bridge-отношений» ... 50

Купцова Мальвина Станиславовна, Вахрушева Елизавета Евгеньевна

Об истоках формирования прикамско-приуральской керамики на территории Нижнего Прикамья ... 55

Гусейнова Гезяль Кярам кызы

Интеграция тюркского мира: сотрудничество в области науки и образования ... 58

Зулпуева Рабы Жаныбаевна

Завоевание Средней Азии Арабским халифатом и распространение ислама в Кыргызстане ... 61

Макарова Юлия Владимировна, Бочкарева Айгуль Айдаровна

Восточно-финский элемент в культурогенезе тюрков Нижнего Прикамья ... 64

Насырова Лилия Габделвалиевна

Казанские купцы-мусульмане и их роль в общественной деятельности во второй половине XIX – начале XX вв. ... 66

Нигамаев Альберт Зуфарович

К вопросу о праве в Волжской Болгарии архаичного периода ... 69

Рузматова Шаходат Абдукаххаровна

Роль тюркских племен в политической жизни Кокандского ханства в XVIII-XIX веках ... 72

Садыкова Нургуль Токторовна, Манапбаева Нурсулуу Алмазовна

О некоторых сходствах и различиях орнаментального искусства таджикских и кыргызских народов, используемых при постройке традиционных жилищ ... 75

Уляшкина Любовь Евгеньевна, Шакирова Миляуша Расимовна

Комплекс костяных и металлических гребней фондов елабужских музеев / Алабуга музейларының сөяк һәм металл ишү фондлары комплексы ... 78

Шарычева Елизавета Евгеньевна, Шарифуллина Дина Талгатовна

Образ коня в болгарской художественной пластике / Болгарларның нәфис пластикасында ат образы ... 81

Хузин Фаяз Шарипович, Ситдиков Айрат Габитович

Волжская Булгария и мусульманский мир в X – начале XIII вв. ... 85

III. ФОЛЬКЛОР И ЛИТЕРАТУРА ТЮРКСКИХ НАРОДОВ

Абдурахмонова Олмосхон Илхомжон қизи

Описание работ Ашурали Захири ... 93

Агаева Фируза Абдулла кызы

Великий мыслитель – Абай Кунанбаев ... 95

Антонова Диана Анатольевна, Даутов Гумар Фильгизович

Исторические события в татарской литературе XX века / XX йөз татар әдәбиятында тарихи вакыйгалар ... 101

Габидуллина Фарида Имамутдиновна

Литературно-эстетическая целостность повестей Р. Мухаммадиева /
Р. Мөхәммәдиев повестьларының әдәби-эстетик бөтенлеге 104

Ганиева Айгуль Фирдинатовна

Историческое и эстетическое значение романа «Сююмбике» Рабита Батуллы /
«Сөембикә» романының тарихи һәм эстетик әһәмияте (Рабит Батулла иҗаты) 108

Габдуллина Гульнур Рустемовна, Гайнуллина Гульфия Расилевна

Изображенный мир в рассказах Ильсияр Иксановой /
Илсөяр Иксанова хикәяләрендә сурәтләнгән дөнья 111

Галимуллин Фоат Галимуллинович

Мәчкәрә авылы һәм мәдрәсәсе Шиһабетдин Мәрҗани бәяләвендә 114

Гарифуллина Эльвина Фларисовна

Стилизация под восточные жанры в современной татарской поэзии
(на примере жанра газель) / хәзерге татар поэзиясендә көнчыгыш жанрларына
охшатып стильләштерү (газәл жанры мисалында)..120

Давлетшина Лейла Хасановна

Матрица эсхатологического мифа в сюжетопостроении:
антиутопия М. Кабирова «Сагындым, кайт инде» 123

Даутов Гумар Фильгизович

Национальный дух в творчестве Гаяза Исхаки / Гаяз Исхакый иҗатында милли рух 127

Джураев Мухаммадризо Мамурович

Гармония искусства цитирования и ақд в поэзии Ёри 130

Закирзянов Альфат Магсумзянович

Татарская драматургия начала XXI века: поиск современного героя 135

Захидова Дурдона Лутфуллаевна

Издание трактата Алишера Навои «Мухокамат ул-лугатайн»,
опубликованное Ашурали Захири и его сравнительный анализ..138

Каюмова Гелюся Фаридовна

Особенности сакрального диалога в татарской литературе
в разные исторические периоды / Төрле тарихи чорларда татар әдәбиятында
сакраль диалог бирелеше үзенчәлекләре...142

Кыдырова Бурул Абдыкадыровна

Роль эпических произведений в воспитании подрастающего поколения..............................145

Мансурова Зульфия Ямиловна

Образ коня в современной татарской литературе /
Ат язмышы – ил язмышы (хәзерге татар әдәбиятында ат образы) 150

Миннегулов Хатип Юсупович

Ислам дине һәм татар әдәбияты 153

Миннегулов Хатип Юсупович

О книге «Страницы нашего духовного наследия» /
«Рухи мирасыбыз сәхифәләре» китабы турында..158

Мухаметзянова Айгуль Хабибзяновна

Просветительские идеи в раскрытии проблемы «отцов и детей» в татарской прозе XIX века / XIX гасыр татар прозасында «аталар һәм балалар» проблемасының ачылышында мәгърифәтчел идеяләр 164

Мөхәммәтҗанова Лилия Хатип кызы

Татар эпос-дастаннарына ислам йогынтысы 168

Насипов Илшат Сахиятуллович, Габидуллина Фарида Имамутдиновна

Религиозно-нравственные ценности в татарской прозе / Татар прозасында дини-әхлакый кыйммәтләр 172

Нигматуллина Алсу Мансуровна

Особенности художественной организации категории времени в произведениях турецкого писателя Селима Илери 176

Сайылов Галиб Амирага оглы

Исламские каноны в художественной системе обрядового фольклора туркоязычных народов 180

Сахабиева Альбина Мансуровна

Образ змеи в мировой мифологии и фольклоре / Дөнья мифологиясендә һәм фольклорында елан образы 184

Смирнова Айгуль Фаниловна, Салахутдинова Зифа Фаниловна

Описания природы, созвучные человеческой душе в татарской прозе / Татар прозасында кеше күңеленә авааздаш табигать тасвирлары 187

Утанова Суйумкан Кимсановна

Особенности воспитания молодежи на основе идеологии произведений Ч.Т. Айтматова 190

Хабутдинова Милеуша Мухаметзяновна

«Суннатчи бабай» на казанской сцене / «Сөннәтче бабай» Казан сәхнәсендә 194

Юсупова Нурфия Марсовна, Юсупов Айрат Фаикович

Суфийские мотивы в тюрко-татарской поэзии / Төрки-татар шигъриятендә суфичылык мотивлары 197

IV. АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОВРЕМЕННОГО ТЮРКСКОГО ЯЗЫКОЗНАНИЯ. ТОПОНИМИКА И ОНОМАСТИКА ТЮРКСКИХ НАРОДОВ

Ахметшина Айгуль Дамировна

Особенности прозвищ в произведениях татарской литературы / Татар әдәбияты әсәрләрендәге кушаматларның үзенчәлекләре 202

Данилова Зульфира Салахетдиновна, Ашрафуллина Розалия Илдаровна

Лексика, отражающая возрастные особенности в словарях татарского и английского языков / Татар һәм инглиз теле сүзлекләрендә яшь үзенчәлеген чагылдырган лексика 205

Камаева Рима Бизяновна

Художественные функции реалий в татарских исторических романах 209

Кабирова Земфира Зуфаровна

Фразеологические единицы, выражающие эмоции и чувства человека, в татарском и китайском языках 211

Мадрахимов Ильхомжон Сабирович

Слово в языковой системе (слово с точки зрения лексикологии) 214

Миннахметова Рузана Равилевна

Фразеологизмы с компонентом Кара/Black в татарском и английском языках 217

Пирниязова Алима Қудияровна, Жаңабаев Азизбек Турдыбек улы

Сравнительный анализ слова «йилки» в турецких языках /
Төрки телләрдә «йилки» сүзенең чагыштырма анализы 219

Рахимова Мафтуна Одиловна

Содержание слова и его знаковость 221

Сабирова Айсина Хакимзяновна, Мухамедвалиева Гузель Радиковна

Роль повторов в романе Г. Абсалямова «Белые цветы» /
Г. Әпсәләмовның «Ак чәчәкләр» романында кабатлауларның роле 224

Салахутдинова Зифа Фаниловна, Мугинова Эндже Ильгамовна

Роль Г. Ибрагимова в развитии поэтической антропонимики татарской прозы /
Татар прозасының поэтик антропонимикасын үстерүдә Г. Ибраһимовның роле 226

Салимова Дания Абузаровна

Финно-угорский и тюркский пласты топонимов в рассказах С.Т. Романовского 230

Сибгаева Фируза Рамзеловна

Фразеологизмы-эвфемизмы антропоцентрической направленности, обозначающие физические и психические характеристики человека в татарском языке 234

Султакаева Раушания Абдулхаевна

Стилистическая роль сложных глаголов в произведениях башкирской литературы 237

Усманова София Алимовна

Топонимы, именуемые профессией металлургии 240

Хайруллина Альфира Салихзяновна

Икетеллелек мәсьәсе һәм аның сөйләм культурасына йогынтысы /
Вопрос билингвизма и его влияние на культуру речи 242

V. ОБРАЗОВАНИЕ НА РОДНОМ ЯЗЫКЕ И ИННОВАЦИИ В ПРЕПОДАВАНИИ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ И ЛИТЕРАТУР

Амиракулова Надира Нуретбековна

Педагогическая компетентность: области оценки педагогической работы 247

Ахтариева Разия Файзиевна

Педагогическое наследие татарских просветителей в подготовке будущего учителя 250

Алиева Саида Маарифовна

Способы обогащения словарного ресурса младших школьников и устранения дефектов 252

Газизова Зульфия Раисовна

Организация изучения языковых особенностей произведений Мусы Джалиля в школе 256

Горбунова Алина Валентиновна

Особенности изучения согласных звуков в учебниках пятого класса /
Бишенче сыйныф дәреслекләрендә тартык авазларны өйрәтү үзенчәлекләре 259

Ибрагимова Эльмира Рашитовна, Хасанова Вазира Хамиджановна

Моделирование уроков русского языка в классах с полиэтническим составом учащихся.... 262

Йигиталиев Умиджон Саминович

Роль исламского учения в формировании языкового мышления личности 265

Кадыров Саматбек Камчыбекович

Методика обучения английскому языку по сказкам в национальной школе 269

Камаева Рима Бизяновна

Использование элементов технологии развития критического мышления
на уроках изучения драмы Т. Миннуллина «Здесь родились, здесь выросли» 272

Низамбиева Раушания Ринатовна, Набиуллина Луиза Зуфаровна

Изучение истории родного села, народного быта на основе технологии квест-игры
(из опыта работы) / Квест-уен технологиясенә нигезләнеп, туган авыл тарихын,
халык көнкүрешен өйрәнү тәҗрибәсеннән 275

Осекова Токтокан Качыбековна

Национальные игры – школа воспитания кочевного народа 279

Хайруллина Альфира Салихзяновна, Мухаметзянова Ильзира Илгизовна

Информационные технологии в подготовке и участии в олимпиадах и конкурсах
по родному языку / Туган тел буенча олимпиадалар һәм бәйгеләргә әзерләнү
һәм катнашуда мәгълүмати технологияләр 282

Шафигуллина Лилия Шамиловна

Особенности преподавания турецкого языка как второго иностранного в К(П)ФУ 287

VI. ПРОБЛЕМЫ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИИ, КОНТАКТОЛОГИИ И ПЕРЕВОДА

Ганиева Фатьма Магеррам

Влияние глобализации на идентичность пищи кавказских народов 291

Вагизова Лаюза Гилембаяновна

Поэзия Г.Р. Державина в татарских переводах /
Татар тәрҗемәләрендә Г.Р. Державин шигърияте 294

Галимуллина Рузиля Ирековна

Когнитема «Животные» в паремиологических единицах
татарского, русского и английского языков 296

Денмухаметова Эльвира Николаевна

Татарско-турецкая лингвокультурология по двуязычным словарям 301

Йылмаз Эльвира Рафиловна

Некоторые приемы совершенствования навыков аудирования на иностранном языке......... 304

Кривицкая Анастасия Владимировна

Тюркские онимы как лингвокультурологический маркер
городов полиэтнической республики 307

Миннахметова Рузана Равилевна, Камаева Рима Бизяновна

Перевод как средство межкультурной коммуникации 311

Мугтасимова Гульназ Ринатовна

Отражение антиномии «родители – дети» в татарской паремике /
Татар паремиологиясендә «ата-аналар – балалар» антиномиясенең чагылышы 313

Самитова Савия Гималтыновна

Социально-культурологические аспекты обряда «Сөрән сугу» 316

Хайрутдинов Айдар Гарифутдинович

Опыт перевода произведений Мусы Бигиева на татарский язык
и современный татарский литературный язык / Муса Бигиевнең әсәрләрен
татар теленә тәрҗемә итү тәҗрибәсе һәм хәзерге татар әдәби теле 319

Ханнанов Рамиль Гумарович

Понятие «Ценность слова» в литературных произведениях XXI века:
общетюркское начало и современный взгляд / XXI гасыр әдәби әсәрләрендә
«Сүз кыйммәте» төшенчәсе: гомумтөрки башлангыч һәм заманча караш 323

Хуснутдинова Раиля Нуретдиновна

Концепт «жизни» и «смерти» в рассказе Рустема Галиуллина «Прощайте, люди!» /
Рөстәм Галиуллинның «Хушыгыз, кешеләр!» хикәясендә «яшәү» һәм «үлем» концепты.... 327

Сведения об авторах 331

Содержание 336

ISBN 978-5-6042466-8-9

9 785604 246689

ИСЛАМ В РОССИИ: ИСТОРИЯ, КУЛЬТУРА, ЭКОНОМИКА //
Материалы XI Международной тюркологической конференции (г. Елабуга, 13 мая 2022 года)

Дизайн – Нутфуллин Р.Р., верстка – Илаев Р.Р.
Подписано в печать 11.05.2022 г. Бумага офсетная.
Печать ризографическая. Формат 60x84 1/16. Гарнитура «Times New Roman».
Усл. печ. л. 19,59. Тираж 300 экз. Заказ 157
Отпечатана с готовго оригинал-макета в типографии ОО «ЕлТик»

МЕЖДУНАРОДНАЯ ТЮРКОЛОГИЧЕСКАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ • ULUSLARARASI TÜRKOLOJI KONFERANSI • INTERNATIONAL CONFERENCE ON TURKIC STUDIES • ХАЛЫКАРА ТЮРКОЛОГИК КОНФЕРЕНЦИЯ •

Булгар

ISBN 978-5-6042466-8-9

9 785604 246689